

લેખકનાં અન્ય પ્રકાશનો

નર્મદ : એક સમાલોચના

પ્રેમાનન્દ : એક સમાલોચના

ચન્દ્રહાસ આખ્યાન : (ડૉ. ઈ. ર. હવે સાથે)

કુંવરબાઈનું માસિકુ : (ડૉ. ઈ. ર. હવે સાથે)

આખ્યાના કાવ્યા : (પ્રા. કુંજવિહારી મહેતા સાથે)

અ તુ ઠ મ

ઉપોદ્ધાત

પૃ. ૧-૮૦

૧	શ્રીમદ્ ભાગવત અને ભક્તિ	૧
૨	મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્ય અને ભક્તિ	૭
૩	આખ્યાન સ્વરૂપ અને તેના ઘટક અંગો	૧૧
૪	દશમસ્કંધ અને શુવનવિનયક સામગ્રાની સાહિત્યના	૨૬
૫	પ્રેમાનંદની આખ્યાનકલા	૩૫
૬	દશમસ્કંધની ઘટનાઓનું તાત્પર્ય	૫૪
૭	રસનિર્મિતિ અને રસસક્રમણ	૭૩
૮	પાનાભિષેક - માનવસ્વભાવદર્શન	૯૪
૯	સમાજદર્શન - સમકાલીન રંગપૂરખી	૧૧૧
૧૦	વર્ણનકલા અને અલંકારો	૧૨૨
૧૧	ભક્તિપરાયણ કવિ પ્રેમાનંદ	૧૩૦
૧૨	કેટલીક ક્ષતિઓ	૧૩૬
૧૩	પ્રેમાનંદની લોકપ્રિયતા	૧૩૮

દશમસ્કંધ ૧ થી ૫૩ અધ્યાય

પૃ ૧-૪૦૦

ટિપ્પણ

પ ૪૦૦-૪૦૪

કવિ ગ્રેમાનંદ કૃત

દશામસ્કંધ

નિગમકલ્પતરોર્ગલિતં પદ્યમ્
શુકમુખાદમૃતદ્રવ્યસંયુતમ્ ।
પિવત ભાગવતં રસમાલયમ્
મુહુરતો રસિકા મુપિ ભાલુકાઃ ॥
(૧-૧-૩)

૧ : શ્રીમદ્ ભાગવત અને લલિત

શ્રીમદ્ ભાગવત શ્રદ્ધા અને લલિતના અખંડ સ્રોતનું એક મહત્ત્વનું પ્રભવસ્થાન છે. પરમાત્મતત્ત્વ વિશેનાં દર્શનો અને પ્રાપ્તિના માર્ગો વિશેની જિજ્ઞાસાનું તર્કશુદ્ધ નહિ પરંતુ રસાન્વિત સમાધાન ભાગવતમાંથી જ મળે છે, એથી ભાગવત હિન્દુ ધર્મનો વેદલ્લિપનિપદ્ જોડલો જ મહત્ત્વનો ગ્રંથ છે એટલું જ નહિ, સર્વજનમોગ્ય હોઈ, વેદલ્લિપનિપદ્ કરતાં પણ હિન્દુ સમાજની ધર્મભાવના સંકલારી પ્રભવસિત રાખવામાં તેનો સવિશેષ ફાળો છે. ભાગવત મૂળભૂત રીતે જ્ઞાન અને વૈરાગ્યની અપેક્ષાએ લલિતની વિશેષ પ્રતિષ્ઠા કરે છે. તેના મહાત્મ્યમાં આપેલું કથાનક પ્રતીકાર્થમાં ખુબ જ સૂચક છે. સત્યયુગ હતો ત્યારે જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય મોહાગ્રહ હતા. કલિયુગમાં દેવળ લલિત જ સામુદ્યમ મુક્તિ આપે છે, એમ વિચારી કૃષ્ણે પોતે જ લલિત ઉત્પન્ન કરી. પોતાના સ્વરૂપથી વૈકુંઠમાં રહેતી લલિત છાયા સ્વરૂપે, મુક્તિ નામની દારી અને જ્ઞાન, વૈરાગ્ય એ બે પુત્રો સાથે પૃથ્વી પર આવી, કલિયુગના પાખંડના પ્રભાવથી મુક્તિ ક્ષય પામવા લાગી, તેથી તે વૈકુંઠ પાછી ફરી. જ્ઞાનવૈરાગ્ય પણ સંભાળને અભાવે જરાગ્રસ્ત બન્યા. એ વાત

નારદને કહેતાં લક્ષ્મિ કહે છે : “હું દ્રવિડ દેશમાં ઉત્પન્ન થઈ, કર્ણાટકમાં જીજરી, અને ટ્રાઈ ટ્રાઈ સ્થળે મહારાષ્ટ્રમાં અને ગુજરાતમાં જઈ થઈ. કલિયુગના પાપાંડી લોકોએ તેના શરીરને ખંડન કરી નાખ્યું...”

લક્ષ્મિ ગુજરાતમાંથી જન્મદાવન આવી અને તે પુનઃ પ્રકૃત્યયૌવના બની. પરંતુ જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય તો એવાં જ કૃષ્ણકૌય રહ્યાં. શંકરાચાર્ય જેવા જ્ઞાનીલક્ષ્મિના પ્રદેશમાં જન્મેલી લક્ષ્મિ વાણિજ્યમૂલક મંસ્કારથી જ્ઞાનવિમુખ અને ત્યાગવૃત્તિરહિત ગુજરાતમાં ક્ષીણ થઈ તે કૃષ્ણની કીડાબૂમિમાં નવપ્રાણિત થઈ. જન્મદાવન તો કેવળ લક્ષ્મિની શ્રમિ છે, જ્ઞાન અને વૈરાગ્યને નારદ વેદ, ઉપનિષદ અને ગીતા સંભળાવે છે તો પણ ચૈતન્ય પામતા નથી. જ્યારે તેમને શ્રીમદ્ ભાગવત સંભળાવ્યું ત્યારે જ તેમની જડતા દૂર થઈ અને પુનઃ યૌવન પ્રાપ્ત થયું. ભાગવતમાં પણ વેદ, ઉપનિષદ અને ગીતાનો જ સાર હતો— વેદોપનિષદાં સારાજ્ઞાતા ભાગવતી કથા । તથાપિ વૃક્ષના દરેક અંગમાં વહેતા રસનો આસ્વાદ સર્વ શક્યો નથી, જ્યારે તે રસ ફળમાં પરિણમે ત્યારે જ આસ્વાદ બને છે. ભાગવત વેદવૃક્ષનું— ‘નિગમકલ્પતરુ’નું ફળ છે. વેદઉપનિષદમાં વહેતો જ્ઞાનવૈરાગ્યનો રસ ભાગવતમાં જ્યારે લક્ષ્મિસંયુત થઈને દ્રવ્ય છે ત્યારે જ તે—માધુર્ય ગુણે બદુજનબોધ્ય અને હૃદ્ય બને છે.

મહાભારત, રામાયણ અને ભાગવત ભારતીય જીવન અને ચિંતનને પુષ્ટ કરનાર મૂળ છે. ઇતિહાસ પુરાણામ્યાં વેદ સમુપદ્રવ્યેન્—વેદના વક્તવ્યને સમજવા માટે આ ત્રણનો જ બહુધા આશ્રય લેવાય છે. ભાગવતાદિ પુરાણો અને મહાભારત, રામાયણ એ બે ઇતિહાસ મૂળની ભારતના બહુજનસમાજના આચાર અને રીત પર, તે સાથે તેમના સાહિત્ય પર છાંડી અસર પડી છે. ‘પણાં દર્શનો’ જે સામાન્ય પ્રજા માટે સમજવાં સુકર ન હતાં તે પુરાણો દ્વારા લોકોને સુગમ બન્યાં. વેદઉપનિષદના મુખ્ય

મુખ્ય સિદ્ધિ અલાયુ પ્રજાની સીધીસાદી સંતવાણીમાં આજ-મુધી નિર્મલ પ્રચાર રૂપે વહી રહ્યા છે, તે આ પુરાણોએ આપેલી સમજને આભારી છે. વેદઉપનિષદોએ પ્રવર્તાવેલાં ધર્મ અને દર્શનને આમ પ્રજાના ંત્યેક સ્તર સુધી પહોંચાડવાનો યથા આ પુરાણો અને તે ઉપરથી લોટાની વાણીમાં જીતરેલાં રૂપાંતરોને જાય છે. એમાં પણ લાગવતે વૈષ્ણવ ધર્મને પુષ્ટ કરવામાં અને લલિતમાર્ગની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં અનન્ય શ્રાવણો આપ્યો છે. આ લાગવતના જીવનદર્શન પરંતુ અસંખ્ય સંસ્કૃત પ્રાકૃત કવિઓ અને લોકો આકર્ષાય તે સ્વાભાવિક છે, પરંતુ હિન્દુસ્તાનના પહેલા ગવર્નર જનરલ લોર્ડ હેલ્સ્ટીસ જેવા પરદેશી અને પરધર્મીને પણ લાગવતની ઉદાત્ત ચિંતનધારા એટલી મુગ્ધ કરી ગઈ કે તેણે તેનો અંગ્રેજી અનુવાદ કર્યો, અને પોતાના દેશબાંધવોને ભારતીય ધર્મમાંથી પ્રત્યેક પૂર્વગ્રહ છોડી, અહોભાવ સેવવા અનુરોધ કર્યો.

લાગવતમાં પ્રબોધિતો લાગવત ધર્મ લાગવત કરતાં ય પ્રાચીન છે. મહાભારતના શાંતિપર્વના નારણીયપર્વમાં ‘સાત્વતવિધિ’ પ્રમાણે વિષ્ણુની પૂજા કરવાનો ઉલ્લેખ આવે છે. આ સાત્વત વિધિમાં વિષ્ણુની એકાંતિક ભક્તિ પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. પોતાને તેમ સર્વ વસ્તુઓને લાગવત-ભગવદ્ સ્વરૂપ જ માનવી એ તેના મુખ્ય સિદ્ધાંતો છે. પાણિનિના વ્યાકરણમાં જે વાસુદેવભક્તિનો ઉલ્લેખ આવે છે, તે પણ આ સાત્વત ધર્મ નામે જાણખાતા લાગવત ધર્મનું જ એક રૂપાંતર હતું. ઈ. સ. પૂ. ચોથા સૈકામાં આવેલા ઓક એલચી મેગેસ્થિનીસે યમુનાના પ્રદેશમાં કૃષ્ણપૂજા થતી એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે. ઈ. સ.ના બીજા સૈકામાં તક્ષશિલામાં રહેતા એક ઓક એલચીએ પોતાને ‘લાગવત’ તરીકે જાણખાવી, ‘દેવાધિદેવ વાસુદેવ નિચિત્તે’ એક ગરુડરૂપે જાણ કરાવ્યો હતો એવો ઉલ્લેખ તે સમયના બેસનગરના સેખમાંથી મળે છે. ચન્દ્રગુપ્ત બીજાએ, કુમારગુપ્તે અને સ્કન્દગુપ્તે પોતાને ‘પરમ લાગવત’ તરીકે જાણખાવતી મુદ્રાઓ ચલાવી સિક્કાઓ

પર જીવાની હતી અને શુદ્ધ શાસન દરમ્યાન જ શુદ્ધતામાંના તેના સૂચા પર્ણદત્તના પુત્ર ચક્રપાલિતે ગિરનારની તળેટીમાં ‘સુદર્શન’ તળાવની નજીકમાં જ ‘આકાશમાં પક્ષીઓનો માર્ગ અવરોધે’ એટલા દાંયા શિખરવાળું વિષ્ણુનું મંદિર બધાવ્યું હતું. આ ભાગવત ધર્મ પ્રુષ્ઠ યોગ અને પ્રચાર પામ્યો તે મુખ્યત્વે વિષ્ણુપુરાણ અને શ્રીમદ્ ભાગવતની વ્યાપક અને પ્રબળ અસરથી. ભાગવતમાં વિષ્ણુપુરાણના જ વસ્તુને વિસ્તાર છે. પરંતુ ભાગવતમાં કેવળ ચરિત્રકથન નથી, કર્મપ્રધાન ધર્મનો ઓધ નથી. કર્મયોગ પર ગીતામાં વધારે ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે, ભાગવતમાં નિર્વાજ લક્ષિત પર. ભાગવતમાં પરમાત્મ-તત્ત્વનું જ્ઞાન છે, ભાગનો પણ મહિમા સ્વીકાર્યો છે. જતાં સં-શાસનો એવો સમાદર નથી. ભાગવતને ઇષ્ટ સાયુજ્ય મુક્તિ સંસારના ત્યાગથી નહિ, રાગવિહીન કર્મભાવના સેવી અનન્ય ભાવે પ્રભુ પ્રત્યેની લક્ષિતથી જીવનને તરબોળ બનાવવાથી મળે છે.

ગીતા લક્ષિતનો આદિ મન્થ છે. તેમાં સચ્ચ તથા નિર્ગુણ મને પ્રકારની લક્ષિતનો ઉલ્લેખ છે. નવધા લક્ષિતનું સૂચન પણ ગીતામાં છે. ભાગવતમાં ગીતાના લક્ષિતમાર્ગનું અનુશ્રુતિયુક્ત નિરૂપણ છે. ભાગવતમાંની લક્ષિત ધ્યાનપ્રધાન કરતાં પ્રેમસંપ્રદાય વિશેષ છે. ભાગવતનાર લક્ષિતોના હિતમ, મધ્યમ અને અધમ એવા બેટા પાડે છે. વળ મૂર્તિમાં જ પરમાત્માનું દર્શન કરવા કહે છે તે પ્રાકૃત ભક્ત, હૃદયમાં, ભક્તોમાં, મૂર્ખજનોમાં અને દુષ્ટજનોમાં જે ક્રમશઃ પ્રેમ, પ્રેમી, કૃપા અને ઉપેક્ષાવૃત્તિ રાખે તે મધ્યમ અને સર્વજ્ઞોમાં જે આત્મભાવ જુએ તે ભાગવતોત્તમ ભક્ત (ભા. ૧૧-૨-૪૫ થી ૪૭) અડતાલીસ દિવસના અનશન પાછી, માંડ મળેલું અન્ન અતિથિરૂપે પાવેલા બ્રાહ્મણ, શૂદ્ર અને શ્યાનને વહેંચી આપી, બાકી રહેલું પાણી પાર્થ અન્ત્યજને આપી દેનાર રતિદેવ આવો જ ભાગવતોત્તમ ભક્ત તો. ભાગવતમાં ગીતાના જ માર્મિક જ્ઞાનને જાણ એ કૃષ્ણવચનમાંથી નન્ય લક્ષિતનો વિસ્તાર કરવામાં આવ્યો છે.

ક્રિસ્તીય જેવા પાશ્ચાત્ય પંડિતોનો મત છે કે ભાગવત જોસો વર્ષથી વિશેષ પ્રાચીન નથી. ડૉ. લાંડારકર તેને અગિયારમા શતકમાં અને શ્રી સી. વી. વૈદ્ય તેને નવમા શતકમાં મૂકે છે. દેવગિરિના યદુવંશી રાજા શ્રી મહાદેવના ધર્મોધિકરણ મંત્રી શ્રી હેમાદ્રિનો સત્કાપંડિત જોપદેવ તેનો કર્તા હોય એવો પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોનો મત છે. પરંતુ જોપદેવ પહેલાં યદ્યંત્ર ગયેલા અનેક અંયકર્તાઓએ ભાગવતમાંથી અવતરણો લીધાં છે અથવા તેનો ઉદ્દેશ્ય કયો છે, સૌથી જૂનો ઉદ્દેશ્ય ઈ. સ. ૪૫૪ ના અરસામાં યદ્યંત્ર ગયેલા જૈન આચાર્ય દેવર્દિગણિ જૈનેતર શાસ્ત્રત્રયોની મુચિ આપતાં ‘પુરાણં માગવતં’ એ રીતે કરે છે. જ્યદેવ કવિ પર ભાગવતની અસર તો સર્વવિદિત છે. જ્યદેવ જોની રાજસભામાં કવિરાજપદે વિરાજતો હોય તે ગૌડપતિ સદ્ગુણેનના ‘અદ્ભુત સાગર’માં (ઈ. સ. ૧૧૬૮) અંથ ભાગવતમાંથી અવતરણો લેવામાં આવ્યાં છે. ભાગવત પર ‘ભાગવત-તાત્પર્યનિર્ણય’ નામનો અંથ લખનાર મધ્વાચાર્ય નિશ્ચિત રીતે જોપદેવના પુરોગામી હતા. ઈ. સ. ૬૦૦ ના અરસામાં યદ્યંત્ર ગયેલ આલ શંકરાચાર્યે ભાગવત પર દીકા લખી નથી એમ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો કહે છે. પરંતુ ‘પદ્મપુરાણ’ માંની વાસુદેવ સદસ-નામાવલિ ઉપરની દીકામાં અને ‘ચતુર્દશમત વિવેકઅંથ’ માં તેમણે ભાગવતનો ઉદ્દેશ્ય કયો છે; તેમના ગુરુ ગૌડપાદાચાર્યે પણ પંચીકરણની વ્યાખ્યામાં ભાગવતનો ઉદ્દેશ્ય કયો છે, તેમ દશમસ્કંધના ચૌદમા અધ્યાયનો શ્લોકઃ શ્રુતિ મક્તિમુદ્દસ્ય તૈ વિમોઃ એ આખો શ્લોક પણ ઉતાર્યો છે. પં. કાલેએ જો જૈમિનીય અધ્યયેષ પર્વનો સમય ઈ. સ. પૂર્વે ૧૦૦ નો દર્શાવ્યો છે તેમાં ‘શ્રીમદ્માગવતં પુણ્યં મુક્તિમુક્તિફલપ્રદમ્’ તરીકે ભાગવતનો ઉદ્દેશ્ય કયો છે. વળી ભાગવતમાં ભગવાન શુદ્ધ અને અવલોકેષ્ટદુઃ અવતાર તરીકે નિરૂપણ હોઈ તેને ઈ. સ. પૂ. પાંચમા સદા પછી, ખ્રિસ્તી સંવત્સરના આરંભમાં જ મૂકી શકાય.

સાક્ષાત્કારની છે. આ સમયમાં રચાયેલા લોક-સાહિત્યમાં પણ હૈદયના અંતસ્તલમાંથી આવતી હિલ્લાસની સરવાણી વહે છે. આમ છતાં ધર્મ અને ભક્તિવિષયક સાહિત્ય આ સમયમાં સવિશેષ સર્જાયું છે, તેની પાછળ ઐતિહાસિક ભૂમિકા છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં ભૌતિક જીવનનો હિલ્લાસ નહિ પણ મોક્ષ જ અંતિમ ધ્યેય ગણાયું છે. એ ધ્યેય પ્રાપ્ત કરવા માટે જ્ઞાન, ભક્તિ અને વૈરાગ્યની સાધનત્રયીનો યોધ આપવામાં આવ્યો છે. વેદનાં ભક્તિસંપૂર્ણ સૂક્તોનો કર્મકાંડમાં વિનિયોગ થયો અને કર્મકાંડની જટિલતા વધતાં એક તરફ ઉપનિષદનો જ્ઞાનમાર્ગ વિકસ્યો. શંકરાચાર્યે બ્રહ્મવૈષ્ણવધર્મની પુનઃસ્થાપના કરતાં અદ્વૈત વેદાંત પ્રભાવી જ્ઞાનમાર્ગ અને ભક્તિભાવભર્યાં સ્તોત્રો લખી ભક્તિમાર્ગ ખુલ્લો કર્યો. જ્ઞાન અને કર્મને માર્ગે જવા અસમર્થ જનસામાન્યને માટે તો ભક્તિનો માર્ગ સુલભ અને હલ્લુ હતો. શંકરના અદ્વૈત વેદાંત અને નિર્ગુણ ઉપાસના સામે રામાનુજ, નિમ્બાર્ક અને વલ્લભાચાર્યે દૈતવાદ અને સગુણ ઉપાસના પુરસ્કારી ભક્તિનું આંદોલન પ્રવર્તાવ્યું. પુણ્યસંપ્રદાયના પ્રવર્તક વલ્લભાચાર્ય અને તેમના પુત્ર વિકૃલનાથે ગુજરાતમાં અનેક વર પ્રવાસ કરી પુણ્યમાર્ગનો અને ભક્તિનો વ્યાપક પ્રચાર કર્યો હતો.

ખીજી તરફ રાજકીય ક્ષેત્રે અલાહદીન ખીલજીએ ગુજરાત પર ચઢાઈ કરી ત્યારથી ગુજરાતનું પ્રગજીવન સંશુલ્બ થતું હતું. સ્થળાતરે કરી સમાજવ્યવસ્થાને સંકોચી, ધર્મભાવનાને નવા સમયને અનુરૂપ વળાંક આપી નવા મોઢામાં ગોઠવાઈ નવી પરિસ્થિતિમાં જીવતાં પણ પ્રજાએ ધીમે ધીમે ધીખવા માડ્યું હતું. આ સમયમાં જ પરિવર્તનો આવ્યાં એથી ગુજરાતનાં સમાજ, સંસ્કાર તેમ જ સાહિત્ય પર સ્વયં અને અપસ્વય જાતે પ્રકારની-અસર થઈ છે. ૧૪૧૧માં અહમદશાહ ગુજરાતની રાજધાની પાટણથી અમદાવાદ લઈ આવ્યો. મુસલમાન આતંકવાદીઓનાં આક્રમણો પછી પહેલી જ વાર મુસલમાન અમલ નીચે ગુજરાતને કબ્જે અજનનો આસ લીધો. ૧૫૭૩માં અકબરે ગુજરાતને

મેગલ સામાન્યમાં બેળથી દીધું અને ગુજરાતના જીવનમાં સમૃદ્ધિ અને સ્થિરતા આવી. પરંતુ એથી પાર્થિક ક્રિયાકારી આદિ મુક્ત રીતે આવરી શકાય એવું વાતાવરણ સ્થાપી શકાયું ન હતું. ગુજરાતની મુમુક્ષુ પ્રજા લક્ષિતમાર્ગ પ્રત્યે વધુ વળી. ગીતા, ભાગવત અને પુરાણોની પરંપરા તો ગુજરાતમાં હતી જ. તેમાંના ભગવાનના ગુણાનુવાદે અને પ્રભુકૃપાના આદર્શને ગુજરાતની સંતોષી અને શાંતિપ્રિય પ્રજાને વિશેષ આકર્ષી અને તેમાંથી સંભળી મધ્યકાલની લક્ષિત-કવિતા. લક્ષિતના નવ પ્રકારોમાં ગોપીભાવે કૃષ્ણની પ્રેમોપાસના આદર્શ લક્ષિત ગણાયે. ખીરાંએ ગોપીભાવે કૃષ્ણની લક્ષિત ગાઈ. નરસિંહે પણ પુરુષપદ્મ જૂલી ચોલાવે કૃષ્ણને ભજ્યા અને ગોપીભાવે કૃષ્ણલક્ષિતના પદો રચ્યાં, આ રીતે લક્ષિતસાહિત્યની પરંપરા આરંભાઈ. ક્રિયાકારી અને જ્ઞાનવૈરાગ્ય કરતાં મુમુક્ષુઓને લક્ષિત સદૃશ અને સરળ લાગી, તેમ લક્ષિતની આરિત્રગાથાઓએ પણ જનસામાન્યને આકર્ષ્યો. લક્ષિતોનાં ચરિત્ર-નિરૂપણમાં પણ લક્ષિતોએ મહત્તિમા દર્શાવતો તેથી તે પણ લક્ષિત સાહિત્યનો જ એક પ્રકાર ગણાય.

લક્ષિતકવિતાનો એક આવિષ્કાર પદ્યપદ લીમિકવિતા છે, તેમ બીજો આવિષ્કાર લક્ષિતોનાં ચરિત્ર આલેખતાં આખ્યાનો છે. જેનું શાસ્ત્રજમાં કથાનકોવાળાં કાવ્યો રચાતાં, જેને ‘રાસાઓ’ કહેવામાં આવે છે. નરસિંહ પહેલા રાસાઓ તરીકે ઓળખાતાં આ કથાનકો સવૈયા, દોહરા, ચોપાઈ જેવી દેશીઓમાં રચાતા અને તેમાં પણ દ્વારણી, કડવક જેવા વિભાગો આવતા. ‘રાસ’ શબ્દ એ પાર્થિક કથાનક માટેની એક સંજ્ઞા બની ગયો. જેનેતર કવિઓએ પણ કથાનકના અર્થમાં રાસ શબ્દ પ્રયોજ્યો છે :

અન્નપ્પતાં મિ કિષો રાસ,

કહી નાકરે હું હરિનો દાસ.

નરસિંહ સુધીના સમયમાં પ્રચલિત અર્થમાં ‘આખ્યાન’ શબ્દ વપરાયો નથી. પરંતુ જુદે જુદે નામે અને સ્વરૂપે ચરિત્રો લખાયાં છે,

તાલમય સકલ અર્થ પદ્યબંધ બાંધું નલ-આખ્યાન
અને

યુધિષ્ઠિર આનંદ પાન્યા સાંભળી આખ્યાન

એમ ‘નળાખ્યાન’ના આરંભે અને અંતે ‘આખ્યાન’ સંજ્ઞાનો પહેલો પ્રયોગ કરનાર ભાલણુ જ્યારે કાદંબરીના પૂર્વ ભાગના અંત ભાગમાં ‘ભાષાર્થ કીધું આખ્યાન, રસિક મુગ્ધ રીઝવવા ગાન’ એમ કહી ‘કાદંબરી’ને પણ આખ્યાન તરીકે ઓળખાવે છે ત્યારે એવા અનુમાન પર આવવું પડે છે કે તેના સમયમાં કેવળ ધાર્મિક પૌરાણિક કથાનકોવાળી રચના તેજ આખ્યાન એવી સમજ રહ ચર્ધ ન હતી. એજ ભાલણુ ‘દશમસ્કંધ’ના ‘રુકમણીહરણ’માં—‘ગાન કરે જે પ્રેમ શું એ કૃષ્ણવિવાહ રાસ’—રાસ શબ્દનો પ્રયોગ આખ્યાનના અર્થમાં કરતો જણાય છે. તેના અનુગામી આખ્યાનકારો, નાકર અને વિષ્ણુદાસ પણ ‘રાસ’ શબ્દનો પ્રયોગ ક્યારેક ‘આખ્યાન’ (અગ્રણ્યતાં મિ કીધો રાસ (નાકર): રામકૃપાએ કીધો રાસ, કર જોડી કહે વિષ્ણુદાસ.) માટે કરે છે. પરંતુ ‘રાસ’ અને ‘આખ્યાન’ વચ્ચે એક માત્ર કથાનકનું જ સામ્ય છે. ‘રાસ’ તો વિવિધ તાલ અને લયયુક્ત ૮૪ કે તેથી વધુ યુગલોથી (અને અનેક નર્તકીઓથી) ખેલાતો નૃત્યક્ષમ પ્રકાર છે, એમ હેમચંદ્રાચાર્ય^૧ નોંધ્યું છે. જ્યારે ‘આખ્યાન’ તો ધપત્ અલિનય, ધપત્ પઠન, ધપત્ ગીત સાથે કેવળ વાગ્જીટાથી બહેલાવી બહેલાવીને રજ કરવાનો કાવ્ય પ્રકાર છે.^૨

આમ ‘રાસ’ અને ‘આખ્યાન’ સંજ્ઞા બન્ને જ સિધિસ રીતે યોગ્યતી હતી.

૧. અનેકનર્તકીયોજ્યં ચિત્રતાલલયાન્વિતમ ।

આચતુષ્પદિયુગલાત્રાસકં મસ્ટુણોદ્યતે ।

આખ્યાનસંજ્ઞા તદ્ ભ્રમતે ચદ્ અભિનયન્ પટન ગાયન્ ।

પ્રશ્નિકઃ પદઃ કથયતિ ગોવિન્દપદ્યહિતેસદશિ ॥

આખ્યાન પૂર્વવૃત્તોક્તિઃ—પૂર્વે જની અચેલી કોઈક ઘટનાનું કથન તે આખ્યાન એવી વ્યાખ્યા આજ મુઘી અનેક વિદ્વાનોએ પ્રેમાનંદાદિનાં આખ્યાનોનું સંપાદન કરતાં અને મહાનિષંધમાં તે વિષયનું નિરૂપણ કરતાં પણ આપી છે. આ લેખકે પણ એજ વ્યાખ્યા સ્વીકારી હતી. પરંતુ ડૉ. ઇ. ર. દવે અને ડૉ. ચીમનલાલ ત્રિવેદી સંપાદિત ‘સુદામાચરિત’ વિશે લખતાં પ્રા. શશિન્દ્ર ઓઝાએ એ વ્યાખ્યા વિશે શંકા ઉપસ્થિત કરી કહ્યું કે તે આખ્યાન કાવ્યપ્રકારની નહિ પણ એ નામના નાટ્યાલંકારની વ્યાખ્યા છે. એ પછી આ વિષયની ચર્ચા શ્રી નગીનદાસ પારેખે ‘સ્વાખ્યાય’ના (વિ. સ. ૨૦૨૧ના અક્ષય તૃતીયાના) અંકમાં કરી છે. જ-ને વિદ્વાનોએ ઉપસ્થિત કરેલો મુદ્દો સાચો છે. શ્રી નગીનદાસ પારેખે દર્શાવ્યું છે તેમ ‘કાવ્યાનુ-શાસન’માં હેમચન્દ્રચાર્યે આખ્યાન વિશે જે સમજણ આપી છે તે જ મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યના આખ્યાન પૂરતી અનુરૂપ વ્યાખ્યા ગણાય.

પ્રથમમધ્યે પર્યોધનાર્થં નલાણુપાખ્યાનમિષોપાલયાનમ-
ભિનયન્ પઢન્ ગાયન્ ચલેકો ગ્રન્થિકઃ કથયતિ તદ્ ગોવિન્દચન્દ્ર
આખ્યાનમ્ । પ્રખંધમાં અન્યને સમજાવવા માટે નલાદિનાં ઉપાખ્યાનો
જેવાં ઉપાખ્યાનો કોઈ અ-ચકાર અલિનયપૂર્વક પાઠ કરી અને ગાઈને
કહે તે આખ્યાન કહેવાય. આ વ્યાખ્યામાં એક વાત સ્પષ્ટ થાય
છે કે પુરાણોનાં ઉપાખ્યાનો જ્યારે કોઈક અ-ચકાર અલિનયપૂર્વક
ગાઈને કહી સંભળાવે ત્યારે તે આખ્યાન કહેવાય છે. આમ આખ્યાનનું
વસ્તુ ઉપાખ્યાનોમાંથી લેવામાં આવે એ અર્થ તો છે જ. આ
વ્યાખ્યામાં ઉપાખ્યાન અને આખ્યાનની બે સ્વતંત્ર વ્યાખ્યાઓ નથી.
ગમે તે કમાનક અલિનય સાથે ગાઈ સંભળાવવામાં આવે તે હેમચન્દ્રની
વ્યાખ્યા પ્રમાણે આખ્યાન ન કહેવાય. એમાં ઉપાખ્યાનોમાંથી વસ્તુ
લીધું હોવાની અપેક્ષા રહે છે, જે નલાદિ ઉપાખ્યાનમ્ इष
उपाख्यानम् अभिनयन्—એવા અ-વય ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે.

“આમ, ખરેખર તો, મહાકાવ્ય પંચીનો કાવ્યપ્રકાર આખ્યાન નામે આવેલો જોઈએ એમ લાગે છે, છતાં નવાઈની વાત એ છે કે સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રના ગ્રન્થોમાં કયાંય આખ્યાનનો સ્વીકાર થયો નથી, તેમ કયાંય એનાં લક્ષણો આપવામાં આવ્યાં નથી.”^૬ લામહ અને દંડીની આખ્યાયિકા અને કથાની વ્યાખ્યાઓમાં આખ્યાન સ્વરૂપનાં લક્ષણો ન મળતાં, તેમ વિશ્વનાથે આપેલી અસ્મિન્નાર્થે પુનઃ સર્ગાઃ ભવન્ત્યાખ્યાનસંજ્ઞકાઃ એ વ્યાખ્યા સંદિગ્ધ હોઈ, “આખ્યાન નામે કાવ્ય બહુ જ પ્રાચીન કાળથી આપણે ત્યાં પ્રચલિત હતું,” છતાં તેઓ આખ્યાનને સ્વતંત્ર કાવ્યપ્રકાર તરીકે સ્વીકારતા નથી. આગળ નોંધી છે તે હેમચન્દ્રાચાર્યે આપેલી વ્યાખ્યા અભિનયન પઠન ગાયન શબ્દથી જેમ શૈલીનો નિર્દેશ કરે છે તેમ મલાદિ ઉપાખ્યાનમ્ इव ઉપાખ્યાનમ્ શબ્દથી વસ્તુના પ્રકારનો પશ્ચ નિર્દેશ કરે છે. પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનો શામળની પદ્યવાર્તાથી કેવળ શૈલી પરત્વે જ ભિન્ન નથી, વસ્તુ પરત્વે પણ ભિન્ન છે. લાલણીની “કાદંબરી”ની શૈલી શામળની પદ્યવાર્તાઓની શૈલી કરતાં લાલણીનાં પોતાનાં જ આખ્યાનોની શૈલી ધરાવે છે, તેથી તે આખ્યાન (લાલણે આખ્યાન તરીકે ઓળખાવી છતાં) તરીકે સ્વીકારાઈ નથી. મધ્યકાલીન કવિઓએ કાઈ વ્યાખ્યાને અનુસરી કાવ્યો લખ્યાં નથી. છતાં પુરાણોનું વસ્તુ લઈને લખેલાં કાવ્યોને આખ્યાન તરીકે તેમણે ઓળખાવ્યાં છે અને કલ્પિત કથાવસ્તુ ધરાવતાં કાવ્યોને વાર્તા અથવા પદ્યવાર્તા કહી છે. આખ્યાનોનાં કથાવસ્તુમાં પુરાણોનાં ઉપાખ્યાનો સાથે પૂર્વે થઈ ગયેલાં શકતોનાં ચરિત્ર પણ સમાવી લીધાં છે. એથી આખ્યાનની હેમચન્દ્રાચાર્યે આપેલી વ્યાખ્યામાં પૂર્વવૃત્તનું સ્પષ્ટ સૂચન (ધ્વનિ તો છે જ) લાગે ન હોય, આખ્યાનકારો ખ્યાતવૃત્તના કથાવસ્તુવાળા રચનાને જ આખ્યાન કહેતા હતા. ત્યાં શૈલીવિશેષ કરતાં વસ્તુવિશેષનું મહત્ત્વ હતું.

આખ્યાનનું ઠડવાળદ માળખું કમરાઃ ઘડાયું છે. ઠડવાળદ આખ્યાનનો પ્રથમ રચયિતા ભાલણુ હતો. તેના પહેલાં નરસિંહે ‘આતુરી પોડધી’, ‘સુદમાચરિત’, ‘હારમાળા’ વગેરે પદ્યુક્ત રચનાઓ આપી છે તે પણ આખ્યાનને મળતી છે અને એમાંથી પછીના કવિઓ ‘કુંવરબાઈનું મામેરું’ જેવાં આખ્યાનો રચી શક્યા છે. ભાલણે ‘દશમસ્કંધ’ પદોમાં રચેલું છે પરંતુ પદોનો વ્યાપ વધતાં તે ઠડવાનું સ્વરૂપ લેતું ગયું અને આરંભની પંક્તિઓ ધ્રુવક (ધ્રુવા અથવા ધત્તા) અને પછીનો પ્રસંગ આવેખતો ભાગ દાસ તેણે પ્રયોજ્યો. ભાલણે પોતાનાં આખ્યાનોના એકમને ‘ઠડવું’ તરીકે ઓળખાવ્યું છે. પરંતુ તેના પહેલાં સાહિત્યદર્શણકાર વિશ્વનાથ અને ઇંદોનુશાસનકાર હેમચંદ્રાચાર્ય આ સંજ્ઞાની નોંધ લે છે. વિશ્વનાથ અપભ્રંશ રચનાના સર્ગને ‘કુડવક’ તરીકે ઓળખાવે છે.^૭ તે હેમચંદ્રાચાર્ય સંધિકાવ્યના એકમ તરીકે ઠડવાને^૮ ઓળખાવી તેની આરંભ અને અંતની પંક્તિઓને ‘ધ્રુવ’ સંજ્ઞાથી ઓળખાવે છે.^૯ ભાલણના અનુગામીઓમાં વીરસિંહ, જનાર્દન, બીમ વગેરે આખ્યાનકારો ઠડવાળધને સળંગ રચના આપે છે. જ્યારે નાકર વગેરે કવિઓ ઠડવાળધને સ્વીકારે છે, એ ઠડવાનો^{૧૦} ‘દાસ’ રાસ અને ફાણ રચનાઓમાં આવતા ભાસ^{૧૧} અને હવણીની જેમ એક એકમ જ છે.

૭. અપભ્રંશમિયદ્દેઽસ્મિન્ તર્ગાઃ કુટવકાભિધા... . ।

૮. સંઘ્યાદી કટવકાન્તે ધ્રુવ સ્યાદિતિ ધ્રુવા ધ્રુવકં ઘત્તાઘઃ

૯. ઠડવું શબ્દની બુદ્ધિ વિશે એકસતા નથી. કેટલાક તેને સં. કટાપ કટપ્ર-કટપ્પ અથવા કદમ્બ ઉપરથી બુદ્ધિ મારે છે તેા શ્રી. કે. કા. શાસ્ત્રીએ કટપય-કટવક-કટવક ઠડીઓનો સમૂહ એવી સંભાવના ઉપરાંત વિશ્વનાથે પોતેલા કુટલાક શબ્દ ઉપરથી કુતુપ (તેલ કાપવાનું ચામડાનું કલ્પ) સાથે તેનું સામ્ય અનુમાની તાબાની માણ્ય પહેલાં ચામડાની માણ્ય વચાડીને ઋષિકો આખ્યાન કરતા હશે એવી શક્યતા દર્શાવી છે. ‘કડવું’ શબ્દને સ્વાદ સાથે કોઈ સંબંધ નથી. પરંતુ માધુર્યભક્ષી કવિ હયાશમને તે શબ્દ ખૂંચ્યો તેથી તેમણે ‘ઠડવા’ ને ‘મીઠાં’ કહ્યાં.

હેમચન્દ્રાચાર્યે^{૧૦} કડવાના આરભ અને અતમા ધ્રુવક આવે છે એવો નિર્દેશ કર્યો છે ભાલણે કેવળ આરભમા ધ્રુવકડી મૂકી હતી ૧૦ પરંતુ નાકરે કડવાને અતે ‘જિથનો’ કે ‘વલણુ’ નામથી ધ્રુવક મૂકવાની શરૂઆત કરી ‘જિથણ’નું સૂચન નાકરને સંભવત જૈન રચનામા આવતી આકળી રચનામાથી મળ્યું હશે જૈન રાસક અને શાશ્વઓમા કેટલીક રચનાઓમા કડીનું છેતનું ચરણાર્ધ બદલાયવી દેશીની કડીનું પહેલું ચરણાર્ધ બનતું જોવા મળે છે ૧૧ એમ ‘જિથણો’ અથવા ‘વલણુ’મા ‘ઢાળ’ની છે ની કડીનું છે હું ચરણાર્ધ ‘વલણુ’નું પહેલું ચરણાર્ધ બને છે આમ જ્યારે નાકરે કડવાના આકારને ચોક્કસ સ્વરૂપ આપ્યું અને પ્રેમાન દે આખ્યાનો રચવા માલા તારે કડવાનું બધારણુ આ પ્રમાણે હતું ૧ મુખ્યધ : જે રાગમા આખી દેશીનો ક્ષય થોજવામા આ થો હોય છે તે જ લગમા મુકાયની પંક્તિઓ પ્રાસ્તાવિક તરીકે આવે છે આ પંક્તિઓમા કડવાના મુખ્ય ભાગમા નિરૂપાનાર ધગ્નાનું સૂચન હોય છે સ્વ દે હ ધ્રુવે તેને ‘મહોડિયુ’

૧૦ આ ધ્રુવકડીઓમા ક્યારેક સાકળીની રચના ભાલણે આપી છે

કડવું ૧૯

નળ મયો નારી તણ રે, કળિયુગે જુલાબ્યુ જાન

ઢાળ

જાન જુલાબ્યુ કળજુગે

૧૧ સુર ગાબિધનમિહગમા રાસકની કડીનું છેલ્લું ચરણુ સુરનર કિનરવર નિત વહિત, કામિત ફલ દાસાર રે

અહિની પહેલી કડીનું પહેલું ચરણ

કામિત ફલ દાસાર, સામી નેમિકુમાર

નાકરના આ મ્થાનમા

દ જ

પાતક સેવા સર્વ મૂકી રામ એકલા ધાયા કેડ

વલણ

એકલા ધાયા કેડે રાજ

તરીકે ઝોળખાવ્યું છે. આ પ્રકારનાં 'મ્હોડિયો' અથવા 'મુખબંધ' બે પંક્તિઓમાં હોય છે. પરંતુ ક્યારેક ચાર પંક્તિનું મ્હોડિયું પણ જોવા મળે છે. હિંદી પ્રેમાનંદના 'ચંદ્રહાસ આખ્યાન'નું મ્હોડિયું ચાર પંક્તિનું છે, જ્યારે ૧૯ માં કડવાનું મ્હોડિયું દસ પંક્તિનું છે જે અપવાદરૂપ જણાય છે.

૨. ઢાળ : કડવાના મુખ્ય ભાગને ઢાળ, ચાલ અથવા દોડ તરીકે ઝોળખવામાં આવે છે. આ પથરાટવાળા ભાગમાં કડવાની મુખ્ય ઘટનાનું નિરૂપણ થયું હોય છે.

૩. વલણ અથવા ઊથલો : ઢાળને અંતે બે પંક્તિઓમાં કડવાના વલણને સમેટી લેવામાં આવે છે, કડવાના પ્રારંભનો મુખબંધ જેમ પ્રસ્તાવનાનું કાર્ય કરે છે તેમ ઊથલો પ્રસ્તુત કડવાનો સાર સંક્ષેપમાં આપવા સાથે પછીના કડવા સાથે અનુસંધાનરૂપ કડીનું કાર્ય પણ કરે છે. ઢાળ સાથે ઊથલાનો સાંકળાનો સંબંધ નિયમ તરીકે આવે જ છે.

લાલણનાં આખ્યાનો પ્રારંભમાં પદના એકમવાળાં હતાં અને પછીથી કડવાબદ્ધ બન્યાં હતાં, પરંતુ પદરચના સાથે ઊર્મિમયતા હતી, તે તેનાં કડવાબદ્ધ આખ્યાનોમાં પણ વધતે ગયું અને જળવાઈ રહી હતી એનાં આખ્યાનોમાં ઊર્મિ અને કથાનકનો સુમેળ હતો, તે નાકરમાં રહેતો નથી. નાકરનાં આખ્યાનો શુદ્ધ વસ્તુલક્ષી શૈલીમાં યોગ્યતા સાથે કથાનકો છે અને એણે શરૂ કરેલી પરંપરાને પ્રેમાનંદ પણ સ્વીકારી લે છે અને ક્યારેક કડુણના નિરૂપણમાં ઊર્મિશીલતા આપવા છતાં, વસ્તુલક્ષી શૈલીનાં કથાનકોવાળાં આખ્યાનો આપે છે.

આખ્યાનનાં બટક અંગ :

સમાપ્તિકામો મંગલમાચરેત્ એ સંસ્કૃત પ્રણાલિને અનુસરી આખ્યાનની નિર્વિદ્ધ સમાપ્તિ માટે આખ્યાનકાર પ્રણયિતા અને સરસ્વતીનું સ્તવન કરી પોતાના શુરુ અને ઇષ્ટ દેવનું પણ સ્મરણ કરતો. ક્યારેક

આ સ્તવનો જે પંક્તિમાં જ પૂરાં રૂતાં તો ક્યારેક આપ્તું કડવું પણ તે માટે યોગ્યતું. નાકરે તેના ઓખાહરણ અને ચન્દ્રહાસ આખ્યાનમાં ગણપતિ સ્તવન માટે આપ્તું કડવું રોક્યું છે. તે જ રીતે પ્રેમાનંદ પણ ઓખાહરણનું પહેલું કડવું ગણપતિ અને શારદાની સ્તુતિમાં જ રોકે છે, જ્યારે ‘નળાખ્યાન’ના આરંભે જે જ પંક્તિમાં સ્તુતિ પતાવી દીધી છે. પ્રેમાનંદ સુધીના આખ્યાનકારોમાં મંગલાચરણ વિશે કોઈ નિયમ જણાતો નથી. પરંતુ પ્રેમાનંદ મંગલ સ્તુતિ સાથે આખ્યાન વસ્તુનો પ્રાથમિક પરિચય આપવાની પ્રથા શરૂ કરે છે, જેને પછીના આખ્યાનકારો અનુસરે છે. ઓખાહરણ તેના પ્રારંભકાળનું આખ્યાન છે, તેથી તેમાં આપ્તું કડવું સ્તુતિ માટે રોકી કેવળ વલણમાં જ ઓખાહરણનો નિર્દેશ કરી, ખીજા કડવામાં તે વસ્તુનો આરંભ કરે છે. પરંતુ ઓખાહરણ પછી તરત જ સ્વાયેલા ‘ચન્દ્રહાસ આખ્યાન’માં તે ‘મંથ ચાલતો થાય’ તે માટે પાંચેક પંક્તિમાં ઇષ્ટ દેવો અને ગુરુનું સ્મરણ કરી, સીધા વસ્તુપ્રવેશ કરાવી દે છે. નળાખ્યાન, કુંવરખાઈનું મામેરું, રાદામાચરિત અને દશમસ્કંધમાં પણ વસ્તુપ્રવેશ માટે તે વિલંબ કરતો નથી. ‘રણ્યયજ્ઞ’માં તે ફરી એક આપ્તું કડવું સ્તવન માટે યોજે છે, કારણ આ તો તેના પરમ ઇષ્ટ દેવ રામના મહિમાનું^{૧૨} કાવ્ય છે. અને તેથી તે મુગ્ધ ભક્તિથી આપ્તું કડવું સ્તુતિ માટે યોજે એ સદજ છે.

પ્રત્યેક આખ્યાન સાથે ફલશ્રુતિ સંકળાયેલી હોય છે. ફલશ્રુતિ એટલે આખ્યાનના કથન અને અવજનનું મહિમાવર્ણન, આખ્યાન સાંભળવાથી અમુક પાપ નષ્ટ થાય, આપત્તિ દૂર થાય અને પુણ્ય મેળવવા થાય, એવું કથન કરી શ્રોતાવર્ગમાં શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરી તે સાંભળવા તેને અભિમુખ કરવાનો હેતુ આ ફલશ્રુતિ પાછળ હોય છે. આ શ્રદ્ધા

૧૨. ઇ રામનામનો મહિમા મોટો, શંકર સમ્યક ભણે
તારકમંત્ર તારે ભવસિંધુ, મહિમા વેદ વખાણે.

પ્રેમાનંદ ‘દશમસ્કંધ’ જેવી કૃષ્ણમહિમાની રચના પણ ‘રણ્યયજ્ઞ’ને સિવાય નામી આરંભે છે એ નોંધવું જોઈએ.

પરંપરાગત હોય છે. ફલશ્રુતિ સામાન્ય રીતે આખ્યાનને અંતે હોય છે. પરંતુ ક્યારેક આરંભમાયે આવતી હોય છે. લાલણના ‘ચંડી અખ્યાન’માં ફલશ્રુતિ ચાર વાર અને હરિરામના ‘સીતાસ્વયંવર’માં છ વાર ફલશ્રુતિ આપવામાં આવી છે. ફલશ્રુતિ ક્યારેક આખ્યાનકાર મધ્યે સીધી જણાવે છે. તો ક્યારેક ટાઈ પાત્રને મુખે કહેવડાવે છે. પ્રેમાનંદના ‘ઝોખાહરણ’માં બ્રહ્મા પોતે વરદાનરૂપે જન્મરને કહે છે :

ઝોખાહરણ સુણે ધરી લાવ, તેનો જાણ અજીરણ તાવ
ત્યારે ‘નળાખ્યાન’માં પ્રેમાનંદ પોતે ફલશ્રુતિ વર્ણવે છે :

લાવે કલાવે જે સાલજે, તે થાય પરમ પવિત્રજ,
ઋતુપર્ણ, ને નળદમયંતી, યુધિષ્ઠિર ઋષિ નામજ,
એને સમરે પ્રાતઃકાળે, ત્યાં નહિ કળિનો લગજ.

તે જ ગીતે રણુવરને અંતે પણ કહે છે .

લણે સાલજે નરનારી, યદુ તીરથ ફળ થાયજ,
બ્રહ્મહત્યાદિક પાતક નાસે, તેના લવડુ ખ જાયજ.

‘સુદામાચરિત્ર’ને અંતે કહે છે .

સુદામાનું ચરિત્ર સાલજે, તેનું દારિદ્ર જાણ,
લવડુ ખ પામે સુકૃતિ પામે, મળે માધવરાય.

‘મામેરુ’ ગાવાથી અને સાલજવાથી પણ દારિદ્ર જાણ એમ પ્રેમાનંદ કહે છે.

આખ્યાનકાર કૃતિના આરંભમાં અથવા અંતે પોતાનો સ્વરૂપ પરિચય પણ આપતો, જેમાં પોતાના માતૃપિતાનો અને ગુરુનો નામોદ્દેશ કરી જ્ઞાતિ અને જામનો નિર્દેશ કરી તે સંતોષ માનતો. આખ્યાનના આરંભમાં પ્રસ્તુત આખ્યાનનું વસ્તુ મૂળ કથા પુરાણમાંથી લીધું છે તેનો નિર્દેશ કરી આખ્યાનકાર ઋણરૂપીકાર કરતો જણાય છે પરંતુ પોતાના પુરોગામી આખ્યાનકારોમાંથી પોતે કંટાળી લીધું તે સૂચવવાની તેને જરૂર જણાઈ નથી. આખ્યાનને અંતે આખ્યાનનાં

પૂરુ ક્યુ' તે પશુ દર્શાવતો પરતુ ક્યારેક આ સમયનિર્દેશ ભૂલભરેલો પશુ જણાયો છે ૧૩ ઝટલીકવાર લાલિયાઓ અને કથાકારોએ પ્રસ્તુત કૃતિઓમાં દરેલા પ્રક્ષેપોને લીધે કડી અને કડવાની સંખ્યામાં પણ ફેરફાર જણાય છે

આખ્યાનના મહત્વના અંગોમાં કથાવસ્તુનું સ્થાન પ્રથમ છે આગળ નોંધ્યું છે તેમ આખ્યાનનું વસ્તુ પૂર્વવૃત્ત હોવું જોઈએ, આપુ પૂર્વવૃત્ત કથાવસ્તુ પૌરાણિક અને અપૌરાણિક એ બે વર્ગનું રહેતું મહાભારતમાંથી નળાખ્યાન, અભિમન્યુ આખ્યાન, ભાગવતમાંથી દશમ-સ્કંધ, દ્રુપદાખ્યાન, પ્રહનાદ આખ્યાન, માર્કંડેયપુરાણ ઉપરથી ચંડીઆખ્યાન, રામાયણમાંથી રણવણ, સીતાસ્વયંવર વગેરે પહેલા વર્ગની રચનાઓ છે ક્યારેક આખ્યાન મંથને ગ્રજ્જરાતીમાં ઉતારવાનો પણ પ્રયાસ થતો નાકરે મહાભારત અને વાલ્મીકી લાલિયાઓમાં દશમ નિવાસના બાકીના સ્કંધો ગ્રજ્જરાતીમાં ઉતાર્યા છે બીજા વર્ગમાં 'આમેરુ', 'કંડી', 'સામળશાનો વિવાહ', 'સગળલાયરિત', 'ચેલ્લેયાખ્યાન' વગેરે ભક્તજનોના ચરિત્રો આવે છે પહેલા વિભાગમાં આખ્યાનમારને પોતાની પ્રતિભાને અમનવવાની વધુ મોહન થ રહેતી લાલણે પુરાણોમાંથી ઉપાખ્યાનો પસંદ કરી, બદલા તેને પ્રામાણિકપણે અનુસરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે તેનું ચંડીઆખ્યાન માર્કંડેય પુરાણમાંથી સંપ્રસીદ્ધ બાણાસ છે નળાખ્યાનમાં પણ તે મહાભારતના નસોપાખ્યાનના વસ્તુને બદલા અનુસરે છે અને જ્યાં ફેરફાર કર્યો છે ત્યાં તેણે મસ્કૃત સાહિત્યની પ્રસિદ્ધ કૃતિઓ નૈવધ્યચરિત અને નલય પૂનો આધાર લીધો છે અને તે વાતનો મોટા પણ કર્યો છે એ જ પ્રમાણે માધવનું હાલરખું વિધ્વંગસના મહાભારતના કર્યો, અને

૧૩ પ્રમાણે ચંદ્રદાસ આખ્યાન ત ૧૦૨૭ના સિદ્ધરથ વર્ષની સંધિએ ૧૦૮ મુદ્રા લગભગે એમવારે ૧૫૦ કડી એમ જણાવ્યું છે ૧૧૮ એ વર્ષમાં ૧૦૮ મ સમા રૂઢ લાગે એવું લગભગારના રેખ મળે નહીં 'નલ' પદ નવી પણ છે ૧૩૩૬ ૧૦૮૬ અને ૧૦૧૨ એમ ત્રણ મુદ્રા જુદી ૧૯૫૨૦૯ મુદ્રા

ગિરધરનું રામાયણ પણ મૂળકૃતિના કાટછાંટ સાથેના અનુવાદો છે. પરંતુ નાદર અને પ્રેમાનંદ જેવા આખ્યાનકારો પોતાની નૈસર્ગિક પ્રતિભાને મુક્ત રીતે વિહરવા દેતા અને મૂળ વસ્તુમાં, શ્રોતાવર્ગની રુચિને લક્ષમાં રાખી અનેક ફેરફારો કરતા. આ ફેરફારો ઘણીવાર એટલા વિપુલ પ્રમાણમાં થતા કે આખ્યાનો લગભગ સ્વતંત્ર કૃતિ બની જતાં. તે Copy Rightનો જમાનો ન હતો. ખીજની રચનામાંથી પોતે અમુક ઘટના ઉપાડે છે એમાં મોટો શુનો કરે છે એવું કોઈ આખ્યાનકાર માનતો ન હતો. એથી આખ્યાનકારો પુરોગામી આખ્યાનકારોના નિરૂપણનો નિઃસંકેપ લાલ ઉઠાવતા. શ્રી ઉમાશંકરે અવલોક્યું છે તેમ પ્રેમાનંદે વિશ્વનાથ, વિષ્ણુદાસ અને નાદરના ખજાનામાંથી લખાવુંટ ચલાવી છે અને એથી શ્રી મુનશીએ પ્રેમાનંદને A prince of plagiarist તરીકે ઓળખાવ્યો છે. પરંતુ જેમ ખજાનાર આ પ્રકારની લૂંટને ‘બાદશાહી લૂંટ’ કહેતા તેમ આખ્યાનકારોને એમાં કોઈ સંકેપ ન હતો અને પ્રેમાનંદ જેવા આખ્યાનકારો તો નિરૂપણની વિશિષ્ટ રીતિ, પ્રસંગની અલિનપ સંયોજના, રસનિરૂપણ અને ગંકમણની આગવી શક્તિ અને પાત્ર તેમ વાતાવરણના શુભરાતીપણાથી, પુરોગામીઓના ઋણ છતાં પોતાનાં આખ્યાનોને સ્વકીયતા અર્પે છે. અપૌરાણિક આખ્યાનોમાં પણ અરિત્રનાયક ભક્તના જીવનના ચમત્કારપૂર્ણ પ્રસંગને કેન્દ્રમાં રાખી આખ્યાનકાર તેની આજુબાજુ, તથ્યને બાધ ન આવે તે રીતે વસ્તુની મૂંઝણી કરતો. પ્રેમાનંદે મૂળ વસ્તુમાં કરેલા ફેરફારો, પુરોગામીઓની રચનામાંથી લીધેલી ઘટના વગેરેનું નિરૂપણ યથાસ્થાને કહ્યું છે.

આખ્યાનોમાં વિવિધ રસનું નિરૂપણ અગત્યનું અંગ છે. વસ્તુ લોકખ્યાત હોઈ, તેમાં રસની ઉત્કટતા ન હોય તો શ્રોતાઓના મન ઉપર તે પકડ જમાવી શકતું નથી. તેથી ઉત્કટ રસનિરૂપણ અને એક રસમાંથી ખીજ રસમાં અનાયાસ સંક્રમણ આખ્યાનકલાનું અગત્યનું તત્ત્વ છે. રસની ઉત્કટતા સાધવા માટે આલંબન અને ઉદ્દીપન વિલાપ અને સંસારી ભાવનું આલેખન વિગતે ચર્ચ. શુંગર, ઠરુણ, વીર જેવો

એક રસ પ્રધાન રહેતો તો ખીજ રસ ગૌણ છતાં પૂરક બની રહેતા. 'ઓખાહરણ' શૃંગારરસપ્રધાન રચના છે, તેમાં વીરરસને પણ સ્થાન મળ્યું છે. 'રણુચર' વીરરસની રચના છે તેમાં હાસ્ય કરુણ, ખીલસ અને અદ્ભુતને પણ અવકાશ છે તો 'મામેરું' હાસ્યરસની રચના છે. તેમાં કરુણની જમાવટ અસરકારક છે. 'સુદામાચરિત્ર' શાંત રસની કૃતિ છે, તેમાં હાસ્યરસને પૂરો બહેલાવ્યો છે. 'નળાખ્યાન'માં કરુણ રસ પ્રધાન છે. પરંતુ તેની પડછે હાસ્ય, વાસલ્ય, અદ્ભુત જેવા રસો પણ પૂરા ખીલ્યા છે. એક રસમાંથી ખીજ રસમાં છટકી જવાની કલા તો પ્રેમાનંદ જેવી કોઈ જ કલાકારને સાધ્ય ન હતી.

પાત્રનિરૂપણ પણ આખ્યાનકારની શક્તિનો સારો પરિચય કરાવી જાય. સામાન્ય આખ્યાનકારનાં પાત્રો મૂળ કૃતિને વફાદાર અને કંઠપૂતળા જેવાં નિર્જીવ લાગે. ન્યારે સ્વતંત્ર પ્રતિભાવાળા આખ્યાનકારનાં પાત્રો જીવંત અને સ્વાભાવિક લાગે. આખ્યાનો સાધારણ રીતે અમુક વ્યક્તિનું ચરિત્ર, માહાત્મ્ય નિરૂપવા આસેખાતાં હોય છે. એથી તે વ્યક્તિનું અતિશયોક્તિભર્યું નિરૂપણ થવાનો સંભવ ખરો. પ્રેમાનંદની પાત્રસૃષ્ટિ આખ્યાનસાહિત્યમાં એક અલિનવ ઉન્મેષ પ્રગટાવે છે. તેનાં પાત્રો અતિમાનવ નથી. દેવાને પણ તે માનવની ક્ષેત્રિએ લાવીને મૂકી દે છે. પુરોગામી આખ્યાનકારોનાં એ જ નામનાં પાત્રો કરતાં તેનાં પાત્રો-મત્સ્યમંજુવન પ્રસંગે દમયંતી પર આરોપ મૂકતો નળ, પ્રેમપેલાં ઓખા અને અનિરુદ્ધ, પુત્રપેલાં નંદવશોદ્ધ કે દેવકી-વમુદેવ, નમાઈ કુંવરચાર્ણ કે જમાનાની ખાષેલ વડસાસું, યુદ્ધપેલો અલિમ-પુ કે ધૃતજુહિ જેવો કુટિલ પ્રધાન એ સૌ લેણીયાંસથી ભરેલાં જીવંત અને સ્વાભાવિક માનવ પાત્રો છે.

આખ્યાનોમાં વસ્તુ ને પુરાણનું હોય તો પણ પુરાણનું વાતાવરણ વચ્ચેમાં આખ્યાનકાર વિગેરે આમડી જણાતો હોતો નથી.

આખ્યાનકાર પાત્ર અને ઘટના પરત્વે સમકાલીન રંગપૂરણી કરતો. લોકમનરંજન આખ્યાનકારનો એક હેતુ હોઈ તેના સમયના રૂઢિચિવાજો, સમાજની સાક્ષ્યિકતાઓ, આચારવિચાર, પહેરવેશ, શુદ્ધનઅપશુદ્ધતા વહેમો વગેરે તેમાં સાવતો તેથી ઓતા વર્ગને આખ્યાનમાં પોતાના જ સમય અને સમાજનું પ્રતિબિંબ દેખાતું. કદાચ એથી તે આખ્યાન-ઘટના અને પાત્ર પરત્વે આત્મીયતા અનુભવતો હશે. પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનોમાં તો સમકાલીન રંગપૂરણી એટલી તો તાદશ છે કે તેનાં આખ્યાનો તેના સમયના ગુજરાતદર્શનનાં ‘દસ્તાવેજી ચિત્રો’ સમાં સામે તો નવાઈ નહિ.

છટાદાર શૈલી અને વર્ણનકલા આખ્યાનકારનું આવશ્યક અંગ છે. આખ્યાનકાર ધારે ત્યારે હસાવે અને ધારે ત્યારે રડાવે એ તો ત્યારે જ શક્ય છે જ્યારે એની પાસે ભાષાપ્રભુત્વ હોય અને ભાવ પ્રમાણે શબ્દોને રમઢી શકતો હોય જો તેની પાસે પાત્ર અથવા પ્રસંગની વેધક ચિત્રશક્તિ ન હોય તો તેની રચના ઠંટાળાભરેલી બની જાય. એથી ઊલટું પ્રસંગો ભલે નિઃસત્ત્વ હોય પણ આખ્યાન-કારમાં સમર્થ ચિત્રશક્તિ હોય તો તેને પણ તે સત્ત્વશીલ બનાવી દે છે. વર્ણનછટા, તાદશ ચિત્રો ઉપસાવવાની કલા ઉપરાંત ભાષાની પ્રૌઢિ, વાક્યછટા-શબ્દની વિવિધ શક્તિઓને પ્રયોજવાની સૂઝની અપેક્ષા આખ્યાનકાર પાસે રહે છે. મોટા ભાગનાં આખ્યાનોમાં પાત્ર અને સ્થળનાં વર્ણનો પરંપરાગત હોય છે અને એ દોષમાંથી પ્રેમાનંદ જેવો સાહિત્યસ્વામી પણ મુક્ત નથી. આમ છતાં જ્યાં વર્ણન વિશે પરંપરા ચાલતી આવતી ન હોય અને નવું જ વર્ણન આપવાનું બાકી હોય ત્યાં સમર્થ આખ્યાનકારને પોતાની શક્તિ બતાવવાની તક મળી જાય છે.

૪ : દશમસ્કંધ અને જીવનવિષયક સામગ્રીની સંદિગ્ધતા :

પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન પરંપરા પ્રમાણે પ્રેમાનંદે પણ પોતાને વિશે વિગતવાર માહિતી આપી નથી. તેથી તેના જીવન અને કવન વિશે અનેક ક્ષિવદંતીઓ પ્રવર્તે છે. જેમાંની કેટલીક તો પાછળથી ધરાદાપૂર્વક ઉપજાવી કાઢવામાં આવી હોય તેમ જણાય છે. ઉદર નિમિત્તે પોતે આખ્યાનો લખ્યાં છે, એમ જણાવનાર અને પોતાની કવિપ્રતિભા વિશે અત્યંત વિનમ્રતા દાખવનાર પ્રેમાનંદને સ્વપ્નેય ખ્યાલ ન હોય તેવો કવિવશ અપાવવાના પ્રયાસો. ‘પ્રાચીન કાવ્ય-માળા’ના સંપાદકોએ, વસ્તુતઃ પોતે સંશોધક તરીકેનો યશ ખાટી જવાના અને ગાયકવાડ સરકારના પ્રાચીન સાહિત્યના પ્રકાશન અગેના ફંડનો ઉપયોગ કરવાના હેતુથી કર્યાં. એ માટેની કંઈક જમિકા નર્મદાશંકરનાં અને નવલરામનાં સિખ સંદર્ભમાંનાં વિધાનોમાં તેમને મળી રહી અને કેટલીક ઉપજાવવામાં આવી. આ ક્ષિવદંતીઓનાં અને સંદિગ્ધ અસંદિગ્ધ કૃતિઓનાં જાળાંજાંખરાંમાંથી પ્રેમાનંદના સાચા વ્યક્તિત્વ અને કાર્યત્વની ઝાંખી મેળવવાનું કાર્ય દુઃસાધ્ય બની રહે છે. આમાંની કેટલીક દશમસ્કંધ સાથે સંકળાયેલી છે.

સમય :

પ્રેમાનંદે શ્રુતિપ્રાપ્ત શતશરદ્ધતું આયુષ્ય (૧૬૬૨-૧૭૬૦) ભોગવ્યું હતું એમ માનવામાં આવતું હતું. તેના જન્મ કે મૃત્યુના વર્ષ વિશે ચોક્કસ નિર્દેશ તેની પોતાની ક્ષાઈ કૃતિમાંથી મળતો નથી. પરંતુ તેની કૃતિઓની રચનાસંવત ઉપરથી તેનો જીવનકાળ અનુમાની શકાય. તેની અસંદિગ્ધ કૃતિઓમાં સૌથી પહેલી રચનાસંવત ‘ચંદ્રદાસ આખ્યાન’ અને ‘અભિમન્યુ આખ્યાન’ની છે. આ બન્ને કૃતિઓ મે. ૧૭૨૭માં રચાઈ છે, ‘ઓખાદરણ’ની રચના સંવત ૧૭૨૩ સંકાસ્પદ છે. સં. ૧૭૨૦માં રચાયેલું ‘લક્ષ્મણાદરણ’ પ્રેમાનંદનું ન

હોવાનાં અનેક પ્રમાણો મળે છે. તેથી સં. ૧૭૨૭ તેના સર્જનનો પ્રારંભકાળ હશે. તે પહેલાં વીસ વાવીસ વર્ષે તેનો જન્મ અતુમાની શકાય. તેની છેલ્લી કૃતિ 'દશમસ્કંધ' છે; તેની રચના દરમ્યાન જ તેનું અવસાન થયું. અને સુંદરે તે સં. ૧૭૬૬ માં પૂરો કર્યો એમ કૃત્તીક હસ્તાપ્રતો ઉપરથી જણાય છે. પરંતુ હસ્તાપ્રતમાં સં. ૧૭૭૩માં સુંદરે 'દશમસ્કંધ' પૂરો કર્યાનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ મળે છે. પ્રેમાનંદના સમકાલીન વલ્લભ ભટ્ટે દશમ સિવાયના પહેલા નવ સ્કંધો સં. ૧૭૬૩થી ૧૭૬૫ ના સમય દરમ્યાન રચ્યા છે. અગિયારમો અને બારમો એ એ સ્કંધો પણ તેણે રચ્યા છે. 'દશમસ્કંધ' તેણે રચ્યો નથી તેનું કારણ કદાચ એ હશે કે આ સમય પહેલાં (સં. ૧૭૬૫) પ્રેમાનંદના દશમી એવી ખ્યાતિ જામી ગઈ હશે (સૂરત સાથેનો પ્રેમાનંદનો સંપર્ક તો સિદ્ધ છે.) જેથી વલ્લભે તે સ્કંધની રચના ન કરી હશે અને પ્રેમાનંદનો જ દશમ ગાયો હશે. આ જાતની ખ્યાતિ મળતાં ચાર પાંચ વર્ષ તો સહેજે થઈ હશે. એથી સંભવતઃ સં. ૧૭૬૦ થી સં. ૧૭૬૫ વચ્ચેના સમયમાં તેનું અવસાન થયું હશે અને સુંદરે ત્યાર પછી સં. ૧૭૭૩ માં (અથવા સં. ૧૭૮૬ માં) દશમ પૂરો કર્યો હશે. પ્રેમાનંદના મૃત્યુ પછી તરત જ સુંદરે તે પૂરો કર્યો એમ માનવું અનિવાર્ય નથી. જો ૧૭૬૦ ના અરસામાં પ્રેમાનંદનું અવસાન થયું એમ ગણીએ તો સં. ૧૭૪૬ ના રણુવદ પછી દશમ સિવાય તેની રચેલી ખીજી કોઈ કૃતિ મળતી નથી. પ્રેમાનંદ જેવો પ્રતિભાશાળી સર્જક વચ્ચેનાં ચાલીશોક વર્ષ સુધી નિષ્ક્રિય હશે? આમ પ્રેમાનંદનો જીવનકાળ સં. ૧૭૦૫ થી સં. ૧૭૬૦ ના અરસાનો ગણી શકાય.

ગુરુ રામચરણ બાવા :

પ્રેમાનંદ બાલાવસ્થામાં જડ અને બાધો હતો અને કોઈ સિદ્ધ-પુરુષના કૃપાપ્રસાદથી તેની પ્રજ્ઞા ખીલી. જો તેની માતા અમુક નિયત સમયે સિદ્ધપુરુષ પાસે તેને લઈ ગઈ હોત તો તે સંસ્કૃતમાં કાવ્યો લખી શકત, એવી લોકવાયકા છે. કવિ. કાલિદાસ માટે છે તેવી

કિંવદતીએ પ્રેમાનંદ જેવા પરિશુદ્ધ પ્રજા ધરાવનાર કવિએ માટે ઉપજવવામાં આવે છે ‘રામ ચરણકમળ મકરદ લેવા છંદે પ્રેમાનંદ’ એ પદ્ધતિના આધારે કોઈક રામચરણ પ્રેમાનંદના ગુરુ હશે એમ કહેવામાં આવે છે કોઈક વિદ્યાગુરુ પાસે તેણે સ્કૃત કાવ્યપુરાણનું જ્ઞાન મેળવ્યું હશે એમાં કોઈ શંકા નથી વિદ્યા ગુરુમુખ થતી જ નોંધે એ એ તો પ્રાચીન પ્રણાલિ છે જ પરંતુ ‘રામચરણ’ શબ્દ તેના ગુરુના નામનો નિર્દેશ કરતો નથી પ્રેમાનંદના છંદેવ રામ હતા ‘દશમસ્કંધ’ જેવી લાગવત પર આધારિત અને કૃષ્ણલીલાની રચનામાં પણ તે અનેકવાર રામનું સ્મરણ કરે છે અને રામ અને કૃષ્ણને એક પ્રમાણે છે ૧૪ ‘રામ ચરણકમળ મકરદ’ શબ્દ તો તેના છંદેવ રામચન્દ્રના ચરણકમળના મકરદને પામવાની અભીષ્માનો નિર્દેશ કરે છે ‘શ્રી રઘુપતિને શીવ નામી’ ‘દશમસ્કંધ’નો પ્રારંભ કરતો પ્રેમાનંદ અનેક કડવાને અતે વલણુમાં રામને સ્મરે છે ૧૫ જો ઉપરનો શબ્દ-સમૂહ ગુરુના નામનો નિર્દેશ કરતો હોત તો ‘રામચરણ’ની સાથે ગુરુ શબ્દ મૂક્યો હોત દશમસ્કંધમાં ૫૪માં કડવાને આરબે ૧૬ પણ પ્રેમાનંદ ગણપતિ અને સરસ્વતી સાથે ગુરુનું સ્મરણ કરે છે, ત્યાં પણ કોઈ નામ નિર્દેશ કરતો નથી તેના અન્ય આખ્યાનોમાં આવી

૧૪ પ્રેમાનંદ મણુ રામલીલા થયો તૃતીયો અધ્યાય રે (કડવુ ૧૬)

પ્રેમાનંદ મણુ સીતાપતિ બાધ્યા હિમળ સાય રે (કડવુ ૩૭)

અવગતિ ગોકુળમાં રમે, પ્રેમાનંદ—મણુ રામ (કડવુ ૧૦૨)

૧૫ કડવુ ૧૬, ૨૭ ૨૮, ૩૦, ૩૩, ૪૬, ૩૭ ૩૮, ૪૦, ૪૬, ૪૭, ૪૮ ૪૯, ૫૦, ૫૧, ૫૨, ૬૫, ૭૫ કેટલાક કડવામાં આહુ કયા મવાદે પણ તે છંદેવ રામને સ્મરે છે

૧૬ ગુરુચરણ કજનુ ધ્યાન રખુ,
કાળી નામ શ્રીકૃષ્ણનું શુદ્ધ બાણુ,
ગુરુ મહાપતિ સરસ્વતી શીવ નામુ,
શુકવદન વાણીનો મસાદ પામુ

અનન્ય દેવિપ્રતિભાની પ્રસાદી આપનાર ગુરુનો નામોદ્દેશ્ય જો તે ન
હરે તો દશમસ્કંધમાં તેમ કરવાનું ઈર્ષ કારણ નહોતું.

ભાષાભક્તિ અને શિષ્યમંડળ વિશે :

ગુજરાતીની કિંમત ‘શુ’ શાં પૈસા ચાર’ હતી અને ગુર્જરાણાં
મુલ્લં ઇન્દ્રમ્ એવા આક્ષેપો થતા તેથી ગુજરાતી સમૃદ્ધ ભાષા ન
ગણાય ત્યાં સુધી પાઘડી ન પહેરવાની પ્રતિજ્ઞા પ્રેમાનંદે લીધી હતી એવું
કહેવાય છે. જે સમયમાં ગુજરાતી ભાષા હજુ સાહિત્યિક સ્વરૂપ પામી
રહી હતી, ને હજુ તો જોને પ્રેમાનંદે દશમસ્કંધમાં ‘ગુજરાતી ભાષા’^{૧૭}
તરીકે ઓળખાવી છતાં ‘પ્રાકૃત’ અને ‘અપભ્રંશ ગિરા’^{૧૮} તરીકે
ઓળખાતો તે સમયમાં નર્મદ-દલપત સમયનું આવું ભાષાભિમાન
હિરનિમિત્તે આખ્યાનો લખનાર વિનમ્ર ભટ્ટ પ્રેમાનંદમાં અસાધ્ય લાગે
લાગે છે. પ્રેમાનંદની ભાષાલક્ષિતે તેનું ‘શિષ્યમંડળ’ અને પુત્ર વલ્લભ
એકખીળ સાથે સંલગ્નાયેલાં છે. શામળની ‘અંગદવિષ્ટિ’ની સ્પર્ધામાં
‘પ્રેમાનંદ મૃત વલ્લભ’ જેમાં રખીદાસના આશ્રિત શામળની (શામ
લક્ષણવંતા-શામલ લક્ષણવંતા) નિંદા કરી તે ‘કૃષ્ણવિષ્ટિ’ દાખવથી
પ્રેમાનંદને ગુજરાતી ભાષાનો હિદ્દાર થઈ ગયો લાગ્યો ને એક લક્ષ્ય
માટે વીરજીએ આણેલી પાઘડી તેણે પહેરી. પરંતુ શામળે સન ૧૭૮૫માં
‘મુદ્રાવ્યહોતેરી’ની પંદર વાર્તાઓ પૂરી કરી સિદ્ધજીના રખીદાસને સૌ
પહેલીવાર સંલગ્નાવી, તો ૧૭૭૭ ના ‘કૃતિપ્રસન્નાખ્યાન’માં શામળ
અને રખીદાસના સંબંધની વાત વલ્લભે ક્યાંથી કરી? શામળે
અંગદવિષ્ટિ સ. ૧૮૦૮ માં રચી, ત્યાર પછી વલ્લભ કૃષ્ણવિષ્ટિ રચે
તો તે સમયે પ્રેમાનંદ જીવંત હશે; શ્રુતિપ્રોક્ત સો વર્ષનું આયુષ્ય
ગણીએ તો પણ સં. ૧૭૯૨ ના અરસામાં તો તેનું અવસાન
થયું જ હશે.

૧૭. બાંધુ નામદમણ ગુજરાતી ભાષા : દશમસ્કંધ કડકું ૫૪

૧૮. આ પાસે બ્યાસ વાંચે સંસ્કૃત, આ પાસે માહારુ’ માહૃત

ભારોભાર ફારસી શબ્દો, ‘ગિનારસ’ જેવા અંગ્રેજીએ બેદાબનાવેલા ઉચ્ચારણવાળા શબ્દો, અંગ્રેજી વાકચરચનાની છાયા જેવાં અનેક કારણોએ વલ્લભની કૃતિઓ તો તરકટી પુરવાર થઈ છે અને ઉપર બતાવ્યું તે પ્રમાણે વલ્લભ અને તેણે ઉપજાવેલી, પ્રેમાનંદની ભાષાલક્ષિત તેમ તેનું શિષ્યમંડળ પણ કપોલકલ્પિત જ પુરવાર થાય છે. પ્રેમાનંદને અનેક શિષ્યો હતા અને તેમને તેણે જુદી જુદી ભાષાઓમાં કાવ્ય રચવાનું કહ્યું હતું, એમ કહેવાય છે. પ્રેમાનંદના કહેવાતા શિષ્ય વીરજીએ લખેલું ‘સુરેખાહરણ’ સં. ૧૭૨૦માં રચાયેલું છે. પ્રેમાનંદની અસંદિગ્ધ કૃતિ સૌ પહેલી સં. ૧૭૨૦ માં રચાયેલી મળે છે, ‘ઓખાહરણ’ ની શંકાસ્પદ પ્રત સં. ૧૭૨૩ છે અને સંદિગ્ધ કૃતિ ‘લક્ષ્મણાહરણ’ ની સંવત ૧૭૨૦ છે. તો ગુરુ કરતાં શિષ્યે પહેલી રચના કરી હશે? અથવા પ્રેમાનંદ કાવ્યસિદ્ધિ મેળવી તે પહેલાં વીરજીએ તેને ગુરુપદે સ્થાપ્યો હશે? વીરજી અને પ્રેમાનંદ સમકાલીન હતા પરંતુ ગુરુશિષ્ય નહિ. એ જ રીતે બીજા શિષ્યો વિશે પણ નિઃશક પુરાવાઓ મળતા નથી.

દશમસ્કંધના સંદર્ભમાં પણ આ શિષ્યમંડળની વાત સાંકળી લેવામાં આવી છે. દશમસ્કંધ રચતા પ્રેમાનંદને પોતાનો અંતઃકાળ સમીપ લાગ્યો, તેથી તે પોતાના અવસાન પછી પૂરું કરવા ક્યા શિષ્યને સોંપવું તે નક્કી કરવા, તેમની પાસે નમ્રનાનો થોડો ભાગ રચાવ્યો. રત્નેશ્વરની રચના ભાગવતને વક્ષાદાર છતાં, પ્રેમાનંદ જેવી રસમય નહિ તેથી તે પસંદ ન પડી. વલ્લભની વાણીમાં બળકટપણું વિશેષ, અને કવિ તરીકેનું અભિમાન પણ વધારે તે જ રીતે વીરજીએ પોતાને કવિ તરીકે ઓળખાવ્યો હતો તેથી પોતાને ટૂંકા ‘બટ પ્રેમાનંદ’ તરીકે ઓળખાવવા આ ગુરુએ તે બંનેની રચના નાપસંદ કરી. સુંદર ને રચના કરી તેમાં તેણે પોતાને કવિ તરીકે ઓળખાવતાં ટૂંકા ‘ધનદાસસુત સુંદર મેવાડા’ તરીકે ઓળખાવ્યો હતો તેની કવિતા રસમય ન હોવા છતાં, નિરભિમાનપણાના ગુણે

પ્રેમાનંદને ગમી ગઈ, અને પોતાના અવગાન પછી દશમ પૂરું કરવાની તેને આગા આપી. જ્યાં શિષ્યમંડળની વાત નાપાયાદાર પુરવાર થાય છે ત્યાં આ તુકેકો પણ ટકતો નથી.

પ્રેમાનંદ-પુરાણી ઝમરો :

સંસ્કૃત પુરાણોમાથી કયા કહેવાની પરપરા તો અતિ પ્રાચીન છે મધ્યકાલીન ગુજરાતમાયે પુરાણીઓ અને માધ્યસદોની સંસ્થા હતી સભવ છે કે જાને વચ્ચે ધધાદારી વૈમનસ્ય હોય પરંતુ તેથી પ્રેમાનંદને પુરાણીઓ સાથે અઘડો હતો એમ કહેવું પ્રાપ્ત નથી થતું. પુરાણીઓના નાસથી રત્નેશ્વરને ડબોઈ છોડવું પડ્યું અને તે પ્રેમાનંદનો શિષ્ય બન્યો. ગુરુએ આથી પુરાણીઓ સાથે વેર વાધ્યું અને તેમની જીધાડે છોગ નિંદા આપી એમ ‘માર્ક’ડેય પુરાણ’ને આધારે કહેવામા આવે છે પરંતુ ‘માર્ક’ડેયપુરાણ’ જ એક તરફ પુરવાર થયું છે.

કહેવાય છે કે પ્રેમાનંદ પણ પહેલાં મૂળ સંસ્કૃત પુરાણોમાથી કયા કરતો, પણ એક દિવસ બીજા પુરાણી સાથે બેસવાના સ્થળ વિશે તકરાર થતા, તેને તે સ્થળ છોડવું પડ્યું આ સમયનો ડખ રાખી, પુરાણીઓની રાજી તોડવા તેણે લોકભોગ્ય શૈલીમા આખ્યાનો રચી ગાવા માડયા આવી આખ્યાયિકાઓ પ્રેમાનંદની ‘માર્ક’ડેયપુરાણ’ ‘ઋષ્યદુર્ગાખ્યાન’ જેવી સદ્વિગ્ધ કૃતિઓમા જ મળે છે આખાહરણ, નળાખ્યાન જેવી અસદ્વિગ્ધ રૂપની પ્રેમાનંદીય કૃતિઓમા તેનો નિર્દેશ માન પણ મળતો નથી ‘તમારી દયિતા દૈત્યને દઈ સુધરાવી લેજો સાર રે,’ અથવા ‘ત્વમ પુરાણી પિતા સ્તુષા કેરુ હરો યોવન હેજ’ જેવી અશ્લીલ પ્રકૃતિઓ પ્રેમાનંદની હોઈ શકે નહિ.

પુરાણી સાથેના અઘડાના સમર્થનમા ‘દશમસ્કંધ’ની આ પ્રકૃતિઓ ટાકવામા આવે છે.

કયા પ્રસંગ એક નવ પંકે, આલ્યો જાઉં સૂષે સેરે,
આ પાસા વ્યાસ વાચે સંસ્કૃત, આ પાસા માહારુ પ્રાકૃત,

આ પાસા અધ્યા સ્લોક સળધ, આ પાસા કડવા યોપાઈળધ
બાધ્યો મથ જોડ સમાન, કહેશે લોક કીધુ અભિમાન,
નથી વાદ વચન કીધુ પ્રમથ, જેમ જોતાને આવે વિશ્વાસ,
વ્યાસ વાણી જાણી મે જ્યા, તેવી પ્રાકૃત જોડી કથા

‘માર્ક’ ડેવપુરાણુ’મા આને મળતી પ કિતઓનો નિર્દેશ કરી આ
અધડો સમજવવામા આવે છે ‘દશમસ્કંધ’ની ઉપરની પ કિતમા
મસ્કૃત અને પ્રાકૃત વચ્ચેનો ભેદ સમજવી, સસ્કૃત સાથે કોઈ વાદ
વિતડા નથી, એવી વાત સ્પષ્ટ છે આ પ કિતઓમા પુરાણી સાથેના
અધડાનું શમન અને સમાધાન છે એમ કહેવું પણ યોગ્ય નથી કારણ
સવત ૧૭૮૫મા રચાયેલ કહેવાતા ‘માર્ક’ ડેવ પુરાણુમાનો અધડો સવત
૧૭૬૦ના અરસામા અધૂરા રહેલા ‘દશમસ્કંધ’મા શમી કેવી રીતે
જાય? અનેક બાલ્ય તેમ જ આતર પ્રમાણોને આધારે ‘માર્ક’ ડેવ પુરાણુ’
નીસમી સદીની અસરવાળી રચના પુરવાર થઈ છે એથી આ અધડો
પણ નિરાધાર સિદ્ધ થાય છે

એ જ રીતે પ્રેમાનંદ-શામળ અધડો પણ નિર્મૂળ ક્યો છે
પ્રેમાનંદના નાટકોનું સંશોધન (૧) કરી ‘પ્રાચીન કાવ્યમાળા’ના
સપાદકએ પ્રેમાનંદમા સર્વતોમુખી પ્રતિભાનું આરોપણ કરવા પ્રયાસ
ક્યો છે પરંતુ એ સપાદકોમાથી કોઈનામા પ્રેમાનંદી પ્રતિભા ન
હતી જેથી પ્રેમાનંદને નામે જોડતી કૃતિઓ તેમણે રચી પ્રગટ કરી
તે સર્વમા અપ્રેમાનંદી લક્ષણો સૌથી વધુ જણાય છે મધ્યકાલમા
આવા નાટકોનું ઉત્પાદન સામાન્ય જુદિનો અભાવ મૂકવે છે તે જ
રીતે દ્રોપદીહરણ જેવા આખ્યાનો પણ અપ્રેમાનંદી પુરવાર થયા છે
પ્રેમાનંદનું ‘અસંદિગ્ધ જીવન અને કવન

વીરક્ષેત્ર વડોદરા નામે ગુર્જરદેશ ગુજરાતજી,

કૃષ્ણસુત કવિ પ્રેમાનંદ યોવીશા નાતજી

‘નળાખ્યાન’ને અતે આ પ્રમાણે પોતાનો પરિચય આપનાર પ્રેમાનંદ

! જ્ઞાના યોવીસા બ્રાહ્મણ યાતિના કૃષ્ણરામનો પુત્ર હોતો તેનો

જીવનકાળ મં. ૧૭૦૫થી મં. ૧૭૬૦ના અરસાનો હતો. તેનો કુટુંબગત વ્યવસાય પુરાણીનો હતો તેથી તે પોતાને 'હટ પ્રેમાનંદ' ^{૧૫} તરીકે ઓળખાવે છે. સંસ્કૃત ભાષાનો તે ભારે વિકાસ હોવાનો સંભવ નથી. ^{૨૦} જતાં પુરાણો સમજવા જેટલું સંસ્કૃત તેને આવડતું હતું. શરૂઆતમાં તે સંસ્કૃત પુરાણોને આધારે કથા કરતો હતો, પરંતુ સમય જતાં પુરાણોને આધારે આખ્યાનો રચી ધર્મ અભિનય સાથે, કદાચ માધ્ય સાથે કથા કરવાનું આરંભ્યું હતું આખ્યાન રચવા પાછળ કવિયશની જાંખના કરતાં આજીવિકા-હિરનિમિત્ત ^{૨૧} પ્રેરકબળ હતું એમ કહી શકાય, પરંતુ ભક્તોનાં ચરિત્ર ગાતાં ગાતાં તેનામાં પણ ભક્તિની ઉત્કટતા પાછલી વધમાં સ્પર્ધા હતી એમ 'દશમસ્કંધ' જેવી કૃતિઓને આધારે કહી શકાય. આજીવિકા માટે તે વડેદરા, સુરત, નંદરબાર, બહારાનપુર જેવાં શહેરોમાં જતો. 'નળાખ્યાન'માં તે નિર્દેશ કરે છે તેમ તે કૃતિ રચવાનો આરંભ તેણે સુરતમાં કર્યો અને તે નંદરબારમાં પૂર્ણ થઈ. ^{૨૨} કદાચ આ શહેરોમાં તેને આથવ આપનારા કેટલાક શ્રીમંતો હશે. ખીખાં શહેરોના એવા ઠાઠનો ઉલ્લેખ એનાં આખ્યાનોમાં નથી. પરંતુ નંદરબારના દેસાઈ શંકરદાસ મહેતાનો ^{૨૩} ઉલ્લેખ 'રણુપદ'માં મળે છે. જેની આગાથી તેણે 'રણુપદ'ની રચના કરી.

૧૬ આગ્રવંશી જ્ઞાતિમાઘજી હટ પ્રેમાનંદ નામજી

—મામેડુ

૨૭ 'નિસરણી'માં તે વિનમ્રતાપૂર્વક જણાવે છે :

કાવ્યશાસ્ત્રના સદસ્ય પગથીઆ, તેમાં પહેલે પગથીએ ચાલો શમ રે

કાવ્ય કવિતા કંઈ નવ જણ્યું, પહેલી કવિતા કીધી સમ રે.

૨૧ હિરનિમિત્તે નિસરણી ગાઈ ..

—નિસરણી

બહેરાપર પરવેસ કીવો, હિર બરવા કામ

—હંડી

હિરનિમિત્તે સુરત સેવ્યું, જે ગામ નંદરબાર

—'સુદામાચરિત'

૨૨ મૂરત કીતું સુરત મધ્યે, યહ પૂરણ નંદરબારજી

—નળાખ્યાન

૨૩ દેસાઈ મહેતા શંકરદાસે મુજને આમના દીધીજી

—રણુપદ

આ શંકરદાસ મૂળ સુરતના હતા અને મરાઠા શાસનમાં નંદરબારના સરદેસાઈ હતા.

આગળ નોંધ્યું છે તેમ તેના ઇષ્ટદેવ ગમ હતા. આજીવિકા નિમિત્તે આખ્યાનો સખતા પ્રેમાનંદે આરું ક્રયોપાજ્ઞન ક્યું હશે અને ભક્તોનાં ચરિત્રો ગાતાં પોતે ભક્તિરસથી પરિણુત બન્યો હશે. તેથી ‘દશમસ્કંધ’ તેણે પ્રભુપ્રીત્યર્થે લખ્યો છે.

‘ધૃતની સરિતા ચલાવી ને ખાડે બાધી પાજ’ એવું પ્રમાણપત્ર સંતુષ્ટ બ્રાહ્મણોને મુખેથી મેળવવા જોટલી સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હશે કે કેમ તે સ્પષ્ટ કહી શકાતું નથી, કારણ એ વિગે આતરપ્રમાણો અસંદિગ્ધ રીતે મળતા નથી. પરંતુ લોકોની દુષ્ટિને અનુદૂળ આખ્યાનો રચનાર પ્રમાનંદને પોતાના વ્યાવહારિક યોગક્ષેમની ચિંતા હોય એમ માનવાનું કારણ નથી તેની સૌથી મોટી સમૃદ્ધિ આ રસસપત્તિથી જનકતા આખ્યાનો અને એ દ્વારા મળેલી ચિરજીવ કીર્તિ છે. ચૈત્ર વૈશાખમા, મીનાર્દમા ‘ઓખાહરણ’, આદ્યના દિવસોમા નરસિંહ મહેતાના બાપનું આદ્ય, દર શનિવારે ‘સુદામાચરિત’, સીમત પ્રમજોએ ‘મામેરું’ ચાતુર્માસમા ‘દશમસ્કંધ’ દર રવિવારે ‘હૂડી’ લગભગ આ શતકના પહેલા ચરણ સુધી ગવાતા અને લોકોને તેના આખ્યાનોમાથી કેટલાક મોઢે પણ આવડતા. બલવંતરાય ઠાકોરે નોંધ્યું છે તેમ ભરૂચના પારસીઓમા પણ લગ્ન અથવા અધરણી જેવા પ્રમજે પ્રેમાનંદના એકાદ આખ્યાનની કથા થતી તેમા તેની કૃતિની શુશ્રુષ્ણતાની ઓછપ નહિ પણ પલટાયલા યુગબળનું કારણ છે.

પ્રેમાનંદની અસંદિગ્ધ કૃતિઓ આ પ્રમાણે છે :

રામાયણને આધારે રચાયેલી કૃતિઓ :

૧ રપુચર : સં. ૧૭૪૬

ભાગવતને આધારે રચાયેલી કૃતિઓ :

૨. દશમસ્કંધ સં. ૧૭૬૦ (૧)

૩ સુદામાચરિત સં. ૧૭૩૮

૪. ઓખાદરણ સં. ૧૭૨૩ (?)

૫. રુકિમણીદરણ સં. ૧૭૪૦

મહાભારતને આધારે રચાયેલી કૃતિઓ :

૬. નળાખ્યાન સં. ૧૭૩૨

૭. સુધન્વા આખ્યાન સં. ૧૭૪૦

૮. અભિમન્યુ આખ્યાન સં. ૧૭૨૭

૯. અંદ્રહાસ આખ્યાન

નરસિંહ મહેતાના જીવન વિશેની રચનાઓ :

૧૦. કુંવરબાઈનું મામેરું સં. ૧૭૩૯

૧૧. શ્રાદ્ધ સં. ૧૭૩૭ (?)

૧૨. ઠંડી સં. ૧૭૩૩

આ કૃતિઓ ઉપરાંત પ્રેમાનંદે, સ્વર્ગની નિસરણી, વિવેક વણુઝારો, નયિકેતાખ્યાન, દાણુનીશા, શામળશાનો વિવાહ (નાનો) અમર ગીતા, વિષ્ણુસહસ્રનામ, કૃષ્ણનો ફળેતો, વામન કથા વગેરે રચનાઓ પણ કરી છે જેની રચના સંવત મળતી નથી.

૫ : પ્રેમાનંદની આખ્યાનકલા

પ્રેમાનંદ એ મધ્ય યુગનો કવિ શિરોમણિ : ‘સંસારી રસ’નો આ કવિ શ્રી વિજયરાયના શબ્દોમાં કહીએ તો, “સુખદુઃખાદિ હંદમય જીવનને કલાકારની આગવી અને નિરાળી જ એવી અનાસક્તિથી નિહાળે છે અને કલાત્મક વાણીમાં મૂર્ત કરે છે. તેની એ રસસિદ્ધિઓએ તેને ત્રણસોક વર્ષ સુધી અવિરતપણે શુભરાતજરના સંસ્કારનેતાનું મોઢેરું પદ અપાળ્યું હતું અને હજી પણ તે માત્ર સાહિત્ય દષ્ટિએ જોતાં, ટેટલીક બાળકોમાં તો આપણા સદૃશ સાહિત્યમાં સર્વોત્તમ કવિ છે.”^{૨૪}

“પ્રેમાનંદનું એ પ્રકારનું સર્વોત્તમપણું તેની વિરલ નૈસર્ગિક સર્વત્રાણી સર્જકતામાંથી ઉદ્ભવ પામે છે. પ્રત્યેક જાતી પંક્તિના સાહિત્યરુપામીની જેમ તેને મનુષ્યમા મનુષ્ય તરીકે જોડો રસ હતો. તેણે વ્યક્તિ તરીકે મનુષ્યોના પ્રેમભાવ, પરાક્રમો કે સંકટો જોડે જે સહાનુકંપ અનુભવ્યા હશે, મનુષ્યોની દંભશક્તિ જોઈને જે તિરસ્કાર ને કદંગાર્થ કે મૂર્ખાર્થ જોઈને જે સમભાવી રમૂજ અનુભવી હશે, તે અને તેવા વિવિધ મનોભાવો તેણે કવિ તરીકે શ્રીકૃષ્ણ કે અનિરુદ્ધ, અર્જુન કે અભિમન્યુ, નળરાજા, સુદામો કે નરસિંહ, નાગરો અને ‘નાગરીઓ’ અથવા દમયંતી કે એઆ, જયોદા, સુલદ્રા કે કુંવરબાઈ જેવાં સંખ્યાબંધ પાત્રો દ્વારા ગાયાં છે, એવાં તેનાં મુખ્ય પાત્રોનાં આલેખનમાં કે મહાન પ્રસંગોના વર્ણનમાં જે મોહક તાદશતા છે, જે ‘તાક્યુ તીર ભારતી’ ચિત્રશક્તિ ને છટા છે તે મધ્યમ કે ગૌણ પાત્ર-પ્રસંગોમાં પણ વારંવાર જળકે છે અને ઘણાક વિશિષ્ટ જીવન પ્રદેશોમાં એક સરખી આસાનીથી વિઠરવાની કવિની નિસર્ગસિદ્ધ શક્તિઓની પ્રતીતિ કરાવે છે, તેને માનવતાના અનેક ને અજબ નમૂનાઓનો ઓળખનાર ને આલેખનાર સિદ્ધ કરે છે. રસનિષ્પત્તિની જેમ રસસંક્રાન્તિ પણ પ્રેમાનંદની જ.....”

આવા ‘જેની ગણના મધ્યકાલીન ભારતના પ્રથમ પંક્તિના કવિઓમાં’ થઈ શકે એવા ગુજરાતના કવેસિરોમણિની આખ્યાન-કલાનું તેની વિશિષ્ટ સિદ્ધિઓ અને મર્યાદાઓનું પણ પરિશીલન કરવું રસપ્રદ બને છે.

પ્રેમાનંદ પોતાનાં આખ્યાનોનું વસ્તુ મદાભારત આદિ પ્રયોગોમાંથી તેમ નરસિંહ જેવા ભક્તોના જીવનની ઘટનાઓમાંથી પસંદ કરે છે. તે ઉપરાંત તેણે પોતે પસંદ કરેલા વસ્તુ ઉપર પૂર્વશ્રુતિઓએ જે જે રચના કરી હોય તેમાંથી યથોચિત તત્ત્વો લેવાનું ય ચૂકતો નથી. પ્રેમાનંદની પૂર્વેના આખ્યાનકારો પણ મૂળ કથાવસ્તુમાં ફેરફાર કરતા. આ ૧૯૫૧-૫૨ પાછળ અનેક પ્રયોગો કરતાં આખ્યાનનું વસ્તુ મૂળ કૃતિમાં

તો ઉપાખ્યાન-આડકથા રૂપે આવતું, તેથી તેમાં કથાવિસ્તારને બહુ અવકાશ ન રહેતો. આખ્યાનકાર તો તે આડકથાના વસ્તુને મુખ્ય વસ્તુ તરીકે પસંદ કરે છે. એથી પોતાના હેતુ માટે વસ્તુ અપૂર્ણ લાગે તો તેને સંપૂર્ણ બનાવવા ઘટતા ફેરફારો અને ઉમેરા કરે. ક્યારેક સામાન્ય જનતામાં પોતાના આખ્યાન પ્રત્યે વધુ અભિરુચિ જગાડવા, જાણે તેમના જ સમયની અને સમાજની એ કથા હોય એવો ભાસ જિભો કરવા તત્કાલીન માન્યતાઓ પણ તે ઉમેરતો. ક્યારેક રસદષ્ટિએ જરૂરી એવા નવા પ્રસંગો ઉમેરાતા. આખ્યાનકારનો ઉદ્દેશ ધર્મોપદેશનો હતો. ચમત્કાર પ્રસંગોના નિષ્પણ્ણથી લોકોનું માનસ વધુ ધર્માભિમુખ બને છે એ જાણનાર લોકમાનસના અભ્યાસી પ્રેમાનંદ એવા કવિઓ ચમત્કારના વધુ પ્રસંગો ઉપજાવી કાઢતા. પ્રેમાનંદે મૂળ કથાવસ્તુમાં ઉપર દર્શાવેલાં કારણો અનુસાર ફેરફાર કર્યા છે, ઉમેરા પણ કર્યા છે.

‘દશમસ્કંધ’માં પ્રેમાનંદ ભાગવતના દસમસ્કંધની મુખ્ય મુખ્ય ઘટનાઓ ઉપાડી લઈ, પોતાની રીતે તેની માવજત કરે છે. ભાગવતકારને કૃષ્ણશીલા વર્ણવવી છે પરંતુ વિસ્તારને માટે ત્યાં અવકાશ થોડો છે; જ્યારે પ્રેમાનંદે પ્રત્યેક ઘટનાને વધુ બહેલાવી છે. રસની ક્ષમતા ધરાવતી ઘટનાઓને પારખી લેવાની તેનામાં અપૂર્વ દષ્ટિ છે અને રસની તથા ભાવની સરસ માવજત તે કરે છે તેનું સચોટ ઉદાહરણ દશમમાંથી મળે છે. દશમસ્કંધમાં, ટિપ્પણમાં અનેકવાર દર્શાવ્યું છે તેમ પ્રેમાનંદ ભાગવતને વફાદાર રહે છે. તે ઉપરની ટીકાઓનો પણ આધાર લે છે. અન્ય પુરાણોમાંથી પણ ઉપકારક ઘટનાઓનો ઉલ્લેખ કરે છે. અને “કોઈ એકે પુસ્તક છે એ સર્વથા, તે માટે કોઈ પદ્યંધ કથા” (કડવું ૧૨૩, પદ ૧૨, કડી, ૬૮) અથવા “કા પ્રંથ વિશે કહ્યું છે એહ, રજે ઓતા મન આવો સંદેહ.” (એજન, કડી ૭૪) એમ ‘નામ્લં ત્રિચયતે કિંચિત્’ ના સિદ્ધાંતને પોતે અનુસર્યા છે એમ જાહેર કરવા છતાં, કોઈપણ દૃષ્ટિમાં તેની પ્રેમાનંદીયતા, તેની કદપનાની સહારતા જાની રહેતી નથી. મૂળ ઘટનાઓમાં તેણે કોઈક ને

કાઈકં ઉપકારક હેતુથી, ફેરફારે ક્યાં છે, નવાં રસસ્થાનો ઉમેર્યાં છે, રસની, અલંકારની અને જાનીની નવી ચમત્કૃતિ પણ આણી છે. પ્રેમાનંદ ભાગવતના સ્તોત્રોનો અનુવાદ કરી શકે છે, એ દિપ્તિપ્રધાન અનેકવાર સરખામણી માટે આપેલાં ઉદાહરણોથી સમજાશે. પરંતુ તેને કેવળ અનુવાદ કરવો નથી, કેવળ રૂપાંતર પણ કરવું નથી, તેને તો ભાગવતના દશમસ્કંધનું યથાશક્ય ‘પ્રતિનિર્માણ’ કરવું છે, અને તેમાં તેને નિષ્ફળતા મળી નથી. અનેક ફેરફારે છતાં, નવાં ઉમેરણો છતાં, પ્રેમાનંદ એવા ફેરફારે કે ઉમેરણ નથી કર્યાં જેથી ભાગવતના દશમનું આમૂલ પરિવર્તન થાય એનું સૌથી મહત્ત્વનું પ્રમાણ રાધા વિશેનું છે. પ્રારંભના જ કડવામાં તે લક્ષિતને રાધાના સ્વરૂપે અવતરેલી ગણાવે છે છતાં રાસપંચાધ્યાયીમાં રાધાનો પ્રસ્થેપ કરતો નથી. જમરગીતમાં ‘રાધાપંકજ પરહરી’ એટલો ઉલ્લેખ ફરી કરે છે છતાં જ્યેષ્ઠવૈવર્તપુરાણ, નિરખાર્ક અથવા જ્યેષ્ઠવેના નિરખણની છાપ તે પોતાના દશમને ભાગવા દેતો નથી, તેમાં ભાગવતને વક્ષાદાર રહેવાની તેની કાળજી વરતાય છે. આમ તે પોતાની કલ્પક પ્રતિભાને વિહરવા દે છે તે નિર્બંધ રીતે તો નહિ જ. તેણે કરેલા મુખ્ય મુખ્ય ફેરફારો અને ઉમેરણો કેટલે અંશે અને કેવી રીતે ઉપકારક નીવડે છે તે નીચેનાં ઉદાહરણો ઉપરથી જણાશે.

૧. દેવકીનો પિતા દેવક મૃત્યુ પામ્યો છે એવો ઉલ્લેખ ભા. ૦ માં થી. પરંતુ પ્રેમાનંદ દેવકીને નખાપી જણાવી કરુણને વધુ ઘેરો નાવે છે. ભાગવતમાં તો કેવળ જોત્રણ સ્ત્રોત્રમાં મથુરાનું વર્ણન કરી, ભાગવતકાર વસુદેવ-દેવકીનાં સગ્ન પછી તેમને વળાવતાં કંસ દેવકીને રૂં લગાડવા તેનો રથ હાંકવા બેસે છે એમ દર્શાવે છે, પરંતુ પ્રેમાનંદ શરૂઆતનાં બે કડવાંમાં (૩-૪) દેવકીને પરણાવવાની ઉમ્મસેનની રીત, કંસની અનુમતિ, સન્નવિધિ, પહેરામણી વગેરેનું વિગતે વર્ણન આપે છે તે આ જગતમાં વધુ વાસ્તવિક જણાય છે. જ્યારે નવવધૂવરનું મંગલ કરવા તે બેસે છે ત્યારે લોકો વિસ્મય પામી તેની પ્રશંસા

કરે છે અને દેવકી તેના સ્નેહપ્રદર્શનથી માતાપિતાને પણ ભૂલી જાય છે. એ માનવલાવનું નિરૂપણ પ્રેમાનંદનું મૌલિક છે અને આ જુમિશમાં પેલી આકાશવાણી વધુ ચમત્કૃતિપૂર્ણ લાગે છે.

૨. તે જ રીતે લાગવતમાં કંઈ દેવકીનો ચોટલો પકડી મારવા તૈયાર થાય છે ત્યારે દેવકીનો મનોભાવ વર્ણવવાને બદલે દેહની ક્ષણભંગુરતા, અહંભાવના મિથ્યાત્વ વિશેની વસુદેવની ઉપદેશવાણી સાંભળવા મળે છે. પરંતુ આવા નાનુક પ્રસંગે રસની જમાવટ કરવાનું પ્રેમાનંદ શી ચૂકે? તે તો આપું કડવું (૫ મુ.) દેવકીના વિલાપમાં રાહી; અનુકંપામાં ગામની પ્રજા, યુવાન જુદા અને બાલક સર્વ—અરે! હાથી ઘોડા અને નગરનાં ઝાડવાં સુદાને રડતાં જતાવી દ્રાવ; કડુણ નિબંધન કરે છે.

લાગવતમાંની વસુદેવની ઉપદેશાત્મક આજીજીને તો પ્રેમાનંદ ઠીક ઠીક અનુસરે છે. પરંતુ કંઈ જોવા અસુરને એની અસર ન થાય તેને તો તેના વીરત્વને લગ્ન પમાડે એવી વાત જ ચાસર કરી શકે એ પ્રેમાનંદ સમજે છે. એથી પ્રેમાનંદનો વસુદેવ કંઈને કહે છે કે ઇન્દ્રાદિક દિગ્પાળોને જીતનાર કંઈ દેવકીથી બીજો છે એનું આશ્ચર્ય થાય છે.

લાગવતનો વસુદેવ વિચારે છે કે દેવકીને પુત્રો થશે ત્યાં સુધીમાં કદાચ કંઈ મૃત્યુ પણ પામશે, અથવા કંઈ નહિ મરે તો મારા પુત્રોને હાથે તેનું મૃત્યુ કેમ નહિ થાય? વિધાતાની ગતિ અકળ છે. (જુઓ; ટિપ્પણ, કડવું ૬, કડી ૧૩, ૧૪) પરંતુ પ્રેમાનંદનો વસુદેવ એવી મનચોરી રાખતો નથી.

૩. દેવકીને પહેલો પુત્ર જન્મે છે ત્યારે વસુદેવ તેને કંઈ પાસે લઈ જાય છે, ત્યારે દેવકીનો મનોભાવ લાગવતમાં વર્ણવ્યો નથી. પરંતુ માતાનું હૃદય બાળકને મૃત્યુના મોંમાં ધેલવા એકદમ તૈયાર કેમ થાય? પ્રેમાનંદની દેવકી આનાકાની અને કરૂણાત પછી બાળક સોપે છે.

૪. કંસ દેવકીના પહેલા પુત્રને પાછો વસુદેવને સોંપી દે છે કારણ, તેનું મૃત્યુ તો આઠમા પુત્રથી છે. પરંતુ મૂળમાં નારદ આવીને તેને કહે છે કે નંદ વગેરે ગોવાળિયાઓ તેમ જ વસુદેવ દેવકી વગેરે યાદવો દેવો જ છે અને દૈત્યોનો ભાર ઉતારવા અવતર્યા છે પરંતુ આટલી વાતથી દેવકીના પહેલા પુત્રને ખારવા કંસ તૈયાર થાય એ પ્રેમાનંદને પ્રતીતિજનક લાગતું નથી. નારદની નારદવિદ્યાને વધુ પ્રકાશતાં તે કહેવડાવે છે કે આઠ પુત્રોને ચક્રાકારે મૂકી તો કયો પુત્ર પહેલો કે છેલ્લો તેનો નિર્ણય કેમ કરી શકાય? માટે કોઈ પુત્રને જીવતો ન રહેવા દેવો. આમ પ્રેમાનંદ ટીકાકાર શ્રીધરને અનુસરી વધુ પ્રતીતિજનક કારણ આપવા પ્રયાસ કર્યો છે. (જુઓ ટિપ્પણ કડવું ૭ કડી ૨૫) એ પછી કંસ ખીજ રાજાઓને પણ યાદવોનો સંહાર કરવા પ્રેરે છે એનું લાગવતમાં તો ત્રણચાર શ્લોકમાં વર્ણન છે, પરંતુ પ્રેમાનંદ તો કંસ અને તેના ખડિયા અસુર રાજાઓના અત્યાચાર અને આતંકનું વીગતે વર્ણન કરે છે. એમાં કંસ કેવળ યાદવોનો સંહાર કરાવે છે એવું નથી, દેવોની આરાધનાના સર્વ પ્રકારોને ઉચ્છેદવાનું શરૂ કરે છે અને નગરના ચોકમાં પોતાના ધનુષ્યની પૂજા કરાવે છે એમ પણ પ્રેમાનંદ નિરૂપે છે. (જુઓ ટિપ્પણ : કડવું ૮ કડી ૧૭)

૫. દેવકીના ગર્ભમાં રહેલા શેષને યોગમાયા રેહિણીના ગર્ભમાં મૂકી દે છે પછી વિષ્ણુનો અંશ દેવકીના ગર્ભમાં આવે છે. મૂળથી જુદા પડી કવિ દેવકીનો ગર્ભ ઓગળી ગયો તેના સમાચાર સાંભળી કંસ પોતાના નામના પ્રતાપ માત્રથી તેમ જન્મ્યું છે એમ અભિમાન ધરવા લાગ્યો તેમ ખતાવે છે. લાગવતમાં વિષ્ણુનો અંશ કયે દિવસે દેવકીના ઉદરમાં આવ્યો તે કહ્યું નથી. પ્રેમાનંદ કૃષ્ણજન્મ પહેલાંના રાત્રી દશ માસની ગણતરી કરી ‘અશ્વિન વહી અષ્ટમીની અધરાત’નો સમય આપે છે. દેવકીના ઉદરમાં લગવાનનો અંશ અવતરતાં જ નવો અનુસવ તે કરે છે—તે કવિનું નિરૂપણ છે. એ પછી કંસને થી ચટપટી મૂળમાં જડ દૂંકી છે તેને પ્રેમાનંદ ડીક ડીક વિસ્તારે

છે. અહીં પ્રેમાનંદે વસ્તુને વધુ ભોગ્ય બનાવવા માટે કરેલો એક નાનો ઉમેરો નોંધપાત્ર છે. પ્રસવનો સમય આવતાં દેવકી કહે છે મારે નથી મા, બહેન કે સાસુ, નણ્દ તેથી, સજ્જા છેડી તમને કહેવું પડે છે કે પ્રસવનો સમય થયો છે. સ્ત્રી પોતાની આ સમસ્યાની વેદના બીજી સ્ત્રીને જ કહી શકે એ વ્યવહારની વાત પ્રેમાનંદના ધ્યાન બહાર ગઈ નથી. જો કે વધુ ચિંતાનો વિષય તો પછીથી દર્શાવે છે કે બાળક જન્મતાવેંત રડે અને કંસના સેવકોને બાળકના જન્મની ખબર પડે તો ? આ ઉમેરો પણ સ્વાભાવિકતા લાવે છે. આ પછી શ્રદ્ધા, મહેશ વગેરે દેવો દેવકીના ગર્ભમાં રહેલા વિષ્ણુની સ્તુતિ કરે છે તે ઘણી દુંકાવીને પ્રેમાનંદે રસનો પ્રવાહ બળવી રાખ્યો છે.

પરંતુ દેવોની દૂધી પ્રાર્થના પછી પ્રેમાનંદ ઉમેરે છે કે વિષ્ણુ દેવાદિકને કહે છે કે તમે કુતીના ગર્ભમાં રહેલ નરના અવતાર અર્જુનની સ્તુતિ કરો, અમે તેના સાગથિ થઈ, ભૂમિનો ભાર અર્જુન પાસે ઉતારાવીશું, આમ કહીને દેવોને પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવાનું આશ્વાસન આપી, કૃષ્ણાવતારના મુખ્ય કાર્યનો નિર્દેશ પ્રેમાનંદ કરે છે. આ પછી દેવકીને ઉદ્ધવેલી ચિંતાનું નિરાકરણ પ્રેમાનંદ જ કરે છે. ભગવાનની આરાધી યોગનિદ્રા કંસ અને તેના સેવકોને મૂર્છા પમાડી દે છે. ભગવાનનો જન્મ થતા જ દેવકીને સ્વપ્ન આવે છે કે પુત્રે કસને મર્યા અને સોબડગર પુત્રવધૂઓ તેના આશીર્વાદ લેવા આવી, એ પણ સોકરજન માટે અમત્કૃતિ લાવવાનો પ્રેમાનંદનો પ્રયાસ છે.

૬. ભાગવતના ત્રીજા અધ્યાયમાં કૃષ્ણજન્મ પછી વસુદેવ ને પ્રાર્થના કરે છે તેમાં શુદ્ધ અધ્યાત્મવિજ્ઞાનો સ્પર્શ છે પરંતુ પોતાના શ્રોતાવર્ગનું ગણુ સમજીને પ્રેમાનંદ મહત્ત્વ, અહંકાર, તન્માત્રાઓ કાર્પકારણ્યભાવ, અહ્યાનું સ્વરૂપ વગેરેની ત્રીણુપટમાં નહીં ઊતરતા લોકભોગ્ય છતાં કૃષ્ણના અહાસ્વરૂપનો મહિમા ઓછો ન થાય એની

પ્રાર્થના યોગે છે તે જ રીતે શ્રી ભગવાન વસુદેવ-દેવકીના પૂર્વજન્મોની વાત કહે છે તે પણ તેણે ઉઘાડી દીધી છે, તેને બદલે મૂળ કૃતિના ભગવાનના સાક્ષાત્કાર પછીના અતિમાનવ લાગતા વસુદેવ-દેવકીને સ્થાને પુત્રનું ફરી દર્શન થાય તો વિષ્ણુને અચુત ગાયો આપવાની બાધા રાખતા વસુદેવ અને પુત્રને આપવાની આનાકાની કરતી માતા દેવકીનું અત્યંત માનવીય નિઃપણુ તેણે કહ્યું છે મૂળ કૃતિમાં દેવકી આ સમયે કોઈ આનાકાની કરતી નથી, જ્યાં પ્રેમાનંદની દેવકી તો કૃષ્ણને આપવા આનાકાની કરી, વગર પ્રસવે માતા થતી જગૌદાની ઇર્ષ્યા પણ કરે છે જે વાતસંન્યમૂલક કટુણુ નિષ્પન્ન કરે છે ત્યાં પત્રી 'નળાખ્યાન'માં બાળદેવને મોસાળ વળાવતા દમનતી કટુણુરસથી હલકાતા ઉદ્ધારો કાઢે છે તેવા જ માતૃભાવસહજ ઉદ્ધારો આ સમયે પુત્રને નંદજ્યોત્ષ્ણને ઘેર મોકલતા દેવકી પણ કાઢે છે સાથે સાથે વસુદેવને યાદ પણ આપે છે કે મારી રક્તની આ ચાપણુને તમે એમ ને એમ નાખી ન આવશો વચ્ચે જે સાક્ષીઓ રાખીને સોપજો કારણ, ગોપ લોકોનો વિશ્વાસ કરવો નહિ દેવકી ભલે પરમાત્માની નાતા છે પરંતુ છેવટે તો માતૃહૃદય અધીરું જ હોય માનવહૃદયનો જાણતલ પ્રેમાનંદ આ તકને સરસ રીતે સલાળી લે છે

૭. ભાગવતમાં યોગમાયા ૥ સના હાથમાંથી છટકી તેને જણાવે છે કે તેને મારનારો અન્યત્ર જન્મી ચૂક્યો છે પ્રેમાનંદ તેનો સમય પણ જણાવે છે કે તે તને આજથી બારમે વર્ષે મારશે મૂળમાં તો કંઈ મનુષ્યોની જેમ દેવો પણ અસલ બોલે છે એનું દુષ્કૃત વ્યક્તિ જરૂરો બહેન—બનેવીને આત્માના અવિકારીત્વનો અને કરેલા કર્મો ભાગવવા પડે છે એવો બોધ આપી આશ્વાસન આપે છે, જ્યાં પ્રેમાનંદનો કંઈ તો હવે બહેન—બનેવીની સેવા કરીશ તો જ ઊગરવા રો છે એવી ગણતગીથી તેમને કેદમુક્ત કરી, પશ્ચાત્તાપપૂર્વક ક્ષમા યાચે છે કે સના મુખમાં ઉપદેશના વચનો અસ્થાને છે એમ પ્રેમાનંદને લાગે છે એથી એ ભાગ તેણે લીધો જ નથી

૮. ભાગવતમાં તો પોતાને ત્યાં પુત્રજન્મનો ઉત્પવ ઊઠવી, નદ પોતાની મેજેજ કંઠને વાર્ષિક કર આપવા માટે ગોકુળની રક્ષા માટે દ્વી મથુગા જાય છે, પરંતુ પ્રેમાનંદ તો કૃષ્ણને મારવાના કાવતરાના એક ભાગ રૂપે, જ્યાં સુધી નદ વગેરે ગોપજનો ગોકુળનું રક્ષણ કરતા હોય ત્યાં સુધી, પુત્રના અક્ષય ન થાય એથી પૂતનાના કહેવાથી કંસ કર ચૂની જવાને બહાને નદને સર્વ ગોપ સાથે તેડાવી મગાવે છે. નદ આવતાં તેને પુત્રજન્મ માટે અભિનંદી, સારો સત્કાર કરી, કંસ તેને વધુને વધુ રોકી રાખે છે. પરંતુ વસુદેવ નદને કંઈક ઉત્પાતની આશંકા બતાવી ત્યાંથી જવા કહે છે. ભાગવતમાં વસુદેવ સ્પષ્ટ કહેતા નથી પરંતુ પ્રેમાનંદના વસુદેવ તો કસની કપટવૃત્તિનો પૂરો પરિચય તેને આપે છે. નદને વિદાય આપતા દેવકી, બાળકને નડે તેવી વસ્તુ ન ખાવા શીખ મોકલે છે, એમાં પ્રેમાનંદ માતૃવાત્સલ્યની અભિન્યક્તિની એક તક ઝડપી લે છે.

૯. પૂતનાનું વર્ણન ભાગવતકાર એવળુ પ્રમોદમાં પનાવી દે છે, જ્યારે પ્રેમાનંદ તેના દેહસૌંદર્ય, વસ્ત્રાલંકાર વગેરેનું વીગતલક્ષુ વર્ણન આપે છે. જો કે, આ વર્ણન પર પરાગત છે. ભાગવતમાં પૂતના કૃષ્ણને જોઈ, તેને ખોળામાં લઈ નવરાવવા માડે છે, યશોદા અને રોહિણી તેની લક્ષ્મી જેવી કાલિથી એવી અભાઈ ગઈ છે કે આ પરાઈ સ્ત્રી પુત્રને ધવરાવે તેનો વાધો લેવાનું તેમને સ્વપ્ન જ નથી, પરંતુ પ્રેમાનંદ એક વધારાનું કારણ પણ આપે છે, પૂતના યશોદાને કહે છે કે મારા સ્તનમાં અમૃત છે, તેથી નદે મને પુત્રને ધવરાવવા મોકલી છે અને પૂતના પોતાની ‘માશી’ તરીકેની ઝોળખાણુ આપે છે ‘પૂતના માશી’ પ્રયોગ પ્રેમાનંદના આ નિરપણુ પછી શરૂ થયો છે ભાગવતમાં તો પૂતના કૃષ્ણને ધવરાવવાની શરૂઆત કરે છે ત્યાં કૃષ્ણ તેના પ્રાણો પણ ધાવવા માડે છે અને તે વજ્રાતની જન્મ પૃથ્વી પર પડે છે, જ્યારે પ્રેમાનંદ તો તેના જયપાનનું ઠીકઠીક વીગતે વર્ણન આપે છે. કૃષ્ણ પહેલે ઘૂટડે વિપવાળું દ્વધ પી જાય છે, ખીજે ઘૂટડે સોડી શોપી લે

છે અને ત્રીજે ઘૂંટડે તેના ગ્રાણી શોધી લે ■ ત્યારે પૂતના પોતાને છોડાવવા માટે જશોદાને વીનવે છે, સાતસેં બાળકોની હત્યાનો એકરાર કરે છે અને ધીમે ધીમે તે ભાન ગુમાવતી બન્ય છે, હેડકી આવે છે અને પછી મૂળ રૂપમાં દોઢ યોજન વિસ્તારમાં પછડાય છે એવું નિરૂપણ કરે છે. પછીનું વર્ણન ફરી ભાગવતને મળતું આવે છે કૃષ્ણ તો પૂતનાના પર્વતસ્તન ઉપર રમતા હતા. ભાગવતમાં તો ગોપીઓ તેને તેડી લે છે અને રક્ષા માટેના મંત્રોથી વિધિ કરે છે. જ્યારે પ્રેમાનંદ તો દર્શાવે છે કે જશોદા તો કાછડો વાળી નિસરણી મકી પૂતનાના શરીર પર ચડી કૃષ્ણને લેવા બન્ય છે અને બળપૂર્વક પુત્રને ત્યાંથી ખસેડવો પડે છે. ભાગવતમાંનું રક્ષા માટેનું અંગન્યાસનું વર્ણન પ્રેમાનંદ એક જ શબ્દમાં પતાવી દે છે અને પોતાના સમયનો પાણી ઉતારવાનો અને ગામની કુળદેવીને પગે લગાડવાનો વિધિ કરાવે છે.

૧૦. પૂતનાવધ પછી કૃષ્ણના જન્મ નક્ષત્રનો પહેલો યોગ આવ્યો ત્યારે અરિષ્ટનાશ માટે દાન વગેરે કરવામાં આવે છે. ત્યારે યશોદા પુત્રને એક ગાડા નીચે ઝોળીમાં સુવાડે છે. પરંતુ ગાડું તે શકટાસુર હતો એમ ભાગવતમાં દર્શાવ્યું નથી. અસુરની કલ્પના ‘બ્રહ્માંડપુરાણ’થી પ્રચલિત બની છે અને પ્રેમાનંદ તે હેમેરે છે. તે પહેલાં પ્રેમાનંદ પોતાના સમયના આચાર પ્રમાણે ઝોળીપોળી કરે છે અને ગોપીઓ હાલરકું ગાય ■ એવું નિરૂપણ કરે છે. આ હાલરકું કાવ્યનો એક સુંદર નમૂનો છે. વાત્સલ્યરસ સાથે એમાં આધ્યાત્મિકતાની લબ્યતા પણ છે. ત્યારપછી પ્રેમાનંદ નિરૂપે છે કે કૃષ્ણે બળપૂં કે શકટાસુર શકટ (ગાડું)નું રૂપ ધરી આવ્યો છે એટલે તેમણે રડવા માંડ્યું. તેમને રાખવાના અનેક ઉપચારો કર્યા છતાં તે રોતા ન આવ્યા, છેવટે એક ગોપી સાડીની ઝોળી કરી તેને શકટની નીચે તેમાં સુવાડે છે ત્યારે જ તે રડતા રહે છે. (મૂળમાં ઔત્યાનિક કર્મનો નિર્દેશ છે, પ્રેમાનંદ પોતાના સમયનો ઝોળીપોળી કરવાનો વિવાજ ગાદવી દે છે.)

૧૧. તૃણાવર્તના સંહાર પછી ભાગવતમાં નંદ જ્યોદ્ધા પોતાના કપા પુણ્યથી પુત્ર મૃત્યુના મુખમાંથી પાછો ફર્યો તે વિશે વિચારે છે તો પ્રેમાનંદનાં નંદ જ્યોદ્ધાને આવી આપત્તિમાંથી પુત્ર કેવી રીતે ઊગરશે તેની ચિંતા થાય છે. ભાગવતમાં વિશ્વરૂપ દર્શન દેવળ એક જ સ્લોકમાં પતાવી દીધું છે, ત્યારે પ્રેમાનંદ તો વિશ્વરૂપ દર્શનનું વીરોક પંકિતઓમાં વીગતે નિદર્શન કરાવે છે અને પ્રેમાનંદની જ્યોદ્ધા વિચારે છે કે પુત્રના, શકટાસુર અને તૃણાવર્ત નાશ પામ્યા એમાં શી નવાઈ? સારું થયું મેં તેને ખોળામાંથી ગળડાવી દીધો, નહિ તો મારું બે મૃત્યુ આવત. પુત્ર અનન્યસાધારણ અને પરમેશ્વરનો અંશ છે તેની પ્રતીતિ યતાં માતૃભાવ દૂર થાય છે, અહમ્ભાવ પ્રગટે છે. માયા સંકેસાર્થ જતાં ફરી વત્સલભાવ પ્રગટે છે.

૧૨. વસુદેવની પ્રેરણાથી ગર્ગાચાર્ય બ્રાહ્મણનું નામકરણ કરવા ગોકુળ જાય છે અને ભાગવત પ્રમાણે નંદ ગર્ગાચાર્યને બંને પુત્રોનું નામકરણ કરવા કહે છે ત્યારે ગર્ગ ભય વ્યક્ત કરે છે કે જો તે જ્યોદ્ધાના પુત્રનું પણ નામકરણ કરશે તો કંઈ તેને દેવકીનો પુત્ર માનશે. ગર્ગાચાર્ય યાદવોના કુલપુરોહિત હતા. તેથી નંદ એકાંતમાં નામકરણનો વિધિ કરવા કહે છે. પ્રેમાનંદ એકાંતમાં નામકરણ કર્યાનું કારણ જુદું દર્શાવે છે. ગર્ગાચાર્ય આ પુત્ર નંદનો નહિ વસુદેવનો છે એ ઘટસ્ફોટ કરવા માગે છે. જ્યોદ્ધા આવી કઠોર વાત સહી ન શકે અને અન્ય જનોની હાજરીથી કંઈથી ખાનગી રહેવી નોંધતી વાત જાહેર થાય. ભાગવતમાં ગર્ગાચાર્ય આ પણ ‘કોઈક કાળે’ વસુદેવનો હતો એમ મોઘમ કહે છે. પ્રેમાનંદ એ વાત સ્પષ્ટ રીતે કહેવડાવે છે. એ પછી નામકરણ વિધિ તો યજ્ઞોદ્ધાની હાજરીમાં જ કરવામાં આવે છે.

૧૩. કડવાં ૩૨ અને ૩૩માંની ગોપીઓની ફરિયાદ, ગોપી અને નટખટ બ્રાહ્મણ વચ્ચેનો સંવાદ વગેરેનું ખીજ ભાગવતના દશમના ૮મા અધ્યાયના ત્રણેક સ્લોકમાં છે. પરંતુ જેમ નરસિંહ,

ભાલયુ આદિ ઠવિઓએ એ રસર્નિદુનો વિસ્તાર કર્યો છે, તેમ પ્રેમાનંદ પણ રસનિર્વંદયની આ અનન્ય ઘટનાને પોતાની ઠવિ-પ્રતિભાને વિલસવાનું નિમિત્ત બનાવી દે છે. આવા રસ અને ભાવના ઉત્કટે અને મૌલિક નિરપય ઉપરથી પ્રેમાનંદનો દશમ ભાગવતના દશમનો અનુવાદ નહિ, પ્રતિનિર્માયુ છે એની પ્રતીતિ થાય છે.

૧૪. જશોદા બાલકૃષ્ણને દામણાથી બાંધે છે એનું પ્રેમાનંદે કરેલું વર્ણન મૂળ કરતાં વધુ પ્રાસાદિક છે. બાલકૃષ્ણને બાંધેલા જોઈ એમને વિશે દરિયાદ કરનારી ગોપાંગનાઓ પણ વ્યાકુળ બની જાય છે. ગોરસની ગોળી માટે યશોદાએ પુત્રને બાંધ્યો એ વાતથી નંદ તેના પર ગુસ્સે થઈ જાય છે અને જશોદા જમુનામાં ઝંપલાવવા તૈયાર થાય છે, પિતાના રોષથી માતાને ઉગારી લેવા બાલકૃષ્ણ કહે છે કે માતાએ તો તેની રક્ષા માટે બાંધ્યો હતો અને માતાના પુણ્યથી જ તે જ્યોતી નીચે ચગદાઈ ગયો નથી વગેરે મુદ્દાઓ પ્રેમાનંદનાં સ્વાભાવિકતા લાવવા માટેનાં ઉમેરણો છે.

૧૫. અઘાસુરના સંહાર પછી બ્રહ્મા ગોપબાળકો અને ગાયોનું ઢરણુ કરી જાય છે, એ વિશે પ્રેમાનંદનું નિરપય જુદું છે. મૂળ પ્રમાણે અઘાસુરના સંહાર પછી કૃષ્ણ ગોપબાળકોને લઈ નદી કિનારે જાય છે અને ત્યાં ભોજન કરવાનો આરંભ કરે છે, ત્યારે બ્રહ્મા ભગવાનનો ખીજો ચમત્કાર જોવા માટે ગોપબાળકો અને ગાયોનું ઢરણુ કરે છે. ત્યારે પ્રેમાનંદ જણાવે છે કે અઘાસુરને મારી નાખ્યા પછી તેના રુધિરથી ખરડેલા ચામડા ઉપર જ કૃષ્ણ અને તેના સાથીઓ ભોજન કરવા બેસે છે, એકબીજાનું અજીકું ખાય છે એ જોઈ અઘાસુરનો સંહાર જોવા આકાશમાં ભેગા મળેલા દેવો આશ્ચર્ય પામે છે. બ્રહ્માને થાય છે કે રાવણ વગેરેને સંહારનાર વિષ્ણુનો અવતાર આ કેમ હોઈ શકે? ને યજોથી, પદ્મર્શનોથી ય મળતો નથી તે બ્રહ્મા આ ગોવાળોને આટલો સુલભ? માટે તેનું પારખું કરવા બ્રહ્મા આમ કરે છે.

૧૬. ભાગવતમા કૃષ્ણ યમુનાને કાનીય નાગના આત કથી મુક્ત કરવા માટે દદળવૃક્ષ પગથી બૃસકો માટે છે આગળના ચમત્કારો છતાં ગોપ ભોમ કૃષ્ણને અટકાવતા કેમ નવી એ રાકાને સ્થાન ન રહે તે માટે પ્રેમાનંદ એડીઢાની ગમતની વાત ગોઠવે છે અને જાળી બેઠેને યમુનામા દડો મેકી તે કાઢવાને બહાને પાળીના અપલાવે છે અને ત્યારે ગોપ ભોમ તેને વરવા પ્રયામ કરે છે એમ કવિ નિરૂપે છે કાલીયદમનનો પ્રસંગ પ્રેમાનંદ પોતાની રીતે વર્ણવે છે નાગળી અને કૃષ્ણ વચ્ચેનો વાર્તાલાપ ભાગવતમા નથી નગમિહના નાગદમનના જાગીતા પદ ઉપગવી ગ્રેણી સર્ધ પ્રેમાનંદ આ પ્રસંગ નિરૂપતો હોય તેમ જણાય છે જગોદ્ધ વિદ્યાપતિ પદ (મારુ માલોકકુ) પાંચ પ્રેમાનંદે કનુષ્ઠ રસની જમાવટ કરવા પોતાના તરફથી ઉમેર્યું છે

૧૭. ભાગવતમા કૃષ્ણ બવરામને વર્ણવી બતાવે છે તે વૃન્દાવનની શોભાતું વર્ણન પ્રેમાનંદ મૂળથી જુદો પડી, આખ્યાનપગ પરાને અનુસરી કરે છે

૧૮. કૃષ્ણની વેણુ સાલજીને ગોપીઓને શતા મનોભાવનું નિરૂપણ કરવાની પ્રેમાનંદની રીત ભાગવત કરતા જુદી છે કૃષ્ણને પતિ તરીકે મેળવવા કાત્યાયની નત કરતી ગોપત્રીઓના વચ્ચેરણ્યની ઘટનામા ગોપત્રીઓ ખીજે ડાઈ ઉપાય ન હોવાથી ગુણ ભાગો દાકીને જલની બહાર આવી વચ્ચે સર્ધ લે છે ત્યારે પ્રેમાનંદનો કૃષ્ણ વધારે નટખટ થાય છે મુખ્ય ગોપીઓના આ સમયના મનોભાવ અને ચેષ્ટાઓનું ભાગવતમા નથી એવું વર્ણન કરી પ્રેમાનંદ તો કૃષ્ણ પાસે દહેવડાવે છે કે દરેક ગોપી નજીક આવી પોતપોતાના વસ્ત્ર ઝોળખી લે ગુણ ભાગને દાક્તી ગોપીઓને પ્રેમાનંદનો કૃષ્ણ ધમખી આપે છે કે જો તેઓ જલદી નજીક નહિ આવશે તો, તેમના પરિવારને તે બોલાવી સાવી રૂજેલી કરાવશે જો તમને સરજની લાજ નથી, વરુણની લાજ નથી તો મારી બાળકની લાજ શાને? એટલું અપૂરતું હોય તેમ એકવાર લજ્જા મમ્મા પછી ગોપિકાઓ પોતાની વાત કૃષ્ણ બહાર

ન પાડી દે તે માટે તેનાં વજ્ર ઉતારવા જાય છે, એ ઉમેરો કરી પ્રેમાનંદે આડો આંક વાળી દીધો છે. ઓતાવર્ગની હલકી રસવૃત્તિને પંપાળી હાસ્ય નિપજની લોકપ્રિય થવાનો આ તુલ્કો યશપ્રદ નથી નીવડતો.

૧૯. ભાગવત અનુસાર એકાદશીએ નિરાહાર રહેલા નંદ દ્વાદશીની આગલી રાત્રે સ્નાન કરવા યમુનામાં પ્રવેશે છે ત્યારે, તે આસુરીવેળાએ સ્નાન શાસ્ત્રમાં નિષિદ્ધ ગણાયું હોઈ વરુણના સેવકો તેમને દેદ કરી વરુણ પાસે લઈ જાય છે. અને કૃષ્ણ વરુણલોકમાં જઈ તેમને મુક્ત કરાવે છે. પ્રેમાનંદ તેમાં એક મહત્ત્વનો ફેરફાર એ કરે છે કે કૃષ્ણને પૂજવાને બદલે નંદ અને ગોપજનો એકાદશીવત કરે, પીપળો, ગુલશી વગેરેની પૂજા કરે તેથી કૃષ્ણને રોષ યજ્ઞો હતો. પરબ્રહ્મની અનન્ય ઉપાસના એ જ પરમ મોક્ષદાયક છે એમ દર્શાવવાનો શુભ હેતુ હતા પ્રેમાનંદને હાથે કૃષ્ણ ઇર્ષ્યાળુ બની ગયા છે. ૧૦૦માં કડવામાં પણ કૃષ્ણ અબિકાનું પૂજન કરવાની અનિચ્છા દર્શાવે છે અને અબિકા પણ કૃષ્ણ પરબ્રહ્મ પોતાની પૂજા કરશે એ વિચારે ધ્રુજે છે એ પ્રેમાનંદનો ગુઠકો પણ પરબ્રહ્મની અનન્ય ઉપાસનાનો બોધ કરે છે. પોતાની ઇચ્છા વિરુદ્ધ નંદે એકાદશીવત કર્યું તેથી તેમને આ શિક્ષા થઈ એવો સ્પષ્ટ ધ્વનિ પ્રેમાનંદના કથનમાંથી નીકળે છે. ભાગવતમાં કૃષ્ણ પોતે વરુણલોકમાં જઈ પિતાને મુક્ત કરાવે છે. પ્રેમાનંદ દર્શાવે છે કે વરુણ જાતે નંદને પાલખીમાં બેસાડી કૃષ્ણ સમક્ષ ઉપસ્થિત થઈ ક્ષમા માગે છે. કૃષ્ણનો મહિમા વધારવા આ ફેરફાર કર્યો છે.

૨૦. ભાગવતાનુસાર રાજકીય જોઈ દેવોની ઝીઝી પણ મોહ પામી, ચન્દ્ર પણ નક્ષત્રો સાથે ગતિ શૂલી ગયો. પ્રેમાનંદ એ ઉપરથી સમસ્ત બ્રહ્માંડ મોહું એવી ઉદાત્ત ઉત્પ્રેક્ષા યોજે છે અને ત્યાં તેની કવિપ્રતિભા હૃડ થી હૃડ કડવામાં નરસિંહ જેવા ભક્તકવિનંદ પદોની સમકક્ષ જીર્મિ અને લાવની અલિપ્તચિત્ર સાધે છે.

૧૨૧. ભાગવતમાં કૃષ્ણ નંદને ગોકુળ વિદાય કરે છે તે પ્રસંગ સંક્ષિપ્ત છે અને ત્યાં રસનું નિર્વહણ સાધવામાં આવ્યું નથી. પ્રેમાનંદ તો એ ઘટનાને માનવસ્વભાવના નિદર્શન અને વાતસત્યમુલક કરુણતા નિષ્પત્તિ માટે વિસ્તારે છે. નંદ રખેને પોતાના પુત્રને લઈ જાય એ આશંકાથી દેવકી અધીરી બની છે અને નંદે પુત્રને ઉછેરી કંસના સંકટમાંથી બચાવી લીધો હતો એ ઉપકાર પણ જૂલી જાય છે અને તેમના કાર્યને કાયદાનાં ઈર્ષાં સેવનાર કાગડીના કર્મ સાથે સરખાવે છે. તો કોડીના સગપણ કરતા અન્ય સ્નેહજન ધો વધુ ઉદાત્ત હોઈ શકે છે એવો કૃષ્ણનો પ્રતિવાદ પણ મહત્વનો છે. પુત્રનાં પરાક્રમેને ઉજ્જવલ નીવડેલ દીકરાના તોફાનો જ સમજનારો નંદ પુત્રને કંપકા આપે છે, અને પુત્રનાં આંશુ તેને મલ્લયુદ્ધમાં વાગ્યું હશે તેને કારણે છે એમ માની તેનું આશ્વાસન કરે છે. પરંતુ કૃષ્ણ બ્યારે 'આપણે સગપણ છે નહિ' એમ કહી જાકારો દે છે ત્યારે તો તેમના પર વળતો આઘાત થાય છે. કૃષ્ણ માટે પુત્રીને પણ ગુમાવનાર નંદની વેદના હૃદયપ્રાવક છે. કૃષ્ણ પણ નંદયશોદાના વાતસલ્યનો પૂરો આદર કરે છે, અને પોતાની વેદના વ્યક્ત કરે છે. પ્રેમાનંદે આ સર્વ ઉત્કટ સંવેદનાની ક્ષણોને સજાગ કડવામાં ન વહેવડાવતાં પદોમાં વહેંચી નાખી છે જે પ્રાયેક પદ સરસ બિર્મિદાવ્ય બન્યું છે. નંદ દુનંદાવન પહોંચતાં યશોદાની વેદના પણ પ્રેમાનંદની રસનિષ્પત્તિની ક્ષાના ઉદાહરણરૂપે આવે છે.

૨૨. ગુરુપત્નીએ કૃષ્ણબલરામને સરપણુ લેવા મોકલ્યા અને ભારે વરસાદ થતાં તેઓ રોકાઈ ગયા, ગુરુ બહારગામથી પાછા ફર્યા ત્યારે ચિંતિત થઈ તેમને શોધવા નીકળી પત્રા એ ઘટના ભાગવતના ૮૦મા અધ્યાયના ૩૫-૪૦ એ પાંચ શ્લોકમાં છે. પ્રેમાનંદે એ ઘટના ઉપરથી 'સુદામાચરિત' આખ્યાનમાં વિસ્તાર કર્યો છે. અને આ 'દશમ' માં સુદામાચરિતની આખ્યાયિકા નિરૂપવા સુધી ચોલવાને ખદલે કૃષ્ણ ગુરુને ત્યાં ગયા તે ઘટના સાથે જ સાંકળી લે છે, એથી

કથાપ્રવાહનું સાતત્ય જળવાય છે અને ‘તને સાંભરે રે’ એવું flash back જેવું આયોજન ‘સુદામાચરિત’ માં કર્યા પછી ૮૦મા અધ્યાયમાં એથી ભિન્ન રીતિ યોજવાનો ઉપક્રમ કવિએ વિચાર્યો હશે !

૨૩. કૃષ્ણ ગોપીઓને ઉપદેશ આપવા મોકલે છે ત્યારે ગોપીઓ યોગ-પરમાત્મા સાથે ચિત્તની એકાગ્રતા સાધવાના ઉપદેશની વિડંબના કરે છે એ તુકડો પ્રેમાનંદનો છે અને તે દ્વારા હાસ્ય અને શૃંગાર બંને સાથે છે. ઉદ્ધવ અને ગોપીના સંવાદ દરમિયાન ભાગવતમાં જમરનો ઉત્સેખ આવે છે, ત્યાં ગોપીઓ અનુમાન કરે છે કે તે કૃષ્ણે મોકલેલો હતો છે પ્રેમાનંદની ગોપીઓ જમરને છદ્મવેશી કૃષ્ણ જ માને છે. પ્રેમાનંદ ભાગવતના જમરગીતને અનુસરવાને બદલે પોતાની જ પ્રતિભાને વિલસવા દે છે, એમાં ભાગવતની કવિતા આવી શકી નથી, છતાં મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં રચાએલાં જમરગીતોમાં તે ઉત્કૃષ્ટ ડાટિનું છે એ નિઃશંક છે.

૨૪. પ્રેમાનંદે કરેલા કેટલાક નાના ફેરફારો પણ બહુ જ સૂચક હોય છે. ભા.૦માં કૃષ્ણ કુબ્જને ત્યાં જાય છે ત્યારે ઉદ્ધવ પણ સાથે હોય છે. પરંતુ પછી તેનો ઉલ્લેખ મળતો નથી. ઉદ્ધવે તે બંનેને એકાંત આપ્યું હશે તે સમજી લેવાનું છે. પરંતુ ભાગવતમાંનું ઉદ્ધવ વિશેનું મૌન પ્રેમાનંદને અનેક તુક્કાઓ ચલાવવાની તક આપે છે. કુબ્જ ઉદ્ધવની હાજરીનો નિર્દેશ કરે છે ત્યારે કૃષ્ણ કહે છે કે ઉદ્ધવ મારું શરીર છે, તેણે જન્મતને તૃણવત ધ્યુ છે અને સખીરૂપ બન્યો છે, એનો સંકોચ ન હોય. એમ કહી કૃષ્ણ કુબ્જને પોતાના ઉત્તંગમાં બેસાડે છે અને ઉદ્ધવ વાણ દોગે છે. એ પછી બલભદ્રના આગમનનું નિમિત્ત તરીકે પ્રેમાનંદ ઉદ્ધવને બહાર મોકલી દે છે. સખીરૂપ થયેલા સહતથી પ્રભુ ધ્યુ અપ્ત રાખતા નથી, એમ દર્શાવી પ્રેમાનંદ પ્રેમલક્ષણા બક્ષિતનો મહિમા વધારે છે.

૨૫. દેવકીને પુત્રના લગ્ન વિશે ચિંતા થાય છે કે કૃષ્ણને માથે જરાસંધ રૂપી મોત લાગતું હોય તો કાણુ કન્યા આપે? વળી બલરામ તો ગૌર વર્ણના છે તેનું લગ્ન તો યશો પશુ કૃષ્ણ તો કાળો અને ઉચ્છ્રંખલ છે તેથી તેનું લગ્ન થવાની શક્યતા ન જોતી દેવકી ભાગવતની નહિ, પ્રેમાનંદની જ છે એ વિશે શંકા રહેતી નથી. બલરામના રેવતી સાથેનાં લગ્નની વાત ભાગવતમાં નથી પરંતુ કૃષ્ણનું રુક્મિણી સાથેનું લગ્ન ગોઠવાય તે પહેલાં, નાના ભાઈ પહેલાં મોટાભાઈનું લગ્ન થઈ જ જવું જોઈએ, એવું વ્યવહારુડાપણુ વાપરી પ્રેમાનંદ બ્રહ્મવૈવર્તના કૃષ્ણખંડને આધારે બલરામ-રેવતી લગ્ન ગોઠવી દે છે, અને ત્યાં પશુ રેવતીને સત્તાવીસ યુગના આયુષ્યની અને તે યુગના મનુષ્યની ઊંચાઈની દર્શાવી હાસ્ય નિબ્ધન કરવાની તક ઝડપી લે છે.

દશમસ્કંધ પ્રેમાનંદની છેલ્લી કૃતિ છે. એમાં તેની પરિચુત કાવ્ય-પ્રતિભાનાં દર્શન થાય છે. ભાગવતના દશમસ્કંધ સાથે પ્રેમાનંદના દશમસ્કંધને સરખાવતાં એક વાત નિઃશંક જણાય છે કે પ્રેમાનંદ સંસ્કૃતનો સારો ચાતા હતો. મહાભારત, ભાગવત, રામાયણ તેમ જ નૈયમચરિત જેવી પંડિતભોજ્ય સંસ્કૃત રચનાઓ પણ સમગ્ર શકે એટલું સારું ગાન સંસ્કૃત ભાષાનું તેને હતું. મૂળ સંસ્કૃતમાંથી કેટલાંક વર્ણનો અને ઉપમાનો તેણે સાંગોપાંગ ગુજરાતીમાં ઉતાર્યા છે, તેમ કેટલાંકમાં જે ફેરફારો કર્યા છે તેથી મૂળ વસ્તુને સમજવાની તેની ઊંડી મૂઝ અને પરિચુત પ્રણાની પ્રતીતિ થાય છે. આમ છતાં સંસ્કૃતનો તે મહાવિદ્વાન હતો એવો દાવો થઈ શકતો નથી. દશમ-સ્કંધમાં અનેક સ્થળે સ્તુતિઓના અને અધ્યાત્મનિરૂપણના પ્રસંગો આવે છે, ત્યાં તે મૂળનો મર્મ યથાશુદ્ધિમતિ સાચવી, પોતાની રીતે જ નિરૂપણ કરે છે. તેમાં જેમ શ્રોતાઓની મર્યાદા તેને નડી હશે તેમ સ્વકીય મર્યાદા પણ અવરોધક નીવડી હશે. તે ઉપરાંત મૂળના મર્મને વણી તે કેટલેક સ્થળે પકટી રાખેલો નથી એનાં હિદાયરણે ‘દશમસ્કંધ’માં સ્થળે સ્થળે જડે છે. દશમસ્કંધમાં યુગલગીત એક મહત્ત્વનું રસસ્થાન

છે. યુગલગીત એટલે ગોપીકૃષ્ણના યુગ્મનું ગીત નહીં, પરંતુ શ્લોકનાં જોડકાંઓ. પ્રેમાનંદ એ શ્લોકોની યુગ્મતા સાચવતો નથી, એટલું જ નહીં, તેણે ગોપી-કૃષ્ણના યુગલનૃત્યનું આદેશન કરી ભાગવતના વિપ્રસંગ સંગારને સંભોગ સંગારમાં પલટાવી નાખ્યો છે. અહીં કવિની પ્રતિભાનો સ્વતંત્ર ઉન્મેષ જોવા મળે છે તે કંરતાં તેની યુગલગીતના મર્મને પકડવાની મર્યાદા સવિશેષ ધ્યાન જેએ છે.

પ્રેમાનંદ ટેટલીકવાર ભાગવતના તાત્પર્યના દ્યોતક શબ્દોના વ્યંગ્યાર્થ ન સમજી શકતાં તે છોડી દે છે, એથી મૂળ કરતાં તેની રચના ઊણી લાગે છે. ભાગવતમાં કામતૃપ્તિની યાચના કરનાર કુન્જનને, તેનામાં ગોપીઓના જેવી પ્રજુ પ્રત્યેની નિષ્ઠા ન હોઈ દુર્ભગદમયાચત એ રીતે ‘દુર્ભગા’ કહી છે. એ પછીના જ શ્લોકમાં દુરાસાધ્ય વિધ્વનું સમારાધન કરી દેવજ વિષયસુખ યાચનાર કુન્જનીયી છે એમ ભાગવતકાર કહે છે. સાં કુન્જની વિષયાસક્તિ ઉપર ગોપીઓની પ્રેમલક્ષણભક્તિની ઉત્કૃષ્ટતા દર્શાવી છે. પ્રેમાનંદ આ ધ્વનિ પકડી શક્યો નથી.

ભાગવતમાં ગર્ધવાસુરનો વધ કૃષ્ણે નહીં, બલરામે કયો છે, એ બતાવ્યું છે. સ્તઃ સં ગૃહીત્વા પ્રપદ્મોઃ ત્યાં સ્તનોઃ અર્થ તે કૃષ્ણ કરે છે. પરંતુ આગળના શ્લોકોમાં ખાસ કરી નમસ્ત્ય તરસા પ્રત્યગ્ દ્રામ્યાં પદમ્યાં ચલં ચલી ત્યાં સ્પષ્ટ રીતે બલરામનો જ નિર્દેશ છે. સંદર્ભ ચૂકવાથી આ દોષ પ્રવેદી ગયો છે.

‘ગસપંચાધ્યાયી’માં ભાગવતકાર કૃષ્ણને ‘આત્મારામ’ પોતાનામાં જ રમમાણ તરીકે અનેકવાર વર્ણવે છે. રાસકીડના આરંભમાં જ પ્રદ્યુમ્ન નદયં ગોપીઃ આરમાગમઃ અપિ ઝરીરમત્ કહી કૃષ્ણની પ્રજુતા, અનુજ્ઞા ચલાગાવ અને ભક્તવત્સલતા પ્રગટ કરી છે. પ્રેમાનંદ તે દર્શાવવાનું ચૂકી જાય છે. એટલું જ નહિ, પછીના પામિનાં દર્શયન્ દૈવ્ય સ્ત્રીણાં વૈવ દુરાસમતામ્ એ

સ્લોકાર્થનો—‘કામી પુરુષોની સ્ત્રી આગળ દીનતા’નો અર્થ લીધો છે, પરંતુ પહેલા સ્લોકાર્થમાં પરમાત્માનું અખંડિત આત્મારામત્વ નિર્દેશ પામ્યું છે તે છોડી દેતાં, કૃષ્ણ કેવળ લખેડ તરીકે જ યોગબ્રાહ્મ પામે છે. એટલું જ નહિ દપમાં કડવામાં ગોપીઓ પોતાનું બ્રહ્મચર્ય તોડવા તૈયાર થઈ છે એવું દોષારોપણ કરતો કૃષ્ણ આ કડવા (દહમ કડવું)માં બળાત્કારે વિહાર કરે છે એ પ્રેમાનંદીય તત્ત્વ ભાગવતના કૃષ્ણને પ્રભુતાના પર્વત પરથી દુષ્ટતાની દુર્ગમ ખીણમાં ગળાડાવી દે છે. કૃષ્ણ ‘આત્મારામ’ હતા એ સુદાનો ઉદ્દેશ્ય પ્રેમાનંદ એક વાર દહમા કડવામાં કરે છે ત્યારે તે સાથેના સ્લોકમાં સુંદર આધ્યાત્મિક અભિવ્યંજના ચૂકી જાય છે. ત્યાં ભાગવતકાર કહે છે કે જેવી રીતે બાળક પોતાના પ્રતિબિંબ સાથે રમે તેવી રીતે કૃષ્ણ ગોપીઓ સાથે રમ્યા—ગોપીઓ અને સમસ્ત જગત પરમાત્માની હાયા માત્ર છે. એવો ધ્વનિ પ્રેમાનંદ કેમ પકડી શક્યો નહિ હોય?

આમ ક્યારેક ક્યારેક સંસ્કૃતજ્ઞ પ્રેમાનંદની અવિદગ્ધતા દેખાઈ આવે છે, જતાં તેની કવિતાને અંખપ લાગતી નથી. એ દોષો તેના કવિત્વની આસામાં ઢંકાઈ જાય છે. ગોપ્યઃ કિમાચરદૃયં કુશલં સ્મ ચેષુર્દામોદરાધરસુધામપિ ગોપિકાનામ્ । વાંસળીએ એવું તે શું પુણ્ય કહ્યું હતો કે જે કેવળ ગોપીઓને જ ભોગવવા યોગ્ય દામોદર કૃષ્ણના અધરામૃતને પોતે એકલી જ પી રહી છે! એ ઉપરથી “અમે થાત વિહુલની વાંસળી રે, તો અધર તણો રસ ભેત” એ ભર્મિકાવ્યમાં વિશેષ કાવ્યત્વ નથી લાગતું?

ભાગવતના નિરપચુમાંથી જ સૂચન લઈ પ્રેમાનંદ મૌલિકતાં દાખવી જાય છે તેનું એક વધુ ઉદાહરણ લઈએ. ૩૧મા અધ્યાયમાં અદસ્ય ચોક્ષા કૃષ્ણમાં વિરહાર્ત ગોપીઓ કહે છે : “તમારાં ચરણકમળને અમારા કર્કશ વક્ષપ્રદેશ પર (રમેને તમને ખૂંચે એ ભયે) ખીતાં ખીતાં ચૂકીએ છીએ અને તમે તો વનમાં કાંઠા

કાંકરામાં - રખડો છે !” જ્યારે પ્રેમાનંદની ગોપીઓ જેમ કૃષ્ણે કાળીનાગને ખૂંદ્યો તેમ પોતાના વંશપ્રદેશને ખૂંદવાનું આહ્વાન આપે છે એમાં કામને ખૂંદવાની કામવિજયની અભિવ્યંજના છે. આમ ટિપ્પણમાં અનેક સ્થળે સરખામણી કરી છે તે જોતાં જણાશે કે ભાગવતના મર્મને પ્રેમાનંદ પકડી ન શક્યો હોય એવાં સ્થાનો ઘણાં ઓછાં છે. ભાગવતના તાત્પર્ય અને સારસ્યને, તેની કલ્પના અને દર્શનને યથાતથ રીતે તેમજ આત્માસાત કરી, સ્વકીયતા આરોપી નિરૂપવામાં પ્રેમાનંદને મળેલી સફળતાનો આંક સવિશેષ છે.

✓૬ : દશમસ્કંધની ઘટનાઓનું તાત્પર્ય

ભાગવતાદિ પુરાણો ઇતિહાસમંથો નથી. તેમાં રાગ્ન્યોના વંશની કથાઓ આવે છે, તે ધર્મના તત્ત્વને પોષક અને તે રીતે તેમાં ઇતિવૃત્ત સાથે તત્ત્વજ્ઞાન અને કાવ્યનો સમન્વય છે. એથી ક્યારેક એ કથાઓ બૌદ્ધિક જૂઠિયાએ સમજવા જતાં અસંભાવ્ય લાગે છે. દશમસ્કંધમાંની કૃષ્ણલીલાઓ વિશે પણ આમજ બન્યું છે. આટલી નાની વયમાં કૃષ્ણે આટલા બધા મહાસમર્થ અસુરોનો નાશ કર્યો ! વસ્ત્રાદરણ અને રાસકીડા જેવી ઘટનાઓ અનીતિની ઘોતક નથી ! એવા અનેક પ્રશ્નો તાર્કિક જૂઠિયાએ ઉપસ્થિત થાય છે. ભાગવતના અને મહાભારતના કૃષ્ણ એક ડગા કે જુદા જુદા એવો મુદ્દો પણ ઉઠાવવામાં આવે છે. પરંતુ દશમસ્કંધના કૃષ્ણની લીલાઓનું તાત્પર્ય શું એ પ્રશ્નની ચર્ચા કરતાં, કૃષ્ણ ‘ક્રૌંચ’ કરતાં ‘શું’ ડગા એ પ્રશ્નનું મહત્ત્વ વધી જાય છે. કૃષ્ણ ‘શું’ ડગા એ સમજવાને બદલે ‘ક્રૌંચ’ ડગા તેજ સમજવાનો પ્રયાસ કરવાથી તેમના ચરિત્રમાં અસંભવ અને અનીતિનું દર્શન થયું છે. વૈષ્ણવ ધર્મના ફેટલાક આચાર્યોમાં ક્યારેક આચારસિદ્ધિતા દેખાઈ તે પણ કૃષ્ણના ચરિત્રને યથાતથ સ્વીકારી લેવાને દારજે જ. એથી નાસ્તિકપક્ષવાદી મુધારોએ પુરાણોનું ખંડન કરવા પ્રયાસ કર્યો, તો અસ્તિકપક્ષવાદી મુધારોએ,

૨. પૂતનાવધ પૂતના અવિદ્યા, અજ્ઞાનનું રૂપક છે પૂતં પવિત્રં ન વિચિતે સા—જે પવિત્ર નથી તે અથવા પૂતાન, પવિત્રાન અપિ નયતિ સા—જે પવિત્ર જાનીઓને પણ પોતાના પ્રભાવમાં લે છે તે માયા પૂતના નવું વર્ષની અદરના જ બાળકનો નાશ કરે છે ત્રણ વર્ષ તે સત્ત્વ, રજસ અને તમસ એ માયાના નવું શુભાથી એક પણ શુભ ધરાવે તે સર્વ નાશનો ભોગ બન્યા હોય છે, સાર સુખમાં રત સર્વ મનુષ્યો આવા બાળકો જ છે જ્યારે જીવ (નન્દ) અને હિન્દ્રિયો (ગાયો) અત્યંતુમા (નજમા) વસેલા પરમાત્માથી વિમુખ થઈ, દેહના ધર્મોમાં (મયુગમાં) રત થાય છે અથવા વિષમ સુખમાં ચરવા જાય છે ત્યારે જ માયાનો પ્રભાવ વિસ્તરે છે પૂતનાને આવેલી જાણી, કૃષ્ણ આખ નીચે છે (“ત્યારે તેન મીઠા ન થે”) દારણ માયા આખ દારા જ દેહમાં પ્રવેશે છે કૃષ્ણ ત્રણ ધૂટડામાં પૂતનાના દૂધ, રુધિર અને પ્રાણ ચૂસી લે છે અને મત્ત્વ, રજસ અને તમસ શુભ વિનાની માયા નિષ્કેષ્ટ બને છે

૩. ગાંડાશ્ચુરવધ : શકટ એ શૃંગધ્વજમનુ પ્રતીક છે, જેના બે બળદો તરીકે સ્ત્રી અને પુરુષ છે યજ્ઞોદાએ ગાંડામાં દૂધ દહીં વગેરે મૂક્યા હતા તે જીવનના પૂરસ છે યજ્ઞોદા દૂધદહીં ગાંડામાં મૂકે છે અને કૃષ્ણને ગાંડાની નીચે ઝોળીમાં બાંધે છે જુદાં ને સાસારિ રસને પ્રાધાન્ય આપે અને પરમાત્માને સાર વધારના સૌથી નીચું સ્થાન આપે તો ગાંડું જિંદુ વગે જ વગે! આમ શ્ચુરવધની લીના તે શૃંગધ્વજમના તમસ અને રજસ શુભનું નિવાળ્ય કરી, સત્ત્વની સ્થાપના

૪. તુલ્યાવતવધ : તૃણમ્ જીવનમ્ આવર્તયતિ મ જે આધિએ ચળવે છે તેવો વટોળિયો, જે દાગ, દોષ અને ભલશ્પી રતેગુણનું પ્રતીક છે પુત્રનો ભાર લાગ્યો ને યજ્ઞોદાએ પુત્રને મોગામાંથી ગળાવી મૂક્યો, (“ઉજગ ઉપરથી અડુંપડું જોઈ, ગોવિંદ

મૂઠ્યા ગળ્યાવી.”) શુદ્ધિ જ્યારે પરમાત્માને આ રીતે તિરસ્કારે છે ત્યારે જીવનમાં આંધિ આવે છે, જે પ્રજાને ફરી સ્મરતાં તે જ સમાવી દે છે.

૫. કૃષ્ણનાં તોફાનો અને ગોપીઓની ફરિયાદ : કૃષ્ણ અનેક તોફાનો કરે છે. માતા એક ગાયને દોહે છે તો તે ખીજી ગાયના વાછરડાને છોડી મૂકે છે. વાછરડાંઓ મોક્ષના અધિકારી જીવે છે. જીવ મોક્ષનો અધિકારી ક્યારે બને તે નક્કી કરવાનું કામ પરમાત્માનું છે, તેમાં સમયનું કાંઈ બંધન નથી. વળી કાંઈક ગાયને લડકાવે છે, સંસારના વ્યવહારમાંથી વિમુક્ત કરવા લાયક પણ બતાવે છે, અન્ય ગોપીઓનાં ઘરમાં જઈ દહોનાં વાસણો શોધી કાઢે છે, પોતાના ગોપમિત્રોને તે વહેંચી આપે છે, વાનરોને પણ તે વહેંચી આપે છે. શીઘ્ર ચડાવેલી દહોની ગોળાઓ પણ ફેંડી નાખે છે. પુણ્ય સિવાયનો અન્ય પ્રકારનો, ભૌતિક સંયમ આત્મપ્રાપ્તિનો બાધક નીવડે છે. ભૌતિક સંપત્તિની વહેંચણી થવી જ જોઈએ, તેમ ત્યક્તેન મુજિથાઃ એ ત્યાગીને ભોગવવાની ભાવના ગોપીઓ રૂપી આસ્વાદધર્મી ઇન્દ્રિયોને પ્રબોધવા માટે કૃષ્ણ-અક્ષ આ ‘તોફાનો’ કરે છે. પેલી દહોની ગોળાઓ તો આસક્તિનાં પાત્રો છે, કૃષ્ણ થેર થેર જઈ તે ફેંડે છે. આસક્તિમાં રમવાનું ઇન્દ્રિયોને આત્મતત્ત્વનાં આ ‘તોફાનો’ ન ગમે તેથી તે ફરિયાદ કરે છે. કૃષ્ણને ઘરમાં પૂરી બહાર સાંકળ દે છે તો ય તે બહાર દેખાય છે. યશોદાને, શુદ્ધિને ફરિયાદ કરી તો ત્યાં પણ ગોપીઓ છેબીલી પડી દારણુ કૃષ્ણ તેમના ઘરને બદલે યશોદાના ઘરમાંથી નીકળે છે. આત્મતત્ત્વને રૂંધી શકાયું નથી. તે સર્વત્ર મંચારી છે. ન કદમ્બું હોય ત્યાં તે પ્રાપ્ત થાય છે.

૬. જુંસણલીલા અને મૃદુલાદણુ : પૂતના અને તણાવત રૂપી બે આપત્તિઓ પછી પુત્રના યોગક્ષેમ માટે યશોદા ચિંતિત બને છે. ત્યારે પોતાનું સામર્થ્ય બતાવી તેને નિર્વિત બનાવવા કૃષ્ણ બગાડું

ખાય છે અને વિશ્વરૂપનું દર્શન કરાવે છે. બુદ્ધિનો સ્વભાવ છે કે આશંકા કરવી, પરંતુ જ્યારે આત્મતત્ત્વનું સામર્થ્ય જુએ ત્યારે તે શ્રદ્ધાન્વિત બની ભક્તિનું સ્વરૂપ પામે છે.

કૃષ્ણે માટી ખાધી અને જલરામે તેની ફરિયાદ માતા પાસે કરી. યશોદાએ લાકડી લઈ મારવાનો ભય બતાવ્યો, કૃષ્ણે મોં ખોલ્યું અને યશોદાને ખીજવાર વિશ્વરૂપદર્શન થયું. આત્મા કશું આરોગતો નથી, એમ જ્ઞાનમાર્ગ કહે છે. પરંતુ ભક્તિમાર્ગ માને છે કે પરમાત્મા આરોગે છે. જલરામ વૈષ્ણવ છે તેથી પ્રજુએ માટી ખાધી એમ તે કહે છે. બાળકને તો માટીનો સ્વાદ લાગે, કૃષ્ણે શા માટે તે ખાધી? કૃષ્ણે પૂતનાને ધાવી તેનું દૂધ, રક્ત અને પ્રાણુ શોષી લીધાં હતાં. અનેક જીવો જે પૂતના રૂપી અવિદ્યાનો ભોગ બનેલા હતા તે આ રીતે કૃષ્ણના, પરમાત્માના હૃદયમાં આવ્યા હતા. તેમનો હૃદય સંતના ચરણની રજથી થાય માટે ગાયોના રૂપમાં આવેલા ઋષિઓનાં ચરણ જે જૂમિ પર પડ્યાં હતાં તેની માટી તેણે ખાધી. શ્રીત અને સ્માર્ત વિધિઓમાં અનુક્રમે ભસ્મયુક્ત જલ અને ચરણામૃત લેવાનો ઉપક્રમ છે તે પણ આનો જ છોતક છે. યશોદાને ખીજવાર વિશ્વરૂપદર્શન કરાવ્યું તેનો ઉદ્દેશ એ છે કે હવે ભક્તિશ્રદ્ધાન્વિત બનેલી, પરંતુ વાત્સલ્યભાવે અધીરી બનેલી યશોદા—બુદ્ધિને ફરી પ્રતીતિ કરાવવી છે કે જ્યાં સમસ્ત બ્રહ્માંડ પોતાના હૃદયમાં છે તો પંચમહાજૂતમાંનું એક મુક્તિકાતત્ત્વ આત્મતત્ત્વને કાઈ રીતે દૂષિત કરી શકે નહિ.

૭. દહીંની ગોળી ફેડવી અને યશોદા દ્વારા બંધાયું : યશોદા દહીં વસોવનાં વસોવતાં, કૃષ્ણને પચપાન કરાવવા બેઠાં હતાં. સમયે ચૂલા પર ચૂકલું દૂધ જિલરાવા લાગ્યું. તેથી કૃષ્ણને ધાવતા તે નીચે ઉતારવા દોડ્યાં. પોતાના કરતાં પણ દૂધને મૂલ્યવાન ગણ્યું તેથી કૃષ્ણે ચુસ્તે યઈ ગોળી ફેડી નાખી. દૂધનો જિલરા એ સાંસારિક વિચરસુખનો જિલરા હતો. પરમાત્માનું આરાધન કરનાં

પણ, જો તેને ગૌણ ગણી તે વિષયસુખને મહત્ત્વ આપે છે અને તે સુખને બગડતું અટકાવવા આરાધના પણ મૂકી દે છે, ત્યારે તેની આસક્તિનું પાત્ર જ ફેડી નાખતું જોઈએ. દૂધ બિલરાઈ જતાં ‘આખા ગોરસનું’ થાશે જનન’ એવી યશોદાની વિષયાસક્તિને દૂર કરવી હોય તો તેનું પાત્ર જ ફેડી નાખવાનું કૃષ્ણ ઇષ્ટ માને છે.

કૃષ્ણે ગોળા ફેડી તેથી ગુસ્સે થઈ યશોદા તેને શિક્ષા કરવા લાકડી લઈ પાછળ દોડે છે. કૃષ્ણ પકડાતો નથી છેવટે માતાને થકિલી જાણી કૃષ્ણ પકડાઈ જાય છે. માતા તેને બાંધવા મથે છે. પરંતુ ગમે તેટલાં દોરડાં સાંધવા છતાં તે બંધાતા નથી, અને ત્યારે પણ માતાની દયા આણી છેવટે કૃષ્ણ બંધાઈ જાય છે. શુદ્ધિ ભક્તિમુક્ત છતાં અભિમાનયુક્ત હોય છે ત્યારે આસક્તિનું પાત્ર લાંગી જતાં હતાશા અનુભવે છે અને તે હતાશા ગુસ્સામાં પરિણમે છે. પરમાત્માની પાછળ અભિમાનપૂર્વક રાજસટતિથી દોડવાથી તે હાથમાં નહિ આવે. યશોદાની જેમ અનેકવાર ઠોકર ખાધા પછી નિઃસહાય થયા પછી જ પરમાત્મા આપોઆપ હાથ આવે છે. યશોદાની જેમ પરમાત્માને રજ્જેગુણમુક્ત ભક્તિના પાશમાં બાંધવાથી તે બંધાતા નથી, કારણ તે નિર્ગુણ છે. અને અહંતા તથા મમતા રૂપી બે આંગળનું અંતર રહે છે. બંધા પ્રયત્નો નિષ્ફળ જતાં જ્યારે મનુષ્યની અહંતા અને મમત્વનો ભાવ ઓગળી જાય છે, ત્યારે પરમાત્મા સામેથી આવીને બંધાય છે, ભક્ત પર અનુમત્ત કરે છે. પરંતુ યશોદાની જેમ તેને ખાંડણિયે બાંધવાની એટા કરવામાં આવે, પરમાત્માને જડતાપૂર્વક પકડી રાખવામાં આવે તો પણ તે અવરોધી શક્તા નથી.

૮. યમલાજુનમોક્ષ : નલદાનર અને મણિગીવ બંને કુબેરના પુત્રો છે. કુલીનતાનું અભિમાન, ગર્વશ્રીમંતાઈથી ગ્રાપ્ત ઉચ્છ્રંખલતા એ ઉચ્છ્રંખલતાને બહેકવા માટે સૌન્દર્યનું આલબન મળે એટલે વિવેકશુદ્ધિ પણ ભણ્ટ થાય. એ સાથે વાસનાનો નશો ચડે એટલે

તેની નફરતાઈ માઝા મૂકે. આવા વિવેકબ્રષ્ટાને સજીવ છતાં સ્થાવર વૃક્ષ બનવાનો અભિશાપ મળે છે. વૃક્ષરૂપ બનેલા આ વિવેકબ્રષ્ટ યક્ષોનો ઉદ્ધાર થયો. કારણ નંદના ઘર આગળ જંગેલાં આ વૃક્ષો પરમાત્માની લીલાનાં સાક્ષી બન્યાં હતાં તેથી તેની કૃપાનાં અધિકારી બન્યાં.

૯. વત્સાસુર, બકાસુર અને અધાસુરનો વધ : વત્સાસુર એ બાળકને સહજ ચાંચલનું પ્રતીક છે. લક્ષિતમાં એ ચાંચલ્ય અવરોધક નીવડે છે મારે તેનો નાશ થવો જોઈએ. બકાસુર બગલગત જેવા દંભનું સ્વરૂપ છે. યમુના જે લક્ષિતમાર્ગનું પ્રતીક છે, તેને કિનારે બાવો દંભ પણ આવે છે. એ દંભ પણ પરમાત્મ-પ્રાપ્તિમાં અવરોધક નીવડે, એથી એનો પણ નાશ થવો જોઈએ. બગલાની—દંભની ચાંચ લોભ અને અસત્યની છે મારે કૃષ્ણે તેને પકડી દંભને ચીરી નાખ્યો. તેજ રીતે અધાસુર પાપનું સ્વરૂપ છે. અજગરના મુખમાં જે ગોપ અને ગાયો સર્વ જેંચાયા તેમ વાસનાથી જેંચાયેલા જીવો પાપરૂપી અજગરના ઉદરમાં, ખબર ન પડે એમ પહોંચી જાય છે, અને તેમાંથી નીકળી ન શકતાં રંધામણ અનુભવે છે. પાપમાંથી પણ ભગવદ્અનુગ્રહ જ મુક્ત કરાવી શકે છે.

૧૦. બ્રહ્માના દર્પનો નાશ : અધાસુરને હણી તેના જ મામડા ઉપર કૃષ્ણ ગોવાળિયાઓ સાથે શિરામણ કરવા બેસે છે, અને ગોવાળોનું ઉચ્છિષ્ટ પણ જમે છે. એ જોઈને બ્રહ્માને આશ્ચર્ય થાય છે. પરમાત્મા આવા પામર કેમ બન્યા? પરમાત્મા તો નિર્ગુણ અને નિરુપાધિક છે. તેથી તે પરમહંસ સ્વરૂપ છે. ગંદકી અને સ્વચ્છતા બંને તેમને સ્પર્શતાં જ નથી. પરંતુ રાજસિક પ્રકૃતિના બ્રહ્મા તે સમજી શક્યા નહિ. તેમણે કૃષ્ણના ઐશ્વર્યની પરીક્ષા કરવા ગાયો અને ગોપજનોનું હરણ કર્યું. કૃષ્ણ તો બ્રહ્માના પણ સખ્તા હતા. તેમણે તેનો દર્પ ઉતારવા ખરાબર તેવાં જ ગોવાળિયા અને

ગાયો સન્ન્યાસ, પરમાત્મા કર્તુમ્ શકર્તુમ્ અન્યથા કર્તુમ્ સમર્થ છે એ ઐશ્વર્ય અહીં પ્રગટ થાય છે.

૧૧. કાલિયદમન : યમુના એ ભક્તિમાર્ગનું પ્રતીક છે. કાલિયનાગ ઇન્દ્રિયાધ્યાસનું રૂપક છે. કાલિયનાગનાં મસ્તકો તે ઇન્દ્રિયો છે. ભક્તિમાર્ગમાં ઇન્દ્રિયાધ્યાસ આવે ત્યારે ભક્તિ શુદ્ધ ન રહેતાં દૂષિત થાય છે. કૃષ્ણ કાલિયનાગને મારના નથી, તેનું દમન કરે છે. ઇન્દ્રિયોને મારવાથી નહિ, તેનું દમન કરવાથી, તેનું ઝેર ઓઢાવી નાખવાથી અધ્યાસ દૂર થાય છે અને ભક્તિનો માર્ગ નિર્મળ બને છે.

૧૨. ગોવર્ધનધારણુ : નંદ વગેરે ગોપજનો ઇન્દ્રના ઐશ્વર્યથી મોહ પામી તેનો યજ્ઞ કરતા હતા, ત્યારે કૃષ્ણે ગોવર્ધનનો મહિમા વધારવા તેનો યજ્ઞ કરાવ્યો. ઇન્દ્રનો વૈભવ સાત્ત્વિક નથી. તે જીવને મોહમાં નાખે છે. ગોવર્ધન એટલે ગો—ઇન્દ્રિયોને જ્યાં વિકાસ માટે પૂરતો અવકાશ મળે છે તે દેહ. ઇન્દ્રિયોને વૈભવમાં નાખવાથી તે વિકારી થાય છે. પરમાત્મા તેમ બનવા દેતા નથી. પરંતુ ઇન્દ્રિયો સાત્ત્વિક ભાવ અનુભવે માટે ભક્તિરસથી દેહનો ઉદ્ધાર કરે છે. ઇન્દ્રે ગોવર્ધન સાથે સર્વ ગોપજનોને રૂપાદી દેવા તામમી વૃષ્ટિ મોકલી તો પરમાત્માએ ગોવર્ધનને ઉપાડી તેને આશ્રયે જીવોને ઉગારી લીધા. પેલા ગોપીજનો ગોવર્ધનને ટેકા કરે છે, અને અભિમાન સેવતા થાય છે, ત્યારે કૃષ્ણ તેમના પર પર્વત સહજ નમાવી તે અભિમાન ઓગાળી નાખે છે. ભક્તિમાર્ગમાં અભિમાનને સ્થાન નથી.

૧૩. વસ્રહરણુ : વસ્રહરણુની લીલા ક્યારેક કૃષ્ણની લ'પટતાની ઘોતક ગણાય છે. પરંતુ તેનો વ્યંગ્યાર્થ જાણવાથી એ આરોપ દૂર થાય છે. કૃષ્ણને પતિ તરીકે મેળવી, લક્ષ્મી જેવું અદૈત સુખ મેળવવા ગોપીઓ કાત્યાયની યત્ન કરે ॥ અને એ નિમિત્તે યમુનામાં સ્નાન કરે છે. કૃષ્ણ તેમણે ઉતારેલાં વસ્ત્રો લઈ કદંબ વૃક્ષ પર ચઢી જાય

છે. શરીરને જોય - વસ્તો ઢાંકે છે તે આત્માને વાસના ઢાંકે છે. આત્મતત્ત્વને પ્રાપ્ત કરવું હોય તો વાસના ત્યજવી પડે. સદામ કર્મો પણ આત્માના આવરણનું કામ કરે છે. આત્મા અને પરમાત્મા વચ્ચે આવે કોઈ અંતરપટ ન હોય ત્યારે જ અદ્વૈત સધાય. ગોપીઓને પોતાના રીત્વની સહાનતા રહી હતી, તેથી તે પોતાના અંગો ઢાંકે છે. સ્વત્વની સહાનતા હોય ત્યાં સુધી અદ્વૈતને અવરોધક અહંભાવ મરતો નથી. તેથી કૃષ્ણે સૂર્યનમસ્કારને મિથે અંગોની ગોપનીયતાના ખ્યાલ મુકાવી ગોપીઓના રીત્વની સહાનતાનો અવરોધ દૂર કર્યો, અને ત્યારે જ ગોપીઓને કમળા જેવા અદ્વૈતનો વર મળ્યો. જ્યે ગોસ્વામીએ જ્યારે સ્ત્રી હોવાથી મીરાંને મળવાની ના પાડી હતી ત્યારે ‘હું તો જાણતી હતી કે મનમાં માત્ર કૃષ્ણ એક જ પુરુષ છે’ એવા મીરાંના કટાક્ષવચનોમાં પણ ગોસ્વામી પુરુષત્વની સહાનતા છોડી શક્યા નથી. એથી અદ્વૈતના અધિકારી બન્યા નથી એવો જ ધ્વનિ હતો.

૧૪. ઋષિપત્નીઓ અને કૃષ્ણ : કૃષ્ણ જુખ્યા છે જાણી ઋષિપત્નીઓ તરત જ પતિને જુખ્યા વિના તેમને ભોજન આપવા દોડી જાય છે. ઋષિઓ તેમને અટકાવે છે. એ આખ્યાયિકા જ્ઞાનમાર્ગ અને કર્મકાંડ ઉપર લક્ષિતમાર્ગની સરસાઈ બતાવે છે. યશો દ્વારા અને જ્ઞાનચર્યા દ્વારા આ કર્મજનક ઋષિઓ પરમાત્માને તો ન જ મેળવી શક્યા, જિહ્વું તેમનામાં અહંભાવ પુષ્ટ થયો હતો. પરંતુ ઋષિપત્નીઓ લક્ષિતમાર્ગને અનુસરતાં સહજતાથી પરમાત્માને મેળવી શકે છે.

૧૫. રાસપંચાધ્યાયી : લાગવતમાં શ્રેષ્ઠ સ્કંધ દશમસ્કંધ છે. અને દશમસ્કંધમાં સર્વોચ્ચ રસસ્થાન રાસપંચાધ્યાયીનું છે. ‘રાસપંચાધ્યાયી શૃંગારનું, રતિવિલાસનું કાવ્ય નથી. એમાંનો આધ્યાત્મિક ને ન પકડી શકીએ તો તે રતિવિલાસનું જિંચું કાવ્ય તો રહે જ. પરંતુ લક્ષિતધર્મના બોધમાં આવું નિશ્ચયુ છેટલે અંશે નિર્વાણ છે; કૃષ્ણની આ સ્વચ્છંદી, જાતીય મેષ્ટાઓ તેની પ્રભુતા; સાથે છેટલે

શે સંગત છે એવા પ્રશ્નો કેવળ આજે જ ઉદ્ભવ્યા છે એવું નથી.
ચરિત્ર સાંભળતાં પરીક્ષિત શુકદેવને પૂછે છે : સ કથં ધર્મસેવનાં,
ન કર્તાઽભિરક્ષિતા । પ્રતીપમાચરદ્ વદન્ પરદારાભિમર્શનમ્ ।

પોતે ધર્મની મર્યાદાઓનો બોધ કરનારા છે તે પરમાત્માએ
ત્રીઓ સાથેની આ કીડાઓ જેવું પ્રતીપ અને અધર્મી કાર્ય કેમ
“ ? ત્યારે શુકદેવજી કહે છે : “તૈજીયસાં ન દોષાય વદ્દેઃ
મુજો યથા ।.....વિનશ્યત્યાચરન્મોઢયાઘથા રુદ્રોઽધિજં
યમ્ ॥૨૭ આમ કૃષ્ણની આ કીડાઓ સામાન્ય મનુષ્યો માટે
ત્ય છે અતુકરણીય નથી. વળી રાસપંચાધ્યાયીના નિરૂપણમાં પણ
ગવતકારે કેટલાક બહુ જ અર્થગર્ભ શબ્દોનો પ્રયોગ કર્યો છે.
૨ રમેશો વ્રજસુન્દરીભિર્યથાઽર્મકઃ સ્વપ્રતિવિમ્બવિમ્બમઃ ।
મ બાળક પોતાના પડછાયા સાથે રમે તેમ કૃષ્ણ પણ વ્રજસુન્દરીઓ
થે રમ્યા. વેદાંતનો વિષ્ણુપ્રતિવિષ્ણુ-નાય અહીં બહુ જ સ્પષ્ટ છે.
પીઓતું કોઈ જુદું અસ્તિત્વ જ ન હતું. આત્મા પરમાત્માથી
। જ હોવાનો ભ્રમ દેહાધ્યાસથી થાય છે, પરંતુ વસ્તુતઃ તે બંને
ક જ છે. કૃષ્ણ અને ગોપીઓનો આધ્યાત્મિક અર્થ નીચેની દીક્ષા
રથી સ્પષ્ટ થશે.

કૃપિર્મૃષાઘકઃ શબ્દો જાણ નિર્વૃત્તિયાઘકઃ । તયોરૈક્યં
પરં વ્રજ કૃષ્ણ इत्यभिधीयते ॥ સ્વમાત્રં વ્રજ ગોપાયતિ

૨૭. ટુટાશન છે સર્વભક્તી, દહે માંસ મળમૂલ ચર્મ;
નિવલ્યતા મૂકે નહીં, તેમ કૃષ્ણને નહિ કર્મ.
આડંકાર મોટાને નથી, શિવે વિષ કંઠે મધુ;
શુભ અશુભ મનુને નથી, દષ્ટાંત શુકજીએ કીધું.
સર્પમંડળ અગ્નિમંડળ, કુસુમવત ધર્યો જિરિ;
પરિતાપ લાગ્યો નહિ, કર્મ રહિત સેને સુન્દરી.
ભક્તે નેની ગદગદીલા, ભવ સિંધુ સેહેજે વરે;
કૃષ્ણે કીધું તે અગો કડુ, બલિચારી નરકે સાંચરે.

(કડવું ૬૬ : ૬-૧૨)

આઘૃણોતિ ગોપી માયા । અથવા સ્યાતિરિક્તાસ્તિત્વમ્નમં
નામરૂપાભ્યાં ગોપાયતીતિ ગોપી માયા । કૃષ્ણ શબ્દમાનો ‘કૃપ’
સત્તાવાચક છે અને ‘ણ’ આનંદવાચક છે. તે બન્નેનું જોમાં ઐક્ય
છે-તે પરબ્રહ્મ જ કૃષ્ણ કહેવાય છે. અને જે પરબ્રહ્મ ઉપર આવરણ
કરે છે તે ગોપી માયા છે, અથવા આત્માથી જુદી વસ્તુ છે એવા
ભ્રમનું નામરૂપની ભિન્નતાથી તે રક્ષણ કરે છે તે ગોપી માયાનું
સ્વરૂપ છે. આમ કૃષ્ણ-ગોપીનો, રાસ તે પરમચેતન્ય અને માયાનો જ
લીલાવિસ્તાર છે.

વળી આ સમયે કૃષ્ણની વય નવ વર્ષથી વિશેષ ન હતી, તેથી
શ્રુત્યથા તત્ કરવો હજી નથી. ભાગવતકાર શીશ્ય રન્તું-મનશ્ચક્રે
યોગમાયામુપાશ્રિતઃ યોગમાયાનો આશ્રમ કરી ભગવાને લીલા કરવાનો
વિચાર કર્યો, એવો ખુલાસો કરે છે, ત્યાં બ્રહ્મસૂત્રના શ્રીભારત
કૈવલ્યમ્ એ મૂળ અનુસાર, કોઈ પ્રયોજન કે વાસના વિના, કેવળ
શ્રીભારતે જ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી એવો ધ્વનિ છે.

કૃત્વા -તાવન્તમાત્માનં ચાયતીર્ગોપયોપિતઃ ।

રેમે સ્ત મગયાંસ્તાભિરાત્મારામોઽપિ લીલયા ॥

એ શ્લોકમાં પણ ભાગવતકાર સ્પષ્ટ કરે છે કે જેટલી ગોપ
સ્ત્રીઓ હતી, તેટલા જ પોતાના સ્વરૂપ ઉત્પન્ન કરી લીલા કરી. અને
તેમ છતાં તે નિરુપાધિક જ રહે છે તે આત્મારામઃ અને આત્મન્ય-
ચરુદ્ધસૌરતઃ એ બે શબ્દથી સૂચવી દે છે. પોતાનામાં જ રમવાણું
હોવાથી કીડા સમયે પોતાનું સ્વત્વ સ્પષ્ટિત થવા દીધું ન હતું,
તેનો નિરોધ કર્યો હતો. તેથી જ ભાગવતકાર કૃષ્ણને સાક્ષાન્મન્મથમન્મથઃ
કહે છે. જે કૃષ્ણે કામોપભોગ સેવ્યો હોત તો તેમના જ ગીતાના
વચન પ્રમાણે-ન જાતુ કામઃ કામાન્ ઉપમોગેન શામ્યતિ એ
ન્યાયે તેમનો કામ તો વધી હોમવાથી અગ્નિની જેમ વધુ ભઝૂકી
ઊઠવો જોઈએ. પરંતુ શંકરે કામને બાળીને વિજય મેળવ્યો, કૃષ્ણનો

માર્ગ તામસ પ્રકૃતિનો નથી, રતિનાં સર્વ ઉદ્દીપનો વચ્ચે અવિચલિત અને અરુખસિત રહીને તે કામને પરાજિત કરે છે. ગોપી ગીતમાં ગોપીઓની પણ એ જ પ્રાર્થના છે : **ફણિફળાપિતં તે પદામ્બુજં કૃણુ કુચેષુ નઃ કૃન્ધિ હૃચ્છયમ્**।^{૨૮} કાલીયનાગની ફેણ ઉપર મુકાયેલાં તમારાં ચરણકુમળને અમારા સ્તનપ્રદેશ પર મૂકા અને કામને નાશ કરો. કૃષ્ણ જે રીતે કાલીય નાગની ફેણ પગથી મથી. વિધવિહીન કરી હતી તેમ, કામના નિવાસસ્થાન રૂપ સ્તનપ્રદેશને પદપ્રહારે મથી કામ રૂપી ઝેરનો નાશ કરવાનું કહ્યું છે.

આમ રાસલીલા કામાસક્તિનું નહિ કામવિજયનું પ્રકરણ છે. જેણે બ્રહ્મનો ગર્વ ઉતાર્યો, ગોવર્ધનલીલામાં ઇન્દ્રનો દર્પ દબાવ્યો, અગ્નિપ્રાશન કરી અગ્નિના અભિમાનનું આચ્છન્ન કર્યું, નંદને હારી ગયેલા વસુદેવને પણ પાણી જેવો પાતળો કરી નાખ્યો તે કૃષ્ણ અહીં ઇન્દ્રનો દર્પ તોડે છે.^{૨૯}

ગોપિકાઓ માયાનું, પ્રકૃતિનું અથવા દેહાધ્યાસી જીવનું રૂપક છે. કૃષ્ણે ગોપીઓનું ચીરહરણ કર્યું, વાસનાનું આવરણ દૂર થયું અને કૃષ્ણની વેણનો નાદ સાંભળ્યો, પરમાત્માનો સાદ સાંભળી, વાસનાવિહીન બનેલો જીવ વિહ્વળ બની જાય છે. ગોપીઓ જે જે કામ કરતી હતી તે સર્વ પડતાં મૂકી, વજ્રાભૂષણો પણ અડધાંપડધાં અવળાં સવળાં પહેરી પ્રિય પરમાત્માને પામવા દોટ મૂકે છે. આત્માનો સાદ સાંભળતાં જ ધર્મ અર્થ અને કામ એ ત્રણેમાંથી જીવ નિવૃત્ત થાય છે. પોતાપણાનું જ્ઞાન પણ તે ગુમાવે છે. કૃષ્ણ પાસે પહોંચ્યા પછી ગોપીઓ કહે છે : **“સન્ત્યજ્ય સર્વવિષયાંસ્તવ પાદમુલમ્**। અમે તો સર્વ વિષયોને તજી તમારા ચરણની સેવા વાંછીએ છીએ, માટે

૨૮. જે ચરણ વચ્ચે પૂડે ફર્યા, ખૂંધો કાળ નાગ;

તેમ ખૂંદો અમારાં હૃદયે, મૂંઝી કામજ પાગ.

(કડવું ૬૦ : ૧૧)

અમારો ત્યાગ ન કરો, પણ યથાઽવિપુરુષો મજતે મુમુક્ષાન્-જેમ પરમાત્મા મુમુક્ષુઓને લાગે છે તેમ અમને લાગે મોક્ષ વિગેની અમારી કામના પૂરી કરો.” જ્યારે લકિતનું પણ અભિમાન થાય છે ત્યારે હાથમા આવેલા પરમાત્મા પણ હટકી જાય છે. ગોપીઓનું પણ તેમ જ થયું. અને પછી કૃષ્ણ જેવું જ આચરણ કરે છે, તેમા અહં ઓગળી ફરી તન-મયતા આવી છે એ મૂચન છે ગોપીગીનમા તેઓ આર પ્રાર્થના કરે છે . (૧) આપનું હસ્તક્રમણ અમારા મસ્તક પર મૂકા જીવ પરમાત્માનો અનુમદ વાગે છે (૨) આપના સુદર મુખ-ક્રમળના અમને દર્શન દો જીવ સાક્ષાત્કાર માટે તલસે છે (૩) આપના ચરણક્રમળ અમારા સ્તનપ્રદેશ પર મૂકા. અહીં કામવાસનાનો નાશ કરો એમ કહે છે (૪) આપના અધરામૃતથી અમને જિવાડો આપની લકિતનો રસ ચખાડો એમ પ્રાર્થે છે. અને પછી તેઓ રાસક્રીડા કરે છે. ૧૦મે ગોપીઓની વચ્ચે કૃષ્ણ હતા અને પ્રત્યેક ગોપી એમ માનતી હતી કે કૃષ્ણ તેની સાથે જ રમે છે જહાડ એ પણ મહારાસ છે. જહાડના રાસવર્ણનના કેન્દ્રમા પરજહાસ પોતે છે, તે નિરુપાધિક છે, હતા સર્વન તેના જ ચેતન્ય અને સત્તાતત્ત્વનો અનુભવ થાય છે પરમાત્મા પ્રત્યેક જડચેતન સત્ત્વમા એક જ આત્મારૂપે વિવસી રહે છે, અભિજ છે, હતા ભિજ દેખાય છે ગોપીઓ કૃષ્ણ એક જ હોવા હતા પોતાની પાસે માને છે આ મર્મ લાગવતકારે અન્યત્ર પણ દર્શાવ્યો છે નારદે કૃષ્ણની દરેક પત્નીના શયનમૃદમા કૃષ્ણને જોવા. એથી રાસક્રીડામા અને ત્યા પણ પ્રત્યેક સશરીરી આત્મા સાથે પરમાત્માનું રમણુ વ્યક્ત થાય છે. શરીરની હિપાધિને કારણે પ્રત્યેક ગોપી પોતાની જ સાથે પરમાત્મા રમણુ કરે છે એમ માને છે, તત્ત્વત

‘ એ કામે જગત નચાવીયું, કૃષ્ણે નચાવીએ કામ,
માર રમાઓ મકંટવત્, છે કૃષ્ણ આત્મારામ

તે સર્વની સાથે રમે છે. ૩૦ આમ રાસક્રીડા તે વિલાસક્રીડા નથી. રાસપંચાધ્યાયીને અંતે તેના શ્રવણની ફલશ્રુતિ આપતાં ભાગવતકાર કહે છે, કે પ્રજ્વલ્લુઓ સાથેની પરમાત્માની આ ક્રીડા જે શ્રદ્ધાસુક્ત ધર્મ સાંભળે છે અથવા વર્ણવે છે, તે પરમભક્તિ પામી, તરત જ હૃદયના રોગ જેવા કામને તલે છે-મર્ત્ય પરાં મગવતિ પ્રતિલભ્ય કામં હ્રમ્લોગમાશ્વપહ્નિનોત્યચિરેણ ધીરઃ ।

૧૬ : મધુરાગમન અને ત્યાંની લીલાઓ :

કૃષ્ણે અરિષ્ટાસુર (વૃષભાસુર)ને માર્યો તે લૌકિક કર્મના અતિરેકથી જે અરિષ્ટ (અનિષ્ટ) ઉત્પન્ન થાય છે તેનું પ્રતીક હતો. તેમ દેશી દાનવ ઇન્દ્રિયચાંચક્યના પ્રતીકરૂપ અશ્વ હતો. કૃષ્ણ તેનો પશુ નાશ કરે છે. અકૂર સાથે કૃષ્ણ મધુરા જાય છે, ગોપીઓ ત્યારે તેમનો માર્ગ રોકે છે, વિરહના વિચારે વિહ્વળ થઈ જાય છે. ગોપીઓ યાનમાર્ગે હોત તો અદૈત વિચારે અથવા જાલની સર્વવ્યાપકતાના ચાને શોક ન કરત. પરંતુ તેઓ તો કૃષ્ણ સાથે સામુજ્યભાવ અનુભવતી ભક્તિ-માર્ગિણી હતી. તેથી કૃષ્ણ જતા જાશે આત્મતત્ત્વ ખોઈ બેસે છે. તે સર્વ કૃષ્ણના જવાના માર્ગમાં સુધ્ધ જાય છે. (સેહડામાં સૂતી સુંદરી, હાંકા હૃદયા ઉપર રથ). પરંતુ જ્યારે કૃષ્ણ તેમને કહે છે કે “તમારી પ્રીતને દોરડે, હું બંધાયો છું નિરધાનઃ” અને ફરી એકવાર મળવાનું વચન આપે છે ત્યારે તેઓ માર્ગ મોકળો કરે છે. ગોપીઓને દેહ-

૩૦. પ્રેમાનંદ આત્માપરમાત્માની રાસરમણા આ રીતે વર્ણવે છે :

રમે નારાયણ નટ રમે રે,

કોટિ પ્રહાંક ધરે જરમેશ્વર, એક એક રેમ કૂચે રે
ચોસઠ સહસ્ર કરપદ લોખ્ખન, અનણ ચોસઠ હિન્નર રે;
મરુતક જત્રીરા સહસ્ર નાસિકા, સોઠ સહસ્ર નિરા જત્યાર રે.

... ..
સોજ સહસ્ર મુખી થઈ ગંગા, વિષ્ણુપાદોદયી શાપા રે.

(કડવું ૬૭)

સુખની વાસના નથી. પરમાત્મા પોતે લક્ષિતના બંધને બંધાયેલા છે એની ખાતરી મળે પછી લક્ષતને એનાથી વિશેષ ખાતરીની જરૂર રહેતી નથી.

કૃષ્ણ મથુરામાં આવતાં જ નગરટીઆ પોતાનાં સર્વ કાર્યો પડતાં મૂકી તેમને જોવા બહાર નીકળે છે. મથુરામાં આજ સુધી કંસ-રૂપી અનાત્મસ્વરૂપ પાપનો જ નિવાસ હતો. પરંતુ જ્યારે પરમાત્મ તત્ત્વનો સચાર થાય છે ત્યારે દેહ અને મનની સર્વ વૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિઓ તેના તરફ જ આકર્ષાય છે. લોકોના દેહની મલીનતાવાળાં વસ્ત્રો ધોઈ જેની વૃત્તિઓ પણ મલીન થઈ ગઈ હતી તે ધોખી મલીન વૃત્તિઓનો પ્રતિનિધિ છે. નિંદા તેનો સ્વભાવ છે. મથુરામાં પગરથુ કરતાં જ કૃષ્ણ સૌ પહેલાં તેનો નાશ કરે છે. માળીનો વ્યવસાય સુગંધી પ્રુષ્પનો છે. સજ્જનતાનું તે પ્રતીક છે. પરમાત્માનો સત્કાર કરતાં તેની પર પ્રભુનો અનુગ્રહ થાય છે. કુબ્જ કંસની સેવા કરતી હતી તે ગ્રાટે વાંટી હતી. તે વક્ષ્યુદ્ધિનું પ્રતીક છે. પરંતુ તેનું કાર્ય સુગંધી ચંદનનો લેપ તૈયાર કરવાનું હતું તેથી સુખડનો ધર્મ, ઘસાઈને પણ સુગંધ આપવાનો શુભ, પરોપકારવૃત્તિ, વક્ષ્યુદ્ધિ છતાં તેનામાં હતી. આ શુદ્ધિની વક્તા પણ કંસ, ત્રિવ્યાલિમાનના સંગ્રહોષનું જ કારણ હતી. તેથી કૃષ્ણના, આત્મતત્ત્વના સત્સંગથી તેની વક્તા દૂર થઈ સરળતા આવી. દરજી તે સુલક્ષ્ણ છે. મનુષ્ય સ્વભાવને દરજીની જેમ દોરે ભરી, અનુકૂળ બનાવે છે. એથી તે કૃષ્ણની કૃપા પામે છે. કંસ પોતાનું ‘ધનુષ’ પૂજવતો હતો. તે તેના ત્રિવ્યાલિમાનનું જ પ્રતીક હતું માટે કૃષ્ણ તેને ભાંગી નાખે છે, અને કંસને પોતાના મૃત્યુની ઘડી નજીક દેખાય છે. કુવલયાપીડ ઉન્નતમદ મોહ છે, ચાતુર કામ છે, અને મુશ્કિલ ક્રોધ છે. એ ત્રણેનો સંહાર નાનાં અલિમાનને સંહારવાનો માર્ગ સરળ થાય છે.

૧૯. ઉદ્ધવ દ્વારા ગોપીઓને સંદેશ : ઉદ્ધવને કૃષ્ણ ગોપીઓ સે મોહસે છે. એમાં કેવળ ગોપીઓનું ચાંતવન કરવાનો હેતુ નથી.

ગોપીઓ જેમ ભક્તિસ્વરૂપ બની હતા; તેમ ઉદ્ધવ જ્ઞાનસ્વરૂપ હતા. કેવળ ભક્તિ પરમાત્માના વિરહે વિહ્વળતા જન્માવે છે. જો ભક્તિને જ્ઞાનનો સ્પર્શ આપવામાં આવે તો તે નિષ્કામ બને છે. જ્ઞાન વિના ભક્તિ આધળી છે. તે જ રીતે ભક્તિ વિના કેવળ જ્ઞાન પંચુ છે. પરમાત્મા માટેની અદ્વૈત ઝંખના તે ભક્તિ. આવી ઉત્કટતા વિનાનું જ્ઞાન પરમાત્મપ્રાપ્તિ કરાવી આપતું નથી. તેથી જેમ ગોપીઓને જ્ઞાનાભિમુખ કરવાની જરૂર હતી, તેમ ઉદ્ધવને પણ ભક્તિમુખ કરવાની જરૂર હતી. ઉદ્ધવ યજ્ઞમાં જઈ નંદ યશોદાને કહે છે કે તમે કૃષ્ણ પ્રત્યેનો પુત્રસાવ બૂધી જાવ. તે તો પરાતપર બ્રહ્મ છે. “બ્રહ્માંડ શ્રદ્ધે લોકમાં, વિશ્વાત્મા વ્યાપી રહ્યો”—જેને આદિ કે અંત નથી, જે શુદ્ધાતીત છે છતાં અનેક રૂપે વિસ્તર્યો છે તે કૃષ્ણને બ્રહ્મ જાણી ‘પુત્રભાવને પરહરો.’ એ રીતે નંદયશોદાને ઉદ્ધવ જ્ઞાન આપે છે. પરંતુ તે જ ઉદ્ધવ યજ્ઞનિવાસીઓના પ્રત્યેક દાર્યનું અવલોકન કરે છે ત્યારે તેને જણાય છે તે સર્વમાં કૃષ્ણની રટણ છે. આવી અનન્યભક્તિથી જ્ઞાની ઉદ્ધવ પણ દ્રવે છે. ઉદ્ધવ ગોપીઓના ‘વિરહલક્ષણ રોગ’ને મટાડવા માટે ‘જ્ઞાનલક્ષણ વૈદ્ય’ પાસે જવાનું કહે છે, અને ‘યોગાભ્યાસને સાધતાં તમો થાશે બ્રહ્માકાર’ એ પ્રકારનું આશ્વાસન પણ આપે છે. પરંતુ આ ગોપીઓને યોગનો ઉપદેશ પણ વ્યર્થ છે. તેમણે તો કૃષ્ણકથાની કંથા પહેરી છે, વસ્ત્રહરણે પ્રસંગે વસ્ત્રના રૂપમાં વાસના પણ ત્યાગી છે, તેમણે કુળમર્યાદા મૂકી એ કુટુંબસુખનો ત્યાગ કરવા જેવું છે. એક પ્રકારની પરમહંસ-દશા; અવધૂત અવસ્થા આ ગોપીઓ અનુભવે છે એમને તો ‘લેહ લાગી છે લટકાળાની.’ આ લટકાળો તે ‘બ્રહ્મ લટકાં કરે બ્રહ્મ પાસે’ તે જ. ઉદ્ધવ તો વેદાંતના ધિગપ્રતિધિગ-ન્યાય; વર્ત્તપટઃ ન્યાય; જેવાં દષ્ટાંતો તેમ ધીમામ્ણનાં ગોપીઓ સમજી શકે એવાં દષ્ટાંતો આપી; કૃષ્ણનું નિરંજન નિરાકર બ્રહ્મસ્વરૂપ સમજાવે છે. પરંતુ જેમણે સાધુજન્ય મુક્તિનો ભક્તિ દ્વારા જ અનુભવ લઈ લીધો છે તે ગોપીઓ

તો કહે છે. “જ્ઞાનસુધા તે વિષને તોલે, હરિ અધરામૃત પીને રે.” પરમાત્મા વિશેની ગોપીઓની આરત જોઈને, ભક્તિની ઉત્કટતા જોઈને ઉદ્ભવનું જ્ઞાન પણ ગળી જાય છે. જ્ઞાન તો કહે છે કે પરમાત્મા સર્વવ્યાપી છે. અહીં ગોપીઓ તો સર્વત્ર કૃષ્ણની સર્વવ્યાપકતા અનુભવી રહી હતી. તેમના પ્રત્યેક કાર્યમાં, તેમના પ્રત્યેક ઉચ્ચારમાં, અને વિચારમાં કૃષ્ણાત્મ પરં કિમપિ તત્ત્વમહં ન જાને નો જ મંત્ર ચરિતાર્થ થતો હતો. ઉદ્ભવ બ્રહ્માનું ચિંતન કરતો હતો, ગોપીઓ તે બ્રહ્મમય જીવન માણતી હતી. ઉદ્ભવ ગયા હતા ગુરુ ઘડિને અને બની ચેલા. અને તેમણે ગોપીઓ પાસે પ્રેમઘણ્ણુ ભક્તિની હીક્ષા લીધી.

આ આધ્યાત્મિક તાત્પર્ય ઉપરાંત દશમસ્કંધનું ખીજું તાત્પર્ય ગીતામાં કૃષ્ણે કહ્યું છે તે એ છે કે “યે યથા માં પ્રપચન્તે તાંસ્તથૈવ ભજામ્યહમ્ ॥ જોઓ મને જોવી રીતે ભજો છે તેમને હું તેવી જ રીતે ભજું છું.” પૂતના, વણાવર્તા, કંસ આદિ અસુરો જે કૃષ્ણના પ્રાણુ લેવા ઝંખતા હતા તેમનો પણ કૃષ્ણે મોક્ષ કર્યો. અસુરો, ગોપીઓ સર્વને મોક્ષ મળે છે તેનું કારણ શું? આવી શંકા ભાગવતમાં પરીક્ષિતે પણ કરી છે. સારે એ સ્થળે શુકદેવજી તેની શંકાનું સમાધાન કરતાં કહે છે : કામં ક્રોધં મયં સ્નેહમૈક્યં સૌહૃદ્યમેષષ્ઠ । નિત્યં દુરો વિદ્યધતો યાન્તિ તન્મયતાં હિતે ॥ હરિ વિશે નિત્ય કામ, ક્રોધ, ભય, સ્નેહ, એક્ય કે મૈત્રી એમાંનું કંઈ પણ કરનારા અવસ્થ હરિમયતા પામે છે.^{૩૧} અને એથી જ પૂતના, કંસ આદિને કૃષ્ણ વૈરભાવે મળ્યા, ગોપીઓને કામભાવે મળ્યા અને સુદામાને મિત્રભાવે મળ્યા.

આ બધી ઘટનાઓ પરમાત્માની કર્તૃત્વ અર્થાત્ અન્યથા કર્તૃત્વ સમર્થઃ એવી શક્તિમત્તા પણ અચૂક બતાવે છે.

૩૧. જ્ઞાન અજ્ઞાને કામે ક્રોધે, કે ભય ને દુઃખાર રે

પ્રેમાર્નવ પ્રથુ સીતાપતિ, તારે ભવસંસાર રે. (કહનું ૮૩. ૧૮)

✓ ૭ : રસનિષ્પત્તિ અને રસસંક્રમણ

પ્રેમાનંદ રસનો સ્વામી છે, સ-રસતાનો કવિ છે. રસની ખાળતમાં કોઈપણ શુભરાતી કવિ એના પેંગડામાં ખગ ધાલે એવો નથી એવું નવલરામનું વિધાન લારેલાર તથ્ય ધરાવે છે. રસનો અસંખ્ય સ્રોત અને તેનું વૈવિધ્ય જોટલાં પ્રેમાનંદમાં છે તેટલાં જોઈ મધ્યકાલીન કવિમાં નથી. એનાં આખ્યાનો સાંભળતાં કે વાંચતાં એક પ્રકારની રસ-સમાધિમાં જતરી જઈએ છીએ. પ્રેમાનંદને સંસ્કૃત સાહિત્યનો અભ્યાસ હતો ખરો પરંતુ તેણે કાવ્યશાસ્ત્ર અને રસમીમાંસાનો અભ્યાસ કયો હશે કે કેમ તે શંકાસ્પદ છે. રસ વિશેની ભરત મુનિની વ્યાખ્યા કે અભિનવશુભ્રતાદિની રસવિષયક ચર્ચાનું તેણે પરિશીલન નહિ કર્યું હોય. આ પ્રકારનું રસનિરૂપણ રસમીમાંસાના શાસ્ત્રીય જ્ઞાન વિના ન જ થઈ શકે એવું નથી, તેમ જોને રસમીમાંસાનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન હોય તે ઉચ્ચ કોટિનું રસનિરૂપણ કરી શકે એવું પે નથી. સંસ્કૃત સાહિત્યનો સામાન્ય પરિચય, પુરોગામી કવિઓના આજી રસનિરૂપણનું અવલોકન અને સ્વકીય વિચક્ષણ પ્રતિભાનો સમન્વય પ્રેમાનંદમાં થયો છે.

આખ્યાન સાહિત્યપ્રકાર માટે રસ અનિવાર્ય અંગ છે. આખ્યાનનું વસ્તુ શ્રોતાઓને માટે ઘણું જાણીતું હોય છે. જો વિશિષ્ટ રસકલાથી તેને રસવામાં ન આવે તો લાવક વર્ગ માટે તે આસ્વાદ્ય બનતું નથી. એથી પ્રેમાનંદ સંજ્ઞાનપણે રસનિરૂપણ કરે છે. છતાં તેમાં સ્વાભાવિકતાની જાણ વરતાતી નથી. તેનાં આખ્યાનો સૌથી વિશેષ હૃદ્ય અને આસ્વાદ્ય બન્યાં તેની પાછળ તેની રસનિષ્પત્તિ અને રસસંક્રમણની કલાનો ફાળો વિશેષ છે. એક કરતાં વધુ રસ વહેવડાવી બહેલાવી, લાવકોને તેમાં પરિભ્રાવિત કરી દેવાની સૂઝ અને શક્તિ તેની પાસે છે. ભરતે નવ રસ ગણ્યાબ્યા પછી ભક્તિ અને વાત્સલ્યને પણ રસ તરીકે ભરતના કેટલાક અનુગામીઓ ઉદ્દેશ્યનીય ગણે છે.

પ્રેમાનંદ બહુ જ સાહજિકતાથી આ સર્વ રસ નિષ્પન્ન કરે છે. એનું રસનિરૂપણ વિદ્યુદ્ધ જનને તેમ પ્રાકૃતજનને એક સરખો આનંદ આપે છે. આખ્યાનોમાં એક અથવા બે રસ પ્રધાન સ્થાને હોય છે અને અન્ય રસ ઉપકારક બની, કાર્યસાધક નીવડતા હોય છે. 'નળાખ્યાન'માં કરુણ અને શૃંગાર મુખ્ય રસ છે તો હાસ્ય, અદ્ભુત આદિ રસ ગૌણ છતાં ઉપકારક બનતા હોય છે. 'રથુયસ'માં પ્રધાન રસ વીર અને કરુણ છે તો અદ્ભુત અને ખીલતસ રસો સહાયક બનીને આવે છે. 'કુંવરબાઈનું' મામેરુંમાં મુખ્ય સ્થાને ભક્તિ અને હાસ્ય છે જ્યારે કરુણ અને અદ્ભુત પોષક રસ છે. 'અભિમન્યુ આખ્યાન'માં પ્રધાન સ્થાને રહેલા વીરરસને શૃંગાર, કરુણ જેવા પૂરક રસ વધારે સ્વાદુ બનાવે છે. 'આખાહરણ'માં શૃંગાર પ્રધાન છે અને વીર જેવા ગૌણ રસ તેને વધુ રસ્યક બનાવે છે. 'સુદામાચરિત'માં ભક્તિ, હાસ્ય, કરુણ, શાંત અને અદ્ભુતનો લીલાવિસ્તાર છે. 'દશમસ્કંધ'માં કરુણ, વાત્સલ્ય, શૃંગાર, અદ્ભુત, હાસ્ય અને ભક્તિ રસની છોળ ઊડે છે. એકે રસ એવો નથી, જે પ્રેમાનંદના આસેખન-માંથી છટકી શક્યો હોય. પ્રા. શ્રી અનંતરાય રાવળ અવલોકે છે તેમ 'પ્રેમાનંદે લોકહૃદયને આકર્ષ્યું' પોતાની કથનકલાથી, પાત્રાસેખનથી અને પુરાણકથાના ગુજરાતીકરણથી, પણ તેને વશ તો હતું છે પોતાની રસમજાતાથી.'

કરુણ :

પ્રેમાનંદ બધા જ રસના નિરૂપણમાં એકસરખો કુશળ છે. એના કોઈ આખ્યાનમાં કરુણ રસ પ્રધાન છે તો કોઈ આખ્યાનમાં શૃંગાર કે વીર; છતાં કરુણ રસના નિરૂપણમાં તો તે સર્વિશેષ ડુચ્છિ પરાવનો જણાય છે. એને માટે એમ કહેવાય છે કે તે ધારે ત્યારે રડાવે અને ધારે ત્યારે હસાવે. મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં હાસ્યનું નિરૂપણ બહુ વરલ હતું એથી પ્રેમાનંદ હાસ્ય માટે મોગ્ય રીતે યશસ્વી બન્યો છે; છતાં કરુણ રસના નિરૂપણમાં પણ એની સિદ્ધિ અનન્ય છે.

‘દશમસ્કંધ’માં કરુણની છાયા એક કરતાં વધુ વાર અનુભવાય છે. ભાગવતમાં કંઈ દેવકીને મારવા તૈયાર થાય છે ત્યારે વસુદેવ તેને સમજાવવાનો પ્રયાસ કરે છે, પરંતુ શું દેવકી તે સમયે ચૂપચાપ જ બિભી હશે? પ્રેમાનંદ આ સમયે દેવકીનું દારુણ રુદ્ધ હોમેરે છે :

કાણુ મુકાવે હો, નહોં પિતા માવડી,
ભાઈ તેં ઉછેરી હો, નમાઈ હું રાંકડી;
ક્રમ સહુ રાતી હો, વીરાજની આંખડી.
શિર મહારું દુખે હો, તાણો મા ચોટલો;
દુખે અંગ લોકડા હો, ખસી મહારી ચુંદડી.
વેણી વિખાણી હો, કાકીએ સેસ ભરી;
ભલું થાઓ દેવનું હો, વાણી એવી ઓચરી.
જે પરણાવે હો, તે વધ ક્રમ કરે;
મીંઢળ નથી છૂટ્યા હો, ના ગર્ભ સાસરે.
તખોળ પરણ્યાનો હો, સુક્યો નથી સાવલીયે;
મા મારો, હજી કાઠ ભરી હો, લાગુ તહારે પાવલીયે,

આમ, દેવકીનો વિલાપ સંભળતાં સમગ્ર વાતાવરણમાં જે આકંઠ વ્યાપી જાય છે તેનું નિરૂપણ કરતાં કવિ કહે છે :

દેવકી રોતાં હો, રોઈ પ્રજા મામની.
રોવાં જુદાં જોબન હો, રૂએ બાળક બાકુવાં;
રોયા હય હસ્તી હો, રોયાં નમ્ર આકુવાં.
રોયા ગગને દેવતા હો, રોયા વસુદેવ પતિ;
પણુ નિરદે કંસને હો, દયા નથી આવતી.

અને એ સાથે પ્રેમાનંદના ભાવકવર્ગની આંખ પથુ-ભીની થયે વિનો રહેતી નથી.

તે જ રીતે, પહેલો પુત્ર સોંપી દેતાં અને કૃષ્ણનો જન્મ થતાં તેને ગોકુળમાં મૂકી આવવા વસુદેવને આપવાની આનાકાની કરતાં

દેવકીનો વિલાપ પણ કરુણું સરસ ઉદાહરણ છે. તે જ રીતે કૃષ્ણને વસુદેવના હાથમાં ગોકુળમાં મૂકી આવવા સોંપતી દેવકીનો વિલાપ, પણ અત્યંત કરુણ છે, અને તે ‘નળાખ્યાન’ના ‘મોસાળ પધારો રે, બાકુઆં મોસાળ પધારો રે’ એ પદ સાથે સામ્ય ધરાવે છે :

ગોકુળ પધારો, હો, બાળક બાકુવાં;

વન રવડને હો, પગે નહીં ખાસડાં;

આતા ઉછરને હો, પી પી છાસડી.

‘દશમસ્કંધ’માં કરુણના નિરૂપણનું સૌથી ઉત્કૃષ્ટ ઉદાહરણ ‘મારું માણેકકું રીસાવ્યું રે’ છે. કૃષ્ણ ગેડી કાઢવ ને નિમિત્તે કાળી નાગને નાથવાને યમુનાના ધરામાં અંપલાવે ત્યારે પુત્રનાં આગળનાં પરાક્રમે છતાં જશોદાનું માવહૃદય ચિત્કાર કરી બેઠે છે, એમાંથી આ વાતસત્યમ્લક કરુણ જન્મે છે :

મારું માણેકકું રીસાવ્યું રે ચામળિયા,

તાહારા મનમા એ શું આવ્યું રે...

હું અપરાધજી માતાને મૂકી, શા માટે અંપલાવ્યું રે !

સંતાન, રૂપીયું મોઢું ધન તે, કરમે લીધું લટી;

મેં નવ જાણ્યું જતન કરીને, રતન પડ્યું ઢમ છટી રે.

હાને કુંડળ રુખમાં મોરલી, સાંજે ગોકુલ આળાં;

જૂખ્યો છીં કદી પેટ દેખાડો, મા કદી મુને બોલાવો રે;

પ્રીત પીછોડી દાઝ કછે, મુજ કને નેતરું માગે;

હું ધરડી માને ચાકી જાણી, કાણ વસોવવા લાગે રે.

આમ, વિલાપ કરતી જશોદા કહે છે કે, તારા વિના ગામે દિગ્ગર્જન મરશે, મોર, પોપટનાં રમકડાં હવે છાણ રમશે; પોતે પુત્રને બિખળ સાથે બાંધ્યો હતો તે પાદ આવ્યું તેટલા માટે તે જમુનામાં અંપલાવ્યું હતો એવો પ્રશ્ન કરતી જશોદાને પણ જમુનામાં અંપલાવવાનો પ્રયત્ન કરતી દર્શાવીને પ્રેમાનંદે કરુણની અરમ દાદિ આગળ દીધી છે.

કૃષ્ણ નિષ્કૃસ્તાથી નંદને કહી દે છે કે, “સગા પિતા વસુદેવજી, તમે છો પાળક તાત; આપણે સગપણ છે નહીં...” ત્યારે નંદરાય હેવાફાટ રડે છે. પ્રેમાનંદ પોતાની રીત પ્રમાણે કહે છે કે તેનું રુદન સાંભળી આકાશમાં દેવતા રજ્યા, વાડીનાં વૃક્ષ રજ્યાં અને નગરના લોક પણ રજ્યાં. એ નિરૂપણ જો કે પરંપરાગત જણાય પરંતુ નંદનો શોક સહારણ છે. એક તો તેણે દીકરી ગુમાવી, અને હવે જોને પાળા પોષી મોટા કર્યો તે પણ તેને કહે છે કે હવે ‘આપણે સગપણ છે નહિ!’

વિશ્વાસઘાત કીધો મુજને રે, હું દુર્ગંજનો આધાર;
લોક કહેશે મુને વાંઝિયો રે, મારાં ફરી દેવાયા દાર.
(કડવું ૧૨૩ : ૫૬-૬)

વાંઝિયામહેજાનું દુઃખ સૌથી આકરે છે. અને કૃષ્ણની પાળએષ્ટાઓ યાદ કરતાં એનું રુદન વધુ થેડું બને છે :

ચાલ શામળિયા થેર જઈ એ રે, એવા કઠિણ નોકર ન થઈ એ રે;
કેમ ગૌધન વનમાં ચરશે રે, ગાયો તું વિતા હીંસી મરશે રે.
કાણુ સીકું લાકડીએ ધરશે રે, કાણુ ગોરસ ચોરી કરશે રે;
તારી માતલું ચિત ચળશે રે; વાંસળીએ જાળાં વળશે રે.
તારે રમકડે કાણુ રમશે રે, તારી ત્રાંસળીએ કાણુ જમશે રે;
મેર મુકુટ ક્યાં મૂકશે રે, કાણુ કચોગે દુધ પીશે રે.

...
યશોદા કેમ બહાર નીકળશે રે, વંઝા કહી લોક પાળ કરશે રે;

...
વાયસ થઈ વાત્સલ્ય કીધું રે, ફરી કાંચલે જાયલું લીધું રે.

...

(કડવું ૧૨૩, ૫૬-૧૦)

હૃદય મથુરા જઈ વાત્સલ્યલયાં નંદયશોદાનાં દુઃખી હૃદયને આશ્વાસન આપી, કૃષ્ણને જાણ જાણી, યુત્તભાવ પરહવા કહે છે ત્યારે

પરોદાનું હૃદય એ ઉપદેશથી દાઝી જડે છે. કૃષ્ણને-તેણે લાડ લડાવ્યાં છે, શિક્ષા પણ કરી છે, તેનાં તોફાનો અને લીલાઓ વાસ્તવિક જીવનમાં અનુભવ્યા પછી આ જ્ઞાનથી તેને મિશ્રા માનવા તેનું મન કેમ માને? તે કહે છે :

હું કેમ આણું વિશ્વાસ, બાંધ્યો મેં જીખળે રે.
પ્રસવ સમેનો દિન, સ્નાને હોયે દાહેલો રે;
હિરમાં દશ માસ, વણો મેં શામળો રે.
પોદાઓ મેં પાલણે, ગાયાં હાલરુ રે.

...
મુખ ઉપર આવતા કેશ, આંખડી મીચતો રે;
સોને મઢ્યો સિંહનો નખ, હાઈડે હોચતો રે.
કુંડળના પ્રતિબિંબ, ગોરા ગાલમાં રે;
હુંકડે પાગે ચાલતો, આ પરસાળમાં રે.
જળમાં ભરતો મૂક, દેખી ચંદ્ર ચળકતો રે;
વઢતાં એ મંજર, મારી કાટે વળગતો રે.
ગોવિંદ બોલે ગુંગણું, મુખ ભરું માટિયે રે;
તે સુખ સંભારી જોઈ, અમો નવ-કાટિયે રે.

...
તમે કહો એ જલ, અમો કેમ માનિયે રે.
(કડવું ૧૨૭)

શૃંગાર :

કરુણ રસના આલેખનમાં જેમ પ્રેમાનંદનો ઉન્મેષ વરતાય છે તેમ શૃંગારના આલેખનમાં પણ અનુભવાય છે. ભરત મુનિએ રસની ગણનામાં સૌ પહેલી ગણના શૃંગારની કરી એમાં શૃંગારને પ્રથમ સ્થાને સ્થાપવાનો તેનો હેતુ ન હોય તો પણ જ્ઞાનવની પ્રિયજન માટેની સંતૃપ્ત કે અતૃપ્ત આકાંક્ષાની સાથે સંકળાયેલો આ રસ અન્ય સર્વ રસ કરતાં વધુ આલેખાયો છે. મધ્યકાલીન સાહિત્ય લલિત પરત્વે

વિશેષ અભિમુખ છતાં શૃંગારની સૂઝ સેવતું ન હોતું. શૃંગારથી રસેહું સાહિત્ય સર્જવામાં રાસ અને કાવ્ય લખનારા જૈન અને જૈનેતર કવિઓ પછીના સમયમાં પ્રેમાનંદ અનન્ય છે. સંભોગ અને વિપ્રલાંભ બન્ને પ્રકારના શૃંગારના આલેખનમાં એને એક સરખી કાવટ છે.

દશમસ્કંધમાં કૃષ્ણ-ગોપી વિરહનાં પદોમાં શૃંગારની નિબપત્તિમાં ભાગવતને અનુસરવા છતાં પ્રેમાનંદ મૌલિકતા દાખવી જાય છે. સુંદર-રમ્યામની મુરલી સાંભળી, યજ્ઞંગનાઓ કામાતુર બની જાય છે. લોહાચાર આડે આવે છે, છતાં કોઈ ને કોઈ નિમિત્ત મદી, યજ્ઞવનિતાઓ જુદાવન તરફ ગમન કરે છે :

શુક કહે સાંભળિયે રાજા, વાયે વેણુ સુંદરરમ્યામ જી
બ્યાકુલ થઈ છે યજ્ઞની નારી, પીડે પાપી કામ જી
મળવાને તરસે મન, દેહહી દાઝે છે.
વહુવારુને મરળદ, મનકું લાજે છે.
નંદનવનની વાંસલહી રે, વિરહ તણો લંડાર જી;
મન રીસે છે હરિ મળવાને, પશ્ચ પીડે લોહાચાર.

(કાવ્ય ૬૫)

કાલિદાસે કાંદે રે, જાણી રહી યજ્ઞનાર;
વિન્નેગ દમે દીનાનાથનો રે, નેત્રે લરતી વાર.
બાઈ નિકટ વાજે વાંસળી રે, હરિ સાથે ભાતકુમાર;
કેમ મળિયે જીવન કૃષ્ણને રે, ધિર આતમાનો અવતાર.
ધન જન્દાવનની વેલહી રે, ધન જન્દાવનની ધણી;
અમો તણુ ધર્મનવ અવતારી રે, હપર ચાલત હરિનાં અર્થ.
શાને કહેત પ્રહા તુંને રે, જો જનમ વાંસનો દેત;
અમો શત વિકલની વાંસળી રે, તો અધરતણો રસ લેત.

આમ પોતે વાંસ-ધર્મ હોત તો વાંસળી ધર્મને પ્રિયના અધર-રસનું પાન કરત, ચણેલી રૂપે અવતારી હોત તો પ્રજાના કંઈની માળી

ધાત, જોષ્ટિકા તરીકે નિરમાઈ હોત તો પ્રભુના ઠરમાં શોભત વગેરે મનોભાવો અનુભવતી ગોપીઓના વિરહનું—વિપ્રસંહ શૃંગારનું—સુંદર નિરૂપણ કરીએ કહ્યું છે.

કાત્યાયની વ્રત કરતી ગોપવનિતાઓ સ્નાન કરતી હતી ત્યારે કૃષ્ણ તેમનાં વસ્ત્ર લઈને વૃક્ષ પર ચઢી જાય છે. ખોંખારે સાંભળી કોઈકે પુરુષની હાજરી જાણી વ્યથા બનેલી ગોપીકાઓને જ્યારે સમજાય છે કે તેમના વસ્ત્રોનો ચોર તો તેમનો ચિત્તચોર જ છે ત્યારે મધુર લજ્જા અનુભવે છે. તેમની સાહજિક ચેષ્ટાઓનું અને મનોભાવોનું સ્વભાવોક્તિયુક્ત ચિત્ર આપી, પ્રેમાનંદે સંયોગશૃંગારની નમૂનેદાર નિબંધિત કરી છે :

એકે કહે જાણ્યો ચોર, વિચારી સત્ય ભણું;
નવનીત ચિત્તનો ચોર, એ કર્મ તેહ તણું.
દેખી મદન ગોપાળ, સંતાતી નાર ખસે;
તાળી દેઈ મજનાર, મુખે કર દેઈ હસે.
એકેક પૂંઠે સંતાય, વદન ગુપ્ત કરે;
કો દાંકતી કુચફળ, ચોટલો ઉપર ધરે.
કો અંગુળી મુખમાય, પટ પ્રણુમી માગે;
કો વેગજેથી મજનાર, હરિને પાયે લાગે.
કો વાકી દબે જોય, ક્યામા અધર ડસે;
કો કરડે પોતાની જાણ, સામુ જોઈ હસે.
કો પડી ગઈ જળમાહે, દાંકે તન વેળુ વડે;
કો વહુડવા તત્પર ચાય, જિંચી ભગર ચડે.

(કડવું ૬૫)

ગોપીઓ લજ્જાથી જળની બહાર આવતી નથી. એથી કૃષ્ણ નમનાં કુટુંબીજનોને બોલાવીને ફજેતી કરવાની ધમકી આપે છે. અને ભયની મારી ગોપિકાઓ પરાણે લાજ ચરમ હોડી દઈને વસ્ત્ર લેવા

નજીક આવે છે. પ્રિય સાન્નિધ્યમાં રહ્યોસહ્યો સંકોચ પણ નોતો રહે છે અને,

મુખ સામું જોઈ હસી હસી, વસ્ત્ર આપ્યા શ્રી ભગવાન;
ઝોવિંદ વીંટ્યા ગોપીએ, કીધાં પટ પરિધાન.
શ્રી કૃષ્ણને કહે મુંદરી, તમે નમ્ર નિરખ્યાં અંગ;
હવાં વાર શી છે સામળા, પ્રભુ આપ તાહારો સંગ.

આમ ગોપી-કૃષ્ણનું પ્રણયનું નિરૂપણ કરી કવિ તેને ઉચ્ચ જાટિએ સર્જી જવા કૃષ્ણ મુખે કહેવડાવે છે. “કર્મ રહિત અપ્રાણા મર્ધ કરી નહીં પામે અવતાર.” પરંતુ પછીથી ગોપીઓને કૃષ્ણનાં વસ્ત્ર ઉતારવા નોટલી ઉઠ્યુંખલા ચીતરીને કવિએ કૃષ્ણ રસાભાસ જ નિહપન્ન કર્યો છે.

ભાગવતમાંની રાસપંચાધ્યાયીને જગતભરના શૃંગારરસપ્રધાન સાહિત્યમાં ઉચ્ચ સ્થાન મળે છે. એના આધ્યાત્મિક તાત્પર્ય છતાં એમાંના શૃંગારનું મહત્ત્વ કલાદષ્ટિએ ઝોણું યતું નથી. વેણુનો નાદ સાંભળી ગોપવધૂઓ કૃષ્ણને મળવા વિહ્વલ બની જાય છે. પોતાની સર્વ પ્રવૃત્તિઓ છોડી, વસ્ત્રાશ્રૂપણો પણ સરખાં પહેરવાની સાન શુભાવી, વન્દાવન તરફ દોડે છે :

... ..
ગો દોહીને દૂધની દહોણી, જળ ગોળીમાં રેડે,

... ..
કે બાળકને સુવાડી હેઠાં, ઉપર દોલીએ ઢાળે.

... ..
કાઈ દાપ દીએ દીપકને, અવળાં દર્શણ જોએ.
રસોઈમાંથી વેણું સાંભળી, બોજન કરે છે નાથ રે;
તે અન્ન પીરસતી ઉઠી ચાલી, ચાટવો રહ્યો છે હાથ.

... ..

“ઢાઈ ધાવતો માંખી ચાલી, પ્રાણ પે વહાલો” પુન.

... ..
ઢાઈક નયણે કાળજી ભરતી, આંકસુ એક સોચન રે,

... ..
એકણી પહેરી કટિ સંગાથે, ચરણાં એકવાં શીશ.

એક બાંહે પેહેરી ચોળીની, માંહે અવળો આપયો હાથ રે;

... ..
ઢા કાળજી કરીને સેથો પૂરે, ઢા નયણે આંજો સિન્દૂર રે.

(૪૩૬ ૮૪)

“તને મૂકી કરીએ અન્ય સેવ, તે બ્યલિચાર ખરે,” એ રીતે અનન્યભાવથી ચાહતી ગોપીઓનો પ્રણય સ્વીકારી, કૃષ્ણ ગોપીઓ સાથે વિહાર કરે છે તેનું ભાગવતમાનું નિરૂપણ મર્યાદાશીલ છે, જ્યારે પ્રેમાનંદ નરસિંહનું અનુકરણ કરતો હોય તેમ પ્રગલ્ભતાપૂર્વક મુરતકોઠાનું વર્ણન કરે છે;

મરયાદ જાંડી કીડા માંડી, ત્રી સંગ સુંદર શ્યામ;

... ..
રમણુ ભમણુ નમણુ દીનત્વ, રામે જાયે સંગ.

... ..
આસન સાધે વિરહ વાધે, મર્મ મારે હસ્ત;

સુંદર સંગામે એક સ્થામે, છતી નારી સમસ્તં,

... ..
શિયળ શરીર છે, વિખેલી વેળી, પોખ્યો પુરણ ઠામ.

ગોપીઓને કૃષ્ણને મોહ પમાડવાનું અભિમાન થયું, તેથી કૃષ્ણ અદ્યથા યથા ત્યારે-આ સંજોગ-મુંબારમાંથી કવિ ભરણી વિપ્રલંબ-શૃંગારમાં સંક્રમણ કરાવી જાય છે. મોઢવા છતાં કૃષ્ણ ન જડવાથી

વિદ્યુત જાળી ગોપિકાઓ કૃષ્ણ ચરિત્રના ‘વેશ કાઢી’ મનના ઉદ્દેગને શમાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. કાંઈ સ્થળે કાંઈક ગોપી સાથે કૃષ્ણ કરેલાં વિહારનાં ચિહ્નો જોઈ ઈર્ષ્યા અનુભવે છે એ સર્વ વિપ્રલલ શૂંગારના નિરૂપણમાં પ્રેમાનંદની કલાનો ઉત્કર્ષ દર્શાવે છે. એ પછી અલિમાન ઓગળી જતા કૃષ્ણ ફરી પ્રગટ થાય છે અને રાસક્રીડાનું નિરૂપણ કરી પ્રેમાનંદ ફરી વિપ્રલલ શૂંગારમાથી સભોગ શૂંગારમાં સક્રમણ કરાવી જાય છે :

શુશ્રુાતીત ગોપી સંગ કીડા કરે.....
નાચે નચાવે, હસીને હસાવે, બાળીને તાળી દે વનમાળી;
પાગે લાગી પ્રભુ સંગ માગે, પશુ ના કહે ચિત્રશાળી.
સાહેલડી બેલડી ઘેલડી ગર્વ શુ ઢાળે, દર્પ કદર્પનો શ્યામ સાથી,
એકે અનેક નિર્જળ નાર કરી, કમોદની માહે શુ છૂટે હાથી.
(કડવુ ૯૮)

અહીં કૃષ્ણને તેડવા આહ્વાને છે એ જાણી ગોપીઓ તેના માર્ગમાં સંઈ જાય છે.—“સેરડામાં સુતી ચુદરી રે, હાડો હૃદયા ઉપર રચ” અને કૃષ્ણ, ‘હું ફરી મળીશ એકવાર’ એમ કહી તેમને પટાવી દઈ રચ હાકારાવી જાય છે. તેના રચની ઊડતી રેણુ જોઈ, તેમની આખોનું કાળજી આનુએ ધોવાઈ જાય છે એ વિપ્રલલનું હિસહસજ છે.

તેજ રીતે ઉદ્ભવ કૃષ્ણનો સદેશો લઈને આવે, ત્યારે ‘જોગ શેવવાનો ઉપદેશ કુખ્જને આપજો’ એમ ઈર્ષ્યાલાવે કહી, ભ્રમરને સંબોધન નિમિત્તે કૃષ્ણને ઉપાલલ આપતી, ઉદ્ભવનો હાથ પકડી, કૃષ્ણવીલાસના સ્થળો બતાવી, એ કીડાઓ જાણે પ્રત્યક્ષ નિરખતી હોય તેમ વર્ણવી; પ્રત્યેક ગોપી કૃષ્ણને કઈને કઈ બેટ—ધાબળી, માખણ, ચુલહાર, મોઝડી, હાથની ગોળા એવી અવનવી પ્રેમની બેટો મોકલે છે એ વિપ્રલલ શૂંગારનું નિરૂપણ છે, તો જ-દાવનની એ વાતો સાંભળી, ‘ભાઈ મિથ્યા કુખ્જ નારનું, કલક માથે ચોડિયું.’ એ રીતે

‘ઢાઈ ધાવતો માંખા ચાલી, પ્રાણ પે વહાલો’ પુત્ર.

...
ઢાઈક નયણે કાજળ લારતી, આંકુ એક સોચતુરે,

...
ઓઢણી પહેરી કટિ સંગાથે, ચરણાં ઓઢ્યાં શીશ.
એક બાંહે પેહેરી ચોખીની, માંહે અવળા આપણો હાથ રે;

...
ઢા કાજળે કરીને સેંથો પૂરે, ઢા નયણે આંને સિન્દૂર રે.

(કડવું ૮૪)

“તને મૂકી કરીએ અન્ય સેવ, તે બ્યલિચાર ખરે,” એ રીતે અનન્યભાવથી ચાહતી ગોપીઓનો પ્રણય સ્વીકારી, કૃષ્ણ ગોપીઓ સાથે વિહાર કરે છે તેનું ભાગવતમાંનું નિરૂપણ મર્વાણશીલ છે; ત્યારે પ્રેમાનંદ નરસિંહનું અનુકરણ કરતો હોય તેમ પ્રમદ્ભક્તાપૂર્વક સુરતકીડાનું વર્ણન કરે છે;

મર્યાદ છાડી કીડા માંડી, ત્યાં મંગ સુંદર આમ;

...
રમણ ભમણ નમણ દીનત્વ, રાએ જાએ સંગ.

...
આસન સાધે વિરહ વાધે, મર્મ મારે હસ્ત;
સુંરત સંગામે એક સ્થામે, છતી નારી સમસ્ત,

...
શિશ્ય શરીર છે, વિષેલી વેણી, પોખ્યો પુરણ કામ.

‘ગોપીઓને કૃષ્ણને મોઢ પમાડવાનું અભિમાન થયું, તેથી કૃષ્ણ અદૃશ્ય થવા ત્યારે આ સંજોગ શૃંગારમાથી કવિ ત્વરાથી વિપ્રલંભ-શૃંગારમાં સંક્રમણ કરાવી જાય છે. શોધવા છતાં કૃષ્ણ ન જડવાથી

વિશ્વળ અનેકી ગોપિકાઓ કૃષ્ણ ચરિત્રના ‘વેશ કાઢી’ મનના ઉદ્દેગને સમાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. કાઈ સ્થળે કાઈક ગોપી સાથે કૃષ્ણ કરેલા વિહારનાં ચિત્રો જોઈ ઈર્ષ્યા અનુભવે છે એ સર્વ વિપ્રલંભ સુંગારના નિરૂપણમાં પ્રેમાનંદની કલાનો ઉત્કર્ષ દર્શાવે છે. એ પછી અભિમાન ઓગળી જતાં કૃષ્ણ ફરી પ્રગટ થાય છે અને રાસક્રીડાનું નિરૂપણ કરી પ્રેમાનંદ ફરી વિપ્રલંભ સુંગારમાંથી સંભોગ સુંગારમાં સંક્રમણ કરાવી જાય છે :

શુદ્ધાતીત ગોપી સંગ કીડા કરે.....

નાચે નચાવે, હસીને હસાવે, બાળીને તાળી દે વનમાંની;
પાગે લાગી પ્રણુ સંગ માગે, પણુ ના કહે ચિત્રશાળી.
સાહેલડી બેલડી ઘેલડી ગર્વ શું ઢાળે, દર્પ કંદર્પનો સ્યામ સાધી;
એકે અનેક નિર્બળ નાર કરી, કમોદની માંહે શું છૂટે હાથી.
(કડવું ૯૮)

અહીં કૃષ્ણને તેડવા આવ્યો છે એ જાણી ગોપીઓ તેના માર્ગમાં સર્પ જાય છે :—“સેરડામાં સુતી સુંદરી ઝે, હાંઝા હલવા ઉપર રથ.” અને કૃષ્ણ, ‘હું ફરી મળીશ એકવાર’ એમ કહી તેમને પટાવી દઈ રથ હાંકારાવી જાય છે, તેના રથની ઊડતી રેણુ જોઈ, તેમની આંખોનું કાજળ આંસુએ ધોવાઈ જાય છે એ વિપ્રલભનું વિદાહરણ છે.

તે જ રીતે ઉદ્ભવ કૃષ્ણનો સદેશો લઈને આવે, ત્યારે ‘જોગ સેવવાનો ઉપદેશ કુખ્જને આપજો’ એમ ઈર્ષ્યાલાવે કહી; ભ્રમરને સંબોધન નિમિત્તે કૃષ્ણને ઉપાલંભ આપતી; ઉદ્ભવનો હાથ પકડી, કૃષ્ણશીલાનાં સ્થળો બતાવી; એ ક્રીડાઓ જાણે પ્રત્યક્ષ નિરખતી હોય તેમ વર્ણવી; પ્રત્યેક ગોપી કૃષ્ણને કંઈને કંઈ બેટ—ધાખળા, માખણ, ચુંબકાર, મોજડી, છાશની ગોળા એવી અવનવી પ્રેમની બેટો મેકલે છે એ વિપ્રલંભ સુંગારનું નિરૂપણ છે; તો ટ-ધવનની એ વાતો સાંભળી, ‘ભાઈ મિથ્યા કુખ્જ તારનું, કલંક માથે ચોડિયું.’ એ રીતે

‘લાગનાર લાગી ગાળ’ તો પછી કુખ્જને શાને પ્રસન્ન ન કરતી, એમ વિચારતાં કૃષ્ણ કુખ્જ સાથે વિહાર કરે છે. આગળના વિપ્રલંબ શૃંગાર સાથે આ નિરૂપણને કુશળતાથી સાંકળી લઈ પ્રેમાનંદ સંભોગ શૃંગારમાં સંક્રમણ સાધે છે.

હાસ્ય :

પ્રેમાનંદ ગુજરાતી સાહિત્યમાં હાસ્ય રસનો પહેલો અને પ્રથમ કક્ષાનો સાહિત્યકાર છે. પ્રેમાનંદ પહેલાં અખાની રચનામાં હાસ્યનો પરિચય થાય છે પરંતુ અખાના અને પ્રેમાનંદના હાસ્યમાં ઘણું તફાવત છે. અખાનું હાસ્ય કેવળ કટાક્ષની કક્ષાનું છે, તેનો હેતુ શુદ્ધ હાસ્યનો નહિ, પરંતુ પાખંડીઓ, સામાજિક કુઠારો વગેરેની કટાક્ષ દ્વારા વિડબના કરી, સાચો માર્ગ દર્શાવવાનો છે જ્યારે પ્રેમાનંદનું હાસ્ય શુદ્ધ અને મર્મીયું છે અખો પોતે હસે છે, પરંતુ તેની સાથે ખીજને હસવા દેતો નથી. ક્યાથી હસી શકે? અખાનો કટાક્ષ એનેય વીંધતો હોય ને! જ્યારે પ્રેમાનંદની સાથે સમસ્ત ભાવકર્મ ખડખડાટ હસી શકે છે. સ્વ. રામનારાયણ પાઠકના શબ્દોમાં નેહાંએ તો, “અખા આગળ વાંચનારે હસવું એ પણ જાણે છૂટ લેવા જેવું લાગે છે, માત્ર અખો એકલો મારતો જાય છે, હસતો જાય છે અને મારીને ઝાઘની સામું પણ નેતો ન હોય એમ લાગે છે. પ્રેમાનંદનો હાસ્ય એવો નથી. તે હસે છે, વાંચનારને સાથે હસાવે છે અને જે સમાજ ઉપર તે ટીકા કરે છે તેને પણ સાથે સાથે હસાવે છે. તેના હાસ્યમાં અખા જેવો તિરસ્કાર નથી પણ માનવમાત્ર તરફ—જેની ટીકા કરે છે તેના તરફ પણ—પ્રેમ દેખાય છે.”

પ્રેમાનંદ પાત્રના બાહ્ય દેખાવની, તેના સ્વભાવની કે પરિસ્થિતિની વિલક્ષણતામાંથી હાસ્ય નિપજાવે છે. ‘કુંવરબાઈનું મામેરું’ અને ‘સુદામાચરિત’ હાસ્યપ્રધાન આખ્યાનો છે. ‘નળાખ્યાન’માં પણ ઠરુણ રસની પડછે હાસ્ય-નિરૂપણની તેની કલા આગવી રીતે પ્રગટ

થાય છે. તેનાં અન્ય આખ્યાનોમાં પણ હાસ્યની લહેરખી અવારનવાર ફરકી જાય છે. શ્રી હિમાશંકરે નાંધ્યું છે તેમ, “હાસ્ય નિબ્ધન કરવાની એકસો યુક્તિઓ હોય તો પ્રેમાનંદને એકસો એકનો ખ્યાલ છે” અને એથી જ પ્રેમાનંદના હાસ્યમાં એકવિધતા જણાતી નથી.

પ્રેમાનંદ પૂતના વધની ઘટનાને હાસ્યનો વર્ણક આપે છે. પૂતના અસહાય ઈર્ષ્યશીલા તથા ગોપીઓને વહારે ધાવા યાચે છે, ત્યારે ગોપીઓ પરસ્પર તાળી ઈર્ષ્ય તેની મળક કરે છે અને પ્રેમાનંદ પણ પૂતનાને ‘માશી’ કહી તેમાં પોતે તેમ જ ભાવક વર્ગને પણ સામેલ કરી દે છે :

હૈયુ સૂચ્યું હીકા આવે, પડયાં માસી ચર્તાપાટ;

માસીને હીકા આવે, ઉપર લાણેને ધાવે.

(કંઠુ ૨૩)

ગોપીઓને કૃષ્ણનાં તોફાનોથી નુકસાન ઘણું થાય છે. પરંતુ તે વિશે યશોદાને ફરિયાદ કરે છે ત્યારે તે સંભળી કૃષ્ણના તોફાનો ઉપર તે પ્રેમાનંદનો ઓનાવર્ગ અવશ્ય હાસ્યની મેજ માણતો ઊરો. અને પ્રેમાનંદ ફરિયાદના નિમિત્ત વિના પણ કૃષ્ણની જાળમેદાઓનું વર્ણન કર્યું છે તે પણ મુક્ત હાસ્ય નિબ્ધન કરે છે :

છાટે ગૌનાં છાણ, ગોરસડાં દોળે રે;

આડી અવળાં માય માત, દૂધે અધોળે રે.

...

...

...

...

એકને દોઢે છે માત, બીજાનાં વત્સ છેડે રે.

...

...

...

...

ગોપી જળ ભરવાને જાય, પૂંઠે દાર ઉધાડે રે;

સંતાડ્યું હોય દહીં, સઘ શેધી દહાડે રે.

...

...

...

...

વચ્ચે મૂકી મહીનું માટ, વળી મારે મોઢી રે.
 દાર ઉઘાડાં મૂકી જાય, ન આણે ચિંતા કશી રે;
 ધણિયાણી મળે માર્ગ મહાંય, તાળી દે હસી હસી રે.

... / ...
 શીકે ચડાવ્યા માટ, લાકડીએ છિદ્ર કરે રે;
 વળે ગોરસની ધાર, તળે રહી મુખ ધરે રે.

(કડવું ૩૧)

એક ગોપીએ તેને ગોરસ ઉતારતો પકડ્યો તો કૃષ્ણ કહે કે
 ‘હું તો કીડી કાઢું છું!’ આવાં બહાનાં શોધી કાઢનાર બાલકૃષ્ણ
 શ્રીતાઓને હાસ્યના અધિકારી અવશ્ય બતાવે છે. તોફાનોથી વાજ
 આવેલી ગોપીએ ધરમાં ખૂયો અને યશોદાને બોલાવી લાવી, તો કૃષ્ણ
 તેના ધરમાં જ ન મળે! બેસતું તે તો યશોદાને ત્યાં જાંઘમાંથી જાગે
 છે. આમ ફરિયાદ કરનારી ગોપીઓને હાસ્યારૂપદ બનાવી પ્રેમાનંદ
 શ્રીતાવર્ગની રસવૃત્તિને પરિતોષે છે.

કૃષ્ણે ^{બી}ગોપી દોડી નાખી અને ગુસ્સે થયેલી યશોદા તેને પકડવા
 તેની પાછળ દોડે છે, કૃષ્ણ હાથ આવતો નથી, હાથ આવે છે તો
 બધાતો નથી, દોરડાં ટૂંકાં પડે છે, ત્યાં પણ એવી જ હાસ્યજનક
 પરિસ્થિતિ છે.

ગોપીઓ પાણીઘાટ જાય છે ત્યાં પણ કૃષ્ણનાં તોફાનો અમર્યાદ
 બની જાય છે. ગોપીઓને ચડવાને હાથે લપસણું કરી મૂકે છે. કાંકરી
 મારી તેમના ધડમા છિદ્ર પાડે છે, અને ગોપીઓ વદતી આવે તો,
 ‘ઘટ ફૂટો તે આ ભીયાનું કામ’ કહી બળરામ પર દોષ ઝોઢાડે છે.
 ‘કાઈ ગોપીનું ધ્યાન ન હોય તો તેની છંદોણી ચોરી લે અથવા
 લાકડીથી બેકું ફેસવી દે. પાણી શેરડે યુવાન ગોપીઓ સાથે કાઈ જદ
 ગોપી આવે તો ‘વહવાનુમાં જદનું શું કામ?’ કહી બીજા આરે

જવાનું કહે. કોઈ નાની કન્યા પાણી ભરવા આવે. તે તેને વાંદરાં વળગાડે; અને કોઈ પુરુષ આવે તે “જ્યો અળગા સ્ત્રી પામે છે લાજ.” કહી તેને શરમાવે અને ગોપીઓ તે જોઈ, અંદરોઅંદર તાળા દઈ હસે અને કહે :

છે નાનો પણ લક્ષણ મોટાં, બાઈ એનાં નયણાં છે ખોટાં.
ચાર વર્ષનાએ રોક્યો વાટ, આગળ શું કરશે મોટા ઉત્પાત।
ચાલો યશોદાને કહીએ હવે, ને સવારે પુત્રને પરણાવે.
(કર્ણુ, ૪૦)

આ તુલ્કો પ્રેમાનંદની તરંગ લીલામાંથી આવ્યો છે અને હાસ્ય-નિબંધિની તેની લાક્ષણિકતાને તે વધુ પ્રુષ્ટ કરે છે.

પ્રેમાનંદ દેવ જેવાં પાત્રોને પણ પામર હાસ્યારૂપે બનાવી હાસ્ય નિબંધન કરવાનો હેતુ સાધી લે છે એ તો નળાખ્યાનમાંના દેવોને વાનરમુખા બનાવી દે છે એ ઉપરથી પ્રતીત થાય છે. ‘દશમ-સ્કંધ’માં પણ પ્રેમાનંદ બ્રહ્માને કૃષ્ણના હિરિહટ અજની પ્રસાદી માટે ટટળાવી હાસ્યારૂપે બનાવે છે :

બ્રહ્મા જાણે કું જમવા જાઉં, ગોવાળા સરખો પાવન થાઉં;
અંન પડશે જૂમિ મોઝાર, તેને વીણી કરીશ હું આહાર.
કમળાનાથે કૌતિક કીધું, રજ માન પડવા નવ દીધું;
બ્રહ્મા આકુળ વ્યાકુળ થાય, મનવા હરિપ્રસાદમાં જાય.
વિરંચીએ વિચાર્યું મન સાથ, નહીંમાં મજાથી લેશે યદુનાથ;

...
મગ્ધ રૂપ બ્રહ્માએ લીધું, જાણ્યું મારું કારજ સીધું;
બ્રહ્મા આવ્યો જાણી યદુનાથ, કામજે લુપ્ત અણદા હાય.

ઈર્ષ્યા, અસત્યા અહુલવનારા બ્રહ્મા પણ ‘વિષયી પામર જન’ હોઈ હરિપ્રસાદનો મહિમા જાણી ન શકે એ અંબીર વાત કહેતાં તે

ગોપીઓ કૃષ્ણનાં તોફાનો વિશે યશોદા પાસે ફરિયાદ કરે છે ત્યારે યશોદાને પુત્રનો દોષ વસતો નથી. તે તો કહે છે કે તે મારાથી એક ઘડી અળગો થતો નથી, તો તેનો દોષ હું કેમ માનું? ગોપીઓ એકવાર કૃષ્ણને માખણની ચોરી કરતાં પકડી પાડે છે અને ઓરડામાં પૂરી યશોદાને બોલાવવા જાય છે. પરંતુ પ્યારણું ઉઘાડતાં ત્યાં કૃષ્ણને ન જોતાં માતા યશોદા પુત્ર પર ખોટું આળ ચઢાવવા માટે ઘાબો કરે છે—‘દહાં છે મરે બાળ ગોપી, ફોગટ ચઢાવે બાળ ગોપી’—તે પણ વાત્સલ્ય રસનું ઉદાહરણ છે. યશોદા પણ પુત્રના તોફાનથી વાજ આવી ગયાં છે. પુત્રને તે ખાંડણિયા સાથે બાંધે છે ત્યારે તો પહેલાં ફરિયાદ કરતી ગોપાંગનાઓનું અંતર પણ દ્રવી જાય છે. તે સૌ યશોદા પાસે દોડી આવે છે, કૃષ્ણે જે કાંઈ તુકસાન ક્યું હોય તે પોતે ભરી દેવા તૈયાર થાય છે અને કૃષ્ણને છોડવા વીનવે છે તે પણ વાત્સલ્ય ભાવે:

ગોપાંગના સહુ મારે માન, અમ કને હ્યો જે થયું હોય જાન;
એટલું મહી તો સૌને મળે, શું બાંધ્યો બાળક જિખળે.
નથી ગોરસ પુત્ર પેં ઘણે, કોએક પુણ્યે મા દીકરો જણે;
અમૃત ઘડો બાળકથી ઢળે, શું બાંધ્યો બાળક જિખળે.

...
ખૂંચે દોરડાં, પડિયા પાશ, મોટી મીરાંત દોળાઈ છાશ;
બાઈ છોડો અમારું મન જીકળે, શું બાંધ્યો બાળક જિખળે.

...
છોડો પુત્ર એ અમને પાડ, એક જ એકનાં પહોતાં લાડ;
ઘણા હેતથી બાળક જળે, શું બાંધ્યો બાળક જિખળે.

(કડવું ૮૭)

યશોદાના વાત્સલ્યભાવે કૃષ્ણ પણ અઘાપણું વિસરી જઈ વિચારે છે :

શત કર્મ સેવા કરવા રહીએ, પણ માને ઓશિકળ નવ થઈએ;

મેં ઘણે ઠામ લીધો અવતાર, પણ માતનું સુખ આ વાર.
ચત સહસ્ર સગપણ છે સર્વથી, પણ જનુનીનું હેત કયાંયે નથી.

કૃષ્ણે કંસનો વધ કર્યા પછી દેવકી અને યશોદાના વાત્સલ્ય વચ્ચે ખેંચતાણુ અનુભવે છે તેનું નિરૂપણ પણ પ્રેમાનંદે બહુ જ દ્રાવક શૈલીમાં કર્યું છે. કૃષ્ણના સામર્થ્યનો નંદને પરિચય થયો છે છતાં વાત્સલ્યથી તે અધીરા બન્યા છે. કૃષ્ણે કંસને માર્યો તેથી હવે જરાસંધ સાથે દુક્ખનાવટ થઈ! પુત્રની આવી ‘ઉચ્છંપલતા’થી દુઃખી પિતાની જેમ જ તે પુત્રને ઠપકો આપે છે અને ‘મૃલશય’ છોડવા કહે છે તેમાં પણ વાત્સલ્ય છે :

તું મન માને તેમ આચરે રે, ન માતે મારી શીખ;
તેં દૈત્ય માત્ર સત્તુ કર્યા રે, હું રંક મગાવ્યો બીખ.
એ મલ્લશયને પરહરો રે, ધરો ગોવાળાનો વેખ;
તમારો વાંક કરો નથી રે છે મારા કરમની રેખ.
(કડવું ૧૨૩)

અને ઉદ્ધવ મથુરાથી કૃષ્ણનો સ દેશો લઈને આવે છે ત્યારે નંદયશોદાનો ટળવળાટ જોઈ, ઉદ્ધવ પણ દુઃખી થાય છે, એ જેમ કરુણનું ઉદાહરણ છે તેમ વાત્સલ્યનું પણ છે.

લક્ષિતરસ :

ઢેટલાક મીમાંસિકા લક્ષિતને પણ રસ તરીકે ગણે છે. સાહિત્યમાં લક્ષિ એ ભાવ તરીકે આવે છે કે રસત્વની ક્રાંતિ પ્રાપ્ત કરે છે એ પ્રશ્ન ચિંત્ય વિષય છે. મધ્યકલીન આખ્યાનકારો મુખ્યત્વે લક્ષિ-ભાવના ગાયકો હતા. નરસિંહ મીરાં વગેરે કવિઓની રચનામાં શૃંગાર દરુણ વગેરે રસનું નિરૂપણ લક્ષિભાવને પોષક હોય છે. તેમ પ્રેમાનંદનાં મોટા ભાગનાં આખ્યાનો પણ લક્ષિતનો મહિમા ગાય છે. એમાંનું રસનિરૂપણ લક્ષિતનો મહિમા વધુ સ્ફુટ કરવા માટે હોય છે.

‘દશમસ્કંધ’ ભાગવતધર્મનું સમર્થ પ્રબોધક કાવ્ય છે અને એમાં પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ ચરિતાર્થ થતી જોઈએ છીએ. ગોપીઓના કૃપ્ય માટેના પ્રેમભક્તિના ભાવને આલેખતાં પ્રેમાનંદ દેવળ આખ્યાનકાર ન રહેતાં, ભક્તિપરાયણ કવિ બની ગયો છે અને તેના ભક્તિઉદ્ગારમાં અંતરની અનુભૂતિનો રણકાર સંભળાય છે. રાસપંચાધ્યાયીના તાત્પર્યમાં ભક્તિનો મર્મ સ્ફુટ થયો છે. અને અન્યત્ર પણ એ વિશે ચર્ચા કરી છે. ભક્તિ સાથે ચમત્કારનું તત્ત્વ તો સંકળાયલું જ હોય દશમસ્કંધમાં આકાશવાણી દ્વી, જન્મ પહેલાં વસુદેવ દેવકીને પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થવે, જ્ઞાના દરવાજા ખૂલી જવા, યમુનાએ માર્ગ આપવો, કંસે મોકલેલા સર્વ અસુરોનો બાળક કૃષ્ણે નાશ કરવો, યશોદાને કૃષ્ણના મુખમાં વિશ્વરૂપનું દર્શન, કાલિય નાગનું દમન, બ્રહ્માનો અહંભાવ ટાળવા નવાં ગોપજનો અને ગાયોનું સર્જન, ગોવર્ધનધારણ વગેરે અદ્ભુત સાહસિક અને રસિક ઘટનાઓથી સમગ્ર દશમસ્કંધ અદ્ભુત કાવ્ય બન્યું છે.

બીભત્સ રસનું નિરૂપણ એકબે સ્થળે મળે છે. અશ્વાસુરનો વધ કરી તેના રુધિરનીગળતા આમડા પર કૃષ્ણે ગોપમિત્રો સાથે ઉગ્રણી કરવા બેસે તે જોઈને બ્રહ્માને જુગુપ્સા ઉત્પન્ન થઈ પડતી તે યથાર્થ હતી.

બાલકૃષ્ણની અસુરસંહારની લીલાને વીર રસ કરતાં અદ્ભુત રસિકલીલા ગણવાનું વધુ ચોખ્ખું છે. પરંતુ રુકિમણીદરણ્ય પ્રસંગે વીરરસ નિષ્પન્ન થાય છે.

રસસંક્રાંતિ :

એક રસમાંથી બીજા રસમાં રસભંગ થયા વિના સંક્રમણ કરવાની પ્રેમાનંદની શક્તિ અનન્ય છે. એક રસની ઘટના પછી બીજા રસની ઘટનાનું નિરૂપણ કરવું એ તો સરળ છે. પરંતુ ભાવકર્મણે રસના પસાટની ખબર ન પડે, છતાં પસાટાયતો રસ તે માણી સહે તે પ્રગરનું

નિરૂપણ તેની વિશેષ લાક્ષણિકતા છે. રસસંકોતિ થાય ત્યારે એક રસની અનુભૂતિમાંથી બીજા રસની અનુભૂતિમાં લાવકનું ચિત્ત સંક્રમણ કરે. પરંતુ નવો રસ પૂરે નિષ્પન્ન થઈ જાય ત્યાર પછી તેને ખબર પડે કે આ તો એક રસ પછી બીજા રસમાં હું રૂબરૂ મારી આવ્યો, એમાં પ્રેમાનંદની રસસંકોતિની કલાની સિદ્ધિ છે એમ કહેવું બહુ યોગ્ય નથી. કવિ એક રસમાંથી બીજા રસમાં લાવકને સંક્રમણ કરાવી જાય, અને તેને તેની ખબરે વ ન પડે તો તેણે એ રસ માપ્યો એમ કેમ કહી શકાય ? પ્રેમાનંદની રસસંકોતિની સિદ્ધિ તો એ છે કે બે રસ વચ્ચેનો સંબંધ સાંધણનો નાહો પણ પ્રવાહિતાનો છે. તેના આખ્યાનના લિન્ન લિન્ન રસો એકબીજા સાથે કડીના સંબંધથી સંકળાયેલા નથી. અહીં રસનો પલટો ચિત્રના પલટા જેવો નથી. અહીં વિવિધ રસનાં નિર્જરેનું એકમાંથી બીજામાં નિર્વંહણ છે. એક મુખ્ય રસનો પ્રવાહ વહેતો હોય, તેમાંથી બીજા રસનું વહેણ નીકળે, તેમાંથી વળી ત્રીજું વહેણ એમ રસનો ઉદભવ થતો રહે છે. એક રસ પછી બીજા રસની નિષ્પત્તિ માટે નવા વિભાવાદિ શોધવા તેને પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી. એક રસની ઘટનાગ્રાંજ બીજા રસના વહેન માટે વિભાવાદિની સામગ્રી તૈયાર હોય છે એથી એનું સંક્રમણ સહેજ, સરળ અને આયાસ વિનાનું બને છે. એનું એક ઉદાહરણ ‘નળાખ્યાન’ માંથી જોઈએ : નારદે દમયંતીના રૂપનાં વખાણ કર્યાં. નળમાં રતિલાવ જાગે છે, વિપ્રલંભ શુંગાર નિષ્પન્ન થાય છે. અનગ સમાવવા તે વનમાં જાય છે તો તે વધુ ઉદ્દીપિત થાય છે :

“રંભન ચૂંબન કરે કુળને.....” અને સરોવરમાં સુવર્ણ કમલિની જોઈ તેને દમયંતી સાંભરે છે. વિપ્રલંભની આ ઉત્કટ અવસ્થાનું નિરૂપણ કરી ત્યાં હંસને લાવે છે. અહીં વિપ્રલંભ શુંગાર વિસારે પડતો નથી. આ કનક હંસને પકડી, પાળી, દુઃખના દહાડા ઠાઠવાતો નળનો ધરિદો છે અને તેથી તે હંસને પકડે છે. વિપ્રલંભ શુંગારના અવાગુણત વિરહમાંથી કંઈક સહત મેળવવાની આતુરતા, તેના ઉપચાર રૂપે

આનંદનું આલંબન હંસ અને તેનું બંધન, તેમાંથી કવિ નિષ્પન્ન કરે છે હંસનો કરુણ. નળના વિપ્રલંભમાંથી હંસનો કરુણ નિષ્પન્ન થાય છે અને તેથી જ તે માણી શકે છે.

‘દશમસ્કંધ’ માં રસસંક્રમણની પ્રેમાનંદની કલાનો ઉલ્લેખ રાસપંચાધ્યાયીના શૃંગારરસના નિરૂપણની ચર્ચામાં કર્યો છે. એવું જ બીજું ઉદાહરણ આ છે :

કૃષ્ણનાં તોફાનથી જરોદા તોળા પોકારી જાય છે. તેને ક્રોધ થયે છે અને રોદ્ર રસ નિષ્પન્ન થતો લાગે છે. કૃષ્ણને શિક્ષા કરવા યરોદા તેની પાછળ દોડે છે. આગળ કૃષ્ણ અને પાછળ યરોદા દોડે છે, ત્યારે હાસ્ય નિષ્પન્ન થાય છે. કૃષ્ણ પોતે પોતાની દયા લાવી પકડાઈ જાય છે અને ખાંડણિયા સાથે બંધાય છે તે પહેલાં બાંધવાનાં દોરડાં ય ખૂટે છે ત્યારે પણ હાસ્ય સાથે અદ્ભુત રસ નિષ્પન્ન થાય છે. એમાંથી બાળક કૃષ્ણ તરફ અનુકંપા દાખવતી ગોપીઓ તેને છોડાવવા યરોદાને વીનવવા આવે છે તે સાથે વાત્સલ્ય નિષ્પન્ન થાય છે. એ જ ઘટના આગળ વધે છે. યરોદાનો ક્રોધ કૃષ્ણ ઉપરથી તેની વહારે આવેલી ગોપીઓ ઉપર પણ ઊતરે છે અને રોદ્રનો સ્પર્શ કાયમ રહે છે. યમલાજીન વૃક્ષો તૂટી જાય છે ત્યારે અદ્ભુત નિષ્પન્ન થાય છે. આમ રસની અખંડ પ્રવાહિતા જળવાય છે.

૮ : પાત્રાલેખત-માનવસ્વભાવદર્શન

પ્રેમાનંદની આખ્યાનકલાની સિદ્ધિ જેમ તેની રસનિરૂપણની આગવી શક્તિમાં છે તેમ તેનો વિશેષ માનવસ્વભાવના નિરૂપણમાં છે. પ્રેમાનંદ માનવહૃદયનો અભ્યાસી છે. માનવસ્વભાવની વિવિધ લાક્ષણિકતાઓનો તે જાણકાર છે. પુરાણનાં પાત્રોને તે યથાવત્ નિરૂપતો નથી. પુરાણનાં જીર્ણ લાગતાં પાત્રો તેની પ્રતિભાસંજીવનીએ પુનર્જીવન પામતાં હોય તેમ લાગે છે. અલખત, તેનાં આખ્યાનોનો સમગ્રપણે વિચાર કરીએ તો તેની પાત્રસૃષ્ટિમાં વૈવિધ્ય ન લાગે, ટાઈ

પાત્ર વિશિષ્ટ પ્રતિભાવાળું ન હાજે, છતાં તેનાં પાત્રો સંપૂર્ણ માનવપાત્રો હાજે છે એ તેની વિશિષ્ટતા છે. પ્રેમાનંદની સંજ્ઞાતાની કસોટી તેનાં પાત્રની ઉદાત્તતામાં કે હલકાપણમાં નહિ પરંતુ તે પાત્રના માનવભાવયુક્ત ચિત્રણમાં, માનવસ્વભાવની ઝગઝગ અને રૂક્ષ બાજુઓના નિદર્શનમાં રહી છે. ક્યારેક તે પોતાનાં ઉદાત્ત પાત્રોને આનંદ્ય કક્ષાએ પણ ઉતારતો હોય છે, તેની પાછળ લોકરંજનનો પ્રધાન હેતુ હોય છે. તેનાં પાત્રોનાં વર્ણનમાં એકવિધતા આવે છે, સ્ત્રીપુરુષના વર્ણનમાં પણ ક્યારેક સામ્ય જણાય છે કારણ, તે પરંપરાગત નિરૂપણરીતિથી મુક્ત થઈ શક્યો નથી. સૂક્ષ્મ હૃદયભાવ આલેખવામાં, હૃદયના સંઘર્ષો નિરૂપવામાં તે સવિશેષ પ્રયત્નશીલ નથી. કારણ, દરપણે તેને પોતાના ઓતાઓની કક્ષાનો ખ્યાલ રાખવો પડતો હશે. આમ છતાં, વિના પ્રયાસે પણ તેનાં આખ્યાનોમાં સૂક્ષ્મ ભાવસંવેદન આવ્યા વિના રહી શક્યું નથી. માનવસ્વભાવના ચિત્રણમાં અને માનવહૃદયના સંવેદનના નિરૂપણમાં તે તેના સમયના અન્ય કવિઓની અપેક્ષાએ વધુ સફળ થયો છે. ચન્દ્રહાસ, સુધન્વા, પ્રહલાદ કે નરસિંહ જેવા અમન્ય ભક્ત; ઓખા, વિષયા કે ઉત્તરા જેવી માતાયૌવના મુગ્ધા; દેવકી કે યશોદા જેવી માતા; રુકિમણી કે દમયંતી જેવી પતિપરાયણા; કુંવરબાઈ જેવી નમાઈ દીકરી; જમાનાની ખાધેલ સામુ, વડસામુ કે વઢકાળી નણુંદ; સુદૌત્સાહવાળો અનિરુદ્ધ કે અલિમન્સુ; રામાયણ કરતાં અલૌકિક રાવણ તેમ લક્ષ્મણની મૂર્છા સમયે રામાયણ કરતાં વધુ માનવીય લાગવા રામ; તપ, સત્ય અને ત્યાગની મૂર્તિ શો ધીરેદાત નળ; કોલાંડ કે મૃષ્ટશુદ્ધિ જેવો ખટપટી કારભારી તેમ સરળ હૃદયનો સુદામા એ સર્વ પાત્રોનું બાહ્ય વર્ણન નહિ પણ તેમનું વર્તન, તેમનું સંવેદન, તેમની કરાણી ઠપિની પાત્રસૃષ્ટિમાં રહેલા આંતરિક વૈચિત્ર્યને પ્રગટ કરશે અને તેની માનવસ્વભાવની પરીક્ષણ શક્તિનો પણ ઠીક ઠીક પરિચય આપશે.

પ્રેમાનંદના પાત્રાલેખનની મહત્વની ખાસિયત તે પાત્રોનું ગુજરાતીપણું. તેનાં પાત્રો પહેરવેશ, વાણી અને વર્તનથી ગુજરાતી હોય તેમ લાગે. ‘આમેરું’માંનાં દામોદર દોશી અને કમળા શેઠાણી તે નાનાલાલ કવિએ નોંધ્યું છે તેમ, “જાણે હરિલલિતવાળા વડોદરાના ‘કા’ નગરશેઠ શેઠાણી સંગાથે પધાર્યા હોય ને” એવા લાગે છે. પ્રેમાનંદનાં નંદજીશોદા પણ ગુજરાતી છે. પુત્રને નંદજીશોદાને સોંપતાં પહેલાં કોઈને સાક્ષી રાખવા પતિને સૂચવતી દેવકી અથવા ઋતુપર્ણને લીધે તોરણે પાછા ફરવા જોવું ન લાગે માટે દમયંતીની લત્રીજી સાથે લમ ગોઠવતો નળ પણ ગુજરાતનાં વ્યવહારુ સ્ત્રીપુરુષો જ છે. આ પાત્રોની આજુબાજુનું વાતાવરણ અને રીતરિવાજો પણ ગુજરાતનાં જ આલેખ્યાં છે; એથી જાણે ગુજરાતી સમાજ તેનાં આખ્યાનોમાં ખડો થાય છે.

સ્વ. નાનાલાલ કવિએ કહ્યું છે કે Premanand is the most typical Gujarati of Gujarati poets modern or ancient.

પ્રેમાનંદનાં પાત્રો તેના ઓતાવર્ગને સજીવ, સમાજમાં જાણે તેમની વચ્ચે જ રહેતાં હોય તેવાં, ગુણદોષથી યુક્ત, અતિમાનવની કક્ષાથી ઊતરી, સ્વાભાવિક માનવસૃષ્ટિમાં વિહરતાં લાગ્યાં હશે; તે પાત્રોનાં સંવેદનોમાં ક્યારેક પોતાની સંવેદનાની અભિવ્યક્તિ પણ જોતાં હશે અને એથી લાવનું સાધારણીકરણ પણ અત્યંત સ્વાભાવિક બનતું હશે.

‘દશમસ્કંધ’નાં પાત્રોમાં જે માતાઓના આલેખનમાં પ્રેમાનંદે માતૃહૃદયના સંવેદનનો સાચો પરિચય કરાવ્યો છે. દેવકીના આઠમા સંતાનથી પોતાની હત્યા થશે એવી આકાશવાણીથી વ્યગ્ર બનેલો કંસ બાળકો પોતાને સોંપી દેવાની શરતે તેને જીવવા દે છે. દેવકીએ તો લાઈને કહ્યું પણ હતું કે ‘તે પુત્રને દુ:શું કરું, પીઠેર નથી

ભિન્ન', પરંતુ પહેલા સંતાનનો જન્મ થતાં તેને કંસને સોંપતાં જીવ ચાલતો નથી. આખરે માતૃહંસ ખરું ને !

દેવકી કહે સાંભળીએ નાથ, કેમ ચાલે પુત્રને આપતાં હાય;
પ્રથમ કુંવરનું કપ જુઓ, મરવા વાકે સાંતરો થયો.

(કડવું ૭)

સાત બાળકો ગુમાયા પછી આઠમા સંતાનને માટે દેવકી અધીરી બની જાય છે. બાળકનો પ્રસવ થતાં તે રડશે અને કંસને ખબર પડશે તો ? પુત્રસુખની અંખના તેનામાં ફેટલી ઉત્કટ છે એ તેના નીચેના હિંદુગાથા ઉપરથી જણાશે :

સ્વર્ગ મૃત્યુ પાતાળમાં, નૈર્ય શ્વર રાજ રુખી;
ચાર વરણ કો હશે સ્વામી, આપણા સરખું દુઃખી.
ખોસે કાલું લાગે વહાલું, ક્ષણે રુએ ક્ષણે હસે;
આજંગ ઉપર કરે કીડા, જાણું સુતાનાં સુખ કેવાં હશે !

પ્રસવ પહેલાં દેવકીએ સ્વપ્ન જોયું કે તે પુત્રને રમાડે છે, પુત્ર કંસને સંહારે છે અને સોળ હજાર પુત્રવધૂઓ તેને પગે લાગે છે. સ્વપ્નને અતે જગી જતાં ગર્ભ એસરી ગયેલો જાણી, બહેબાકળી બની જાય છે. પરંતુ પરમાત્મા સાક્ષાત્ દર્શન આપી, પ્રસવ પછી પોતાને ગોકુળ મૂકી આવવા મૂચના આપે છે. પછી બાળમુકુંદનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. આવા વિશ્વંસર પુત્રને પામીને તો દેવકી ધન્ય બની જાય છે. પ્રભુએ પ્રગટ થઈ આપેલું જ્ઞાન પણ તે જૂલી જઈને કેવળ એક વત્સલ માતા તરીકે પુત્રના લાડમાં ખોવાઈ જાય છે. એ માતાનું પાવક દર્શન કવિ આ પદ્યોમાં આપે છે :

મુંબત આલિંગન માત કરતી, સ્તન અગ્ર વદનમાં ધરતી;
મહારો નાથ વિશ્વંસર કલાવે, જૂખ્યો થઈને પયોધર ધાવે.
પપપાન શીખવે છે માડી, મુખમાંથી સ્તન નાખે કલાડી.

દેવકી કહે સાંભળીએ સ્વામી, દ્રોણ પુણ્યે હું બાળક પામી;
હસે નયણું ઉઘાડીને જોતો, દીસે ડાહ્યો ગેં નથી રોતો.

પુત્રવાત્સલ્યમા ઘેવી બનેવી માતાને વસુદેવ પુત્રને ગોકુળમાં મૂકી
આવવા પોતાને સોપી દેવા કહે છે ત્યારે તેનું માતૃહૃદય જાણે કંકણી
ભેંટે છે, વિષાદ સાથે ઓસડજ ઈર્ષ્યાનો પણ અંશ છે. પ્રસવવેદના
હું અનુભવુ અને પુત્રનું સુખ જગોદાને ! એનો વિષાદ આ પ કિતઓમા
હૃદયસ્પર્શી રીતે કવિ નિરૂપે છે :

દેવકી કહે ન આપુ કુંવરને, કેમ અર્ધધ્રુ થાય એ પરને,
હું પ્રસવુ ને પર ઘેર હાથા, હું તે ફેગટ જસોદા માતા;
હાલા હાલા વચન વહાલાના, જગોદાજી સામળશે,
બારે માસ યોગામુ મારે, વિભેગે નયણું ગળશે.

પુત્રને વિદાય આપતા તેને થયેલી વેદનાને કવિએ આ પ કિતઓમા
વ્યક્ત કરી છે :

ગોકુળ પધારો હો, બાળક બાકુવાં,
વન રડવડને હો, પગે નહીં ખાસડી.
આતા ઉછરને હો, પી પી ઊસડી.

દેવકી પતિને લલામણુ પણુ કરે છે પુત્રને એમ ને એમ મૂકી
ન આવશે, બે જગ્યાને સાક્ષી રાખીને સોંપજો. એની આ તકેદારીમા
માતાની અધીરાઈ વરતાઈ આવે છે.

નંદરાય વસુદેવને મળવા આવે છે ત્યારે દેવકી તેમની મારફતે
જગોદાને લલામણુ કગવે છે કે “પુત્રને કોઈને ધીરગો નહિ. પ્રભુએ
પુત્ર રૂપે આપેલી થાપણુ સાચવજો, ખાટી વસ્તુઓ ખાગો નહિ. નહિ
તો પુત્રને ભારે પડશે.” અહીં પણ પુત્ર માટેની માતાની અધીરાઈ
પ્રગટ થવા વિના રહેતી નથી.

આમ પુત્રવિરહમાં ઝૂરતી દેવકીનું રેખાંકન પ્રેમાનંદે બહુ જ સચોટ રીતે આપ્યું છે.

કૃષ્ણે કંસને મારી માતૃપિતાને કારગૃહમાંથી મુક્ત કર્યાં, ત્યારે નંદયશોદાએ પુત્રને કંસના ભયમાંથી હિંગારી ઉછેર્યો છે એ ઉપદ્રવ દેવકી જૂલી જતી હોય તેમ લાગે છે. ગોવાળિયાઓ કૃષ્ણને તેડવા આવે છે ત્યારે, “હજુ ખ્યાલ ચુકતા નથી રે, છે ઓછી ચારવી ગાય ?” એ વિચારે તે પુત્રને કહે છે :

સાચું સગમણુ આપણું રે, છે ગોપની મેલી પ્રીત;
જે નંદ યશોદા ખીજશે રે, તેા શું યાશે વિપરીત ?

(કડવું ૧૨૨)

કંસનો ભય દૂર થતાં દેવકી નિર્ભીત બની છે, એથી નંદયશોદા શરસો કરીને પણુ બીજું શું નુકસાન પહોંચાડવાનાં હતાં એમ કહે છે. ત્યાં તે નચણી કરતાં અધીરી માતા જ સવિશેષ છે. પણુ ફરીથી ઝૂંટેવાઈ જશે એ આશંકાથી આવાં વેણુ તેનાથી ઉચ્ચારાય છે. કૃષ્ણ કૃતમી થઈ, નંદયશોદા સાથે સંતાનનો સબંધ તોડી નાખવા તૈયાર થતો નથી ત્યારે દેવકી યશોદાને કાગડી સાથે સરખાવતાં કહે છે :

અર્લકને લાવે ડાઘેલ મૂકે, પુત્ર કાગ ખોળા માંહે રે;
વાયસનો સ્વભાવ ન લાગે, જઈ બેસે ડાઘલ ટાળા માંહે રે.

(કડવું ૧૨૩)

“સંગત કીધી આપત કાળમાં, હવે માયા મૂકા રે” એમ કહેતી દેવકી તકસાપુ લાગે છે, અદેખી લાગે છે, નચણી લાગે છે, યશોદાની સરખામણીમાં તે અનુદાત્ત જણાય છે, છતાં આગલાં સાત સંતાનો કંસે હણ્યાં, આઠમું સંતાન જીવતું છતાં પુત્રમુખ તેને બદલે અન્ય માણે અને વર્યો પછી પુત્રનું મુખદર્શન થયું તે રખેને ખૂંચવાઈ બધ એ લાગે ડાઘપણુ માતા અધીરી બને, તેનામાં કહુતા આવે તે

મનોવૈજ્ઞાનિક છે. આ માનવીય ભાવના આલેખનને લીધે જ પ્રેમાનંદ પાત્રનિરૂપણ ચમત્કૃતિભર્યું બને છે.

જશોદા દેવકી કરતાં વિશેષ ભાગ્યશાળી માતા છે. કૃષ્ણને પુત્રરીકે ઉછેરવાનો, લાડ લડાવવાનો અને ધમકાવવાનો પણ તેને લઠાવે મળ્યો છે. પૂતના તૃણાવર્ત, શકટાસુર આદિ અસુરોનો ઉપદ્રવ ભેદી માતા પુત્રના આયુધ્ય માટે શંકાશીલ બને છે પરંતુ માતાનો વિશ્વાસ દૂર કરવા બાળક કૃષ્ણ બગાસુ ખાઈ પોતાના મુખમાં જ વિશ્વરૂપદર્શન કરાવી, પોતાનું સાચું સ્વરૂપ દર્શાવે છે. પુત્રના પરબ્રહ્મ સ્વરૂપનું દર્શન થવા છતાં માયાને લીધે જશોદાનો માતૃભાવ વધુને વધુ ઉત્કટ બનતો જાય છે અને પ્રત્યેક માતાની જેમ જશોદાને પણ પુત્રનો દોષ વસતો નથી. પુત્ર પર ખોટું આળ ચડાવવા બદલ એ ગોપીઓ પર ગુસ્સો કરે છે. માટી ખાતા પુત્રને શિક્ષા કરવા લાકડી લઈને તે આવે છે, તો તેના મુખમાં ત્રણ બ્રહ્માડનાં દર્શન કરી, તેના તરફ બાળકભાવે ન જોતાં બ્રહ્મસાથે બેવાનો નિશ્ચય કરે છે :

માના મન વિરમે ધર્મ એ, બ્રહ્મ રૂપ સાચો હરિ;
હું માતા ધર્મ હાંકવા આવી, જોષ્ટિકા મેં શું મઢી.
બાળક ધર્મ ઓછંગે રમે, હું પુત્ર હેત મિથ્યા ધરું;
હવે મોહ મૂકી આજથી, હું વિષ્ણુ જાણી સેવા કરું.

(કડવું ૩૪)

પણ સનાતન માતૃહૃદય તેનામા ધબકતું હોઈ તે નિશ્ચય ટકતો નથી. ઊભરાઈ જતું દૃષ્ય બચાવી સેવા પુત્રને ધાવતો વહોડતાં અને પુત્રે ગુસ્સે ધર્મ બધું વડોણું વણસાડ્યું ત્યારે આવા પરબ્રહ્મસ્વરૂપ પુત્રને શિક્ષા રૂપે બાધવા તેની પાછળ દોડે છે. પુત્ર પર ગુસ્સે થયેલી માતાનું આ ચિત્ર પણ તાદૃશ છે :

આગળ પુત્ર ને પાછળ માત, ખુંધું ગામ બધું રે;
બીજા બાળક નાસી જાય, મર્કટ જણે ચડ્યા રે.

થાકાં જશોદા માત, ધાતાં ઢળી પડ્યાં
પુનરપિ એકાં યાય, અબા થાસે સારી
છેડા ખસી જાય, વેણી વીખરી રે.

પુત્રને દયા આવે છે, માતાનું માન રાખવા પકડાઈ જાય છે, પરશ્વજને દોરડે બાંધવા મથતી માતાને હાથે બધોઈ પણ જાય છે. પુત્રને બાંધતાં તો બાંધી દીધો પણ પછીના પરિણામથી તેને ભોંયમાં સમાઈ જવાનું મન થાય છે. જિખજે બાંધેલા પુત્રે જુદો પાડ્યાં એ જાણીને વલોણું વણસાડવા માટે પુત્રને બાંધનારી જશોદા ઉપર નંદરાય, શુસ્સે થાય છે. તે તો ઠપકો આપતાં એટલે સુધી કહી બેસે છે કે એવું લાગે છે કે તને આ પુત્ર પ્રસવવાની વેદના થઈ જ નથી? શકટની જેમ પુત્રને બાંધતાં તારાં હાથ ને હૈયું આલ્યાં જ કેમ?

આ ગોળી માટે બાળક બાંધ્યો, કેમ આલ્યું તહારું મન;
નંદ કહે એવું લાસે છે શકે, તેં નથી પ્રસવ્યો તંન.
જો કુંવર કોટિ અન્યા કરે, તોય માતા હાડ ન જાય;
પુત્ર એ' છુને ગોરસ વહાણું, નેત્રભર્યાં નંદરાય.
ઉત્તર વચે હું પુત્ર પામ્યો, અનાથ થયો સતાથ;
શકટની ચેરે બાળક બાંધ્યો, કેમ આલ્યા તારા હાથ?

(કડવું ૩૬)

જશોદાને સારે પડ્યાતાપ થાય છે. ‘શ્રુત્યુ તુલ્ય’ થઈ જમુનામાં ઝપલાવવા તૈયાર થાય છે. પરંતુ પરશ્વજ ફરી માતાની વદારે આવે છે અને કહે છે કે માતાએ તો દોરડું બાંધી ભારી રક્ષા કરી હતી જેથી, આવડાં મોટાં જુદા પડ્યાં તો ચે મને ઇન્દ્ર ન થઈ. માતાએ પુત્રને બાંધ્યો, બહીવડાવ્યો તો ચે તેને માતા વિના શાંતિ નથી. કવિ કહે છે, ‘એક સગપણ તુલ્ય ન આવે, જેવું પુત્ર ને માતા’ અને નાગદમન કરવા પુત્રે યમુનામાં ઝપલાવ્યું છે એવી ખબર મળતાં જશોદા કુદાડીથી કાપેલી ફળની જેમ જમીન પર પછડાય છે, પોતે પુત્ર પાછળ

જમુનામાં અંપલાવવા દોડે છે ત્યારે જળરામ પણ તેને અટકાવી શકવા અસમર્થ બને છે. નંદ ઉપનંદ તેમને જળ કરી, પકડી રાખે છે. યશોદાનું માથુંકકું રિસાઈ ગયું છે, એનું કંઠપાંત સમગ્ર વાતાવરણને પિગળાવી મૂકે છે. પોતે પુત્ર રૂપી રતનનું જતન કરી ન શકી તેના તેને ભારે વિષાદ છે. પુત્રનાં લાડ તેને સ્મરણે ચડે છે. કાને કુંડળ અને મુખે મુરલી ધરી તે ગોકુળમાંથી આવતો અને ‘બૂખ્યો છું’ કહી પેટ દેખાડતો ! ઘરડી માને હવે કાણુ વસોણું કરાવવા લાગશે ? પાપાણુ હૃદયી થઈને તેને જીખળ સાથે બાંધ્યો હતો તેથી રિસાઈને તો આમ નહિ કયું હોય ?

તેં મખાંતર દડાનું કીધું, મનમાં દુઃખ કાંઈ આબું;
જીખળનું બાંધન આજ સાંભર્યું, તે માટે અંપલાવ્યું રે.

જશોદાનો આ વિલાપ શુભરાતી સાહિત્યનાં વાતસલ્યમૂલક કંઠુષ્ઠ ગીતોમાં ચિરંજીવ છે. પુત્ર નાગનું દમન કરી, હેમખેમ યમુનાનાં ધરામાંથી બહાર આવ્યો ત્યારે યશોદા અનિદ્રની શંકાથી તેને કે પડે છે. રખે ને સપે દંશ તો નહિ હીધો હોય ને—એવી આશ નિવારવા અધીરી માતા એને બરાબર તપાસી જુએ છે.

ગોવર્ધનપૂજાથી ધન્ધ રોષે ભરાયો, બારે મેઘ વરસવા માંડા ત્યારે રખેને વીજળાથી પુત્ર બીએ, એ વિચારથી તેની આંખો બંધ કરી દે છે. પોતાના પુત્રના કહેવાથી આ આપત્તિ આવી એવું આ આવે એથી, પુત્રનો દોષ ટાળવા તે કહે છે :

બાઈ સાત વરસનો બાળકો, કેમ કરે તમારી સહાય રે.
તમે જદ કહ્યું કે માનીયું, જે પૂજ્યો ગોવર્ધન રે;
જે સુરપતિએ મેઢ મોઢ્યા તો, શું કરે મારો તન રે.

(કડવું ૭૫)

અને કૃષ્ણ જ્યારે ગોવર્ધનને ટચલી આંગળીએ તોળે છે ત્યારે ‘રખે થાકે હૈયો’, તે રવૈયો ધરી ટેકા દે છે, એમાં પણ વાતસલ્યનો સ્રોત વહે છે.

ઉદ્ધવ કૃષ્ણનો સંદેશો લઈને આવ્યા ત્યારે તેમનો સત્કાર કરતાં, ‘‘હે વસુદેવ દેવકીને કલ્યાણ’’ એ પૂછનારી યશોદા ઉદાર સ્વભાવની જણાય છે, જેની સરખામણીમાં દેવકી સામાન્ય લાગે છે. પોતે ક્યાં પાપ ક્યાં હશે જેથી તેને પુત્રનો વિરહ ખમવો પડે છે? તેણે તો કૃષ્ણે લાંબેલી ગોળાનાં ઠીકરાં; દૂધ પીવાનો વાટકો, મોર, પોપટ, ઢીંગલીઓ, ગેડીદોડો, વાંસળી વગેરે રમકડાં; તેની પાધડી, ટાપી, કામળી એ સંભારણું તરીકે સાચવી રાખ્યાં છે. લવિષ્યમાં ક્યારેક પણ પુત્ર આવી મળશે એ આશાને દોરે તે જીવી રહી છે. કૃષ્ણ દેવકીનો પ્રસવેસો છે એ વાત પણ તે માનવા તૈયાર નથી. ઉદ્ધવ તેને કૃષ્ણ માટેનો પુત્રભાવ પરહરવા કહે છે ત્યારે તે કહે છે :

હું કેમ કરી આણું વિશ્વાસ, બાંધ્યો મેં જીખળે રે;
પ્રસવ સમેનો દિન, સ્ત્રીને હોયે દોહેસો રે.
ઉદરમાં દશ માસ, વહો મેં શામળો રે,
પોદાડ્યો મેં પારણે ગાવાં હાલડું રે.
(કડવું ૧૨૭)

ગાય ચારનાર પુત્રને તે પ્રજુનો અવતાર માનવા કેમેય તૈયાર થતી નથી અને કહે છે : ‘‘પ્રેમાનંદ પ્રજુની, હું તો માવડી રે.’’

આમ પુત્ર કોઈ સામાન્ય બાળક નથી, સ્વયં પરબ્રહ્મ છે. એનો અનેકવાર અનુભવ છતાં, તેને અપત્યભાવ સિવાય અન્ય કોઈ ભાવથી જોવાનો ઇન્કાર કરનાર યશોદા પાવક માતૃત્વનું પુણ્યદર્શન કરાવે છે.

નંદને ત્યાં છેલ્લા આશ્રમમાં જન્મેલો પુત્ર તેને મોંઘા મૂલનો છે. પુત્રના બધા લાડ તે પૂરે છે અને સર્વ તોફાનો સહે છે. તે

ધરમાંથી દૂધ માખણુ ઘર્ષી જઈવાનગેને ખવડાવે છે અને કદાચ યશોદાને વટે તો નંદરાય યશોદાને વારે છે :

રખે તું કૃષ્ણને હાકડે, હું રંકને પુત્ર પડ્યો છે પેટે;
એ એરે નાંખે કરેઉન્માદ, એ આપણને મોટો છે સ્વાદ.

અને યશોદાએ કૃષ્ણને જિખળે બાંધ્યો ત્યારે તો નંદરાયને! શુસ્સો હાથમા રહેતો નથી અને યશોદાને ઠડવાં વેણુ સંભળાવે છે :

આ ગોળી માટે બાળક બાંધ્યો, કેમ ચાલ્યુ તારું મન ?
નંદ દહે એવું ભાસે છે શકે તે નથી પ્રસન્ન્યો તન !

...
આજથી નારીનો વિશ્વાસ ન કીજે, મન માને તેમ ચાલે;
પ્રીત યાની સ્વામી ઉપર, કોઈકે દહાડો ધર ધાલે !

* આ વેણુ યશોદાને એટલાં દઝાડી જાય છે કે તે, યમુનામા અંપલાવવા તૈયાર થાય છે. કેવળ કૃષ્ણનાં કાલાં વચનોથી જ નદને! શુસ્સો જિતરે છે.

નંદ પુત્રવત્સલ હતા; અને પુત્રનું મન રાખવા પેઢીઓથી ચાલતી આવેલી હૃન્દપૂજને સ્થાને ગોવર્ધનપૂજ કરવાનું સ્વીકારે છે. નંદરાય ભોળા હતા. કંસના નિમિત્રણુમા તેને કપટની કશી ગંધ આવતી નથી. મથુરામાં પહોંચતાં નંદરાય પુત્રને ‘સખણો’ રહેવા સિખામણુ આપે છે. કૃષ્ણે કંસને માર્યો ત્યારે કૃષ્ણના સામર્થ્યનો પૂર્વ પરિચય છતાં નંદરાય પુત્રની ઉર્જાબલતાથી ત્રાસી બિડે છે. ગોવાળિયાની રાંક જાતિ, પુત્રના આવાં તોફાનો એને પરિણામે જરાસંધ જેવા બળિયા સાથે બાય બીડવી ? તે દૃષ્ટિ આપતા દહે છે :

‘હું-રંકે સહેવાતું નથી રે, પુત્ર તે’ માંડ્યો ઉન્માદ;
આપણે પશુ પાળી છીએ રે, આ બળિયા શુ સવાદ.

‘તું’ મન માને તેમ આચરે રે, ન માને મારી શીખ;
તેં દૈત્ય માત્ર શત્રુ ઠર્યા રે, હું રંક મગાવ્યો શીખ.

... ..
તમાગે વાંક કસો નથી રે, છે મારા કરમની રેખા !

આમ ઉપાલંભ આપી, દીકરો આવે પાઠ્યા બદલ પોતાના ભાગ્યને દોષ દેતાં છતાં નંદરાય વાત્સલ્યથી વંચિત બનતા નથી. આખરે પિતાનું હૃદય હલું. પિતાનું એ અનહદ વાત્સલ્ય જોઈ અને પોતાનાં કરતૂતોથી તેમને દુઃખ થયું જાણી કૃષ્ણની આંખમાંથી આંસુ વહે છે ત્યારે નંદ એમ સમજે છે કે દૈત્યો સાથે લડતાં ક્યાંક વાગી ગયું હશે તેની વેદનાથી તે રડે છે. તેથી પુત્રને આશ્વાસન આપતાં કહે છે :

ઉપાય ઔષધ કીજીયે રે, આસો પુત્ર આપણે ધેર;
પય પીળો બાખડી ગાયનું રે, રડો થાશે દેહ.

અને તેમ છતાં પુત્ર પાછો ગોકુળ આવવાની ના પાડે છે ત્યારે તો તેમને ભારે આઘાત લાગે છે. તેને થાય છે કે પુત્ર મથુરાનાં રમ્ય મંદિરોથી અને રણિયામણા સોડાથી, શહેરના સુંવાળાપણાથી અંજાઈ ગયો છે, પરંતુ કૃષ્ણ નિધુરતાથી ટહી રે છે : “સગા પિતા વસુદેવજી, તમો છો પાળક તાત, આપણે સગપણ છે નહિ.. ...” ત્યારે તો નંદ ઉપર જાણે વળગાટ થાય છે :

વિશ્વાસઘાત કીધો મુજને રે, હું દુર્બળનો આધાર;
સોક કહેશે મુને વાંઝિયો રે, મારાં ફરી દેવાયાં દાર.

અને જ્યારે ઉદ્ભવ મથુરાથી ગોકુળ આવે છે ત્યારે પણ નંદ આ વાત બહુ જ શોકપૂર્વક યાદ કરતાં કહે છે કે

... ..
મેં ઉછેર્યો પુત્ર, હું માંદે જમાડ્યો, ભવાં ગામમાંથી હું ઢાંકી-કાઢ્યો !

મુને કહ્યું આપણું સગપણ ફેટ, શ્રી કૃષ્ણે હસાવ્યા દુરીનન લોક.
(કડવું ૧૧૬)

આમ નંદરાય કુરુણતાની સાક્ષાત્ પ્રતિમા સમા છે.

સ્વસ્થતા અને વિવેક વસુદેવના ગુણો છે. કંસ આકાશવાણી સાલગી દેવકીને મારવા તત્પર થાય છે ત્યારે પણ વસુદેવ સ્વસ્થતા ગુમાવતા નથી ‘હું હણું છું, મને હણશે એ, સંકલ્પ વિકલ્પ પ્રાણના’ એ રીતે મનુષ્યની કર્તવ્યબુદ્ધિનું મિથ્યાત્વ દર્શાવી, જેનાથી કસને ભય છે તે આઠમા બાળકથી, છતાં પોતે આઠે આઠ બાળકો કસને આપી દેવા તૈયાર થાય છે, જેથી દેવકી તો ઊગરી જાય! અને એ વચન તે પામે પણ છે. તેનું આ સલવચનીપણ કસને પણ સહબુદ્ધિ પ્રેરે છે કે, “વસુદેવે પોતાનો પાળ્યો ધર્મ, તો હું કા આચરુ દારુણ કર્મ!”

પરંતુ નારદની નારદવિવાધી મ્હસ વસુદેવને દેવકી સાથે કેદ કરે છે અને ૭એ બાળકોનો નાશ કરે છે.

કૃષ્ણનો જન્મ થતા જ દેવકી તો હર્ષધેની થઈ જાય છે પરંતુ વસુદેવ સ્વસ્થતાપૂર્વક,—“કઠિણ દિસે હો પુરુષતણા હેયા” એવું દેવકીનું મહેણું છતાં—તેને ગોકુળ મૂકી આવે છે. અને પુનઃ સાટે પુત્રી લઈને આવતા,

.. ધન્ય મારા નાથ, પુત્ર મૂકતા કેમ ચાહ્યા હાથ!
કુશામ્ બુદ્ધિ શું કરુ વખાણુ, આપી રત્ન સાથે લાગ્યા પાપાણુ!

—એવા દેવકીના આકરા વિડળનાના વેણુ પણ સાલગી લે છે કૃષ્ણ જ્યારે તેમને મુક્ત કરાવે છે ત્યારે દેવકી પાછો સાપડેલો લુ રખેને ફરી ઝૂટવાઈ જાય એ ભયે અજુગતી અધીરાઈ બતાવી ગુણી બનતી હોય તેમ જણાય છે પરંતુ વસુદેવ વિવેક ખોતા નથી.

વિનય કરી વળાવજો, માગી માન નમજો પાય,
ઉત્તર દેજો એવી રીતે, જેમ ડોસો નવ દુખાય.

ગોકુળ શું છે વેગળું, એ સમે કરજો કૃપાય;
કહેશે તો નંદ યશોમતિને, વાસયું મથુરામાં.

એ રીતે નંદને વિનયપૂર્વક વળાવવાનું, અને કૃષ્ણની મરણ હોય તો નંદ યશોદાને મથુરામાં વસાવવાનું કહેતા વસ્તુદેવ ક્યાં અને ક્યાં નંદયશોદાને કાગડા સાથે સરખાવતી, “હજુ ખાલ હોડતાં નથી? જવાનું કહી દેતાં લાજશરમ શાની?” એવા અર્થનાં વેણુ ઉચ્ચારતી દેવકી !

ભાગવતના કૃષ્ણ પૂર્ણ અવતાર છે. વિભુતાની એવી અસ્પદ્ય ઠાટિએ ભાગવતકારે તેમને મૂક્યા છે કે તે માનવોને પરમ અરાધ્ય દેવ લાગે છે, પણ પોતાના જેવા માનવ ભાગતા નથી. રામ તેમના પરમ માનવીય વ્યવહારને દારણે માનવક્રોધ લાગે છે, પરંતુ કૃષ્ણ માનવાતીત કાર્યોને લીધે અતિમાનવ—Superman લાગે છે. પ્રેમાનંદના હાથમાં આવેલ ઢોઈ પણ પાત્ર માનવ જન્યા વિના રહી શકતું નથી. ભાગવતના કૃષ્ણની પરબ્રહ્મતા પ્રેમાનંદે સાચવી છે. એ પરબ્રહ્મતાની આજુબાજુ ચૂંચેલુ આધ્યાત્મિક રહસ્યમયતાનું જાણું પણ તેણે અક્ષુણ્ણ રાખ્યું છે. પરંતુ વિભુતાની પડછે, તેમના માનવાતીતપણા સાથે અસંગત એવી માનવ નિર્બળતા મૂકી, તેમને માનવીય બનાવ્યા છે.

કૃષ્ણના ચરિત્રની આધ્યાત્મિકતા વિશે તાત્પર્યના ખંડમાં નિરૂપણ કર્યું છે. આ. આનંદશંકરે ‘કૃષ્ણ કોણ અને શું’ વિશે લેખમાં કૃષ્ણવ્યક્તિનો લાઘવયુક્ત પણ શુદ્ધિગમ્ય પરિચય આપી દીધો છે, એ પણ આપણે જોયો છે. એટલે અહીં તો આ રચનામાં કૃષ્ણના ચરિત્રનિરૂપણમાં પ્રેમાનંદીયતા ફેટલી તે જ જોઈશું. ખાસકર કૃષ્ણનાં પરાક્રમોની ચર્ચા અહીં અપ્રસ્તુત છે. પરંતુ એ અદ્ભુત રહસ્યગર્ભ પરાક્રમોમાં મુગ્ધ જાળક, નટખટ કિશોર અને વીરચરિત યુવાન કૃષ્ણનું દર્શન પ્રેમાનંદે કેવું આપે છે એ જ મુદ્દો પ્રાપ્ત થાય છે.

ખાળક કૃષ્ણ જે એટાએ કરે છે તેમાં ખાળકસહજ વ્યવહાર કરતાં કશું વિશેષ અતિમાનવ તત્ત્વ નથી :

પાલવ મહી પરમ્મહા, માતા કને અંન માગે રે;
પેટ દેખાડીને રાય, નીચા થઈ પાયે લાગે રે.

... ..
એા કરડવા આંચો હાઉ, રોતો ટપ રહે રે.

... ..
અધવચ નાસી જાય, પ્રભુ નવરાવતાં રે.
એક નેત્રે ભયુ' દાજળ, એક અમથુ'જ રહે રે;
પેટ મહી કરે પાદ પ્રહાર, યશોદા માત સહે રે.
રમે તે પિતા ઉછંગ, તાણે મુછ દાઢી રે;
નન્દ મુખનો તંબોળ, અધવચ લે કાઢી રે.

... ..
રાધતાં લાગે વાર, કદાવે અંન કાચુ' રે.

... ..
જાસમાં માગે ખાંડ, દૂધમાં માગે મીઠું રે.
લપસી પડે બેઠો થાય, કાદવમાં કૃષ્ણ મહાલે રે.
જાંટે ગૌનાં જાણુ, ગોરસડાં દોળે રે;
આડી અવળી થાય માત, દૂધે અધોળે રે.
ભડકાવે દુજણી ગાય, જોષ્ટિકા મહી દોડે રે;
એકને દોહે છે માત, ખીજનાં વત્સ જાડે રે.

(કડવું ૩૧)

કૃષ્ણના આ ચાંચત્વમાં લેશમાત્ર અલૌકિકતા નથી, અને તે જ તેનો પ્રેમાર્નવી ગુણવિશેષ છે.

કૃષ્ણને યશોદાએ જીખળ સાથે ખાંધ્યો અને યમલાજી'ન વૃક્ષો નીચે ચમદાર્ધ જતો માંડ હરિકૃપાએ ખૂચી ગયો એથી નંદરાય યશોદા

પર ગુસ્સે થાય છે, અને તેનાં કંઠુવેણુ સહન ન થતાં યશોદા યમુનામાં આત્મહત્યા કરવા જાય છે તેાં કૃષ્ણ,

દોરડે મુને રક્ષા બાંધી, અલંગ અંખાએ કીધે।

...
એ રક્ષાએ હું રહ્યો જીવતો, યશોમતિ માતને પુત્ર્ય.

એમ કહી માતપિતા વચ્ચે સમાધાન કરાવી આપે છે. કૃષ્ણનાં આ વચનો ચતુરાધિકૃત અને ચમત્કૃતિભર્યાં છે. તે બાળકની અસામાન્ય મેધા પ્રગટ કરે છે છતાં તેમાં અલૌકિકતા નથી.

પાણીશેરડે ગમેલી ગોપવધૂઓની તે મજાક કરે છે, કાંકરીચાળે કરે છે, ત્યારે તેની વય માંડ ચાર વર્ષની હતી. તેની આ એજાઓમાં નટખટપણું જોવાને બદલે લાડનો લાવજ જોવો થતે. અને છતાં ગોપીઓની દીકાને ખાત્ર તો થાયજ છે કે :

હું નાનો પણ લક્ષણ મોટાં, બાઈ એનાં નવણાં છે ખોટાં;
ચાર વર્ષનાએ રોક્યો વાટ, આગળ શું કરશે મોટા ઉત્પાત !

પરંતુ કાત્યાયની મત નિમિત્તે યમુનામાં સ્નાન કરતી ગોપીકાઓનાં વસ્ત્રહરણ કરી, વાંસળી વગાડી ગોપજનોને બોલાવવાની ધમકી આપતો, “તમે સતી છો તે જાણું છીં, લાજે નવ થામે કાજ”, એવું આજ ચકાવતો પ્રેમાનંદનો કૃષ્ણ ભાગવતના કૃષ્ણ દરતાં વધારે નટખટ લાગે છે. એથી જ ભાગવતમાં આ ઘટનાનું રહસ્ય જે વ્યંજનાતા રૂપમાં છે તે અહીં પ્રેમાનંદને “કર્મ રહિત અખળા થઈ” એમ કહી અત્યંત સ્ફુટ કરવું પડ્યું છે.

કૃષ્ણની વેણુ સાંલણી, વિહ્વળ બનેલી ગોપીકાઓ વૃન્દાવનમાં દોડી આવી. ત્યારે ભાગવતની જેમ અહીં પણ કૃષ્ણ તેમને પોતપોતાના પતિની,—તે જેવો હોય તેવો પણ પતિ છે એમ માની, અનન્યભાવે સેવા કરવા કહે છે. પરંતુ તે પછી, “અમે શું જાણું વ્યભિચાર,

અનુભવ છે નહીં રે” એમ કહી પોતાના અભયર્થનો ભંગ કરવા ગોપિકાઓ તત્પર થઈ છે, એવો આક્ષેપ કરે છે એ નિરપણુમાં કૃષ્ણ પરમતાની ક્રાંતિએથી પામરતાની કક્ષાએ જિતરે છે અને તે મહાદંભી હોય તેવો વર્તાવ કરે છે.

નંદરાય સંઘ કાઢીને અંબાજીની યાત્રાએ ગયા અને સાથે કૃષ્ણને પણ લઈ ગયા ત્યારે “મારાં ચરણકમળ પરહરે, એ અંબાની કેમ પૂજા કરે”, એવા તેના મનોગત વિચારમાં લક્ષિતની અનન્યતાના અભિપ્રેત બોધ કરતાં તો તેની ઈર્ષ્યાજીતા જ પ્રગટ થાય છે.

વસુદેવદેવકીને કારાગૃહમાંથી કૃષ્ણ છોડાવે છે. દેવકી તેને નંદ યશોદાની માયા મુકી દેવા સમજાવે છે ત્યારે કૃષ્ણ પાલક માતૃપિતાનો ઉપકાર જૂલો જવા તૈયાર નથી. પોતે પથારી બીની કરી હોય ત્યારે તેને કારામાં સુવાડી જે બીનામાં સતી હતી તે માતા યશોદા અને જેણે પોતાના ભાણુમાંથી તેને કાઢિયા લરાવ્યા હતા તે પિતા નંદરાયને તેનાથી એક કેમ કહી શકાય કે હવે તે તેના માતૃપિતા નથી? જિલકું ભોંહીની સગાઈ કરતાં તે સ્નેહની સગાઈને મોટી ગણે છે. કંસને મારવા જેવી ‘ઉચ્છ્રંખલતા’થી નંદને દુઃખ થયું છે, છતાં તેમના વાતસલ્યભાવે દ્રવતો કૃષ્ણ તેમને કહી દે છે : “સગા પિતા વસુદેવજી, તમે છો પાળક તાત !...આપણે સગપણુ છે નહિ” ! આ નિબુંદ વચનમાં કૃતમ્મતા નથી. તેને તો બન્ને તરફનું એવાણુ છે—“એક દુઃખ પડિયાં બાપજી, હું કાને આપું છું.” એ પરિસ્થિતિમાં, પાલક માતાપિતાને સુખ આપ્યા પછી જન્મદાતા માતૃપિતા પ્રત્યે પણ પોતાની ફરજ યાદ કરી, બીજી રીતે પિતા નંદજી માને એમ નથી એ વિચારે આવાં આકરાં વેણુ કહી દેવાય છે. છેવટે તો તેમના વાતસલ્યની અપૂર્વતાનો સ્વીકાર કરતાં તો તે ઠહેજ છે :

લક્ષ. ચોરાસી દેહ ધરું રે, તો એ ન મળે યશોદા માય,
; જાયકી સ્કંધે કાવડ રે, કરાવું. તીર્થ સઠળ,

તો એ એક ઘડી યશોમતિને રે, નવ થાઉં ઓસિકળ

૪૮મા અધ્યાયથી કૃષ્ણના વ્યક્તિત્વમા પલટો આવે છે પાડવોની સલાળ લેતા અને જરાસંધને સોળ સોળ વાર હરાવનાર, કેવળ વ્યૂહ રચના માટે લાગીને દારિકા વસાવનાર અને દુકિમણીની પ્રણયયાચ્છાના એક વચનથી વહારે ધાનાર કૃષ્ણ સત્યસઘાતી અને ધીરોદાત્ત પ્રણયી-વીર લાગે છે

લાગવતના કૃષ્ણની હાથિલાઈ અહીં જરા ચે લજાઈ નથી તેની હેલાઈ જરા વધુ હકી છે લાગવતના કૃષ્ણ પરમાત્માની પ્રતિમા જેવા છે તેમના પ્રત્યે પૂજ્યભાવ જ સહવે પ્રેમાનંદના કૃષ્ણ પ્રત્યે પૂજ્યભાવ સાથે સખ્યભાવ, સુહૃદભાવ પણ પ્રગટે છે કારણ તે શ્વાસપ્રાણથી ધનકતા, રંગેરંગમા રકતસચ્ચારે હિમાભર્યા, માનવમનની નિર્બળતાઓ પ્રગટ થવા છતાં તેને વશ નહિ થતા, પુરુષમાથી પુરુષોત્તમ બન્યા છે.

૯ : સમાજ-દર્શન : સમકાલીન રંગપૂરણી

શ્રી મુનશીએ નોંધ્યું છે તેમ “ પૌરાણિક પાત્રોના તો માત્ર નામ જ જીવન ને ચરિત્ર તો, તે સમયના પુરુષોના ” નાનાલાલ ઠવિએ પણ અવલોક્યું છે કે પ્રેમાનંદનું શુજરાતીપણ એ એમનો મહાન ગુણ તેમ એ ગુણ તે જ એની ગુણસીમા શ્રી વિજયરાય વૈદ્યે પણ એ જ મત હવ્યાર્યો છે કે તેના પૌરાણિક પાત્રોનું શુજરાતીપણ એ એક દૃષ્ટિએ તેની વિજયસિદ્ધિ છે, તો બીજી દૃષ્ટિએ ગભીર કહેવા જેવી મર્યાદા પણ છે ‘નળાખ્યાન’ના ‘ગરાસિયા જેવા’ લાગતા દેવો, દરિદ્ર બ્રાહ્મણ જેવો સુદામો, બાળકોને વળાવતી વખતે સ્વામાન્ય સ્ત્રીની જેમ ‘સહેજે મામીની ગાળ’ એમ કહેતી દમયંતી, સૌરાષ્ટ્રના કાઠકે નાના રજવાડાના કારભારી જેવો ધૃષ્ટદ્યુમ્નિ, વૃદ્ધાવસ્થાએ પરણવા તૈયાર થયેલો ઋતુપર્ણ જેમ પ્રેમાનંદના સમયના શુજરાતીઓ લાગે છે, તેમ તેવા પાત્રો ભારતના અન્ય પ્રદેશમા મળવા પણ મુશ્કેલ નથી. શુજરાતી

લાગતાં નંદયશોદાના વત્સલ હૃદયનો ધબકાર છે તે અન્ય પ્રદેશનાં માતાપિતામાં મળે. કુંવરબાઈની સાસુ અને વડસાસુ તેમજ નણુંદ કેવળ ગુજરાતમાં જ મળે એવું નથી. મામીની ગાળ સહેવાતું કેવળ ગુજરાતી લાણેજીઓના જ નસીબમાં નથી હોતું. પરંતુ પ્રેમાનંદનાં પાત્રોમાં ગુજરાતી વ્યક્તિત્વને ઉપસાવવામાં સમકાલીન ગુજરાતી સમાજની ભૂમિકા વધુ ઉપકારક બને છે.

મધ્યકાલીન આખ્યાનોમાં જે તે સમયનાં રૂઢિચિવાજોનું અને જનસ્વભાવનું થોડે ઘણે અંશે પ્રતિબિંબ પડેલું જોવામાં આવે છે. આ પ્રકારનું નિરૂપણ કોઈ પૂર્વનિશ્ચિત યોજનાથી અથવા વિશેષ પ્રકારના આધારથી થતું એવું નથી. પુરાણના વસ્તુને આખ્યાનકારે સમકાલીન વાતાવરણનો ઓપ આપતા. એમાં કદાચ તેમની કલ્પના શક્તિની મર્યાદા પણ વરતાય. પરંતુ આ વલણ આખ્યાનમાં સ્વરૂપને બાધક નીવડ્યું નથી બલકે કેટલાંક ઉદાહરણોમાં તો તે ઉપકારક નીવડ્યું છે, એટલું જ નહિ, આખ્યાન સ્વરૂપનું તે એક લક્ષણ પણ ગણાય છે. આ પ્રકારની સમકાલીન ભૂમિકા તૈયાર કરવાથી કૃતિ વધુ લોક-જોગ્ય બનતી એ લાભ (અને લોભ પણ) આખ્યાનકારને મળે જોવા તેવા ન હોતો.

પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનોમાં સમકાલીન સમાજ અને વાતાવરણનું દર્શન વિશેષ પ્રગટ રૂપે છે. સમકાલીન ગુજરાતી સમાજનું દર્શન એ તેનો ગુણ-વિશેષ બને છે. કદાચ એણે જે સમકાલીન લાક્ષણિકતાઓ દર્શાવી તે કેવળ ગુજરાતની જ નહિ હોય, બીજા પ્રદેશોમાં પણ તે જોવા મળે. આમ છતાં, પ્રેમાનંદની દૃષ્ટિ નંદરજારથી આગળ ગુજરાત બહાર ગઈ નથી. પોતાના સમયના રીતરિવાજો, જનસ્વભાવની આમિષતા, પહેરવેશ વગેરેનું નિરૂપણ આખ્યાન કવિ વિશિષ્ટ રીતે કરે એ એક પરંપરા હતી. પ્રેમાનંદની વિચક્ષણ અવલોકનશક્તિ અને નિરૂપણપ્રતિભાથી આ અંશ બીજા આખ્યાન કવિઓની સરખામણીમાં વિશેષ સ્ફુટ થયો છે. પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનો

એક રીતે તેના સમયના ગુજરાતી સમાજ-દર્શનનાં દસ્તાવેજી ચિત્રો જેટલું મધ્ય ધરાવે છે એમ કહીએ તો અતિશયોકિત નહિ ગણાય.

પ્રેમાનંદનાં સર્વ આખ્યાનોનું સમગ્ર અવલોકન કરીએ તો પુત્રજન્મથી માંડી સીમંતવિધિ સુધીના વત્કાલીન ગુજરાતી આચારોનું કંપૂર્ણ નિદર્શન મળે છે. અહીં તો કેવળ ‘દશમસ્કંધ’માંથી નિષ્પન્ન પતો ગુજરાતી સમાજ જોઈશું.

‘દશમસ્કંધ’માં પુત્રજન્મના ઉત્સવનું સરસ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.

અખ્યાણું લાવે નાર, ગોપી સોહામણી રે,
માગણ ચારણ લાટ, પંદીજન જશ લણે રે.

... ..
માલણ લાવે પુષ્પ, પાન તંબોલણી રે;
કુકુંભ હાથા બાર, દેતી ગોવાલણી રે.
અરોઠ આંબાપત્ર, તોરણ દ્રોઈ તથા રે;
સોમણ મઢ્યાં પત્ર, મધ્ય સોહામણા રે.

... ..
સ્નાન કરી નંદરાય, વૃદ્ધિશ્રાદ્ધ કરે રે.

(કડવું ૧૬)

અહીં પુત્રજન્મ થતાં વૃદ્ધિશ્રાદ્ધ કરવામાં આવે, સૂર્યપૂજા પછી બારસામે હાથના હાપા મારવામાં આવે વગેરે રિવાજનો નિર્દેશ છે. દેવકોને પણ શોકનું કારણ એ જ છે કે પુત્રને જન્મ તે આપે અને હાથના હાપા યજ્ઞોદાને ત્યાં લાગે—હું પ્રસવું ને પરથેર હાથા !

(કડવું ૧૪)

દર આપવા આવેલા નંદને દંસ બાળકને માટે પેતાના તરફથી ‘ધરણું આંગણાં ટોપી, લઈ જાયો સુતને વાગો’ (કડવું ૨૦) એમ કહે છે, ત્યાં નવજન્મ સિંધુ માટે ઝમઝાં ટોપી લઈને રમાડવા

જવાનો અથવા મોઠલવાનો આજમુધી ચાલુ રહેલો રિવાજ ઠવિ નિર્દેશ છે.

નવજાત શિશુને 'ઝોળીપોળી' કરવાનો રિવાજ આજે પણ કેટલાંક કુટુંબોમાં છે.

માસ દિવસે કીધો સંસ્કાર, સૌભાગ્યવંતી જીભી રહી ચાર;
પચરંગ પટની ઝોળી કરી, જીભી અળળા છેડા ધરી.

...
મીઠાં મુખ મહિયારી કરે, ઘણું જીવો કહાન અળળા જીયરે.
જરોદાજીએ જીયલી કરી, ઝોળીમાં પહેરાયા ઢરિ.

...
મુખ જોઈ જસોદા વારણે જાય, હિંડોળે ગોપી હાલડું ગાય.
(કડવું ૨૫)

નામકરણ વિધિનો હસ્તેષ પશુ 'દશમસ્કંધ'માં મળે છે. નામ કરણ સાથે જોધી પાસે જન્મોત્તરી બનાવડાવી વંચાવવાનો ચાલ આજે પણ કેટલાંક કુટુંબોમાં જોવા મળે છે. (કડવું ૨૬, ૩૦)

બાળકના જન્મ પછી જાતકર્મ સંસ્કાર કરવા જોઈએ. જો સમયે ન થઈ શકે તો મનોપવિત્ર આપતાં તે વિધિ કરવો જોઈએ. અગિયાર વર્ષ પછી કૃષ્ણ પાછા સાંપળા ત્યારે વસુદેવ મનોપવિત્ર પહેલાં જાતકર્મ કરે છે :

..
જાતકર્મ કીધું વાસુદેવ;
નવયું પુત્ર પ્રસન્ન છે આજ, જદાદા કીધું મદારાજ.
પુત્રપતિ જોત્રજ પૂજા કરી, નાન્દી કર્મ કીધું દેત ધરી;
..
ત્યાં બાલણ મર્માચાર્ય, સાંતિક પ્રાપ્ત કીધું મર્મ;

જનોનાં ખાળકોનાં સાંભેલાં કાઢવાં, નજર ન લાગે માટે વરના ગાલ પર કાળજીનું ટપકું કરવું, વરકન્યાને હાથે મીઠળ બાંધવાં, સાસુએ ધૂસળ મૂસળે વરને પહોંકવો, માંદાંદું બાંધવું, અંતરપટ ધરી સાવધાન શબ્દોનો ઉચ્ચાર કરીને મંગલ સ્લોકો બોલવા, કુળનો ગોત્રાચ્ચાર કરીને કન્યાદાન કરવું, મંગળફેરા ફરવા, કંસાર જમવો, ફટાણાં ગાવાં, વરપક્ષના સંબંધીઓને પહેરામણી આપવી, કન્યાને વિદાય સમયે શિષ્ય દેવી વગેરે ગુજરાતી લગ્નવિધિનાં પૂરાં અંગોનું નિરપજ્ઞ કરવાનો અવકાશ પ્રેમાનંદને દશમસ્કંધમાં મળ્યો નથી. છતાં દેટલાકે ઉલ્લેખો તે રુઝિમણીઠરથુની ઘટના નિમિત્તે કરે છે :

પીઠી ચોળવા રે આવી પ્રીતે પંચ બોભઈ. (કડવું ૧૫૦)

મીઠળ બાંધી રહેજે સાંતરી... .. (કડવું ૧૫૪)

શાંતિમઠ દેખ્યા ગોત્રજ, આપો શુરસી દાન બાહ્યથ સેવા.

(કડવું ૧૪૬)

જે ખટદશન બોલ્યો નવ દીસે, મારી સ્ત્રી તેને કંસાર કપાંધી પીરસે
(કડવું ૧૪૬)

વગેરે પંક્તિઓમાં પીઠી ચોળવી, મીઠળ બાંધવું, મઠશાંતિ કરવી ગોત્રજ પૂજવી, જમાઈ સાસરે આવે ત્યારે કંસારનું જ બોજ જમાડવું વગેરે રિવાજોનો નિર્દેશ મળે છે.

જનન માટે ઉતારો આપવામાં આવતો, ત્યાં બોજન આદિ માટે વ્યવસ્થા કરવામાં આવતી. કુખ્યની સાથે આવેલા યાદવો શિશુપાલની જનન માટે નક્કી કરેલા ઉતારામાં રહે છે અને “હિએ મોસાળિયા અમો વર તણા” એ પંક્તિ ઉપરથી વરના મોસાળિયાને પણ કુપૂર્વક વિશિષ્ટ સ્થાન મળવું એ રિવાજનો પણ ઉલ્લેખ કવિ યે જ કરી દે છે. પ્રેમાનંદના સમયના વરરાજની જેમ શિશુપાલનો પણ વરપોડો નીકળે છે. અને શિશુપાલની જનનમાં આવેલી જનનરદીએ

કન્યાપક્ષે ટ્રાઈ સગવડ નહિ હોઈ, પ્રેમાનંદના જમાનાની સ્ત્રીઓની જેમ કન્યાપક્ષનું વાંકું જોડે છે :

કરે વાત માંહોમાહે જાનરડી
પહેલાં વરકન્યા હિઠાડે પરણી;
છે જીખ્યાં બાળક કરે રુદન,
બાઈ મધ્યરાત્રે મળવું છે અન;
દા કહે અનનું દુઃખ ધરીએ વળતું,
જો જળ પીવાતું નથી મળતું.

(કડવું ૧૬૩)

અને આજ પંક્તિઓ ઉપરથી જણાય છે કે વરકન્યા પરણી ન જોડે ત્યાં સુધી જનને ન જમાડવાનો રિવાજ પણ પ્રચલિત હશે.

પ્રેમાનંદના સમાજમાં કન્યાનો જન્મ આવકાર્ય ન હતો. તેથી જ દેવકી વસુદેવને કટાક્ષમા કહે છે : “કુશાગ્ર છુદિ શુ કરું વખાણુ, આપી રત્ન સાટે લાવ્યા પાપાણુ.” (કડવું ૧૭)

તેના સમાજમાં આભડછેટનો ખ્યાલ પણ અત્યંત દૃઢ હતો. તેથી જ્યારે ગોવાળિયાઓ ઋષિઓ પાસે અન્ન માગવા જાય છે ત્યારે તેઓ જાણે અભડાઈ ગયા હોય તેમ કહે છે : “આકીરની પડી ડાયા, કેમ દીજો હોમ ?” અને તેઓ ફરી સ્નાન કરે છે.

પ્રેમાનંદના સમયમાં સાંપ્રદાયિક ઝઘડાઓ થતા હશે એવું અનુમાન, ‘હું’ શિવ મહિ અંતર નથી’ (કડવું ૩૮) એવા કૃષ્ણના વચન ઉપરથી થઈ શકે છે.

મતપાલનના આચારો પ્રેમાનંદના સમયના છે. કાત્યાયની પ્રત કરતી ગોપિકાઓ નિત્ય યમુનામાં સ્નાન કરે છે, જુમિ ઉપર શયન કરે છે અને મીઠા વર્ગનું જોજન કરે છે, અજોટિય પહેરીને પૂજનવિધિ કરે છે અને પીપળાની, તુલશીની અને ગાયત્રી પૂજા કરે છે (૧૪)

પૂર્ણવિધિમાં ધૂપ, દીપ, નૈવેદ્ય, આરતી, પ્રદક્ષિણા એ ક્રમ ગોવર્ધન-
પૂજામાં મળે છે. એકાદશીવ્રતનો મહિમા પ્રેમાનંદના સમયમાં સવિશેષ
હશે. દશમને દિવસે પાંચ જ કોળિયા હવિષ્યાજ લઈ વ્રતનો આરંભ
કરવો, હરિકથાનું શ્રવણ કરી રાત્રે જાગરણ કરવું, પીપળા અને
તુળશીની પૂજા કરી, બારસે આહણો જમાડી દક્ષિણા આપવી, ચોવીસ
પ્રકારનાં દાન આપવાં (કડવું ૭૯) એ પ્રકારના વિધિનો નિર્દેશ
તેણે કર્યો છે.

હાપર યુગના ઋષિઓને પણ પ્રેમાનંદ પોતાના યુગના વેદાભ્યાસ-
જડ અને મિથ્યાલિમાની આહણો જેવા જ દર્શાવે છે :

મંડપમાં બેઠા છે મુનિ, ઘોર શબ્દ થાય વેદની ધુનિ;
વિદ્યાબળે વધ્યો છે ગર્વ, અભિમાન અશ્વે ચડ્યા છે સર્વ.
અમો પંડિત, અમો વેદિયા, પણ યાને કા નથી ભેદિયા;

... ..
ભણે વેદ મુત્ર ક્રમ જટા, લાગ્યો છે વાદ શબ્દની, ધટા;
તે સમુદ્રપૂરની પેરે ચઢે, સરખે સરખા ભણ્યતાં વડે.

... ..
છત્રપતિ પેં અધિકું ગણે, જે આહણ્ય બે અક્ષર ભણે.
તે વાદે મહિષને પેરે વડે, તેને હરિ મારગ શોધ્યો નવજડે;
આસ્તિક આચાર પાળે અનેક, પણ વેગજો વૈધ્યુવ વિવેક.

યાદવોના આચાર્ય ગર્ગાચાર્ય વસુદેવને ત્યાં પુત્રજન્મ થવાઈ
આનંદ પામી કહે છે : “વાધ્યો વંશ યજ્ઞમાન” ત્યારે પ્રેમાનંદના
સમયના કોઈ કુલગૌર હોય તેવા જ ભાસે છે. આમ છતાં તે લોભી
નથી. વસુદેવ કહે છે : “દક્ષિણા અપાવીશ પુત્ર પાસે” ત્યારે એણે
ન લાવવા ગર્ગાચાર્ય કહે છે. આમ તે સતોષી આહણ્ય જણાય છે.
આ સમયે કોઈક કોઈક આહણ્ય અપાયક વ્રત પાળતા હશે એમ
સાંદીપનિના નિરૂપણ ઉપરથી જણવા મળે છે. તો બીજી બાજુ

“ભીક્ષાનું અન્ન-ધેર જાય, ત્યારે થાય રસોઈ” (કડવું ૧૫૧) એવા દરિદ્ર-અને-દ્રવ્ય દેખી ગળ જહારનું કામ કરવાનાં એટાં વચનો આપનાર-હરિશ્વર એવા આલ્મણ પણુ દરો.

‘દશમસ્કંધ’માં ભોજનની વાનગીઓનાં નામો પણુ દ્વાપર કે ત્રેતા યુગની વાનગીઓનાં નહિ પણ ત્રેમાનંદના સમયનાં છે. ઋષિપંતીઓ કૃષ્ણ અને ગોવાળિયાઓને જે અન્ન પીરસે છે તેમાં દૂધપાક, લાકુ સાથે ખીચડી પણ છે; ચેટલી, પૂરી, પૂડાં, દોઢળાં, વડાં તેમજ દોઢાં ખીલાંનાં અધાણુંચટણી પણ છે. દાળભાત સાથે પાપડ અને પાપડી પણ કંઈ જૂદાં નથી :

કે સ્નેહ પકવ લાવી પાવસાન્ન, નાનાવિધ ઉત્તમ પકવાન્ન.
કે પકવ ઉખ્યુ લાવી ખીચડી, મસ્તક લીધી બળતી તાંબડી;
તે નથી દાઝતી નેહે ભરી, કે લાવી પલ્લાળી બાજરી.
કે ભાતદાળ મોદિક પોળી, આપ્યાં મહી શકંશ પોળી;
પૂરી, પૂડા, દોઢળાં, વડાં, કે લાવી દંદમૂળ પાનડાં.
કે દોઢાં ખીલાં લાવી ગોરડી, કે પત્ર શાખ લેઈ દોડી;
કે અકિચન અળખા બાપડી, તે લેઈ આવી પાપડ પાપડી.

...
કે દુર્બળ જીભી રહી હરિ ને પાસ, તે લેઈ આવી છે માગી ભાસ;
રસોડમાંથી કેમ શકે દહાડી, તે લેઈ આવી ચેટલી દહાડી.
(કડવું ૭૦)

‘મામેરું’માં વસ્ત્રઅલંકારની લગલગ પૂરી વાદી મળે છે. મુગટા, પીતાંબર, શેલાં, શણિયાં, મગિયા, દોરિયાં, અસાવલી, વાટ, દસેગર, સાણું, જાવલ, પટ્ટણું, ઘાટ, જીંટ, અખર, ઘરચોણું, દરિયાઈ, અંદકેળા, ગોરવી, તાસ, અતલસ, અંખર વગેરે સાડીઓની જુદી જુદી બતોનો ઉલ્લેખ પણુ મળે છે. તે અકાદી (કાનનો કાપ), ત્રોટી (સાળિયું), ત્રસેંધિયા (દામણી), શીશપૂલ, ગજબંધ, ચૂની, વેસરવાળી,

‘ઝાંઝર, કાંખી, કડલાં, અણુવટવિહવા, કંકણ, ચૂડી, ઘંટાળા (કંદોર), નવસર હાર વગેરે આભૂષણો પણ તેજ સમયનાં છે. પૌરાણિક આખ્યાનોમાં પણ પ્રેમાનંદ આ વસ્ત્રાભૂષણોનો ઉલ્લેખ કરે છે. પૂતના જે વસ્ત્રાભૂષણો ધારણ કરી આવે છે તેમાં પણ આજ દાગીનાઓ છે. કૃષ્ણની વેણુ સાંલણી વિહ્વળ બનેલી ગોપીઓ બધાં જ કામો છોડી વસ્ત્રાભૂષણો અવળાંસવળાં પહેરી વૃન્દાવનમાં જાય છે ત્યાં જે વસ્ત્રાભૂષણોનો નિર્દેશ કર્યો છે તે પણ પ્રેમાનંદકાલીન છે. (જુઓ કડવાં ૨૨, ૮૩)

ગોપજનોનો પહેરવેશ પણ પ્રેમાનંદકાલીન છે. માથે મોળિં રાતી ધાખળી, ચમચમતી મોજડી, ઝાંગ સાથે બાંધેલા શીકામાં ભાંગે કૃષ્ણનો વેશ (કડવુ ૪૦) જુઓ ભરવાડણો પણ જાડી કામળ ચણાડીની માળા અને કાણી સુધી કડલાંકાંખી પહેરતી. (જુઓ કડ ૧૧૦) અને ભરવાડોને રોજ ન્હાવાની ટેવ નહિ હોય, એમ ‘આહિર’ ઘેર ‘અમો ઉઝ્યાં, નથી ન્હાવાની ટેવ છ’ (કડવુ ૧૧૩) એવા કૃષ્ણ અધૂરને આપેલા ઉત્તર પરથી જણાય છે.

આખ્યાનોમાં પત્રલેખનની પદ્ધતિ પણ જૂની ગુજરાતી પ્રથ પ્રમાણેની છે. ‘કુંવરબાઈનું મામેરું’માં જે પ્રમાણેનો પત્ર છે તેવો જ ‘નળાખ્યાન’માં, ‘ચંદ્રહાસ આખ્યાન’માં અને ‘અલિમન્યુ આખ્યાન’માં અને ‘દશમસ્કંધ’માં પણ મળે છે.

સ્વસ્તિશ્રી જૂનાગઢ ગામ, જે હરિજન વૈષ્ણવનો વિશ્રામ;
નાગરી નાન તણા શણગાર, સાધુ શિરોમણિ પરમ ઉદાર.

... ..
સર્વેપિયા જોગ કંડુધાધામ, મહેતા શ્રી પંચ નરસિંહ નામ;
બહાં સફુને - કુશળ દેમ, લખજે પત્ર તમો આળી પ્રેમ.

(કડવુ ૩)

પત્રનો આરંભ ‘સ્વસ્તિ’થી થાય, પછી ગામનું નામ અને પછી જેને સંબોધન હોય તે વ્યક્તિને તેના પ્રત્યે સારો કે હોય કે ન હોય પણ તેને સર્વશુભોપમા જોગ તરીકે ઓળખા (નામની આગળ ‘શ્રી પંચ’ લગાડવું) અહીં સહુ કુશળ છે, પત્ર લખ વગેરે વિવેકનાં વચનો, પ્રેમાનંદના સમયના ગુજરાતી સમાજ પ્રવર્તતી પત્રલેખનની પદ્ધતિનાં સૂચક છે. પૌરાણિક વસ્તુનાં આખ્યાનો પણ તે એ જ પદ્ધતિ અપનાવે છે.

રુક્મિએ શિશુપાલને લખેલા પત્રનો નમૂનો જોઈએ :

સ્વસ્તિશ્રી સર્વદેશ શિરોમણિ, ચેદી દેશ વિશાળ
દમધોધનંદન ભાગ્યનિધિ, શત્રુ સહસ્રના ઢાળ.

... ...
વિદર્ભનિવાસી આગ્રાવર્તી, સેવક રુક્મિ નામ;
એ વિનંતી ભૂપતિ મારા, શતસહસ્ર પ્રણામ.
... ...

આવા સામાજિક પત્રો ઉપરાંત પ્રેમપત્રો લખવાની પદ્ધતિ આથી જુદી ન હતી. રુક્મિણી કૃષ્ણને પત્ર લખે છે તેનું ઉદાહરણ સંક્ષેપમાં જોઈએ. અહીં ‘લિખિતગ’ શબ્દનો ઉપયોગ પણ છે

... ... મુક્તિપુરી શ્રી દારિકા ગામ.

... ...
ધન્યુ પ્રભુપદ પંકજ સેવ, જ્ય વસુદેવ સુત વાસુદેવ,
સર્વેશ્વર શ્રી અવિનાશ, જગતચેતન તેજ પ્રકાશ;
શ્રીમદ સુતા વિદર્ભ નિવાસી, લિખિતગ રુક્મિણી ચરણદાસી.
... ...

આમ પૌરાણિક ઠથાવસ્તુવાળાં આખ્યાનોમાં પણ પુરાણનું માત્ર શરીર જ એમાં પ્રાણરૂપે તો ધગે છે પ્રેમાનંદકાલીન ગુજરા

૧૦ : વર્ણનકલા અને અલંકારો

કથાવસ્તુને સ્કુટ અને પુષ્ટ કરવા માટે, લાવકવર્ગને વધુ મનોગમ યર્થ શકે એ હેતુથી વર્ણનકલા આખ્યાનનું મહત્વનું અંગ ગણાય છે. આખ્યાનસાહિત્યમાં પાત્ર અને સ્થળનાં વર્ણન લગભગ પરંપરાગત હોય છે. પ્રેમાનંદ પણ પરંપરાગત વર્ણનનાં યોગ્યતાંમાંથી મુક્ત રહી શક્યો નથી. વનઉપવનનું વર્ણન કરતી વખતે કવિ વનની વનરૂપતિ, ફલ, ફૂલ વગેરેની વીગતવાર યાદી જ આપી દે છે. આ પ્રકારના વર્ણનને લીધે કથાપ્રવાહ પણ સ્થગિત યર્થ જાય છે.

‘નળાખ્યાન’માં બે વાર (કડવું ૬ અને ૩૭) વનવર્ણન આવે આવે છે, ‘ચંદ્રહાસ આખ્યાન’માં પણ ઉપવનવર્ણન (કડવું ૧૩) તેમ દશમસ્કંધમાં પણ વૃન્દાવનનું વર્ણન (કડવું ૫૧) આવે છે. પ્રેમાનંદ આ ત્રણે સ્થળે વનની વનરૂપતિસમૃદ્ધિ વર્ણવવા બેમી જાય છે. ‘ચંદ્રહાસ આખ્યાન’માનું વર્ણન જંગલનું નહિ પણ માળીની માવજત પામતું; ફવા, વાવ, તળાવવાળા વિશાળ ઉપવનનું છે. આ વર્ણન કરતાં કરતા પ્રેમાનંદ યાદ આપ્યાં તે બધા જ વૃક્ષો, ફળ, ફૂલના છાંડની વિસ્તૃત યાદી જ આપી દે છે. ‘નળાખ્યાન’નાં વનવર્ણનો સાથે તેને બારે સામ્ય છે. તે જ રીતે ‘દશમસ્કંધ’નું વનવર્ણન પણ તે બંને વર્ણન સાથે મળતું આવે છે.

આખ્યાનકારોનું આ એક સર્વસામાન્ય લક્ષણ જણાયું છે. જાલણ ‘કાદંબરી’માં વિવિધવનનું વર્ણન કરતાં ચાલીગેક વૃક્ષો અને પુષ્પો ગણાવી જાય છે. ‘શુકદેવાખ્યાન’માં વસ્તો પણ ચાલીગેક વૃક્ષોની યાદી આપે છે; રાજધરદાસ પણ તેના ‘ચંદ્રહાસ આખ્યાન’માં તેંતાલીશ વૃક્ષો અને પુષ્પો ગણાવી જાય છે. કેવળ વનવર્ણનના વિવિધમાં નહિ પરંતુ બધાં વર્ણનની તક મળી ત્યાં સર્વત્ર—સજા, જમણ, વસ્ત્રાલંકારોનાં વર્ણનમાં પણ યાદ આવતી બધી વસ્તુઓ

કોઈપણ પ્રકારના વિવેક વિના આખ્યાનકારો ગણાવી જતા હોય છે. વર્ણનમાં વસ્તુઓના ક્રમમાં એક માત્ર વર્ણુસંગાઈ સધાય એ જ ખ્યાલ રહેતો.

‘નળાખ્યાન’ના વનવર્ણન વિશે શ્રી મુનશી વગેરેની ચર્ચા નોંધપાત્ર છે. શ્રી મુનશીએ નોંધ્યું છે : “આ પ્રલયપ્રવાહના જોશમાં એ સમયના સાહિત્યનું એક મોટામાં મોટું દૃષ્ય ઢંકાઈ જાય છે. એ સમયમાં વર્ણન એટલે લક્ષણોની સવિસ્તર યાદી-નહીં તો હિપમાવલિની પરંપરા. ચોક્કસ અને વીગતવાર યાદીઓ વાંચનારની કલ્પનાને ગુંગળાવે છે; અને ચિત્ર બિંદુ ચતુર્થ જોવાની ઇચ્છાને કચરી નાખે છે. નળાખ્યાનમાં વનનું વર્ણન લગભગ જંગલ ખાતાની ટીપ છે!”

સ્વ. ડાહ્યાભાઈ દેરાસરીએ આવો જ અભિપ્રાય આપ્યો છે : “.....એમ દેશ અને કાળથી અખાધિત નામાવલિ જ માત્ર જોવામાં આવે છે. વનરૂપતિશાસ્ત્રના અંશમાં આપવામાં આવે એમ વનરૂપતિનાં નામ ગણાવવાં એ જ વનવર્ણન. પણ આમાં કવિનો દોષ નથી. તે કાળે પ્રથા જ એવી હતી કે વન, સલા, દરબાર જમણુ વગેરે બાબતોનાં એક જ તરેહના પ્રથમથી નિર્મિત વર્ણનો જ્યાં જ્યાં જરૂર હોય ત્યાં મૂકી દેવાં. જમણુની વાત આવી કે મોટા શહેરના બધા કંદોઈઓની ઢુકાનો ખોળતાં પણ ન જડે એવાં બધાં પથ્થાનોનો ઢૂંડો જ ગણાવી જવો.....”

શ્રી મુનશીના મંતવ્ય સાથે અસંમત થતાં આચાર્ય શ્રી આનંદશંકર ધ્રુવે કહ્યું છે : “.....સળંગ કાવ્યોમાં એવી પ્રથા સર્વ દેશમાં જોવામાં આવશે. ચોસર, રુપે-સર વગેરેની કવિતામાં આવું વર્ણન ફેરફાર જણાશે. વનનું વર્ણન કરવાનો અહીં ઉદ્દેશ એ હતો કે જંગલ ગિહામણું છે તે દર્શાવવું એટલે સધળે અવ્યવસ્થા અને અનિયમિતપણું ચીતરવું પડે. ત્યાં આગળ વર્ડઝવર્થની પેઠે પદ્ધતિસર અને મૂલ્યાનુસાર કે આત્મલક્ષી વર્ણન કરવામાં આવે, તે

કંજી (શંખ) જેવી, કટિ કેશરીની જેવી, જાંઘ કેળ જેવી, ચરણ કમળ જેવાં એ રીતે ખીખાંઢાળ વર્ણન થતું. વક્ષપ્રદેશ સિવાય નાયક અને નાયિકાનાં વર્ણનો સરખાં લાગતાં. પૂતનાના અને સ્વરૂપવાન બનેલી કુખના વર્ણન સાથે કૃષ્ણનું વર્ણન સરખાવવાથી આ મુદ્દો સ્પષ્ટ થશે.

પૂતનાનું વર્ણન :

કદળી પત્ર વાંસો વિરાજે, પેટ ચોપણ પાન;
ભર્યા પરિમળ નાલિ નિર્મળ, રોમાવળી પંકજતંત.

...
કંજી જેવી ગ્રીવા શીલા. કંઠ કાઠિયા નાદ;
વેસરવાળી અધર પરવાળી, બોલતી મધુર સાદ.

...
નયણું અંચળ સાધુ કાળજ, અંજન અથવા મીન.
(કડવું ૨૨)

કુખનું વર્ણન :

હતા બગલાવત સિરના કેશ રે, ઘેરા ચોટસો કણિધર શેષ રે;

...
હતાં લોચન ઝાયાવળિયાં રે, ઘ્યાં અણિયાળાં કર્ણ શું મળિયરિ
દંત વિના વદન ગયું મળી રે, ઘ્યા દશન દોડમની કળી રે.
(કડવું ૧૧૭)

કૃષ્ણનું વર્ણન :

અંજુજ વર્ણ અણિયાળાં, નેત્ર પરમ રસાળ;
ભુકુટી કાદંડ તાણિયું રે, કપોળલોલ વિશાળ.
લગલે શુક અંચુને, નાસિકાની દાંડી;
રક્ત અધર દંત દાડમ કળી, અંદન અચિત અંગ.
(કડવું ૧૧૦)

અથવા :

કૃદ્યાં નેત્ર અંબુજ ચતુર્ભુજ, રાજ્યે રમ્ય રેખાવળી;
નાસિકા શુક્રચંચુ પ્રમાણે, સ્વેત દંત દાડમ કળી.
વિશાળ હેદ કટિ પાતળી, અધર કાતળી આંખાતણી.
(કડવું ૧૪૭)

પ્રેમાર્નવનાં સ્ત્રીપુરુષો જાણે એકજ સરખાં આભૂષણો પહેરતાં હોય તેમ લાગે છે. વળી અમુક એક અંગ ઉપર પહેરવા માટે અનેક પ્રકારનાં આભૂષણો હોય ત્યારે પ્રેમાર્નવની સ્ત્રીઓ તે બધાંજ આભૂષણો, એકા સાથે પહેરતી હોય તેમ ક્યારેક જણાય છે. જો કે વર્ણનકલાનો આ દોષ સમગ્ર આખ્યાનયુગનો છે. પ્રેમાર્નવ જેવો પ્રતિભાશાળી કવિ પણ એમાંથી મુક્ત થઈ શક્યો નહિ એટલું તેના દોષપક્ષે કહી શકાય. આમ છતાં જ્યાં વર્ણન માટે ક્ષર્ધ પરંપરા ન હોય ત્યાં કવિની આગવી વર્ણનકલાને વિલસવાનો અવકાશ મળ્યો છે, તેમાં તે પુરોગામીઓને આંખી જાય છે. ‘નળાખ્યાન’માં દમયંતીને મેળવવા ઉત્સુક રાજાઓનું અને તેમનાં વર્તનનું, બાહુકતુ તેમજ તેણે જોડેલા ટારડા ધોડાનું વર્ણન; ‘દશમસ્કંધ’માં વલોણું તાણતી પુત્રને પકડવા તેની પાછળ દોડતી જશોદાનું અને વાછરડાં ચારવા જવા તૈયાર થયેલા બાળક કૃષ્ણનું વર્ણન; ‘ઓખાહરણ’માં સ્વપ્નભંગ થતાં બહાવરી બની પ્રિયને શોધતી ઓખાની વિરહાવસ્થાનું અને કેદ પકડાયેલા અનિરુદ્ધના છેલ્લપણાનું વર્ણન; ‘કુંવરબાઈનું મામેરું’માં નરસિંહની વહેલનું અને તેને આપેલા ઉતારાનું, એગા થયેલા નાગર સમુદાયનું અને તેમાંય નાગરિકઓનાં પહેરવેશ, આભૂષણો, હાવભાવ અને દોષનું, દામોદર દોશી અને કમળા શેઠાણીનું વર્ણન; ‘ચન્દ્રહાસ આખ્યાન’માં વિષયા અને તેની સખીઓની જલકીડાનું તેમજ ‘ચંચળ નયણે જોતી, બગ જેમ ડગ લસતી’ વિષયાનું અલિસારવર્ણન, ‘સુદામા ચરિત’માં સુદામાનું અને તેના દરિદ્ર શૃદ્ધસંસારનું વર્ણન, પ્રેમાર્નવની વૈવિધ્યપૂર્ણ અને ચિત્રાત્મક વર્ણનકલાનાં ઉદાહરણો છે.

ત્રેમાનંદની વર્ણનકલાનું મુખ્ય લક્ષણ તે તાદૃશતા. આ તાદૃશતા તે મુખ્યત્વે કરીને સ્વભાવોક્તિ અલંકાર દ્વારા સાધે છે. ઉપમા જેમ કાલિદાસની, પરિસંખ્યા બાણુની તેમ સ્વભાવોક્તિ ત્રેમાનંદની એમ કહી શકાય. સ્વભાવોક્તિ અલંકારનાં ઢેઢલાંક ઉદાહરણો આ વાતની પ્રતીતિ કરાવશે.

‘દશમસ્કંધ’માં વસોણું તાણતી જશોદાનું વર્ણન :

જશોદાજીએ દોહી ॥ ગાય રે, રેડ્યું ગોરસ ગોળી માંદા રે;
સાથે કામ કરે નવ જૂલે રે, ઉકળવા દૂધ મહેલ્યું ચુકુલે રે.
શ્રીકૃષ્ણનાં ચરિત્ર વખાણે રે, જશોદા વસોણું તાણે રે;
રખે રોતા શ્યામજીવાન રે, વસોણું રાખી દે ધરમાં ઠાન રે.
આલે પ્રસવેદની ઐશી રે, છૂટા કેશની લટકે વેણી રે;
નથ મોતી અધર પર ઢળકે રે, વસોવતાં ચૂડીકંઠથી ખળકે રે.
ઝીણી ધાળણી પલવટ વાળી રે, એહેવે જાગ્યા વનમાળી રે;
અધવચ મૂક્યું દધિ મંથન રે, પુત્રને કરાવ્યું પયપાન રે.

(કડવું ૩૫)

આગળ કૃષ્ણ અને પાછળ દોડતાં યશોદાનું વર્ણન :

આગળ પુત્ર ને પાછળ માત, ખુંધું ગામ બધું રે.
ખીજાં બાળક નહાસી જાય, મર્કટ વૃક્ષે ચડ્યાં રે;
ધાકાં યશોદા માત, ધાતાં ઢળી પડ્યાં રે.
પુનરપિ એઠાં ચાય, અંબા આસે બરી રે;
છેડા ખસી ખસી જાય, વેણી વીખરી રે.

...
‘હ’ આંત્ર બધાં લોચન, ‘હીસે’ સોદામણ્યાં રે.
‘હ’ કોધે બધું કપાળ, રીતે તરડીયું રે.

અને આ કૃષ્ણ :

શોભે મોહનજીવું મુખ, માખણ ખરડિયું રે.
છે ખીટલીઆળા દેશ, માહે રેણું લારી રે.
ન્હાસે ત્રિશુવનનાથ, જુએ ફરી ફરી રે.
છે ગોરસ ખરડયા દેહ, તકનાં બિંદુ ઝરે રે;
એવા દુઃખીયા દીનાનાથ, માખણ ભક્ષણ કરે રે.
ખોડંગાતો વિશ્વનાથ, ચોટે ચાલતો રે;
સોને મલ્લો સિંહનો નખ, હેડે હાલતો રે.
(કડવું ૩૬)

પ્રેમાનંદ અન્ય અલંકારો ચમત્કૃતિપૂર્વક યોજે છે :

ઉત્પ્રેક્ષા :

ગિહવા જાણે સર્પિણી રે, મુખ ગુફાનું દાર;
કુચ શિખર ગિરિતણાં, રમે ઉપર નંદકુમાર.
સેવાળ સમુદ્ર સિલાતણાં, તેમ છૂટા મસ્તક દેશ;
ધવણ છિદ્ર બિહામણાં, માહે ગજ કરે પ્રવેશ.
(કડવું ૨૭)

મહાખળ કીધું પંકજ ચક્ષુ, જિખળ લરાવી બેઠું વૃક્ષ;
શકે શું મેઘ ગગન ગડગડયા ! કે સપ્ત સાગર ઉછાળે ચડયા !
કે મેરુ વિંધ્યાચળ આધડયા ! શું દિગ્ગજ ઔરાવત વડયા !
ગોપુળમાં રાજદ રહ્યો ગડગડી, મૂળથી વૃક્ષ પડ્યાં દડકડી.
(કડવું ૩૮)

અતિશયોક્તિ :

‘દશમસ્કંધ’માં દેવડી સાથે પશુ અને વૃક્ષોને પણ કવિ રડતાં બતાવે છે એ અતિશયોક્તિનું ઉદાહરણ છે :

દેવડી રોતાં હો, રોઈ પ્રજા ગામની;
રોયાં વૃદ્ધ જીવન હો, રૂએ બાળક બાકુવાં.

ચેયા હય હસ્તી હો, ચેયાં નમ્ર આકૃષ્ણ;
ગગને ચેયા દેવતા હો,.....
(કડવું ૫)

વિનાશિ :

કૃષ્ણ મધુરા જવા તૈયાર થતા ગોપીઓ ત્રિમાસે છે :
માહોમાહે જાત કરે સુફરી, શ્રીકૃષ્ણ વિના જીવશું કેમ કરી,
હોય હીપક વહોણુ જેવું એહ, બાઈ પ્રાણ પામે જેવો છે
થાય જળ વિના જેવી વેલડી, રાણી વિના જેમ સાહેલડી,
વિનય રહિત જેવી રસના, તેવા આપણ વિકલ વિના,
આદ્રણી ચંદ્ર વિના જેમ શ્યામ, ગોવિંદ વિના તેમ યાશે ગાય
સૂર્ય વિના જેમ હોય ગગન, શ્રીકૃષ્ણ વિના તેમ દુનઃપતન
... ..

(કડવું ૧૧૦)

વિષમ :—

તમને ભાતિ, બાળકની યડે, કેમ, ધાત હવે, આ કન્યા વડે,
મશક કેમ શોષરો સમુદ્ર, કેમ મનુષ્ય જુદે હારે મહાકુદ્ર
શુ આગિયાથી અખાસે ભાણુ, શાદ્દલને કેમ ઠણુરો જ્ઞાન,
મૃગનો ફેલ્યો મેરુ કેમ પડે, તમને મત્યુ કેમ હોય કન્યા વડે,
કયા કુજર કયા કૃષ્ણજી, કયા મૃષિય નાનું પ્રમજ,
કયા મુક્ત ફેલ, કયા ચણ્યા, કયા વજ્ર પકજ તંત

(કડવું ૧૧૧)

વિરોધ :

માહરો નાથ વિશ્વભર કઠાવે, જુઓ શુદ્ધિને પ્રબોધર ધાવે

(કડવું ૧૧૩)

જોડગતો વિશ્વનાથ સૌરે ચાલતો રે.

(કડવું ૩૬)

સાર :

કાંઈ 'ચે' કઠિણ છે 'પાપાણુ' તે 'ચે' કઠિણ છે લોહકું;
વળે તુલ્ય છે કાળજ મહારું, લોકને શું દેખાકું મોહકું રે.
(કડવું ૫૬)

દર્શાવ :

જેમ વ્યભિચારિણીને નવનેવા, પુરુષ વલ્લભ પ્રાણ;
ગોવિંદનાં શુભ નવનવા, વલ્લભ લલતને નિર્વાણ.
(કડવું ૫૬)

જેમ ગુપ્ત ખડગ-કેસ મધ્યે, લસ્મે લંકચો હતાશ;
જેમ અંધમાં આદિત્ય ધેરો, ગુપ્ત રૂપ-કીધું અવિનાશ.
(કડવું ૨૨)

રૂપક :

દશમસ્કંધમાં કવિએ સંસારને 'હિંડોળા'નું રૂપક આપ્યું છે :
સંસાર હિંડોળા 'ખાંધી' રે બહે, કાંઈ કરમે 'હો'એ કોટિ જવડો રે.
(કડવું ૨૫)

કૃષ્ણ સુખે કૌરવને મારો ગ્રીકી,
પણ દુઃખેધન ને શીમ આંખની કાંઈ.

... ...
સુખે માદવ અહીં આવો ચડી,
છે પાંડવ હું. અંધની લાકડી.

(કડવું ૧૪૦)

વિદલાં વાધે ઘેરી, વિદલાં વાધે ઘેરી ગાય;
દાવાનળથી જળતી રાખી ગો, તેમ દરજે મારી સહાય.
ભાત રૂકમિ છે રૂપે પારંધી, તેલે નાખી મોટી જળ;
... ...

કુંદનપુર રૂપીયું વન દારુણ, થયો લીલ રુદ્રમિ મુજ ભાત;
શિશુપાળ રૂપી અગ્નિ લગાજો, જરાસંધ પવન શું સાથ
(કડવું ૧૫૩)

વ્યાજસ્તુતિ :

દારે ઉપાને રેણુ ઉડે ચોહો પાસ,
જાણે દળ જાણે અહોહિણી પચાસ.
(કડવું ૧૫૪)

ઉપમા :

મૂળ રૂપ ધરીયું માયા તરી, વાધી જોજન દહોડ;
જેમ પર્વત ઉપર પોપટો તેમ, વિરાજે રણુહોડ.
...
સૂકી વાવ જેવી જે આંખડી રે, નાસિકા મોટો કૂપ.
...
સેવાળ સમુદ્ર શિલાતણા તેમ, છટા મસ્તક કેશ;
અવણુ છિદ્ર પિઠામણાં, માંહે જળ કરે પ્રવેશ.
(કડવું ૨૩)

આંતિમાન :

અમરને જોઈ તેમાં ગોપીઓને કૃષ્ણની આંતિ થાય છે :
હાં હાં ભોગી અમરાને હો, ઉદવજ્જ લમતો બાળો;
રમે જાણુ દહીને જાણો, ધૂરત કપટી દાળો.
(કડવું ૧૩૨)

૧૧. ભક્તિપરાયણ કવિ પ્રિમાનંદ :

‘ઉદરનિમિત્તે’ આખ્યાન રચવા પ્રવૃત્ત થયેલો પ્રિમાનંદ કેવળ
આખ્યાનકાર રહેતો નથી. એની પ્રતા અને પ્રતિભા પરિપૂર્ણ રૂપે છે

સમર્થ આખ્યાનકવિ બને છે. આખ્યાનકવિ તરીકેની તેની સિદ્ધિ મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં અનન્ય છે. સર્જનના આરંભકાળમાં વસ્તુલક્ષી પ્રતિભાને લીધે કથનશૈલીમાં જેવો ઉન્મેષ દાખવી શક્યો તેવો આત્મલક્ષી ભિમિકવિતા વિશે દાખવી શકતો નથી. આમ છતાં કેટલીક કૃતિઓમાં આત્મલક્ષી ભિમિની સચોટ અભિવ્યક્તિ આરંભકાળની કૃતિઓમાં દેખાઈ આવે છે. ‘ઓખાહરણ’માં બાણાસુર સાથેના યુદ્ધમાંથી અભિમન્યુને વારતી ઓખાના ‘ઓ હડીલા રાણા’ના કડવામાં એ અલગત વરતાય છે. પરંતુ એવા દાખલા જૂજ મળે છે. એનાં આખ્યાનો વસ્તુલક્ષી કથનશૈલી અને રસની ઉત્કટતા સાધવાની સિદ્ધિને કારણે આસ્વાદ્ય બન્યાં છે.

ત્રેમાનંદ ઉદરનિમિત્તે આખ્યાનો લખ્યા એ સાચું. એ પ્રયોજનથી ત્રેમાર્ધને સર્જનના આરંભકાળમાં કેવળ જનમનરંજન કરે એવાં કથા-વસ્તુ તેણે પસંદ કર્યાં અને પરિણામે ‘ઓખાહરણ’ અને ‘અભિમન્યુ આખ્યાન’ જેવી રચનાઓ મળી. આ કૃતિઓમાં ધર્મ અને ભક્તિનો સ્પર્શ નથી. પરંતુ આખ્યાનકાર તરીકે તેણે નોંધ લીધું કે તેના આ આખ્યાનો ‘લોકોના’ મનરંજન અવશ્ય કરે છે. પણ સાથે તેમને ધર્મ વિશે પણ કંઈક ખપે છે અને તેણે ધર્મ અને ભક્તિભાવને પોષક કથાવસ્તુની પસંદગી કરી, પોતાની સરળ થયેલી કથનશૈલીમાં ‘અંદ્રહાસ આખ્યાન’ જેવી રચનાઓ આપવા માંડી અને તેણે ભક્તિનો મહિમા ગાયો અને ભકતોનો મહિમા ગાતો ભક્તપરાયણ કવિ બની ગયો. ‘નળાખ્યાન’ જેવી કૃતિમાં ભક્તિનો મહિમા ગાવાને અવકાશ ન હતો, ત્યાં પણ તેણે ‘હારયોરી’ની ઘટના ઉમેરી, દમયંતીની પ્રાર્થના રૂપે ભક્તિનું તત્ત્વ આણી દીધું છે. જેમ કારોટામાં રહેલી ઈવળ ભમરાનું પ્યાન ધરતાં ધરતાં પોતે જ ભમરો બની જાય છે, તેમ ભકતોનાં ચરિત્રગાતાં ગાતાં ભક્તપરાયણ ત્રેમાનંદ જીવનના અને સર્જનના છેલ્લા તળકડામાં ભક્તિપરાયણ કવિ બની ગયો છે. ‘દશમસ્કંધ’માં તો ભક્ત તરીકેની આત્મલક્ષી ભિમિનો સ્પર્શ પણ નોંધ સકાય છે. ‘સંસાર દિગ્ગો

બાંધ્યોરિ બ્રહ્મે, (કડબું ૨૫) 'વલવલે વૈકુળનાથ, ગોપી મુને મારશે' મહારી માત (કડબું ૩૩) 'મોટે મા' બોલો' રે 'સર્પ' સાંભળશે રે (કડબું ૩૫), 'મારું માણકડું રીસાબું રે' (કડબું ૫૬), 'વ્યાકુળ થઈ' છે પ્રજની નારી' (કડબું ૬૨) 'કાર્તિકીને કાંડે રે જીભી' પ્રજની નાર' (કડબું ૬૩) 'જેવાં કડવાંઓ પ્રેમામંદની લક્ષિતેની ભોમિનું નિરપણું કરનાર સુંદર પદો છે : 'ચંક્રહાસ આખ્યાન', 'કુંવરખીઈનું મામેરું' જેવી કૃતિઓમાં, પ્રભુએ આગળ જો 'જો લકતોને 'જેવી મદદ કરી' હોય તેની યાદ આપી પ્રભુની સદાય માગતી બીબાંદાળ પ્રાર્થનાઓ કથાપ્રવાહમાં અવરોધક બને છે. 'નળાખ્યાન' માં 'હો હરિ' સંસર્ગધાતી' એ પરંપરાથી જુદા પડી લકતની આરબૂને પોતાની રીતે વ્યક્ત કરવાનું કવિનું વલણ સ્પષ્ટ કરે છે. પરંતુ 'દર્શનસ્કંધ' માં :

તું છે સત્ય અસત્ય સંસાર, દષ્ટિ પદાર્થ સર્વ વિકાર;
સર્વ રજ તમો ગુણ ત્રણ, તેથી અજગો અસરજીવરણ.
તેં ત્રિગુણે જગત સાંકળિયું, વિશ્વ માયાપદમાં કળિયું;
તું અક્ષર અબેદ અવિનાશ, તે જ કળા ક્રાંતિ પ્રકાશ.
ઉત્પત્તિ સ્થિતિ લય નહીં તાહારે, બ્રહ્માંડ ક્રાંત તાહારે આધારે;
તું તે વિશ્વ પિતામહ સ્વામી, સર્વ જીવનો અંતરભૂમી.
સ્થાવર જંગલમાં રહ્યો વ્યાપી, પંચ મહાભૂતને સત્તા આપી;
તું તે સરજો પાળે સંધારે, એકલો અનેક રૂપે વિસ્તારે.
તું તે સૂક્ષ્મ મધ્યમ સ્થૂળ, તું તે મદળ સૃષ્ટિનું મૂળ;
તું ઘટઘટ દેહનો ધારી, સ્વરૂપ અરૂપ સ્વયંકારી.

તહારી સત્તાએ હું લખું લેખ, તહારી સત્તાએ ધરાધરે શેખ;
તહારી સત્તાએ સૃષ્ટિ ધરે ભોમ, તહારી સત્તાએ મુજ તપે બોમ.
તહારી સત્તાએ પવન ગતિમાન, તહારી સત્તાએ ઈંદ્ર રાજધાન;
તું સત્તાએ મેઘ જળ વરસે, તહારાં દર્શનને શિવ તરસે.

એ રીતે, અધ્યાત્મજ્ઞાનને આત્મસાત્કારીને, નિરૂપતો કવિ
પ્રેમાનંદ 'જ્ઞાની કવિ'ની કક્ષાને પામ્યો છે તેમ પ્રેમલક્ષણા લક્ષિતનો
પથ તે કવિ-છે તે નીચેના પદ પરથી જણાશે.

• કાલિદાસે કાંઠે રે, જીભી રહી પ્રજ્વલાર;
• વિલેગ દમે દીપ્તાનાથનો રે, નેત્રે ભરતી વાર.

...
ધન જંદાવનની સ્વેસડી રે, ધન જંદાવનની મુણી;
અમો પ્રણય થઈ નવ અવતરી રે, ઉપર ચાલત હરિના ચણી.
શાને કહેત બધા તુને રે, જો જન્મ વાંસનો દેત;
અમો યાત વિફલની વાંસળી રે, અધર તણો રસ લેત.
ગોપી, ગુણ, શો, ન અવતરી રે, હરિ કંઠે, યાતી હાર;
વિધિ અમને આપ્યો હીન રે, પશુપંખીનો અવતાર.
ધન મૂગ જંદાવન તણા રે, જો સાંભળે મોરલી નાદ;
હસ્તુરી થઈ વેણુ રસ તણી રે, કામસિયો જળે સ્વાદ.
અમો કાં ન સરજી પૂંખિણી રે, કરતી જામિલાને જાંબ;
અમો કાં ન નિરમી જ્યેષ્ઠિકા રે, રહેતી હરિતણા કર મહાંબ.

...
આજ અમને શો નવ આપીયો રે, હડા પ્રણો અવતાર.
અમો મૂઠા સુખ કરીને માનતી રે, પ્રણ કરત જોડીનો અહાર.
નાનંદ ગૃહે દાસી નવ અવતરી રે, નાનું બુદ્ધ્યો પ્રજ્વલારેવ;
કૃતારથ આતી અમો રે, તો કરતી હરિની સેવ.
(કડવું ૬૩)

• “હારે સસ જિરાજે રે” (કડવું ૬૬), અને “રમે નારાયણ
નૃપત્યે રે” (કડવું ૬૭)માં, જળે. સાક્ષાત્કારની અનુભૂતિનો રણકો
સંભળાય છે.

દશમસ્કંધમાં જ પ્રેમાનંદ એક સ્થળે કહે છે :

રસ અનુભવી ચતુર પંડિત, બાથે બંધ જુગત અપાર;
 લલિત પદ ગૌરવ ઘણું, વેહે વાણી ગંગાધાર.
 એવા કવિને ભક્તિ નહીં, જેમ બીજ વહોણું ક્ષેત્ર;
 પદબંધ દીવા પ્રીત વહોણું, જેમ પુતલી પાપે નેત્ર.
 પંડિત યથા હરિ નવ લલા, પ્રજાની રલા નિજ અહંકાર;
 ભક્તિ વિના અધ્યયન યથા વેહે જપલ પુસ્તકભાર.
 (કડવું ૧૪૬)

પ્રેમાનંદ ‘દશમસ્કંધ’ જેવા અર્થગર્ભ ગ્રન્થનો અનુવાદ કરતો પંડિત નથી. કવિપદનો તેને અહંભાવ નથી દશમના દ્રવે તે ભક્તિથી ભીંજાયો છે.

૧૨. કેટલીક ક્ષતિઓ :

ક્યારેક હળવું નિરૂપણ કરવા જતાં અથવા શરતચૂકથી આ રચનામાં કેટલીક ક્ષતિઓ આવી ગઈ છે.

જશોદા સઘઃપ્રમુતા છે. તે જાતે જીડીને નંદરાય પાસે જઈને પુત્રજન્મની વધાર્ધ આપે છે (કડવું ૧૬) એ શક્ય નથી. વળી તેની શુશ્રૂષામાં કોઈ નહિ હોય ? એવો પ્રશ્ન પણ ઉપસ્થિત થાય છે. કૃષ્ણ બે વાર અગ્નિપ્રાશન કરે છે (કડવું ૫૮, ૬૦) સારે ગાવાળિયાઓને આંખ બંધ કરવા કહે છે, અને તેઓ આંખે ઢાઢ દેવા છતાં “આંગળી ચાળે હેરી જોય” એમ પ્રેમાનંદ ઢાસ્ય નિબંધન કરવા કહે છે. આંખે ઢાઢ દેવાવવાનો હેતુ એ છે કે અગ્નિનું પાન કરતાં પોતાને કોઈ જોઈ જાય ને કદાચ છળી જાય. પરંતુ તે સાથે આ તુકો અતિ બાલિશ છે, તેથી અસંગત છે.

વસ્તુતરણ પ્રસંગે કૃષ્ણ, ગોપીઓને- કહે છે ‘તમને સૂર્યની લાજશરમ નથી તો મારી જાળકની શી લાજ હોઈ શકે? તમે બધી સતીઓ છો તે સારી પેઢે જાણું છું. તમે પાણીની બહાર આવો છો કે ગોકુળ બધી તમારે ઘેર કહી આવું? કે વાંસળી વગાડી ‘બધા ચોવાળિયાને બોલાવું?’ (કડવું ૬૭) આ Black Mailing જેવી ધમકી પૂછું પુરુષોત્તમના મુખમાં શોભે એવી નથી. એજ રીતે તેની વેણુ સાંભળી સર્વ ગોપીઓ બધાં કામ પડતાં મૂકી વૃન્દાવનમાં દોડી આવે છે ત્યારે કૃષ્ણ તેમના પર આક્ષેપ કરે છે, કે ‘તમે મારું બ્રહ્મચર્ય ભંગ કરવા આવી છો.’ (કડવું ૮૫) આ પછી કૃષ્ણને માનવીય બનાવવા બતાવેલી હીનતા છે.

ગોવર્ધનપૂજા વખતે કૃષ્ણ ઇન્દ્રનો પ્રલાવ સહન ન કરી રાકતાં અસહિષ્ણુ બન્યાય છે તો અગ્નિકાની પૂજા વેળાએ ઇર્ષ્યાથી દેખાય છે. એટલું જ નહિ, પોતાના સિવાય અન્ય દેવની પૂજા કરનારને, (જુઓ નંદનું એકાદશીપ્રત) પછી તે પિતા પણ કેમ ન હોય, તેને શિક્ષા કરવા તત્પર દિન્નાખેર હોય તેવા બન્યાય છે. બ્રહ્માને ભ્રમ નિરાસ થયા પછી તે કૃષ્ણના ઉચ્છિષ્ટ અન્નનો પ્રસાદ લેવા જે હાંસાં મારે છે, કૃષ્ણ યમુનાના જળમાં મુખપ્રક્ષાલન કરશે એમ ધારી તે માછલું બને છે તો કૃષ્ણ કામજાથી હાથ ભૂંછી લે છે એ નિરૂપણ હાસ્ય માટે ઠીક છે. એ આખી ઘટના બ્રહ્માને બ્રહ્મની નિર્ચીકૃતા નિર્વિકારિતા અને નિર્સેપતા જતાવવા માટે ચોજવામાં આવી છે, ત્યારે પ્રેમાનંદને હાથે તે અસહિષ્ણુ ઇર્ષ્યાખેર અને ક્રિતાખેર બની જાય છે તે સર્વથા અસંગત છે અને આ છેલ્લી ઘટના પણ કૃષ્ણનો નિર્ચીકૃત અલ તરીકેનો નહિ, સુક્રિતાખાજ તરીકેનો જ પરિચય આપે છે. - -

૧૩ : પ્રેમાનંદની લોકપ્રિયતા

પ્રેમાનંદ લોકપ્રિય કવિ હતો, જનતાપ્રિય કવિ હતો. એનાં આખ્યાનો ગુજરાતી સમાજમાં આદરણ્યરેલું સ્થાન પામ્યાં હતાં. લોકજીવનનો જ એક ભાગ બની ગયાં હતાં. સ્વ. નવલરામે ૧૮૭૩માં લખ્યું હતું; ‘હજારોને સુદામાચરિત્ર સનિવારે અને હાંડી સનિવારે ગાઈ જવાનો નિયમ છે. ગામેગામ ચેત્ર માસમાં એનું આખાદરણુ તો જીજ્ઞાસુ રહે છે. જુવાન કે વૃદ્ધનાં અંતઃકરણુ વિદ્વેલ કરી નાખે છે અને વ્યાસની એ કાવ્યથી રોજી ચાલે છે. શ્રાદ્ધના દહાડામાં જ્યાં ત્યાં નરસિંહ મહેતાના બાપનું શ્રાદ્ધ વંચાય છે અને લોકો અડધી રાત આનંદમાં અને નાગરો પર ફિટફાર પાડવામાં કાઢે છે. સુરત કે જ્યાંના લોકોએ એ કવિનો વિશેષ ઝીલ્યો-હોય એમ માલૂમ પડે છે, ત્યાં દરેક સ્ત્રીની અધરણી વખતે સાસરે અને પિયરે મોસાણું ગવડાવવું એ તો એક આચારનો જ ભાગ થઈ પડ્યો છે. મોમાસાના દહાડામાં ત્યાં એક પણ ગામકું એવું નહિ માલૂમ પડે જ્યાં પ્રેમાનંદ-કૃત દશમસ્કંધ વંચાતો નહિ હોય.’

એ પછી ૧૯૪૫માં સ્વ. બળવંતરાય ઠાકરે નોંધ્યું : “હું બાળક હતો, ત્યારે આસપાસનાં કુટુંબોમાં પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનોમાથી એક યા બીજું આખું કંઠસ્થ એવી ડોશીઓ પુખ્તવયની મૃદિણીઓ અને યુવતીઓ પોતપોતાના વર્તુળમાં જાણીતી હતી. ભરુચના પારસીઓમાં પણ લગ્ન અને અધરણી જેવા પ્રસંગે પ્રેમાનંદનાં એક બે આખ્યાનોની કથા થતી અને એ આખ્યાનો આખાં કંઠસ્થ હોય એવા પારસીઓનો પણ છેક અભાવ ન હતો.....ગુજરાતનો હિંદુ સમાજ અમુક સૈદ્ધાંતો દરમિયાન આ પ્રકારનું તળાવ હતું અને પ્રેમાનંદ એ તળાવમાં પાકેલું સૈદ્ધાંત મુંઢર માજીલું હતું.....પ્રેમાનંદ અને શામળ અને એ મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યની લોકપ્રિયતા હું જન્મ્યો ત્યારે જોટલી હતી તેટલી હું વીસ વર્ષનો થયો ત્યારે નહોતી અને તે પછી

આજ પચાસ-સાઠ વર્ષે, હું ફિરોઝ હતો અને મારા જોવામાં આવેલી તેટલી રહી નથી.’

પ્રેમાનંદની લોકપ્રિયતા તેનાં આખ્યાનોમાં રહેલી લલિતપ્રધાને જ કારણે હતી એમ નહીં. ઠાઠક સઘન્યાત યૌવના પ્રેમાનંદની આખ્યામાં પોતાના યૌવનની આરંભની અભિવ્યક્તિ જોતી હશે; સાસુ-નણ્ડનાં મહેણાં ખાતી-નિર્ધન જાપની ઝાઝ નમાઈ દીકરી કુંવરબાઈમાં અને ઠાઈ ત્યક્તા દમયંતીમાં પોતાની સમકુળિયણ જોતી હશે. સામાજિક કાર્યો ન કરી શકતાં જ્ઞાતિની વિડંબના પામતો ઝાઈનિર્ધન નરસિંહમાં પોતાનો મિત્ર જોતો હશે, તો ઠાઈ છેલ કૃષ્ણમાં કે અનિરુદ્ધમાં પોતાની જ છત્રી નિરખતો હશે. વળી એ સમયમાં મનોરંજનના સાહિત્ય તરીકે પ્રેમાનંદ અને શામળની કૃતિઓ સૌથી લોકપ્રિય હતી. શામળની વાર્તાઓ જાહેર સમુદાયમાં ઠહેવાતી, ખાનગીમાં વંચાતી પણ તેમાંના પ્રેમપ્રસંગોને લીધે ધરની વદ્ધુદીકરીઓના હાથમાં મૂકતાં લોકો સ્વાભાવિક રીતે અચક્ષતા હશે. પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનો એ રીતે નિર્દોષ હતાં. પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનો મોટે હોય એવી સંખ્યાબંધ વ્યક્તિઓ હતી. પણ શામળની પદ્યવાર્તાઓ (સારાંશ રૂપે નહિ) ઠાઈએ મોટે કરી હોય એવી નોંધ થઈ નથી. પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનો આખાલજલ્લ, લજેલાં અને અભાગુ, સ્ત્રીપુરુષ સર્વને માટે આસ્વાદ્ય હતાં.

પરંતુ આજે જીવનમૂલ્યો બદલાયાં છે. કેવળ લલિત એ જીવનનું ધ્યેય નથી. ચાર પુરુષાર્થોમાંથી ધર્મ અને મોક્ષને બદલે અર્થ અને કામ જીવનના ધ્યેય રૂપે પ્રધાન સ્થાન પામતા જાય છે. એ રીતે પ્રેમાનંદનાં લલિતપ્રધાન આખ્યાનોથી લોકો વિચુબ થયા છે. મનોરંજન માટે અનેક માર્ગો પ્રાપ્ત થયા હોવાથી એ રીતે પણ તેનું મહત્ત્વ ઘટી ગયું છે. બીજી તરફ યુજ્જરાતી સાહિત્યનો વિકાસ એટલો સર્વાંગી થયો છે, કે પ્રજાને પોતાની સંવેદનાના દર્શન માટે પણ

- માનુપદેહ દેવને દુર્લભ, કેા પુણ્યે પ્રાપ્તિ થાય;
જેથી પરમપદને પામે પ્રાણી તે, ભજન વિના જોળે જાય. ૯
- સંવાદ શુક પરિક્ષત રાજનો, કહું પ્રાકૃતપદભંધ;
નેવું અઘ્યાય નારાયણલીલા, પાવન દશમસ્કંધ. ૧૦
- શૌનકને કહે સૂત પુરાણિક, પરિક્ષતને શુક જોગી;
કોઈએક રસિયો રસ ચાખ્યો, શ્રીલાગવતનો લોગી. ૧૧
- બ્યાસાત્મજને પરિક્ષત પૂછે, કથા દશમની કેવી;
ગોપવેશ ગોવિંદે લીધો, કોણ વિધુંસુરલિ સેવી. ૧૨
- કારાગૃહમાં જન્મ થયો, ગોકુળમાં ગવાયાં ગીત;
જગતપિતા જસોદાએ બાંધ્યો, દેખીતું વિપરીત. ૧૩
- ખટમુખવાહનપીછ ધર્યાં ને, ગળે શુંગતની માળ,
કદ્દુસુતના શિરપર નાચ્યા, વાઈ વેણુ રસાળ. ૧૪
- કોમળમુખ પાવક કેમ પીધો, લીધો ગિરિ અંશુળિયે;
શરદનિશાએ ગોપવધૂને, કરુણા કીધી સામળીયે. ૧૫
- બદ્ધી બક વછ અઘ વિડાયાં, વૃપલ બ્યોમ ને કેશી
કઠિણ કંસનો કંઠ જ મરડ્યો, કઈ પેર હૃદય જોશી. ૧૬
- શુરુસુત શુરુદક્ષણામાં આપ્યો, કાળજવન પરજાળ્યો;
ભીમકસુતા ભગવાને આણી, મદ રુખમૈયાનો ટાળ્યો. ૧૭
- સોળ સહસ્રથું લીલા કીધી, નારદે નાથ ન કળીયો;
પાંડવ પાસે કુટુંબ સાથે, દુષ્ટ દુર્યોધન દળીયો. ૧૮
- પરમ લીલા પુરુષોત્તમ કેરી, સાંભળવા સુજ મન;
કૃપા કરીને કહો શુક જોગી, દશમનું વરણન. ૧૯
- ધન ધન કહી શ્રી શુકલ જોડ્યા, નરકાતીત નરેંદ્ર
જ્ઞાનચંદ્ર પ્રગટ્યો અંતરમાં, ચંદ્રવંશના ચંદ્ર. ૨૦

ધન વલ્લભ જેમ લોભી જનને, ચોરને અંધારી નિશા;
સેમ હરિજનને હરિકથા વહાલી, જેને આવી મહાદશા. ૨૧
પિતાણને પ્રણામ કરીને, પ્રથમ અધ્યાય વિસ્તારું.

શ્રોતા વક્તા ઉભયતણાં, આવાગમન નિવારું. ૪૨

સૂરજવંશી, સોમવંશી, નવમામાં વખણાણા;
જહુરાજના વંશવિષે છે, બહવબોધ કહેવાણા.
ઉત્તરાના ઉદર વિષેથી જેણે,^૫ તુંને બળતો રાખ્યો;
તે મહિમા સંલગાવું તુજને, જે બ્યાસજીએ ભાખ્યો.^૬ ૪૪

વલણ

ભાખ્યો મહિમા બ્યાસજીએ,^૭ લીલા શ્રીદશમતણી રે;
વિપ્ર પ્રેમાનંદ કહે કયા, લીલા દશમની ભણી રે. ૪૫

કેડવું રણુ—રાગ સારંગ

શુકજી કહે સાંભળીયે રાય, દશમસ્કંધ પ્રથમો અધ્યાય;
શ્રોતા વક્તા પૂછક જન, એ કયા ત્રણુને કરે પાવન. ૧

પ્રાણીએ પામી મનુષ્યાદેહ, હરિકથા શું કરવો નેહ;
સ્વરૂપ કરવું ધરનું કામ, પણ ન મૂકવું હરિનું નામ. ૨

વેહેવાર માત્ર કરવો વેપાર, રહેવું હરિકથામાં તત્પર સાર.
મૂઢી નિદ્રાસેજ્યા ખાવું,^૮ હરિકથામાં તત્પર થાવું. ૩

ભાગવતઅમૃત શ્રવણે આપીયે, સંસાર કામ અમથા નાખીયે;
અધર્મી દૈત્ય વાઘ્યા એક વાર, ડાહ્યો શેષ ભૂમિ જહુ ભાર. ૪

અધર્મે ધરા કંપિત થઈ, વસુધા સુરભિ રૂપે ગઈ;
ઈંદ્રસભામધ્યે આવી ગાય, પૃથ્વીને પૂછે સુરસાય. ૫

૫. જેને ઉત્તરાના ઉદર વિષેથી ... જે શ્રી શ્રીગ્યાસે ભાખ્યો ૬. ભાખ્યો
મહિમા ૭. બ્યાસજીએ ૮. મૂઢી નિદ્રા સેજ ખાવું,

- કાં અવની તું આંસુ ભરે, વળતી વસુધા એમ ઓયરે;
અસુરદોષે હું થરથરું, પ્રભાભાર કઈ પેરે ધરું. ૬
- ઇંદ્રસાથ પામ્યો મન શોક, પૃથ્વીને તેડી ગયો બ્રહ્મલોક;
બ્રહ્મા આગળ રોઈ ધરા, કૃપા કરીને અજ ઓચર્યા. ૭
- તહારું હૃદય મેં જાણ્યું સહી, વારુ કીધું અહીં આવી મહીં;
હિરણ્યગર્ભે કીધી મયા, ક્ષીરસમુદ્રે તેડી ગયા. ૮
- શિવ બ્રહ્મા ઇંદ્રાદિક દેવ, જેસી નારાયણની માંડી સેવ;
કેા જિઠ્ઠાળાહુ થઈ માંડ્યું ધ્યાન, કેા અધોમુખે કરે ધૂમ્રપાન. ૯
- કેા એક પગ અંગુષ્ઠે રહ્યા, કેા દંઠ આસન જિઠ્ઠું રહેતા થયા;
કેા સહસ્રનામ ઉપનિષદ શણે, હરિ પામવા હોહેલે ઘણે. ૧૦
- એક વરસ દેવે દેહ દમી, આકાશવાણી બ્રહ્મની હવી;
જેમ દેવે દાધાને છાટે ઘંન, તેમ દેવને વિષ્ણુવચન — ૧૧
- “સમગ્ર દેવ દેહ શાને દમો, કરો ઉદમ આજસ નિર્ગમો
મૃત્યુલોકમાં તમો પરવરો, જાદવ થઈ મથુરા અવતરો. ૧૨
- વસુદેવ શૂરસેનકુમાર, તહાં અમો લેશું અવતાર;
દેવકીમુત ધરાવીશું નામ, જિહરશું અમો ગોકુળ ગામ. ૧૩
- સોળ કળા પૂરણ અવતાર, શ્રીકૃષ્ણ નામ હરશે ભૂભાર;
ખીજ અવતાર જોલ્યા બાવીશ, તે ક્ષીલા અંશ મૂંચા જુગદીશ ૧૪
- રામચંદ્ર મર્યાદા પુરુષોત્તમ, શ્રીકૃષ્ણ અવતાર પૂરણ બ્રહ્મ;
વેકુંઠરચના ગોકુળ આણી, રાસ રમશે સારંગપાણી. ૧૫
- અમરમાત્ર જાદવ અવતરો, શિવ બ્રહ્મા આદે દેહ ધરો;
રામ રૂપ ધરશે તહાં શેષ, જોગમાયા લેશે કન્યાવેશ. ૧૬
- અમો રામકૃષ્ણ સહોદર બ્રાત, અસુરસ્વર્ગ કરશું નિપાત;”
પછી મૌન કીધું એવું કહી, પણ દરથન પામ્યા નહીં. ૧૭

અમરમાત્ર આનંદી કૃપા, માનવ ચર્ધ અવની અવતર્યા.
 તે દિપ્પણ અર્થે કહ્યા કોણ કોણ, જુદરૂપાત અવતર્યા ગુરુ દ્રોણ. ૧૮
 અશ્વત્થામા શ્રી મહાદેવ, જે ચિરજીવી ભોગ અવશ્યમેવ;
 વિશ્વાવસુ ધૃતરાષ્ટ્રસય, જે ગાંધર્વનો રવામી કહેવાય. ૧૯
 પાંડુસય કુબેરનું રૂપ, જમરાજા યુધિષ્ઠિર ભૂપ;
 વાયુ વૃકોદર ઈંદ્ર અર્જુન, અશ્વિનિકુમાર તે માર્દીનન. ૨૦
 કણ્વ ભાસ્કર અંદ્ર અભિમન, વિધિ અકૂર, કામ પ્રભુમન;
 ધૃષ્ટદ્યુમ્ન અગ્નિ અવતાર, સનક વિદુર, ઓધર ઓંકાર. ૨૧
 ગોપી ઋષા, રાધા ભક્તિ, હલધર શેષ, કન્યા શક્તિ;
 શ્રીકૃષ્ણ વિષ્ણુ અશરણુશર્ણુ, એ રહ્યાં અંશઅવતર્ણુ. ૨૨
 કહ્યા અવતાર દિપ્પણમાં યથા, હવે આરંભું મૂળથી કથા.
 જમુનાતટ મથુરાપુર ગામ, રાજા તહાં ઉચ્ચસેન નામ. ૨૩
 તે ઉચ્ચસેનનો દેવક જાત, તે લઘુ વયમાં પામ્યો નિપાત.
 દેવકને દેવકી દીકરી, તે ઉચ્ચસેનને ઉછંગે ઉછરી. ૨૪
 ઉચ્ચસેનની નારી સ્વરૂપે પર્મ, તે એકવાર પામી ઋતુધર્મ.
 નાહી ઉભી અંબા કૂટકી, તે કાળનેમિની દબે પડી; ૨૫
 તેથી ઊપન્યો પાપી કંસ, તેણે પુણ્ય ધર્મમાં કીધો ધ્વંસ.

વસંત

ધ્વંસ કરે કંસ હરમતિ તે, અસુરમારગ અનુસરે રે;
 ચાલે નહીં ઉચ્ચસેનનું તે, કંસ પુત્ર મસ્તક ધરે રે. ૨૬

કહેવું ડભું—રાગ સામગ્રી

શ્રી શુકલ બોલ્યા સાંભળ ભૂપણ, કંસાસુર ઉદયો અધર્મરૂપણ;
 પ્રલવી પ્રજાન શકે સુખે વસીણ, ૧૦ કંસકાળે શકે સુખે ધરા ઘસીણ. ૧

ઢાળ

- ઘસી ધરા અધર્મે કંસ વરતે, નાના વિધ વિપરીત;
ચાક ચઠાવી સૃષ્ટિ સરવે, ઘણાંક ત્રણ લયલીત. ૨
- અતુરવેદ ને ચારે આશ્રમ, પીડિયાં ચોવણું;
મળ સઘળી એમ વાંચે, કહીયે ભૂપ પામે મણું. ૩
- સ્વર્ગ મૃત્યુ પાતાળ છૂત્યું, વરા વરતે દશ દિગપાળ;
મળલક્ષણમૃગલીનો શું, કંસ પ્રમટ્યો કાળ. ૪
- જરાસ ધે જુગમ પુત્રી, કંસને પરણાવી;
અસ્તિ પ્રાપ્તિ નામ તેહનાં, પટરાણી જે કહાવી. ૫
- નરક પુંડરીક કાળજવન, શિશુપાળ જરાસંધ;
કંસઆદે મળી દેવ દમીયા, દેવે બાંધ્યો બાંધ. ૬
- અહંકાર લોભ ને દંભ હુભંકથ, ક્રોધ વિરોધ વ્યભિચાર;
કંસરાયના રાજમાં, એહેવો ઉપદ્રવ અપાર. ૭
- ઉગ્રસેન કહે પુત્રને, આ કન્યાની રી ચેર;
એહેન તહારી દેવકી, પરણાવ રૂઝે ચેર. ૮
- માતતાતવહોણી વગોવાય, એ સુતા અંતર શોચે;
સ્વયં પ્રભુને પરણાવે; અભિલાષ એહેનો પહોંચે. ૯
- કંસ વળતું જોડીયો, તમને ગમે ત્યાં ફીણયે; ૧૧
પૂજનિક કરીને હું નમું, નથી ઠામ એહેવો દીણયે. ૧૦
- જેને કન્યા આપીયે તેહેને, ફીધો જોઈએ નમસ્કાર;
કે જહુકુળમાં જોળી કહાડો, છે નમ્યાનો અધિકાર. ૧૧
- ખીનું કુળને નવ નમું, વા કન્યા રહે કુંવારી;
પિતા કહે જહુકુળ વિષે મેં, મૂક્યો છે વર વિચારી. ૧૨

શૂરસેનસુત શિરોમણિ, વસુદેવ એનું નામ;
જહુકુળ મધ્યે એ ઉચો છે, સગપણ કીધાનો ઠામ. ૧૩
કંસ કહે એ લુકત છે, વાત કરેા અવશ્યમેવ;
મંત્રી પોતાનો મોકલી, પધરાવીયા વસુદેવ. ૧૫

વલણુ

વસુદેવને અતિ માન દીધાં, કંસાસુર ભેઠો થયો રે;
આચાર્ય જ તેડાવીયા,^{૧૨} સમાચાર ઉગ્રસેને કહ્યો રે. ૧૫.

કંકડું ઠથું—રાગ સામેરી

કંસ કહે હો ઋષિજન, સાંભળ્યું રાયજીતું વચન;
ઉગ્રસેનનું કહ્યું આચરીયે, અમો સગા વાસુદેવને કરીયે. ૧.

ઢાળ

સગપણ કીજે સર્વથા, જો મન આવે વસુદેવને.
ઉગ્રસેનની ઇચ્છા છે, પૂજનિક ચરણસેવને, ૨-
ગર્ગ કહે અમો મોટા કીધા, કન્યા લઉં છઉં માગી;
શુરુ કહે વસુદેવને, તવ લાગ્ય દશા રાય જાગી, ૩-
પિત્રાણુ ભગિની ભૂપની, તુને દે છે કન્યાદાન;
વસુદેવ કહે તવ કૃપાથી, હું થયો ઇંદ્ર સમાન. ૪
લગ્ન દિવસ તવ નિચ્ચે કીધો, મુહૂર્ત ગર્ગે આપ્યું;
વિવાહસામગ્રી કંસે કીધી, હેત દ્વયે વ્યાપ્યું. ૫
જાન લઈ વસુદેવ આવ્યા, પ્રીતે પાણિગ્રહણ કીધું;
આદર સાથે ઉગ્રસેને, વિધિએ કન્યાદાન દીધું. ૬
વિખ્યાત વિવાહ કંસે કીધો, ખ્યાત ક્ષિતિ મોઢે થઈ;
ભાટ ચારણ બંદી માગણ, નિર્મુખ વાળ્યું ન કોઈ. ૭

- મનવાંચિત દક્ષણા વિષ પામ્યા, ભૂરસી આપી ઘણી;
પ્રેમપૂર્વક કંસરાયે, કીધી બહુ પેહેરામણી. ૮
- અઢારસેં રથ ચારસેં ગજ, પંદરસેં તોખાર;
બાસેં ઠાસી વસ ધન આપી, કીધો નિમસ્કાર. ૯
- જશ થયો જહુકુળ વિખે, રાય કંસ જો દાતાર;
લોક કહે ચંદ્રવંશ ગાહે, એ કંસ મગટયો સાર. ૧૦
- નિરદેથી સહુદે થયો, આંક વાળ્યો મનુહારથી;
વરકન્યા એક રથે બેસાડી, કંસાસુર થયો સાનથી. ૧૧
- લોક સરવે વિસ્મે થયા, ગર્વિષ્ઠ મયુરારણ્યો;
તેં સાવથી ય રથ હાંકે, ગ્રહી શસપરાણો. ૧૨
- સગા ભાઈ શા કામના, પિત્રાઈ પ્રત્યે લેહેણું;
પીહેરવહોણી દેવદીપ્તું, ટળિયું કંસે મેહેણું. ૧૩
- દેવદી અતિ મુદિત મનમાં, માતપિતા ગયાં વીસરી.
હું હુખણીને આ સુખ કયાંથી, હરખે આંધુ પડ્યાં નીસરી. ૧૪
- નિજ કીર્તિ શ્રવણે સાંભળી, કંસની દુષ્ટિ અર્ધ;
એહેવે સમે ભાવી પદારથ, બોમવાણી વિકટ ઘર્ષ. ૧૫
- “શુ મોહ પામ્યો ભૂપતિ, બહેન બાણી આપણી;
ભૂપાળ તહારો કાળ આબ્યો, દંશયે દેવદી સાપણી. ૧૬
- મોહપારા બાંધ્યો બાપડો તે, કોણ આવી છોડયે.
કનિઠ પુત્ર બહેનનો તે, કંઠ તારો મોડયે. ૧૭
- થયે અબ્દ બાળક દેવદીને, કનિષ્ઠ તહારો કાળ રે.”
નિજ અંત્રિયા વાણી સાંભળીને, ઉધડકચો ભૂપાળ રે. ૧૮
- નક પેઠી ચિત્તમાં, વળી સર્પને છંછેડીયો;
ગર્હ નિરદે થયો, જેમ પાવક ખતને પ્રેરીયો. ૧૯

- એ ભાગીનીને હું શું કરું, જે થકી પામું મર્ણ; ૨૦
 કન્યા ભેઈ કૂર દ્રષ્ટે થયો, નયણ તે શોણિતવણું.
 જેહેનાં દળથી મૃત્યુ પામીયે, તે છેદીયે વૃક્ષ પ્રથમ; ૨૧
 ભાણેજ દળ ઊપજે નહીં, દેવકીને હણું આ ક્ષણ.
 અહુંકાર કરી બેઠો થયો, પ્રલયનો જેમ વારિધ; ૨૨
 દેવકી છાલી ચોટલે, જેમ પોપટી ગ્રહે પારધી.
 તેમ ઊછળી હેઠે ચલ્યો, ગ્રહે દેવકી સુકુમાર; ૨૩
 બાણે છલ કાળી નાગની, એહેવો ખડ્ગ કહાલ્યો બહાર.

વલણુ

- બહાર ખપ્પા જવ કહાડીયો, વહનતેજ ગયું ઊડી રે; ૨૪
 ત્રાહે ત્રાહે દેવકી કરે, વિલપે જેમ ટીંગેડી રે.

કહણું પસું—રાગ મેવાડો

- વિનવે દેવકી હો, વીરાને વલવલી; ૧
 માનને માગે હો, મુખે દશ આંગળી.
 હૃદયા કાટે હો, નયણે જળ ભરે; ૨
 સકુમાર કુંવરી હો, કાણું કાણું આચરે.
 માનુષી દેહ ધરી હો, વિપત્ત શી આવકી; ૩
 કોણુ સુકાવે હો, નહીં પિતા માવડી.
 ભાઈ તેં ઉછેરી હો, નમાઈ હું રાંકડી; ૪
 કેમ સહું રાતી હો, વીરાળની આંખડી.
 મહિએર મહાતું હો, તું મયુરાપતિ; ૫
 ઉમસેન કાકા હો, આજ પાસે નથી.

ઠહાં ભોગવશે હો, પાપનો પોટલો;
શિર મહારું દુખે હો, તાણા મા ચોટલો. ૬

માળા મહારી ત્રી હો, પડે કરમુદ્રડી;
દેખે અંગ લોકડો હો, ખસી મહારી ચુદડી. ૭

વેણી વિખાણી હો, કાઢીએ સેથે ભરી; ૧૩
ભહું ઘાઓ દેવનું હો, વાણી એવી ઓચરી. ૮

જે પરણાવે હો, તે વધ કેમ કરે;
મીઠળ નથી છૂટ્યાં હો, ના ગર્ભ સાસરે. ૯

તંખોળ પરણ્યાનો હો, સુકચો નથી સાવલીયે;
મા મારો છર્ચ કોઠ ભરી હો, લાચું તહારે પાવલીયે. ૧૦

જેહને જાહેરી રે હો, તેને નવ મારીયે;
ઘણું વોળાવી હો, ઘેર પધારીયે. ૧૧

ગગનવાણી હો, કે વેરણ મુજતણી;
સાચું રખે માનો હો, જુઓ હું દુર્ભળ બણી. ૧૨

એમ વલવલતી હો, રાતી ગજગામની;
દેવકી રાતાં હો, રોઈ પ્રજા ગામની. ૧૩

રાયાં વૃદ્ધ જોળન હો, રૂએ જાળક ખાડુવાં;
રાયાં હુય હુતી હો, રાયાં નમ્ર આડુવાં. ૧૪

રાયા ગગને દેવતા હો, રાયા વસુદેવ પતિ;
પંથુ નિરદે કંસને હો, હયા નથી આવતી. ૧૫

વલણુ

હયા ન આવે કંસને, કોપી મથુરાનાથ રે;
જેવો ધાર્ધ ધાય મૂરે, વસુદેવે આલ્યો લાય રે.

કઠણું ફું-રાગ ધનાસરી

શ્રી વસુદેવજી વિનતિ કરે, દીનત્વ વાણી હજારે ઓચરે;
ભગિની તમારી નયણે નીર ભરે, એહેનો વધ કીધે કોહો
અર્થ શો સરે. ૧

ઠાળ

અર્થ શો સરે ભગિની હણે, એ અળળાનો અવતાર;
એથી વિદ્ય તમોને કશું છે, શત્રુ એહનો કુમાર. ૨
છે શીહત્યાનો દોષ મહોદો, વિચારી વધ કીજીયે.
ઉછેરી પરણાવી મારતાં, લોક ઈશ્વરથી ખીટીજીયે. ૩
જો પ્રતીત આવે માહરી, તો સત્ય વચન ચિત્તમાં ધરો;
પુત્ર થશે તે હું તમને આપીશ, સુખે વધ સુતનો કરો; ૪
અપ્પ બાળક જે એહનાં, તેથી ઘાત તમને થશે;
જોટણું વિચારો તમારો શત્રુ, અમને વહાલો કયમ હશે. ૫
અન્ન ઉઠક સંબંધ જન્મ મૃત્યુ, એ જીવને હાથે નથી, R
ઈશ્વર આપીન સર્વ છે, ભૂલે જીવ ગહનગતિ. ૬
એ કાળ વસે કાયા વિખે રાય, રખે જાણે વેગજો;
રેત રુધિરથી પિંક બંધાયો, કાળ વસે છે માંહે મળ્યો. ૭
દેહ પ્રાણનું નિર્માણ છે તે, સંબંધ વિધિ પહેલો લખે;
એ પ્રાણી લોભ્યા આયુષના, કંઈ કરતાં ઘાજી અજર અખે ૮
હું હણું છઉં, મુને હણશે એ, સંકલ્પ વિકલ્પ પ્રાણના;
વૃથા અક્ષર કેમ હશે જે, લખ્યા પુરુષ પુરાણના. ૯
પર્વત કોરી પેશીયે, ખેરીયે, ધરા અંતર જઈ;
લક્ષ રક્ષક સંગે કવચ અંજે, તો ય મૃત્યુ મૂકે નહીં. ૧૦

કંસના મનમાં એહેવો વિચાર, લાગે વાર તો હણું પરિવાર; ૧
ધુંધવાઈ બેઠો ભૂપાળ, આવ્યા વસુદેવ લાવ્યા જાળ. ૮

કંસાસુરનો સંદેહ ટળ્યો, સાધુ બનેવી જોલે પાળ્યો;
મામે ઓછંગે લીધો જાણેજ, દેખી રૂપ ભૂપને આળ્યું હેજ. ૯
વસુદેવે પોતાનો પાળ્યો ધર્મ, તો હું કાં આચરું દારુણ કર્મ;
કનિષ્ઠ પુત્ર થયું સર્વથા, રંઠ સપ્ત હણવા તે વૃથા. ૧૦

ક્રોધે ભગિનીનું ઘર લાંગે, વજ્રવેપ જાળહત્યા લાંગે.
એહેવો વિવેક અંતરમાં ધરી, વસુદેવને જાળક આપ્યો ફરી. ૧૧

ધનધન રાજા લોકે કહ્યો, જયજયકાર નગરમાં થયો;
વસુદેવજી વળીયા ઘરભણી, દેવકીને પહોંચી વધામણી. ૧૨

જો કંસે ન કીધો જાળકનાશ, પણ વસુદેવને નથી વિશ્વાસ
એ રખે કહોને ઠહે લાગતો, નહીં લાજે પુત્ર ફરી માગતો. ૧૩

ધર્મરૂપ થઈ બેઠો કંસ, ઉગ્રસેને જાણ્યું દીપ્યો વંશ;
એ નિરંદે કંસને આવી દયા થઈ મૃગ ઉપર પારધીને મયા. ૧૪

જેમ સર્પ મુખેથી અમૃત નીસરે, ૧૫ તેમ જાળક ઉગરીયો ખરે;
નગરલોક થયા સહુ સુખી, એહેવે પધાર્યા નારદ ઝખી. ૧૫

મગદયું તેજ જેમ ઉદયો જાણ, આસનથી ઊઠ્યો રાજન;
આસન આપી પૂજા કરી, વિનયયુક્ત વાણી ઓચરી. ૧૬

સ્વામી હું આજ કીધો કૃતાર્થ, કેમ આવ્યા કહો યથાર્થ;
નારદ કહે મુને ઇચ્છા થઈ, જે રાજ કંસનું નિરણું જઈ. ૧૭

બ્રહ્મજ્ઞેય સુધી તહારી વારતા, નથી દેવ તુંને વિસારતા;
સુખદિ શૂર ધીર દયાવાન, ઘણું દીકું તહારું રાજધ્યાન. ૧૮

૧૧. લાગે પુત્ર લાવવા વાર તો હણું પરિવાર.

૧૭. જેમ સર્પ મુખેથી મુખે નીસરે.

તુજ સાથે મુને વાઢ્યો નેહ, બાણુ એક પ્રાણુ ને જુજવા દેહ;
હું ચૌદ લોક કરું છડી, કહે જતિ, પણ આ સભા વિના

મન ઠરતું નથી. ૧૯

કપટયુક્ત ઋષિની વાણી, બોલ્યો કંસ સાચી બાણી.
અથ ઇતિ કહું ઋષિને વૃત્તાંત, વસુદેવનો પુત્ર ન કીધો શાંત. ૨૦
છેલ્લા પુત્રથી મહારું મર્ણુ, દયા આવી મુને અંતસ્કર્ણુ;
આપ્યો બ્રાજક નિરમ્બુ તે ચાય, મેં કેવો ધર્મ કર્યો ઋષિરાય. ૨૧
સાંભળી નારદે ધૂણું શીય, ઉપન્યો સંદેહ પૂછે છે ઈશ;^{૧૮}
કહો સ્વામી તમો કાં થયા વીઘ્ન, હું શું ચૂક્યો બોલો પ્રભુ શીઘ્ન. ૨૨
મમ વચન ઋષિ નારદ કહે, તું કરે રાજ પણ ભેદ ન લહે;
ઘટે તીવ્ર ખુદ્ધ મહારાજ તણી, પણ તુને શુદ્ધ નથી આપણી રત
ગગનવાણીના છે શ્રુત ભેદ, સમજે તે નવ પામે ખેદ;
મમ કહેતાં હું કરું છું પ્રમાદ, છે હૃત્યાહોય લોક અપવાદ. ૨૪
પણ પાતિકથી હું બીહીતો નથી, વા તીર્થ કરીશ હું તારી વતી;
ચક્રાકારે આઠ પુત્ર મેહોલો, જે લીજે તે છેલ્લો પહેલો. ૨૫
જે ગણીયે તે અદ્દમો સહી, કાનિષ્ઠ કારણ જોવું નહીં;
ન જાણીએ તુને મારશે કિયો, આઠ બાણેજથી સરખું બીહો. ૨૬
આ જાદવ મથુરામાં તરવર્યા, તે માનવ ચર્ધને અમર અવતર્યા;
તું રખે પ્રજા મહારી બાણુતો, વિશ્વાસ રખે કહોનો આણુતો. ૨૭
તું પહેલાં દેવ અવતરિયા છે કંસ, ઉગ્રસેન આદે છે દેવ અંશ,
એવો વૈશ્વાનર મૂકી ભગવાન, શ્રી નારદ પામ્યા અંતરધાન. ૨૮
કંસને ચટપટી ચર્ધ ચિત્ત વિખે; હું સૂનો જગાડ્યો નારદઋષે.
સેવકને આજ્ઞા રાચની ચર્ધ, ન ચકે વસુદેવ મંદિર જર્ધ. ૨૯

ઉન્મત્ત સુભટ ધાયા તતખેવ, અધવચથી વાળ્યા વસુદેવ;
તેડે છે રાય લઈ આવેા બાળ, વસુદેવને પડી અંતર ફાળ, ૩૦
મૂઠ્યો બાળક કેમ ફેરિયો, કંસનો કાન ઠોણે બંભેરિયો;
કાળ રૂપ કંસ બેઠો થયો, બાળક ઝંખી પાજે થયો.

શિક્ષા ઉપર પછાડ્યો બાળ, વસુદેવ બંધન કીધા તતકાળ;
દેવકીને સેવક લાવ્યા તેડી, લાઈયે પહેરાવી લોહની બેડી, ૩૨
દ્વિપરક્ષા ઉગ્રસેનને થઈ, મથુરામાં શોણિતસરિતા વહી;
કારાગૃહમાં નાખ્યાં નરનાર, રખેવાળ સહસ્ર બેસાડ્યા બાર. ૩૩
શુકલને પૂછે પરિક્ષત ભૂપ, નારદભ કહાવે ધર્મસ્તરૂપ;
બહુજન તાર્યાં આપી ઉપદેશ, કેમ થયો નારદમાં પાપપ્રવેશ. ૩૪
દયા ન આવી અંતર માંહે, વસુદેવના પુત્ર હુણ્યા બાંભે;
હરિજન વૈષ્ણવ કહાવે પર્મ, કેમ કીધું નારદે એહેવું કર્મ. ૩૫
વસુદેવ પુત્ર પામ્યા જમલોક, નારદ વા કંસ એ ઠાહોને દોષ;
શુકલ કહે સાંભળીએ નરેશ, નારદને કર્મ ન લેવે લેશ. ૩૬
શીઘ્રે કંસ નિપાત જ થાય, નારદે કીધો તે ઉપાય;
દુષ્ટ કર્મ એ જો કંસ કરે, તો પરમેશ્વર વહેલા અવતરે. ૩૭
શાપદોવે અવતરિયા બાળ, આગળ કયા આવશે ભૂપાળ;
નારદ છે ઈશ્વરનું મન, નિરમ્યું તે જ કરે મુનિજન. ૩૮
પરિક્ષત કહે નિવરત્યો સંદેહ, પછી શું થયું પડ્યાં કારાગ્રેહ;
શુકલ કહે સાંભળ ભૂપાળ, હવ્યા દેવકીના ખટ બાળ. ૩૯

વલણ

ખટ બાળક દેવકીના હવ્યા, શુક કહે સાંભળ રાય રે;
ભટ પ્રેમાનંદ કહે કયા, થયો પ્રવભો અધ્યાય રે.

અધ્યાય ૨ જો

કહેલું ટમું-રાગ અસાવરી

- શ્રી શુકદેવજી કહે કથા, સાંભળ પરિશ્વર રાય રે;
એ પ્રથમે અધ્યાય પૂર્ણ હવે, કહું દ્વિતીયો અધ્યાય રે. ૧
- કૂર દંડિ ઘર્ષ કંસાસુરની, હંશ જાદવ પર રાખ્યો રે;
સર્વ ઉપરથી સ્નેહ ઉતાર્યો, લેહ નારદે ભાખ્યો રે. ૨
- નરકાસુર પુંઢરીક જરાસંઘ, શિશુપાળ ને હંતવક રે;
ઘયો સમાચાર કસે કહાવ્યો, તમે હમજો જગત રે. ૩
- નિર્જર જાદવ ઘર્ષ અવતરિયા તે, વચન વિષ્ણુનું માની રે;
પ્રભા માત્ર પિડાવા લાગી છે, કંસની કૂર રાજધાની રે. ૪
- વૃષભ વન્ધ્ય વ્યોમાસુર તેહ્યા, શકટ અઘાસુર કેશી રે;
એ વહાલા મિત્રને કંસ કહે, એકાંત સભામાં બેસી રે. ૫
- ભૂપ કહે ભાઈયો શું કરવું, સત્ય જાદવ શત્રુ જાણો રે;
વિપ્ર વૈષ્ણવના ધર્મ સુકાવે, અંત સાધુનો આણો રે. ૬
- દેવનું બળ સત્યધર્મ વડે, માટે મૂળ ધર્મનાં કાપે રે;
પુણ્ય માર્ગમાં વિધ્વંસ કરે, ને હરિજનને સંતાપે રે. ૭
- વચન સાંભળી પ્રસન્ન થયા એ, ઉત્તમ આરા આપી રે;
પ્રભ સરવને પીડવા લાગા, આસુરી માયા વ્યાપી રે. ૮
- વર્ણાશ્રમ ધર્મનો ધ્વંસ કરે, વળી પતિવ્રતાને પીડે રે;
શુભ ધર્મ સાધુજન પાળે, અસાધુ રૂપે હાંડે રે. ૯
- દાર દેવાયાં દેવસ્થળનાં, નહીં નૈવેદ્ય ધૂપ દીપ રે;
ઘંટા શંખની ખંડના દીધી, ભાંજી સુકેડને સીધ રે. ૧૦

- અગ્નિહોત્ર આવસથતણા, અમુરે પૂર્યા કુંઠ રે
 તિલક ભૂંસી માળા તોડી, ન થાય ભસ્મ ત્રિપુંડ્ર રે. ૧૧
- હરિકથા વેદાધ્યયન વાર્યા, રહી સમરણી ફરતી રે;
 કેા શમ શિવનું નામ ન લેયો, આણ રાયની વરતી રે. ૧૨
- રવિવારે કેા સૂર્ય ન પૂજે, દ્વિતીયાયે નહીં સોમ રે;
 મંત્ર ઇંદ્ર નહીં આરાધન, રહ્યા જગ્ન ને હોમ રે. ૧૩
- પ્રાતઃસ્નાન નહીં પાર્થિવ પૂજા, ન થાય તપ જપ વ્રત રે;
 શુભત ધર્મ કેા કરતો જાણે, જાંધી મંગાવે તર્ત રે. ૧૪
- નહીં કથા નહીં શ્રવણભક્તિ રહ્યાં જાંધ્યાં પુસ્તક રે;
 જટા ધરી ન શકે સન્યાસી, ધરાવે સુગટ મસ્તક રે. ૧૫
- ન પુજાય અશ્વત્થ તુળસી સુરભિ, નહીં શુભચરણ પ્રણામ રે;
 કંસ કહે વિષ્ણુને તણને, મહારુ લેા સહુ નામ રે. ૧૬
- સકળ ધર્મ કર્મ લોપાયાં, વસ્ત્રો હાહાકાર રે;
 કંસ પુજાવે ધનુષ્ય પોતાનું, વશ વરતી વર્ણ ચાર રે. ૧૭
- વસુદેવ દેવકી કારાગૃહમાં, તે દોહોલે દહાડા નાખે રે;
 ગર્ભ રહ્યો જાણી કંસાસુર, કંકિણ સ્થાનક રાખે રે. ૧૮
- ખટ બાળકની હત્યા લીધી, પૂરણ પાપે ભરાયો રે;
 ધર્મ ખડે ધરા કંપી, શેષે ન ભાર ધરાયો રે. ૧૯
- શેષ નાગને કહે ચરમેશ્વર, મથુરામાં મણિધર જાઓ રે;
 જઈ વસો દેવકીઉદરે, જ્યેષ્ઠાધુ અમારા વાઓ રે. ૨૦
- શેષ કહે સ્વામી ચાંલણીયે, કેમ જાઉં જન્મ લેવા રે;
 હું જ્યેષ્ઠ પ્રાત તમેા કનિષ્ઠ સ્વામી, કેમ થાએ મે' સેવા રે. ૨૧
- વિષ્ણુ કહે રામાવતારે તમેા એવા કીધી સળગ રે;
 અગ્નિવાર કનિષ્ઠ થઈ સેતુ, થાએ તમને ઓશિકળ રે. ૨૨

આજા મહારી શેષ ન લોષો, વિદાય વિખધર કીધો રે;
કારાગૃહમાં દેવકી કૂખે, અવતાર અહિયે લીધો રે. ૨૩
દીપ્તિમાન દેહ થયો દેવકીનો, કંસ યતન બહુ કરતો રે;
સખત માસ જવ થયા ગરલને, ભૂપ લય મન ધરતો રે. ૨૪

વલ્લભ

શ્વરે લય ભાણેજનો, સાચવે બહુ ખપ કરી રે;
જન્મપિતાએ તેડી જોગમાયા, એ પ્રત્યે જોડ્યા શ્રી હરિ રે. ૨૫

કડબું હસું-રાગ મારુની દેશી

જોગમાયાને કહે મોરારી, આજ વાચા પાળો તમે મારી;^૧
વસુદેવની રાહિણી નરી તે છે અપર માત અમારી. ૧
વસે નાસરણે નંદ ઘેર,^૨ નંદ પ્રતિપાળે બહુ પેર;
વસુદેવ નંદને છે બહુ રનેહ, માટે રાહિણી મૂક્યાં ગોપગ્રેહ. ૨
રંક રાહિણી સામું નિરખો, દેવકીનો ગર્ભ આકરધા;
તે ગર્ભ રાહિણી કૂખે મૂકો, એટલે કંસ તણો લય ચૂકો. ૩
તે અવતરશે બળભાર્ષ, ખીજું કાર્ય કરો એક બાર્ષ;
છે પવિત્ર નંદજીની નારી, પૂર્વે ભક્તિ કીધી છે અમારી. ૪
તેને અમે જનેતા કહેશું, એકાદશ વર્ષ^૩ ગોકુળમાં રહેશું;
તમે જન્મ લો જસોદા કૂખે, એવી આજ્ઞા આપી શ્રીમુખે. ૫
મથુરામાં આઠ્યાં જોગમાયા, કીધી નિપટ સૂક્ષ્મ કાયા;
નિદ્રાધારણ સાથે લાવી, પ્રાણી માત્રને નિદ્રા આવી. ૬
સંકેત હરિયે કહ્યો તે કીધો, દેવકીનો ગર્ભ આકર્ષી લીધો;
ન જાણે દેવકી જે સુત હરિયો, રાહિણીની કૂખે ગર્ભ ધરીયો. ૭

૧....આજ વાચા તમે પાળો નારી.

૨. વસે નાસરડે નંદ ઘેર.

જસોદાઉદરે પ્રવેશ કીધો, માયાએ જન્મ કન્યાનો લીધો;
 જસોદાજી ને રાહિણી સતી, બેહુ અળખા થઈ ગર્ભવતી. ૮
 કારાગૃહમાં દેવકી જાગી, ફરી ફરી ઉદર જોવા લાગી;
 ગળ્યો ગર્ભ ટળ્યો સંતાપ, ન દીઠો બાળક મૃત્યુ અદાપ. ૯
 કંસે જલ્પ્યું જે ગર્ભ ટળીયો, આસન ઉપરથી ઉછળીયો;
 દીઠો પ્રતાપ મારો વિખ્યાત, મહારે નામે થયો ગર્ભપાત. ૧૦
 આળ્યો કારાગૃહે નૃપ કોધી, જોયું મંદિર સઘળું શોધી;
 અપ્ર માસનું બાળકહાં પળીયું, બિડયું આકાશે કે લોભે ગળીયું. ૧૧
 શકે પવને બાળક શોકયું, કંસે હૃદય જ્ઞાને અવલોકયું;
 મારાં બળ પ્રાક્રમ ન રહેવાયાં, પંચ મહાબૂતમાં ભૂત સમાયા. ૧૨
 એ જંજળ બાળકનો લાગો, હૃત્યાદોષ મુને ના લાગો;
 ઘેર આળ્યો તે આનંદ પામી, પછી શું કરે શ્રીપત સ્વામી. ૧૩
 દેવ પ્રજાની પીડા જાણી, ચિતબંધુ ચિત્તમાં ચક્રપાણિ;
 ભક્તાધીન નામ પ્રભુ કહાવ્યા, બાપજી મથુરામાં આળ્યા. ૧૪
 રંક વસુદેવ સામું જોયું, દુખ દેવકી માતનું જોયું;
 જસોદાજીને જોઈ ગે રમતા, ગોપસંગે કરમો જમવા. ૧૫
 લોજોનાથ દયાનો ભંડાર, લીધો દેવકીઉદર અવતાર;
 અશ્વિન વદી અપ્રમી અધરાતે, ગર્ભ રૂપ ધર્યું જહુનાથે. ૧૬
 દિન દિન ગર્ભ વધતો જાય, તેમ દેવકીને સુખ યાય;
 વસુદેવ દેવકીને પૂછે, આવાં દુખમાં આનંદ શું છે. ૧૭
 પડ્યાં ઠઠિલુ કારાગૃહમાંહે, સપ્ત પુત્રતણા સપ્ત ધાયે;
 પરવશ પામો છો અજ પાણી, તો પુષ્ટ કેમ થયું વપુ રાણી. ૧૮
 તન સુખ ધરે છે સ્વિકાંતિ, કહો પ્રગટ નિવર્તે જ્ઞાંતિ;
 લજ્જાયુક્ત કહે હૃષ્ટી નારી, ચતુર નાથ છો જુઓ વિચારી. ૧૯

અષ્ટમો પુત્ર ઉદરે આબ્યો, બાણે ત્રિભુવનનું ગુણ લાખ્યો;
 કંસ તૃણવત સરખો ભાસે, ના બાણું આગળ શું થાયે. ૨૦
 કુધા તૃષા મુજને નવ પીડે, મહારું મન કંસ મારવા હીંડે;
 રણા વસુદેવ મંન વિચારી, ભાગી છાંતિ, મુન્ય કરનારી. ૨૧
 દેવકીતનની તેજ જવાળા, દેખી ભય પામ્યા રખેવાળા;
 કંસે વાત સેવકથી બાણી, ત્યારે સાબરી આઠાશવાણી. ૨૨
 મહારો ક્ષત્રુ તે ગર્ભ એહ, આબ્યો કંસ જોવા કારાગ્રેહ;
 પેઠા ધરમાં ઉધાડી તાણું, દીકું બાણેજ ભારકર અજવળું. ૨૩
 દીઠી દેવકી તેજ સ્વરૂપ, ભય પામ્યો કે કંસાસુર ભૂપ;
 તેજ આગળ કાંઈ નવ સૂઝે, પડે દેવકીને ધરણ મૂળે. ૨૪

વક્ષણ

ધરણ મૂળે ચરણ પ્રહારે, ઉદરમાં સુત મહાબળી રે;
 ભય પામી કંસ બાહરે આબ્યો, કપાટ દેવાડ્યાં વળી રે. ૨૫

કંકરું ૧૦મું—રાગ સામેરી

દેખી દેવકીશનું રૂપ, ભય પામ્યો કંસાસુર ભૂપ;
 એ ઉદયો આઠમો બાળ, હોય સર્વથા મહારો કાળ. ૧

ઢાળ

કાળ મારો સર્વથા એ, હવે ઉગરવું નથી;
 ભક્તી ભાતે જતન માંડયું, નિદ્રા ન આવે રતી. ૨
 આજ્ઞા આપી અચુત સેવકને, રૂઢી પેરે રક્ષણ કને;
 સાવધાન થાઓ પ્રમાદ મૂકી, નિશાએ નિદ્રા પરહરો. ૩
 પ્રસવ સમે સદ્ય બાણ કરજે, છે ઉદરમાં મહારો અરિ;
 વાળાં સાંકળ ભોગળ ભારે, કામ કામ સિલા ધરી. ૪

- સહસ્ર સેવક મંદિર ઉપર, નવ સહસ્ર પૂઠે રહે;
નિશા આખી ઢાલ વખડે, તે ગર્ભાની રક્ષા કરે. ૫
- નિદ્રા ન આવે કંસને, સેજ્યાએ શૂળીવંત સૂએ;
અર્ધનિશાએ ઊઠી આવે, કારાગૃહ તપાસી જુએ. ૬
- સ્વાહરહિત ભોજન કરે, કંસ દેહે દુર્ખંભ થયો;
શત્રુ જાણી કરે ચિંતા, બ્રહ્મરૂપ ભાણેજ નવ લલ્યો. ૭
- ગર્ભને માસ પૂરણ હવા, દેવકીજી આંસુ ભરે;
લાજ પામી શીવ નામી, નાય પ્રત્યે જોયરે. ૮
- તમે સ્વામી મહારા સાંભળો, નિરલજ થઈ વારતા કરું;
નહીં બેઢેન જનુની નણુંદ સામ્ર, તમ આગળ લક્ષ્મી પરહું. ૯
- છે ધિક અવતાર નારીતણો, સર્વથા ભણો તમે;
મહારાજ લાજ મૂકી કરું આજ, આવ્યો છે પ્રભવ સમે. ૧૦
- ગર્ભ પ્રસવનું ચિહ્ન જણાયે, એ બાળક તે છેદ્યું;
છે વિદન એહેને કંસનું, આરોગ્યની આશા મેહેતું. ૧૧
- છે સ્વભાવ બાળક માત્રનો, પ્રસવતાં તતક્ષણ રૂએ;
સાઠ સાંભળી જાણ થાયે, પળમાત્ર સેવક ન સૂએ. ૧૨
- સ્વર્ગ મૃત્યુ વાતાળમાં, વૈશ્ય શૂદ્ર રાજા ઝખી;
આર વરણમાં ઠેા હશે સ્વામી, આપણા સરખું દુખી. ૧૩
- બોલે કાણું લાગે વહાણું, દાણુંએ રુએ દાણુંએ હસે;
જોઈ'ગ ઉપર કરે કીડા, જાણું સુતનાં સુખ કેવાં હશે. ૧૪
- એવું કહી આંસુ ભરે, સમાધાન વસુદેવજી કરે;
ભાવિ પદારથ સર્વથા એ, અર્થ રોએ શેા સરે. ૧૫
- સમબલ્યાં સતી દેવકી, જ્ઞાન ગદ પ્રણયે કહ્યાં;
યોગનિદ્રા પ્રબળ પામી, દંપતી નિદ્રાવશ થયાં. ૧૬

નિશા ગર્ભ ન્યાયે ચૌદ ઘટિકા, યોગનિદ્રા બાપી ઘણું;
બ્રહ્મા આદે દેવ આન્યા, સ્તવન કરવા ગર્ભતણું.

૧૭

વક્ષણ

સ્તવન કરે સર્વ ગર્ભતું, અંત્રિક્ષ અમર ઋષિ રદ્યા રે;
કોણ પ્રકારે સ્તુતિ કીધી જે, પરમેશ્વર પ્રસન્ન થયા રે.

૧૮

કડવું ૧૧મું-રાગ ગોડી

નમો નારાયણ નમો નમો, પ્રભુ આદિ સ્વરૂપ અનંત;
નમો બ્રહ્માનંદ નમો નમો, ત્રિશુષ્ણાતીત ભગવંત.

૧

માયાતીત નમો નમો, ચિદાનંદ ચૈતન્ય ચિદ્રૂપ;
પ્રાંજળ પ્રભુ નમો નમો, અવિગત અખંડ અનુષ.

૨

પ્રભુ પરાત્પર નમો નમો, નમો સહસ્રશીર્ષા ભગવાન;
પ્રભુ અખિલેશ્વર નમો નમો, સર્વેશ્વર સર્વ પ્રતિપાલન.

૩

નમો અનાથનાથ અકળ હરિ, ભક્તાધીન બ્રહ્મ હયાળ;
બર્હસ્વરૂપ નમો હરિ, નથી તું વૃદ્ધ જોખન બાળ.

૪

નમો વાસુદેવ બદ્ધવગતિ, નમો નંદન સુભિષાળ;
પ્રથમ વચન પ્રતિપાળીએ પ્રભુ, આણીએ કંસનો કાળ.

૫

હર હિગ્ગુચગળ હરિને સ્તવે, સખત ઋષિ દશે દિગપાળ;
હયા આવી દીનદયાળને, બે દયા ઉદરથી દેવકીબાળ.

૬

છે વિલંબ એક ઘટિકા તણા, હું પ્રગટ કરુ છૌ દેહ;
તમે શતશૃંગ પર્વત પસ્વરે, રાત્ર પાંડુ કેરે ગેહ.

૭

કુતાના ગર્ભની સ્તુતિ કરો, છે અર્જુન નરનો અવતાર;
અમો યાશુ તેહના સારથિ, ટાળશે અર્જુન ભૂમિનો ભાર.

૮

અમર આનંદી વળ્યા, મનવાંચિત સીધું સર્વ કાજ;
પછી કોણ રીતે ઉદે થયા, કારાગૃહમાં કૃષ્ણ મહારાજ. ૯

વલણ

મહારાજ ત્રિભુવનનો તે, પ્રગટ કેમ કરી યાય રે,
પંચિક્ષતને શ્રી શુક કહે થયો, દ્વિતીયો અધ્યાય રે. ૧૦

અધ્યાય ૩૦

કહવું ૧૨મું-રાગ રામગ્રી-જિતમાન

શ્રી શુકલ કહે સુણ ભૂપતિ, ઉઠ્યા શ્રી અવિનાથ;
તૃતીય અધ્યા વરણવું હું, જયા ભુદ્ધિપ્રકાશ. ૧

વિદાય કરી સર્વ દેવને, વિચાર્યું વિશ્વનાથે;
ધાવણ માસ વહી અષ્ટમીયે પ્રગટ્યા અર્ધ રાતે. ૨

યોગનિદ્રાને આજ્ઞા થઈ, હુવી તે વ્યાપ્તમાન;
અમૃત સેવક અવની ઢળ્યા, સૂતા મૃત્યુ સમાન. ૩

જાયેતન કંસ થઈ પડ્યો, શિલાવત પરધાન;
નગરમાં કોઈ જાગે નહીં, સૂતા અંચલ ન્યાન. ૪

નુંદ ઝાણંગે ક્રીડા કરવા, જયોદા પયપાન;^૧
ગોપરઘ્ને રમાડવા, યાચા ગોકુળ કંદાન. ૫

ઠાકે ળદી સંધારવા, ગિરિ ગોવર્ધન ધરવા;
પ્રદ્મા લોચંગને છતવા, રાસક્રીડા કરવા. ૬

આપ જાંધાવા ઉખળે, કરવા કંસઅંધાર;
પંથનો રથ હાંકવા, ઉતારવા ભૂખાર. ૭

- ભક્તવત્સલ ભોજો હરિ, સેવક જન મુખકારી;
જન્મ જન્મ લઈ અવતરે,^૨ લીલાએ વધુ ધારી. ૮
- નિષ્કર્મને કર્મ છે ભક્તનું, ભોગવે ધરી ગાત્ર;
ઉત્પત્તિ લય હરિને નથી, જન્મ તો કહેવા માત્ર. ૯
- દેવકીગર્ભ કહેવા માત્ર છે, નથી નિજરૂપ આણ્યું.
અધોમુખ હરિ કેમ રહે, કેઈએક વીરલે જાણ્યું. ૧૦
- દેવનાં દુઃકુલિ ગડગડ્યાં, વરસ્યા પય વરસાદ;
વાજિત્ર શબ્દ કોટિક થયા, નાચ્યા ઉમયાનાચ. ૧૧
- નિગમ નારદ સરસ્વતી, નૃત્ય કરે શુભ ગાય;
‘દ્રાહ્મિક જય જય વહે, કુસુમવૃષ્ટિ થાય. ૧૨
- આકૃષ્ટીયે અવની ઊંચી થઈ, ફણા શેવની હળવી;
હૃસ્વજન આવે દુષ્ટને છે, સેન્યા કંસની દળવી. ૧૩
- દેવજા છત્ર હંઠ ભાગી પડ્યાં, અસુરને માન શુકનં;
વરતે આનંદ હરિદાસને, દેખે ઉત્તમ સ્વપન. ૧૪
- ગ્રાવણ વહની અષ્ટમી, શોહિણી ને ભુધવાર;
મધ્ય રાતે મગદ થયા, શ્રીકૃષ્ણ વિશ્વાધાર. ૧૫
- નીલ પીત અંબર ધર્યાં, વધુ છે ઘનસ્થામ;
શંખ ચક્ર સારંગ ગદા, ચતુર્ભુજ છે નામ. ૧૬
- ચયુ તેજ ઉદે ભુવન વિષે, તિમિર સર્વ ઠંડાયું;^૩
સ્વજન પામ્યા માત્ર દેવકી, આનંદ પર્વ મંડાયું.^૪ ૧૭
- “પ્રસવ પુત્ર મહારે હવો, રમાડું છઉં તેડી;
પુત્રે કંસાસુર મારીયો મહારી ભાંજી બેડી ૧૮

- સોળ સહસ્ર વધુ સામટી મહારે પગે લાગી;”
 સ્વપ્ન અંતે માત દેવકી, સઘ ઊઠ્યાં જાગી. ૧૯
- તેજસ્વરૂપ દીઠા હરિ, માતા લજ્જા પામી;
 ઊઠેા એ ઘરમાં કેાણુ છે; જગાડ્યા જઈ સ્વામી. ૨૦
- વસુદેવે વાસુદેવ નિરખ્યા, શ્રીરંગ અતિ શોભાળા;
 પગે લાગ્યા પ્રાણનાથને, રાજે વૈજયંતી માળા. ૨૧
- મકરાકૃત કુંઠળ ઝળકતાં, સુગટ માણેક જડીયાં;
 નખશિખ નિરખી નાથને, સાંસે વાસુદેવ પડ્યા. ૨૨
- કર નેડી કંપતી સ્તવે, મયા રંકને કીધી;
 ઉદર તપાસે દેવકી, મન માંહે જહુ બીધી. ૨૩
- અરે ગર્ભ માહારો કહાં ગયો, બેહેબાકળી હોતી;
 પુત્રને શોધે લાજતી, વળી હરિ લાળી નેતી. ૨૪

વલ્લણુ

- જુએ દેવકી પુત્રને, આશ્વર્થ અંતરમાં ધરે રે;
 પછે કર નેડી વસુદેવજી, સ્તવન કેશવનું કરે રે. ૨૫

કંકણું ૧૩મું—રાગ મારુની ચોપાઇ

- બ્રહ્મા વસુદેવ આશ્વર્થ પામી, મેં તુને ઓળખ્યો અંતરજામી;
 કોટિ દિનકર તેજ છે તનનું, છેલ્લું તિમિર કારણોત્પન્ન. ૧
- ચતુર્ભુજ અદ્ભુત રૂપ, અખિલેશ્વર આદિ અનુપ;
 તહારી ગતિ તું લહે સ્વામી, શિવ બ્રહ્માએ વાત ન પામી. ૨
- કર્તુમકર્તુ સામર્થ્ય તહારે, પ્રભુ કેમ આવ્યા પેર મહારે;
 કારણોત્પન્ન કઠિણ કુસ્થાન, કેમ મન માન્યું ભગવાન. ૩

ઉપડીયાં જી કપાટ, મંદિરમાં આવ્યા કોણુ વાટ;

વધવ્યાપક પૂરણ રામ, નથી તુજ વિણ કાલો કામ. ૪

પંચ મહાભૂત તહારે આધારે, નથી તુજ વિના જોતાં વિચારે;
 દુખના દાધાં છીએ નરનારી, શા વડે કરું પૂજા તમારી. ૫
 ન મળે પુષ્પ ચંદન કેસર, દરિદ્રી શેં પૂજે પરમેશ્વર;
 જોહેવું કહીને ભયાં લોચન, ઘણું રીઝયા તે મધુસૂદન. ૬
 વસુદેવ નમ્યા કર જોડ, પછે જોડ્યા શ્રી રણછાડ;
 મેઘગંભીર માધુરી વાણી, વિનયયુક્ત કહે સારંગપાણી.
 હું પૂર્ણ પ્રજ્ઞ ભગવંત, હું સરખો ન આદિ મધ્ય અંત;
 પૂર્વે લીધાં મેં અવતાર, અમુર હણી જિતયો ભૂભાર. ૮
 વૃદ્ધિ પામ્યો કંસાસુર પાપી, સૃષ્ટિમાં રહ્યો અધર્મ બ્યાપી;
 હણવા કંસ થયો જન્મ મહારો, વસુદેવ હું પુત્ર તમારો. ૯
 હવડાં પ્રસવ થશે ધરો શાતા, શું ગર્ભને શોધો છો માતા; ૧
 સુત પામવા ઋષિપત્ની નારી, પૂર્વે ભકિત કીધી તમો મહારી. ૧૦
 બહુ કાળ કીધું તપ ધ્યાન, ત્રુટો હું માચ્યું વરદાન;
 તમ સરખા પુત્ર જો વર દીજો, માતાપિતા ઘર્ષ સુતસુખ લીજો. ૧૧
 તે દહાડાનો મેં સંકલ્પ કીધો, માટે જન્મ તમો ઘેર લીધો;
 એક શિક્ષા કહું તમો માનો, હવડાં ઘર્ષશ હું બાળક નહાનો. ૧૨
 શબવત રક્ષક ઘર્ષને પડશે, દ્વાર આફળીયે ઊઘડશે;
 મેઘ ઘણું વરસતો રહેશે, જમનાજી પણ મારગ દેશે. ૧૩
 સાવધાન પિતાજી ચાજો, મુને શ્રી ગોકુળ લઈ જાજો;
 નંદધરુણી જસોદા નારી, તેણે પ્રસવી છે હવડાં કુમારી. ૧૪
 લેજો પુત્રી ખીટ મન કરજો, જસોદાના પાસામાં મુને ધરજો;
 ગોકુળમાં રહેશું વરસ અગિયાર, બારમે વરસે મામાનો સંધાર. ૧૫

પુત્રી લાવજો દેવકી પાસે, દ્વાર હતાં તેમ જ દેવાશે;
અછાડતાં બ્યોમે ઊછળશે, કન્યા વીજળી મેઘમાં મળશે. ૧૬

શિક્ષા એમ દીધી ગોવિંદ, પછે પ્રભુ યયા બાળમુકુંદ;
ઠોતક કહેતાં પાર ન આવે, અંશુઠો પગનો મુળમાં ધાવે. ૧૭

મીઝ્યાં લોચન વડુંઠનાથ, વાળી મૂઠી ન છૂટે હાથ;
વસુદેવજી વિરમય થાય, લીધું ઉઠક અંજળી મહાંય. ૧૮

ફરી પુત્રનો મેળાપ થાય, વિપ્રને આપું અમૃત એક ગાય;
એહેવે સંકલ્પ વસુદેવે કીધો, દેવકીયે પુત્ર ઓછ ગે લીધો. ૧૯

તનવદન ભેઈ મન ફૂલી, જ્ઞાન શિખામણુ ગઈ ભૂલી;
ચુંબન આલિંગન માત કરતી, સ્તનઅશ વદનમાં ધરતી. ૨૦

માહારો નાથ વિશ્વંજર કહાવે, ભૂખ્યો થઈને પયોધર ધાવે;
પયપાન શીખવે છે માડી, મુખમાંથી સ્તન નાખે કહાડી. ૨૧

દેવકી કહે સાંભળીયે સ્વામી, કાણુ પુણ્યે હું ગાળક પામી;
હસે નયણાં ઉઘાડીને જ્ઞેનો, હીસે ડાહ્યો થેં નથી રોતો. ૨૨

વસુદેવ કહે છાનાં રહીયે, આપ પુત્રને ગોકુળ જઈયે;
એણે કહ્યું તેમ આચરીયે, અગિયાર વરસ તે મૌન જ ધરીયે. ૨૩

દેવકી કહે ન આપું કુંવરને, કેમ અર્પણ થાયે એ પરને;
હું પ્રસવું ને પરવેર હાથા, હું તે ફેગટ, જ્યોદ્ધા માતા. ૨૪

વણણુ

માતા થાય જસોમતી હું પ્રસૂતા પરને સમાન રે;
વસુદેવે ઝીંને ગ્રીછવી, લીધા શ્રી ભગવાન રે.

કડલું ૧૪મું—રાગ નટનારાયણ

દેવદી વચન :—

ધન્ય જસોદા ધન્ય જસોદા, વણ પ્રસવે થઈ માતા;
કોનું સાંચું કોણ લોગવે લખ્યો લેખ વિધાતા. ૧

74 | દીડી સાંચે ને તીતર ખાચે, તેમ થયું આજ મહારે;
એક રાતની હું નહીં પાતા, પરધેર પુત્ર પધારે—ધન્ય જ૦ ૨
નંદનદિની નાથ લાવશે,^૧ તેથી શું સુખ થાશે;
દીડી રે બાઈ દેવની લીલા, જસોદા ઘેર ગીત ગવાશે—ધન્ય૦ ૩
ધમક ધુધરી ઠમક ઠેઠે, સુત ગોપી ઘેર રમશે;
હું અપરાધેણુ હરખે હણાઈ, વિજેગ પુત્રનો હમશે—ધન્ય૦ ૪
કાલાં કાલાં વચન વહાલાનાં, જસોદાજી સાંભળશે;
બારે માસ ચોમાસું મહારે, વિજેગે નયણાં ગળશે—ધન્ય૦ ૫
મહારે બારણે બેઠા રખેવાળા, રાખસ જેવા મહામાતા;
ગોપીને ઘેર શુણ્ણજન ગાશે, બારણે તોરણ હાથા—ધન્ય૦ ૬
મળવા આવશે બાઈ લોબાઈ, જસોદાનો ધન સુખ હહાડો;
મહારે કંસજઈધાઈને આવશે, કરમાં ખડગ ઉધાડો—ધન્ય૦ ૭
સગી મા તે નંદની નારી, હું આશરે મહોંબોલી;
સાંભળ્યું કહીં પોપટી પ્રસવે, સુતને હુલાવે હોલી—ધન્ય૦ ૮
પધારો આતા મહિયારી માતા, જીવજો ગૌ ચારી;
આ મનોહર મુખડે કહીંયે કહેશો, મુજને માતા મહારી—ધન્ય૦ ૯

કડવું ૧૫મું—રાગ નટની દેશી ફેર

- ગોકુળ પધારો હો, બાળક ખાડુવા.
 વન રડવડમે હો, પગે નહીં ખાસડી,
 આતા ઉછરમે હો, પી પી છાસડી—ગો ૦ ૧
- મીઠાણનાં મીઠડાં હો, કરી જાતે મરી,
 શ્યામ સલૂણા હો, કહીયે મનશું ફરી—ગો ૦ ૨
- કઠિણ દીસે હો, પુરુષવણાં હૃદયાં,
 પરધેર જાએ હો, મૂવાને છંદયાં—ગો ૦ ૩
- વસુદેવ જોડ્યા હો, ધરુણી ઘેલી ચર્ધ,
 આપ અંકેકને હો, વેળા વહી ગર્ધ—ગો ૦ ૪
- હૃદયા આપી હો, પુત્ર આગળ ધર્યો,
 ધન્ય દેહ માનુષી હો, પ્રાણ ન નીસર્યો—ગો ૦ ૫
- ચમણી લીધી હો, દેવકી રાકની;
 જેમ કેા કહાડી લે હો, કીકી આખની—ગો ૦ ૬
- નાથજી મહારા હો, ન આવશે નાખી જી,
 લોક બે રાખજો હો, સોંપતા શાખી જી—ગો ૦ ૭
- ગોપ વશા હો ૭ પુત્ર આપશે નહીં,
 વસુદેવ જોડ્યા દો, શીખ વીસરી ગર્ધ—ગો ૦ ૮
- અકળ પુરુષને હો, ઉચલીયા ધરી,
 વસુદેવ ચાંદના હો, રોતી રડી મુદરી—ગો ૦ ૯

કડવું ૧૬મું—રાગ સામેરી—ચોપાઈ

- કે મન વૈકુઠ થયું રે, કરે ગમન ગોકુળનાથ—કે મ ૦
 પુત્રને કરમા મહી, વસુદેવ ગોકુળ ચાલીયા,
 શ્યામ સેવક શિલા સરખા, ન બેલ્યા નવ હાલીયા—કે મ ૦ ૧

સાંકળ તાળાં ગયાં તૂટી ભોગળ બે કટકા ચર્ધ;
 મંદમંદ વરસે મેવડો જેમ, દીનાનાથ લીંબે નહીં—કે ૪૦ ૨
 પાવસ ગાળે મંદ ઘોરે, વીજળી ચમકા કરે;
 જાદવપતિ કાદવ વિળે, વિચારી પગલાં ભરે—કે ૪૦ ૩
 રમે ગિંદુ અડકે બાળને, હૃદયાસ્તુ રાખ્યા હરિ;
 વસુદેવજી જાણતા નથી જે, ધરાધરે ફેણા ધરી—કે ૪૦ ૪
 વસુદેવ આગળ શેષ પાછળ, આઠ્યા જમુના તીર;
 જાનુસુતા પેહે ઘોર શબ્દે, ઉભય તટ અટક્યાં નીર—કે ૪૦ ૫
 બ્રમર વમળ તરંગી લહેરી, ફેણ ગુદગુદ અતિ ઘણાં;
 વસુદેવ વિચારે ઊભા રહી, ઉપાય કોણ બિતર્યા તણા—કે ૪૦ ૬
 કોણ વલે મહારી નિશા અંધારી, ચોરીનું છે કાજ રે;
 કહ્યું વચન પ્રતિપાળીયે, સમર્યા શ્રી મહારાજ રે—કે ૦ ૭
 ન ચાલે નાવ આ જળ વિળે, કેમ બિપટે મારા પાગ રે;
 હુઃખ જાણી હરિયે હુંકાર કીધો, તવ જમુના ચર્ધળે લાગ રે—કે ૦ ૮
 પાછળનું જળ રહ્યું ઘંભી, આગલું સર્વ વહી ગયું;
 વસુદેવજી નિરમે થયા, સુતનું કહ્યું સાચું થયું—કે ૦ ૯
 શીઘ્ર જમુના બિતર્યા, વૃદ્ધિ કુસુમની થાય રે;
 ગોપ કેા જાણે નહીં આવ્યા, ગે વિંદ ગોકુળ મહાંય રે—કે ૦ ૧૦
 આવ્યા શ્રી વૈકુંઠનાથ કે, મજ વૈકુંઠ થયું રે,
 છે દ્વાર બિઘાઠાં નંદજનાં, નિદ્રાવશ ગોપી ગોવાળ રે;
 જસોદા જાણતાં નથી, મેં પ્રસવ કીધું બાળ રે—કે ૦ ૧૧
 વસુદેવ આવ્યા અંતઃપુરમાં કઠિણ મન વજ્રવત કરી.
 બાળકી લીધી જસોદાની સેજે મૂક્યા શીકરિ—કે ૦ ૧૨

- દીપક શાખી રાખીયો, તું છે પાવકનો અંશ રે;
કુંવર સાટે લેઉં કન્યા, શત્રુ માથે કંસ રે—કે૦ ૧૩
- શ્રીવત્સ શોભા ભૃગુલાંછન, રાખ્યું એંધાણ રે;
શત સહસ્રમાંથી શોધી કહાડું, પુત્ર જીવનપ્રાણ રે—કે૦ ૧૪
- ધનશ્યામ ધર સંભાળજો, ટાળજો તનના તાપ રે;
પરાધીન વસ્તુ કારાગૃહમાં, અથો દોહોલે માળાપ રે—કે૦ ૧૫
- એહિવું કહી વસુદેવ વળીયા, આલી ન શકે ચર્ણ રે;
પુત્ર પરધેર સોંપવો, તે પેં રૂડું મર્ણ રે—કે૦ ૧૬
- ખલો નાખી બાળકી, આવ્યા મથુરા મહાંય રે;
વાટ જીએ છે દેવકી, વિજોગે બ્યાકુળ થાય રે—કે૦ ૧૭
- મંદિરમાં આવ્યા રાયજી, કહ્યો સર્વ સમાચાર રે;
કરી જમુના વહેતી ઘર્ષ, હૂતાં તેમ દેવાયાં દ્વાર રે—કે૦ ૧૮

વલણુ

- દ્વાર બિડાયાં હૂતાં તેમ જ, કન્યા આપી કર મહાંય રે;
પ્રેમાનંદ પ્રભુ રામ લીલા મયો તૃતીયો અધ્યાય રે. ૪૦

અધ્યાય ૪થો

કહવું ૧૭મું—રાગ વેરાડીની ચોપાઈ

- રાય વસુદેવ આપી દીકરી, દેવકીના એછંગ ઉપર ધરી;
દેવકી કહે ધન્ય મહારા નાય, પુત્ર મૂકતાં કેમ ચાલ્યા હાય. ૧
- કૃશાશ્ર ભુદિ શું કરું વખાણ, આપી રત્ન સાટે લાવ્યા પાપાણ;
વસુદેવ કહે એ બાળકી ધન્ય, પુત્ર ભીગયો તે એહિવું પુન્ય. ૨

- કંસ પતન કરશે એ તણું, તહારે જાણું છું તમે રોશેઃ ઘણું;
હસ્યાં દેવકીજી સુણી વચન, કન્યા નેઈ જેમ ગાજે ઘન. ૩
- તવ જાગી જિઠ્યા રખેવાળ, ભાઈઓ ગાઈયે કંઈ પ્રસવ્યું બાળ;
કંસ કને આવ્યા તતકાળ, જાણી વાત જાગ્યેઃ ભૂપાળ. ૪
- અદ્દમો ગર્ભ થયો સત ઉદે, ઘસે હાથ કોથે વાણી વહે;
આરક્ષા નેત્ર વપુ ધૂમ્ર વર્ણ, કંપાયમાન ધૂજે કર ચર્ણ. ૫
- કરે હોકાર જેમ ઘન ગડગડે, કંસે અધર હંત કડકડે;
નગન ખડગ શેષ જિહ્વા જશે, જાળે અંદ્ર અહેવા રાહુ ધસ્યે. ૬
- હું રિપુને ઝીંકું આ ઘડી, ધાતાં કંસ પડ્યો આખડી;
પ્રજા સર્વ જોવાને મળી, ચાર વર્ણ કારાગૃહે પળી. ૭
- આકાશવાણીનો સમે આજ, એ જાળકને શું કરે મહારાજ;
કંસ આવ્યો બંધન ખારણે, ઉઘાડ્યા દ્વાર હણવા કારણે. ૮
- લાવ વસુદેવ શત્રુ મુજ તણો, એહેને જોવા હું આતુર ઘણો;
વસુદેવ ચાલી સામા ગયા, આજ રાયજી કીધી નેઈયે કયા. ૯
- નથી પુત્ર કન્યા અવતરી, તમને શું કરશે દીકરી;
પુરુષનો ભય તમને ભૂપાળ, પુત્રી થઈ નિવસ્યે જ'નાળ. ૧૦
- કંસ કહે સાંભળ વસુદેવ, ગગન વચન માનું અશ્વમેવ;
કાંઈ પુત્રી પુત્રનું કારણ નથી, આડમો ગર્ભ શત્રુ સરવથી. ૧૧
- ભગિનીનું કહ્યું નવ કીધું, કંસે જાળક ઉલાળી દીધું;^૧
વલ્લભે દેવકી અતિ ઘણું, રાખ ઘર વસતું મુજ તણું. ૧૨
- તમે ઘણા દિવસ વિરાજી જીવે, રહેવા દો કુળ દીકરી દીવે;
એ વડે ઘર વસતું થાયે, એ પુત્રે તહારી હત્યા જાશે ૧૩
- સમ પુત્રનો ચોક્ક હું વીસારું, મને મા કહે તે ભાઈ પુરય તહારું;
છે છેલ્લે આઘમે એ સંતાન, એ મહારે શત પુત્ર સમાન. ૧૪

- તું વિના દયા કોણુ આણેજી, મામો તુને કહેશે લાણેજી;
તમને ભાંતિ ખાળકની પડે, કેમ ઘાત હશે આ કન્યા વડે. ૧૫
- મશક કેમ શોષશે સમુદ્ર, કેમ મનુષ્ય જુદાં હારે મહાદુર;
શું આગિયાથી અંખાશે લાણુ, શાર્દૂલને કેમ હણશે શ્વાન. ૧૬
- મૃગનો ઠેલ્યો મેરુ કેમ પડે, તમને મૃત્યુ કેમ હોય કન્યા વડે;
તમે સ્વર્ગ મૃત્યુ જીત્યું પાતાળ, વશ વરતે છે દશે દિગપાળ. ૧૭
- તે પ્રતાપ મહિમા તહારો ગયો, જો મરણભય કન્યાથી થયો;
જેમ તુને વહાલાં તહારા છોકરા, તેમ મુજને તો મહારાં ખરાં. ૧૮
- એ મૂક કન્યા પાગે લાગું, બહેન યદને લિસા માગું;
વિનય વચન દેવકી કહે, પણ કંસ કાળજનો નિરદે. ૧૯
- જેમ ટોણો ફરવે ભીંડીમાળ, તેમ કંસે ફરવીયું ખાળ;
વસુદેવ ત્રાહે કરી કર ઘસે, મુખે રૂએ પણ મનમાં હસે. ૨૦
- કુશળ ક્ષેમ જોઈયે છોકરા, ગોપમુતા આ ઘડીયે મરા;
રાય શિક્ષા ઉપર ઝીંકે નેટલે, કરમાંથી કન્યા છૂટી તેટલે. ૨૧
- અખક તેજની જ્વાળા યદ, લાણેજી અન્નઘટામાં ગદ;
ભયભીત કસામુર થયો, આશ્ચર્ય પામી ઊભો રહ્યો. ૨૨
- વધૂટી મેં દૃઢ નવ ગ્રહી, પંખ વિના કેમ ગગને ગદ;
મેં મરવું સત્ય ઊગરવું નહીં, આકાશવાણી આજ આવી યદ. ૨૩
- એ કન્યા ટળી કેમ યદ વીજળી, મેઘ ઘટામાં અળકે મળી;
વારું થયું જે ગદ વેગળી, પાસે રહેત તો મરત બળી. ૨૪
- શોચના કંસતણી લાણી વિદ્યુતકન્યા બોલી વાણી;
“અહો મૂર્ખ માતૃલ મયુરોપતિ, આજ્યું મરણુ ઊગરવું નથી. ૨૫
- રૂએ નિર્ભય શાંતા આણતો, હૃદય સંમ પુન રૂએ બાણતો;
તું વરસ બારમે નિક્ક મંદે, દહીં પામે લાણેજી જિહારે. ૨૬

કાંઈ સાધન કર પામે હુરિચર્યું, સર્વથા નહીં મૂકે મર્ણ્યું;
એવું કહી જોગમાયા ગઈ, કંસને મન ચિંતા ખહું થઈ. ૨૭

જેહન જનેવીની સેવા કરુ, તો કદાપિ મરણ થકી જિગરું;
છોડ્યા વસુદેવ, દેવકી છોડી, જિણે કંસરાય કર જોડી. ૨૮

પાડી વિપત દંપતી પીડ્યાં સાધ, તે ક્ષમા કરો મહારો અપરાધ;
સુને ખટ હુત્યા બાળકની ચર્ધ, એક ગર્લ ગળ્યો, એક કન્યા ગઈ. ૨૯
ન રહી પુત્રી, ન રહ્યો પુત્ર, તમારુ મેં લાંબુ ધરસૂત્ર;
જો બાળક શત્રુ થઈને નડે, પણ માનપિતાને ક્રોધ ન થડે. ૩૦

કાંટો મનમાં કહાડી નાંખજો, તમે તમારી લક્ષ્મી રાખજો,
રીઝ્યા વસુદેવ વહે વચન, તહારો વાક નથી રાજન. ૩૧

કારુણ્ય કર્મ ગત જન્મે કર્યો, તો કયાથી જીવે છોકરા;
ગયુ જોમન ને આવી જરા, શુ મુખ દે અમને દીકરા. ૩૨

રાય તમેા કશો પ્રતિપાળણા, અમેા વપતી છો આત્મ્યાં કાળનાં;
જેકો રમન માડી આદિ પૂર્વ, શત્રુ મિત્ર જણે જે હોય મૂર્ખા. ૩૩

કોણુ મારે કોણુ પામે મર્ણ્યું, અત્ર ને જીકળે અતસકર્ણ્યું;
એ સતાન ઋણમંજર થયા, પહોતો લાગ ને જીડી ગયાં. ૩૪

નથી બાળક કો નથી માખાપ, તો રાય તમને શાતુ પાપ;
વસુદેવે વિવેક કહ્યો નિર્મળો, કંસરાય તવ થયો ગળગળો. ૩૫

લક્ષ્મી કરે રાય વસુદેવ તણી, કિંમતેન શાતા પામ્યા ઘણી;
જાદવ પ્રજાને નવ પીડે, કમ ઘણું ખીલીતો હી ડે. ૩૬

વલણુ

હીંદે કસ થઈ પર્માત્મા તે, કૌતુક મથુરા સહાય રે;
ભટ્ટ પ્રેમાનંદ કહે કથા હવે, શું કરે કંસરાય રે. ૩૭

કંડુ ૧૮ સુઃ રાગાધનાસરી,

મરિચે વગાળ્યાં વસુદેવ દેવકી, પાહુન ધન આત્મ્યાં સેવક સેવકી;
કસે ન જાય જ્યાણા સહી શકી, ખટક રહી મનમાં વીજળી શું બકી. ૧

દોળ

- શુ' બકી ગઈ બાળકી, ચટપટી ચિત્તમાં થઈ રહી;^૩
બાળક સર્વે સંહારીયાં, તોએ હું છૂટો નહીં. ૨
- શુભ સભામાં કંસ જેઠો, સુલટ મિત્ર તેડાવીયા;
બ્યોમ વત્સાસુર વૃષભ કેશી, પ્રલંબ આદે આવીયા. ૩
- શકટ ગર્ધવ બક બકી, જ્વાલક તૃણ અધાસુર;
શલ્ય દુશલ્ય મહામત્ર સુદિક, કૂટ ને ચાલુર. ૪
- અતઃપર ખીજા ઘણા, કંસે દુટ સભા કરી;
હવે શુ કરવું ભાઈયો આપણે, કલ્પાત કન્યા ભિયરી. ૫
- સ્વલ્પ લક્ષણ બંધ રક્ષણ, અધક્ષણ જેઠેન ધીરી નહીં;
નિર્દયપણે બાળક પછાડ્યાં, પણ ચિંતા અમથી નવ રહી. ૬
- છો તમે સર્વ દનેહી મહારા, કંસ ભેદવચન કહે;
ઉપાય કરી શત્રુ હણો તો, રાજ આપણું રહે.^૪ ૭
- છે પ્રપચ સઘળા દેવના, માટે દેવનું દૈવત ટાળીએ;
વેદોક્ત ધર્મ ઉચ્છેદ કરી, ઉન્માર્ગ ધર્મ પ્રતિપાળીએ. ૮
- લઘુ બાળક પાસે ગામનાં, જ્યાં દેખો ત્યાંથી હણો;
બાળક સઘળાં નાશ કરતાં, મરથે શત્રુ આપણો. ૯
- કર જોડી કેશી કહે, કરું વિનંતી મધુરાપતિ;
બાળક સર્વ પયપાન કરાવે, સમર્થ છે પૂતના સતી. ૧૦
- આપણા કુળમાં રત્ન બાઈ, વિવિધ વેશ વયુ ધરે;
રિપુ ઓઘની ઓઘ ટાળે, વિચ્છેને વાંઝિયાં કરે. ૧૧
- નિજ કીર્તિ શ્રવણે સાંભળી, તવ પૂતના પરસન થઈ;
હાથ જોડી ગર્વ સાથે, કંસને પાગે નમી જઈ. ૧૨
- બાહુ ભડા, પાગ પાડા, ચક્રગ વક્રગ ડોળા ફરે;
જીભ કાઢે, બૂમ પાડે, મનુષ્ય માત્ર છળી મરે. ૧૩

દીર્ઘ અધર ઉદ્ધતણો, રયામ છાડવા ચાટતી;	
સુકુમાર મનુપનું શું ગણું, દેખી અસુર સભા ફાટતી.	૧૪
બ્રાત મહારા વિધન તહારાં, બલા લેઈને હું મરું;	
તહારે પુણ્યે એક દિવસમાં, જન્મતને વાંઝિયાં કરું.	૧૫
ગદગદ કંઠે કંસ બોલ્યો, મગાઈ બાઈ તહારી ખરી;	
પ્રાણહાન મુજને તું આપે છે, હું મૃત્યુચક્રી છબ્યો ફરી.	૧૬
આજ્ઞા આપી સર્વને, ઉચ્છેદ ધર્મતણા દરો;	
છે દેવને આસરો વિષ્ણુનો, આપણે શિવનો આસરો.	૧૭
મહાદેવનું મુને વચન છે બે, દેવથી હારથો નહીં;	
ગૌડાદ્વય સંતને સંતાપો, એમ કંસની આજ્ઞા થઈ.	૧૮
વલણ	
આજ્ઞા થઈ અસુરને, હવે ચતુર્થમાં અધ્યાય રે;	
ભટ પ્રેમાનંદ કહે ક્યા, શું થયું ગોકુળ મહાંય રે.	૧૯

અધ્યાય ૫ માં '૫૧

કડવું ૧૯મું : રાગ : પંચમ રામત્રી

ગર્ભભોગી એમ ઓચરે, ^૧ નરપતિ સાંભળો રે;	
શ્રીગોકુળની માંહી, ઉઠે થયો આમળો રે.	૧
નથી બાલુતી નંદની નાર, પુત્ર પ્રસવ થયો રે;	
બે મથુરાનો મહારાજ, કન્યા લઈ ગયો રે.	૨
ફરી બિડાયાં કપાટ, કે બાગે નહીં રે;	
શ્રીગોકુળની માંહી, કુસુમવૃષ્ટિ થઈ રે.	૩
પાછલી પહેર એક રાત્ર, નક્ષત્ર રોહિણી રે;	
પુત્ર જન્મેદાની મેલ, ત્રિલોચનધણી રે.	૪

પ્રાણેન્ધર પરમેન્ધર પરબ્રહ્મ, નામ વિન્ધ ભર કહાવે રે,
 જકત અ નદાતા જીવનો જીવન, જસોદાયયોધર ધાવે રે-૪૦ ૨
 આ ત્રેવોકચ ત્રિગુણ દોરીયે બાધ્યુ, ઉત્પત્તિ લય હગિને હાથે રે,
 તે અમ ધ અવગતિ જસોદાજીયે, બાધ્યો બિખવ માથે રે-૪૦ ૩
 છે ચૌદ લોક એહેના મુખમાહે, પ્રભુ મૃત્તિકા ખાચે રે,
 કહે પ્રેમાનંદ જસોમતીનુ, મુકીત કહું નવ જાચે રે-૪૦ ૪

કથા ચાલતી રાગ અસાવરી

શુક કહે સાલજી ભૂપતિ, થયો ગોકુળમા આનંદ,
 કસની પ્રેરી પૂતના કરે, બાગક બહુ નિકંદ ૫
 પૂતનાએ સાલજી જે, નદને થયે બાળ,
 પણ ગોકુળમા જઈ નવ શકે, રક્ષા કરે ગોવાળ ૬
 બકી આવી કસ પાસે, માલજી વાત ભૂપાળ,
 ભ્રાત તમારા પુણ્યથી, મે સાતસે માર્યા બાળ ૭
 અપુત્રવાન પ્રભુ થઈ, મે શીત્રે સાધ્યુ કામ,
 ચારે પાસા ફરી વળી, એક રહ્યુ ગોકુળ ગામ ૮
 નદને ઘેર કુવળ આવ્યો, દૂધે ત્રુલ્યા મેહ,
 શકે શત્રુ આપણો હશે, પડે મન સદેહ ૯
 બિતાર વય અર્ભક હુલુ તે, સાચવે બહુ પેર,
 તમે અહા તેડાવો ગોપને, હુ જાઉં નદને ઘેર, ૧૦
 ન લેદે પરપચ માડરો, પુરુષ પ્રજાવાન,
 સ્ત્રીજન માયામા પડે, જઈ ઝરાવુ પયપાન ૧૧
 વચન સાલજી બેહેનના, આવ્યો વીરને વિશ્વાસ
 જાચો તેડી આવો ગોપને, તહા મોકલ્યા બહુ દાન ૧૨
 સમજાવી કહેજો નદને, તેડે છે રાજાજીય,
 કર લાવો શ્રાવણ તણો, ગોરસ ગવરીના ધીય ૧૩

- શીઝે સેવક આવીયા, નંદણને દ્વાર;
ગવરીનાં ધૂત ભૂપ માગે, નીસરો સર્વ ખડાર. ૧૪
- નંદણયે સર્વ ગોપ તેડ્યા, તત્પર કીધા કર;
શીખ દીધી જસોદાને, સાથવળે કુવર. ૧૫
- અમો ભથું મથુરામાં, થારો સાયંકાળ;
પલ્લમાત્ર રમે અગગો કરે, છે પ્રાણુલવન બાળ. ૧૬
- જસોદા કહે નંદણને, શીઝે, આવજો રત્નામ;
રમે થાકા થઈને નાથ મહારા, રહો મથુરા ગામ. ૧૭
- ગોપ સરવે તત્પર થયા, શીકાં ભરાવ્યાં સ્કંધ;
જુગમ સાંઢ શકટે જોડ્યા, બેસી ચાલ્યા નંદ. ૧૮
- શીઝે ધૂતગાડાં ભર્યાં, દ્વિધિ દ્વધ માખણ પાત્ર;
કર લઈ મથુરામાં આવ્યા, ગોપ પ્રાણી માત્ર. ૧૯
- પૂતના ગઈ ગોકુળે, વસુદેવે બાળી વાત;
દંપતી દુખીયાં થયાં તે, કરે આંસુપાત. ૨૦
- રાજસભામાં નંદ આવ્યા, કંસે દીધું માત્ર;
લેટ મૂઢી પાયે લાગા, પછી બાલીયા રાજન. ૨૧
- ન ઘટે તમને નંદણ, યુને રીસ અંતર આવી;
અમે સાંભળ્યું જે પુત્ર આવ્યો, વધામણી નવ કહાવી. ૨૨
- વારુ કીધું વિધાતાએ, ઘણું અમો પામ્યા પ્રેમ;
મનસા વાચ્યા નંદણ તહારો, પુત્ર રહેજો સેમ. ૨૩
- પુત્ર આવે પિતા હરખે, આશ્ચર્ય જોમાં ચાતું;
પણ અમો પરમ પ્રસન્ન હવા, પ્રાણ કરીને માતું. ૨૪
- જસોદા સુખણી થઈ, સંસારનો ભય ભાગો;
ધરણું આંગણાં ટોપી, લઈ જાઓ સુતને વાગો. ૨૫

અંન અપાવ્યું ગોપને, છે કૃપા રાયની મહોટી;
 કંમ વિચારે જમાડીને, કરું જેમ તેમ ખોટી.
 નંદ વળતું બોલીયા, સદા તમે આપો અંન;
 હું રંકને બાળક હવે તે, રાયજીનું પુણ્ય.
 તમે રાજા તમે સ્વામી, તમે અમારા દેવ;
 ઉધરશે જો બાળકો તો, કરશે તમારી સેવ.

વલ્લભ

સેવક તમારા છૌં અમે, નંદજી લાગા પાય રે;
 જાણ્યું પૂતનાએ કામ કીધું હશે, કંસે આપી વિદાય રે

કંકલું રવિભુઃ રાગ મારુ

કંસે આપી વિદાય, કારણ સીધું છે;
 મનમાં ફૂલે મૂઠ, કપટ કીધું છે. ૧
 નંદનો નંદન પ્રદા, માકેમ જૂવાં છે;
 એમ ન જાણે કંસ, ભગિની મૂઆં છે. ૨
 પધાર્યા નંદરાય, મનમાં હરખે છે;
 મળવાને વસુદેવ, મારગ નિરખે છે. ૩
 તપી રહ્યું છે તન; ચિત્તમાં ચિંતા છે;
 મળવાને આવ્યા નંદ, ઘણા લાગ્યવંતા છે. ૪
 ધાઈ લેટ્યા બેહુ વૃદ્ધ, હૃદે ઉધરકે છે;
 વાંસે વહી જળધાર, આંસુ વરસે છે. ૫
 મળી બેઠા બેહુ મિત્ર, નંદજી લાખે છે;
 પાપીયે છોડ્યાં નરનાર, શી દૃષ્ટિ રાખે છે.^૧ ૬
 તમે દુઃખ વેઠ્યું અપાર, શ્યાલક પાપી છે;
 છ બાળક કીધાં નાશ, વેદના વ્યાપી છે. ૭

- કર્મતણા ને ભોગ, પ્રાણી વેઠે છે;
કો કરે કોટિ ઉપાય, લાગ્યથી હેઠે છે. ૮
- પણ રોહિણીનેા ને ખાળ, વપુએ વારુ છે;
શાતા કરો વસુદેવ, અંશ તમારો છે. ૯
- રોહિણીતું ન ધર્યો હુઝ, મહારી ભગિની છે;
કંસને શું કરીએ રંક, અંતર અગની છે. ૧૦
- એને પૂછ્યે પરિણામ, ને તમને પીડે છે;
કેમ સાંખ્યે જીગદીશ, ને માહું હીંડે છે. ૧૧
- પાડે હુસી ભોદ્યા વસુદેવ, મોહ ઉપભવ્યો છે;
છેલ્લે આશ્રમે નંદ, પુત્ર ભલે આવ્યો છે. ૧૨
- થયો ખટ દિવસનો તાંન, વાત અમો જાણી છે;
ધન્ય જસોદા નાર, લાગ્ય મલિયાણી છે. ૧૩
- નંદ તમને આવ્યો તાંન, અમને શાતા છે;
જાણું અમો પામ્યાં પુત્ર, શાખી વિધાતા છે. ૧૪
- પણ શીઘ્ર પધારો ઘેર, કાંઈ એક ફૂડે છે;
તમો છો લાગ્યવાન, સદાએ રૂડે છે. ૧૫
- કાંઈ સાંભળી કપટની વાત, હૃદયા ચોકે છે;
થયું ગોકુળમાં ઉત્પાત, મુજને ભાસે છે. ૧૬
- જઈ પુત્રનેા લીયો તપાસ, ભોળી નારી છે;
તહાં જઈને ખાજો શ્વાસ, છઠ્ઠા મહારી છે. ૧૭
- હીસે સૂરજ શોણિતવર્ણ, વાયુ તો દારુણ છે;
ભયાનકે જમુનાનીર, કાંઈ એક કારણ છે. ૧૮
- નંદ થયા ભયશીત, મસ્તક ડાલે છે;
પરમારથ સરખી વાત, દેવકી બોલે છે. ૧૯

- પુત્રથી વહાલી વસ્ત, ખીલ કાંઈ છે;
જસોદાને કહેજો પ્રણામ, મહારું સાંઈ છે. ૨૦
- મહારી વતી દેને શીખ, જસોદાજી લોળાં છે;
કંસના મોકલ્યા દૈત્ય, ટોળે ટોળાં છે. ૨૧
- રખે ધીરતાં માત, લોકડાં પાપી છે;
સાચવજો પુત્ર થાપજી, પ્રભુએ આપી છે. ૨૨
- સંદેશો કહેજો નંદ, નાર જસોમતી;
રમાડવા જેવો છે તંન, ગોલાવજો મારી વતી. ૨૩
- જમશે મા ખાટી વસ્ત, પુત્રને ભારે છે;
વસુદેવ કહે સાધવી નાર, પરમારથ વારે છે. ૨૪

વલાણુ

- વારે વિવિધ ચેરે દેવકી, જેમ પુત્રને સુખ થાય રે;
નંદજી ગોકુળ પરત્યા, યથો પંચમો અધ્યાય રે. ૨૫

અધ્યાય દહો

કંડવું ૨૨મું : રાગ રામગ્રી

સાંભળ રાજા શુકજી ભાષે જી, ચરિત્ર પ્રભુનાં હૃદય રાષે જી;
હવે પૂતના તાણું કહું વૃત્તાંત જી, તે ગોકુળ ચાલી પામવા અંત જી. ૧

દાળ

- કેમ જાતી હવી પૂતના, ધરી માયારૂપ;
ગાળક જાણી પરવરી, નવ લલ્યા ત્રિભુવનભૂપ. ૨
- અભિલાખ અંતર અતિ ઘણો, આણું અર્લકઅંત;
કારજ સીઝે બ્રાત રીઝે, લીજે જસ અનંત. ૩

કેમ હવે બાળ ગોવાળનો હું, કાળ આણું આવ;	
કરી પણ હું નીચરી તો, હરિ રાખશે મારી લાલ. ^૧	૪
શણગાર સાળે રૂપ રાજે, ગાળે ઘૂઘર પાય;	
ઠમક અણવટ ઝમક ઝાંઝર, ચમક પહાની થાય.	૫
તખ ન્યોતિ શું ખઘોતની, વાળે વિધુવાનો છંદ;	
પગલાં ભરે કુમકુમ ઝરે, કરે કોટિકે ફંદ.	૬
કામની ગજગામની, લામની કરતી લાવ;	
રૂપનિધિમાં વિધિ બૂડે, નહીં નિસરવા નાવ.	૭
કટિ પાતળી કટિમેખળા છે, ઝીણી ઘૂઘરમાળ;	
ચીર ચરણાં ચમક વરણાં, ચોળી લખીયા મરાળ.	૮
કંકણ ખળકે ચૂડી ચળકે, થાય ગોફાણું ગાન;	
કદળીપત્ર વાંસો વિરાળે છે, પેટ પોચણુપાન.	૯
ભર્યો પરિમળ નાભિ નિર્મળ, શેમાવાળી પંકજતંત;	
મુક્તામાળ હીંચે દુગદુગી, લોકે છત્રી શોભાવંત.	૧૦
શું કુચ કળશ બે કનકના, છે મુધાએ સંપૂર્ણ;	
કેસરખોળી ઝીણી ચોળી, હીસે ગોરું વર્ણ.	૧૧
કરઆંગળી મગની ફળી, નિર્મળ મુદ્રિકા નંગ;	
ખાનુખંધ લટકે ઓઢણી ફટકે, ભોળન રંગ તરંગ.	૧૨
કંપુ જેવી શ્રીવા શોભા, કંઠ કોકિલા નાદ;	
વેસળ વાળી અધર પરવાળી, બાલતી મધુરે સાદ.	૧૩
છે ગૌર ગાલે બાળ મધુકર, જેમ પોતે રચ્યો વિધિરાય;	
જુગ્મ ત્રોટી મૂલે ત્રોટી, આવણુની શોભાય.	૧૪
નયણાં અંચળ સાર્યું કામળ, ખંજન અયવા મીન;	
અરચા ચરચી કેસરતણી, ચાંદલે ચોખા લીન	૧૫.

છે અમૃત મહારા સ્તનમાં રે, તે કરાવું પયપાન;	
થાય અંમર બાળકાનું, વધુ વજ્ર સમાન-જસોદાં	૪
બ્યાધિ એક બ્યાપે નહીં રે, સદા રહે જોખન;	
નંદણએ હું મોકલી, ધવરાવો મહારો તાંત્ર-જસોદાં	૫
આવો બાળક બાડુવાં રે, કરો અમૃત આહાર;	
જીવન જસોદાં જોડેનના, હું માસીનો આધાર-જસોદાં	૬
હળવે લીધા જિંદગી રે, જેમ રજીરુ વિરાંસે સાપ;	
લાણેજો તરત્યો પ્રાણનો રે, માસીનું મળીયું પાપ-જસોદાં	૭
જેઈ રહ્યાં જસોમતી રે, કરે પૂતના પાપંડ;	
આખ નચાવે મીઠું જોલો, દેરવે ભુજદંડ-જસોદાં	૮
આળસ મોડે બાળકો રે, અધપડિયાળી આંખ;	
સાડીનો પાત્રવ કરે ધરી, માસી ઉશડે માખ-જસોદાં	૯
છે ઢકિણ માસી પુતના તેમ, લાણેજો છે ધીટ;	
મુખ વિકાસી મૂઢીયા, વિખલયાં કુચનાં દીટ-જસોદાં	૧૦
હઠે ઉપર કરે ધર્યો રે એક, વાંસા પર ખીન્ને હાથ;	
માસી લીધાં બાથમાં વિધે, ધાવે ગોકુળનાથ-જસોદાં	૧૧
તીવ્ર અગ્ર નખના કરી રે, વોંધ્યુ માસીશરીર;	
વિખદ્ધ પીધું એક ધૂંટડે, ખીન્ને શોભ્યુ રુધિર-જસોદાં	૧૨
પેટમાં મારે પાટુઆ રે, હુચામા મારે શીવ;	
આકુરણે પ્રાણ પરમેશ્વરે તવ, માસીયે પાડી ચીસ-જસોદાં	૧૩
મૂકો લાણેજા ભૂધરા રે, તુ ઓળખ્યો સુંદરચામ,	
જાવા દે મને જીવતી, નહીં આવું ગોકુળગામ-જસોદાં	૧૪

ਬੈਚ

જસોદા પુત્રને વારો, પીએ છે પ્રાણ, તે મહારો; / ૧૫
હું છોં કસની દીવી, આપડું નાજાણી લૂટી. / ૧૫

ગોપી કોઈ ધાઈને આવો, મુને મૃત્યુથી વહેલી મુકાવો;
 પ્રભ મેં વાંઝણી સૌ કીધી, સાતસેં ગાળહત્યા લીધી. ૧૬
 હું તો આવી હૂતી અબાણી, આવડી વાત નહોતી જાણી;
 કે મહારું પાપ શું જાયું, મુકાવો તમ પાએ લાગું. ૧૭

ઢાળ

વિરમે થઈ નજમુંદરી રે, એ મિથ્યા રંડા રાય;
 તાળી દઈ ગોપી હસે, આ તો જોવા સરખું હોય-જસોદાં ૧૮
 પીળક આવી અંગને રે, ય જોલાય જોંખડું વેણુ;
 કીકીની કાળપ ગઈ, ધોળા ફાટ રહ્યાં નેણુ-જસોદાં ૧૯
 'છ દહાડાનો છોકરો, મહારે કરમે વાળ્યો દાટ;
 હૈયું સૂણયુ હીકા આવે, પટ્યાં માસી ચતાં પાટ-જં ૨૦
 માસીને હીકા આવે, ઉપર લાણેને ધાવે-ટેક.

મૂળ રૂપ ધરીયું માયા તણ, વાધી જોજન દહોડ;
 જેમ પર્વત ઉપર પોપટો, તેમ વિશજે રણુછોડ-માસીં ૨૧
 બહુ વૃક્ષ ગોપનાં છાપરાં રે, પડતાં ચૂરણ થાય;
 કૃપા શ્રીભગવાનની, રહ્યાં કુશળ ગોપી ને ગાય-માસીં ૨૨
 છે નખે બહુ બિહામણી રે, બૂંડું રંડાનું રૂપ;
 સૂકી વાવ જેવી એ આંખડી રે, નાસિકા મોટો કૂપ-માસીં ૨૩
 જિહ્વા જાણે સર્પણી રે, મુખ શુકાનું દ્વાર;
 કુચ શિખર ગિરિતણાં, રમે ઉપર નંદકુમાર-માસીં ૨૪
 સેવાળ સમુદ્ર શિલાતણા તેમ, છૂટા મસ્તક કેશ;
 છિદ્ર બિહામણાં, માહે ગજ કરે પ્રવેશ-માસીં ૨૫

૪. પૂતના અંગે પીળક આવી. ૫. છ નજા બહુ બિહામણી રે

વક્ષણુ

પ્રાણુ ગયા પૂતનાનણા, વિલપે જસોદા માત રે;^૬
ભટ પ્રેમાનંદ કહે કથા એ, લીલા વૈકુંઠનાથ રે.^૭

૨૬

કહલું ૨૪મું : રાગ બગવેરાડી

- કલપે વિલપે નંદની નારી, ફરી ફરી તેહને ભેય;
ગોકુળમાં સર્વ શ્રીજન દીસે, પુરુષ નથી ઘર કાય. ૧
- સ્વામીને શો ઉત્તર દેવાશે, સોંપી ગયા મુને બાળ;
કંઠપાશ કરીને પિંડ પાડું, આણુ મહારો કાળ. ૨
- ઉન્મત્ત ભોળનની મદમાતી, પ્રેમ ભરી ગોવાળી;
તતપર ધર્મ પૂતના પર ચડકવા, કટિ કછી કાછડો વાળી. ૩
- નિસરણી માંડી ચહુડી બાળા, પગ ધરતા પડે પડછંદ;
કુચઅગ્ર વઢનમાં કીડા કરે, ધાવે છે બાળમુકુંદ. ૪
- બળાતકારે બાળક લીધો, કુશળ કુશળ એમ કહેતી;
ઉતારી અંબાને અરખ્યો, માતા વારણું લેતી. ૫
- અંગન્યાસ કરે સર્વ ગોપી, રખે બાળક ખીહીતો;
જસોદા બાએગની ધબિયાણી, ફરી જનમ બાળને પીતો. ૬
- રાખો ચોરડામાં ઉખા થાશે, આંગણુ વાચુ ટહાડો;
જસોદાને શીખવે કો ડાહી, રખે રહોડમાંથી કહાડો. ૭
- વિવિધ પ્રકારે રક્ષા કીધી, ખીહીનો બાણી;
મસ્તક ઢાંકી માત જસોદા, નાખે ઉતારી પાણી. ૮
- આમની દેવ્યા વનની દેવ્યા, કુળ દેવ્યા જે અમારી;
બાળકની તમો રક્ષા કરજો, બાએ નંદની નારી. ૯

૬ વિલપે નંદની રાણી રે ૭. એ લીલા ગોકુળે માણી રે . .

- પડી પૂતના પર્વત પ્રાચે, જોવા મળ્યાં સ્ત્રીનાં વૃંદ;
એહેવે સમે મથુરાપુરથકી, પધારિયા શ્રી નંદ. ૧૦
- અચાનકે ભયાનકે દીકું, આ શું વસ્તું ઉત્પાત;
ગોપ પ્રત્યે નંદ કહે ભાઈ, મળી વસુદેવની વાત. ૧૧
- એ ઠંસાસુરતું કપટ ખરું, જઈ નંદે પૂતના જોઈ;
ગોપરાયતું દર્શણુ ફેળી, ગોપવધૂ સર્વ રોઈ. ૧૨
- પુરુષ વિના પલ રખે જાએ, માણસમાં નહીં નારી;
અખળા લક્ષ મળી તો કિવા, ન શકીએ વિઘ્ન નિવારી. ૧૩
- નંદ ઓછંગ મૂક્યો મધુસૂદન, ચુંબન કરી પૂછે પિતા;
ત્રણ પહોરમાં કુંવર મહારા, કોણ કોણ ઓરિયા વીતા. ૧૪
- હૃદયા ચાંપી મસ્તકે સૂંધું, તેડ્યા બહુ ઋષિરાય;
આશીર્વાદ અભિષેક કરાવી, આપી સવચ્છી ગાય. ૧૫
- ખીજાં ઘાન કીધાં નાનાવિધનાં હોય કુંવરને કલ્યાણ;
ગોપ કહે શી વસ્તે શખની, ગંધે જાશે પ્રાણ. ૧૬
- નંદ કહે ઉચલાય નહીં, છે અતુળ અંગનો ભાર;
સંધે સંધથી કરો કટકા, લો કરવત ને કહુંવાડ. ૧૭
- મહોન્મત્ત આહીર બળિયા, કાપી કટકા કીધી;
ખડકી કાષ્ઠ હુતાશન મૂક્યો, ચોદશ ફૂંકી દીધી. ૧૮
- પૂતનાનો પિંડ પરજળે, છૂટ્યો દોર કરતુરી;
અગર તગર ચંદન મળિયાગર, પરિમલ વાસ મધુરી. ૧૯
- વાસ્યું વન ફરતું દશ જોજન, આવ્યું એક વિમાન;
પૂતના થઈ દેવકન્યા તે, કૃપા શ્રી ભગવાન. ૨૦
- સંદેહ પામી પરિણત પૂછે, કૃપા કરો શુક સ્વામી;
દુષ્ટ નારી બાળહત્યારી, પરમ ગતિ કેમ પામી. ૨૧

- માનુભાવ કહે મહીપતિને, એ વિષ્ણુચરણ મહિમાય;
 જે અંતકાળે કૃષ્ણ કહે તે, જમપુરી નવ ભાય. ૨૨
- સાક્ષાત પ્રદક્ષ દહે પર રમીયા, એ ભાએગ શુ નહાતું;
 વૈકુંઠનાથથી વૈકુંઠ પામે, તેહમાં અચરજ શાતું. ૨૩
- ભાવે કભાવે સ્તુતિ નિંદાએ, જે પરમેશ્વરને ધારે;
 વેદવાચક કહે શુક જોગી, નિશ્ચે વૈકુંઠ જશે. ૨૪
- વલણુ
- જશે વૈકુંઠ સર્વથા, સાંભળ પરિક્ષત રાય રે;
 પૂતનામોક્ષ પાવન કથા, થયો યમ્મો અધ્યાય રે. ૨૫

અધ્યાય ૭મે.

- કંકલુ રમસુ': રાગ દેશાખની ચોપાઈ
- શુક કહે સુણ પરિક્ષત રાય, એ પાવન પૂતનામોક્ષ અધ્યાય;
 બાળહૃત્યાદિકે પાનિક ટળે, જો સ્નેહ ધરી કથા સાંભળે. ૧
- તો પરમ પદની પ્રાપ્તિ થાય, એ પ્રીત રહે કથારસ મહાંય;
 નામરમરણથી ભય વ્યથા, હવે સમમા અધ્યાયની કથા. ૨
- કંસ રાયને પહોલી વાત, જે ગોકુળમાં વસ્તુ ઉત્પાત;
 સમાચારરૂપી વાગ્યું તીવ્ર બાણ, જે પૂતનાના શોખ્યા પ્રાણ. ૩
- એહેન મોઈ બાળક જિગર્યો, શકે એ મહારો શત્રુ ખરો;
 ગાંઠ હૃદયમાં બંધન થઈ, પણ કસે ચરચા કીધી નહીં. ૪
- શકટ વચ્છ ને તૃણાવંત, બગ અધ તેડી કહ્યું એકાંત;^૧
 તમે છાના ગોકુળ પૂઠે કરો, છતવો નંદતણે દીકરો.^૨ ૫

૧. જે પરમેશ્વરને ધારે ૨. જમ અથ તેડી કહ્યું ત્યા વર્ત
 ૩. તમે છાના ગોકુળ મધ્યે પાવરો, જઈ છતો નંદનો દીકરો.

ગુપ્ત રહીને કરજો કામ, ન થાય પ્રગટ જેમ મહારું નામ;

જાણે નંદ તો ઊગટે દેશ, એ છાનો આપું ઉપદેશ. ૬

લેદ સાંભળી ચાલ્યા ભૂર, પ્રથમ આવ્યો શકટામુર;

એ કંસરાયનું હારદ કહ્યું, હવે શ્રી ગોકુળમાં શું થયું. ૭

પ્રજાળી પૂતનાનો દેહ, પછે નંદ ગોપ પધાર્યા ગેહ;

માહોમાંહે વાત કરે ગોવાળ, દેવરૂપ કો નંદનો બાળ. ૮

રંડા મોઢ પોતે ઊગર્યો, કારણરૂપ નંદનો દીકરો;

ગોપીને ઘણું વહાણા હાર, નંદ ગૃહે આવે ફરી ફરી. ૯

શુકલ કહે સાંભળ રાજન, આવ્યો જન્મનક્ષત્રનો દત્ત;

નક્ષત્ર ફરી આવ્યું રોહિણી, ઉત્કંઠા જસોદાને ઘણી ૧૦

સ્વામીની કીધી વિનતિ, માસિક કર્મ કરો કહે સતી;

નંદે પધરાવ્યા ઋષિરાય, અભિષેક કરી કીધી રક્ષાય. ૧૧

મહ ચંદ્રની પૂજા કરી, અપાવ્યું દાન હાથે શ્રીહરિ;

જસોદાજીને સોંપ્યો બાળ, ગાય ગોપી ગીત રસાળ. ૧૨

શ્રી જસોદાજી વધાં વચન, આજ ઝોળીયે પહોરાડું તન;

માસ દિવસે કીધો સંસ્કાર, સૌભાગ્યવંતી ઊભી રહી ચાર. ૧૩

પથરગ પટની ઝોળી કરી, ઊભી અબજા છેડા ધરી;

ચંદન કેસર કુમકુમ ઘણાં, પીળ્યાં કપાળ ગોપિકાતણાં. ૧૪

મળ્યાં બહુ નહાનાં છોકરાં, જસોદાજી વહેંચે કોપરાં;

મીઠાં મુખ મહિયારી કરે, ઘણું જીવો કહાન અબજા જિયરે. ૧૫

જસોદાજીએ જિયત્રી કરી, ઝોળીમાં પહોરાચા હરિ;

જયજયકાર કરે મુંદરી, મુખચંદ્રબિંબ જુએ ફરી ફરી. ૧૬

છે ચૌદ લોક-જેહેનાં મુખમહાંચ, તે ઝોળીમાં સૂતા હરિરાય;

મુખ ભેળ જસોદા વારણે બાય, હિડાળે ગોપી હાલરું ગાય. ૧૭

ઝૂલણા

- ઝાળીયે ઝૂલો કહાન ગોવાળા, મજની બાળા ગાય—
હાલો હાલું નંદલાલા ૧૮
- તમે કમકે ચાલો નંદણને બારણે, વારણે જાય માતા
જસોમતી—હાલો ૧૯
- માબાપે દીડાં મોહન મુખડાં, કે દુખડાં ગયાં મુખ પામિયાં
હાલો ૨૦
- ગયાં કર્મ અધારાં પ્રગથો દીવો ઘણું જીવો જીવન
હુમારડા રે—હાલો ૨૧
- ઉત્તરવય બધાણાં પારણાં ધરમાં, કાંઈ બારણાં ઉપાડાં
નંદરાયનાં રે—હાલો ૨૨
- છ હહાડાના છોકરે તે પૂતના રે ચોથી, તકારા દોથી દુરિજન
જાગે મરી રે—હાલો ૨૩
- મહોટા યજ્ઞને ચારે વન ગાવડી રે, માવડી જસોદાજી જાયે
લામણે રે—હાલો ૨૪
- આણે મુખે વળગો વાંસળી રે વહાલા, કાંઈ વહેલા ગો ચારી
ઘેર આવજો રે—હાલો ૨૫
- અમો ગોપી તમારી દાસી રે દેવા, કાંઈ લેવા ધરખું રજ
ચરણની રે—હાલો ૨૬
- અંતિફ રહી સર્વ દેવતા બાલે, નહીં કો તોલે ગોપી સમું રે
—હાલો ૨૭
- સંસાર ફિટોળે બાંધ્યો રે બ્રહ્મે, કાંઈ કર્મે હીચે કાટિ
જીવડા રે—હાલો ૨૮
- શંકર બ્રહ્મા ભોગી રે જૂલ્યા, બૂલ્યા બમે મહોટા મુનિ રે—હા ૨૯
- આવાગમન ફિટોળે રે હીચે, ન ગ્રીછે પ્રાણી માયા મળ્યા
રે—હાલો ૩૦

જગત જુલાવ્યું સોંપી કમનિ, તે બ્રહ્મને જુલાવે વૃજસુંદરી ✓

૨—હાલો ૩૧

કુસુમવૃષ્ટિ કરે છે દેવતા ૨ પ્રીતે, આમ રીતે હીચોળી હરિ ✓

ઉતારિયા ૨—હાલો ૩૨

એ સુષુપ્તે પ્રીતે વા જીવણાં ૨ ગાયે, તે મુકાશે આહ ✓

સંસારથી ૨—હાલો ૩૩

કહે પ્રેમાનંદ વિપ્ર હું કાંઈ ન જાણું, વિખાણું ગુણ ✓

ગોવિંદના ૨—હાલો ૩૪

વલ્લણ

ગોવિંદના ગુણ જેમ જેમ કહું, નવ લહું કહાપણ જ્ઞાન ૨; ✓

હરિનામ દે અક્ષર વડે મળે, કોટિ ગંગાસ્નાન ૨. ૩૫

કહવું ૨૬મું : રાગ દેશાખની ચોપાઈની ચાલ

એણી રીતે ગયાં હાલરું, ઝોળીએ સૂતા સયસયરું;

વિવિધ લીલા કેશવ કરે, પવિત્ર કથા શુકલ જિયરે.

અભિમન્યુતન સાંભળજે કથા, શ્રવણભક્તિ ટાળે જન્મબંધા;

અસુર આળ્યો શકટાસુર નામ, માયા કરીને વૃજપુર ગામ. ૧

કપટી શકટ રૂપે થયો, શકટ મળતો આવી રહ્યો;

છૂટાં બહુ ગાડાં નંદદાર, શકટ સ્થિર થયો શકટ મુઝાર. ૩

નવ જાણે ગોપી ગોવાળ, નંદપુત્રે જાણ્યું તત્કાળ;

એ આળ્યો મુને જીતવા કારણે, શકટ રૂપે બેઠો બારણે. ૪

ઘેર આળ્યાને આદર કીજીયે, પરમ પદ એહેને દીજીયે;

સુરભિ દુહે શ્રી જસોમતી, મંદિરમાંથી રાયા શ્રી પતિ. ૫

મૂક્યું કારજ સાદ સાંભળી, કાં રાયા આતા કહી ઘરમાં પળી;

નાખ્યું પાત્ર દૂધ ગયું ઢળી, કો ન શકે પ્રેમ માતાનો કળી. ૬

પારણેથી લીધા લગવાન, માતા કરાવે છે પયપાન;
 સ્તનઅથ મુખમાં નવ ઝહે, બાળક કેમે ન રોતો રહે. ૭
 ખખડાવે કડાં દ્વાર સાંકળી, વળડે ધૂધરો મા થઈ આકળી;
 સુંઘાડે પુષ્પ દેખાડે ગાય, તેમ તેમ બાળક જમણો થાય. ૮
 જસોદાને મન સંદેહ પડ્યો, શે' આવડું બાળક આડે ચડ્યો;
 કરડ્યો જંતુએ આકળો કીધો, ન રહે હુંચાડ્યો ખોળે લીધો. ૯
 પૂછે જસોદા મુખમું મુખ ધરી, તહારાં દુખડાં લઈ જાઉં મરી;
 ન રહે બાળક દોહવી ગાય, વન મુકવાની વેળા બાય. ૧૦
 બાળક ટોળે મળ્યાં હસવીસ, તે વારે રોતા રહ્યા જુમદીશ;
 માતા કહે બાળકને બાળકમાં ગમે, નહાનાં છાકરાં પાસે રમે. ૧૧
 ઝોળી એક બાંધી આંગણે, ગાયને ચરવા બાવું ધણે;
 સાડી એક લાવી કિકરી, શકટની બીધે બાંધન કરી. ૧૨
 ઝોળીમાં સુવાડ્યા શ્રી ગોપાળ, પ્રભુજી રોતા રહ્યા તતકાળ;
 ખીજાં બાળકને કહે તાળી પાડો, હુલારાવો હૃદયાને રમાડો. ૧૩
 બાળક ઝોળી વીંટી રહ્યાં, અંબા ગૌશાળામાં ગયાં;
 શકટાસુર થયો અતિ પ્રસન્ન, હું કાળને માએ સોંપ્યો તાં. ૧૪
 અદ્ય આયુષ્ય દીસે છે બાળ, છે દીર્ઘ આયુષ્ય કંસ ભૂપાળ;
 સ્થૂળ રૂપ કરી ગડગડું, બાળક ઉપર ભાંગી પડું. ૧૫
 શકટ હણવા તત્પર હુઓ, છે હરિના મનમાં વિચાર જ જુઓ;
 કાલાં કાલાં વચન બાળક ભાળે, મરકલાય પ્રભુ પાટુ નાળે. ૧૬
 ધાવે અંગૂઠો ખડખડ હસે, શકટ ભોઈ અધર હરિ ડસે;
 કોધ રૂપ થયા અશરણશર્ણુ, વૃદ્ધિ પમાડ્યો ડાળો ચર્ણુ. ૧૭
 બળ સાથે પગ ઉપાડ્યો તદા, શું મુગદળ પરિધ ભોગળ શું ગદા;
 કિવા વજ્ર દુર્જરના દંત, સકોમળ પદમાં બળ અત્યંત. ૧૮

ન આવે બળ પ્રાક્રમનો માપ, જેમ ગજ ઉપર નાંખે કેસરી થાપ;
નં જલય ચરિત્ર પ્રભુનાં ઢળ્યાં, દેખી સ્વરૂપ છોકરાં છળ્યાં. ૧૯

અતુળ બાળસુ નાખ્યો પાગ, કડકડયું શકટ થયા સત ભાગ;
પ્રહાર પૂરણ ચૂરણ ગાત્ર, લય પામ્યાં ગાય ગોરાગા માત્ર. ૨૦

મહોટો સાદ કરી પડિયો ધણું, એક પાટુએ પામ્યો મર્જું;
વિરમે થઈ વૃજની સુંદરી, માતાએ હૃદયા ચાંપ્યા હરિ. ૨૧

ખીજાં બાળકને જસોદા કહે, એ અન્યા સર્વ તમારો છે;
તમે શકટ ભાજ્ય સરવે મળી, ખીજી જસોદા થઈ આકળી. ૨૨

બાળક કહે અન્યા નથી અમતલો, તહારે પુત્રે પાગ વધાર્યો ઘણો;
ગાડું ભાંગું તહારા તન વડે, શો વાક અમારો બાળકસહુ રડે. ૨૩

હાથાકાર ગાડાનો ગયો, શકટ દાનવ રૂપે થયો;
ત્યારે સર્વનો ટળ્યો મ દેહ, અસુર કપટી દીમે એહ. ૨૪

નંદે દૈત્ય નખાવ્યો બહુ, હૃદયામું દીધા દેવ મોરાગ;
આપણે બાળક પમાડ્યા શમ, જુઓ હૃદ દાનવનું કર્મ. ૨૫

વક્તાણુ

સુસારિને પંથગમ્ય કગળ્યાં, આખ્યાં વિપ્રને બહુ દાન રે;
એ દ્વિતીય ચરિત્ર પૂરણ હું, આલ્યું શકટને વિમાન રે. ૨૬

કડવું રહ્યું રાગ કાલ્હેરો

શકટાસુર હત્યો જહુનાયે, પૂર્ણ થયુ દ્વિતીય ચરિત્ર;
તૃતીય ચરિત્ર કહે ગર્જનેગી, સાંભળ પરિહાન પુણ્ય પરિત્ર,
શકટાસુર હત્યો જહુનાયે ૦ રેક. ૧

અદ્ભુત આશ્ચર્ય નંદજી પામ્યા, ને ગોપ કરે વર્ણન,
આ વિપ્લવી બાળક બચ્યો, માતપિત્ર નાં મોદાયાં પુણ્ય-શ૦ ૨

એ ॥ માસુરે વારતા જાણી, બાગડે ચકટનો આળ્યો અત;
 નંદાત્મજને છૂતવાને, કમે મોઢયો તૃણાવત-૨૦ ૩
 ઘર આંગણે માત જસોદા, ઉઠગે લીધા હરિદેવ,
 મુજ અથે તૃણાવત આવ્યો, મામળીયે જાણ્યુ તતખેવ-૨૦ ૪
 ઉછગ અબાનો બહુ હુખે, ભૂધરે બહુ મૂક્યો ભાર,
 જસોદાજી વિરમય પાગ્યા, આવો ભારે કેમ થયો કુમાર ગ૦ ૫
 મુત કરે કીડા માને પીડા, ફાટે પગ આપદા અપાડ,
 ન કહેવાય કોહોને પુત્ર છે ભારે, ઘણું દોહોવો લોપ્રચાર-૨૦ ૬
 ચરણ ચપાય ન થવાય બેડા, હરિયે માતા હરમડાવી,
 ઉછગ પરથી અરુપરુ ભેઈ, ગોવિંદ મૂક્યા ગળડાવી-૨૦ ૭
 કાપતી માતા ગઈ મદિમાં, આગણે પહોડ્યા અનત,
 ગડગડી ગોકુળમા આવ્યો, વાયુ રૂપે તૃણાવત-૨૦ ૮
 ઊડે છાપન બીહે છોકરા, ભા શબ્દ કરે વાછરુ,
 નંદદાર અધર્મી આવ્યો, જડા સૂતા છે સચરાચરુ-૨૦ ૯
 ત્રાહે ત્રાહે થયુ વૃજપુરમા, આધી કુળદોટ આગે પાસ,
 ગોઠડી સહિત ગોવિંદજી લીધા, અમુર ઉતપનિયો આનંદ-૨૦ ૧૦
 ઊડે રેણુ કાકરા કોરણ, ગોકુળમા થયો અધકાર,
 વિરીત જમુનાનુ જળ વહેતુ, હરિ હયાં હવો હાકાગર-૨૦ ૧૧
 નેત્રે ન સૂઝે શરીર ધૂળે, ધાયા ભેવા જસોમતી,
 ત્રાહે ત્રાહે ટરી પડી અબા, મુત્રાણ્યો તહા બાગક નથી-૨૦ ૧૨
 ગોપીના વૃદ કરે આકંદ, ઉપનદ નદજી ચોધતા ફરે,
 રણે માતપિતા મૃત્યુ પામે, મામળીયો મન ચિતા કરે-૨૦ ૧૩
 આકાગ પ્રમાણે અમુર વાળ્યો, કંઠે વળગ્યા શ્રી ભગવત,
 ગૈસોઠચલા મૂકીને લાલ્યો, મગ્ડી નાખ્યો તૃણાવત-૨૦ ૧૪

કડકડાટ શબ્દ હુવો દારુણ, જાણે ઊપડ્યું અહાંડ;
 સામગીયે શલ્યા પર નાંખ્યો, શત્રુ શરીર થયુ શતખંડ-શ૦ ૧૫
 તળે અમુર ઉપર અવિનાશી, ઉઘાચળ ઉપર જેમ શશી;
 નિર્ભયથકી ગોપી મદમાતી લક્ષ્મીવરને લેવા ધસી-શ૦ ૧૬
 જસોદાજીને બાળક અરખ્યો, થઈ વાત વિરમે નંદને ઘણી;
 વિકટ અમુર સહજે મૃત્યુ પામ્યો, પુત્ર રહ્યો કેમ આખે
 અણી-શ૦ ૧૭

ગોપવધૂ સહુ મંગળ ગાય, માતા ઉતારી નાખે નીર;
 કરવત કુહાડે કટકા કીધું, દહુન કીધુ હૈલ્યશરીર-શ૦ ૧૮
 બકીની ગતિ પામ્યો દાનવ, હૃદય ઉપર રમ્યા ભગવાન;
 દિવ્ય હેહુ પામ્યો તૃણાવંત, ગયો સ્વર્ગે બેસી વિમાન-શ૦ ૧૯
 ભક્તિ ભાવે વા દ્વેષ ભાવે, હૃદયમાં રધુપતિ રાખો;
 કહે પ્રેમાનંદ હરિજન વિના, રખે દિવસ એજે નાખો-શ૦ ૨૦

વલ્લણુ

મા નાંખો જન્મ ભજન વિના, કરો સીતાપતિ મિત્ર રે;
 શુકજી કહે સુણુ ભૂપતિ, થયુ પૂરણ તૃતીય ચરિત્ર રે. ૨૧

કેડવું ૨૮મું : રાગ વસંત

જેજેકાર થયો ગોકુળમાં જીત્યો તૃણાવંત;
 કુમુભવૃષ્ટિ કરે અમરગણ એહેવા કાજી કયાં ભગવત-જે૦ ૧
 નંદને મન આનંદ ઘણો રે, કીધા નાનાવિધ દાન;
 જાણે આજ પુત્રનો જન્મ થયો છે, યૈયૈકાર સગીન ગાન-જે૦ ૨
 રમે તૃતીય ચરિત્ર પૂરણ થયુ, માંભળ પરિક્ષતરાય;
 એક વાર જસોદાજી બેઠાં છે, મોહન ઓછંગ મહાય-જે૦ ૩
 ફરી ફરી જુએ વદન વિઠ્ઠલનુ. વિઘ્ન ત્રણ સંભારીયા;
 કેમ ઊતર્યો કુંવર મહારો, અળાએ આંધુ ભરીયાં-જે૦ ૪

- પૂતના શકત તૃણાવંત પાપી, તેથી મૃત ઊગરીયે; ૧
- ચોડ દિવસમાં બહુ વિપ્ન પડ્યાં, માએ તે બચ મન ધરીયો-૧૦ ૫
- સકળ વર્ણમાં રંક આહીરડાં, જીવવું ગૌ ચારી;
- દોહડેલાં સહીયે વનમાં રહીયે, કાં પૂઠ લે અમ્મરી-૧૦ ૬
- જ્યેષ્ઠિકા મુજ અપતાણી રે, ભૂજાંને વિશ્વામ;
- ન જાણિયે આગળ શું થાયે, જો વિપ્ન પડ્યાં આમ-૧૦
- કહાં જઈયે ને શું કરીયે, નહીં કો ખીજે ભાઈ;
- જસોદા માતવું દુઃખ જાણી, હુરિયે ખાધી જાત-૧૦ ૮
- વિશ્વરૂપ દેખાડ્યું મુખમાં અંબાને આવે વિશ્વાસ,-ટેક
- નિમેષ રહી જસોદાજી નિરખી, પામી અંતર ત્રાસ-વિં ૯
- નવકુળ નાગ અષ્ટકુળ પર્વત, અષ્ટ વસ્તુ અષ્ટ સિદ્ધિ;
- નવ ખંડ ને નવ જોગેશ્વર, નવ ગ્રહ ને નવ નિધિ-વિં ૧૦
- સપ્ત દ્વીપ ને સપ્ત સાગર, સપ્ત સ્વર્ગ સપ્ત પાતાળ;
- સપ્ત ધાતુ ને સપ્ત ઋષિ રે, સપ્ત સ્વર રસાળ-વિં ૧૧
- ચતુર્વેદ ને ચાર દિશા રે, ચતુર્વર્ણ ચાર આશ્રમ;
- ત્રણ શુભ ને ત્રણ કાળ રે, ત્રૈલોક્ય પ્રગટ્યા ત્રિકલ-વિં ૧૨
- દે કર્મ દે વિશ્વેદેવા, દે દીઠા અશ્વિનીકુમાર;
- દશ દિગંધા ને દશ દિશા રે, દશ ઊમા ભદ્ર ધરી ભાર-વિં ૧૩
- એકાદશ રુદ્ર એકાદશ ઈંદ્રી, શિવગણ કોટિ અગિયાર;
- દ્વાદશ મેઘ ને દ્વાદશ દિનકર, ઉગ્રગણ કોટિ અપાર-વિં ૧૪
- ઓગણપંચાસ વાયુ, અડતાળીસ અગ્નિ, ઋષિ સહસ્ર અઘ્યાસી;
- ઈંદ્ર ચંદ્ર ને જોગ નક્ષત્ર બહુ, તેજ કળા પ્રકાશી-વિં ૧૫
- કિંતર અપ્સરા યક્ષ વિદ્યાધર, ગાંધર્વ ને યમરાય;
- શક્તિ નવદુર્ગા ને સરસ્વતી, પ્રહ્લા જગત્પિતાય-વિં ૧૬

કંકડકાટ શબ્દ હવે કારુણ્ય, જાણે બિપડ્યું બ્રહ્માંડ;
 સામળીયે શતયા પગ નાખ્યો, શત્રુ શરીર થયુ શતખંડ-શ૦ ૧૫
 તળે અસુર ઉપર આવનાશી ઉઠ્યાથળ ઉપર જેમ શરી;
 નિર્ભયથકી ગોપી મદમાતી લક્ષ્મીવરને લેવા ધસી-શ૦ ૧૬
 જસોદાજીને બાળક અરખ્યો, થઈ વાત વિષ્ણુ નદને ઘણી;
 વિકટ અસુર સહજે મૃત્યુ પામ્યો, પુત્ર રહ્યો કેમ આખે
 આણી-શ૦ ૧૭

ગોપવધૂ સહુ મંગળ ગાય, માતા ઉતારી નાખે નીર;
 કરવત કુહાડે કટકા કીધું, દહન કીધુ દૈત્યશરીર-શ૦ ૧૮
 બકીની ગતિ પામ્યો દાનવ, દહ્ય ઉપર રમ્યા ભગવાન,
 દિવ્ય દેહ પામ્યો તૃણાવંત, ગયો સ્વર્ગે બેસી વિમાન-શ૦ ૧૯
 ભક્તિ બાવે વા દ્રેષ બાવે, દહ્યમાં રઘુપતિ રાખો,
 કહે પ્રેમાનંદ હરિજન વિના, રખે દિવસ એળે નાખો-શ૦ ૨૦

વલ્લભ

મા નાખો જન્મ ભજન વિના, કરો સીતાપતિ મિત્ર રે;
 શુકલ કહે સુભ બૂપતિ, થયુ પૂરણ તૃતીય ચરિત્ર રે ૨૧

કંકડું ૨૮મું : રાગ વસંત

જેજેકાર થયો ગોકુળમા છત્યો તૃણાવંત;
 કુસુમવૃષ્ટિ કરે અમરગણ એહેવા કાર્જ કર્યા ભગવત જે૦ ૧
 નદને મન આનંદ ઘણો રે, કીધા નાનાનિધ દાન;
 જાણે આજ પુત્રનો જન્મ થયો છે, દેવકાર સગીન જાન-જે૦ ૨
 રમે તૃતીય ચરિત્ર પૂરણ થયુ, માલગ પરિક્ષતગય,
 એક વાગ જસોદાજી બેઠાં છે, મોહન ચોળંગ મહાય-જે૦ ૩
 રી ફરી જુએ વદન વિકૃતનુ, વિદ્ય ત્રણ મભારીયા.
 કંગા બિગરયે કુંવર મહારો, અખાએ આમુ ભરીયા-જે૦ ૪

- આસન આપી પૂજન કીધું, લીધું ચરણામૃત પ્રીતે;
લાવયુક્ત ભર્તાર ભામની, બિભાં સેવકની રીતે. ૨
- પ્રાર્થના એક છે ગુરુ સ્વામી, અમને આપઢકાળ;
તમો મંગાથે ચોરી શાની, મહારે બે ભિગરિયાં છે બાળ. ૩
- એક પુત્ર રાહિણીને આલ્યો, એક દેવકીને ભિગારિયો;
નંદગૃહે મૂક્યો તે બાળક, વસુદેવ સત્ય ભિચરીયો. ૪
- કંમ ન બાણે ગોપ ન બાણે, મેં અફભુત ચોરી કીધી;
મહારા પુત્ર સુવાલ્યો સેજે, જસોદાની કન્યા લીધી. ૫
- વાત સાંભળી ઋષિવર રીઝયા, કહે ગર્ગ ભગવાન;
મહારા ભાગ્યનો પાર નહીં રે, વાલ્યો વંશ જજમાન. ૬
- વસુદેવ કહે સર્વ પુણ્ય તમારું, હું રક થયો પુત્રવાન;
નામકરણ કરા બાળકના, જેમ ન બાણે કંસરાત્નન. ૭
- લગ્ન ભેગ ભેઈ જ્યોતિષમાં, જન્મપત્રિકા કરજો;
આયુષ ભેજો ફડી પેરે, નામ રસાળા ધરજો. ૮
- દરિદ્રી હું પરવશ વસ્તું, વસુદેવે ભયાં લોચન;
શી દક્ષ્યા આપું નામ ધર્યાની, નથી લોજન કરવા અંન. ૯
- હહાહો વળશે દરિદ્ર ટળશે, ઉઘમી થાશે કુમાર;
દક્ષ્યા અપાવીશ પુત્ર પાસે નહીં સખું તમારો ભાર. ૧૦
- મસ્તક ધૂણી ગર્ગ કહે, એ જોણું વચન નવ કહીયે;
કનિષ્ઠ પુત્ર તે છે પરમેશ્વર, દર્શન કાજ અમો જઈયે. ૧૧
- શ્રીગોપુજમાં ગર્ગ પધાર્યા, કંસરાય નવ બાણે;
નંદ જસોદા પગે પડિયા, પ્રીત અંતરગત આણે. ૧૨
- પોડશ પ્રકારે પૂજા કીધી, હું સરખું કાંઈ કહેા સ્વામી;
પ્રિજ લોક કેમ પાવન કીધા, પૂછે નંદ શીવ નામી. ૧૩

- ગર્ગ કહે વસુદેવની નારી, રોહિણીયે પ્રસવ્યો તંન,
તે બાળકનું નામ ધરવા, મોકલ્યો છર્જિ રાજન. ૧૪
- તમારે આસરે રહ્યાં રોહિણી, કંસતણે લય બાણી,
અનવસ્ત્ર આખ્યાં આપતકા ગમા, બીજું કોય ન પાએ પાણી. ૧૫
- આનંદ પામી આવ્યાં રોહિણી, પ્રણામ ગુરુને કરિયો;
કુશળ લાગ્ય કહી પુત્ર પોતાનો, ગુરુને પાગે ધરિયો. ૧૬
- લોચન લોચ કપાળ મનોહર, ધનધરે ધર્યો દેહ;
શેષ સ્વરૂપ અનુપમ દેખી, ઋષિનો લાંગર્યો સંદેહ. ૧૭
- મણિધર માનવ થઈ અવતરિયા, માયાએ ગર્ભ આકર્યો;
સર્પેશ્વર પરમેશ્વર ઉઠ્યા, ભેદ બ્રહ્મ નીરખ્યો. ૧૮
- અરે રોહિણી બાળક તહારો, વિકટ સુલટ લાગ્યવંત;
પંડિત ચિરાયુ અતુર ઘણો, દાતા દયાળુ સત. ૧૯
- એહેતુ રૂપ નેત્રમા ગ્રી રહ્યુ છે, મોહ્યુ ગોકુળ ગામ;
દર્શનથી આરામ બિપજે, માટે નામ એહેતુ રામ. ૨૦
- ભદ્ર શાબ્દ કહ્યાણુને કહીયે, જીતશે બહુ સ આમ,
બાળ પરાક્રમનો પાર ન આવે, માટે બગબદ્ર નામ. ૨૧
- તહારે ભાએગે આકર્ષણ કીધો, માટે મર્કણ કહેવાય;
ચોથું નામ શ્રીહજીધર કહીએ, હજી ધરશે કરમહાય. ૨૨
- બગદેવ નામ પાચમું કહીયે, છત્રુ રોહિણીતન;
બીજા નામ પાકમે કહેવાયે, છે ભાગ્યવાન ભડ જન. ૨૩
- જન્મપત્રિકા ઋષિયે કીધી, તપ નહાય ધિરના;
એક પુત્ર મહારો સેવક તમારો, નામ બાઓ તેહેનું ધરના. ૨૪

વસણુ

ધરો નાય મમ પુત્રનુ, નરે નામ્યુ શીવ રે;
સોદા લાવી પુત્રને, ગર્ગે ઓગળ્યા શ્રી જુગદીય રે.

કહવું ૩૦સું : રાગ મારું

દેખી જસોમતીને તન રે, આગનથી ઊઠ્યા મુનિ જન રે;
 ઋષિયે પ્રદક્ષણા કીધી ચાર રે, કરજોડી કીધો નમસ્કાર રે. ૧
 હરિને નીરખે ઋષિ રહી ઊભા રે, ભૃગુવાંછન શ્રીવચ્છ શોભા રે;
 વિરાજે રમારમણનુ રૂપ રે, રૂપમાં ગર્ગ થયા તદ્દરૂપ રે. ૨
 એ લોચન દોલ વિશાળ રે, બાલમુકુંદ નંદનો બાળ રે,
 ઠાટિ ઇંદુ ગોવિંદ વહન રે, રૂપ અનુપ સહસ્ર મહન રે. ૩
 લોચન દ્વારે રૂપરમ પીધો રે, ત્રિભુવનને હૃદયમા લીધો રે;
 મનમાં રનયા શ્રી ગોવિંદ રે, તાહારે કંઠ ભેડીને કહે નંદ રે. ૪
 ઋષિજી શું મોહ્યા ભેઈ બાગ રે, અમો રંક લોક ગોવાળ રે;
 રાય વસુદેવજીનુ પુણ્ય રે, અમો રંકને મળ્યા મુનિજન રે. ૫
 એહેનુ નામધરય પ્રભુ કઠીયે રે, મહાનુભાવ મયા ધન ધરીયે રે;
 કેહેવું પુત્ર પ્રત્યે છે લેણેયુ રે, એથી ટળશે લોકનુ મેહેણુ રે. ૬
 જશોદા કહે ભરતડ નામી રે, એહેનુ આયુષ કેટલુ છે સ્વામી રે,
 એ ઘેર આવશે જો ચારી રે, રૂડી પેર કહો નિચારી રે. ૭
 પટે ભાદ્યા ગર્ગ મહારાજ રે, એ તો એકાતનુ છે કાજ રે;
 એકાત ભુવનને મહાય રે, જોડા ગર્ગ ને નંદરાય રે. ૮
 જસોદાજીને અગગા રાખ્યા રે, કઠિયુ વાયક ન સહેવાય ભાખ્યા રે;
 સાભાગ નંદ ગોપ મહારાજ રે, સૂધુ કહેતા શાની લાજ રે. ૯
 સરો ધીરજ કહુ પ્રકાશી રે, એ પ્રહા અવિનાશી રે;
 એ વસુદેવ તણો પુત્ર માનો રે, તાહારે ચેર બીછરે છે છાનો રે. ૧૦
 એ દેવકીમુત અશ્વમેવ રે, વસુદેવ પુત્ર વાસુદેવ રે;
 થયા નંદજી કપાયમાન રે, પયન ગર્ગનુ વજ્ર સમાન રે. ૧૧
 ભણે કાળજ કહાડી નાખ્યુ રે, મહારા સ્વામીજીએ શુ ભાખ્યુ રે;
 એ તમો પુત્ર પારકો કહ્યો રે, તો મહારી સ્ત્રીનો ગર્ભ કહ્યા ગયો રે. ૧૨

ગર્ગાચાર્ય કહે મુણ્ડ રાય રે; જસોદાએ પ્રસવી કન્યાય રે;
 વસુદેવજીયે ચોરી કીધી રે, પુત્ર મૂકીને પુત્રી લીધી રે. ૧૩
 મહારી વાત ન હોએ જૂઠી રે, નંદજી રાજો ખાંધી મૂઠી રે;
 ગોપરાય ધીરજ મન ધારો રે, પંચરાત્રિ છે પુત્ર તમારો. ૧૪
 કહ્યું જસોદાને સહુ આવો રે, ધરુ નામ પુત્રને લાવો રે;
 જે વારે દીકા શ્રીગોવિંદ રે, ઋષિનું કહ્યું વીસર્યા નંદ રે. ૧૫
 ઠાણુ દેવકી ઠાણુ વસુદેવ રે, એ સુત મહારો અવશ્યમેવ રે;
 નામ ધર્યા વરત્યુ લગ્ન રે, નંદજી માયામાં થયા મગ્ન રે. ૧૬
 ગિર્ગા કહે નથી આસરો મહારો ર, એહેને કેમ વરતું વરતારો રે;
 અહીં અક્ષર એક ન આવે રે, એ શૂન્ય બ્રહ્મ પ્રભુ કહાવે રે. ૧૭
 ન પહોંચે બુદ્ધિ મન વાણી રે જન્મપત્રિકા લખું શું જાણી રે;
 આદ્ય મધ્ય અંત નવ લાહીયે રે, અપરંપારને કેહેવો કહીયે રે. ૧૮
 સૂર્ય અંદ્ર આત્મા હીરે રે, નવ થકુ એહેને નવ પીઠે રે;
 કાંઈ શરીર છે ઘનશ્યામ રે, માટે શ્રીકૃષ્ણ એહેનું નામ રે. ૧૯
 નંદનંદન જાણસુકુંદ રે, ગોકુળનાથ ને શ્રીગોવિંદ રે;
 જસોદાજીવન નાથ ગોપાળ રે, શકટ તૃણાવંત પૂતના કાળ રે. ૨૦
 આગળ કરશે મહોટાં કામ રે, જેહેવાં પ્રાક્રમ તેહેવાં નામ રે;
 અનંત રૂપ હરિ કહાવે રે; સહજ નામે પાર ન આવે રે. ૨૧
 લખી આપી પત્રિકા લેખ રે, કીધા આશીર્વાદ અભિષેક રે;
 રીજયાં જસોદાજી નંદરાય રે, આપી દક્ષણા દ્વજવળી ગાય રે. ૨૨
 નંદે જમાડયુ ગોકુળ ગામ રે, ગોપ ગોષ્ઠે હરિનાં નામ રે;
 જેણે કૃષ્ણ નામ મુખે ભલિયાં રે, શત જન્મનાં પાતિક હલિયાં રે. ૨૩
 ગર્ગાચાર્ય કીધા વિદાય રે, કહાવ્યું વસુદેવને નમસ્કૃત પાય રે;
 મુનિઆવ્યા મથુરા મહાંય રે, કહ્યો સમાચાર મુખદાય રે. ૨૪

વલણુ

સુખ સમાચાર જઈ કહ્યો, ગર્ગે ધર્મા શુભ નામ રે;	
વિપ્ર પ્રેમાનંદ કહે કથા, સહુ જયો સીતારામ રે.	૨૫
કડવું ડરસું : રાગ મારની દેશીફેર	
શુકલ કહે સુણ રાય, ચરિત્ર શ્રીકૃષ્ણતણાં રે;	
જે હોય હરિના દાસ, તેહને પ્રિય ઘણાં રે.	૧
રામ કૃષ્ણ કહી નામ, જનુની બોલાવે રે;	
ધૂંટણિયે ધનસ્થામ, માતા કને આવે રે.	૨
બોલવું શીખ્યો બાળ મીઠી વાણીયે રે;	
ન જણું શાં કીધા પુણ્ય, નંદની રાણીયે રે.	૩
નાનાં ગોપનાં બાળ, મહિ દયાળ રમે રે;	
દળી પડે બેઠા થાય, તે જનુનીને ગમે રે.	૪
પાલવ ગ્રહી પરિબ્રહ્મ, માતા કને અંન માગે રે;	
પેટ દેખાડીને રાય, નીચા થઈ પાએ લાગે રે.	૫
શાં સુકીત કીધાં સંસાર, નંદ જસોદાણ્યે રે;	
ચૌદ લોકનો નાથ, વખાણી છાશ પીયે.	૬
પ્રગટ કરે અજ્ઞાન, હાથમાં દીપ ગ્રહે રે;	
ઓ કરડવા આવ્યો હાઉં, શેતો ટપ રહે રે.	૭
નિદ્રા કરે હીનાનાથ, પયોધર ધાવતાં રે;	
અધવચ નહાસી જાય, પ્રભુ નવરાવતાં રે.	૮
એક નેત્રે ભર્યું કાજળ, એક અમથું જ રહે રે;	
પેટમાંહીં કરે પદપ્રહાર, જસોદા માત સહે રે.	૯
રમે પિતા ભિછંગ, તાણે મૂછ દહાડી રે;	
નંદ ગુપ્તનો તબોળ, અધવચ લે કહાડી રે.	૧૦
રીસાવે રણછોડ, ચોરડામાં ચાલે રે;	
વલોવતી રહે માત, જઈ રવે આલે રે.	૧૧

- ગોળીમાં ઘાળી હાથ, માખણ તરત કહાડે રે;
મુકાવે ને માત, તો આંસુ પાડે રે. ૧૨
- ચોરી કરે ઘરમહાંય, નવ બોલે સાચું રે;
સંઘતાં લાગે વાર, કહાડવે અંન કાચું રે. ૧૩
- અવળું ચાલે અવિનાશ, નથી સાંભળ્યું દીકું રે;
છાસમાં માગે ખાંડ, દૂધમાં માગે મીઠું રે. ૧૪
- વચ્છતણાં પુચ્છ સહાય, તણાતો હરિ ચાલે રે;
લપમી પડે બેઠો થાય, કાદવમાં કૃષ્ણ મહાલે રે. ૧૫
- છાંટે ગૌનાં છાણ, ગોરસડાં ઢાળે રે;
આડી અવળી થાય માત, દૂધે અઘોળે રે. ૧૬
- ભડકાવે દૂગ્ધી ગાય, જેષ્ટિકા શહી ફોડે રે;
એકને દોડે છે માત, બીજાનાં વચ્છ છોડે રે. ૧૭
- ગોકુળની પ્રિયનાર, નેવા નીસરે રે;
પડે નેવાને ફંદ, ધંધો વીસરે રે. ૧૮
- દેખી લીલા નાર, પ્રેમ હુલે ધરે રે;
મૂકી ઘરનાં કામ, હરિ પૂઠે ફરે રે. ૧૯
- ઘર આગણે ધૂટણિયે, હીંડે મોઢે મોઢે રે;
બીજે ફળીયે બાય, તહાં દડબડ ફોડે રે. ૨૦
- મકંટ સો પચાસ, બાળક અચુત મળે રે;
તેહમાં સામળીયો સરદાર, રમવાને પળે રે. ૨૧
- શ્રીકૃષ્ણ શરીરે રયામ, હુળધર ગોરંટા રે;
કહાડી ન્હાનપણામાં લાજ, જેહુયે ચોરંટા રે. ૨૨
- ગોપી જળ ભરવા બાય, બારણાં ઉઘાડે રે;
સંતાડયું હોય દહીં, સઘ ચોધી કહાડે રે. ૨૩
- ટોળે મળી દશવીશ, વાંકી વાંકી વાળે કોઠી રે;
વચ્ચે મૂકે મહીનું માટ, મળી મારે મોઠી રે. ૨૪

દ્વાર ઉઘાડાં મૂકી જાય, ન-આણે ચિંતા કરી રે;
 ધણીયાણી મળે મારગ મહાંય, તાળી દે હસી હસી રે. ૨૫
 કેટલીએક સ્ત્રી સાવધાન, પરધેર ગોરસ ધરે રે;
 તેને ઉળર બેસી બાળ સર્વ, લઘુ શંકા નિત કરે રે. ૨૬
 શીકે ચડાવ્યાં માટ, લાકડીયે છિદ્ર કરે રે;
 વહે ગોરસની ધાર, તળે રહી મુખ ધરે રે. ૨૭

વસણ

મુખ ધરે ગોરસ પીએ તે, અમર અત્રિશ જ્વેય રે;
 પ્રેમાનંદ પ્રભુ રામની લીલા, હવી નથી નવ હોય રે. ૨૮

કંઠવુ ડરમું : રાગ ગોડીની દેશી

ગોપી આવી જસોદા પાસે, કરવા હરિની ગવ જી:
 વચન બોલે વહુડવા સરખાં, હ્રદે હરિ સાથે લાવ-ગોકુળ
 કેમ રહીયે;
 ભાંગે ગોરસનો વેપાર, કહો જી કહાં જઈયે. ધ્રુવપદ. ૧
 ઉત્તરવય પ્રભુએ પુત્ર આપ્યો, એક જ એક લાડકવાયો જી;
 આપું ગોકુળ આક ચડાવું, પોતાને ઘેર ઘણું ઠાણો-
 ગોંબાં ૦ ૨
 વચ નહાની ને પ્રાકમ મહોટા, અમો કહેતાં દીમું જૂઠી જી;
 અતિસે થયું માટે કહેવા આવી, બાધું સરવે લૂંટી-ગોંબાં ૦ ૩
 એકલો હોય તો આદર દીજે, અમને હરિ વહાલો છે હાડજી;
 સહ પરિવારે આવે સામળીયો, લાવે ગોપ મઠંટની ધાડ-
 ગોંબાં ૦ ૪
 અપરાધ સાંભળી સામળીયાનો, અંબા થઈ આશિવાળી જી;
 ગોરસ જતન કરે રહી પેરે; સાવધાન રહો ગોવાળો-વઢવું
 શા સાડું-૫

શાને ક્રોધ કરો છો ગોપી, લો બન થયું તમારું છ;
 તમે કહેતાં હો બે પિંજનારી, તો બે સોટી મારું—૧૦
 શીકે ચડાવી ગોરસ રાખો, અથવા મૂકો અંધારે છ.
 મોહોટી કોઠીમાં લેઈ મૂકો, રાખો સાંકળ તાળાં ભારે—૧૦ ૭
 ભાગ્યવાન છે તમે પિંજનારી, ઘણાં એક ગોરસ મળશે છ;
 આંખ ચહુડાવી કાંકલશે મા, હૈયો માહારો છળશે—૧૦ ૮
 ગોપી કહે તહારા પુત્રને હાથે, જિઘટે તાળું સકટ છ;
 અંધારા ઘરમાં કેશત જાયે, થાય અજવાળું ફટક—ગોંભાં ૯
 ન પહોંચે તો જાખજ માંડે, કોઠી સઘળી શોધે છ;
 શીકે ચહુડાવ્યાં દહોણા ભાંજે, લાકડીને ગોઠે—ગોંભાં ૧૦
 ઉંખરે ખેસી કરે લઘુશંકા, બાળકને ઠાકર મારે છ;
 ઘરમાં ઘાલી સાંકળ દીજે, રમતો દીસે બહારે—ગોંભાં ૧૧
 વચ્છની પેરે ગૌને ધાવે, વળગે મહીને માટે છ;
 સહાવા જાજો તો આંખ મહારીમાં, કાગળો દૂધનો છાંટે—ગોંભાં ૧૨
 એક કહે હું જળ ભરીને, ઉતાવળી હીંડી છ,
 મેં કહ્યું ગોરસ કેમ ઉતાર્યું, એ કહે કહાડું છૌં પીડી—ગોંભાં ૧૩
 એક કહે મેં જમનાતટ દીઠો, ધૂળે લપસણું કરતો છ;
 નથી થાકતો નહાનો બાળક, દીમે ઘેર ઘેર ફરતો—ગોંભાં ૧૪
 જસોમતી કહે હું કેમ કરી માનુ, ઘડી અળગો નથી થાતો છ;
 તો હું બાંધું ચોર કરીને, દેખાડો ગોરસ ખાતો—૧૬૫ શાં
 એક દિવસ ગોપીનાં ઘરમાં, પેઠા નંદકુમાર છ;
 તાઠી રહી સરવે સુંદરી રે, તતક્ષણ દીધાં બાર—ગોંભાં ૧૬
 ગોપી સરવે કહે માંહોમાંહે, સહવાયો છે ચોર છ;
 મળ્યું ભેવા ગામ જ આપું, મંગયો શ્લોકશ્લોક—ગોંભાં ૧૭
 ઘણા દિવસે હાથ ચલ્યો છે, જસોદાજીને કહીયે છ;
 એક કહે ચાલો મથુરામાં, કંસ કને લઈ જઈયે—ગોંભાં ૧૮

વલણુ

કંસ કને લઈ જઈ એ કહાનને, કરે બહુ રંભડ રે;
અરસપરસ એમ વાતો કરે, ધરે કહાનને નાર રે. ૧૯

કંડુડું ઉડમું : રાગ પરજીયો

વલવલે વૈકુંઠનાથ ગોપી, મુને મારશે મહારી માત ગોપી
મુને છોડ તું આણીવાર ગોપી, તારો બહુ માનીશ ઉપકાર
ગોપી-મુવ૦ ૧

ઘરમાંથી ધનસ્થામણ રે, વિનય કરે બહુ પેર;
કૃષ્ણ : 'આજ બવા દો વૃજસુંદરી રે, ફરી નહીં આપું આ
ઘેર ગોપી'-વ૦ ૨

ગોપી : 'ટેવ પડી ચોરી તણી રે, મહી પરઘેરનું ભાવે;'
કૃષ્ણ : 'કહો તો વચન આપું બાપનું, ચોરી નહીં કરું હવે
ગોપી'-વ૦ ૩

નયન ભરે વિનતિ કરે રે, ભેડી બંન્ધો હસ્ત;
ગોપી : 'કંસ કંડશે નંદને રે, લૂટી લેશે સરવે વસ્ત, ગોપી'
તાળી વળડે છોકરાં રે, બારણે ઊભી ભેય;
અધર હસી બોલે ગોપિકા રે, તેમ તેમ માધવ શય ગોપી-વ૦ ૫
વસ્ત્ર વડે મુખ કર લુહો રે, ઘરઘર ધૂળે ગાત્ર;
સમાં કરી ઊખળ ચહુડી રે, શીકે ચહુડાવે પાત્ર ગોપી-વ૦ ૬
ગોપી આવી જસોદા કને રે, બાઈ ભુજો પુત્રની પેર;
ચોર અદ્યો અગો ગોરસ સાથે, ચાલો દેખાડું ઘેર ગોપી-વ૦ ૭
રોસે ભયાં જસોમતી રે, સોટી લીધી હાથ;
ગોકુળ આપું ભેવા મળ્યું રે, રૂએ ત્રિભુવનનાથ ગોપી-વ૦ ૮
'બહાર કહાડો બાર ઉઘાડી, કેમ કરે પારકું જાન;
મંદિર ભેળું બાર ઉઘાડી, હરિ થયા અંતરધાન ગોપી-વ૦ ૯

‘કહાં છે મારો બાળ ગોપી, ફેગટ ચહ્નડાવો આળ ગોપી.’
 માંડી રોજ શી રંજનડ ગોપી, કાનુડો ચોર દેખાડ ગોપી—કહાં ૧૦
 ઝાંખી થઈ સર્વ સુંદરી રે, નાસી ગયો કેહી વાટ;
 શીકે પાત્ર ઠાલાં ચહ્નડાવ્યાં, વાળી ગયો દહીંનો દાટ ગોપી—કહાં ૦૧૧
 મનાવતાં ભારે પડ્યાં રે, જસોદા કોધાયમાન;
 ઘેરચક્રી એક દાસી આવી, બાઈ સૂતા જાગ્યા કહાન ગોપી.
 કહાં છે મારો બાળ ગોપી. ૧૨

વલણુ

ઘેર પધાર્યાં જસોમતી, ધવરાવ્યા સુંદરશ્યામ રે;
 જૂઠી પડી સરવે સુંદરી, સાચો પ્રેમાનંદ પ્રભુ રામ રે. ૧૩

કંકણું ઝઝમું રાગ ધનાસરી

શુકલ ભાષે મુણ હસ્તનાપુર ધણી, બાળચરિત્રની કથા છે ધણી.
 ગણતાં નવ જાયે તે ગણી, ખુદિમાને લીલા મેં ભણી. ૧
 ભણી ન જાય અગાધ લીલા, જે તરંગ ગોકુળમાં હવા;
 નિત નિત પ્રત્યે નાચણ, પ્રગટે રંગ નવા નવા. ૨
 એક વાર કૌતિક કીધું નાચે, મૃત્તિકા ભક્ષણ કરી;
 સ્વાદ લાગે સામળીયાને, મુખમાં મૂકે મૂંઝડી ભરી. ૩
 જસોદાને રામે કહ્યું, તહારો પુત્ર માટી ખાયે;
 જોવા આવ્યાં જસુમતી, અહીં લાકડી કરમ્હાંચે. ૪
 વદનકળા ઊડી ગઈ, અંબા આવી ઊભી રહી;
 કહે રે મુખમાં શું ભર્યું છે, શ્રીનાથ દેખાડે નહીં. ૫
 ગોવિંદ જોલે શું ગણ્યું, મન કરે નાસવા તણ્યું;
 જેહું હાય સહાયા, દેખાડ કે ચોટી ખણ્યું. ૬
 વિકાર્યું સામળે, માટીનાં ઢેઠાં કહાડિયાં;
 ફરી જોવા લાખ્યાં જસોમતી, પ્રહ્લાંડ તણુ દેખાડિયાં. ૭

પદ : રાગ ભાર

ખાધી માટી રે, સામળીયે ખાધી માટી રે;
 ચૌદ લોક વદનમાં દીઠા, જનુની ફાટી રે—સામ૦ ધ્રુવ ૮
 સ્વર્ગ મૃત્યુ પાતાળ વદનમાં, સંસાર આણ્યો રે;
 ભૂકી જસોદા સુતનું સગપણ, પ્રદાને જાણ્યો રે—સામ૦ ૯
 આખી પૃથ્વી એહેનાં મુખમાં, કિંવા બે કટકા ખાધા રે;
 પાંડુ રાગ એહેને શું ચાય, કરી નહીં ખાધા રે—સામ૦ ૧૦
 એ કહોનો પુત્ર હું કહોની માતા, જસોદા બીધી રે;
 પ્રેમાનંદ પ્રભુએ જ્ઞાન ખોયું, ફરી માયા કીધી રે—સામ૦ ૧૧

દેશી ચાલતી

માતા મન વિસ્મે થઈ એ, પ્રદારૂપ સાચો હરિ;
 હું માતા થઈ હાંકવા આવી, જેષ્ટિકા મેં શું ગ્રહી. ૧૨
 બાળક થઈ ઓછંગ રમે, હું પુત્રહેત મિથ્યા ધરું;
 હવે મોહ મૂઢી આજધી, હું વિષ્ણુ જાણી સેવા કરું. ૧૩
 જ્ઞાન ઉદ્દેશી મોહ ગયો, શ્રીકૃષ્ણે માયા વિસ્તરી;
 વળી હૃદે લીધા પુત્ર જાણી, જ્ઞાન ગયું સર્વ વીસરી. ૧૪
 ભૂપ કહે શુક સાંભળો, મન મહારું વિસ્મે થયું;
 કૌણ પુણ્ય જસોમતીનાં, દયા કરી જોઈયે કહ્યું. ૧૫
 માતપિતા મથુરામાં રહ્યાં, દેવકીયે સુખ દીકું નહીં;
 કૌણ પુણ્ય જસોદા તણાં જે, વિષ્ણુની માતા થઈ. ૧૬
 અકળ કીડા પ્રબળ સુખ, બાળલીલા પ્રદાની;
 મૂળ કથા મુને કહો સ્વામી, નંદજસોદા કર્મની. ૧૭
 શુક કહે શુંજ પ્રશ્ન પૂછ્યું, કહું ગોવિંદના ગુણગ્રામ;
 વસુદ્રોણ નામે પ્રાદાણ હૂતો, ધરા સ્ત્રીનું નામ. ૧૮
 તીવ્ર તપ દંપતીયે કીધું, અચુત વર્ષ પર્યંત;
 લક્ષ્મી દીઠી નરનારીની, તવ પધાર્યા ભગવંત. ૧૯

વિધણ કહે વચ્ચાન માગો, કૃપા અમ પર કીલયે;
 હંપતીયે એમ ખાગીયું, તમ સરખા પુત્રનું સુખ લીલયે. ૨૦
 માળ્યું તે ખામશેા સહી, અદ્દષ્ટ થયા ત્રિભુવનપતિ;
 તે વસુદ્રોણ ધરા અવતાર્યા, યદ્દને નંદજસોમવી. ૨૧

વક્તાણ

જસોમતીની કહી કથા, થયો અદ્દષ્ટો અધ્યાય રે;
 કહે પ્રેમાનંદ અગાધ લીલા, રમે શ્રી જહુરાય રે. ૨૨

અધ્યાય દ્વિતીય

કહેવું ઉપસું : રાગ મારુની દેશી ફેર

શુકલ કહે સૂણ જૂપ રે, કહું લીલા અગાધ અનુપ રે;
 ઉચ્ચ સુકીત ગોપીયે કીધાં રે, નેત્રદ્વારે મુખાસુખ લીધાં રે. ૧
 શ્રીકૃષ્ણલીલા છે અનેક રે, શું વરણું જિહ્વા એક રે;
 સહસ્ર સુખ વિખાણે શેષ રે, લીલા ગુણનો ન આવે છેક રે. ૨
 અધ્યો નવમો નારાયણરૂપ રે, આપ બંધાવ્યું ત્રિભુવનજૂપ રે;
 બળંધ બંધે બંધાણે રે; ભક્તકારણ ગીતે ગચાણે રે. ૩
 ધામોદર નામ કહેવાણે રે, એ ચૌદ લોકનો રાણે રે;^૧
 રે કીડા ગોવાળા સાથ રે, થયા વર્ષ દિવસના નાથ રે. ૪
 મણુતેવ્યો ગોપી થેર જાય રે, જાણે જાલકું વૈકુંઠરાય રે;
 ભેશુક થઈ ગોરસ જાણે રે, માખણ માટે થઈ થઈ નાથ રે. ૫
 ઇંઈ આપી પાણું લીજે ઝોંટી રે, ગોપી જાણે ગાલમાં ચોંટી રે;
 હાણે સહુનાં ઘરમાં પેસે રે, જે તેડે તહાં જમવા બેસે રે. ૬

ધનુ' ધામોદર સુખ નામ રે, ચૌદ લોકનો રાધવ રામ રે.

ખાતું ખાતું અંન અણકું રે, હરિને અમૃતપેં અતિ મીઠું રે;
 વૃજવધૂને વહાલો યાય રે, અતે કાંઈ એક ચોરી જાય રે. ૭
 ગોપી લેવાને પૂઠે ધાય રે, સંતાડી સામળીયો સમ ખાય રે;
 પારણે પહોડ્યા છે એક વાર રે, નિદ્રાવશ નંદકુમાર રે. ૮
 જસોદાજીયે દોહી છે ગાય રે, રેડ્યું ગોરસ ગોળી મહાંય રે;
 સાથે કામ કરે નવ ભૂલે રે, ઉકળવા દૂધ મેહેલ્યું ॥ ચુહુલે રે. ૯
 શ્રીકૃષ્ણના ચરિત્ર વખાણે રે, જસોદાજી વલોણું તાણે રે;
 રખે રોતા શ્યામજીવાન રે, વલોણું રાખી દે ઘરમાં કાન રે. ૧૦
 ચાલે પ્રસ્વેદની શ્રેણી રે, છૂટા કેશની લટકે વેણી રે.
 નથ મોતી અધર પર ઠગકે રે, વલોવતાં ચૂડી કંકણ ખળકે રે. ૧૧
 શીણી ધાળળી પલવટ વાળી રે, એહેવે જાળ્યા શ્રી વનમાળી રે;
 અધવચ મૂક્યું દધિમંથન રે, પુત્રને કરાવ્યું પયપાન રે. ૧૨
 એહેવે ચુહુલે દૂધ ઊકળિયું રે, પાત્રમાંથી પય ઊછળિયું રે;
 માતાએ જાણ્યું દૂધ વહી જશે રે, આખા ગોરસનું જાન થાશે રે. ૧૩
 ધાવતાં વહોડ્યા જહુદાર્થ રે, અંબા પય સાચવવા ધાર્થ રે;
 શ્રીકૃષ્ણ ભરાયા રીસે રે, પય પુત્રપેં વહાલું દીસે રે. ૧૪
 એ ધિછ પડો પાપણી માયા રે, અધિક દૂધ ને ઓછાં જયાં રે;
 એક ગોરસનું પય રાખું રે, વણસાડું વલોણું આખું રે. ૧૫
 કાંઈ કઠિન વચન ઓચરતો રે, નથણે આંસુ ડસકાં ભરતો રે;
 અધર ડસે ને ઘુઘરાતો રે, ઘૂંટણિયે ગોળી જાસે જતો રે. ૧૬
 અપરાધ સારુ ક્રોધ કીધો રે, એક પાપણુ કરમાં લીધો રે;
 લક્ષ્મીવર ઘણું લડાક રે, પાણુકે ગોળી ભાંજી ભડાક રે. ૧૭
 વહું ગોરસ પરમ રસાળ રે, આખી ભરાઈ રહી પરસાળ રે;
 ગોરસમાં ગોવિંદજી ભીના રે, રખે મા દેખે મન ખીના રે. ૧૮
 નવનીત ઉપરથી લીધું રે, જોખા ભરી ભરી ગોરસ પીધું રે.
 તેડ્યાં મકંટ નહાનાં બાળ રે, પીએ તક ભરી પરસાળ રે. ૧૯

આનંદા મર્કટ રોહા કહાડે રે, કક્ષાપટ બાળક વળડે રે;
 અર્વને લઈ ઘરમાં પેહા રે, બિખળ ઉપર પરમેશ્વર બેહા રે. ૨૦
 એક એકને તક પિવરાવે રે, માખણ મરકટને ખવરાવે રે;
 પ્રભુ કહે ગોવાળ પ્રત્યે રે, ગોળી ભાંજીશ આવળે નિત્યે રે. ૨૧

વલ્લણુ

નિત્યે એક ગોળી ભાંજીશું, તમો આવળે આપણે ઘેર રે,
 જસોદા આવી પરસાળમાં, આ કોણે કીધો કહેર રે. ૨૨

કહેણું ઉર્મુ : રાગ મારુ

કોણે ફાડી હો, આ ગોળી કોણે ફાડી હો;
 સાદ સાંભળી નાહા નરહરિ, અંબા દોડી હો-આ ગો. ૧
 બિડયુ વદન ને હાથ ઘસતી, પૂઠે હીંડી હો;
 બાઈ ગોરસનું મુને દુઃખ નથી, ભાંજી ગોળી રીઢી હો-આ ગો. ૨
 પરસાળ છાસે છબછબે, જેમ તળાવની લેહેરી હો;
 આખા ગોરસનું બિજડ વાળ્યું, દીકરો કે વેરી હો-આ ગો. ૩
 માખણ ખવરાળ્યું માંકડાંને, ઉછંકળ છેયો હો;
 પાત્ર ફૂટું ને નેતડું તૂટું, ભાંગો રવેયો હો-આગો. ૪
 આખો દિવસ આજ બાંધી મૂકું, ભેલિ કોણ મુકાવે હો,
 પ્રેમાનંદ પ્રભુ સીતાપતિ, કેમ હાથ આવે હો-આ ગો. ૫

રાગ-પંચમ રામગ્રી

સોટી લીધી હાથમાં, ધાયાં જસોમતી રે;
 ઘૂંટણિયે ઘનશ્યામ, નાસે જડપતિ રે. ૬

૧૧ મળી વૃજનાર, અંત્રિક્ષ સુરવધૂ રે;

૧૨ .ળ પુત્ર ને પૂઠે માત, પ્રુદ્ધ ગામ બધુ રે. ૭

- ખીજાં બાળક નાસી જાય, મકંટ વૃથે ચડ્યાં રે;
 થાકાં જસોદા માત, ધાતાં ઢળી પડ્યાં રે. ૮
- પુનરપિ એઠાં થાય, અંગા થાસે બારી રે;
 છેડો ખસી ખસી જાય, વેણી વીખરી રે. ૯
- નહાનાં બાળક મહાંય, શક્તિ કહાંથી આવડી રે;
 તાળી ઢઈ હસે ગોવાળ, દાઝે માવડી રે. ૧૦
- જુએ ઇંદ્રાદિક દેવ, કૌતુક કૃષ્ણ તણાં રે;
 છે આંસુ ભયાં લોચન, દીસે સોહામણાં રે. ૧૧
- છે કોપે ભર્યું કપાળ, રીસે તરડિયું રે;
 શોભે મોહનજનું મુખ, માખણ ખરિડ્યું રે. ૧૨
- છે ખીટળિયાળા કેશ, મહિ રેણુ બારી રે;
 નાસે ત્રિભુવનનાથ, જુએ ફરી ફરી રે ૧૩
- છે ગારસે ખરડયો દેહ, તકનાં બિડુ ઝરે રે;
 એહેવાં દુખમાં દીનાનાથ, માખણ ભક્ષ કરે રે. ૧૪
- ખોડંગતો વિશ્વનાથ, ચોટે વાહતો રે;
 સોને મઠયો સિંહનો નખ, હેડે હાલતો રે. ૧૫
- કમળપે' કેમળ પાય, કઠિણ લોભ્ય ધરે રે;
 ભાગે કાંટા વાગે પાપાણુ, શોણિત અંગે ઝરે રે. ૧૬
- છે અંતરજામી નાથ, માને કીધી મયા રે;
 ધણું ઘાઠી જણી માત, મણુ પડી ગયા રે. ૧૭
- હું નહીં ઠરું અન્યાય, એક વાર ચૂકો રે;
 કહો તેવા ખાલિં સમ, આ વારકી મૂકો રે. ૧૮
- જઈને જાલ્યો હાથ, દાસી કને દોરડું માગે રે;
 પરમેશ્વર માગે માન, મૂતને પાય લાગે રે. ૧૯
- મંદિરમાં આજ્ઞાં માત, પાંખોટે ઘ્રી રે;
 આંધવા માંડયા હાથ, દોર પોંચે નહીં રે. ૨૦

કેમ કરી બાંધ્યો જાય, સુંદરશ્યામજી રે;
ભટ પ્રેમાનંદનો નાથ, અકળ રામજી રે.

૨૧

વલણુ

ભટ પ્રેમાનંદનો છે તે સ્વામી, અકળ કળા તેહની રે;
શુ વર્ણવું હું બંધન કયા, લીલા ન જાયે વર્ણવી રે.

૨૨

કડવું ઉઠવું : રાગ મારુ રામકળી મિશ્રિત

બાંધ્યો કેમ જાએ રે, બાપજી બાંધ્યો કેમ જાએ;
બળવંત બાંધ્યો કેમ જાએ, જેને ત્રણ ભુવન મુખમાંહે—બાં ૧
જેણે ત્રિગુણે ત્રિભુવન બાંધ્યું, ઈંદ્ર અજ ત્રિપુરાસિ;
સહસ્રશીર્ષા બટુક થઈ બેઠો, બાંધે નંદજીની નારી રે—બાં ૨
જે ન્યાય પૂછે આખા જગતનો, એહેને કો નહીં પૂછતાર રે;
ચાર કરીને પૂછવા છે, જસોદાજીને અધિકાર રે—બાં ૩
સકળ જીવને કર્મનું બંધન, માયા કંઈ આશા પાશ રે;
જગત બાંધ્યું એક દોરીયે, કેમ દામણે બંધાય અવિનાશ રે—બાં ૪
આખી ગૌશાળાનાં દોરડાં લાવી, અંબા બાંધે કુમાર રે;
સાંધી સાંધી થાકી જસોમતી, રહ દે'કડું આંગળ ચાર રે—બાં ૫
પામી ખેદ પ્રસ્વેદ છૂટો, થાકી જાણી માત રે;
પ્રેમાનંદ પ્રભુ સીતાપતિ બાંધ્યા બિખળ સાથ રે—બાં ૬

છંદ ભુજંગીની ચાલ

વાસી સ્વર્ગ સુરવર્ગ આશ્ચર્ય પામે,
આ શું કર્મ પરબ્રહ્મને નંદધામે;
અખંડ અવિનાશ વપુવેવધારી,
બાંધે બિખળે બ્રહ્મને નંદનારી.
પ્રભુ અન્યુતાનંદ અવ્યક્ત કહીયે,
નવ ભારતી વેદથી ભેદ લહિયે;

૭

(નિરાકાર સાકાર આનંદકારી.

ખાંધે ઊખળે પ્રહરને નંદનારી.

૮

શુભ્રાતીત ગોવિંદ ગરુડગામી.

વ્યાપ્તમાન સર્વત્ર અંતરજાગી;

પરાતપર પ્રાણેશ સ્વધૃષ્ટાચારી,

ખાંધે ઊખળે પ્રહરને નંદનારી.

૯

સહસ્રરીયાં પ્રહા શ્રીશેષશાઈ,

સર્વ સામર્થ્ય મહા સુર સુખદાઈ;

અમુરંતક અધનાશ અવિગત મુરારિ,

ખાંધે ઊખળે પ્રહરને નંદનારી.

૧૦

ચતુર્ભુજ ચિદરૂપ અક્ષય વાણી,

ગદાશંખસારંગધર ચક્રપાણી;

સુક્રતાનંદ મહારાજ સ સારતારી,

ખાંધે ઊખળે પ્રહરને નંદનારી.

સર્વેંદ્ર સુખચંદ્ર રવેતત્ત્વ પામ્યું,

સ પુટ હાથ નિજ માતને શીવ નામ્યું;

લક્ષ્મીધીન ઘઈ દીન ભરે નેત્ર વારી,

ખાંધે ઊખળે પ્રહરને નંદનારી.

૧૨

દક્ષિણ પાણિ નવનીત દહ મુષ્ટિ વાળી,

તતસમે કરે ભક્ષ રૂએ વંનમાળી;

કરે હૃજવધૂ માતને મનુહારી,

ખાંધે ઊખળે પ્રહરને નંદનારી.

૧૩

સુક્રિત જસોમતીનું ડોણુ જાણું,

નાવે પાર ચત વર્ષ નિગમ વિખાણું;

કહે પ્રેમાનંદ ડોણુ જુદિ મહારી,

ખાંધે ઊખળે પ્રહરને નંદનારી.

૧૪

રાગ મારુ

ખૂટાં દામણાં ગૌધેનતણાં, જસોદાણ તવ ચાકાં ઘણાં;
 શ્રમિત વપુ પરસેવો વળે, શ્રીકૃષ્ણને માત બાંધે ઊખળે. ૧૫

જલદયું જનુની પામી સંતાપ એક દોરડે બંધાવું આપ;
 મહિયારી સર્વ જોવા મળે, પ્રભુ બાંધ્યા તાણી ઊખળે. ૧૬

આવડું જાન કેમ મુજને કરાં, હલ્યા આ જો ગોળીનાં ઠીકરાં;
 ગોરસ દોખી કાળજી બળે, પ્રભુ બાંધ્યા તાણી ઊખળે. ૧૭

જો ઊખળે જોસી ખાધું નવનીત, તેજ્યાં મકંટ ઠીધું વિપરીત;
 તે દાઝ મહારી કેમ જ ટળે, પ્રભુ બાંધ્યા તાણી ઊખળે. ૧૮

ગોપાંગના સહુ માગે માન, અમ કને લ્યો જો થયું હોય જાન;
 એટલું મહી સૌને ગજે, શું બાંધ્યો બાળક ઊખળે. ૧૯

નથી ગોરસ પુત્રપેં પાંડા, કોએક પુણ્યે મા દીકરો જણ્યો;
 અમૃત ઘડો બાળકથી ઢળે, શું બાળક બાંધ્યો ઊખળે. ૨૦

ન વળી સાન જો મસ્તક પળ્યું, શું એટલે જાને ખાવા ટળ્યું.
 ગોપવધૂ ચડે ઊછળે, શું બાંધ્યો બાળક ઊખળે. ૨૧

ખૂંચે દોરડાં પડિયા પાશ, મોહોટી મીરાંત ઢાળાઈ છાશ;
 બાઈ છોડો અમારુ મન ઊકળે, બાંધ્યો બાળક ઊખળે. ૨૨

અમો જાણાં જો ન કરું રીસ, અન્યા કોટિ કરે જુગદીશ;
 માની મગાઈ પડી વેગળે, શું બાંધ્યો બાળક ઊખળે. ૨૩

એહના પગલાનો મહિમાય, સાંપડી નવ લખ ગાય;
 ધેળું મુખ ને નયણાં ગળે, શું બાંધ્યો બાળક ઊખળે. ૨૪

ઘરઘરનુ દૂધ અમારુ લીયો, ન થઈએ નિરદે મૂઢી દીયો;
 કાંલણી જમોદાણ કલકલે, તમને શું બાંધ્યો ઊખળે.

મો રાવ રાવ દહાડી લાવતી, નથી લાજતી આજ મુકાવતી,
 મોહડે રૂડાં ભૂંડાં પૂંડળે, તમને શું બાંધ્યા ઊખળે. ૨૭

માગળ બાળકની શી વલે, તમે સોજ્ય લલાઈ લેતાં જલે; "

એ ડહાપણ શીખ્યો તમ મળે, તંમને શુ.નાંધ્યાં ઊખળે. ૨૮
 લઘુવયમાં ઉછંકળ થાય, પ્રકૃતિ ચોરીની નવ જાય;
 ઘણો કૂર કંસાસુર રાય, તે કેમ મૂકે જાણી અન્યાય. ૨૯
 રંકે જાતી આહીસંતણી, વિભૂતિ દશ ગાય દૂઝણી;
 અભિમાન કીજે ર્યાં લણી, હું'પે' સગાઈ તમારી ઘણી. ૩૦
 એહેવો ઉત્તર અળખાને કહી, જસોમતી મંદિરમાં ગઈ;
 ગોપાંગના સર્વ ઝાંખી થઈ, પણ છળીસોછ છેડ્યા નહીં. ૩૧
 વૃજવનિતા સર્વ પાછી ફરી, ત્રાહે ત્રાહે વાણી ઓથરી;
 પૂરણ ક્રોધ અંતરમાં ધરી, રીસાવી ચાલ્યા નરહરિ. ૩૨
 રૂદન કરે હીંડે સામજો, તણાય પૂઠેથી ઊખળો;
 વૃજસાય જોવા સહુ મળ્યો, જસુના ઝંપાત્રા જાળક પળ્યો. ૩૩
 ધસદડે ઊખળનો થાય, સરોડાં જહુ તણાયાં જાય;
 નવનીત ગ્રહું કરમહાંય, ચાલે રૂએ ને માખણ ખાય. ૩૪
 નિરખે ઈદ્રાદિક અંત્રિક્ષ, નંદે ચણ કીધા કાંઈ લક્ષ;
 ઊખળ બાંધ્યો પંકજચક્ષ, ગ્રહ કરે માખણનું લક્ષ. ૩૫
 ગોપવધૂ જોવા સંચરે; પ્રણિપત જાળકની કરે;
 ઊભા રહી અળખા ઓચરે, ત્રૈલોક્યનાથ નાચી નીસરે. ૩૬
 ગયા ગોઠરે રક્ષામ શરીર, જહાં છે જમલાનું ને વીર;
 જક્ષનંદન જસુનાને તીરે, શ્રાપે જન્મ થયા છે સિંધર. ૩૭
 વૃક્ષબણી જોયું જહુરાય, પૂછુ થયો નવમો અધ્યાય;
 સકળ શાસ્ત્ર નિગમનું તત્ત્વ, સર્વશિરોમણિ શ્રીભાગવત. ૩૮
 તે મધ્યે ચાર છે દશમસ્કંધ, જોડું હું પ્રાકૃત પદનંધ;
 કયા પ્રસંગ એકુ નવ પડે, ચાલ્યો જાઉં સૂપે સેરડે. ૩૯
 આ પાસા બ્યાસ વાંચે સંસ્કૃત. આ પાસા માહારું પ્રાકૃત;
 આ પાસા અધ્યા રલોક સંજાંધ, આ પાસા કડવાં ચોપાઈખંધ ૪૦

બાંધું ગ્રંથ જોડ સમાન, કહેશે લોક કીધું અભિમાન;
 નથી વાદ કીધો પ્રકાશ, આણુવા શ્રોતાને વિશ્વાસ. ૪૧
 વ્યાસવાણી વાણી મેં જાણી જ્યા, તેહવી પ્રાકૃત જોડી કયા;
 રામચરણકમળમકરંદ લેવા ઈચ્છે પ્રેમાનંદ. ૪૨
 મૂળ અર્થ છે પ્રાકૃત નામ, શ્રોતાને વદ્વલ ગુણગ્રામ;
 મૂકો હરિજન ધરનું કામ, જેમ તેમ સમરો સીતારામ. ૪૩
 વલ્લભ

રામ જાણે ભાવે કરી, શુકે તારો પરિક્ષત રાય રે,
 ભટ પ્રેમાનંદ કહે કયા થયો નવમો અધ્યાય રે. ૪૪

અધ્યાય ૧૦ મો

કંકણું ઉલ્લસું : રાગ સોરઠી

વૃક્ષરૂપે જક્ષનંદન રહ્યા જમુનાતીર રે;
 જમલાશૃંગ કહી જોલાવે, ગોકુળના આહીર રે. ૧
 બિંદુ નિસ્તીર્ણ ડાળ થક, સર્વાંગે સમાન રે;
 વપુ સંકોચી મનુષ્ય પેસે, અંતર મધ્યનું માન રે. ૨
 વૃક્ષજન્મ જક્ષરાજ પામ્યાં, થયો નારદજનો આપ રે;
 કુબેરઆત્મજને મુકાવા, હરિયે બંધાવ્યું આપ રે. ૩
 પૂછે મહીપતિ મહાનુભાવને, સ્વામી નિવારો સંદેહ રે;
 કુબેરનંદન શિવના સેવક, કેમ પામ્યા દુમદેહ રે. ૪
 એકલું કર્મ શું આચર્યું જે નારદને ચણ્યો ક્રોધ રે;
 બિખળે બંધાયા શ્રીહરિ, કરી માતાસું વિરોધ રે. ૫

ચોપાઈ

નાક કહે કહું તેહની કયા, નિવારું સંદેહ સર્વથા;
 ને વસે અલકાપુર ગામ, નળકુબેર એક સુતનું નામ. ૬

- મણિગ્રીવ નામે બીજો કુમાર, ઉભય ઉછંકળ સહે અપાર; 1
 તે રંભા સાથે કીડા કરે, સહસ્ર બીજી સંગે સંચરે. ૭
 તે સદાશિવને વલ્લભ ઘણા; પાર્થદ કહાવે શિવજીતણા;
 દેગપાળ પિતા જક્ષ રાજન, બીજું શંકરનું બહુ માન. ૮
 ત્રીજું જોળનનું અભિમાન, તેહિવામાં કીધું મઘનું પાન;
 સંગે રંભા પરમ નિધાન, કરે આકાશે બેસી વિમાન. ૯
 કરે અપ્સરા સંગીતજ્ઞાન, ભૂદયા મહામાં શિવનું ધ્યાન;
 સુધાવત સ્ત્રીનું અધરધ્યાન, ઉભવને આબંધું અજ્ઞાન. ૧૦
 કામાંધને નહીં વપુસાન, કૈલાસમાં શિવનું ઉદ્યાન;
 તહાં આબ્યા કરવા કીડા રનાન, સંગે અપ્સરા પરમ નિધાન. ૧૧
 મંદાકિની ગંગા ગંભીર, વચ્ચે મૂક્યાં સરિતા તીર;
 નેલજ મહાંધ બેહુ વીર, નહાવા પેઠા નગ્નશરીર. ૧૨
 અપ્સરાનાં સુકાવ્યાં ચીર, માંડી કીડા બહુ છાંટે નીર;
 દેખી દંપતી નગ્ન અજ્ઞાન, ગગને જાતાં લાલ્યા લાલુ. ૧૩
 ભયભીત જોગેશ્વર થયા, પશુ પક્ષી લજ્જા પામી રહ્યાં;
 કાનો ભય મનમાં નવ ધરે, નગ્ન કીડા રંભાનું કરે. ૧૪
 વીસરી કુળપિતામર્યાદ, ઉદય થયો અનંગ ઉન્માદ;
 વીસર્યાં ધરમ કરમ ને નેમ, પત્નીપૂર્વક કીડાપ્રેમ. ૧૫
 વીસરી વિદ્યા જોગ મહાદશા, નથી જાણતા દિવસ-રે નિશા;
 તે નથી જાણતા લોકાચાર, તે કીડામાં થયા તદાકાર. ૧૬
 તે મહાભરી દોટે જાણતા તરંગ જળની ઉછાળતા; .
 રંભાનું કરતા બહુ હાસ્ય, તાણેં સ્ત્રીના ગ્રહી કેશપશ. ૧૭
 જોઈ દેવ થયા સર્વ દુષ્ટી, જોહિવે પધાર્યા નારદ ઋષી;
 ગગ્ન પ્રાત બેહુ દ્રોટે પડયા, નારદજી ક્રોધે ધડધડયા. ૧૮
 લજ્જા પામી સર્વ સુંદરી, પેહિયાં વચ્ચે જાહેર નીસરી;

જક્ષ બેહુ તહાંથી નવં ખસ્યા, નારદને દેખી ખડખડ હસ્યા. ૧૬
કોધે ભરાયા નારદ જતિ, એ લજ્જા મહારી કરતા નથી
ધન્ય સ્ત્રી પુરુષ ધિક્કાર, એ કાંઈ એક શિક્ષા દેહીં નિરધાર. ૨૦
હંડ વિના મદ નવ ઊતરે, પુનરપિ એહેવું કમં ન કરે;
યદ્યપિ સેવક શંકરતણા, પણ આજ અધર્મીં દીસે ઘણા. ૨૧
નહીં કરે હું પર શિવજી કોપ, એણે કીધો છે ધર્મનો લોપ;
ઉતારવા બેહુનું અભિમાન, નિકટ આંખા ઋષિ ભગવાન. ૨૨
નારદવચન : :—

અરે મૂર્ખો, આંખું અજ્ઞાન, શીઘ્ર કરો જઈ પટ પરિધાન;
વિષ્ણુનેત્ર સૂરજ મહારાજ, તેહેની તમે નર કીધી લાજ. ૨૩
શું, દિંબદેહ, એણે નિર્ગમે, અહરનિશ રંભા સંગે રમે;
જે હસ્તે પૂજ્યા પંચવટન, તે હસ્તે શ્રેષ્ઠો નારીનાં સ્તન. ૨૪
જપો ગાયત્રી ભવજળતારણી, તે મુખે કેમ પીધી વાડુણી;
તમે મૃત્યુલોક પામે નિરધાર, પામે વૃક્ષતણા અવતાર. ૨૫
ગ્રીષ્મ શીત વર્ષા સેહેજે, સદૈવ નળ જિભા રેહેજે;
જડરૂપ નહીં વાણી બળ, નારદે બંન્યો શાપ્યા બળ. ૨૬

જક્ષવચન :—

કૃપા કરો કમળભૂતન, હવે સાન વળી સ્વામીન; ,
કમં લોગ ભોગવવો ખરો, કાંઈક શાપ અનુમ્લ કરો. ૨૭
અમે જન્મ લઉ ઊત્તમ સ્થળ, કેા સીંચે મહાનદીનું જળ;
ઉત્તમ દ્રુમ અમારાં નામ, મહાપુરુષ આવી કરે વિશ્રામ. ૨૮
શાપ મુકાએ ચોટે કાળ, તવ નારદ બેઠ્યા યઈ કૃપાળ;
ગોપુજ ગામ ગૌશાળા સૌમ્ય, જમનાતીરે વૃજની ભોમ્ય. ૨૯
નિવાત્રી ગોપતણે પરિવાર, તહાં તમે ધરજે અવતાર;
નંદપત્ર હરે વૈકુંઠનાથ, આપ બંધાવશે ઉખળ સાથ. ૩૦

મુકાવશે તમને શ્રીહરિ, કેલાસે આવશે પાછા ફરી;
 શ્રીશુકલ વાણી જોય્યા, તે જક્ષ વૃક્ષ થઈ અવતર્યા. ૩૧
 સાંભળી રીઝ્યા પરિક્ષત રાય, શ્રીશુકલને નમિયા પાય;
 ઇતિહાસ પૂરવતું કથ્યું, પછે ગોકુળમાં શું થયું.^૧ ૩૨

શુદ્ધવચન —

ઊખળ સાથે ગોકુળનાથ, ચાલે ધૂંટણિયે ટેકો ઈઈ હાથ;
 બાળચેષ્ટા પૂરણ કરી, વૃક્ષ મધ્યે પેઠા શ્રીહરિ. ૩૩
 કમંદોપ તેહેનો પરજળ્યો, પરબ્રહ્મ સહેજે આવી મળ્યો;
 આડો ઊખળ અટક્યા હરિ, કહાડે પાછો તાણી કરી. ૩૪
 વૃક્ષને કહે તું અજગો થા, હવડાં આવશે માહારી મા;
 ગોવાળા તાળી ઈઈ હસે, હવે સામળીયાણ કેમ જશે. ૩૫
 કેટલી ગોપી તહાં જોવા રહી, કેટલી જશોદાને કહેવા ગઈ;
 કોલહલ ગોકુળમાં ધાય, બાળક ભરાયો બે દ્રુમ મહાંધ ૩૬
 વારતા સાંભળી ધાયા નંદ, ધાઈ જશોદા કરતી આકેંદ;
 જાણ્યું ને માતા આવી ખરી, બાળચેષ્ટા જે દિંદે કરી. ૩૭
 મહાબળ કીધું પંકજચક્ષ, ઊખળ ભરાવી બેહુ વૃક્ષ;
 શકે શું મેઘ ગગન ગડગડ્યા, કે સપ્ત સાગર ઉધાણે ચડ્યા. ૩૮
 કે મેરુ વિંધ્યાચળ આવડ્યા, શું દિગ્ગજ ઐરાવત વહડ્યા;
 ગોકુળમાં શબ્દ રહ્યો ગડગડી, મૂળથી વૃક્ષ પડ્યાં કંકડી. ૩૯
 દ્રુમલતા તબે આંખ્યા હરિ, નવ પામે દર્શન વૃજસુંદરી;
 હાહાકાર કોલાહલ ધણો, ન દીસે બાળક નંદણતણો. ૪૦
 દિવ્ય દેહ પામ્યા જક્ષરાય, યવણે કુંડળ ઝમમગ ધાય;
 વપુવિરાને પટ પરિધાન, જાણે ઉદિયા સશિવર ભાણ. ૪૧
 બેહુ ખાત ઊભા જોડી હાથ, કરે સ્વતન જે જે વૈકુંઠનાથ;
 તું પરમેશ્વર, તું પરબ્રહ્મ, તું આશ્રમ તું ધરમાધર્મ. ૪૨

જગતપિતામહ જુગદાધાર, તુજ સત્તાએ રહ્યો સંસાર;
 અમો અપરાધી અન્યાયે ભયાં, તહારી ભક્તિ અમો વીસર્યાં. ૪૩
 વિપયલંપટ નિર્લજ થયા, વીસર્યાં ધ્યાન દાન ને મયા;
 રંભારમણ ચુંબન હાસ્ય, નિંદિત કર્મ ગંધાયા પાશ. ૪૪
 મધપાન વિપયમાં મગ્ન, ગંગામાં દિવસે ન્હાયા નમ્;
 એ અધર્મથી દ્રુમ અવતર્યાં, તે આપ ગંધાવી અમો ઓધર્યાં ૪૫
 અચુત વર્ષ લોગળ્યો આ દેહ, બ્રહ્મદર્શનથી આળ્યો છેહ;
 અમે અહ્ય જીવ અપરાધી જણ, અમો કર્યા અન્યા કર્મ લક્ષ. ૪૬
 તે ન જોયું કૂડા કર્મભણી, સહવારી કરુણા કીધી ધણી;
 સ્તવનવિધિ અમો જાણું નહીં, એહેવિ સ્તુતિ કીધી ઊભાં રહી ૪૭
 પ્રસન્ન થઈ જોડ્યા ભગવાન, જક્ષરાય માગો વરદાન;
 કુબેરઆત્મજ પડિયા પાય, વરદાતા તું વૈકુંઠરાય. ૪૮
 માગું વર મનમાંહે સુહા, તમારી ભક્તિ આપો સર્વદા;
 ભક્તિ વિના પામ્યા આપદા, તમારાં ચરણ ન ચૂકું કદા. ૪૯
 માગ્યો વર દીન થઈ જહા, કૃપા કરી હરિ વાણી વધા;
 તમને નહિ હોય જન્મ મર્ણ, સ્પર્શ થયાં ॥ મહારાં ચણું. ૫૦
 સદાશિવની કરજો સેવ, મહારું રૂપ તે શ્રીમહાદેવ;
 હું શિવ માહે અંતર નથી, જાઓ કૈલાસ વસો જક્ષપતિ. ૫૧
 સંવાદ જક્ષ હરિનો હોય, તે વૃજવાસી નવ દેખે કોઈ;
 પૂરણ કૃપા કીધી ભગવાન, આળ્યું સ્વર્ગથી દિવ્ય વિમાન. ૫૨
 નમી જાળમુકુંદને પાય, જઈ વિમાને જોડા બેહું ભાય;
 નાના અગર મૂપ પરજો, ચમર ચારે પાયા દો. ૫૩
 હોએ સજ્જાર ઘંટા મૂઘરી, કરે ગાન નૃત્ય સુંદરી;
 ધ્વજ છત્ર કળશ આસન, ગળું વિમાન ગયું ગગન. ૫૪
 શ્રીકૃષ્ણ પ્રતાપે દિવ્ય દેહ ધરી, ગળ્યા નિજ કુદુંબને ફરી;

જક્ષ મોક્ષકથા સાંભળે, મલયાનાદિકં પાંતિકં ટળે. ૫૫
 નળનળળકીડા અધર્મ, દિવા મૈથુનાદિકં કુકર્મ;
 અધ્યયન કરે વા સાંભળે કથા, ઘોરકર્મ પરજળે સરવથા. ૫૬
 સકળ શાસ્ત્ર નિગમનું તત્ત્વ, સર્વશિરોમણિ શ્રીભાગવત;
 તે મધ્યે ઉત્તમ દશમસ્કંધ, ભેડ્યું મેં પ્રાકૃત પદખંધ. ૫૭
 કથા પ્રસંગ એક નવ પડે, આંધ્યો ભઈ સૂર્યે સેરડે;
 આ પાસા વ્યાસ વાંચે સંસ્કૃત, આ પાસા માહારું પ્રાકૃત. ૫૮
 આ પાસા અઘ્યા રલોક સંજંધ, આ પાસા કડવાં ચોપાર્ધખંધ;
 બાંધ્યો ગ્રંથ ભેઠ સમાન, કહેશે લોક કીધું અભિમાન પદ-
 નથી વાદ વચન કીધું પ્રમથ, જેમ શ્રોતાને આવે વિશ્વાસ;
 વ્યાસ વાણી ભણી મેં જ્યો, તેવી પ્રાકૃત ભેડી કથા. ૬૦
 રામચરણ કમળ મકરંદ, લેવા ઇચ્છે પ્રેમાનંદ;
 વેહેવાર માત્ર કરો ધરનાં કામ, શ્રોતાજન સમરો સીતારામ. ૬૧

વલણુ

સામનામ ભાવે ભળે, શુકે તાર્યો પરિક્ષતચય રે;
 ભટ પ્રેમાનંદ કહે કથા, થયો પૂરણ દશમે અધ્યાય રે. ૬૨

અધ્યાય ૧૧ મો

કંકલું કંકલું : રાગ વેરાડી

શ્રી શુકજી કહે સાંભળ રાગ, વૃક્ષ બે લાંગી પડિયાં,
 દુમલતામાં શુષ્ક થયા, ગોવિંદ શોધ્યા ન જડિયા. ૧
 શ્વાસ ભરાયા નંદજી આબ્યા, પૂઠે જસોદા રાણી;
 શીતળ શરીર વદન અતિ વિહ્વળ, મેત્રે વહે બહુ પાણી. ૨
 કહ્યાં ગયો ભાઈ કુંવર મહારો, બાળકને પૂછે નંદ;

- લોક કહે વિપરીત થયું છે, દુઃખતળે જાળમુકુંદ. ૩
- અશિષ્ટ સાંભળી ધરણે ઢળ્યા, જેમ કદળી કુહાડે કાપી; ૪
- અંગ પછાડે આંસુ પાડે, જસોદાને વેદના ંયાપી.
- આનંદ નીર સૂકું નંદમુખનું, દુઃખતણું નહીં લેખું; ૫
- એક વાર કુંવર આણી, દબે પ્રાણવલ્લભને દેખું.
- વૃક્ષલતાપત્રની ઘટામાં, ઘૂંટણિયે હીડે ઘનશ્યામ; ૬
- સામળીયાણ શોધી કહાડ્યા, મળ્યું ભેવા ગોકુળ ગામ.
- આનંદ ધરી હરિ નંદે દીધા, ભિખળ ઉચલાયે સાથે; ૭
- આ અશિષ્ટ કોણે કીધું છે, ઘસ્યા હાથ ગોકુળનાથે.
- સકુમાર કટિયે કઠિણ દામણાં, કોણે બાંધ્યાં તાણી; ૮
- ગોપી સર્વ કહે નંદજીને, કર્મ કીધું જસોદા રાણી.
- કૂર દબે એયું સ્ત્રી સામું, કૃષ્ણને કહે ઓડું બાપ; ૯
- ખૂતાં દોર કુંવરને અંગે, પડ્યા કઠિણ બંધન કાપ.
- ઘણું દોહેલે ઓડ્યા છબીલા, હૃદયે દીધા સુહરશ્યામ; ૧૦
- બંધન દીધા દોરડે માટે, દામોદર ધયું નામ.
- બીજાં બાળકને નંદે હાંક્યાં, સર્વ મળી પાડ્યાં ઝાડ; ૧૧
- આ વિદ્યથી ભિગયો બાળક, તે પરમેશ્વરને પાડ.
- ખરા ઘર્ષ સર્વ બાળક બોલ્યા, અમો જીવતાં હરિયે રાખ્યાં; ૧૨
- ભિખળ બરાવી તાહરે પુત્રે, વૃક્ષ જે મરડી નાંખ્યાં.
- જે પુરુષ પ્રગટ્યા દુઃખમાંથી, તે શું વાત કીધી છાની; ૧૩
- સ્ત્રીયે બાંધ્યો પુત્રે વૃક્ષ પાડ્યાં, અમ ઉપર રીસ ચાની.
- વાત સાંભળી મૌન કીધું, નવ દીધો ઉત્તર વાળી; ૧૪
- પુત્ર લઈ નંદ પધાર્યા, પૂઠે જસોદા ઓશિયાળી.
- આ ગોળી માટે બાળક બાંધ્યો, કેમ ત્યાહ્યું તાહડું મેન; ૧૫
- નંદ કહે એણું બાસે છે શકે, તેં નથી પ્રસન્ન્યો તને.
૧. એક વાર કુંવર પ્રાણવલ્લભને, આણીવારે દબે દેખું.

જો કુંવર કોટિ અન્યા કરે તોય, માતા હાઠ ન જાય; (1
 પુત્રપે' તુને જોરસ વહાણું, નેત્ર ભયાં નંદરાય. ૧૬
 ઉત્તર વયે હું પુત્ર પામ્યો, અનાથ થયો સનાથ;
 શકટની પેરે જાળક બાંધ્યો, કેમ ચાલ્યા તહારા હાથ. ૧૭
 કાળટપે' પાપાણુ કઠિણ, એમ લોક વારતા વહે;
 લોકલજપે' કઠિણ દિસે, જસોદા તાહારું હુંદે. ૧૮
 આજથી નારીનો વિશ્વાસ ન કીજે, મન માને તેમ ચાલે,
 પ્રીત શાની સ્વામી ઉપર, કેઈ એક દહાડો ઘર ઘાલે. ૧૯
 મૃત્યુ તુલ્ય થયાં જસોદાજી, જાણ્યું જમનામાં જંપાણું;
 શ્રીકૃષ્ણે જાણ્યું માતા મરશે, આનંદ ફરી ઉપજાણું. ૨૦
 કાલું બોલી કહે પરમેશ્વર, માતાને જશ દીધો;
 દોરડે મુને રક્ષા બાંધી, અભંગ અંબાએ કીધો. ૨૧
 મ્હોટાં વૃક્ષ પડયાં મુજ ઉપર, પિતાજી વિચારે મન;
 એ રક્ષાએ હું રહ્યો જીવતો, જસોમતીને પુણ્ય. ૨૨
 એલું કહીને દુદન માંડ્યું, કૌતક દેવાધિદેવ;
 નંદે જસોદાને પુત્ર આપ્યો, રોતો રહ્યો તતજેવ. ૨૩
 બિહાળ્યો માર્યો બંધન કીધો, તોય માત વિના નહીં સાતા;
 એક સગપણ તુલ્ય ન આવે, જેલું પુત્ર ને માતા. ૨૪

વલણુ

માતાનું સગપણ સર્વશિદોમણિ, તુલના કે આવે નહીં રે;
 દહ્યે ચાંપી પુત્રને, જસોદા ઘરમાં ગઈ રે. ૨૫

કડવું ૪૦મું : રાગ સારંગની ચોપાઈ

શુકવચન :—

અદ્ભુત લીલા શ્રીસગવાન, જસોદા કરવે પયપાન;
 કુશળ કુશળ ગોપી ભાખતી, જસોદા જળ એવારી નાંખતી. ૧

પંચગવ્ય રક્ષા બહુ કરે, છાંટે પાણી છાની મંત્ર બિચરે;
 નંદે તેડાવ્યા ઋષિ ભગવાન, સુપાત્રને આપ્યાં ગૌદાન. ૨
 શકે પુત્ર પ્રસવ થયો આજ, વિનય કરે વૃજનો મહારાજ;
 વિદ્ય નિવર્તિક મહોદુ પર્વ, ગોપ જ્ઞાતિ મેળવી સર્વ. ૩
 નંદ ઉપનંદ રાય વૃખભાન, ક્રીધો વિચાર બેસી એક સ્ત્રાન;
 પૂતના શકટ ને તૃણાવંત, બાળકને વિદન ગયાં અનંત. ૪
 આ અરિષ્ટ કણુ નવ જાય, પડ્યાં વૃક્ષ દીઠે ભય ધાય;
 વૃક્ષજીવમ અંતર સાંકડું, ચુહૂલે ચડયો મગ રેહ્યો કાંગડું. ૫
 ચાંછીથી કણુ નીસરે અભંગ, તેમ બાળકનું વાંચુ અંગ;
 એ નંદપુત્ર સર્વનો આધાર, એહેને આશરે વૃજપરિવાર. ૬
 કદાપિ વિદન શ્રીકૃષ્ણને ધાય, વિણ માર્યા ગોપ મરી સહુ જાય;
 પ્રાણીમાત્રનો કૃષ્ણ પ્રાણ, એહેને કલ્યાણે સહુને કલ્યાણ, ૭
 કંસની કૂર દીસે છે દષ્ટ, અહાં વસતાં કાંઈ પામીએ કષ્ટ;
 ક્રીજે વાસ વનમાં મોકળો, હવે ગોપ માત્ર અહાંથી બિરળો. ૮
 ગોવર્ધન વૃંદાવન નિકટ, જઈ વસીયે જમનાને તટ;
 જહાં ગૌ તહાં ગોકેળગામ, બાઈ આ સ્થાનકનું શું કામ. ૯
 ઘણું તૃણ વૃંદાવન મહાંય, વાધે દૂધ ચરશે તહાં ગાય;
 ગોપની વિભૂતિ છે ગૌધન, સુરભિ સુખી સુખી વૃજજન. ૧૦
 શે નથી અહાંથી બિચળતા, કહાં છાજ કષ્ટ નથી મળતાં;
 કહાં પડે છે મૂકવા અવાસ, જહાં જઈ એ તહાં છાપરે વાસ. ૧૧
 નંદરાયની આજ્ઞા હોઈ, સાવધાન થયું મર્વ કોઈ;
 ઉદમ સહુ ચાલ્યાનો કરે, કુશળ કહાન વાણી બિચરે. ૧૨
 વૃષભ વચ્છ મહિષી બહુ ગાય, ભાં શબ્દ મારગમાં ધાય;
 હીસારવ કરે ગૌ પાછી ફરે, પોતાના વચ્છને આવી મળે. ૧૩
 સ્કંધે કવઠ ગોરસ ભરી, ધૂતનાં ગાડવાં મસ્તક ધરી;

કેણે લીધાં માટ મહીએ લયાં, જોળી રવૈયા સીકાં નેતરાં. ૧૪
 ગુપ્ત દોર મંચક પારણાં, કાઢયાં ચણિયારાં લીધાં ખારણાં;
 સાંકળ લોગળ કૂંચી તાળાં, ઘર શોધી લે સર્વ જોવાળા. ૧૫
 લીધી વસ્તુ જે જે કાજની, જોખળ મૂથળ સમ્માજની;
 કાઢયા ગૌના ખીલા ખાંચી ખાંચી, લીધા સૂપ ટોપ વહ્લી માચી. ૧૬
 શકટ ધન ધાન્યનાં લયાં, જુઓ ઘરમાં કાંઈ વીસયાં;
 ધાતુ પાત્ર વજ્ર ગાંસડી, લેઈ જોપિક શકટે ચહુડી. ૧૭
 ચાઓ ચાલતાં વહુ સામુજી લાણે, ઘરમાં જઈ દાટી ચાપણ ખણે;
 ઠાણું જોડુજી ઉઠવસ્ત યજુ, માંભર મ્હાન સહુ સાથે ગયું. ૧૮
 શ્રીકૃષ્ણ કહે કેમ રહેશે રાંકડાં. સહુ સાન કરી તેલ્યાં માંકડાં;
 રમકડાં લીધાં જસોમતી, નવે દેર એહવાં મળવાં નથી. ૧૯
 શકટ ધીસલાં બેડયા બહુ રથ, તાણે બાર સાંક સમરથ;
 ઉત્તમ રથ ખેઠા નંદરાય, શ્રીકૃષ્ણ બેસાડયા જોળામાંય. ૨૦
 જસોદા આવે મજસુંદરી, કો વાહન કો પાળી પરવરી;
 એટલે આવી સીમ ગોવર્ધન તણી, લોભ્ય વૃંદાવનની સોહામણી. ૨૧
 અંદ્રમાનું ઘર સાધી બિતયાં, વિવિધ વાડા મુરલિના કયાં;
 મધ્યે ઘર કીધું નદણતણું, ફરતું ગામ વસ્યું અતિઘણું. ૨૨
 બહુલ વાસ શ્રી ગોકુલ ગામ, ઘણી ગાય માટે ગોકુલ નામ,
 ઉજજવળ મૃત્તિકા ગોમય ગાર, માંદિર લીધે વૃજની નાર. ૨૩
 રંગમંડપ ગૌશાળા લણી, વૃજમાં શોભા વૈકુંઠતણી;
 ચરે ધેતુ બહુ મીઠી ચાર, પીએ નિર્મળ જમુનાનું વાર. ૨૪
 ન રહે બૂખી તરસી ઘડી, ઘણું ગાય દૂધાણે ચડી;
 નંદ મનને આનંદ પમાડે, રમારમણને ખેલે રમાડે. ૨૫
 કરે બાળચેન્દ્રા જોખાળ, તેડ નંદ આવે તતકાળ;
 જસોમતીને ઝોણંગે ચડે, કરે હાસ્ય ક્ષણમાં રડે. ૨૬

કાંઈ વસ્તુ માગે નંદની રાણી, તે આપે કૃષ્ણ આણી આણી;
 લાવે વળી અધવચ નાખી દેઅ, નાસી અય નહીં આપું ઠેહ ૨૭
 કેટિ ચેહેન નવરાવતાં કરે, અર્ધ અંધાળ્યે નાસી નીસરે;
 જો કૃષ્ણ શુંચાવે ચોટલી, તો ઘણું માખણ આપું રોટલી. ૨૮
 એક નેત્રમાં કાજળ ભરે, નહીં અંભણું રોતો નીસરે;
 દૂધ લેઈ મકંટને પાય, જસોદાને વારે નંદરાય. ૨૯
 રખે તું કૃષ્ણને હાકટે, હું રંદને પુત્ર પશ્યો છે પેટે;
 એ ચારે નાંખે કરે ઉન્માદ, એ આપણને મોટો છે સ્વાદ. ૩૦
 તુંથી ભય મહારું મન ધરે, વળી રખે હિખજે બંધન કરે;
 શુકળ કહે હું શું શું ભણું, જે ભાગ્ય નંદજસોદા તણું. ૩૧
 સાક્ષાત વિશ્વંભર જકત બાણે, તે ભૂખ્યો છો' કહી પાલવ તાણે;
 ખટદર્શનમાં જોગેશ્વર જુએ, તે પ્રદા માખણ માટે રૂએ. ૩૨
 પ્રદાને સ્વપને નવ આવે, તે ગોવિંદને ગોપી નચાવે;
 ચાર વરસના હરણ થયા, એક દહાડો જમુનાતીરે ગયા. ૩૩
 જળ ભરતી દીઠી સુંદરી, કંઈપરૂપ દેખાડ્યું હરિ;
 ગોપી સઘળી ઘેલી કરી, કેા ન શકે કુલમાં અંણુ ભરી. ૩૪
 તહાંવક્રી ભેઘાં મોહનાં બાણ, હરિ માગી લે મહીનાં ઢાણ;
 કેમ હીંડે ગોપી પાગ ન કરે, ચક્રવાને ઢાળે લપસણું કરે. ૩૫
 પ્રભુ પૂઠે આગળ બલિભદ્ર, મારે કાંકરી કરે ઘટને છિદ્ર;
 હરિ ગોપીને દેખાડે રામ, ઘટ કૂટો તે આ બિયાનું કામ ૩૬
 રોહિણી કને ગોપી વહતી સ્વય, બલિભદ્ર ખાપડો સમ જ ખાપ;
 કેા ગોપી જુએ બીજી સ્ત્રી વાણી, તસ્કર કરે હરિ તેની બિંદણી ૩૭
 લાકડીએ બેઠું ઠેસી ઘીએ, થયું જાન તાહિ ત્રાહિ હરિ કહે;
 જોખન નારીનાં મન રીઝવે, વૃદ્ધ ડોસીને ઘણું ખીજવે ૩૮
 જાઓ પેલે આરે જળનો કામ, વહુંવાડમાં શું વૃદ્ધનું કામ;

૩. તરફ કરે હરિ તેની ઇંદણી.

આવે જળ ભરવા નહાની છેકરી, તેને વાનરા વળગાડે હરિ. ૩૯
 તે આરે આવે કેા જોળન પુર્ણ, તેને કહે દીસે છે મૂર્ખ; ૪૦
 તેને કહે આંહાં શું છે કાજ, જાઓ અજગા સ્ત્રી પામે છે લાજ. ૪૦
 તે સાચું માની ગોવાળા ખસે, ગોપવધૂ તાળી દેઈ હસે;
 જો નહાનેા પલુ લક્ષણ મોટાં, બાઈ એહનાં નયણાં છે ખોટાં. ૪૧
 ચાર વરસનાં રોકયો ઘાટ, આગળ શું કરશે મોટા ઉત્પાત;
 ચાલો જસોદાને કહીયે હાવે, જે સવારો પુત્રને પરણાવે. ૪૨
 જળ ભરી ગોપી ઘેર જાય, શ્રીકૃષ્ણ રૂપ રમે મન મહાંય;
 એક દહાડો નંદને કહે નરહરિ, અલિલાય અંતરમાં ધરી, ૪૩
 પિતાણ હું કુળ કમં કરું, મોકલો મુને ચારવા વાછરું;
 હાસ્ય કરી જોડ્યા નંદ રાય, લઘુ બાળક કેમ વનમાં જાય. ૪૪
 તીવ્ર તાવડ સહો નવ જાય, કુશાશ ખૂંચે કામળ પાય;
 ઉનાળે તાવડ ચોમાસે મેહ, શિયાળે ટહાડ સહે કેમ રેહ. ૪૫
 ડાલે સર્પ જોલે વાઘ વડુ, તમો બીહો તેવારે શું કરું;
 સેવક આપણા ચારે ગાય, તું બાળક શેં વનમાં જાય. ૪૬
 ગદગદ કંઠે ગોવિંદ યથા, રોતા જસોદાણ કને ગયા;
 દૃઢ ઉધરકે ડસકાં ભરે, આસવાસના અંબાણ કરે. ૪૭
 વચ્ચ ચારવા મોકલો માત, કહ્યું ન માને મહારો તાત;
 બાળક કેમ ચારે વાછરુ, તે જોઈ જોઈ હું ઇચ્છા કરું. ૪૮
 સાંભળી વાત શ્રીગોવિંદ તણી, જસોદા આંખ્યાં નંદણ બણી;
 કટિઅંગે લીધા ભગવાન, શીખવે માને માગ તું માન. ૪૯
 વિનયયુક્ત જોડ્યાં સુંદરી, કાં બાળક આંખો આંસુ ભરી;
 એહેને રઢ વન જાવા તણી, મોકલી દો મનવા છે ઘણી. ૫૦
 વનનું સુખ જોઈ આવશે અપાર, નહીં કહે મોકલો બીજા વાર;
 નંદ કહે, કાં નહીં સુંદરી, કાલે મોકલશું સુહૃત કરી. ૫૧
 બીજે દિવસે તેડ્યા મુનિજન, પ્રભુને કીધું અભિપ્રેયન;

વિપ્રને આપ્યાં નાનાવિધ દાન, પૂજ્યાં વચ્ચ કીધાં સાવધાન. ૫૨
 કાછ કછચો પીતાંબર પટે, જડિત કંદોરો બાંધ્યો કટે;
 મસ્તકે મોળિયું બાંધે તાત, આંજો લોચન જમોદા માત. ૫૩
 કુંડળ હાર ભુજે બાજુબધ, હર્ષણુમાં મુખ નિરખે ગોવિંદ, '
 દેસર અર્ચિત મુલગ કપોળ, ઓઢાડી ધાબડી રાત્રી ચોળ. ૫૪
 કટિયે ધૂધરી ધમધમતી, પાયે મોજડી ચમચમતી;
 એક સીકું સાથે બંધન કરી, રક્ત જેટિકા રકંધે ધરી. ૫૫
 હથો શાક પાક બધાણાં નંધ, સીકાં માંહે મૂક્યો ભાંત;
 નંદરાય હરખે આંસુ ભરે, માત જમોદા મીઠકાં કરે. ૫૬
 બાળક મળ્યાં સહસ્ર જે ચાર, તેમાં વિરાજે નંદકુમાર;
 પુબ્ધ હડો કનકની ગેડી, હરિને જમોદાએ આપ્યાં તેડી. ૫૭
 એક પથરંગ રંગ્યો વીણો, કોકિલા નાદપે સ્વર ઝીણો;
 શીઘ્ર આવળે સાંજે, પુત્ર, દીધી રક્ષા છાંટયું ગૌમુત્ર. ૫૮
 એક શ્યામ બિંદુ કીધું ગાલ, કમક ચમકતી ચાલે ચાલ;
 માતપિતાને નમિયા પાવ, આશિષ લઈપ્રભુ વનમાં ભય; ૫૯
 નંદજીયે કેડે ચડાવ્યા હરિ, પૂઠે ગીત ગાય મજમુંદરી;
 નહાનાં વચ્ચ કીધાં આગળે, સરવ જઈ ભિલું રહ્યું ભાગળે. ૬૦
 પ્રાર્થના નંદરાયે કરી, સર્વ ગોપને સોંપ્યા હરિ,
 ગામ દૂંકડા વચ્ચ ચારજો, સત્રારા ઘેર પધારજો. ૬૧
 હીંડતાં આખડે તો ભુજ સહજાને, દાણુ દણુએ બેકુ જળ પાને;
 રુદન કરે તો લાવળે ઘેર, નંદે બાળ સોંપ્યો બહુ પેર.
 ગોપજીવત ચાલ્યા શ્રીહરિ, નંદજસોદા આબ્યાં ઘેર ફરી. ૬૨

વણણ

૧૩૪૧ નંદ આનંદભેર, વન ગયા સુદરશ્યામ રે;

૧૩૪૨ પ્રેમાનંદ કહે કયા, શ્રોતાજન જયો શ્રીરામ રે.

કકલુ' ૪૧મું : રાગ મેવાડો

શુકવચન :—

- નીચ પધાર્યા વચ્છ ચારવા, ધન ધન મજની ધણું છ;
 દૂંકડે પાગે આગળ ચાલે, વનમાં અશરણુશણું છ. ૧
 વાશ પરડી વચ્છને વાળે, મધ્યાને જમે ભાત છ;
 ફરી ગોકુળ સંજ્યાએ આવે, રામકૃષ્ણ બે બ્રાતછ. ૨
 માતા જસોદા સામે આવે, લે હરિને હૃદયા સાથ છ;
 નિત્ય પ્રત્યે વચ્છ ચારી આવે, મનમાં વૈકુંઠનાથ છ. ૩
 સમાચાર રાય કંસે જાણ્યો ને, જઈ વસ્થા આધા ગોવાળ છ;
 વચ્છ ચારવા જમુના તીરે, જાએ નંદનો બાળ છ. ૪
 આજ્ઞા આપી વચ્છાસુરને, જા તું વૃંદાવનં છ;
 નંદનો નંદન ગોપવૃંદ મંહિ, તેને કર તું વિધનં છ. ૫
 ગર્વ કરી વચ્છાસુર આબ્યો, સાંભળ પરિક્ષિત બૂપ છ;
 વચ્છ જૂથમાં ચરવા લાગો, લેઈ વચ્છનું રૂપ છ. ૬
 ફળજુક્ત વૃક્ષ છે કોઠીનું, તે તળે રમે ગોવાળ છ;
 પકવ ફળની આવે વાસના, કોઠાં પરમ રસાળ છ. ૭
 બાળકને અભિલાખ ધણો છે, કીજે ફળનો આહાર છ;
 તે પ્રાર્થના કરે પવનની, તું પાડ કોઠાં બે ચાર છ. ૮
 કેટલા ગોપ ફરે વૃક્ષ પૂઠે, ચડવા થાય સાવધાન છ;
 આવ રે ફળ પડ ખોળામાં, કરે હાથની સાન છ. ૯
 કો નાખે પાપાણુ પવેડા, પહોંચે નહીં દ્રુમડાળ છ;
 ભક્ષણુ અર્થે કરે ઉદમ, તે જાણ્યું શ્રીગોપાળ છ. ૧૦
 ફળ આસક્તાને ફળ ખવરાવું, તર્પિત મિત્ર થાય છ;
 વચ્છાસુર દંષ્ટિમાં રાખ્યો, મોઢલિયો કંસરાય છ. ૧૧
 સકળ વચ્છ તે પૂઠે ધાએ, વચ્છાસુર આગળ થાય છ,

- આપઆપણે વારે ગોવાળા, વચ્છ વાળવા જાય છે. ૧૨
- શ્રીકૃષ્ણની વારી આવી, ઊઠ્યા સુંદરશ્યામ છે;
હસ્ત લાકડી લેઈ પધાર્યા, ત્હારે ખોલ્યો રામ છે. ૧૩
- નૌતમ વચ્છ કે આજે આવ્યો, વપુનો ધૂસ્ર વર્ણ છે;
અંચળ ચાલે ચૌ દિશ જોતો, ચમકતો મોઢે ચર્ણ છે. ૧૪
- સકલ વચ્છને લેઈ જાણે, કરને જેણે પ્રહાર છે;
ઉન્મત્ત એહેવી શિક્ષા દેજે, નાસે નહીં બીજી વાર છે. ૧૫
- અહીં લાકડી મૂકી હડી, હરિએ કીધો હોકાર છે;
વચ્છાસુર આનંદો અંતર, નીરખ્યા નંદકુમાર છે. ૧૬
- જે અર્થે મેં રૂપ ધર્યું છે, કરવા કંસનું કામ છે;
તે બાળક આવ્યો સુજ પાસે, મળિયો એકાંત કામ છે. ૧૭
- વક વકન નેત્ર કરડાં, ભાં શબ્દ સુખે ભણતો છે;
વામ દક્ષણ અવલોકન કરતો, પગે પૃથ્વી ખણતો છે. ૧૮
- વચ્છાસુર વિચારે મનમાં, કરું પાટુનો પ્રહાર છે;
કપટજીવ વાહેરો ચાલે, આસુરી માયા અપાર છે. ૧૯
- અમરગણ અત્રિક્ષે આવ્યાં, જોવા પ્રભુનું પ્રાકમ છે;
વચ્છાસુરનો વધ કરવા, હરિએ કીધો ઉઘમ છે. ૨૦
- કપટી દૃષ્ટિ ઉભયની વરતે, કોણ કહોને કરે ઘાત છે;
તું નીકળ ટોળાંમાંથી પાપી, હાક્યો કરી જોયો હાથ છે. ૨૧
- ઘોર શબ્દ કીધો વચ્છાસુરે, ઊંચલ્યાં વચ્છ સર્વ કોય છે;
રામ આદે બાળક સર્વ બીડીના, અતુલ અરિષ્ટ હોય છે. ૨૨
- અંદ્ર ઠાકે સહુનું મંડળ, પોપટને ઝડપે બ્યાળ છે;
શું ગિરિશૃંગ પડ્યો મૃગ ઉપર, નાખી પાછે પાગે ફાળ છે. ૨૩
- ને જોડ પાટુ નાખી, પ્રહારે પર્વત કટકા ચાય છે;
જેમ સર્પને ઝડુડ અહે તેમ, હરિએ અદ્ધા બેહુ પાય છે. ૨૪

પાપી ફેરવેા મસ્તક ઉપર, જેમ ફેરવે બિંડીમાળ લ; ૨૫
 વપુ વાધ્યું એક કોશ પ્રમાણે, મૂકે નહીં ગોપાળ લ.
 લટપટી લીધેા લટકા માંહે, લલિત લક્ષ્મીનાથે લ; ૨૬
 અધર હંસી હંસી પછાડ્યો, કોઠીના ચડ સાથે લ.
 ફળતણો વરસાદ વરસ્યો, જેમ ધંધોળામું વૃક્ષ લ; ૨૭
 પ્રસન્ન થયા ગોવાળા સરવે, ભાઈ કરેા કોઠાનું બક્ષ લ.
 મૃત્યુ પામી પડિયો પાપી આળ્યું દિવ્ય વિમાન લ; ૨૮
 વેર ભાવે વા સ્નેહ ભાવે, જેમ તેમ ભક્તે શ્રી ભગવાન લ.
 અભંક સર્વે આશ્ચર્ય પામ્યા, અસુર થયો નિપાત લ; ૨૯
 ફળના ખોળા ભરી ઘેર આળ્યા, કીધી માતા આગળ વાત લ.
 જાસક કોઠાં કૃષ્ણે ખવરાવ્યાં, પ્રાક્રમ કહ્યું ના જાએ લ; ૩૦
 નંદ જસોદાએ વાત સાંભળી, આનંદા મનમાંહે લ.

વક્ષણુ

આનંદ ગોકુળમાં ઘણો, વચ્છવધ પ્રાક્રમ કહ્યું રે;
 શુકલ કહે શ્રીકૃષ્ણનું ચરિત્ર, પંચમું પૂરણ ચમું રે. ૩૧

કહેવું હરમું : રાગ મારુની ચોપાઈ

શુકયોગી કહે સુણ રાય, નજનાથતણો મહિમાય;
 અઘઘોઘદહન હરિનામે, પરમપદ શ્રોતાજન પામે. ૧
 કૃષ્ણચરિત્ર એકધ્યાન, એક એક અક્ષરે ગંગાસ્નાન;
 બહુ લીલા ચરિત્ર અનેક, શું કહે કવિઓ લહવા એક. ૨
 બલી કંસે પરાક્રમ વાત, વચ્છાસુર કૃષ્ણે કીધો નિપાત;
 ચિતામઘ કંસનું મન, કારણરૂપ નંદજનો તન. ૩
 સમસ્યા બકાસુરને કીધી, છત કૃષ્ણને આગળ્યા કીધી;
 પૂતના બાઈનું વેર સંભારી, ગયો વૃંદાવન અહંકારી. ૪
 શ્રીશુક કહે સાંભાળ ભૂપ, બકે કીધું ભગલાનું રૂપ;

આવી જેઠા જમુનાતટમહાંય, તે વિચાર કરે ઘણો ઘટમહાંય ૫
 તે સમે થયા જન્મ મધ્યાન, આઠ્યા ગોપ સહિત લગવાન;
 વચ્છને કરાંચું જળનું પાન, ગોવાળે કીધું જમુનામાં સ્નાન. ૬
 કૌરાં વસ્ત્ર કરે પરિધાન, કૌ કરે મધુરું મોરલી ગાન;
 નાદ્યા બળભદ્ર નાદ્યા કહાન, બકાસુર લઈ જેઠા બકધ્યાન. ૭
 ચેષ્ટા પંખીની તે કરતો, હજીવે હજીવે પગલાં ભરતો;
 ચળક ચંચ મચ્છપર નાંખે, શ્રીકૃષ્ણને દૃષ્ટમાં રાખે. ૮
 ગોપ સાથ વાન એમ કરતો, પક્ષી મનુષ્યનો ભય નથી ધરતો;
 કૌ કહે ધીટ દીસે છે બગ, એટલે નિકટ આવ્યો લગભગ. ૯
 શ્રીકૃષ્ણે ગેડી કરમાં લીધી, બગ ઉડાડવા દોંટ દીધી;
 બકે વધાર્યું વધુ પ્રોહ, સર્વ ગોપ યયા દિગમૂઠ, ૧૦
 ઝડપી લીધા શ્રીજહુરાય, મોહન બગલાના મુખમહાંય;
 નાનાં બાળક નાસી પળિયાં, બળભદ્રજી ધરણે ઢળિયા. ૧૧
 કૌ બગ પ્રત્યે ટળવળિયા, મૂક માધવને બગ બળીયા;
 કૌ કહે કૃષ્ણ પાતળીયા, ઘેર કેમ જઈએ સામળીયા. ૧૨
 જાણ્યું ગોપ ઘણા કળવળીયા, છબીલાજી મુખમાંથી ઊછળિયા;
 મહારો નાથજી કળવળીયા, સૂક્ષ્મ ઘર્ષ બાહેર નીકળિયા. ૧૩
 જઈ ગોપ માત્રને મળિયા, પરિતાપ મિત્રના ટળિયા;
 બકાસુર ધાયો બીજી વાર, ઝડપી લીધા નંદુમાર, ૧૪
 રમારમણે રીસ બહુ કીધી, મલ્લની પેઠે ન્યેદિકા લીધી,
 જીએ ગોપ અમર સમગ્ર, તાણુમાં માર્યું ન્યેદિકા અગ્ર. ૧૫
 પ્રહ્લાદ કાટતે લડચડિયો, વાધી પીડા ઘણું તરફડિયો;
 ચંચ વિભાગ ગ્રહ્યા જેહુ હાથ, મહાબળ કીધું ગોપુજનાથ. ૧૬
 ૧ ચંચ ને મરડી કોટ, બકાસુર મરડી કીધો લોટ;
 એ ઉદ્ધાર શ્રીભગવાન, ગયો સ્વર્ગ જેસી વિમાન. ૧૭

તેનાં પીંછ સર્વ કહાડી લીધાં, ગોપે પર મસ્તક પર ડીધાં;
 કહે ગર્ભજોગી સુણ રાય, પ્રાકમ પ્રભુનું કહું નવ લાય. ૧૮
 ભગવતલીલા પરમ પવિત્ર, થયું સંપૂર્ણ છઠું ચરિત્ર;
 બકાસુર પૂતનાનો બ્રાત, પળમાં નાથે દીધો નિપાત. ૧૯
 ગોકુળમાં આળ્યા શ્રી ગોવિંદ, આગળ વાછરડાનું ૫ંદ;
 ગોવાળ ઘેર ઘેર કરતા વાત, બકાસુર કૃષ્ણે દીધો નિપાત. ૨૦
 પૂછે નંદજી કહો કુવર, ગોવાળા લાળ્યા બકનાં પર;
 અમે સાંભળી કુતોહલ વાત, તમે વનમાં કર્યો ઉત્પાત. ૨૧
 કહાપિ જાણ્યો રાજા કંસ, આપણા સુખમાં થાયે ધ્વંસ;
 વિભૂતિ આપણે મહિષી ક્ષીર, સરવપે રંક જાતિ આહીર. ૨૨
 લોક નામ ધરશે થયા બળ, ન ચર્ચે દીકરા ભિંહળ;
 આપણા કુળની ચાલો ચાલ, સાંભળ્યું વચ્ચ માયો તમે કાલ. ૨૩
 સાંભળ્યું બગલો માયો આજ, આપણા વંશને લાગે લાજ;
 આપણે વચ્ચ ચારવાસું કામ, વનમાં કોનું ન લીજે નામ.
 કૃષ્ણ કહે સહુપે હું નહાનો, રખે તમે કોનું કહું માનો. ૨૪

વલણ

કોનું કહું નવ માનિયે, સંતોખ્યા નંદરાય રે;
 ભટ પ્રેમાનંદ કહે કથા, થયો એકાદશમે અધ્યાય રે. ૨૫

અધ્યાય ૧૨ મો

કંડવું ૪૩મું : રાગ મારુની દેશી

કહે કૃષ્ણ કથા ગર્ભજોગી રે, સુણ ભૂપતિ હરિસલોગી રે;
 નવનવાં ચરિત્ર વિખાણું રે, હૃદે ઠરિયું તે અધરે આણું રે. ૧
 ઠો વૈષ્ણવ રીઝે સુણતાં રે, વકતાનો રસ ઘણો જણતાં રે;

કેા સ્ત્રીના લોગી કેા ધનના રે, કેા શૃંગાર લોગી લોજનના રે. ૨
 કેા સવન લોગી વાહનના રે, કેા તપ લોગી નર વનના રે;
 કેા વિદ્યા લોગી ઘણું વાદી રે, કેા મધુ લોગી હરિના અપરાધી રે. ૩
 વિષય લોગે સંસાર વિરાધ્યો રે, હરિરસ લોગી મળે શોધ્યો રે;
 સકળ લોગ તે રોગનું ધામ રે, હરિરસ શીતળ વિશ્રામ રે. ૪
 સાંભળ પરિક્ષત પુણ્ય પવિત્ર રે, વૈષ્ણવ વક્તાનો તું મિત્ર રે;
 યથા વાણીનું બળ મહારું રે, અધ્યો દ્વાદશમે વિસ્તારું રે. ૫
 જાણ્યું મૃત્યુ પામ્યો વચ્છ બગલો રે, બેઠો કંસ શીથળ ઘર્ષ
 ઢગલો રે;

નંદનંદન અસુરનિકંદન રે, એણે વાળ્યું અસુરનું ચંદન રે. ૬
 બીડાં લેઈ લેઈ જે જન પળિયા રે, તે કુશળ કેા નવ વળિયા રે;
 અઘાસુરને સમસ્યા કીધી રે, જીત કૃષ્ણને આજ્ઞા કીધી રે. ૭
 સ્વામી સકળ ગોપને પીડું રે, ચાલ્યો અઘાસુર લઈ બીડું રે;
 કંસે વિચાર મનમાં કીધો રે, નિશ્ચે અર્થ આપણે સીધો રે. ૮
 ગયો વૃંદાવનમાં યાપી રે, એક મારગ લીધો વ્યાપી રે;
 સંકીર્ણ નળીમાં સૂતો રે, જાણે સંઘાય મારગ હૂતો રે. ૯
 પડ્યો અઝગર વદન વિકાસી રે, ઉપલો અધર ગયો આકાશી રે;
 હેઠો અધર દેણુમાં રાખ્યો રે, પર્વત પ્રાપ્ત કીધું દેહ નાંખ્યો રે. ૧૦
 અસુરે વેપ અહિનો આણ્યો રે, સમોંચાર સામળીયે જાણ્યો રે;
 અઘાસુર મોઢલ્યો મામે રે, મળું સમાચાર વહેલો પામે રે. ૧૧
 કરવો છે પ્રહાસુ સંવાદ રે, બળભદ્રને ઉપજાવ્યો પ્રમાદ રે;
 રામને આજસ આન્યું તનમાં રે, તે દહાડે રામ ન ગયા
 વનમાં રે. ૧૨

૧૩ આ ગોપજીવત જહુરાય રે, આગળ વચ્છ તણો સમુદાય રે;
 ત્રાપ્તીયે સીકાં ભાતનાં ખાંધે રે, જ્યોત્ષ્ઠિકા ગોપ ધરે સર્વ ખાંધે રે. ૧૩

ચાલે મારગમાં કીડા કરતા રે, શણગાર નાનાવિધ ધરતા રે,
 ઉજળવળ મૃત્તિકા લીપે અંગ રે, શરીર ચીતરે નાના રંગ રે. ૧૪
 કેસર ગોરૂચંદન ખવિત્ર રે, વળડે વિવિધ નાદ વાજિત્ર રે;
 વેણુ મોરલી કાંસી તાળ રે, ઢમકે ઢાલ રસાળ રે; ૧૫
 સખત સ્વર વીણા બહુ વાજે રે, અંગ ઉપંગ મૃદંગ ગાજે રે;
 કો એક નાચે વળડે તાળી રે, રસ ભીંજે રીઝે વનમાળી રે. ૧૬
 ગાએ ગીત સ્વર લેઈ લેઈ રે, મારગમાં ઘઈ રહ્યું ઘેઈ ઘેઈ રે;
 મોજડી અમયમ ધૂધરી ધમધમ રે, નાચે બાળક થાએ ઝમઝમ રે. ૧૭
 કોએક ચાલ મયંદની લેતા રે, મૃગની પેરે ઠેકડા હેતા રે;
 બગ હંસની પેરે ઢગ લરતા રે, કળા મોરની પેરે કરતા રે. ૧૮
 બ્યાધ શાહુલની પેરે ધાતા રે, કોકિલા સ્વરે કીર્તન ગાતા રે;
 વૃષભ રૂપ ઘઈ સંચરતા રે, ભાં શબ્દ કરી આચરતા રે. ૧૯
 કો સપંની ગત લોચે ચાલે રે, આચિંતો એક એકનો પગ ઝાલે રે,
 આંખાકુંપળી શિર પર ધરતા રે, કો ગૌ ઘઈને તૃણ ચરતા રે. ૨૦
 કો ચોર ઘઈને નાસે રે, લાવે બંધન કરી કૃષ્ણ પાસે રે;
 કોએક મૂંચે પુષ્પની માળા રે, કંઠે પહેરી હીંઠે ગોવાળા રે. ૨૧
 કો દે વાનરની ગત ક્ષાળ રે, ધસી ધસી ગ્રહે દ્રુમડાળ રે;
 કો જમરની પેરે લામતાં રે, નાંખે દહો ગેડીયે રમતાં રે. ૨૨
 કરે કીડા બહુ જિલટમાં રે, જઈ રહ્યા જમના તટમાં રે;
 સર્વ ગોપને કહે મહારાજ રે, આઘા વનમાં જઈએ આજ રે. ૨૩
 અવિનાશી વિચારે ઘટમાં રે, આબ્યાં વાછરુ ભંસીબટમાં રે;
 સૂતો અજગર મુખ કરી પહોળું રે, માંહે પેહું વચ્છનું ટોળું રે. ૨૪
 સકળ ગોપે કયું ગવન રે, દેવમુખ જાણ્યું વૃંદાવન રે;

માંહોમાંહે ગોપ કરે છે વાત રે, દીસે ઉદવસ્ત વન ઉત્પાત રે. ૨૫
 પ્રીઠ અજગર મુખની દહાડ રે, ગોપે જાણ્યા વનના પહાડ રે;
 દેશપર્યંત ગયા કુમાર રે, આગળ આઠ્યું ઘોર અંધાર રે. ૨૬
 વચ્છ ભરાયાં નસા જાળ રે, અકળાયા સર્વ ગોપાળ રે;
 ભાં શબ્દ કરી વચ્છ ધાય રે, અન્યોઅન્ય માંહે અફળાય રે.
 આવે હોહર ઘણી વિળ જવાળ રે, મૃત્યુ તુલ્ય થયા સર્વ જાળ રે. ૨૭

વલ્લભ

જાળ ફલાહલ બહુ કરે, ભરે નયણે નીર રે,
 કોણ મુકાવે સંકંટથી, સમયાં શ્યામશરીર રે. ૨૮

કંઠલું જજ મું : રાગ પરજયો

રુએ વચ્છ ગોવાળ બહાલા, શીમે હો સંભાળ બહાલા—રુએ ૧

સહાય કરો કૃષ્ણ સામળા રે, સમાવો પરિતાપ;
 અમો કોણ સ્થાનક આવી પડ્યા, ગોપ કરે છે વિતાપ.
 બહાલા—રુએ ૨

થયાં વિષે બ્યાકુળ વાછડુ રે, નથી નીસરવાની વાટ;
 ગોવર્ધન ગોકુલ નવ દીસે, ગયો જમુના ઘાટ. બહાલા, રુએ ૩

આ નેહિ જૃંઘાવન પીઠલા રે, સ્થાનક કઠિન કઠોર;
 દુર્વાસના પરિતાપ ઘણો રે, અકળાઈએ અંધારું ઘોર.
 બહાલા—રુએ ૪

તૃણ શકટ ને બક બકી રે, મોહ્યા જમલાર્જુન;
 તે બળ તમારુ કહાં ગયું રે, મુકાવ જસોદાતન. બહાલા—રુએ ૫
 કંઠ રૂંધાએ ગોપના રે, મુખે આવે ફેણ;

લેહેર ખાઈ પટે વાછરુ રે, નહીં જીવે દૂઝણી ઘેન ઠહાલા-રુએ૦ ૬
 પીઠા જાણી વચ્છ પીંઠારની, દયાનિધિ ગોકુળરાય;
 અજાન જણાવ્યું કૃષ્ણજી પેઠા, અજગરના મુખ મહાંય. ઠહાલા-રુએ૦ ૭
 અસુર આતંદો અતિથણું રે, ન હલાવે જીહવા હોઠ;
 જહારે કંઠે આંખ્યા કૃષ્ણજી તહારે, એકઠા કીધા બે હોઠ.
 ઠહાલા-રુએ૦ ૮

હાહાકાર થયો સ્વર્ગમાં રે, અટકયો ગગને લાણ;
 ત્રાહે ત્રાહે કરે દેવતા, અજગરે અસ્યા લગવાન. ઠહાલા-રુએ૦ ૯
 અબધટામાં ઉડગણ સાથે, જેમ ઇંદુ કરે પ્રયાણ;
 અજગર મુખમાં ગોપ સંગાથે, પેઠા પુરુષપુરાણ. ઠહાલા-રુએ૦ ૧૦
 અમરવૃંદ આકૃંદ કરે રે, સાવધાન નંદકુમાર,
 એ અધાસુરનું શું ગજું છે, ઉતારવો ભૂભાર. ઠહાલા-રુએ૦ ૧૧
 શાછરડા કહાડે રોડીઓ રે, પુચ્છ ચડાવ્યાં શીષ;
 માં શખ્દ કરે પેટમાં ફરે, દેખી ક્રોધ્યા શ્રીનુગદીશ ઠહાલા-રુએ૦ ૧૨
 અસુરે મુખ મેળીયું રે, હરિયે વધાર્યું તંન;
 રૂંધાયો કંઠે પાપીતણો રે, ખાંધ્યો શ્વાસોશ્વાસ પવન
 ઠહાલા-રુએ૦ ૧૩

અજગર અકગાયો ધણુ રે, તલજે ત્રફાડાં ખાય,
 જીહવા અમી રાકે નહીં રે, વહનમાં વાધ્યા વૈકુંઠરાય ઠહાલા-રુએ૦ ૧૪
 તીવ્ર અગ્ર જ્યોષ્ઠિકાતણુ રે, વિહાર્યું દસમું દાર;
 મોટાં ઘરમાં મૂક્યુજાળીયું, અયુ અજવાળું અતકાર ઠહાલા-રુએ૦ ૧૫
 તેહેને તેજે સરવ ટોળે મળ્યા રે, દીઠા દેવ મોરાર;
 તાણવાંને મારજે કરી રે, નીચર્યા ગોવાળા બહાર. ઠહાલા-રુએ૦ ૧૬
 કૃષ્ણે બેહુ હાથે કરી રે, અધર અદ્યા પછે બેય;
 મધ્યેથી ઊતરડી નાંખિયો, અધાસુરનો દેહ ઠહાલા-રુએ૦ ૧૭

વલણ

ઊતરડયો દેહ અસુરનો, બહુ લીલા કીધી શ્રી ભગવાન રે;
અધાસુર સ્વર્ગે ગયો, જેસી દિવ્ય વિમાન રે. ૧૮

કહેવું ૪૫મું : રાગ વેરાડીની ચોપાઈ

અધાસુર ઊતરડયો હરિ, તે ત્વચા વન વિષે પાઘરી,
વિખજવાળાએ વચ્છ લડવડ્યાં, છૂટવા કહાડી પૃથ્વી પડ્યાં.
ગોવાળા ધણું ઉપર ઢળે, સુધા દંડિ કીધી સામળે;
ઊતરું વિખ આંખ્યાં ઘટ પ્રાણી, પ્રભુએ પાયું અમૃત
આપણા નાણી. ૨

જમુનાતટ આંખા જહૂવીર, તૂવિત વચ્છને પાયું નીર;
જળમાં પધાર્યાં અશરણશરણ, વચ્છનાં વપુ કીધાં પક્ષાળણ, ૩
ગોપ માત્રે કીધાં મજાન, પવિત્ર કરી પહેર્યાં વસન.
શ્રીકૃષ્ણને નમ્યા સરવે પાય, જીવતલાન દીધું હરિરાય. ૪

વચ્છ જૂથને આગળ કરી, અધચર્મ પાસે આંખ્યા હરિ;
અસ્થિ ડુધિર માંસ અળણું ધણું, પવિત્ર ચર્મ રમવાને કણું. ૫
વાછડુ વનમાં ચરતાં ફરે, ચર્મ ઉપર પ્રહારીડા કરે;
પૌગંદ અવસ્થાનું પ્રાકંભ, અધાસુર પામ્યો પદ પરંગ. ૬

વપ દિવસ વચ્છે વહી ગયો, ગોપે સમાચાર ગોકુળમાં કહ્યો;
બાર માસ વચ્છે ગયા વહી, કિશોર અવસ્થા હરિની ઘઈ. ૭

વલણ

કિશોર અવસ્થા કૃષ્ણને ઘઈ, શુક કહે સાંભળ રાય રે;
લટ પ્રેમાનંદ કહે કયા, ઘયો દ્વાદશમે અધ્યાય રે. ૮

અધ્યાય ૧૩મો

કલ્પુ' ૪૬મું : રાગ રામગ્રી

પરીક્ષિત વચન :—

એહું કર જોડી પૂછે પ્રશ્ન છ, પ્રાકમ મોટું કીધું કૃષ્ણ છ;
સામળીયે વિડાર્યો અધનો દેહ છ, મુને ઊપનો એક સંદેહ છ. ૧

વલ્લણ

સંદેહ એક ઉદે થયો તે, નિવારો સ્વામીન;
વચ્છ બગની વારતા, ગોકુળમાં ગઈ તે દિન. ૨

અધાસુરનો વરસ એકે, જાણ્યો સમાચાર;
મોહોડું પ્રાકમ રહ્યું છાનું, ન જોડ્યા મહિતા બાર. ૩

પાંચમું વરસ ઊતરતે, કીધું એ પ્રાકમ;
સાતમું વરસ બેસતે, ગોકુળમાં જાણ્યું ક્યમ. ૪

સૂણું એક છાના નવ રહે, થયળ સઘળા બાળ;
બાર માસ કેમ જોડ્યા નહીં, એ સંદેહ ટાળો કૃપાળ. ૫

સાધુ સાધુ શુકલ કહે, ધન્ય ભૂપતિ ધીમાન;
એ ભેદ શુભ પ્રગટ કરું, તે લીલા શ્રીભગવાન. ૬

જેમ વ્યભિચારિણીને નવનવા, પુરુષ વલ્લભ પ્રાણ;
ગોવિંદના શુભ નવનવા વલ્લભ, બહુતને નિર્વાણ. ૭

પ્રાકમ પાંચમા વરસનું, સપ્તમે જાણ્યું તેહ;
બાર માસ ગોપે શુભ રાખ્યું, તે નિવાડું સંદેહ, ૮

અધાસુરના ચર્મનું, પ્રભુએ કીધું પરિસ્તરણ;
આર્દ્ર ઉપર ગોપ સાથે, બેઠા અશરણશરણ. ૯

શ્રી કૃષ્ણે કીધી ગોપગંડળી, એકત્ર કીધું અન;
પરમેશ્વર પ્રીતવા રહ્યા, કરી કટિ બંધન. ૧૦

સાત દાળ ને રોટલી પકવાન નાના પેર;

- શ્રીખંડ કરમો રાયતું, પાપડ કેરી કેર. ૧૧
- સારાં ધૃત નવનીત ગોરસ, છરા લવણુ જુગતે તક; ૧૨
- કૌતક ભેઈ શ્રીકૃષ્ણનાં, થયા વિસ્મો ભાનુ ચક ૧૨
- સપ્ત ઋષિ દિગપાળ દશ, તે દેખી થયા દિગમૂઠ; ૧૩
- આ ગોપમાં બેસી જમે, થયો ઘેલો ગરુડારૂઠ. ૧૩
- પુત્ર કહાવે જસોદાનો, અવતર્યો દેવકીપેટ; ૧૪
- પ્રદ્મ ચર્મ ઉપર જમે, ન જુએ ઉચ્છિષ્ટ આલકષિટ. ૧૪
- નાનાં બાળક ગોપનાં, જમતાં રિસાવી બાય; ૧૫
- આસને બેસાડે મનાવી, શ્રીકૃષ્ણ લાગે પાય. ૧૫
- ગોવાળ બાળનાં લાડ પાળે, બાણી પોતાના ત્રાસ; ૧૬
- જમી ન જાણે ધંચ વરસના, ગોવિંદ બસવે ગ્રાસ. ૧૬
- એક વાડકે ગોરસ પીએ, આરોગે એક થાળ; ૧૭
- કેના સુખનું અંન ઝંટી જમે, ત્રેલોકચનો પ્રતિપાળ. ૧૭
- એક અંન જમી રહે ને, બીજું પીરસે નાથ; ૧૮
- જળને સાટે ઠાપણે હરિ, લુહુએ અણઠા હાથ. ૧૮
- અર્ધ કરડી ચીરી અધાણાંની, ભૂંટી લીચે ભગવાન; ૧૯
- ભેઈ આશ્ચર્ય પામ્યા દેવતા, ને આવિયું અજ્ઞાન. ૧૯
- તે જન્તપિતાએ બાણિયું, અજ અભયો ભેવા કામ; ૨૦
- દેખી વિધાતા વિસ્મય થયો, એ ન હોય દેવળ રામ. ૨૦

કંઠજીં ૪૭૫ : ૫૬ રામગ્રી

ચર્મ ઉપર પ્રદ્મ તે કેમ જમે, ભેઈ પ્રદ્માણ ભૂલો ભમે-ધ્રુવ ૧
 જેનાં નાભિકમળથી હું થયો, જે ઘટ ઘટ રામ રમી રહ્યો;
 જે રાવણાદિક રોળિયા, તે કેમ જમે ગોપના જૂઠા કેળિયા. ચર્મ ૨૨
 'કનું આસન પરહયું', લીલું અજગરનું ચર્મ પાયયું';
 'રઘિર પાગની પાનીચે, એહેને વિષ્ણુ કરી કેમ માનીચે-ચર્મ ૦૩

જે જળન વિષે આવે નહીં, જેને આધારે પ્રભ રહી;
 નથી ખટ દરશનમાં દીસતો, તે કેમ હ્રીંદિ ગોવાળા ને પ્રીસતો-અર્મં ૦૪
 પોતે સૃષ્ટિમાંહે નથી ઘડ્યો, તોયે બ્રહ્મા નેટ ભૂલો પડ્યો;
 પ્રેમાનંદ પ્રભુ સીતાપતિ, નેને જાણે ચિત્ત જેવા જતિ-અર્મં ૦ ૫

રાગ-દેશી ચાલતી

શુકલ કહે સુણ ભૂપતિ, ભૂલ્યો પ્રભપતિ ગહનગતિ;
 જોઈ બાળલીલા આતિ ઘઈ, જાણે બ્રહ્માની મતિ ઘઈ. ૬
 સર્વ દેવનાં ગયાં દૈવત ધર્મ, જે આને માને છે બ્રહ્મ;
 અર્મંઆસન ઉચ્છિષ્ટ લોજન, એ પામર જીવનું કર્મ. ૭
 વળી વિધિ મનમાં વિચારે, જે મેં તો નિરમ્યો નથી;
 કાંઈ નિશ્ચયે કરી પાછો ફરું, જોઈ જીવ કે કર્મજાપતિ. ૮
 પ્રપંચ કીધો પદ્માસને, શ્રીકૃષ્ણ છે સચરાચર;
 વેગજે ગયાં તૃણ ચરતાં, હરણ કીધાં વાછરુ. ૯
 વચ્ચ મૂક્યાં બ્રહ્મલોકમાં, વળી બ્રહ્માજી આબ્યા ફરી;
 ચોર કર્મ ચતુરાનનનું, તતકાળ જાણું શ્રીહરિ. ૧૦
 જગતપિતાએ હું જીવ જાણ્યો, જન્મતો જોઈ ગોપચુકા;
 ઈશ્વર તત્ત્વ દેખાડું માહારું, અર્ધકપલું નહીં ઉકા. ૧૧
 વિશ્વાત્માએ વિચાર્યું, પાડું વિધિને વિપત્તિ;
 એને બ્રહ્મ લીલા દેખાડું, આદર કરી અમત્ય. ૧૨
 ગોવાળને શ્રીહરિ કહે, લોજન કરો ઘઈ સ્વસ્થ;
 આણી વાર વારો મહારો, હું વાળી લાલું વચ્ચ. ૧૩
 સર્વ ગોપ કહે ગોવિંદને, શીઘ્રે આવજો સ્વામીન;
 કંઠે અંન ન ભિતરે, તમ વિના પ્રાણજીવન. ૧૪
 કર આંગળીના અંતમાં, કીધાં અચાણાં અહણ;
 હાથમાં લઈ દોળિયા કહે, જાઓ અચારણચરણ. ૧૫

તમે આબ્યા પછી ગ્રાસ ભર્યું, પ્રીતે કહે પિંડાર;
શ્રીકૃષ્ણ ગયા વચ્છ વાળવા, તે દૂર નંદકુમાર.

૧૬

બ્રહ્માજીએ લોજન કરતા, હયાં સર્વ ગોવાળ;
વિધિ કહે ભેઉ ઈશ્વરપણું, શું કરે નંદનો બાળ.

૧૭

વલણુ

બાળક એ નંદ ગોપનો, એ મંદિર કેમ જાશે ફરી રે;
જણાશે જીવ કે ઈશ્વરપણું, વચ્છગોપને વિધિ ગયો હરી રે. ૧૮

કહેવું ૪૮મું : રાગ સારંગની ચોપાઈ

શ્રીકૃષ્ણે ભેયું વન ઊભાં રહી, તહાં વચ્છ એક દીકું નહીં;
વિશ્વાત્માએ કીધો વિચાર, કાંઈ એક કારણ થયું નિરધાર. ૧
નહીં દાનવ રાક્ષસ આંહાં કોય, કાંઈ એક છળ દેવતાનો કોય,
કયો દેવ એહેલી માયા કરે, એ વચ્છ જૂથ હેલામાં હરે. ૨
જેણે હું સાથે છળ કીધું આમ, સર્વથા એ બ્રહ્માનું કામ;
શ્રીકૃષ્ણ પધાર્યા પાછા વળી, સ્થાનકથી ગઈ ગોપમંડળી. ૩
સન્નિહાનંદે કીધો વિચાર, દ્વિરણ્યગણે હયાં સર્વ કુમાર;
મમ પરીક્ષાને હયાં વચ્છ ગોપ, ન ઘટે મુજને કરવો કોપ. ૪
માહારી માયા બળવંત ઘણી, કેમ તરે બુદ્ધિ બ્રહ્માતણી;
શિવ જાણે કિંવા જાણે નહીં, તો કોણ આસરો અજનો અહીં. ૫
ગોપ વિના કેમ ઘેર પરવડું, મરે દ્વંજણી ગાય વિના વાછડાં
કેમ બ્રહ્માની હું પ્રાર્થના કરું, જે આપ વિધિ પાછાં વાછડાં. ૬
મમ નાલિકમળનું જંતું એહ, કિંવા ગોપ હરી ગયો ગેહ;
પુત્ર વિના ગોપી સહુ આવડે, મને એખલાં ઘેર જાવું નવ ઘટે. ૭
એ પૂછું પરીક્ષા માહારી કરે, રાજસ ગુણનો ગર્વ કિતરે;
દેખે ભાગ્ય ત્રજવાસીતણું, શેં અભિમાન બ્રહ્માનું હણું. ૮

સર્વ પિતામહ શ્રીવાસુદેવ, નવાં વચ્છ કીધાં તતખેવ;
 પ્રગલ્લા ગોપ નવા તતકાળ, પૂર્વે જેવાં હૂતાં બાળ. ૯
 પુચ્છ નેત્ર નાસા ને કર્ણ, સકળ વચ્છનાં તેહેવા વર્ણ;
 પુષ્ટ તહાં પુષ્ટ દુર્બળે દુર્બળ, કેા શીત સ્વભાવ કોઈ એક ચ'ચળ. ૧૦
 શ્યામ સ્વેત ને ગોરાં હરણાં, ભાં શબ્દ કરે મુખમાં તરણાં;
 નાહાનાં મોહોટાં મીંડાં શિગાળ, લડકતાં દટકે દેતાં દાળ ૧૧
 જેહેવાં હૂતાં તેહેવાં કીધાં જડુચય, વેણુ સાંભળી નમે પ્રભુને પાય;
 તેમના તેમ કીધા ગોવાળ, તેહેવી વાણી પરમ રસાળ. ૧૨
 તેહેવા સ્વભાવ તેહેવાં આચણ, ગૌર શ્યામ કેા ઘઉંલે વર્ણ;
 તેહેવાં વસ તેહેવા શણગાર, મુગટ ધાળળી મુંબહાર. ૧૩
 તેહેનાં નામ લીધે બોલે તતકાળ, આપઆપણાં વચ્છ વાગે ગોવાળ
 ગોપનાં નામ પાઠે આવડે, સુજનારો કેમ ભૂલેા પડે ૧૪
 કર્તુમકર્તુ સમરથ હરિ, હેલામાં ગોપમંડળી કરી;
 લેખે પ્રહ્લાએ કીધું પ્રાકમ, પણ પરિપ્રહા જીતાએ કયમ ૧૫
 જે નવા ગોપ કીધા શ્રીપતિ, અધાસુરનું મૃત્યુ તે બાણતા નથી;
 દૈત્યપતન ને પૂઠે યથા, સંન્યા સમે શ્રીગોકુળ ગયા. ૧૬
 શુકજી કહે શી રીતે બણ, કૌતુક શ્રીકરુણામય તણ;
 વાગે મહુઅર વેણુ રસાળ, આગળ વચ્છ પૂઠે ગોવાળ. ૧૭
 કુસુમહાર નાનાવિધ ધરે, પડે પ્રહાર દડા ઉપરે;
 મધ્યે શ્રીકૃષ્ણ ફરતા શિશુ, વાળી પલવટ હાંકે પશુ. ૧૮
 વચ્છ ખરીની રેણુ જિઠે અતિઘણી, રેણુચુક્ત દેહ ત્રિકમતણી;
 ગોપવધૂ ઠરણુ કારણે, રહી જિલી બારણે બારણે, ૧૯
 પ્રબળ ગતિ પરમેશ્વરતણી, પૃથક ગોપ ગયા ઘરલણી;
 આપઆપણે ઘેર વાછરુ ગયાં, જઈ બંધન ખીલે જિભાં રહ્યાં. ૨૦

તમે આઠ્યા પછી ગ્રાસ ભરશું, પ્રીતે કહે પિંડાર; ૧૬
 શ્રીકૃષ્ણ ગયા વચ્ચ વાળવા, તે દૂર નંદકુમાર.
 બ્રહ્માણ્યે લોજન કરતા, હયાં સર્વ ગોવાળ; ૧૭
 વિધિ કહે ભેઉં ઈશ્વરપણું, શું કરે નંદનો બાળ.

વલણુ

બાળક એ નંદ ગોપનો, એ મંદિર કેમ ભયે દરી રે;
 જણાશે છવ કે ઈશ્વરપણું, વચ્ચગોપને વિધિ ગયો હરી રે. ૧૮

કહેલું ૪૮મું : રાગ સારંગની ચોપાઈ

શ્રીકૃષ્ણે ભેયું વન ભિભાં રહી, તહાં વચ્ચ એક દીકું નહી;
 વિશ્વાત્માએ દીધો વિચાર, કાંઈ એક કારણ થયું નિરધાર. ૧
 નહીં દાનવ રાક્ષસ આંહાં કોય, કાંઈ એક છળ દેવતાનો હોય;
 કયો દેવ એહેલી માયા કરે, એ વચ્ચ જૂથ હેલામાં હરે. ૨
 જેણે હું સાથે છળ કીધું આમ, સર્વેયા એ બ્રહ્માર્ત કામ;
 શ્રીકૃષ્ણ પધાર્યા પાછા વળી, સ્થાનકથી ગઈ ગોપમંડળી. ૩
 સચ્ચિદાનંદે દીધો વિચાર, હિરણ્યગર્ભે હયાં સર્વ કુમાર;
 મમ પરીક્ષાને હયાં વચ્ચ ગોપ, ન ઘટે મુજને કરવો કોપ. ૪
 માહારી માયા બળવંત ઘણી, કેમ તરે ભુદ્ધિ બ્રહ્માતણી;
 શિવ જાણે કિંવા જાણે નહીં, તો કોણ આસરો અજનો અહીં. ૫
 ગોપ વિના કેમ ઘેર પરવડું, મરે દૂઝણી ગાય વિના વાછડું;
 કેમ બ્રહ્માની હું આર્થના કરું, જે આપ વિધિ પાછાં વાછડું. ૬
 મમ નાલિકમળનું જંતું એહ, કિંવા ગોપ હરી ગયો ગેહ;
 પુત્ર વિના ગોપી સહુ આવડે, મુને એખલાં ઘેર જાતું નવ ઘટે ૭
 પૂણું પરીક્ષા માહારી કરે, રાજસ ગુણનો ગર્વ ભ્રતરે;
 દેખે ભાગ્ય મજવાસીતણું, એ અભિમાન બ્રહ્માનું હણું. ૮

હિરણ્યગલં આવી સ્તવે, નમો નારાયણન ચણુ. સ્વામી-પ્ર૦ ૨
 તું સ્થાણુ તું સહસ્રશીર્ષા, તું અવિગત અપરંપાર;
 તાહારી સત્તાએ પરમેશ્વર, રહ્યો છે સર્વ સંસાર. સ્વામી-પ્ર૦ ૩
 તાહારાં નાભિકમળથી ઊપનો છૌં, ધામર પ્રાણી હુંય;
 અવતાર બિદ્ધલિજ છવનો હું, તુજને ભણું શુંય, સ્વામી-પ્ર૦ ૪
 મુને કર્મ સોંપ્યું તેં સામળા, હું કર્તા કહેવા માત્ર;
 હું પ્રજાને ભાંજું ઘડું દે જેમ, કુંભારનાં ઘટપાત્ર. સ્વામી-પ્ર૦ ૫
 સત્ત્વ રજ તમો શુણુ કરી દે, તેં બાંધ્યું જન્મ જુગદીશ;
 તમો માયા મૂકી હું ભૂલવ્યો તો, હું ઉપર શી રીસ. સ્વામી-પ્ર૦ ૬
 શ્રીકૃષ્ણ દેવને પરહરી દે, જે કેા પૂજે બીજો દેવ;
 અંતર આણી પૂજશે, તેની અદ્વિતી બશે સેવ. સ્વામી-પ્ર૦ ૭
 જેમ કેા ખાઠે કુસકાં દે, પણ તાંદુલની પ્રાપ્તિ ન થાય;
 અન્યલક્ષિત તેહેવી બલુવી, તુજ વિના ગોકુલરાય. સ્વામી-પ્ર૦ ૮
 દેવ પ્રાણી જો પૂજવાં દે, ભણી અંતરભમી સમ;
 હરિ વિના અન્ય ભાસે નહીં, તે તો પામે પરમ ધામ. સ્વામી-પ્ર૦ ૯
 આદિ મધ્ય અંત તું હરિ દે, સંસાર ભાંધ્યો એક સૂત્ર;
 મેં સત્ય ચિદાનંદ ઓળખ્યો, વયો ગોપ નંદનો પુત્ર. સ્વામી
 -પ્ર૦ ૧૦

ભાંતિ પડી મન માહારે દે, આર્દ્ર ચર્મ આસનં;
 ઉચ્છિદ્ર અંન ગોવાળનું, કેમ પ્રહા કરે ભોજનં. સ્વામી-પ્ર૦ ૧૧
 હું અજ્ઞાની અદ્ય છવ છૌં દે, જેહેવા જલચર મચ્છ ને કર્ચ;
 તે અપરાધ ક્ષમા કરો સ્વામી, મેં હયાં ગોપ ને વચ્છ.

સ્વામી-પ્ર૦ ૧૨

પ્રભુ તો હું જાડો યાનકે દે, કૃપાદષ્ટે જુઓ એક વાર,

તે અપરાધ ક્ષમા કરો સ્વામી, જે દીધો મેં અહુંકાર.
સ્વામી-પ્રૃ ૧૩

આપણા મેવકતણી રે, તમો સદાય રાખો છો લાજ;
તે અપરાધ ક્ષમા કરો સ્વામી, મેં મનુષ્ય જાણ્યા મહારાજ.
સ્વામી-પ્રૃ ૧૪

તું નિમેષમાં જગત બાંજે ઘટે રે, સર્વશક્તિમાન સમર્થ;
મેં બ્યાપકરૂપ ન ઓળખ્યો, પ્રભુ થઈ આબ્યો અનર્થ.^૧
સ્વામી-પ્રૃ ૧૫

વૃંદાવન વૈકુંઠ જાણવું રે, ગોકુળ તે પરમ ધામ;
કોટિ જગત તીરથ વાસો વસે, જહાં હીંડે કેશવરાવ સ્વામી-પ્રૃ ૧૬
વલણ

રામકૃષ્ણ જહાં દેહ ધરે, તહાં જ વૈકુંઠ-ઠામ રે;
બટ પ્રેમાનંદ કહે કથા, બાઈ, બાન્ને સીતારામ રે. ૧૭

પંચકલ્પ પંચમું : રાગ ભારુની ચોપાઈ
કરે સ્તવન ચતુરાનંન, કીજે કડુણા કમળલોચન;
હું છૌં માયામગ્ન અપરાધી, રાજસ શુભે અવિદ્યા વાધી.^૧
તું ■ સત્ય અસત્ય સંસાર, દષ્ટિ પદાર્થ સર્વ વિકાર;
સત્ત્વ રજ તમો શુભ ત્રણ, તેથી અળગો અશરણશરણ. ૨
તેં ત્રિશુભે જગત સાંકળિયું, વિશ્વ માયાપંકમાં કળિયું;
તું અક્ષર અલેહ અવિનાશ, તેજ કળા કોટિ પ્રકાશ. ૩
ઉત્પત્તિ સ્થિતિ લય નહીં તાહારે, બ્રહ્માંડ કોટિ તાહારે આધારે;
તું તે વિશ્વપિતામહ સ્વામી, સર્વ જીવનો અંતરગમી. ૪
સ્થાવર જંગમમાં રહ્યો વ્યાપી, પંચમહાભૂતને સત્તા આપી;
તું તે સરજે પાળે સંઘારે, એકલો અનેક રૂપ વિસ્તારે. ૫
તું તે સૂક્ષ્મ મધ્યમ સ્થૂળ, તું તે સકળ સૃષ્ટિનું મૂળ;

૧. પ્રભુ થઈ ભુદ્ધિ વિસ્ત ૨. રાજસ શુભે પ્રવિદ્યા વાધી

તું ઘટઘટ દેહનો ધારી, સ્વરૂપ અરૂપ શૂન્યાકારી. ૬

ઘટઘટ મધ્યે અગોચ્ય રહે છે, તું સમગ્ર વપુને વહે છે;
દેવ દાનવ માનવ પશુ, સઘળે બ્રહ્મ સ્વરૂપ વસ્તુ. ૭

કીડી કુંજર પર્વત શર્ધ, સમાન રામ તું રહ્યો સમાર્ધ;
વિરાટ વામન બાળમુકુંદ, તું સર્વમય શ્રીગોવિંદ. ૮

સર્વ સૃષ્ટિ સંધાર કરી, પ્રયાગવટપત્રે સૂચ્યો છે હરિ;
તહાશ મુખમાં જન્ત સમાય, ભૂલે માર્કંડેય જેવા રૂપિરાય હ
આરે વેદ છે તહારો શ્વાસ, તુંને નેતિ કહે અવિનાશ;
નાલિકમલથી મુજ જન્મ થાય, હું નિરમ્બુ સૃષ્ટિ તહારી સત્તાય ૧૦
તહારી સત્તાએ હું લખું લેખ, તહારી સત્તાએ ધરા ધરે શેખ;
તહારી સત્તાએ સૃષ્ટિ ધરે ભોમ, તહારી સત્તાએ સૂજ તપે

બ્યોમ ૧૧

તહારી સત્તાએ પવન ગતિમાન, તહારી સત્તાએ ઈંદ્ર રાજધાન;
તહારી સત્તાએ મેઘ જળ વરમે, તહારાં દર્શાવુંને શિવ તરસે. ૧૨
સર્વ દેવનું દૈવત તું'ય, પામર પ્રાણી સમજે શુંય;

તુંને મૂઢી અન્યને ઉપાસે, તેહના બેહુ વહરથ જાશે ૧૩

મૂઢી સાળ ને કુસકા ખાંડે, આયરે અન્ય માર્ગ તુજને છાંડે;
મૂઢી ગંગ જળ કૂપનું આણે, મૂઢી ગજને મહિષ પલાણે. ૧૪
મૂઢી દેવ દૈતને ધાય, પાળે અગ્નિ પરહરી ગાય;

લંપટ સ્ત્રી સજે અન્ય સ્વામી, તહારી ભક્તિ વિના લાગે ખામી ૧૫
જે વેદ મારગ મૂઢી છાડે, અન્ય મારગ પાખંડ માંડે;

તુજને મૂઢી પુજાવે આપ, તેને કોટિ હત્યા શિર પાપ. ૧૬

અન્ય દેવ પૂજવા વિષ્ણુ જાણી, સઘળે વ્યાપક સારંગપાણી;
સમદર્શી જે જન થાશે, તે મનસા વાચા વૈકુંઠ જાશે ૧૭

ચાશે અન્ય મારગની મમતા, તે જન મરશે ભવમાં ભમતા;
 ને રહ્યો મનમાં રાગ દ્વેષ, તો કિંવા ધર્યો તાપસવેધ. ૧૮
 અહંકાર કામ ક્રોધ મત્સર, તે તસ્કર લૂટે ભવનું ધર;
 પ્રાણી થયો માયાબંધ જુક્તિ,

નથી કીધી જહાં લગી તહારી ભક્તિ. ૧૯
 તહાં લગી ભવને જમદરશન, જહાં લગી નથી તહારું ભજન;
 તહાં લગે આત્માગમન જન્મ મરણ,

જહાં લગે ન સેવ્યાં તમારાં ચણં. ૨૦
 ને કેા અન્ય દેવને ધાય, તે વિમાને બેસી સ્વર્ગે જાય;
 ક્ષીણપુણ્ય પડે મૃત્યુલોક, ફરી ભોગવે તે હવં શોક. ૨૧
 તહારે ચણું મસ્તક નામે, ધ્રુવની પેરે પદવી પામે,
 અચળ પદવી પામે પ્રાણી, એહવું નિપ્રચે કહે વેદવાણી. ૨૨
 પ્રભુ તેં વચ્ચ ગોપ ઉપજાવ્યાં, તમે વચ્ચ ચઈ સુરભિને ધાવ્યા,
 કહોનો પુત થયો કહોનો ભાઈ, ગોપ રૂપ થયા જહુરાઈ. ૨૩
 લીજે મૂળમાં વચ્ચ ને ગોપ, મુજ ઉપરથી ઉતારો કેાપ;
 એહેવું કહી પગે પડ્યા બ્રહ્માય, હરિ આગળ ગોહાંટાં ખાય. ૨૪
 શિરના કેશે નખાત્ર હુહુએ, અહ નેત્ર ભરી અજ રૂએ;
 બ્રહ્મા કર શ્રદ્ધી બેઠો કીધો, હરિયે હૃદયા સાથે લીધો. ૨૫
 મસ્તક ઉપર ધરિયો હાથ, હસીને ગોદ્યા ગોકુળનાથ;
 મેઘગંભીર સુધા સમાન, મધુર વચન વહે ભચવાન. ૨૬
 દુસ્તર પ્રબળ છે મહારી માયા, મોહોટા નેજેશ્વર લેવાયા;
 માયા શિવસનકાદિકને દમે, માયામાં લક્ષ્મી ભૂલાં ભમે. ૨૭
 માહારી માયા તરે માહારો દાસ, જે તજે વિષય વિલાસ;
 બ્રહ્મા તુને લાગું રાજસ કર્મ, તમે ન જાણો ભક્તનો ધર્મ. ૨૮
 તું ઉપર નથી કેાધે ભરાયો, મેં માયા મૂકી તંને વાહ્યો,

મહારા ભક્ત સાથે જો વહુડશો, તે બ્રહ્મલોકથી હેઠાં પડશે. ૨૯
 એહેલું કહી વિધિને કીધો વિદ્વાય, પ્રજાપતિ નમ્યો પ્રભુને પાય;
 બ્રહ્મલોક ગયા અષ્ટપાણિ, મૂક્યાં વચ્છ ગોપ વૃંદાવન આણી. ૩૦
 અમં ઉપર ગોપ બેસાડ્યા, હુરિયે પહેલાંનાં લય પમાડ્યા;
 નવાં વચ્છ કીધાં અંતર્ધાન, જુનાંને વાળવા ગયા ભગવાન. ૩૧
 હુરિ ફરી આવે ગોપ ઇચ્છે, પાસેથી બળિભદ્ર કાંઈ ન પ્રીછે;
 હરણુ કરી ગયા પ્રજાપતિ, તે વચ્છ ગોપ જાણતા નથી. ૩૨
 દ્વાદશ માસ નિમેષ સમાન, મૂળ વાતનું રહું છે જ્ઞાન;
 જુએ વાટ આવે અવિનાશ, કરતળમાંહે અંનના આસ. ૩૩
 અથાણાની ચીરી અંશુળીમાં ભરાવી, અશ્રુત માયા કૃષ્ણે ઉપજાવી.
 નથી ઘર્ષા કોઈનાં ટહાડાં અંન, વચ્ચે વહી ગયો વરસ હંન. ૩૪
 ધુ કૌતક શ્રીવનમાળી, વાયદો પાળ્યો આવ્યા વચ્છ વાળી;
 સી ગોપ કહે છે વચ્ચંન, પધારો નાથ કીજે લોજન. ૩૫
 બળિભદ્ર ગોપ સહુ સાથે, તે અંન લીધું વૈકુંઠનાથે;
 ૩ અંન વાસી ટહાડું કોણું, જોયો પ્રેમ અંન નવ જોયું. ૩૬
 પ્રહા જણે હું જમવા જાઉં, ગોવાળા સરખો પાવન યાજી;
 મંન પડશે લોભ મોજાર, તેને વીણી કરીશ હું આહાર. ૩૭
 ભજનાથે કૌતુક કીધું, રજ માત્ર પડવા નવ લીધું;
 પ્રહા આકુળવ્યાકુળ થાય, મનપા હુરિપ્રસાદમાં જાય. ૩૮
 વેરચિયે વિચારું મન સાથ, નદીમાં મછણ લેશે જહુનાથ;
 ધુદ્ધાચમન કરતાં પડવે અંન, તેહેનું હું જઈ કરું લોજન. ૩૯
 મચ્છ રૂપ બ્રહ્માએ લીધું, જાણ્યું માહારું કારજ સીધું;
 બ્રહ્મા આંચો જાણી જહુનાથ, કામળે લોહા અજીઠા હાથ. ૪૦
 પણ પ્રસાદ બ્રહ્મા પામ્યો નહીં, એ ટિપ્પણ કથા વિસ્તારી કહી;

હરિપ્રસાદ મહિમા જાણે સંત, શું જાણે વિવથી પામર જંત. ૪૧
 સંન્યાસમે ગોપ જદુચય, તે પધાર્યા ગોપુજ મહાંય;
 ઘેર ઘેર વોળાબ્યા ગોવાળ, સાંભળ કથા પરિણત ભૂપાળ. ૪૨
 ગોપ કહે સુણો નંદ મહારાજ, શ્રીકૃષ્ણે અજગર માર્યો આજ;
 મોહોડું પ્રાક્રમ પ્રભુએ કર્યું, રમવા તેહેનું ચર્મ પાવર્યું. ૪૩
 ઘેર ઘેર મહિમા કેશવતણો, કંસે જાણ્યું આજ અધાસુર હણ્યો;
 એહિવી માયા ગોહનની ચર્ધ, પણ અસુર કો પ્રીછયા નહીં ૪૪
 પૌગંડ અવસ્થાનું પ્રાક્રમ રાય, જાણ્યું કિશોર અવસ્થા મહાંય;
 બ્રહ્મા નિમેષ વર્ષ વહી ગયું, સંદેહ નિવારણ કારણ કહ્યું. ૪૫
 એ બ્રહ્મસ્તુતિ જે કો સાંભળે, ચોરકર્મનું પાતિક ટળે;
 ગંગાસ્નાન એક સ્થોત્રે વળે, બ્રહ્મહત્યાદિક પાતિક જળે. ૪૬
 એ શાસ્ત્રથી ભેડી છે કથા, મેં શુકવાણી જાણી જથા;
 સાંભળો શ્રોતા પુણ્ય પવિત્ર, થયું પૂરણ સપ્તમું ચરિત્ર. ૪૭
 ભંજો સીતાપતિ રઘુવીર, જેમ પામો ભવજળ તોર;
 કહે પ્રેમાનંદ શ્રીગમ, હાહવાએ રમજો તાહારું નામ. ૪૮

વલણ

રામ હૃદય રહેજો સદા, શુક કહે સાંભળ રાય રે;
 ભટ પ્રેમાનંદ કહે કથા, થયો ચતુર્દશમો અધ્યાય રે. ૪૯

અધ્યાય ૧૫ મો

કરુણું પૃથુ : રાગ-કેદારો

શુકજી કહે સુણ રાય રે, શ્રીકૃષ્ણતણો મહિમાય રે;
 કાંઈ ગાથ ચાસ્વાની મનવા ચર્ધ રે, પૌગંડ અવસ્થા ગર્ધ રે.
 કિશોર અવસ્થા ચર્ધ રે, કરુણામયની લીલા કેમ જાય કહી રે. ૧

ઢાળ

- ખંછી ન જાય અદ્ભુત લીલા, યાકાં મન બુદ્ધિ-વાણી;
 નેતિ નેતિ નિગમ પોકારે, શું કરે પામર પ્રાણી. ૨
- જયા બુદ્ધિ તથા કર્મ કયા, વૃથા ધરું વક્તા નામ;
 કવિ વ્યાસ વક્તા શુક સ્વામી, પરિક્ષતને પરમ ધામ. ૩
- માયામળ મનુષ્ય અપરાધી, વિપ્ર પ્રેમાનંદ નામ;
 શું પ્રાકૃતબંધ બાંધે ભાગવતનું, કરતા હરતા શ્રીરામ. (૪)
- પરિક્ષતને કહે ગર્ભજ્ઞેગી, શૌનિકને સૂતપુરાણી;
 છે પાવન અધ્યે પંચદશમે, ચારે ગૌ ચક્રપાણિ. (૫)
- વાછડુ લઘુ ગોપને સોંખાં, ગોવિંદ ચરાવે ગાય;
 આપ સમાણાં બાળક સંગે, નિત્યપ્રત્યે વૃંદાવન જાય. ૬
- નિત્યનિત્ય રંગ તરંગ ઘણેરા, રમત રમે રણછોડ;
 અબળ ભાયગ ગોપનાં કેળી, કેવને ઘાયે કોડ. ૭
- દ્રુમ વેલી ફૂલી વૃંદાવન, ફળી વનસ્પતિ અઢાદશ ભાર;
 નાનાવિધ કુસુમ બહુ રંગી, ખટપટ કરે શુંજાર. ૮
- ચિત શબ્દ વિહંગમ બોલે, ઢોલે લતા વાયુ વેળ;
 રંઢિત પંખી હરિજસ બહુતા, પોપટ બેઠા કેળ. ૯
- શ્રીફળી ફ્રાફળી સરધુ સીમળ, સાદડિયા સીસમ સાગ;
 અગર તગર મળીયાગર બીલી, ચંદને અડિયા નાગ. ૧૦
- આંબા આંબલી કોઠી કાયકી, કદમ વૃક્ષ શોભાળ;
 પીપળા પીપળી આસોપાલવ, વટલદે હીચે ગોવાળ. ૧૧
- મોગરા માલતીવેલ વાળો, કુશ વર ભાણુનાં ભોધાં;
 ચારોળી ચંપક ચંપેલી માંહે, મધુકર ખાયે ગોધાં. ૧૨
- જાઈ જૂઈ ફેતછી દાડેમી, નારંગી લવેંગી દ્રાક્ષ;
 ખમ્બુરી ખારેક ફણ્ણસી ફાળસી, પટે પીળી આંબા ચાખ. ૧૩

- હીંબુડી કેરણી કંઘારી, કમરળી બાંબુ બોર;
તાલ તમાલ સાલ ને સમડી, રાયણ રાતાં અંકાર. ૧૪
- ખંડોડળી પરવેલ વળી, પંકજ પોયણ અનંત;
નવા અંકુર પાડલ ને કેસુ, વાસ વસે વસંત. ૧૫
- વૃંદાવનમાં તુલસીનાં વૃંદે, વિલસે વજના બાળ;
શુભ માંજર ને વૈજયંતી, હીંચે પાગ પ્રમાણે માળ. ૧૬
- કપોત કોકિલા સૂડાં સારસ, ચક્રાક ને મોર;
મરાળ મધુકર ને ટીટોડી બોલે, ચાતક ચાસ ચકોર. ૧૭
- શશક જંબુક, વડુ વણિએર, વ્યાઘ્ર ઠેસરી વ્યાળ;
મુખમાં તરણાં હીંકે હરણાં, ફટક ફેતાં કાળ. ૧૮
- ભાવન પાવન છે જમુનાતટ, બંસીબટ બીરાજે,
રાગ રસાળા ગાય ગોવાળા, વાજે વેણુ મોરલી ગાજે. ૧૯
- અંજો ભોગટ મોર મુગટ, કાને કુંડળ લટકે;
ધાબળીની પલવટ વાળી, પાતાં પાલવ ફટકે. ૨૦
- ગાય અરે, ગોવાળા નાચે, મધ્યે સમકૃષ્ણ જો બિલા;
ભાઈ શુ વિખાણે વેદ બિચારા, વૃંદાવનની શોભા. ૨૧
- શુક વાણી ચોરી છીધી, આશરો મહારે શાનો;
ભટ પ્રેમાનંદ કહે હરિદાસો, મોડું ઘણું કરી માનો. ૨૨
- શ્રીકૃષ્ણ કહે અગ્રજનને, તમારો મોહટો મહિમા સમ;
આ વૃક્ષ તમને નીચાં ચર્ષ ચર્ષ, કરે છે દંડ પ્રણામ. ૨૩
- પક્ષી સ્તુતિ કરે છે તમારી, છો બાહવ રાજકુમાર;
અમને ઠો નમસ્તું નથી, અમો બલિતણા પિડાર. ૨૪
- વડા વીરને શોભા આપે, હસતાં હાંકે ગાય;
તાલ વનમાં ગયા ગોવાળા, સાંભળ પરિક્ષત રાય. ૨૫

વક્તવ્ય

રાય પરિક્ષત તમે સાંભળો, ગોવિંદના શુભાશ્રમ રે;
 ભોટ પ્રેમાનંદ કહે કયા, શ્રોતાઞ્ગન સમરો સીતાશ્રમ રે. ૨૬

કડવું પરમુ : રાગ કેદારની ચોપાઈ દેશી ફેર

કહે ભૂપતિને શુક ભોગી, મુલું રાય હરિસભોગી;
 વૃંદાવનમાં તાડનું વન, ગયા ગોપ હાંધી ગૌધન. ૧
 તૃણ ચરે મુરલિ રુચિ આણી, પીએ નિર્મળ જમુનાપાણી;
 બેઠા શ્રીકૃષ્ણ દુભની છાંય, ગોપ તળાંસે પ્રભુના પાય. ૨
 ભક્તવત્સલ અશરણશર્ણ, બળિભદ્રનાં ચાંપે હરિ ચર્ણ;
 તે અંતરિક્ષથી દેવતા ભાળે, સમાવતારનું સાદું વાળે. ૩
 છે પરિપક્વ તાડનાં ફળ, આવે રુચિત ફળનો પરિમળ;
 ઉત્કંઠા ગોવાળને હવી, સરવે કહ્યું પ્રભુને વીનવી. ૪
 ઘણાં ઊંચાં ફળ કેમ લીળે, કાણુ પ્રકારે પ્રાશન કીળે;
 ઘણાં બળવંત વાયુ વાયે, તે ફળની પ્રાપ્તિ ચાયે. ૫
 શ્રીકૃષ્ણે કહે સુણો ભાઈ, આપણે જાતું એ ફળ ખાઈ;
 ધરો વાયુ દેવતાનું ધ્યાન, માગો મારુત કર્ને ફળનું દાન. ૬
 કરે કૌતક દીનદયાળ, સાંભળ પરિક્ષત ભૂપાળ;
 એક કો કંસનો પ્રેયો પાપી, હેલને કંસે આજ્ઞા આપી. ૭
 ગર્ધવાસુર તેહનું નામ, આગ્યો છતવા ગોવિંદ રામ;
 તાડવનમાં આવી વસિયો, ગોપમંડળી ઉપર ધસિયો. ૮
 મરે ધર્ણ બળે ચર્ણ મૂકે, ઊંચું મુખ કરી ગર્ધવ ભૂકે;
 ગોવિંદને ભૂરખીહાવે, હાંધી કહાડે ફરી ફરી આવે. ૯
 ઊંચું પુરુષ કરી કરી ધાય, તાડવનની કરે રક્ષાય;
 તેહનાં વનમાં ન જાતું કાય, સહુને ગર્ધવનું ભય હાય. ૧૦

- નિરલે ગોવાળા હરિ માટે, નાખે પાટુ પગ ઊકરાટે;
 લયયુક્ત ઘયા સહુ જાળ, ઊઠયા ળંગિલદ્ર શ્રીગોપાળ. ૧૧
- ધીળા ગોપ ગોવિંદને વારે, રખે પાટુ પ્રભુને મારે;
 પછે રામ કૃષ્ણ બેહુ બળીયા, લેઈ લાકડી પૂઠે પળિયા. ૧૨
- અમુરે ઓળખ્યા નંદકુમાર, કંસનો શત્રુ એ નિર્ધાર;
 એહોને કરું પાટુનો પ્રહાર, મથુરામાં ઘાય જેજેકાર. ૧૩
- મુહિત ઘાસે કંસનું ચિત્ત, મુને આપશે ઘણું એક વિત્ત;
 છે અભિલાષે ભયો અધર્મી, મરવું હરિ હાથે મૂકયું નિર્મી. ૧૪
- કીધો શબ્દ વદન વિકાસી, નાઠા ગોપ રહ્યા અવિનાશી.
 મધુ ધુમ્રમું ભસ્મે ભરિયું, કપટ આવે આંખમાં તરિયું. ૧૫
- દેહની વાસના દુર્ગંધ બિઠે, અરકાયે ફરે હરિ પૂઠે;
 મુએ કપટ દંષ્ટિ કમં બળે, પૂઠે ફરતા પ્રદક્ષિણા વળે. ૧૬
- સૂક્ષ્મ મારગને સંત પ્રીછે, દશન નારાયણનું ઈચ્છે,
 અમુર દ્વેષબુદ્ધિ ધરી આવ્યો, ક્રોધ અંતરમાં ઉપજ્યો. ૧૭
- દંષ્ટિમાં રૂપે કૃષ્ણનું રાખી: જોડ માટુ પ્રભુ પર નાખી;
 સુખે ભૂંકયો કરી ભૂંકાર; ગોપવૃંદ કરે હાહાકાર. ૧૮
- કીધો લીલા અશરણશર્ણ, શ્રદ્ધાં હાથમાં ગર્ધવનાં ચર્ણ;
 લટકામા નાથે લીધો જિંચલી, ગર્ધવ ગોજો ગોક્ષુ કીધો. ૧૯
- મસ્તક પર ફેરવે જહુરાય, તેમ તેમ દૈત્ય વધનો ભય;
 કીધો લક્ષ્મીનાથે લટકો, તાડના થડ સાથે પટકયો. ૨૦
- આખું વન ગરજયું ગડગડાટ. પડ્યાં તાડફળ દડદડાટ;
 યુધું મસ્તક પતિતનું ભૂકો, માતા ઉદરશયનથી ચૂકો. ૨૧
- ગેયો સ્વર્ગ ચડીને વિમાન, આપ્યો અમરલોક ભગવાન;
 ગોવાળે ફળ વીણીને લીધાં, પહોતો સ્વાદ ને પ્રાશન કીધાં. ૨૨
- શ્રીકૃષ્ણનું કરે વરણન, ફળ પામ્યા તમારે પુણ્ય;
 સર્વ ગોપ વાસુદેવ મોરારિ, ગયા ગોકુળ સુરભિ ચારી. ૨૩

વિરહે વ્યાકુળ પ્રજની નારી, સંભ્યાએ આવ્યા આનંદકારી;
 નિવરત્યો દિવસ તણો વિભેગ, 'યયો સંભ્યાએ દષ્ટિસંજેગ. ૨૪.
 હરિ વિષ્ણુ ચાર પ્રહર જુગ ચાર, પ્રજવપૂ પ્રેમ ભરી છે અપાર:
 ઘેર ઘેર ગોપે કહ્યો સમાચાર, શ્રીકૃષ્ણે આપ્યો ફળનો આહાર. ૨૫
 મહાભળ કીધું ગોકુળનાથે, કીંકર્યો ગર્ધવ દુમયઠસાથે;
 શુકદેવ કહે સુણ રાય, પૂરણ પંદરમો અધ્યાય. ૨૬

વંદાણુ

અધ્યા પંદરમો પૂરણ યયો, ચરિત્ર અષ્ટમું લીલા ધામ રે;
 ભટ પ્રેમાનંદ કહે 'કથા, શ્રોતાજન સમરો સીતારામ રે. ૨૭

અધ્યાય ૧૬મો

કંકણું પડમું : રાગ સામેરી

કહે શુકલ સાંભળ રાય રે, કર્ણ નાગદમણ મહિમાય રે;
 કહે શૌનકને સૂતપુત્રાણી રે, કાળીનાગ નાથ્યો ચક્રપાણી રે. ૧
 કીધું કૌતુક ગોપીનાથે રે, ગયા વનમાં ગોવાળા સાથે રે;
 તે હહાડે ઘેર રહ્યા છે રામ રે, કંકણું છે સર્પ સંભંધી કામ રે. ૨
 પૂઠે ગોપ આગળ ગાય રે, વાઢે મહુવર વેણુ વાય રે:
 ગોપ પ્રત્યે પ્રભુ કહેવા લાગા રે, આપણ આજ વનમાં જઈયે,
 આધા રે. ૩

એમ કહી દૂર ગયા ભગવાન રે, યયા વનમાં જત્ર મધ્યાહ્ન રે
 યયા તૃપિત ગોવાળા ગાય રે, વિષ્ણુજી ભણી સુરસિ ધાય રે. ૪
 ગોપ ગૌને જાતી બળે રે, જાવા દો કહ્યું શ્રીગોપાળે રે;
 પીવા દો સુખે ગૌને પાણી રે, તવ ગોવાળા વડે વાણી રે. ૫
 કહે છે ગોવિંદને ગોવાળા રે, એ જળમાં છે વિખની જવાળા રે,
 તમેા નથી જાણતા વનમાળી રે, ઈહાં પાસ વસે સર્પ કાળી રે. ૬

મલિંદીનો દ્રઢ વિષે ભરિયો રે, પીતાં પાણી કો ન ઉગરિયો રે
 પડે છે પક્ષી ગગને જાતાં રે, મન કેમ માને ગૌ પાતાં રે. ૭
 સુણી ગોપ સખાની વાણી, રે, ભરાયા કોષે સારંગપાણિ રે;
 કાળીને કહાડવાની દીધી કીધી રે, પીયો જળ સહુને આરા દીધી રે. ૮
 સર્વે કહ્યું કૃષ્ણકું કીધું રે, પ્રાણી માત્રે તે જળ પીધું રે;
 ગાય ગોપને ચડિયું ઝેર રે, સહુ ધણે ઢળ્યું આવી લેહર રે
 નાથે અમૃત દષ્ટિએ જોયું રે, જોતામાં હજાહજ વિખ ખોયું રે;
 ભીડી ગાય ગોપ થયા જોડા રે, સહુ કો જળમાં નહાવા પેડા રે. ૧૦
 છાટે છોળ જળમાં ઝીલે રે, સર્પ ગરલ સ્પર્શ થયો હીલે રે;
 સર્પને મૃત્યુ તણા બચ ભાગા રે, જમુનાની રેતીમાં રમવા લાગા રે. ૧૧
 જોહેને સામળીયો છે સહાય રે, તેહેને સર્પ થકી શું થાય રે;
 જે કાળીની કૂંકે ફાટે પહાડ રે, કાચ લગે ન મળે એક ઝાડ રે. ૧૨
 કાળું જળ નીલી સેવાળ રે, કાળી નાગ મૂકે વિખ જવાળ રે;
 મનવા સર્પ કહાડવાની દીધી રે, ગોવિંદે ગેડી કરમાં લીધી રે. ૧૩
 કટિ પીતાંબર પલવટ વાળી રે, ગેડી દડો રમે વનમાળી રે;
 કહે સહુ ગોપને ગોકુળ રાય રે, ભાઈ દડો જમુનામાં જાય રે. ૧૪
 જોહેની વતી દડો એહેમાં જાયે રે, નાખનારો લેવા ધાયે રે;
 એહેવો પરઠ કીધો મહારાજે રે, કાળી નાગને નાચવા કાજે રે. ૧૫
 મારે હાક સખાને તેડી રે, પડે પ્રહાર દડા પર ગેડી રે;
 ધાય ગોવાળા મદમાતા રે, સર્પા આસ ગુલાંટા આતા રે. ૧૬
 હાથનાં કડાં હાંયાં ચહાડાવે રે, મારે દોટ પાધરી ફાવે રે;
 એક હારે એક લઈ જાય રે, વાળવા લીલુ પૂઠે ધાય રે. ૧૭
 લાગ સામળીયાનો આવ્યો રે, દડો ગેડીમાંહે ભરાવ્યો રે;
 દોટ આંકડે ચડિયો રે, દડો જળમધ્યે જઈ પડિયો રે. ૧૮
 ગોપ દેઈ દેઈ તાળી રે, થયા આશિવાળા વનમાળી રે;

વચન પોતાનું પ્રતિપાળે દે, ચઢ્યા નાચ કદમની ડાળે દે. ૧૯
 ગાંધી કૈડ કાછડો વાળી દે, ધૂત્તે કદમવૃક્ષની ડાળી દે;
 વાલ્યો અંખોડો દીનાનાથે દે, માગી વિદાય ગોવાળા સાથે દે. ૨૦
 બાઈ હું જમુનામાં ઝંપાવું દે, દડો સર્વથા ચોધી લાવું દે;
 રખે કો રોતા ગોકુળ જાતા દે, સઘ મરશે માહારી માતા દે. ૨૧
 ધરજો ધીરજ ઘટિકા ચાર દે, હવડાં આણું છો' નિરાધાર દે;
 ફરી મેળવશે વિશ્વાધાર દે, ન મળ્યા તો છેલ્લા નમસ્કાર દે. ૨૨
 ગોવાળા સહુ પગે લાગે દે, પટ પાથરીને માન માગે દે;
 દડા માટે કોણ ઝંપાવે દે, કહું ગોપનું મનમાં ન આવે દે. ૨૩

વલણ

ના આવે મનમાં નાચને, પડવાને તત્પર થયા દે;
 કદમ કુમની ડાળીએ, પરમાત્મા ઊભા રહ્યા દે.

કહેવું પડ્યું : છંદ ભુજંગમયાતની દેશી

શુરુચણું પંકજનું ધ્યાન રાખું,
 કાળી નાગ શ્રીકૃષ્ણનું જુદું ભાખું;
 શુરુ ગણપતિ સરસ્વતી શેષ નામું,
 શુકવદનવાણીનો પ્રસાદ પામું.^૧
 હરે ઊપની માહરે અભિલાખા,
 બાંધું નાગદમણ શુજરાતી ભાખા;
 કાલી હમન તે નાગદંભણ કહાંબું,
 દડા કારણે દેવે જળમાં ઝંપાવ્યું.
 શું છે કાજ મહારાજ દડાનું તહારે,
 મૂકેા છોકરવાદી ગોવાળા વારે;
 તું વિના નંદરાય કેમ દેહ ધરશે,
 સુણી વાત જસોમતી સઘ મરશે.

૧

૨

૩

૧. ઇક પ્રદે વદન વાણીનો પ્રસાદ પામું.

- ઠો કહે બ્રહ્માએ બાળક નથી ઘડિયો,
ધન્ય માત પિતા જેને પેટ પડિયો. ૧૬
- ભૃગુલાંછન શ્રીવત્સ રૂઝું લાગે,
જુએ નાર તણુવાં દિસે પદ્મ પાગે;
ઠેલી સાંકળી ધૂધરી પાય બાળે,
છત્રી અંગની ભેઈ અનંગ લાળે. ૧૭
- ઝીણી ધાબળી કેડસું બાંધી તાણી,
ઘડી ગેડલી હાથમાં ક્રોધ આણી;
ભાપ ભૂલો પડ્યો કે અજ્ઞાન આબ્યું,
કાળી નાગના દ્રહ વિષે કાં ઝંપાબ્યું. ૧૮
- સુણી નારની વાણી શ્રીકૃષ્ણ ભાણે,
પડે જળ વિષે ઠોણ પ્રાકંભ પાણે;
શું ન ઝોળખો સુંદરી નંદ નામ.
લસું જમુના તારે ગોકુળ ગામ. ૧૯
- જસોદા માત માહારી છે નંદ તાત,
માહારી બેલ બળિભદ્ર છે જ્યેષ્ઠ બ્રાત;
શ્રીકૃષ્ણ ગોપેશ છે નામ મારુ,
આહિરની જાતિ અમો ધેનુ ચારુ. ૨૦
- પીજે ભાવતાં દ્વંધ નવનીત છાસ,
કરું હાણકીડા રમું રંગ રાસ;
અમૂલક હડો પડ્યો નીર મહાંય,
ઠહાં છે ચાર કાળી કહે કૃષ્ણરાય. ૨૧
- ઠોણે ઠામ આપ્યો વસ્યો સર્પ કાળી,
'દાવનની વેલ જવાળે પ્રજાળી;
જળ નિર્મળ વિખવંત કીધું,

ખગ મૂગ માનુષને દુઃખ દીધું,
 જસોદાપયપાનનું બળ દેખાડું,
 કાળી નાગને દ્રહ્યક્ષી બહાર કઢાડું;
 સુણી વચન હસી દીધે નાર તાળી,
 કહે છે કેડનો લાંક છતે તું કાળી,
 કહીંચે સાંભળ્યો છે કાળી નાગ કાને,
 ભોળા સામળા આંહાં તું આળ્યો છે શાને;
 નહીં ખાત સંગાત સુભટ સાથે,
 નથી લોહ રક્ષા થઈ ગેડી હાથે.
 અમો માન માણું તહારાં કુરાળ માટે,
 કાળીનાગની કૂંઠથી ગગન કાટે;
 એવું જાણી ફરો તમો નાથ ભોળા,
 અમો માન માણું પાવરીને જોળા.

૨૨

૨૩

૨૪

૨૫

વલણુ

જોળા પાવરે સર્વ નાગણી, ફરી ફરી લાગે પાય રે;
 મરડી મરડી સામજો, સર્પ ભોવનમાં જાય રે.

૨૬

કહવું પપ્રમું: રાગ મારુ

નાગણી વચન:—

મ્હોટે મા જોલો રે, સર્પ સાંભળશે રે;
 બાઈ અડકાવો બાર, બાળક છળશે રે.
 લાડકા છો લાડકવાયા, ઉન્મત્ત મલ્લ જોવાળ;
 દુષ્મલ કેવું કહું ન માને, કાં સૂતો જગાડે કાળ-મ્હોળ
 કાળીનાગથી કંસ કાંપે, કાંપે જમકિકર;
 તું ચતદેશુને કેમ કરી છતે, ચેલા નંદકુંવર-મ્હોળ
 મૂળ પોતાનું વિચારીયે રે, તું ઉદે વયો આજકાલ;

૧

૨

કંસને ઘેર ગોરસ લઈ જતાં, નંદને પડી છે ટાલ-મહો ૩
કૃષ્ણ વચન :—

એ વચન સંભારજે સર્પણી, મુકાવું મામ આ કામ;
એહેવું કહી મંદિરમાં પેઠા, પ્રેમાનંદ પ્રભુરાય-મહો ૪

રાગ મારુ દેશીકૈર-૫૬

નાગણી વચન :—

હો બાઈ બાળક વેણે દીસે છે, કહું ના માને;
આકૃણીએ નહાસશે દેખીને, વારો છો ચાને-હો બાઈ ૫
લટપટી લેશે ફેણામાં, કુશળે કંમ ફરશે;
માઠો સમાચાર જાણી, એકનાં માતપિતા મરશે-હો બાઈ ૬
સંગ કીધો જડ ગોવાળાનો, ટક્કાડી રાખ શિરાવે;
પિંડારો વન પશુવાં ચારે, જુદા કહોની લાવે-હો બાઈ ૭
બિહાળ્યો ન બીડે બાળકડો, વહુડવાનો સસિયો;
પ્રેમાનંદ પ્રભુ સીતાપતિ, મંદિરમાં ધસિયો-હો બાઈ ૮

રાગ વેરાડી

શુક વચન :—

નાગ સનમુખ સામળીયા તપરચયા, એવે ગોવાળા શ્રીગોકુળ ગંધા;
ત્રાહે ત્રાહે કરી છૂલવા દસે, તે મસ્તક ધૂણે ને કર ઘસે. ૯
શોક સંયુક્ત રવાંસે લખ્યાં, શું બેઠા નંદ બાળક બિચર્યા;
વરત્યું વિપરીત વિરમગ વાત, કૃષ્ણે દીધો જન્મનાંમાં અંપાપાત. ૧૦
વારતાં ચડયો વૃક્ષની કાળ, પુત્ર તમારો જયો પાતાળ;
હારુણ વાત શ્રવણે સાંભળી, પડ્યા નંદજી મૂરછા વળી. ૧૧
જેમ કહુંવાડે કાપી કદળી, તેમ જસોમતી ધરણે દળી;
ટાળે મળ્યાં ગોપીનાં વૃંદ, પછાડે અંગ કરે આકંદ. ૧૨
રુએ દંપતી વેદના ઘણી, પાયા નંદજી જમુનાભણી;
સકે સર્વસ લૂંટી લીધું નથી, એહેવે રૂપે ધાયાં જસોમતી. ૧૩

જેમ વચ્ચે વિના વીહીલી ગાવંડી, શ્રીકૃષ્ણ વિના તેહિવી' માવડી;
 ત્રાહે પુત્ર ત્રાહે પુત્ર કહેતી જાય, પડે ધણું વળી જોડી થાય. ૧૪
 દ્રહ ઉપકંઠ આંખું સહુ કોય, અંપાવાનું સ્વળ કરી કરી જોય;
 દેખાડે ગોપ અંશુગ્રીએ કરી, આ ડાળ ચડી અંપાંચું શ્રીકૃષ્ણ. ૧૫
 અંપાપાત કરવા જસોદા ધાર્ધ, અંબા બળિભદ્રે રાખી સાહી;
 ઉપનંદે નંદ ગ્રહ્યા બળ કરી, રુચે જસોદા ગુણ ઓચરી. ૧૬

કકડું પદ્યું : રાગ-વેરાડી

જસોદા, વચન :—

માકારડું માણકડું રીસાંચું રે, સામળીયા,
 તાહારા મનમાં એ શું આંખું રે, સામળીયા;
 હું અપરાધી માતાને મૂઠી, શા માટે અંપાંચું રે સામળીયા—મા૦૧
 કાલિંદીનું કાળું પાણી, માંહે વસે કાળો ઠાળી;
 હવે આશ્યા તે રી મળવાની, કેમ આવે વનમાળી રે,
 સામળીયા—મા૦૨
 સંતાન રૂપીયું મ્હોટું ધન તે, કરમે લીધું લૂટી;
 મેં નવ જાણ્યું જતન કરીને, રતન પડ્યું કેમ છૂટી રે,
 સામળીયા—મા૦૩
 પુત્ર પામી હું છેલ્લે આશ્રમે, ઉછેરો પ્રતિપાળી;
 નીપનો રસ ઢળી ગયો, હું વિભેગ આગે ધાળી રે,
 સામળીયા—મા૦૪
 નાકે મોતી પાયે ઘૂઘરી, મોર મુગટ શિર ધારી;
 કરી રૂપ હું કહાંથી 'દેખું', હરિ આવે ગૌ ચારી રે,
 સામળીયા—મા૦૫
 ઠાને કુંડળ મુખમાં મોરલી, સાંભે ગોકુળ આવો;
 ભૂખ્યો છૌં કહી પેટ દેખાડો, મા કહી મુને બોલાવો રે,
 સામળીયા—મા૦૬

પીત પીછેડી કાછ કછે, મુજ કને નેતરું માગે;
હું ધરડી માને ઘાડી જાણી, કોણ વલોવવા લાગે રે,
સામળીયા—મા૦૭

તું પ્રાણેશ્વર તું ગોપેશ્વર, ગોપી દેહ કેમ ધરશે;
આજ સખાની કોણ વલે, આ ગાયો હીસી હીસી મરશે રે,
સામળીયા—મા૦૮

જિઝા જળમાં વાસો કીધો, પાણીમાં કેમ ગમશે;
મોર પોપટ પૂતળી તાહારે, રમકડે કોણ રમશે રે,
સામળીયા—મા૦૯

ઠાઈ તું ગયો ને હું જીવું છૌં, ઓછાં સગપણ માટે;
સાચું વહાલ તો તાર્હાં જણાએ, સાલળતાં હેડું ફાટે રે,
સામળીયા—મા૦૧૦

કાજપેં પાપાણ કઠિણ છે, તેપેં કઠિણ છે લોહડું,
વજ્ર તુલ્ય છે કાજળ માહારુ, લોકને શું દેખાડું મોહડું રે,
સામળીયા—મા૦૧૧

તે મખાંતર દડાતું કીધું, મનમાં દુઃખ ઠાઈ આંધું;
જિખળતું ગંધન આજ સાંભર્યું, તે માટે ઝપાંધું રે,
સામળીયા—મા૦૧૨

નંદ જસોઠા ગાય ગોવાળા, બ્યાકુળ મજની નાગી;
ચાર ઘડી પૂઠે સર્વે પડજો, હજધર રાખે વારી રે,
સામળીયા—મા૦૧૩

કંઠવું પંચમું : રાગ સામેરી

શુકલ કહે સુણ ભૂપતિ, જાણી મજવાસીતું દુખ;
ગોપ ગોપીને ધીરજ આપવા, હરિયે લીધી મોરલી મુખ ૧
નિજ ભક્તને આનંદ પમાડવા, જગાડવા સર્વ મળી,
ધોરે નાદે મહુવર વાઈ, પિંડાર પોડા ટાળી. ૨

- ચૌદ લોક તે શબ્દ પહેંતો, ધાર્ધ વૃંજની નારી;
બાર્ધ વધામણી વધામણી, કુશળ છે દેવ મોરરી. ૩
- પાતાળ મહિ વેણુ વાજે, છે કહાનને કલ્યાણ;
નંદ જસોદા થયાં બેઠાં, કામ આબ્યા પ્રાણ. ૪
- ગીત ગાય વૃજ સુંદરી, મુણી નાદ સુરસિ હીસે;
જળમાં ગુચ્છે ગોવાળીયા, કંઈ કરતાં કૃષ્ણ હીસે. ૫
- વાંસળીયે વૃજ લોકને, અમૃત પાયું વનમાળી;
તે ઘોર શબ્દને સાંભળી, ભડકી ભિક્ષો નાગ કાળી. ૬
- ગુચ્છે નાગેણુ નેહે ભરી, બાળકનું શું થાયે;
કેમ જીવશે એની માવડી, સુણી વાત જીવડો ભયે. ૭
- કહે ભોયંગને ભામની, કરો કૃપા ભોળા ભરતાર;
દયા આણો દીન બાણી, છે રંક નંદકુમાર. ૮
- કૂર રૂપે કૃષ્ણ જોયા, શત કૃષ્ણ કુંડવાળી;
ગોવિંદજી ખીહીતા નથી, વિશેષ વેણુ ધુધવાળી. ૯
- ગેડી લીધી એક હાથમાં, ઝુઝકાર્યાં કફુ કુમાર;
પાછા ખસી આઘા પસી, કીધો કૃષ્ણ ઉપર પ્રહાર. ૧૦
- જેઝિરકા વાગી ઘણી, ખડણા પામ્યો મણિ;
ધરપો કાળી કાળ સરખો, છે રીસ અંતર ઘણી. ૧૧
- ચંદ્રને જેમ રાહુ લેપે, સૂરજને જેમ મેહ;
તેમ કાળી નાગની કૃષ્ણ મધ્યે, સામળીયાનો દેહ. ૧૨
- જેમ મહાજળમાં રત્ન પડિયું, બાવળમાં ચંદન છોડ;
તેમ કાળી નાગનાં ગુછળાંમાં, બિરાજે રણછોડ. ૧૩
- લક્ષ્મીનાથ લીધા લટપટી, કરી કૃષ્ણનો કૂતકાર;
વિપત્તવાળથી જળ ભિકળ્યું, વરસે હળાહળ અંગાર. ૧૪
- છટકી છળીલોળ નીચકાં જ્યાં ગનગજાજી શીનાજ.

- ફરી છંદે મોરલી વજાડે, ફેરવે ગેડી હાથ. ૧૫
- કાળી નાગ કૃષ્ણ, કૂડે ચડ્યા^૧, ફેરે ફેણાધર સય;
હુંકાર જાએ ઝડપ નાજે, હરિ નહાના મહોટા યાય. ૧૬
- ચૂએ ગરલધારા કૂતકારા, કરે ઝગારા મણિ શીપ;
ઝગે નયણ તારા ઉભય સારા, કરે હોકારા જગદીશ. ૧૭
- ભ્રમ કહાડે ચંચ કાડે, દેખાડે વિખદંત;
અધર કરડે આંખ તરડે, મરડે અંગ અનંત.^૩ ૧૮
- હાંકે છંછેડી નિકટ તેડી, કરે ગેડી પ્રહાર;
પછે રીસ કીધી દોટ કીધી, લીધી ખાથ નંદકુમાર. ૧૯
- વનમાળી નાગ કાળી, લે સંભાળી ધાય;
પાતાળ ગાળે દીક વાળે, વિરાળે વૈકુંઠરાય. ૨૦
- અડવડે હેઠા પડે ને, ગડગડે જેમ મેહ;
પાછી પહાંની નવ કરે, સમાન ભેદા બેસ. ૨૧
- ચાર ઘટિકા જુદા હથું, પછે કોપિયા જહુસય;
પદ પ્રહાર કીધો પૃઠમાં, પડ્યો નાગ મૂર્છા ખાઈ ૨૨
- ગેડી વડે શત નાક ફાંડ્યાં, પ્રકંઠ પ્રૌઠ;
નાગ નાચ્યો, દોરડે, ઉપર પ્રભુ થયા આરૂઠ. ૨૩
- અમર કમળ પાતાળનાં, લીધાં લક્ષ્મીનાથ;
હડો લઈ નાગ હાંક્યો, પૂઠે નાગણીનો સાથ ૨૪
- સર્પણી સહુ વલવલે, મૂકો અમારો સ્વાર્મીન;
અમો ભિલુકી દાતાર તું, પ્રભુ આપ હેવાતંન. ૨૫
- કહ્યું નામાને કૃષ્ણજી, પૂઠે સ્તવે નાગણુ નાર;
જેજેકાર ગોપી કરે, પ્રભુ મીસર્યા જળથી બહાર ૨૬
- નિજ કંઠના હાર ત્રોડી, મુક્તાકુળે બંધાવે;
વેગળા રહી સહુ કોસ્તવે,^૧ પેણુ પાસે કો નવ આવે. ૨૭

- મૂકો અમારા નાચને નાગણી, સહુ દેા નાચે;
કાળી નાગની દુણા ઉપર, કૃષ્ણ ચેઈ ચેઈ નાચે. ૨૮
- ગોવાળા સહુ વેણુ વગાડે, ગીત ગાય ગોવાળી;
દેવતા જે જે કરે ને, નાચે વળડે તાળી! ૨૯
- અંતરિક્ષે નાચે અસરા, ગાય અંધર્વ ગીત;
સમ ઋષીશ્વર સ્તુતિ કરે, નાચ્યો નાગ દીધું નૃત્ય. ૩૦
- વિખધર ઘણું કોષે ચકિયો, વીંટાયો કૃષ્ણને દેહ;
સર્પમાં શોભે સામજો જેમ, ચંદ્ર ઢાંક્યો મેહ; ૩૧
- મૂક ભરી નખશિખ લગે; કરે ગોપ હાહાકાર;
શ્રીકૃષ્ણે પુરુષ કરમાં શ્રદ્ધી, ચાંપી દુણ પદભાર. ૩૨
- શરીર પુષ્ટ દીધું ઘણું, તડતડયું નાગનું તંન;
લુભ કહાડી પડ્યો ઠાગી, સર્પણી કરે સ્તવંન. ૩૩
- નાગણીયે નિજ બાળક મૂક્યાં, કૃષ્ણજીને શણું;
રંક સાસું જુઓ સ્વામી, નાગણી લાગે ચણું. ૩૪
- ઘણું ઉત્તમ તમો દીધું, ઉતાયો અરિનો દર્પ;
જદપિ સ્વામી અમારો પણુ, સાધ નોહોતો સર્પ. ૩૫
- અહંકાર બેહુનો જિતયો, પૂરણ પામ્યો પ્રહાર;
દયા કરો અમ દીનને, કૃપાળ નંદકુમાર. ૩૬
- ગોપ-ગોપી સ્તુતિ કરે, સ્તવે જમોદાનંદ;
સર્વની સ્તુતિ સાંભળી, જિતયાં શ્રીગોવિંદ. ૩૭
- નયણ ઢાળી પડ્યો કાળી, શત સુખે વહે જળધાર;
શ્રીકૃષ્ણ કંઠે આરોપ્યો, નાગણીયે કમળનો હાર. ૩૮
- કૃષ્ણ કૃપાએ સર્પ બિહ્યો, કરે સ્તવન દંડમણમ;
પણુ કહે એ સ્થાનક મૂદી, કર તું બીજે હામ. ૩૯
- સર્પ કહે સ્વામી કહાં વસું, ગરુડ સુજને ખાય;

શ્રીકૃષ્ણ કહે તું અમર થયો, કણા પર રમ્યા મારા પાય. ૪૦
 આ દ્રહનું જળ નિરવિખ કરી, જા રમણદ્વીપને મહાંય;
 ગરુડ તુજને નહીં હમે, કીધી કૃપા કેશવરાય. ૪૧
 પરિવાર સાથે પરવર્યો, રમણદ્વીપ ગયો કણાધર;
 થયું નિરવિખ જળ જમુના તણું, મળ્યો વેદ નંદકુંવર. ૪૨
 રાય પરિક્ષત પૂછતો, એક સંદેહ છે સ્વાર્મીન;
 કાળીનાગની જાળથી, બહુ વૃક્ષ થયા હહન. ૪૩
 હહમનો વૃક્ષ કેમ રહ્યો, તે વડો વ્યાસકુમાર;
 અમૃત પાન કરી ગરુડ, અવની આવિયો એકવાર. ૪૪
 સ્વભાવ છે પંખીતણો, બુદ્ધિએ અંચ કરી કાંઈ ભક્ષ;
 અમૃત ભરી અંચ હહમે ઘસી, માટે અમર થયો એ વૃક્ષ. ૪૫
 પરિક્ષત રાય પ્રસન્ન થયા, સંદેહ પામ્યો યાંત;
 સુધારપથે દ્રુમ રહ્યો, એ પ્રીછયું મેં વૃત્તાંત. ૪૬
 નાગહમણ જે સાંભળે, કેા વૃદ્ધ જોળન બાળ;
 તેહેને સર્પ ભય ઝિપજે નહીં, કૃપા કરે શ્રીગોપાળ. ૪૭
 એ નવમું ચરિત્ર પૂરણ હવું, ઉત્તમ નાગહમણ;
 પરિક્ષત આનંદ પામિયા, મુદિત અંતઃકર્ણ. ૪૮

વલ્લણ

માદ પામ્યો મહીપતિ, સુણી નાગહમણ મહિમાય રે;
 ભટ પ્રેમાનંદ કહે કથા, થયો પોહશ્યો અધ્યાય રે.

અધ્યાય ૧૭મો

કેડવું પદમું. રાગ દેશાબની ચોપાઈ

૧ પૂછે ભૂપતિ, સંદેહ એક નિવાર્યે જતિ;

ગરુડ સર્પને વેર કેમ થયું, એ દ્રહમાં કુહુંજ કેમ આવી રહું. ૧

શુકલએ વાણી ઝોચરી, એ પૂર્વકથા કહું વિસ્તારી;
 મૂળ કથા સાંભળીયે નૃપ, વિનતાનો ગરુડ, કદુનો સર્પ. ૨.
 દાસત્વનું દુઃખ પળી મન ધરે, ગરુડ નાગનું ભક્ષણ કરે;
 રમણુ દ્વીપમાં નવ કુળ વસે, ઝોચિતો ગરુડ આવી ઘસે. ૩
 શત સહસ્રને ઝડપી જાય, નાગ લોકનો ક્ષય બહુ થાય;
 પછે સર્પ માત્રે ક્રીધો વિચાર, નવ કુળનો યારો સંધાર. ૪
 ગરુડ જાગ્યો કરી ત્રિવેક, તુને નિત્યે સર્પ આપવો એક;
 વારા ક્રીધા નવ કુળ મહાંય, તે ગરુડભણી આકૃષ્ટીએ જાય. ૫
 કાળીનો આળ્યો એક વાર, સર્પે મનમાં કયો વિચાર;
 શત કૃણાનો ગર્વ મન ધર્યો, કુટુંબ લઈ કાળી પરવર્યો. ૬
 માહારું કોઈ મરે તો મહિમા કર્યો, તવ ગરુડ પક્ષી પૂઠે ધર્યો;
 કુટુંબ સાથે સર્વ આગળ કર્યો, કાળી વહરવા પાછો ફર્યો. ૭
 ઘોર જુદા મારગમાં થાય, વહરતો કુટુંબ લેતો જાય;
 ગરુડ ઉપર દ્રેષ્ટ કરે, પણ કાળી સહુની રક્ષા કરે. ૮
 અંત્ર મહાર કરે પળી ધણા, નાખે કોટ કંટકારે કૃણા;
 કોઈ રૂપ થયો જગ જન, એહેવે આળ્યું વૃંદાવન. ૯
 જર્જ દ્રુહમાં બેઠો કાળી નાગ, મરે ગરુડ બે મૂકે પાગ; ૧૦
 શાપલય અંતરમાં ધર્યો, પછે ગરુડ હારી પાછો ફર્યો. ૧૦
 શુકને પૂછે પરિક્ષત રાય, પક્ષીને શાપ કેનો દ્રુહ મહાંય,
 છે ત્રૈલોકમાં ગરુડની ગતિ, એ દ્રુહમાં કાં પેસાતું નથી. ૧૧
 શુક કહે માંમળીયે રાય, બ્રહ્મશાપનો કહું મહિમાય;
 એ દ્રુહ ઉપકંઠ તપનો ઠામ, રહેતો ઋષિ સૌમરી નામ. ૧૨
 જળમાં મચ્છ હૂતા અનેક, તેહેમાં શ્રેષ્ઠ હૂતો મચ્છ એક;
 મીન નિર્મળ જળમાં રમે, તે ઋષીશ્વરનાં મનમાં ગમે. ૧૩
 ઘઈ મચ્છ સંઘાયે માયા ઘણી, ગરુડ આળ્યો તે દ્રુહ જાણી;

અંચ પ્રહાર તે, જળમાં કીધો, મોહોટો મચ્છ મુળમાં લીધો. ૧૪
 સૌભરીએ દીકું, પ્રત્યક્ષ, કીધો મચ્છ ગરુડે ભક્ષ;
 મરણ્યુ થયું વૃદ્ધ મચ્છતણું, પરિવાર તેહેનો રાયો ઘણું. ૧૫
 વળી તે મચ્છનું મંડયું લોજન ક્રોધરૂપ થયા ઋષિજન;
 સૌભરી, કહે પક્ષી દુર્મતિ, માહારી તુને મર્યાદા નથી. ૧૬
 જળચરની તું હિંસા કરે, પરમાંસથી ઉદર ભરે;
 ફરી આ દ્રહમાં મૂકીશ ને ચર્ણ, તો ગરુડ નિશ્ચે પામીશ મર્ણ. ૧૭
 પરિક્ષતને કહે શુક જાતિ, માટે ગરુડે તહાં અવાતું, નથી;
 તે શાપ ભેગનો, જાણી લાગ, માટે આવી પેઠો કાળી નાગ. ૧૮
 એ કથાપ્રસંગ શાપનો કહ્યો, પ્રસંગ પરિક્ષત રાજ, થયો;
 સ્વામી કુટુંબ કાળીનું નીસર્યું, પછે શ્રીકૃષ્ણે તહાં શું કર્યું. ૧૯
 શુક કહે સાંભળ રાજન, મૌઢ કર્મ કીધું ભગવાન;
 સર્પ વળાવી ગોકુળરાય, માતપિતાને નમિયા પાય. ૨૦
 લેટ્યાં જસોદા આરત ઘણી, મળ્યા રામ લેટ્યાં રાહિણી;
 દીધાં ગોપ માત્રને આલિંગન, ગોપીને કીધું આશ્વાસન. ૨૧
 ફેરવ્યો ગૌને વાંસે હાથ, નંદે ઉછંગ લીધા શ્રીનાથ;
 કેટલાએક સંકટપ કીધાં દાન, બળિભદ્રે ઓળખ્યા ભગવાન ૨૨
 શરીર જૂએ માતા જસોમતી, સર્પનો ડંશ તો દીસતો નથી;
 રખે વિષ ચડ્યું હોય સામળવાન, જૂએ તળુઆં તપાસી ચાંપે કાન. ૨૩

અદ્ભુત માયા પ્રભુજીતણી, શુકજી કહે કેમ શકું લણી;
 તહાં મળી બેઠા ગોપીગોવાળ, તે સ્થાનક થયો સાયંકાળ. ૨૪
 ગોપને કહે નંદ મહારાજ, આંહાં વિશ્રામ કરો સહુ આજ;
 તવ નંદરાયનું માન્યું કહ્યું, સહુ કેા જમનાતટમાં રહ્યું. ૨૫
 નિશાએ સુખ પામ્યા આહીર, શીતળ વેળુ શીતળ નીર;

રાયને શીતળ વાય સમીર, બેઠા ગોપવૃંદમાં શ્યામશરીર. ૨૬
 કૃષ્ણગોષ્ઠ વલ્લભ સહુને ગમે, કોઈએક સૂતા કેઈ જગે તે સમે;
 શુકલ કહે સાંભળ ભૂનાથ, તહાં અગ્નિ આવ્યો અકસ્માત. ૨૭
 છે દારુણ દાવાનળની જ્વાળ, નહીં ધેન નાઠા ગોવાળ;
 નાસે ગોપી કટિ લીધાં બાળ, ભઠકતાં વચ્ચે દેતાં દાળ. ૨૮
 તાપે જમના જળ બિકળે, મચ્છ કચ્છ દાધા બિછળે;
 વનવેલ ગાજે ગડગડાટ, તાપે દ્રુમ ફાટે ચઢચઢાટ. ૨૯
 અશિનવાળા ગોપને કુપી, વૈશ્વાનર સરખી વેળુ તપી;
 વૃંદાવન પાવક પરજીયો, ગોવાળ પૂઠે વીટી વળ્યો. ૩૦
 ગોપજ્ઞાતિ સર્વે વ્યાકુળ થઈ, પ્રભ હરિશરણાગત ગઈ;
 કરે વિનતિ સરયે કરજોડ, રાખ્ય રાખ્ય સ્વામી રણછોડ. ૩૧
 ગોવિંદને ઘેરી ગોપી રહી, શીતળતા હરિચરણે થઈ;
 બાળક પ્રભુને રકપે ચહડે, મુરખિ પ્રભુને પાયે પડે. ૩૨
 બહુ સહ કરે વાહરુ ફરે, નંદણ નયણે આંસુ ભરે;
 ત્રાહે ત્રાહે જસોદાણ કરે, હળધર હરિની સ્તુતિ ગ્રિયરે. ૩૩
 દેવલોક સહુ વ્યાકુળ થયો, તીવ્ર ધૂમ્ર આક્રમે ગયો;
 પછે નિજ ભક્તનું દુળ જાણી, શ્રીકૃષ્ણ કહે કરુણા આણી. ૩૪
 તમે ગોપ માત્ર મીચો લોચન, આકેણીયે રમશે હુંતાશન;
 નયણે કર દીધા સર્વ કોય, અંશુળી ચાળે હેરી જોય. ૩૫
 સહુ ગોપ ગોપી મન સ્વ દેહ ધરે, કેમ સમાધાન સામળીયો કરે;
 પછે પ્રભુએ આકર્ષણ કીધો, દાવાનળ મુળભાહે લીધો. ૩૬
 તે આકર્ષી આગ્યો હુંકડો, પીધો અગ્નિ જેમ પલ ધૂટડો;
 પણ માત્ર વિલંબ ન થયો, ન જાણીયે પાવક કહાં ગયો. ૩૭
 ગોપ થયા સર્વ કંપાયમાન, દાવાનળ કેમ કીધો પાન,
 ફરી માયા પ્રભુએ વિસ્તરી, આશ્ચર્ય ગોપ ગયા વીસરી. ૩૮

- પ્રહાર કીધો પ્રલંબ સ્કંધે, ૧ મહાબળે-બળદેવ, ૭;
 પથો પ્રલંબ એક ગડદે, પ્રાણ ગયા તતખેવ ૭. ૨૧.
 જેજેકાર થયો વૃંદાવન, ભેટયા બન્યો ભાઈ ૭;
 ધન્ય ધન્ય કહે ગોવાળા, બણ્યો રામ મહિમાય ૭. ૨૨.
 પ્રલંબ દેહ લગાડી કીધો, કીધું જુદું વૃંદાવન ૭;
 ભૂમિભાર ઊતાર્યો અન્યત, કીધાવ્યો રોહિણી, તંન ૭. ૨૩
 પુષ્પવૃષ્ટિ કીધી સહુ દેવે, વિખાણ્યા કેશવ રામ ૭;
 અસુર મારી સુરભિ ચારી, ગયા ગોકુળ ગામ ૭. ૨૪
 ઘેર ઘેર વાત કરે ગોવાળા, વિખાણી વિખાણ ૭;
 અગિભદ્રે આજ પ્રલંબ માર્યો, મુઠિયે લીધો પ્રાણ ૭. ૨૫.

વલણ

- પ્રાણ લીધો એક મુઠિએ, હજારનો મહિમાય રે;
 ભટ પ્રેમાનંદ કહે કયા થયો, અષ્ટાદશમો અધ્યાય રે. ૨૬

અધ્યાય ૧૯ મો.

કડવું ૧૦૪ : રાગ સારંગની ચોપાઈ

- શુક કહે સુણ પરિક્ષત રામ, શ્રીકૃષ્ણ ચરાવે વનમાં ગાય;
 નિત પ્રત્યે લીલા નવનવી કરે, દ્વાદશ વનમાં પ્રભુ ૭ કરે. ૧
 મધ્યાહ્ન વેળા વનમાં થઈ, ગાયો ચરતી વેગજે ગઈ;
 ક્ષેત્ર હૂતું એક સરોડાં તણું, બડુ બળ તે વનમાં ઘણું. ૨
 તે વનમાં ગયા ગૌ ધનં, લાગો દાવાનળ હુતાશનં;
 ગોપ સાથ સહુ છે વેગજો, ગૌ પૂઠે પાવક વીટી વળ્યો. ૩
 અનળ પ્રળળ વાસુ છે ઘણો, યનો તીવ્ર તાપ દાવાનળતણો;
 પિત તન સુરભિનાં થયાં, પ્રસ્વેદનાં બળજિંદુ વહ્યાં. ૪
 ે ગાય નાસે અરીપરી, ન શકે અગ્નિ આગળ નીસરી;

ભાં શદ સુરભિ ભાજે, એકેક પર જઈ કોટ નાજે. ૫
 ધાઈ ધાઈ સહુ ટોળે યાય, કહાડી 'જીલ પડે ભૂમિમહાંય.
 શ્રીકૃષ્ણ ધ્યાન સુરભિ સહુ ધરે, ઊકળી અકળાઈ આંસુ ભરે. ૬
 અકાશ સર્વ ધૂએ આવયું, આચ્છાદી ભાનુ અંધારું કયું;
 ફાટે વાંસ વૃક્ષ ચડચડે, બળે પાંખ પંખી તરફડે. ૭
 મશક શશક મૃગ પામે ત્રાસ, ફાટે ફણા સર્પ મૂકે શ્વાસ;
 છીટ પતંગ દહા કઈ કોટ, ઊઠે પૂઝના ગોટેગોટ. ૮
 તે જગાળા જઈ પહોંતી આકાશ, બળભદ્રે વિનંબ્યા અવિનાશ;
 સ્વામી કાંઈ એક આરિષ્ટ થયું, મહા હર્વનમાં ગૌધન ગયું' ૯
 ધૂઆવરણ બ્યાધ્યુ વન વિષે, ભાઈ સુરભિ પીડા પામે રમે;
 એહેવું સાંભળી ઊઠયા હયાળ, ધાયા સમકૃષ્ણ સહિત ગોવાળ. '૧૦
 સહુ સરોડાના વનમાં ગયા, દેખી દાવાતળ વિસ્ત્રે થયા;
 વહિએ ઘેરી દીઠી ગાય, તહાં રૂએ ગોપ પછાડે કાય. ૧૧
 શ્રીકૃષ્ણસ્તુતિ કરે ગોવાળ, પ્રભુ પશુની 'લીજે સભાળ;
 આપણું જીવિત તે ગૌધન, તેહેને દહે છે હુંતાશન. ૧૨
 ગાય વિના ઘેર કેમ જઈએ, માતાપિતાને જઈ હું કહીએ;
 વલ્લવલીને વાછરુ મરે, માત વિના હેહ કઈ ઘેર ધરે. ૧૩
 જો દંબ વૃંદ સુરભિનુ થયું, તે ગોપવર્ગનું જીવન ગયું;
 એહેવું કહી રાયા ગોવાળ, તવ હયા દીધી દીનદયાળ. '૧૪
 પછે વેણુ વળાડી બૈકુઠરાય, શ્વાન કરી સહુ તેડી ગાય;
 હરિ જોવા હેત સહુને આબુ, અગ્નિજ્વાળા માંહે ઝંપાબુ. ૧૫
 દહનભય સુરભિ વીસરી, હરિ મળવા પાવકમાં નીસરી;
 એક રામ તેહેનું નવ દણ, 'ગૌવૃંદ ગોવિંદ પાસે' ગયું. ૧૬
 તે વ્યાકુળ થઈ હિંસારવ કરે, પ્રસ્વેદ 'જળમી' ધારા ઝરે;
 તે પાયે પડવા મહરજે હીંડી, જ્યાં રાખે કરે પાવકે પીડી. ૧૭

ફેરવે હાથ હરિ પાસે તેડી, પરિતાપ તણી વેદના ફેડી;
 અહી કંઠ ગૌ હૃદયે લીડી, હરણી ડાલી ખાંડી મીંડી. ૧૮
 કાળરી કાળી ને કલોડી, વાંસળી નાદે સહુ કો દોડી;
 હરિચરણે ગૌ આવી સકળ, ગૌ પૂઠે ધાયો દાવાનળ. ૧૯
 વૃક્ષતણી લતા પરજળે, આગળ ગૌ પાવક પૂઠળે;
 હાંહાકાર કરે ગોવાળ, નહાસો રામ કૃષ્ણ એ આવી જવાળ. ૨૦
 ગોય ગોપની પીઠા ઘણી જાણી, પછે પરમેશ્વર જોડ્યા વાણી;
 તમો સખા સહુ મીચો લોચન, નિવારણ થાયે હુતાશન. ૨૧
 નેત્ર ઉપર દીધા ગોપે હાથ, જૂએ હેરી શું કરે છે નાથ;
 ક્રોધ રૂપ કીધું જહુરાય, પાવક લીધો બેહુ કર મહાંય. ૨૨
 મુખમા મૂક્યા હુતાશન, પયની પેરે કીધો પ્રાશન;
 જેમ સમુદ્રમાં પડે વીજળી, તેમ અગ્નિજ્વાળા ગોવિંદે ગળી. ૨૩
 જેમ અગસ્ત્યે પીધો સાગર, તેમ પાવક પીધો નંદકુંવર;
 વારતા સ્વપ્ન સરખી થઈ, શું દાવાનળ અહીં હૂતો નહીં. ૨૪
 કૃપાદષ્ટે જોયું કમળયક્ષ, થયાં નવપદ્મવ વનના વૃક્ષ;
 પછે અમર સ્તુતિ કરે અંત્રક્ષ, પાવક પીધો જોતાં પ્રત્યક્ષ. ૨૫
 પછે ગોવાળે ઉઘડ્યાં નેત્ર, દીકું ભાડીર વનતું ક્ષેત્ર;
 ગોવાળા વિચારે મનમહાંય, આપણ કેમ ફરી આવ્યા અહાંય. ૨૬
 ગોવાળે જાણ્યું તતજેવ, નંદપુત્ર તે દેવાધિદેવ;
 અવિગતિ દીસે અકળ, એણે જોતા પીધો દાવાનળ. ૨૭
 એ સાક્ષી ત નાથ નરહરિ, એહેને કેમ માન્યે માનવ કરી;
 સર્વથા એ વેકુંઠરાય, ગોવાળા સહુ લાગા પાય. ૨૮
 શ્રીહરિએ માયા વિસ્તરી, ગોપ જ્ઞાન ગયા વીસરી
 સખા ભાવ ગોવાળે ધર્યો, બ્રહ્માભાવ મનથી નિસર્યો. ૨૯
 અદ્ભુત લીલા હરિએ કરી, સંજ્યાએ ગોકુળ આજ્યા ફરી;

વિરહે વ્યાકુળ મજમુંદરી, એક દિવસ બલે ચોહો જુગ કરી. ૩૦
 તે આતુર ચર્ધ ઊભી ધારણે, પ્રભુદરશણ કરવા કારણે;
 ઘેર ઘેર વારતા ગોષે કરી, આજ મરણથી સુરભિ ઊગરી. ૩૧
 મહતકર્મ દીધું બગવાન, દારુણ દાવાનળ દીધો પાન;
 શુકલ કહે સાંભળીયે સય, એ વહિમશ કહ્યો મહિમાય. ૩૨
 એ દશમ લીલા પરમ પવિત્ર, કહેવાયું દ્વાદશમું ચરિત્ર;
 એ અધ્યા ભણે વા સાંભળે, ત્રિવિધ તાપ તેહેના સઘ ટળે. ૩૩

વસણ

ટળે તાપ શ્રોતા તણા, એ કથાનો મહિમાય રે;
 ભટ મેમાનંદ કહે કથા, થયો ઝોગણીસમો અધ્યાય. ૩૪

અધ્યાય ૨૦ મો

કહ્યું ૬૧મું : રાગ મહાર

ગોવિંદ ચરિત્ર કહે ગર્ભજોગી, સાંભળીયે બૂપાળ લુ;
 અદ્ભુત લીલા વૃંદાવનની, વરણ્યું વર્ષાકાળ લુ. ૧
 શ્રીગોકુળમાં ગાણ ગાણ, વરસે છે વરસાદ લુ;
 તેહેવામાં ગૌધેન ચરાવે, રામ કૃષ્ણ બે બ્રાત લુ. ૨
 ગાને ઘન વીજગી બહુ ચમકે, ઘાય અંધારું ઘેર લુ;
 હુંસ ચાતક જોલે બપેરા, નાચે કળા કરી મોર લુ. ૩
 અમ્રત સ્વરે કોકિલા જોલે, બ્રમર કરે ગુન્તર લુ;
 અબ્રધટાને દેખી નહાસે, વચ્ચ કરે હિંસાર લુ. ૪
 આદિત ઉઠગણ ઈંદુ આચ્છાદા, વાહળી ગઈ સર્વ બ્યાપી લુ;
 અનંત જંતુ ઉઠ્યા અવનીમાં, સૃષ્ટિ વિધિએ થાપી લુ. ૫
 કીટ પતંગ આણી પંચવરણાં, મંડુક કરે ગુણ શોહાર લુ;

- નીલાં તૃણ ચયાં અવનીમાં, ઉદયાં દ્રુમઅંકેરઃ ૭.
 નવીન પત્ર કુસુમ નાનાવિધિ, 'નદીએ આવ્યાં પૂર ૭;
 'નદી' તટ ઊભા ગોવાળા, 'તે વાંચ વેણુ મધુર ૭. ૭
 કાદવે મોરંગ પુરાણા, વેપારીએ મૂક્યાં વેપાર ૭;
 આશ્રમ કીધા સંન્યાસીએ, એક સ્થળ રહેવું માસ ચાર ૭. 'તે
 નાનાં' વ્રત કરે 'સહુ' નારી, તાપસ બેઠા મોળે ૭;
 શ્રેવણ કૌતંભ પૂજન પ્રતિમા, વંણાશ્રમ ધર્મ પાળે ૭. ૮
 દ્વગણા દ્વધ કરે છે સુરભિ, ચરે નીલાં તૃણ ૭;
 કર જ્યેષ્ઠિકા વાળે લંગોટી, વન નય અશરણશર્ણુ ૭. ૧૦
 ઝંડી વરસે 'મેહુવલી'યો, 'નયણે' સૂરજ ન સૂઝે ૭;
 વૃક્ષ તળે ઊભા અવિનાશી, ટહાડે ઘરઘર ધ્રુવે ૭. ૧૧
 ઉપર જળ તળે જળ વહે છે, નથી બેસવતો કામ ૭;
 પલાશપત્રના ટોપ કરી, ધરે મસ્તક કેશવ રામ ૭. ૧૨
 સાંજ સમે આવે શ્રીગોકુળ, પૂર લયાં વહે નાળાં ૭;
 કો તરે તૂમડાં કટિએ બાંધી, ગોપુચ્છ વળગે ગોવાળા ૭. ૧૩
 સામળીયાને સામા આવે, તારા લેઈ નંદરાય ૭;
 સંસારતારણ બીહે નદીમાં, બેઈને મૂકે પાય ૭. ૧૪
 કોટિ કૌતક કરે કમળાવર, સુણ પરિક્ષન રાજન ૭;
 એ તો વર્ષાકળની કહી લીલા, કહું શીતકાળ વરણન ૭. ૧૫
 હવે હું વણ્ણુ' ચોખા ચરદકાળની, આવ્યો આશ્વિન માસ ૭;
 તિમિર નિવર્ત્યુ' અબ્રઘટાનું, ચર્ચુ નિર્મળ આશય ૭. ૧૬
 પ્રગટ ઉડગણ ઇદુ જાસે, મહાજ્યોતિ કરે માતંડ ૭;
 રવિકિરણે પંક સુકવ્યા, નિર્મળ કીધા નવખંડ ૭. ૧૭
 નિર્મળ નળ 'ચયાં' સર્વ સરિતાનાં, પોયણ પંકજ ઉઘડિયાં ૭;
 ઉત્પત્તિ' થઈ મુક્તાક્ષની, સ્વાતિજિહ્વુ' જહ્નુ 'પડિયાં' ૭. ૧૮

પશુ પંખિણી ઘર્ષ સગભાં, નવીન છત્ર અવતરિયા છ;
 નિજ નાચથી પતિવ્રતાએ, ગર્ભ ઉદરે ધરિયા છ. ૧૯
 પર્ણકુટી તણ ઊઠીને ચાહ્યા, તીર્થ કરવા સંન્યાસી છ;
 આગિયા ઊઘડ્યા કાઠવ સૂક્યો, ઘર લીપે પુરવાસી છ. ૨૦
 નૌકા મૂકી સમુદ્રમાંહે, વેપાર કરે વેપારી છ;
 વિવાહ કર્મ કરે વર્ણ આરે, ગીત ગાય શુભ નારી છ. ૨૧
 જમ હોમ ઘાયે વેદાધ્યન, દાન આપે દાતાર છ;
 ભક્ત મુકાયે માયાથી જેમ, અબ્રથી મુકાયો સૂર છ. ૨૨
 વૈષ્ણવે મહોચ્છવ કીધો, શંગાર્યાં દેવસ્થળ છ;
 નવાં અન્ન આબ્યાં નાનાવિધ, નવાં કુસુમ ને ફળ છ. ૨૩
 વેપારીએ શામાંતર કીધાં, પરવરિયા પરદેશ છ;
 એ શીતકાળતું છે વરણન, લીલા શ્રી હૃપીકેશ છ. ૨૪
 શરદ સમે વૃંદાવન માંહે, વિકૃત વેણુ વળડે છ;
 મેહ ઉપલવે મજ વનિતાને, કામાગ્નિએ દગડે છ. ૨૫

વલણ

જગાડે કામ શ્યામમુંદર, શુક ઠહે સાંભળ રામ રે;
 ભટ પ્રેમાનંદ ઠહે કયા, ઘયો વીસમો અધ્યાય રે. ૨૬

અધ્યાય ૨૧ મો

કંકણું ફરમું : રાગ ગોડીની દેશી સજનીની ચાલ
 શુક ઠહે સાંભળિયે રાજ, વાયે વેણુ મુંદરશ્યામછ;
 વ્યાકુળ ઘર્ષ છે મજની નારી, પીડે પાપી કામ-વેણુ વાજે છે.
 મજવાને તરસે મન, દેહડી દાઝે છે;
 વહુવાડુને મરગાદ, મનકું લાજે છે; ૧

નંદનંદનની વાંસલડી રે, વિરહ તણે ભંડાર છ;
 મન હીસે છે હરિ મળવાને, પણ પીઠે લોઝગાર-વેંમં ૨
 આશ્વિન માસ કુસુમ બહુ ફૂલ્યાં, ગોવિંદ ચારે ગાય છ;
 મોહન ચરણે મન જઈ બેઠું, દેહ રહ્યો ઘર મહાંય-વેંમં ૩
 અમૃતપે અદકેરો મીઠો, વાંસલડીનો નાદ છ;
 દેવકન્યા કાંઈએ ન પ્રીછે, ગોપી બણે સ્વાદ-વેંમં ૪
 કેા જળ ભરવા મસે ગઈ જમુનાછ, પાણી ટીધું રેડી છ;^૧
 વૃંદાવન ઊભી જઈ અળખા, તૂટી ઘરની બેડી-વેંમં ૫
 કેા એક નીસરી વાછડુ પાવા, કેા ગઈ પટકૂળ ધોવા છ;
 કેાઈએ મમ ટીધું નહાવાનું, ઇચ્છે હરિપદ જોવા-વેંમં
 સકળ સ્ત્રી ટોળે મળી કહે, કેમ કરી જઈએ બાઈ છ;
 છે ગોવાળા સામળીયા માથે, કહોના પુત્ર કહોના ભાઈ-વેંમં ૭
 ધિક્ પુત્ર ને ધિક્ સહોદર, ધિક્ પટો સગાં પિત્રાઈ છ;
 એ સગાં સરવે શઠ બણવાં, હરિદરશનનાં અંતરાર્થ-વેંમં
 પ્રેમ જોળે મજવનિતાનો, શુક કહે સાંભળ ભૂપ છ;
 પ્રેમાનંદ પ્રભુ રામને મળવા, લે ગોપી પુરુષનાં રૂપ-વેંમં ૯

કંકણું ફડમું : રાગ ગોડી દેશી ફેર

કાલિદીને કાંઠે રે, ઊભી રહી મજનાર;
 વિભેગ દમે દીનાનાથનો રે, નેત્રે ભરતી વાર. ૧
 બાઈ નિકટ વાળે વાંમળી રે, હરિ સાથે જાત કુમાર;
 કેમ મળિયે જીવન કૃષ્ણને રે, ધિક્ અળખાનો અવતાર. ૨
 ધન વૃંદાવનની વેલડી રે, ધન વૃંદાવનની ધર્મ;
 અમો તૂણ ચર્ચ નવ અવતરી રે, ઉપર ચાલત હરિનાં ચર્ચ. ૩
 શાને કહેત પ્રણા તુંને રે, જો જનમ વાંચનો રેત;

૧ પાનું પ.૧૧ી ટીપુ રેઈ છ.

(અમે યાત વિઠ્ઠલની વાંસળી રે, તો અધસ્તથો રસ લેત. ૪
 ગોપી ગુંજ શે' ન અવતરી રે, હરિ કંઠે યાતી હાર;
 વિધિ અમને આપ્યો નહીં રે, પશુપંખીનો અવતાર. ૫
 ધન મૃગ વૃંદાવન તણા રે, જે સાંભળે મોરલીનાદ;
 દસ્તુરી ઘર્ષ વેણુ રસ તણી રે, કે રસિયો જાણે સ્વાદ. ૬
 અમે કાં નવ સરજ પંખિણી રે, કરતી છબીલાને છાંય;
 અમે કાં નવ નિરમી જ્યેષ્ઠિકા રે, રહેતી હરિતણાં કર મહાંય. ૭
 સ્વર્ગતણુ સુખ ભોગવેં રે, ધન્ય વૃંદાવનનાં જાડ;
 જે યાત અમે વનવેલડી રે, તો માનત પ્રહાનો પાડ. ૮
 આજ અમને શે' નવ આપ્યો રે, હડા તણો અવતાર;
 અમે મહાસુખ કરીને માનતી રે, પ્રભુ કરત ગેડીનો પ્રહાર. ૯
 નંદ ગૃહે દાસી નવ અવતરી રે, તું ભૂલ્યો પ્રહારદેવ;
 કૃતારથ યાતી અમે રે, તો કરતી હરિની સેવ. ૧૦
 છે આતુર અલિલાયે ભરી રે, વિરહે પૂરણ મજનાર;
 ભક્તિ જાણી તહાં આવિયા રે, ભક્તવત્સલ દેવ મેસાર. ૧૧
 કંઠર્પ રૂપ દેખાડિયું રે, સહુ ગોપી લાગી પાય;
 કોણુ ઈચ્છા રાખે મન વિષે રે, પૂછે વૈકુંઠરાય. ૧૨
 લજ્જા સંજુક્ત ગોલી સુંદરી રે, અમે પ્રગટ કેમ કહેવાય;
 સુખ વાંચું છૌં કમળાવણું રે, તે કૃપા કરે કૃષ્ણરાય. ૧૩
 હરિ કહે સુણો સુંદરી રે, આવરો કાત્યાયની વ્રત;
 છે મહિમા મોટો વ્રતનો રે, મનવાંચિત પામશે તત. ૧૪
 અંતર્ધાન થયા એહેવું કહી રે, સહુ ગોપી આવી ઘેર;
 કાત્યાયની વ્રત આરંભિયું રે, સાથે પ્રભુ પામ્યાની પેર. ૧૫
 હરિચરણે ચિત્તબુદ્ધિ સહી રે, વ્રત કરે મજનાર;
 શુકલ કહે રાય સાંભળો રે, ગર્ધ ગોપી કમને પાર. ૧૬

વલ્લભ

અકર્મ ખળ્યાં સકર્મથી, વશ કીધા વૈકુંઠરાય રે;
લટ પ્રેમાનંદ કહે કયા, થયો એકવીશમો અધ્યાય રે. ૧૭

અધ્યાય ૨૨ મો

કહેવું દૃઢમું : રાગ મારુની ચોપાઈ

સામળિયે શિક્ષણ તો દીધું, મજ સુંદરીએ મત દીધું;^૧
જઈ જમના કરે પ્રાતઃસ્નાન, આપે વિપ્રને ઉત્તમ દાન. ૧
કરે ભોમે શયન દેહ દમતી, અલવણ ભોજન નિત્યે જમતી;
ધૂત દીપક અહરનિશ રાખે, કૃષ્ણ કૃષ્ણ ફરી ફરી ભાખે. ૨
કરે અખોટ પટ પરિધાન, પળમાત્ર મૂકે નહીં ધ્યાન;
ક્રોધ પ્રમાદ મૂકયા વરજ, ગોપવધૂ પાળે બ્રહ્મચરજ. ૩
પૂજે અશ્વત્થ તુળસી ગાય, પૂજે વૃદ્ધ વિપ્ર ઋષિરાય;
સર્વત્ર રાખે કૃષ્ણનો ભાવ, હરિચરણે છુદ્ધિ દલાવ. ૪
પૂરણ મત થયું એક માસે, ભક્તિ ભણી શ્રીઅવિનાશે;
ગોપી ટોળે મળીને વિભાસે, માનવાંચ્છિત ફળ કેમ ઘાશે. ૫
ચાલો વૃંદાવનમાં જઈએ, અલિલાળ પ્રભુને કહીએ;
એકત્ર થઈ મજનારી, ગઈ નહાવા સર્વ સહવારી. ૬
ધમ્મે મેળાપ પ્રભુનો થાવા, હરિ આવશે સુરભિ પાવા;
કાલિદીનો દ્રહ કાળીવાળો. છે કદંબ વૃક્ષ ચોખાળો.
તહાં ગોપવધૂ કરે સ્નાન, નહાતાં થયા જંત્રમધ્યાહ્ન;
મન માધવચરણે મળે, નારી નાહે જળમાં નગ્ન. ૮
થઈ નિર્લેજ નાચને નેહ, નથી સૂતતંતુ એક દેહ;
ખોલે વિવિધ વ્યંગ રસવાણી, અહી તરંગ ઉછાળે પાણી. ૯
એકેકને વળગે તરતી, અચ્છની ચેરે જળમાં ફરતી;

જુએ વાટ વિકૃલની નારી, એહેવે આલ્યા દેવ મોસારિ. ૧૦
 બિલા રહી જોઈ સદુ શ્યામા, પરબ્રહ્મ અતિ સુખ પામ્યા;
 નિર્લજ નગ્ન નયને નથી નીરખી, તહાં લગી નહીં ઘાય મુજ
 સરખી. ૧૧

એહેનું હું તું અંતર ટાળું, પછે કમળાલાવે ભાળું;
 નથી દેખતી કોઈ ગોવાળી, વસ હરિયાં શ્રીવનમાળી. ૧૨
 ખાંધો ગાંઠડો શ્રીગોપાળે, ચહડી જોડા કદમની ડાળે;
 સ્ત્રીનાં એહેન જૂએ મહારાજ, વિચારું ને મુકાવું લાજ. ૧૩
 પછે ખંખાર્યા આનંદકારી, તવ ઝગડી બીડી મજનારી;
 કોઈ એક પુરુષતણે ખંખારે, માંહોમાંહે નાર કરે અણસારે. ૧૪

વક્તવ્ય

સમસ્યા માંહોમાં કરે, અંશુળી સુખમાંહે ધરી રે;
 ખાઈ પુરુષ કો આવ્યો સહી, વસ પેહેરે સર્વ મુંઢરી. ૧૫

કહવું ફપસું : રાગ મારની દેશી ફેર

લાજ મજની નાર, ચિતા મન ધરે;^૨
 પુરુષ દેખશે દેહ, બાહર કેમ નીસરે. ૧
 વિરમે ઘઈ કરે વાત, નિર્લજ છેક ઘયાં;
 કેમ નગ્ન નાશું ઘર, પટકૂળ તે સર્વે ગયાં. ૨
 નથી આવી વાયુની વેળ, વસ બિલ્યાં જાણીએ;
 એ નોહો મનુષ્યનું કામ, કર્મ દેવનું ગણીએ. ૩
 ઘસે હાથ ધૂણે શીય, મજજન ગાપડાં;
 છે મહોટો લોભી ચાર, ન મૂક્યાં બે કાપડાં. ૪
 આવ્યા હસે સો પંચાસ, ખાંધી ગયાં ગાંસડી;
 કેમ બિગરે ચરણાં ચીર, ન મૂકી નાચછડી.^૩ ૫

કેમ જઈએ ખાઈ ઘેર, હયાં વસ્ત્ર વેગીએ,	
કે આણી આપે વનકૂળ, પાનડા પહેગીએ	૬
હવડાં થયા મધ્યાન, નિશા છે વેગળી,	
પ્રગટશે શઠ ચંદ્ર, નિશા થશે નિર્મળી	૭
કોણ દુષ્ટે કીધું કર્મ ^૪ ન જાયે કપટ કળ્યુ,	
વસ્ત્ર જતે ગઈ લાજ, કાત્યાયની વ્રત ફળ્યુ	૮
મૃગનયની ચોદિશ જોય, કરુણા દીલજો,	
જેણે લીધાં હોય પટકુળ, હરશણ દીલજો.	૯
અમે અખળાનો અવતાર, લાજે જઈ મરી,	
પુરુષને નહીં જોડ, હી કે કોપીન ધરી	૧૦
અખળાના અવેવ, રાખ્યા ગુપ્ત લલા,	
નારી નરકને કુંડ, પુરુષ હોય નિર્મળા	૧૧
અમે લાગું તાહારે પાય, અખળા આતુર હવી,	
કેમ નીસરીએ અમે ખહાર, દેખે ગગને રવિ	૧૨
એક કહે જાણ્યો ચોર, વિચારી સત્ય લણું,	
નવનીત ચિત્તનો ચોર, એ કર્મ તેહતણું	૧૩
દીનાનાથ દીયો હરશણ, વીનવે સુદરી, ^૫	
કદમ વૃક્ષની ડાળ, પ્રગટ થયા છે હરિ	૧૪
દેખી મદનગોપાળ, સતાવી નર ખમે,	
તાગી દેઈ નજનાર, મુખે કર દેઈ હમે	૧૫
એકેક પૂઠે સતાય, વદન ગુપ્ત કરે,	
કે ઢાકતી પ્રયક્ષ, ચોખ્ખો ઉપગ ધરે	૧૬
કે અગુણી ધરે મુખ મહાય, પટ પ્રણમી માગે,	
કે વેગળેથી મજનાર, હરિને પાયે લાગે	૧૭

૪ જ કાણ મૂતે કીધું કર્મ ૫ કાણ દૂતે કીધું કર્મ

૫ ધો દર્શન દીનાનાથ કદમ ગળ ચઢી,

પણ પ્રગટ થાય છે દૃષ્ટ વીનવે સુદરી.

કેા વાંકી દૃષ્ટે જોય, શ્યામા અધર ઉસે;	
કેા કરડે પોતાની છામ, સામું જોઈ હસે.	૧૮
કેા પડી ગઈ જળમાંહે, ઢાંકે તન વેળુવડે;	
કેા વહુડવા તત્પર યાય, જિંચી ખમર ચડે.	૧૯
મુખ મરડી કરે વાત, જોનનદર્પભરી;	
મુને ગમે નહીં એહ, વિરુદ્ધ વાત ખરી.	૨૦
બાળા મુગ્ધા શ્યામ, ગોરી સ્તવન કરે;	
પટ આપે પ્રાણનાથ, હરિ તવ આચરે.	૨૧
તમેએ દૂબ્યા દેવ, તે માટે વસ્ત્ર ગયાં;	
મુને જડિયાં તે દશ પાંચ, દેવને લેતાં શ્યાં.	૨૨
જોળખી લેા પટફૂળ, નીતરેા બહાર સજે;	
મહારી શી પ્રતિબાધ, હું ચકી લાભે રજે.	૨૩

વસાણુ

રજે સખી લજ્જા કરો, હું બાળકની લજ્જા કશી રે;	
વાયક સાંભળી શ્યામનાં, શ્યામા તાળી હેઈ હસી રે.	૨૪

કંઠવું ૬૬મું : રાગ પરજયેા

કર અંશુળી મુખમાં ધરી રે, વસ્ત્ર માગે પ્રજનાર;	
અમે પુરુષની દૃષ્ટિ આગળે, કેમ નગ્ન નીસરું બહાર વાહાલા.	
છોં અબળાનો અવતાર વાહાલા;	
છે કઠિલુ લોકચાર વાહાલા,	
નહીં નગ્ન નાહું બીજી વાર વાહાલા.	૧
સ્વભાવ છે સ્ત્રી સર્વ તણો રે નગ્ન સર્વથા નહાય;	
એવું જાણી અમે પેઠી જળમાં, એ ચર્ષ આપ્યો અન્યાય	
વાહાલા છોં ૦ ૨	
અમે બાળક કરી કેમ માનીએ રે, દીસેા કેાટિક કામ;	

અમો તમને ઓળખું છૌં, મિથ્યા બાળક નામ વહાલા, છૌં ૩
 વંશ હરે કોણ દેવતા રે, ન પડે કેનો હાથ;
 લોચન કહે છે ચોરનાં, છે લક્ષણવંતા નાથ. વાહાલા, છૌં ૪
 પુરુષ ખીજા કેા આવશે રે, જન્મની જાશે લાજ;
 માંહોમાંહે હાઠ ન જાણું, એ મોટમ નોહે મહારાજ વાહાલા છૌં ૫
 દ્રુમકાળે દયાળુ રે વસ્ત્ર લીધાં કર મહાંય;
 પહોંચી ન શકે ગોપિકા રે, એક વેહેંતનું છેદું થાય, વાહાલા છૌં ૬
 ચીર ચોળી રે ચરણીયા રે, ધાબળી ઓઢણી ઘાટ;
 નીલાંબર પટોળી ખીતાંબર, શોભે પાંચ પટાના પાટ, વાહાલા છૌં ૭
 દેખાડે પણ નાંખે નહીં રે, અકળાર્થ મજનાર;
 કૃષ્ણ કહે લજ્જા પરહરે, અબળા નીસરે બહાર વાહાલા છૌં ૮
 કાળચક્રી થડે આવિયા રે, વિમ્બ પ્રભુ વૈકુંઠનાથ;
 ગોપિકા બાહર નીસરી, શુભાંગે દેઈ હાથ, વાહાલા છૌં ૯

કંડુ ૬૭મું : રાગ રામગ્રી

દ્રુમથડે આંખા દેવ મોરારિજી, વસ્ત્ર લો ઓળખી નીસરે નારી જી;
 ગોપી વિચારે વિપત બહુ પાડી જી, કેમ નીસરીએ દેહ બિધાડી જી. ૧

ઢાળ

બિધાડો દેહ આપણો બાઈ, દેખે નંદકુમાર;
 કાં ન આવો કૃષ્ણ કહે, શેં લાગે આવડી વાર. ૨
 માહારી લજ્જા કાં તમો ધરો છે, કીધી કુળ મરજદા લોપ;
 હવડાં વજ્રકીચ વાંસળી, ધાઈ આવશે સઘળા ગોપ. ૩
 આવો કે જાગે છૌં ગોકુળે, કહીશ ઘેર ઘેર સમાચાર;
 ૧૧ લાવું પરિવારને આંડાં, માતપિતા તમ ભરતાર. ૪
 તમને સૂરજની લજ્જા નહીં, તો હું બાળકની રી લાજ;

- તમે સતી છો તે જાણુ છો, લજ્જાએ ન થાયે કાજ. ૫
- લય પામી સહુ ભામની, રખે તેડી આવે કુટુંબ;
એ જે કેહે તે માનીએ, તેડતાં ન કરે વિલંબ. ૬
- બાઈ નિર્લજ્જ થઈને નીસરે, મૂકા પતિવ્રતાનાં પોણ;
પ્રાણનાથની બાધા નહીં, એ વાત જાણે કોણ. ૭
- ધીરજ ધારી ગોપનારી, નીસરી નગ્ન સમસ્ત;
નીચી થઈ પ્રભુ પાસે આવી, લજ્જા થાનક દીધા હસ્ત. ૮
- સર્વાંગ દેહ દીઠો નહીં, વિચાર્યું વિશ્વાધાર;
હૃદયા દેવ કૃપા કરે, કરો સૂરજને નમસ્કાર. ૯
- કાત્યાયની વ્રત આચર્યું, પણ અંતે ચૂકી નાર;
નગ્ન દેહ દીધા વરુણે, જે વસે નીર મોજાર. ૧૦
- વિચારે સર્વ વજ્રવધૂ, એ કરવે પ્રણામ;
અભિલાષ નગ્ન જોયા તણે, લે દેગટ સૂરજનું નામ. ૧૧
- આ શરીર છે શ્રીકૃષ્ણનાં, રહે અંતરમાં અવિનાશ;
વ્રત કીધું એહેને પામવા, એમ આવ્યો મન વિશ્વાસ. ૧૨
- અમો વરુણને જોળખું નહીં, છે દેવ નંદકુમાર;
સ્ત્રીએ સૂરજને મસે કરી, કીધો કૃષ્ણને નમસ્કાર. ૧૩
- એ લેહ જાણે ભક્ત હરિના, માંભળ પરિક્ષત ભૂપ,
પરિબ્રજે નારી નગ્ન જોઈ, કીધી બ્રહ્મસ્વરૂપ. ૧૪
- મુખ સામું જોઈ હસી હસી, વસ્ત્ર આપ્યાં શ્રીલગવાન;
ગોવિંદ વીંટ્યા ગોપીએ, કીધાં પટપરિધાન. ૧૫
- શ્રીકૃષ્ણને કહે સુંદરી, તમે નગ્ન નિરખ્યાં અંગ;
હવા વાર થી છે સામળા, પ્રભુ આપ તાહારો સંગ. ૧૬
- વ્રત તમારું પુણું થયું, હું રીઝ્યો અપરમપાર;
કર્મરહિત અખળા થઈ, ફરી નહીં પામો અવતાર. ૧૭

- લક્ષ્મીનું સુખ પામ્યો, શરદ સમે બહુ પેર;
તેડીશ વનમાં વેણુ વાઈ, તમો આજ જાઓ વેર. ૧૮
- ગોપિકાએ વિચાર્યું જે, ગ્રહીએ હરિના હાથ;
શ્રીકૃષ્ણને નબ્બ કીજીએ તો, રહે છાની આપણી વાત. ૧૯
- વસ્ત્ર કહાડવા ગોપી ધસી, અદશ હવા મોરાર;
વિસ્મે થઈ ગોકુળ ગઈ, સુખ પામી સહુ/કે નાર. ૨૦
- ગોપવૃંદમાં ગોવિંદ ગયા, છે શોભિત વૃંદાવન;
રામ પ્રત્યે કૃષ્ણ કહે છે, વૃક્ષનું વરણન. ૨૧
- વિરચિની સૃષ્ટિમાં, ધન વૃક્ષનો અવતાર;
વૃક્ષની પેરે મનુષ્યે કાંઈ, કરવો પર ઉપકાર. ૨૨
- ટહાડ તાવડ વર્ષા વેઠે, પ્રજાને ફળ કરે અરપણ;
જીવતાં હાથ ધર આપે, મૂએ આપે સરપણ. ૨૩
- જે પુરુષમાં એહેવાં લક્ષણ, તેહેને વૈકુંઠ ઠામ;
ગોઠ કરતા ગોકુળે ગયા, સાંજે કેશવ રામ. ૨૪

વલણ

- રામ કૃષ્ણ ગોકુળ આબ્યા, કહ્યો વસ્ત્રહરણ મહિમાય રે;
ભટ પ્રેમાનંદ કહે કથા, થયો બાવીશમો અધ્યાય રે. ૨૫

અધ્યાય ૨૩ મો

કંઠેનું દંતમું રાગ દેશાખની ચોપાઈ

- ગુકજી કહે સાંભળિયે રાય, રૂપિપત્નીનો કહું મહિમાય;
એ વસ્ત્રહરણનું કારણ કહું, ચરિત્ર તેરમું પૂરણ થયું. ૧
- એ અદ્ભુત લીલા વિશ્વાધાર, વૃંદાવન ગયા એક વાર;
દશવનને અંતે ગયા, બીજી વાર સહુ જૂખા થયા. ૨
- મિત થયા હીંડીને ઘણું, પ્રબળ થયું જડરામિતણું;

દ્રુમછાયાતળે બેઠા બાળ, શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે બોલ્યા ગોવાળ. ૩
 પાસેનાં અંન સહુ જમી રહ્યા; બીજી વાર હુધાતુર થયા;
 શ્રીકૃષ્ણ કહે ભાઈ કહો છો સત, મુજને હુધા પીટે છે અત્યંત. ૪
 બળલદ્રજી પણ ભૂખ્યા ભાસે, ન મળે શાસ્ર કહોને પાસે;
 આ પ્રમ ભાતો દીસે છે ગર્ગન, ઋષીશ્વર કરતા દીસે છે જર્ગન પ
 સંભાળય છે વેદવાણીના સ્વર, એ સ્થાનક વસે છે ઋષીશ્વર;
 આશ્રમ દીસે છે અતિ ઘણા, દશ પાંચ સખા ભાઓ આપણા. ૬
 પણ કુટીદારે ઊભા રહેજો, શમ કૃષ્ણ ભૂખ્યા છે જઈ કહેજો;
 માગ્યું અંન આપશે તતકાળ, દશ કહેતા સહુસ ગયા ગોવાળ. ૭
 હુધાતુર અભિલાષે ભર્યા, સીધા ચર્ધ સર્વ કો પરવર્યા;
 કો કહે અંન વસ્ત્રમાં લીજીએ, હરિને સમરપી લોજન કીજીએ. ૮
 કોણે વસ્ત્રતણી ડોળી વાળી, કોણે કીધી મહોટી પત્રાવાળી;
 અંનઆસક્ત ગોવાળા થયા, તે જમ્મદારે જઈ ઊભા રહ્યા. ૯
 મંડપમાં બેઠા છે મુનિ, ઘોર શબ્દ થાય વેદની ધૂની;
 વિદ્યાળજે વાઘ્યો છે ગર્વ, અભિમાન અગ્રવે ચડ્યા છે સર્વ. ૧૦
 કરે હોમ સ્વાહા લણી લણી, ન ભણે વાત હરિ પામ્યા તણી;
 અમે પડિત અમે વેદિયા, પણ જ્ઞાને કો નથી લેદિયા. ૧૧
 કોધાગ્નિએ રહ્યા પરજળી, માનરૂપ બેઠી મંડળી;
 તે કરે સોમવહ્નીનાં પાન, તેજસ્વી ઋષિ ભભુલમાન. ૧૨
 ભણે વેદ સૂત્ર ક્રમ જટા, લાગ્યો છે વાદ શબ્દની ઘટા;
 તે સમુદ્ર પૂરની પેરે ચહડે, સરખે સરખા ભણતાં વહડે. ૧૩
 લંગોટા કછોડા કુશઆસન, કો સાધે જોગ ગાંધી પવન;
 કો ઊર્ધ્વપાદુ કરે ધૂમ્રપાન, કો વક્તા ચર્ધ ચરચે બહુ જ્ઞાન. ૧૪
 કો ભેદ ખટચકંતા કથે, મગ્ન છે આપ આપણે મતે;
 કથે ધર્મ ન્યાય ને પાતંજળી, બ્યાકરણુ વેદાંત કથે છે મળી. ૧૫

મીમાંસા ધ્રુવવિદ્યાના પ્રયોગ, આત્મધર્મ કથે અષ્ટાંગ ભોગ;
 તત્ત્વમસિ લલે ઉપનિષદ, પણ અધ્યયનના વાધ્યા છે મદ. ૧૬
 મદાંધ કાંઈ દેખતા નથી, ન પામ્યા પાર થાક્યા જળ મથી;^૧
 જહાં લગી ન આવે આત્મજ્ઞાન, ન મળે તહાંલગી શ્રી ભગવાન ૧૭
 લક્ષપતિ કોટિપતિ ધનવાન, તેપેં પ્રાક્ષણને ઘણું અભિમાન;
 છત્રપતિપેં અધિકું ગણે, જે પ્રાક્ષણ જે અક્ષર લણે. ૧૮
 તે વાદે મહિષની પેરે વહડે, તેહેને હરિમાર્ગ શોધ્યો નવ જડે;
 અસ્થિર આચાર પાળે અનેક, પણ વેગળો વૈષ્ણવનો વિવેક ૧૯
 છે અધ્યયન ગર્વે ઉન્મત્ત મતિ, તે ગોવાળાભણી ભેતા નથી;
 કેા કહે આહીરની પડી છાયા, કેમ દીજે હોમ ફરી નહાયા. ૨૦
 રહો વેગળા છો પશુપાળ, તવ માનબ્રબ્ધ થયા ગોવાળ;
 બિભા રહ્યા એક મુહૂર્ત માત્ર, અર્લક ઓશિયાળા ધરે અંનપાત્ર ૨૧
 અવતથા કૃષ્ણ આહીરને પેટ, તો અમારી શી છે આલકછેટ;
 આપણા સામું ન કરે અવલોકન, તો કેમ માગ્યું આપે અંન. ૨૨
 એક કહે આજ્ઞા આપી હરિ, તો માગ્યા વિના કેમ જઈએ ફરી,
 જઘપિ હરિએ કહ્યું એ ખલુ, પણ માગ્યાપેં ભાઈ મરવું ભલું. ૨૩
 ઘણું ધીટ થયા ધીરજ આણી, ઋષિમત્યે ગોપ વદ્યા વાણી;
 ઇચ્છા છે પરમેશ્વરતણી, અમો મોકલ્યા હરિએ તમભણી. ૨૪
 મમત્વ છે મુરલીધર તણું, જાણી પવિત્ર અંન તમારું ઘણું;
 ભૂખ્યા છે જેહુ બાંધવ જન, કાંઈ આપો તો લેઈ જઈએ અંન. ૨૫
 મુખ મરણ્યાં એહેલું સાંભળી, સદુ હસી પ્રાક્ષણની મંડળી;
 આચાર્ય બોલ્યો કર્મશુચિર, ગોપને જગનઅંનની રુચિ. ૨૬
 ૧મો પશુપાળ રહો વન મહાંય, તમારે રૂપચેં અંન અલકાય;
 ૨ ગાય ચારે જેલિકા થહી, તે અમો કૃષ્ણને માતું નહીં. ૨૭
 .મેશ્વર શું ચારે પશુ, અમો ભૂલું અધ્યયન કરું;

અ. ન પામ્યા પાર થાક્યા જડ મથી બ. ન પામ્યા સાર કાંઈ દેખતા નથી.
 આચાર્ય બોલ્યો કર્મશુચી.

જોડ્યા પ્રાક્ષણ વચન કઠોર, ન જોળખ્યા પ્રાક્ષ નંદકિશોર. ૨૮
 હાકટયા જાળક પાછા વળ્યા, રામકૃષ્ણ પાસે જઈ નીકળ્યા;
 સજળ નેત્ર છે કંપાયમાન, દેખી માનભંગ પૂછે ભગવાન. ૨૯
 સખા શે' જોશિયાળા થયા, કોહોની પાસે અંન માગવા ગયા;
 ગોપ કહે જામ્યા ઋષિજન, અમો જીવ્યા તે તમારું પ્રુણ. ૩૦
 તમારું નામ લીધું ફરીફરી, તે જોડ્યા કેમ કહીએ હરિ;
 અમારો ધર્મ નહીં કૃષ્ણરાય, પ્રભુ ગોષ્ઠ કરતાં નિદા થાય. ૩૧
 જો સ્વામી કીજે શત અપવાસ, અંન ન માગીએ પ્રાક્ષણ પાસ;
 શ્રીકૃષ્ણ કહે કાં જામ્યા ઋષિ, મિત્ર મહારા થયા મહાદુઃખી. ૩૨
 ભાઈ છુધા તો ભાંજે આપણી, જો તમો જાઓ ઋષિપત્નીભણી;
 શ્રીજનનાં હોય કોમળ હૃદયે, કરુણાભક્ત મહારી નારીને હૃદયે ૩૩.
 નિત્યે વેણુનાદ સુણે આપણે, અલિલાખ છે મળવાનો ઘણો;
 તમે જઈ જાઓ ઋષિની સુંદરી, આપશે પાત્ર અંનનાં ભરી. ૩૪
 ગોપ કહે કેમ ઉત્તર દીજીએ, તહાં જાતાં અમો ધણું ખીજીએ.
 ઋષિની સ્ત્રી કેમ ફડી હશે, ખીજી વાર વળી ફરેા થશે. ૩૫
 કેમ કીજે આજ્ઞાનો લોપ, ઋષિપત્ની પાસે ચાલ્યા ગોપ;
 જન્ન મંડપ જણી નવ ગયા; આશ્રમદ્વાર જઈ ઊભા રહ્યા. ૩૬
 જવ દીઠી ગોપતણી મંડળી, પૂછવા પ્રાક્ષણી ટોળે મળી;
 આશ્રમ આશ્રમથી નીસરી, બાળ પ્રત્યે અભળા જિયરી. ૩૭
 તમો કીયે કામ વસો ગોવાળ, અને દીઠા છે કચડીં દીનદયાળ;
 જસોદાનંદન સ્વામળવાન, કાળીનાથ ગોકુળ કહાન ૩૮
 અમો નિત્ય સાંભળું મોરલીગાન, શ્રીકૃષ્ણનું હૃદય રાખું ધ્યાન;
 તમારી ટોળીમાં શું નથી હરિ, કહે પ્રેમદા ભક્તિ રસ ભરી. ૩૯
 ગોપ કહે સાંભળિયે માત, છે નિકટ ઊભા જાન્યેા પ્રાત;
 છે ગોકુળમાં અમારો વાસ, અમો છૌં શ્રીકૃષ્ણના દાસ. ૪૦

એકવાર અમે આવી ફરી ગયા, ભરતાર તમારે ઉત્તર કહ્યા;
ભૂખ્યા છે બેહુ બાંધવ જ'ન, તમ પાસે લેવા મોકલ્યા અ'ન. ૪૧

વલણુ

અ'ન માગે છે શ્રીહરિ, એહેવી વારતા ગોપે કહી રે;
ભૂખ્યા જાણી ભગવંતને, મૃત્યુતુલ્ય અબળા થઈ રે. ૪૨

કડવું ૬૯મું : રાગ મેવાડો

વારતા સાંભળી હો, જે ભૂખ્યા છે હરિ;	
હૃદયા દાધી હો, ઋપિની સુંદરી.	૧
ન્યાત કુટુંબની હો, લજ્જા પરહરી;	
ધર કૃત્ય મૂઠી હો, સહુ દો નીસરી.	૨
અવળાં વસ્ત્ર પહેયાં હો, ભૂખણુ વીસરી;	
ખટરસ અ'ન હો, લીધાં ભાજન ભરી.	૩
દૃષ્ટિ હરિચરણે હો, ન જૂએ પાછું ફરી;	
નિધિભણી સરિતા હો, તેમ તે સાંચરી.	૪
કુટુંબ મરણદા હો, લજ્જા પરહરી;	
પતિ પરિવાર હો, તેણીએ તુચ્છ કરી.	૫
આલે જેમ પંખિણી હો, અથવા ખેચરી;	
ભક્તિ અબળાની હો, થઈ સર્વ ઊફરી.	૬
હરિને નામે હો, ભવસાગર તરી;	
પતિ પુત્ર પિતા હો, લાગે જેહેવાં અરિ.	૭
જે હરીને મળતાં હો, થાય છે અંતરી;	
બ્રાહ્મણ ધાયા હો, દંડ કરમાં ધરી.	૮
જગ્ન રક્ષો અમઘો હો, રહ્યા વેદ ભાખવા;	
ઋપિ સહુ ધાયા હો, નારીને સખવા.	૯
નુત આચરે હો, નારી થઈ પાપણી;	

પ્રીત પિઠારસું હો, મૂકી સેવા આપણી.	૧૦
ઝાલો પછાડો હો, એહ સ્થાનક હણો;	
શ્રી હણ્યાનું હો, રખે પાતિક ગણો.	૧૧
ઋષિ સહુ થાકા હો, શ્રીને પહોતા નહીં;	
મનને વેગે હો, હરિ ચરણે ગઈ.	૧૨
એક ઋષિપત્ની હો નિજ નાથે થઈ;	
સહુ મળ્યા મારવા હો, એહ બુદ્ધિ કાણ થઈ.	૧૩
નાથે ગ્રહો ચાટલો હો, જાતે તે હાથ ગ્રહા;	
મુનિવર સઘળા હો, એકને રાકી રહ્યા.	૧૪
મહાહુખ પામી હો, નેત્રે નદી વહી;	
સહુ હરિ પામી હો, હું એકલી રહી.	૧૫
કાણ કર્મ મહારું હો, નવ નીરખ્યા હરિ;	
સહુ સતવંતી હો, અસતી હું ખરી.	૧૬
વિજેગદાધી હો, પ્રેમ પીઠે ઘણો;	
તેણીએ મૂક્યો હો, દેહ સઘો આપણો.	૧૭
પહોતી હરિચરણે હો, ચતુર્ભુજ રૂપ વયું;	
પ્રાહ્લ્લાદના હાથમાં હો, અમથું શબ રહું.	૧૮
સહુ શ્રી પહેલી હો, હરિ કને તે ગઈ;	
લક્ષ્મી સરખી હો, વિધ્યુ કને તે રહી.	૧૯
લક્ષ્મીપ્રીતનું હો, કારણ મહોતું છે;	
હરિજન વિના હો, ખીજું સહુ ખોટું છે.	૨૦

વસણ

ખોટું સરવ સજન વિના, લક્ષ્મીએ પામીએ પાર રે;
ઋષિપત્ની હરિને ગળી, તેહેનો કહું વિસ્તાર રે.

કડવું ૭૦મું : રાગ વેરાડીની ચોપાઈ

શ્રીકૃષ્ણને અળખા આવી, તે ચતુર વિધિનાં અંત લાવી;
 કેા સ્નેહ પકવ લાવી પાવસાત્ર, નાનાવિધ ઉત્તમ પકવાત્ર. ૧
 કેાઈ પકવ ઉણુ લાવી ખીચડી, મસ્કત લીધી બગતી તાંબડી;
 તે નથી દાઝતી નેહે ભરી, કેા લાવી પટ્ટાળી ગાજરી. ૨
 કેા ભાતદાળ ચોદિક પોળી, આજુબા મહી શર્કરા ઘોળી;
 પૂરી પૂઠા ઢોકળાં વડાં, કેા લાવી કંદ મૂળ પાનડાં. ૩
 કેા કેાઠાં બીણાં ગોરડી, કેા પત્ર શાખ લેઈ દોડી;
 કેા અકિચન અળખા બાપડી, તે લેઈ આવી પાપડ પાપડી. ૪
 હરિદ્રી ઘરમાં સ્વાગી વટકણો, તે લેઈ આવી જળનેા કરેવડો;
 ઘરમાં અનાથ બ્યાપી સર્વત્ર, તે લેઈ આવી તુળસીનું પત્ર, ૫
 કેા દુર્ગળ બિભી રહી હરિને પાસ, તે લેઈ આવી છે માગી છાસ;
 સ્કોઠમાં કેમ શકે કહાડી, તે લેઈ આવી રોટલી ટહાડી. ૬
 ઘૂલ માખણ કેા લાવી દહીં, તે સર્વે હરિ પાસે જઈ રહી;
 રૂપાંચીળાં કનકઘાળી, કેા દુર્ગળ લાવી પત્રાળી. ૭
 કેા ભૂખણ ભરી દીસે છે રૂડી, કેાને હાથે બેત્રણ ચૂડી;
 કેાની ઝાલે સૂરજની આભા ઘટી, કેા દુર્ગળ કેાને કુંકાવટી. ૮
 કેાને પટોળી મોઘાં પટકૂળ, કેાને છરણ કામળી વનકૂળ;
 હરિદ્ર ભાગ્ય સઘળે બ્યાપી રહું, કમંચડી કેા નવ બિગચું. ૯
 જે બિજડ વનમાં બેસે જઈ, પણ ભાગ્યરેખા મૂકે નહીં;
 નિર્ભાંગી સંગ રાખનેા કરે, તે ઉદયમ કરતો ભૂખે મરે. ૧૦
 શુકળ કહે સાંભળ જૂપતિ, કેા હરિને ઝોઢી અઢી નથી;
 કૃપાનાથ કમળ લોચન, પ્રથમ લીધું દુર્ગળનું અંન. ૧૧
 પકવાન્ન ધાન રૂળ વા પત્ર, હરિએ સડળ અંન દીધું એકત્ર;
 બેડયું અંન કામળ પાથરી, ગોપ માત્રને ત્રીસે હરિ. ૧૨

.. કેા કેાઠાં બીણાં લાવી ગોરડી

વિખાણી વિખાણી આરોગે આમ, ઋષિપત્નીને કહે અવિનાશ;
મહારો તાપ છુધાનો શમ્યો, જે જન્મ મધ્યે એહેલું નથી જમ્યો. ૧૩
કેન વર્ણવું સ્વાદ વાણીએ, મનમાંનું મનમાં જાણીએ;
હુધાદુઃખ અમારું તમે હર્યું, ઠરજો જેમ પેટ મહારું ઠર્યું. ૧૪
નિજ ભરતારની સેવા કરો, જાણો સતી સહુ પાછાં ફરો;
ગૃહકૃત્ય ધ ધો અનુસરો, સ્વામીનું વચન મન ધરો. ૧૫

વસણ

સેવા કરો નિજ નાથની, સકળ ધર્મ આય ઉદે રે;
ભટ પ્રેમાનંદ કહે કથા, પછી ઋષિપત્ની તે શું વહે રે ૧૬

કહેલું ૭૨ સું : રાગ ધનાસરી

શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે અબળા ઉચરે, વેદનુ ભાખ્યું કોણ ખોટું કરે;
તાહારે ચરણે આંખું તે કયમ પાછું ફરે; અમને ફરતાં વેદને શું જાગરે ? ૧

ઢાળ

વેદને શું જાગરે જે, શરણ આંખું પાછું ફરે;
કૃષ્ણ મૂઠી કુટુંબ સેવે, તે નાનાં દુઃખ દેહના ધરે ૨
પરિવારથી પરવારવા, અમે ઇચ્છા કરુ છીં ઘણી;
સદૈવ રાખો નિકટ સ્વામી, કરુ સેવા તમજણી. ૩
શ્રીકૃષ્ણ કહે બાઈ સાંભળો, તમે સુકિત પામરા ભોગ ઘર;
તારો પોતાના ભરતારને, એકલાં તો શોભો નહીં. ૪
તમચક્રી હું વેગળો નથી, સંસારનાં દુખ વામશો;
કૃપા કરી વરદાન આપ્યું, અતે વૈકુઠ પામશો. ૫
ધણું કહી વાળી સતી, હરિએ હરણ ઉપગવિયા;
સુકાંત દેખી પેલી નારની, પ્રાણણ હરિ કને આવિયા. ૬

૨. બ. અમને ફરતા વેદનો શો અર્થ રહે

૫. અમને ફરતા વેદનું શું ઉચરે.

પશ્ચાત્તાપ પામ્યા ઘણું, ઋષિ સ્તવન કરે વેગળા રહી;
 વૃષભની પેર વહી વિદ્યા, કૃષ્ણ બ્રહ્મ જાણ્યા નહીં. ૭
 વિપ્રવંશે અવતર્યા, સંસ્કાર અડતાળીશ;
 હોમ કરી કરી હાથ ચાક્યા, જાણ્યા નહીં જુગદીશ. ૮
 જાત્યક થઈ હુરિએ અંન જામ્યું, અમો જાણ્યા ગોવાળ;
 અમો ખુડ્યા સી તરી, તાહારી મોટી માયાજાળ. ૯
 અપરાધ ક્ષમા કરો સ્વામી, એહેવું કહી નીચા નમ્યા;
 શ્રીકૃષ્ણ કહે તરશે સીવડે, આટલા દિવસ ભૂલા ભમ્યા. ૧૦

વસણુ

પાગે લાગી પ્રાણજ્વ વળ્યા, કહ્યો રૂપિપત્નીને મહિમાય રે;
 ભટ પ્રેમાનંદ કહે કયા, થયો તેવીસમો અધ્યાય રે. ૧૧

અધ્યાય ૨૪મો

કડવું ૭૨મું : રાગ અસાવરી

શુક કહે સુણ ભૂપતિ, અહ્ભુત લીલા અવિગતિ;
 કેમ કહેવાય માહારી વતી; વિસ્તાર એ વિસ્તારી રે. ૧

દાળ

વિસ્તાર કરી જાણું નહીં, અહ્ભુત લીલા બ્રહ્મ;
 છવ વખાણે કેમ કરી, જે લાગું માયાકર્મ. ૨
 લેહ ન પ્રીછે ભારતી, વેદ નેતિ વિખણે;
 પરાતપરની પ્રજા લીલા, પામર નર શું જાણે. ૩
 એ રૂપિપત્નીની કયા, આદરે લીધાં અંન;
 હવાં ચાર અધ્યાય વરણવું જે, ધર્યો ગોવરધન. ૪

૧. જ. કેમ કહેવાય માહારીજીવની. વસ્તરી રે.

૨. મારી વતી કથમ જાએ કદી કેસવ રથાને વિસ્તરી.

- મહ હુયોં મધવાતજો, નિવારી પાવસવૃષ્ઠ;
સપ્ત દિવસ શલ રાખ્યો, હુયું મજનું કપ્પ. ૫
- ઉપતંદ ને વૃપશ્યાન રાજા, સમગ્ર ગોપ પરિવાર;
નંદજીને ઘેર આવી, કીધો જોગ્યજીવ વિચાર. ૬
- ઠાલે જોગ્યજીવ કીજીયે, પૂજીએ પાકશાસન;
વૃદ્ધ ગોપને ધીનધીને, જોડ્યા મધુસૂદન. ૭
- જો શો વિચાર તમો કરો, પરમેશ્વર જોમ પૂજો;
જિજ્ઞાસી કરાવી કાલની, એ હારદ કહોની શું છે. ૮
- પ્રાણવલ્લભ સાંભળો, કહું જોગ્યજીવનું વૃત્તાંત;
ઇંદ્ર મહોગ્યજીવ કીજીયે, તો વિદ્યન પામે શાંત. ૯
- સદૈવ પૂજા કીજીયે, સંવત્સરે એક વાર;
ઇંદ્રપૂજનું કવણુ ફળ તે, પૂજે જીમદાધાર ૧૦
- છે પ્રળય મહિમા ઇંદ્રનો, એમ જોલિયા નંદરાય;
શકની આજ્ઞા વડે, મેઘની વૃષ્ટિ થાય. ૧૧
- મેઘધી તૃણ છિપજે, સંતુષ્ટ થાયે માય;
હ્રષ્ઠ ધૃત વ્રણું છિપજે, ચાલે આપણો વેડેવાર. ૧૨
- રાજાને જેમ રાજપદવી, આપણને ગૌધન;
મજવાસી મુખ લોગવે તે, ઇંદ્રપૂજનનું પુણ્ય. ૧૩
- હાથ કરીને કહે હરિ, દૂપણ કેમ દેઉં તાત;
મહારે મન રુચતી નથી, જે તમે કહો છો વાત. ૧૪
- શું જગત જીવે ઇંદ્ર વડે, ન ઘટે વૃદ્ધને અજ્ઞાન;
અશ્વમેધને જળે પાગ્યો, સ્વર્ગનું રાજધાન. ૧૫
- નિરમે પ્રદ્યા સંહિતે, પરમેશ્વર પ્રતિપાળે;
અષ્ટ માસની અવધિ કીધી, આવી મેઘ વરસે કાળે. ૧૬
- ચાર માસ સર્વ ઘણું તપે, ચાર માસ શીત સગીર;
તેમ ચાર મહિના જોમાસું, મેઘ વરસે નીર. ૧૭

- આપાપણું કારજ કરે, જે વિધિએ બાંધ્યું નિર્માણ;
મેઘ વરસે આસા વિધ્ણુની, શું ઇંદ્રનું પ્રાધાન્ય. ૧૮
- અજુક્ત પૂજા પરહરો, કરો જે હોયે જુકત;
એ લકિત છે બલિચારની, એમ જ્ઞેતા નથી જુકત. ૧૯
- હી નિજ પતિને પરહરી, કરે અન્ય નરનો સંગ;
તેહેને કેમ કહીએ ચતિવ્રતા, છે યથા એહ પ્રસંગ. ૨૦
- વસીએ જેહેની તલેટી, વળી તૃણ ચરે ગૌધન;
આપણો એહ દેવતા, સહુ પૂજે ગોવરધન ૨૧
- એક આનંદવ ગૌવરધનને, ઇંદ્રને ઘો રહેવા;
જે પ્રતાપ દેખો પર્વતનો, સદૈવ કરજે મેવા. ૨૨
- અમો બાળકની બુદ્ધિ સ્વલ્પ છે, તમો ડાહ્યા થાશે સર્વ;
ઘટે તો પૂજે ગિરિ, છે કાલ મોહોદું પર્વ. ૨૩
- ગોપ વૃદ્ધ પ્રસન્ન હવા, વિશેષ વારતા માની;
ગોવરધનને પૂજવો, ઇંદ્રને પૂજા શાની. ૨૪
- એ બ્રહ્મ મારગ પરહરો, નહીં ઉચિત પ્રશસ્ત;
સંપાદી વચન શ્રીકૃષ્ણનું, જિઠ્યા ગોપ સમસ્ત. ૨૫

વલ્લભ

સમસ્ત ગોપે નિરધાર કીધો, ઉત્તમ વિચાર્યું શ્રીહરિ રે;
બીજે દિવસ સહુ ગોપ ગોપી, પરવર્યા પૂજવા ગિરિ. ૨૩

કંકણું ૭૩ સુ : રાગ નટ

સમસ્ત વર્ગ ગોપનો આલ્યો, પૂજવા ગોવરધન;
રંગ્યાં શૃંગ અંગ ચીતર્યા, શંગાર્યા ગૌધન-સમ ૧

કનક ઝાંઝરી પાગ ધરી રે, ઠમક વાછરુ ચાલે;
ગોપ સમસ્ત ચાલ્યા જિજ્ઞાસી, લાકડીએ શીકાં ઘાલે-સમ ૨

- શકટ સ્થ ઘીસલાં જોડ્યાં, વૃષભ પોઠી કીધા;
ઉન્મત્ત ગોપીએ અંન લરી રે, મસ્તક ટોપલા લીધા-સમ૦ ૩
- ભાળક લીધાં છે કટિલકે, પટોળી પાયે રાજાંતી;
વ્રજવધૂ હીંડે મહમાતી, મોરલી નાદે ડોલંતી-સમ૦ ૪
- વેણુનાદ કરે ગોવાળા, વળી ગીત ગાળા ગાય;
આલસ્ય આલુષણ નાનાવિધ, શોભા વરણી ન જાય-સમ૦ ૫
- ગોવર્ધન નિકટ સહુ આગ્યું, તવ કરે જેજેકાર;
પ્રાણી માત્ર પૂજે પર્વતને, જેમ કહે નંદકુમાર-સમ૦ ૬
- સ્વયંપાક કીધા સહુ ગોપે, પવિત્ર અંન રસોઈ;
પ્રાક્ષણ પાસે હોમ કરાવ્યા, પછે પૂજા વેળા હોઈ-સમ૦ ૭
- પર્વતની પ્રદક્ષિણા કીધી, નાહી બિશા નંદરાય;
ગૃહસ્થ ઋષિને તેડી તેડી, આપી સવત્સી ગાય-સમ૦ ૮
- અઘોટિયા પરિધાન કરીને, પર્વત પાસે આવે;
શાક પાક સ્વાદીષ્ટ અંન ઉત્તમ, નૈવેદ્ય ગિરિને લાવે-સમ૦ ૯
- ધૂપ દીપ આરતી અજવાળી, મૂઠી નૈવેદ્યની ઘાળી;
બીજું દૂપ ધરીને બેઠા, પર્વતમાં વનમાળી-સમ૦ ૧૦
- ગોવર્ધન પૂજે ગોવાળા, બિલટ આણી મંન;
શ્રીકૃષ્ણ કહે કરોની પરીક્ષા, ગિરિ લે છે અંન-સમ૦ ૧૧
- પર્વત દેવ સાધુને મૂઠી, કેા જે ઇદ્ર અહંકારી;
ગિરિમાં પોતે ગોપમાં પોતે, કરે કૌતક દેવમોહારિ-સમ૦ ૧૨
- પર્વતમાંથી અંન આરોગે, લાંબો કરી હરિ હાથ;
દૂપ દેખીને આશ્ચર્ય પામ્યા, ધન્ય ગોકુળનાથ-સમ૦ ૧૩
- ઘેર ઘેરથી નીસરી વ્રજનારી, સહુ હરથણુને આવે;
કેા અક્ષત કેા પુષ્પ લેઈને, કેા મુક્તાકેણે વધાવે-સમ૦ ૧૪

તાળી શંખ વાંસળી વાજે, અંગ મૃદંગ બહુ ઢાલ;
 લયા આનંદે નાચે છંદે, રસ વરસે અતોલ-સમ ૧૫
 જય ગોવરધન જય ગોવરધન, ગોપ વદે છે વાણી;
 પાગે લાગી દીનત્વ લાખે, નંદજીની રાણી.-જય ૧૬
 માતા માગે પર્વત પાસે, જોડી બંન્ધે પાણ;
 દેવ ગોવરધન હું પાચે લાગું, માહારા પુત્રને કરો કદયાણુ-જય ૧૭
 સર્વ ગોપને કહે સામળીયો, પર્વતને પાગે લાગો;
 ફરી આહાવો દેવ ન દેખો, જે જોઈએ માગો-જય ૧૮
 સકળ સમૃદ્ધિ આપે ગોવરધન, મનવાંચિત કૃણ થાપ;
 ઘાળી સઘળી ઠાલી કીધી, મૂકે સર્વ મુખમહાંય.-જય ૧૯
 એક રૂપે જમે પરમેશ્વર, એક રૂપે જમાડે;
 નારાયણની અદ્ભુત લીલા, પ્રભુ સહુને સુખ પમાડે-જય ૨૦
 પ્રત્યક્ષ દેવ પર્વતને જાણ્યો, ગોપ સહુ ગુણ ગાય;
 મજવાસી સહુ સાચંકાળે, આવ્યા ગોકુળ મહાંય.-જય ૨૧

વસાણુ

ગોકુળમાં સહુ આવિયા, શુક કહે સાંભળ રાવં રે;
 બટ પ્રેમાનંદ કહે કથા, થયો થોવીશમો અધ્યાય રે. જય ૨૨

અધ્યાય ૨૫મો

કંડવું ૭૪મું : રાગ કેદારો

ગોવર્ધનની પૂજા કરી, જુગમ રૂપ કીધાં હરિ;
 આવિયા સાંજે ફરી, ગોકુળ વિષે રે. ૧

ઢાળ

ગોકુળમાં આવ્યા મજવાસી, પર્વતને વખાણે;
 બાઈ ગોવર્ધનને ગર્વ નથી, સહુ ભોજન સાચું જાણે. ૨

- આટલા દિવસનું વૃથા ગયું, જે પૂજ્યો પાકશાસન;
એકવાર ન સાંભર્યું લાઈઓ, જે હાથે લીધું અંન. ૩
- મધવાને મદ રાજ તણો છે, નથી ગોવર્ધન ગર્વ;
વાર વાર પૂજે પર્વતને, જે વારે આવે પર્વ. ૪
- નંદપુત્રની તીવ્ર બુદ્ધિ છે, ગોપ કરે વરણન;
એ કયા તો અહીંથી રહી, શું ચયું સ્વર્ગસર્દન. ૫
- ઈંદ્ર સલામાં નારદ આવ્યા, મધવાએ માન લીધું;
આપી આસન માનુભાવને, પ્રેમે પૂજન કીધું. ૬
- કેમ કૃપા કીધી કરુણામય,^૧ નારદ વળતું લાખે;
સાવધાન રાજા તેહેનું કહીએ જે દષ્ટ સઘળે રાખે. ૭
- મેં ઘણાં ઇંદ્રનાં રાજ જોયાં, બહુ કષ્ટ થયો છે મુજને;
ઉન્મત્ત પ્રજાએ તું ઊવેખ્યો, શુદ્ધ નથી તે તુજને. ૮
- અંતરધાન થયા એહેવું કહી નારદ કૌતુક કીધું;
ઇંદ્રે જોયું મ ન વિચારી, કેણે માહારુ પૂજન લીધું. ૯
- ભૂગોળના અનુચર આવ્યા, તે બોલ્યા કરી પ્રભુમ;
સ્વામી ગોકુળવાસીએ પર્વત પૂજ્યો, ગોવર્ધન છે નામ ૧૦
- મહોચ્છવ તમારો લેખ્યો, નંદપુત્રતણે પ્રતિગોધ;
વાત સાંભળી સેવક મુખની, ચાલ્યો ઇંદ્રને ક્રોધ. ૧૧
- સકળ લોકમાં રંક ગોત્રાળાં, જે છાવે યશુ ચારી;
આહીરાં ઉનમારગ ચાલે, કેણુ રાખે મર્યાદા મહારી. ૧૨
- નંદને ઘેર એક પુત્ર થયો તે, કહાવે છે અવતારી,
નવો મારગ તે બાળકે કીધો, વરચોત કોપી મહારી ૧૩
- મદ ધણો છે મહિયારાને ધેનુ અગણિત દ્વંડો;
રૂડી પેરે શિક્ષા દેજાં, ફરી પર્વતને નવ પૂરે. ૧૪

- દ્વાદશ મેઘને આજ્ઞા આપી, જળ ગોકુળ ઉપર રેડો;
ગૌ ગોપ તાણે જમુનામાં, મૂળથી ગામ ઉખેડો. ૧૫
- વાયુ સર્વ સંધાયે બાંધે, ઉડાડો પર્વત શૃંગ;
જે માહાશ કરનો ભંગ જ કીધો, તે કરો ગોકુળનો ભંગ. ૧૬
- હાં નહીં સ્વામી કહી થયા તત્પર, પવનને પરજન;
અધકાર થયો ગોકુળમાં ઘન ગાજે ગર્જન. ૧૭
- તિમિર આગળ કાંઈ ન સૂઝે, રવિજ્યોત અજો બાંધી;
કોરણ બીડે ઘાય ઠડાકા, પ્રળય વાયુ આંધી. ૧૮
- ભયજુક્ત નરનારી નાહસે, ભવન આપણાં ભૂલે;
ગિરિશૃંગ શિલા બહુ વરસે, બીડે વૃક્ષ સમૂહો. ૧૯
- અકાળ મેઘ કોપીને આબ્યો, કો નવ પ્રીછે કારણ;
છાજ છાપરાં બિડી ગયાં, રહ્યાં ભોમ ધારણ. ૨૦
- અમક અમક વીજળી અમકે, અમકે નહાનાં બાળ;
નંદમંદિર સરવ કો આબ્યું, રાખે દીનદયાળ. ૨૧
- વાછડુ ત્રાસે, સુરભિ નાહાસે, ઓળાંગતાં નાહાસે સાંડ;
કડકડાટ શબ્દ ઘાય આકાશે, શું ભાંગશે બ્રહ્માંડ. ૨૨

વલણુ

- શું બ્રહ્માંડ શકે ભાંગશે, હુરિએ બણ્યો ઈંદ્રનો ક્રોધ રે;
મધવાનો મદ ઉતારવા, સોંડયા બદલ ભેધ રે. ૨૩

કંડુવું ૭૫મું : રાગમલહાર

- ગગન ઘટા ઘન ઘેર તણી, ધુમે પવને ઘેરું ગામ રે;
ગોપી ગોપ ગૌ દુઃખ પામ્યાં, દેખી કોપ્યા ઘણું ઘનસ્વામ રે. ૧
- અવળાં સવળા દોઢે આલતાં, વરસે મેહુલો મૂમળધાર રે;
ભણે જીહ્વા શું વામુકિની, ઘાય વિદ્યુતતણા અમકાર રે. ૨

૧. જે વન આપણાં ભૂલે.

- વ્રજવધૂ ઘરઘર ધ્રુજતી, ગોપ વાત કહે માહિમહાંય રે;
 કૃષ્ણ બાળકનું કહ્યું કર્યું, કુશળ કહાંથી થાય રે. ૩
- ત્રિભુવનસ્વામી, શત્રુ યથે, તે નંદપુત્ર પસાય રે;
 પર્વત આપણે પૂજ્યો તે, શું કરે ગોપીની સહાય રે. ૪
- જહાં જઈએ તહાં રાજ ઈંદ્રનું, સ્વર્ગ મૃત્યુ પાતાળે આણ રે
 કહી ઉગયાનું સ્થળ છે નહીં, વ્રજ લોક ગયો નિર્વાણ રે. ૫
- કેા કેહે કાવાનગથી રાખ્યાં, સમાવી વિષની જવાબા રે;^૬
 સહુ કૃષ્ણને શરણે આધિયું, રાખેા રાખેા દીનદયાળ રે. ૬
- નંદ જસોદા ચિંતા કરે રખે વિદ્ધ કૃષ્ણને થાય રે;
 બાઈ સાત વર્ષાનો બાળકો; કેમ કરે તમારી સહાય રે. ૭
- તમેા વૃદ્ધ કહ્યું કાં માનિયું, જે પૂજ્યો ગોવરધન રે;
 જે સુરપતિએ મેહ મોકલ્યા તો શું કરે મહારો તંત્ર રે. ૮
- માતા આંખ મીચે ભગવાનની, રખે વીજળીએ પહીએ બાળ રે;
 બારે મેઘ સાથે તૂટી પડ્યા, જેમ પ્રલય કરે પશુપાળ રે. ૯
- મધરામદ ઉતારવા, ઉગારવા વ્રજનો સાથ રે;
 પર્વતનો જસ વધારવા, હરિએ લાંબો કીધો હાથ રે. ૧૦
- જેમ વર્ષાકાળના તૃણને ઉપાડે નહાનું બાળ રે;
 જેમ ઉન્મત્ત ગજાસ શુંડમાં, સકોમળ કમળનાળ રે. ૧૧
- તેમ પર્વત લીધો જાયલી, લીલાએ લક્ષ્મીનાથ રે;
 શ્રમ કાંઈ પોહોંતો નથી, જેમ કેા સુદ્રિકા ધરે હાથ રે. ૧૨
- ગિરિ ગોદુગ ઉપર આણિયો, ધર્યો કનિષ્ઠ અંશુળી અથ રે;
 પર્વત તળે આવી રહ્યું, સહુ ગામ સમથ રે. ૧૩

વલ્લભ

સમગ્ર વગે શ્રીવ્રજતણા, આવી ઠયો ગિરિતળે રે;
ત્રેમાનંદ પ્રભુરામની, અકળ ગતિ કેા નવ કળે રે.

૧૪

કંકણું ૭૬મું : રાગ સારંગની ચોપાઈ

જળથી ગોપવર્ગ ઊગર્યો, શ્રીગોવિંદે ગોવર્ધન ધર્યો;
એક થરણે જોષ્ટિકા ધરી, રદ્ધા એકે પાગે હરિ.

નારાયણ ચતુર્ભુજ થયા, એક હસ્તે પર્વત તોળી રદ્ધા;

એક હસ્તે કરે સમાધાન, બેહુ હસ્તે વેણુ વાયે ભગવાન. ૨

ઉપર મહાજળની ઝકઝોળ, હેઠળ ગોપ કરે કલ્લોલ;

ગિરિ શૃંગગરી ગરી પડે, માંહોમાંહે શિલા આથડે. ૩

કાષ્ટ કર્મ કાંટા ઘણા, અકળાયે મરણમાં નહીં મણા;

ગજશુંકારે જળધાર, વાદ વદી વરસે ઘન ખાર. ૪

છોડે આંધીના ગોટે ગોટ, વરસે સરવણં દોટે દોટ;

આઠમો દધિ ગોકુળમાં હશે, સમુદ્ર સાતે ઠાલા થશે. ૫

કોપ્યા ઘન વરસે સામટા, અબ્ર ઉપર થાયે અબ્રની ઘટા;

દિશા કિરણ ન સૂઝે રવિ, શું દીસ છપીને જામની હવી. ૬

રાતદિવસ દીસે સમાન, હાર્યા મેઘ વરસી નિદાન;

ગોપ સર્વને શાતા થઈ, પણ અંધારે કેા દેખે નહીં. ૭

વપુતેજ પ્રગટયું ભગવાન, શું થયા ઉદય શશિયર ભાણ;

દીઠો ગિરિ હરિકર ઉપર, ગોપ સાથ સહુ સંદેહ ધરે. ૮

કમ દીઠું અજવાળું થયે, આપણ ઊગર્યા ગોવર્ધન ઝહે;

મ રહેશે ગિરિ અંશુળી વડે, રખે આપણ ઉપર પર્વત પડે. ૯

જાણીયું કામ માંહોમાં કેહેય, લાકડીના ટેકા ગોવાળા દેય;

||એ ભણ્યું રખે || ૧૦

કેા નાહાના બાળક પહોંચે નહીં, દે થોભણ બિબળ ઉપર રહી;
 કેા વૃષભ ચડી દે ગિરિને હાથ, રયાં અભિમાન કરે સહુ સાથ ૧૧
 નિમિત્ત માત્ર છે કૃષ્ણનું નામ, છેપાંચે પોંચે હાથેહાથનું કામ;
 જેહનાં મનમાં ગવં ઘણા આવે, તે ઉપર ગિરિ હરિ ઘણા નમાવે. ૧૨
 તે પડતો દેખી રાવું માટે, લાગે ભાર થોભણ મૂઠી છાંડે;
 બિચો ઠર કીધો જડુપતિ, તે ગોવાળે પહોંચાતું નથી. ૧૩
 ગિરિ ધારિ રાજ્યું ગોકુળ ગામ, તે માટે ધરિયું ગિરિધર નામ;
 વહી ગયા એમ દહાડા સાત, વૃષ્ટિ કરી થાક વરસાત. ૧૪
 પરિક્ષત રાજા પૂછે પ્રશ્ન, મોહોટું પ્રાક્રમ કીધું કૃષ્ણ;
 શુક સ્વામી ટાળો સંદેહ, સમ દિવસ વરસ્યા બહુ મેહ. ૧૫
 સમુદ્રનું તટ ઠાકું થયું, તે અગાધ જળ સ્વામી કહાં ગયું
 છે અનંત લીલા શ્રીભગવાન, શુક કહે સાંભળ રાજાન. ૧૬
 વિચાર્યું અંતરમાં હૃષીકેશ, એ જળથી તણાશે દેશેદેશ;
 એ પૃથ્વીમાં પાણી રેલાશે, પૂરમાં પર્વત નળ ઠેલાશે. ૧૭
 હું માટે ઇંદ્રે કીધી વૃષ્ટ, તેા મહારી પ્રજા કેમ પામે કષ્ટ;
 કહાં ગયું જળ ન જડે પરિશોધ, શ્રીકૃષ્ણે અત્યંત કીધો કોષ. ૧૮
 ક્રોધાગ્નિએ તપ્યા નરહરિ, તપ્તમાન થયો આખો ગિરિ;
 જેમ જળ છાંટ્યું બિને તાવડે, તે માંહે બળે પણ બહાર ન પડે ૧૯
 તે દગ્ધ સ્પર્શ માત્રમાં થાય, એક બિંદુ અળયું નવ જાય;
 તેમ ગોવર્ધનમાં જળ પરજળ્યું, એક બુંદ બહાર નવ નીકળ્યું. ૨૦
 ક્રોધાગ્નિએ પરજળ્યું તોય, પરિક્ષત સંદેહ નિવારણ હોય;
 હારુણ વૃષ્ટિ થઈ દિન સાત, થાક્યા હારી વળ્યા વરસાત. ૨૧
 તે હતે તૃણ ગ્રહીને ગયા, સમાચાર વાસવને કહ્યા;
 તમે સ્તવન કરો નારાયણતણ, શ્રીકૃષ્ણ દેવ કોપ્યા છેઘણ. ૨૨

ચિંતામગ્ન થયો સુરરાય, તે કહેવાશે આગલે અધ્યાય;
 વિદ્ય મજવાસી જેરું ગયું, પ્રગલ્બો ભાનુ અજવાણું થયું. ૨૩
 ગોકુળ પ્રજા સર્વ ભૂખી રહી, પણ ક્રુધાએ કો પીડયું નહીં;
 પ્રજા વિશ્વભરને ચરણે વસી, ભૂખ તરસ ભાઈ તેહને કરી. ૨૪
 પછે સ્થાનક મૂક્યો ગોવર્ધન, ગોપ દે માંહોમાંહે આલિંગન;
 વધામણી ઘેરઘેર નવનવી, ગોકુળમાં ઘઈ દીપોત્સવી. ૨૫

વલ્લભુ

દીપોત્સવી ઘઈ મજ વિષે, સાંભળ પરિક્ષત રાય રે,
 ભટ પ્રેમાનંદ કહે કથા, થયો પંચવીશમો અધ્યાય રે.

અધ્યાય ૨૬ મો

કહવું ૭૭ સુ : રાગ આશાવરી

ગોવરધન હુરિયે ધર્યો, દુઃખ મજનું વામ્યું;
 પ્રાક્રમ દેખી કૃષ્ણનું, સહુ આશ્ચર્ય પામ્યું—ગો ૧
 સાત વરસને બાળકે, નીવાર્યો વરસાત;
 કર અંશુળીએ ગિરિ ધરી, રાખી દિન સાત.—ગો ૨
 એ બળ કહાંથી બાળને, અનુભવ હોય તે ભણે;
 ખીજું કો માને નહીં, વિશ્વાસ નવ તે આણે. ગો ૩
 ગોપ સહુ મગી આવીયા, નંદજીને પાસ;
 મોહોતું ભાગ્ય છે મજપતિ, પુત્ર શ્રીઅવિનાશ—ગો ૪
 મનુષ્ય કરી કેમ માનીએ, એ છે અંતરબામી;
 આપણે દરમે કરી, દેહ માનુષી પામી.—ગો ૫
 રિપ્રદ્ધ તો નિષ્કર્મ છે, જન્મ નોહે કર્મ પાળે;
 ઈશ્વરને કર્મ નિજ ભક્તનાં. ભેદ ભારતી ભાળે.—ગો ૬

- પ્રદ્ય દશા એ જાળ, અમેા જાણી અવિલોકી,
ખટ દિવસને ખાળકે, પૂતના સઘ શોધી-ગો ૭
- માસ દિવસના નાથજી, આણ્યો ચકટનો અંત,
વરસ દિવસના શ્રીકરિયે, હણ્યો તૃણાવંત-ગો ૮
- દધિનુ ભાજન ભાજિયુ, તક ચોહોદિશ રેડી,
સવા વર્ષને શામળે, નાખ્યા વૃક્ષ ઉખેડી-ગો ૯
- વન્ધાસુર પછાડિયો, ફાટીના થક સાથે,
બગાસુર મગ્ડી મારીયો, થંચ ચીંગી હાથે-ગો ૧૦
- અઘનો દેહ ઉતરડીયો, કીધુ મહા બળ,
ગઈંભાસુર પઠડીયો પાળ્યા તાડ ફગ-ગો ૧૧
- કાળી માન મહન કચી કફાળ્યો મહકુટુળ,
બલભદ્ર પાસે મરાવીયો, તેણે પાપી પ્રવંજ-ગો ૧૨
- પણ આ પ્રાક્રમથી અવધિ વળી આખો પર્વત તોળ્યો,
નદપુનની જોડનો, ખીજે ન મળે જોળ્યો-ગો ૧૩
- મહત બાળ્ય રાય તમતણ, પુત્ર શામળ લેર,
કોણ સુકૃત પૂર્વે આચાર્યા, સુતના મુખ તો લેવા-ગો ૧૪
- ગત જન્મની વારતા, જાણો છો નદસય,
કોણ પુણ્યે પુત્ર પામીયાં, અમને મ દેહ થાય-ગો ૧૫
- નદ કહે સહુ ગોપને, હુ કાઈ નથી લેહેતો,
સુકૃત પોતાનુ જાણ્યા વિના, લાજુ મિથ્યા કેહેતો-ગો ૧૬
- મન લોકને પુણ્યે કરી, પામ્યો જી હુ પુત્ર,
આશીરવાદ દો સહુ મળી, માહારુ દીપે ઘરસૂત-ગો ૧૭
- ગર્ગાચાર્ય કહી ગયા, પુત્ર મહાબળી યાશે,
પ્રાક્રમી યાશે અતિ ઘણો, તેહેવા નામ ધરાશે-ગો ૧૮

એને ગર્જે પાર લહો નહીં, શું લહીયે પામર પ્રાણી;
 હું કાંઈ લહેતો નથી, જોલ્યા નંદણ વાણી-ગોઠ ૧૯
 સહુ ગોષે પૂજ્યા નંદણ, વરત્યો જયજયકાર;
 શ્રીકૃષ્ણને પાગે સહુ કો પડે, તું છે વિશ્વાધાર.-ગોઠ ૨૦

વક્ત્રણ

આધાર ત્રજ પરિવારનો, નમે ગોષ સહુ પાયરે;
 ભટ પ્રેમાનંદ કહે કથા, થયો ઇન્વીસમે અધ્યાય રે. ૨૧

અધ્યાય ૨૭ મો

કંકણું ૨૭ સું : રાગ સામેરી

શ્રીશુકળ કહે વિષ્ણુ મહિમાય, ભયયુક્ત થયો સુરરાય;
 મે બહુ દુષ્ટા દીનદયાળ, મારો આળ્યો શીટણ કાળ. ૧

દાળ

આળ્યો શીટણ કાળ માહારો, દયાળને દુષ્ટા ધણું;
 કો રાખવા સમરથ નથી, ગર્યુ આસન મુજ તણું. ૨

દુઃખ કર્હુ શુર દેવને, જે મૂને આવી દુર્મતી;
 સાતુકૂળ થાય શ્રીહરી, તે ઉપાય કહીએ જુહરપતી. ૩

શુર કહે ગર્વ ગયો તાહારો, ગોવિંદે જવ ગિરિ ધર્યો;
 મમત્ત મૂકી મેઘ વળીયા, અહંકાર તારો ઉતર્યો. ૪

પરિવાર પિંડારનો પીડવા તે, પાવસ પ્રેર્યો કેમ ?
 પરાભવ પામી પૂછવા આળ્યો, કાં પૂછ્યું નહિ પ્રથમ ? ૫

અધિરાય મેં હૃષીકેશ દુભળ્યા, રમારમણ જાણ્યા નહીં;
 હું બળ પ્રભળ દેખી, બાળબુદ્ધિ માહારી ગઈ. ૬

- સ્વામીજી તમે સાથે આવો, હું શામળાની સ્તુતિ કરું;
 હૂંર દાંદની સૌમ્ય દાદ થાય, અરિદથી હું ઉગરું. ૭
- પૃહ્લસ્પતિ ને સુસ્પતિ સાથે, અને કામદુધાય;
 દેવાંગના ઇંદ્રાણી ઐસવત, આવ્યાં ગોકુળ મહાંય. ૮
- અર્ધનિશાએ અંતરિક્ષા રહી, જ્ય જ્ય અમર ઓચર્યા;
 દેા ન જાણે તેમ મંદિરમાંથી, કૃષ્ણ ગાહેર નીમર્યા. ૯
- ગુરુ દેવને આગળ કરી, બિંધ્યો લાજતો સુરરાય;
 મદલિણા ઠીધી પાણુ બેડી, ઇંદ્ર પડીયો પાય ૧૦
- સુરેશ કેશ મસ્તક તણા, સર્વેશ ચરણે લહોય;
 નખ ચંદ્ર મુગુટ મણી તણી, આભા એકત્ર હોય. ૧૧
- મહસ કમળે દે કમળ સીંચ્યા, કરી અશ્રુપાત;
 જમરનું સુખ પાણે લીધું, કૃતારથ થયો સુરનાથ. ૧૨
- ઇંદ્ર ઉઠાવ્યો કર ગ્રહી, પુરુષોત્તમ જોડ્યા હસી;
 અમે રંક ઉપર પાવસ પ્રેર્યો, કોણ યુદ્ધિ તમને વસી. ૧૩
- મૃત્યુલોક સહુ પેં દીન છે, તેમાં રંક જાતિ આહીર;
 ધૂંટી ઉપર કુઠાર મૂક્યો, અમ ઉપર હારણ નીર. ૧૪
- અમે રંક આહીરઠાં, તમે છો દેવમાં છત્ર;
 કહાં સમુદ્ર કહાં સ્વલ્પ નહી, કહાં ગોપ કહાં શક. ૧૫
- સુધાપી સમરથ તમે, અમે નિર્મળ પીજે તક;
 કહાં મનુષ્ય કહાં દેવતા, શ્રીકૃષ્ણ જોડ્યા વક. ૧૬
- વક્રોક્ત વાણી સાંભળી, તે સમયે જાણે ભૂપતિ;
 તું પરબ્રહ્મ પરમાત્મા, હું અધમ પ્રાણી દુર્મતી. ૧૭
- અપરાધ અજ્ઞાને થયો, હું ભૂલ્યો રાજમદે કરી;
 પર્જન્ય દાદશ મોકલ્યા ત, નિવાર્યા પર્વત ધરી. ૧૮

- નિજ ભક્તને પ્રતિપાળવા, ટાળવા ભૂનો ભાર;
પતિત કોટી સંધારવા, હરિ તે' લીધો અવતાર. ૧૯
- મહોત્સવ પ્રભુ ટાળતાં, મહામદ મારો ગયો;
પરબ્રહ્મ દર્શન બ્રાંત ભાગી, પતિત હું પ્રાંજળ થયો. ૨૦
- વિમાન વામા વિપય સેવા, વિલાસ લોગ નાના ભજું;
પશુપતિ પ્રભુપતિ પાર ન પામે, તો હું પામરનું શું ગજું. ૨૧
- તું સર્વાંતીત સુરભી ચરાવે, પ્રગટ પીંડારો ઘર્ષ;
તાહારી ભૂલવણીએ બ્રાંતિ ઝાપી, મુને દોષ દેવો નહીં. ૨૨
- સર્વ સરજે સર્વમય તું,^૧ કાં ધરો કોની તમા;
તાહારી માયા અપરાધ કરાવે, તું જ જાપ કરે ક્ષમા. ૨૩
- એકું' કહી વળી પાથે લાગ્યો, એક આણું દિવ્ય આસનં;
ઉપર જોસાળ્યા શ્રીહરિ, સુરપતિ કરે પૂજનં. ૨૪
- કામદુધાના સ્તન વિષેથી, પ્રગટી પયની ધાર;
તે પય પંચામૃત થયું, નવરાગ્યા નંદકુમાર. ૨૫
- સુરસરીનું જળ ભર્યું શુંદે, અગ્રધંટ ત્યાં તોળીયો;
એક કળશ ઐરાવતે આણી, શ્રીહરિ ઉપર ઢોળીયો. ૨૬
- નિશાપતિ પટકૂલ લાગ્યો, ઉદધિ ભૂપણ લાવિયો;
નંદ સુત સાંતરા કીધા, મુગુટ શિર શોભાવિયો. ૨૭
- અકુરપતિયે અલિસિંચન કીધું, નારદે કીધું ગાન;
અપસરા સરવે નૃત્ય કીધું, રીઝ્યા શ્રીભગવાન. ૨૮
- ઇંદ્ર મસ્તક પર કર ધરીને, વહે વિન્ધાધાર;
૧ કદ્યાણુ ઇચ્છો આપણું તો, કરશે મા અહંકાર. ૨૯

મુજ સંગાથે વાદ કરજે, હું નહીં પમાડું ખેદ;
મારા ભક્તનો જેણે દ્વેષ કીધો, તેનું ઘાલીશ હું ઉચ્છેદ. ૩૦

વલણુ

પાય લાગી માન માગી, સ્વર્ગ ગયા મુરશાયરે;
સૂત પુશ્ણિકે કહે કયા, થયો સમર્પીશમો અધ્યાયરે. ૩૧

અધ્યાય ૨૮ મો

કહેવું ૭૯ મું : રાગ દેશાખની ચોપાઈ

શુકલ કહે સાંભળીયે રાય; એ કહ્યો ઇંદ્રજય મહિમાય;
રુતાવિસમો થયો અધ્યાય, વામ્યસમુદ્ર તર્યો કેમ જાય. ૧
નંદને ઇચ્છા ઉપની એક વાર, કીધો અંતરમાંહે વિચાર;
પૂછ્યું પ્રાહ્લણને કરી નમસ્કાર, કોણ મને પામું ભવપાર. ૨
ધરના બ્યયે આયુષ જાય વહું, સુકૃત વિના વય મયા ગયું;
ઉત્તર વય તન છરણુ થયું, આત્મસાધન કાંઈ નવ લહું. ૩
કેમ તરિયે દુસ્તર સંસાર, ન પામિયે પુનરપિ અવતાર;
આયુષ ઘોડું પુણ્ય અપાર, આપો ઉપદેશ કરો ઉપકાર. ૪
મજ્જ સુણી બોલ્યા માતૃભાવ, હરિચરણે ચિત્ત રાખો દહાવ;
જો મુક્તિ પામવાનો છે ભાવ, છે એકાદશીવત ભવનું નાવ. ૫
આયરો અભયા એકાદશી, ક્ષાણુ ચારો કર્મ મળ મસી;
જો માધવ ચરણે મનપા વસી, તો જન્મ મરણની ચિતા કરી દ
રુકમાંગદે અભયા આયરી, તો જનુની જઠરે ન આવ્યો ફરી;
વેદોક્ત અમ્બરીખ રાયે કરી, તો શાપ લઈ અવતર્યા શ્રીહરિ. ૭
વિખાણુ અભયાને વેદ સમીત, જે કહે તે થાય મુઠીત;
આયરતાં મુક્તિ પામીયે તત્, સર્વોપરી છે અભયા વર્ત. ૮

સર્વોત્તમ આવે ભાગસર માસ, સુદી દશમીથી કરવો અભ્યાસ;
 હવિષ્યાન્ન લેવા પંચ ગ્રાસ, એકાદશી કરવો અપવાસ. ૯
 નિશાચે કરવું જાગરણ, હરિકથાનું કરવું શ્રવણ;
 દ્વાદશીમાં જમાડવા ગ્રાહણ, જયશક્તિ દક્ષિણા અર્પણ. ૧૦
 ભિન્ન ભિન્ન છે દંતધાવન, પૃથક્ દેવનાં આવાહન;
 પૃથક્ પુષ્પ અર્ધ નિવેદન, કરાવે વિપ્ર કરો પૂજન. ૧૧
 ચોવીસનાં ભિન્ન ભિન્ન છે દાન, સદૈવ વ્રત કીજે રાત્રાન;
 દ્વાદશ વ્રણ વધે એક નિદાન, તો મુક્તિદેવ આવે ભગવાન. ૧૨
 છે તારા ઘરમાં ત્રિભુવનપતિ, શ્રીકૃષ્ણ ગ્રાહ સાચો મર્વથી;
 તારે વ્રતનું તાત્પર્ય નથી,^૧ તે પામી મૂક્યો છે અવિગતી ૧૩
 પણુ લો નીમ કરો વ્રત રાય, ધર્મ તે કીડા પૂઠે શાય;
 નદ આનંદ પામ્યા મનમહાય, વેદોક્ત માંડી અભયાય. ૧૪
 એકાદશી કરે ખીન ગોપ, પૂજે ધેનુ અશ્વત્થ તુળસી રાપ,
 શ્રીકૃષ્ણના મનમાં અડિયો કોપ, શે પ્રત્યક્ષ મારો ક્રીધો લોપ. ૧
 અગિયાર માસ વ્રતને થયા, નિશાએ નંદજી નહાવા ગયા;
 અર્ધ નિશાનો લેદ નવ લક્ષો, જાણ્યું સહુવારે પ્રાતઃકાળ થયો ૧
 સ્વદેપ દ્વાદશીનો લેદ આણી, ઘણી રાત્ર નંદે નવ જાણી;
 પેઠા મરજન ને હાલ્યું પાણી, કહે વરુણ સેવક શું વાણી. ૧૧
 કોણુ નહાય છે ઊલટ આણી, સૂતા જગાડ્યાં જળનાં પ્રાણી;
 મરયાદા મારી નવ આણી, અહીં લઈ આવો તેને તાણી. ૧૨
 જળ પ્રયોગ કરાવે ગ્રાહણ, નંદ ઊભા કરે તર્પણ;
 આવી સેવકે તાણ્યાં ચરણ, સઘ નંદનું કીધું હરણ. ૧૬
 વિપ્ર ગોપ કરે શહોરા શહોર, ન સૂઝે જમુના કાળી ધોર;

૧. તારે વ્રતનું કારણ નથી.

૨. જ કહે વરુણ તેમ વાણી થ કહે વરુણ સેવક સુણે પાણી

સેવક કહે સાહી આણ્યો ચોર, કોપ્યા વરુણ વહે કઠોર. ૨૦

રુડી પેર બાંધી ને તરાડો, એને કાશગૃહમાં બેસાડો;
રખે કહ્યા વિના બહાર કહાડો, ન નહાય ફરી વિષત પાડો. ૨૧

નદંત્ર જ્યારે બાંધન થયા, ગોપ સર્વ ગોકુળમાં ગયા;
સગાચાર મશોદાને કહ્યા, બૂઝ્યા નંદ પાણીમાં વહ્યા. ૨૨

જાણી વાત જે બૂઝ્યા નંદ, ધાયાં ગોપ ગોપીનાં વૃંદ;
ધાર્ધ યશોદા કરતી આકન્દ, હો પિતા કરી રાયા ગોવિંદ. ૨૩

સહુ ઝમુના તટ આવ્યા ગોવાળ, કો કહે પાણીમાં નાંખે જાળ;
માથે હાથ દર્ધ બેઠા ગોવાળ, કેમ છવીશ હું નહાનેા બાળ. ૨૪

પછે રોતા બોલ્યા સુંદર રથામ, તમે જયોમતીને રાખો રામ;
એ ઉન્મત્ત વરુણનું જે કામ, પ્રાતાઃ થયાં પુંકે કરશું સંશ્રામ. ૨૫

એમ કરતાં થતો પ્રાતાઃકાળ, નંદ પ્રત્યે પૂછે દિગૂપાળ;
કોણ જાતિ તારી બુદ્ધિ બાળ, નંદ કહે હું છો ગોવાળ. ૨૬

રંક આહીર વસ્ત્રુ ગોકુળ ગામ, યજ્ઞપતિ નંદ છે મારું નામ;
એક પુત્ર મારે સુંદરદયામ, હું નહાવા આવ્યો અભયા કામ. ૨૭

વચન સાંભળી ભડક્યો રામ, વરુણ પડ્યો નંદજીને પામ;
સ્વામી મેં મોટો કીધો અન્યાય, છે પરમેશ્વર તારા ઘરમાંય. ૨૮

તું જગતપિતાનો પિતા મહારાજ, મેં મોટો કીધો અન્યાય આજ;
કોપ્યા કૃષ્ણ ગયું મમ રાજ, તમે નંદજી મારી રાખો લાજ. ૨૯

આપી આસન પૂજન કરે, હું દાસ દાસ વાણી ઓચરે;
કર ભેડી પ્રદક્ષિણા કરે, સુમટ ઉતારી ચરણે ધરે. ૩૦

અરથે કેગર કુંકુમ ચંદન, નૌતમ પેહેરાબ્યાં વસન;
પાલખીએ બેઠા ગોપ સ્વામીન, સ્ત્રી ભરતાર થયાં બેહુ પાહન. ૩૧

પૂજ્યા નંદ વદન શોભતું, ઝોઢયું પીતાંબર અંગ ઝોપતું;
 મુગટ મોતીવૃંદ ઝૂમતું, બેઠા પાલખીએ ઝાલી કૂમતું. ૩૨
 અગર ધૂપ વાયુ ંયજન, પૂઠે બંદીજન બોલે ધન ધન;
 કૌતક નંદ વિચારે મંન, આ સર્વે દીકરાનાં પુણ્ય. ૩૩
 બંધાવા કટિ બાંધી મોરાર, વારે સહુ મજની નાર;
 એવે હાલ્યું જમુનાં વાર, ગાજતે નંદજી નીસર્યા બહાર. ૩૪
 નાના વિધ વાજે વાજિત્ર, વિખાણે સહુ ભેવા મળ્યું;
 વરુણ કહે હું થયો પવિત્ર, આજ નંદરાય મેં કીધા મિત્ર. ૩૫
 દેવવૃંદ બાહેર નીકળ્યું, ગોપીવૃંદ સહુ ભેવા મળ્યું;
 પીઠા હુઃખ કોને નવ કળ્યું, મહુ મત નંદજીને ફળ્યું. ૩૬
 જશોદાને હિત હેયે બ્યાપે, મોહ પામી પતિને પ્રતાપે;
 કૃષ્ણ વધામણી સહુને આપે, આજ નવો જન્મ પામ્યો છે બાપે ૩૭
 લેટયા કૃષ્ણ મળ્યું સહુ કોય, નંદ સમે વિચારી ભેય;
 ભક્તિ વરુણની અતિશે હોય, નમ્યો વરુણ કરભોડી કોય. ૩૮
 પછે રામકૃષ્ણની પૂજા કરી, લેટ પ્રભુને ચરણે ધરી;
 કર ભોડી વિનવિયા હરિ, પછે જવારથ વાણી ઓચરી. ૩૯
 સ્વામી નંદે મારો રાખ્યો ભાર, પણ અન્યાય મેં કીધો અપાર,
 અજ્ઞાને બંધન કીધા પ્રહાર, ક્ષમા કરો તે વિન્યાધાર. ૪૦
 હરિ કહે સાંભળ વરુણ, શું કરું જો તું આબ્યો શર્ણ;
 જે જન વંદે મારા ચરણ, તેને કદા ન હોએ મર્ણ. ૪૧
 વળ્યો વરુણ કરી નમસ્કાર, ધન સકળ ગોપપરિવાર;
 વૈકુંઠનાથે લીધો અવતાર, એમ કરી વરુણ ગયો નિજદાર. ૪૨
 પછે યમુનાજીમાં મર્જન કરી, આગળ ગોપ પૂંઠે મુંદરી;
 સહુ ગોપુજમાં આબ્યું ફરી, દાદશી સધાથી પિતાને હરિ ૪૩

જે વરુણે ભેટી વેળા કહ્યું, તે ગોપ સર્વના મનમાં રહ્યું;
 જાન વરુણવાણીથી લહ્યું, વૈકુંઠ ભેવાને મન સહુનું થયું. ૪૪

વલણુ

૪૫ મન સર્વ ગોપનું વૈકુંઠ જઈએ અવશ્યમેવ રે;
 મારત ભણી ભક્તની, હરિયે વૈકુંઠ કીધું તતખેવ રે. ૪૫

કંકણું ૮૦ સુ : રાગ વસંત

મારે વહોલે વૈકુંઠ દેખાડ્યું, ગોપવૃંદ આનંદ પમાડ્યું.
 ભિમાય ગોપને ભણી, કૃપાનાથે કરુણા આણી;
 નજદાસ ભણી સુખ દીધું, ગોકુળ વૈકુંઠ સરખું કીધું-મા૦૧
 ઝલ સું શકે શોભા વખાણી, હીલા વૈકુંઠની પ્રજા આણી;
 તુલુંજ થયા અવિનાશી, આશ્વિય પામ્યાં પ્રજાવાસી-મા૦૨
 તુલુંજ થયા સહુ ગોવાળા, ચતુર્ભુજ રૂપે થઈ બાળા;
 તુલુંજ થશેદા નંદરાય, ચતુર્ભુજ થઈ ગોકુળની ગાય-મા૦૩
 તુલુંજ પંખી ગજનનાં, ચતુર્ભુજ થયાં વૃક્ષ વનનાં;
 મુખુંજ જમુનાનાં જંતુ, ચતુર્ભુજ થયા કામ વસંતુ-મા૦૪
 ખ અકે ધર્મા સારંગ, ધનશ્યામ થયા સહુ અંગ;
 લ પીત પેહેયાં છે વસંત, સહુને ભેસવા મરુડ વાહન-મા૦૫
 પી થઈ સહુ કમળા જેવી, ઉણી નિજ પ્રભુચરણ સેવી;
 પે જન્મમરણ દુઃખ વામ્યું, સહુએ પ્રસન્નનંદ સુખ પામ્યું-મા૦૬
 ૭ે વાજિત્ર અનહદ તાળ, સપ્તસ્વર જોડે પરમ રસાળ;
 ૮ તુંગર વેણુ વાય, ઉપનિષદ્ નિગમ સુખ ગાય-મા૦ ૭
 ન અમૃત સેવક આજે, શિવ સનકાદિ યશ લાજે; —
 વાસીને મહા સુખ દીધું, કબીટીત ગોકળીયું કીધું-મા૦૮

નહીં રોગ વિયોગ નહીં શોક, પ્રહા રૂપ થયા યજ્ઞ લોક;
 નહીં કર્મ સંકલ્પ જન્મજન, નહીં જન્મ મરણ નહીં કાળ-માઠ
 નહીં મોહ માયા વૃદ્ધિ હાની, નહીં લંપટ કે અભિમાની;
 નહીં ઉદ્વેગ કષ્ટ નહીં ખેદ, જ્યાં નથી ચોરી છળ ભેદ-માઠ ૧૦
 નહીં જ્રમ પંચમહાભૂત, નહીં વ્યાધિ નહીં યમદૂત;
 સાગર નિરાકાર લાગે, રવિ કોટિક તેજ પ્રકાશે-માઠ ૧૧
 સાચું વક્રું ગોકુળ આણ્યું, ગોપે વક્રું સુખ માણ્યું;
 જેવું વેદે વક્રું બાખ્યું, તેવું મુહૂર્ત ગોકુળમાં રાખ્યું-માઠ ૧૨
 વક્રું પાછું સંવરિયું, હૃતું તેમજ ગોકુળ ઠરિયું;
 પછે વાણવી માયા વિસ્તારી, કૃષ્ણે બૂલાવ્યાં નરનારી-માઠ ૧૩

વલણુ

નરનારી ફરી ભોળાવ્યાં, પ્રભુ લીલા કહી નવ ભય રે.
 ભટ પ્રેમાનંદ કહે કથા, અઠાવીશમો અધ્યાય રે.

અધ્યાય ૨૬ મો

કલ્પું ૮૧ સુઃ : રાગ સામેરી

શિવશ્રુત શાસ્ત્રને શિર નામી, પ્રથમે સમરું સીતાસ્વામી;
 શ્રીરઘુપતિને હૃદયે રાખું, રાસ કીડાની લીલા બાખું. ૧

તાળ

રાખું લીલા રાસની, અવિનાશ ગોપી ગું રમ્યાઃ
 વર્ષ કીડા પ્રહાનિશાવણી, જ્યાં પ્રહાદિક બૂલા જમ્યા. ૨
 એ વાત છે અગમનિગમની, કઈ એક લાખે ભારતી;
 સીતા પતિની ગદન ગતિ, શું બાળે નર સ્વરૂપ મતી. ૩

- પરમહંસ કહે છે પરીક્ષતને, શૈનકને સૂત પુરાણી;
તે રાસ લીલા વર્ણવું, જે વ્યાસજીએ વખાણી. ૪
- શ્રીતણું સુખ પ્રાપ્તવાને, પ્રજવધૂ મનમાં ધરી;
શરદ નિશા દીઠી દીપતી, ઘૂંઘાવન ગયા શ્રીહરિ. ૫
- વિકાસ પામી કુમુદિની, દૃમલતા શોભે ઘણી;
અકાર મોર નિશાએ બોલે, અંદ્રમા ને અંદરણી. ૬
- અમી વરસે ઇંદુ કિરણે, વનસ્પતિ શોભે ઘણી;
પ્રેમાનંદ પ્રભુ પામજીની, ઈન્દ્રા અર્ધ કીડા તણી. ૭

કંકણું ૮૨ શ્રુ : રાગ સામેરી

વિશ્વપિતામહે ભેઈ રવણી, તે સમે સાંભરી સૌ મૃગનયણી;
સ્થિર રહે અંદ્રને આજ્ઞા દીધી, નિશા ખટમાસની નાથે દીધી ૧

ઢાળ

- દીધી નિશા ખટ માસની, રાસ રમવા શ્રીહરિ;
તાદંશ દર્શન દેવ ન પામે, વિકૃત્તે માયા વિસ્તરી. ૨
- કરે છંગારા અંદ્ર તારા, પીછ મુગટનાં ઝળકતાં;
છે માણિક્યજ્યોતિ નખતણી, શ્રવણે તે કુંડળ લટકતાં. ૩
- વૈજ્યંતી માળા દમાળ કંઠે, દ્વોચન બાળ વિશાળ;
પીતાંબર કટિ દાઢ કહિયો, કોટિ કામ મદન ગોપાળ. ૪
- સ્ફટિક શિલા પર ચઢી કેશવ, ઉભા રહ્યા એક પાગે;
વેણુ ધરિયો અધર ઉપર, વાલજ્યા ખટ રાગે. ૫
- રસાળ વાણી વેણુની, શકે કામ બાણ મૂક્યાં કરી;
વિરહ વિશેષ રસ ચોષણ્યાં, પેઠાં ગોપીકાને હૃદે ધરી. ૬

બ્યાકુળ થઈ મજ સુંદરી, સર્વનાં તનમન લીધાં હરિ;
પ્રેમાનંદ પશુસમ ચરણે, જે જેમ તે તેમ આવી મળી. ૭

કંકણુ' ૮૩ મું : રાગ ગોડી

ઓ વેણુ વાજે છે, બાઈ સામળીયો કરે સાન;
ઓ વેણુ વાજે છે. ૧

કામનીયે ધરિયો કાન, ઓ વેણુ વાજે છે;—મુરખદ. ૧

વિકુલજની વાંસળીરે, વિરહિણીને વિષ બાણ રે;
શબ્દ સ્વર શ્રવણમાં પેઠા, તલમલ કીધા પ્રાણુ-ઓ ૨

જે જેમ તે તેમ ઊઠી અળખા, લોપી કુળમરજદ રે;
ગોપવધૂને ઘેલું લાળ્યું, ઘટ ધૂમ્યો વાંસળી નાદ-ઓ ૩

વિપરિત કામ કરે સહુ સ્વામા, કામદૂત પડ્યા દેડે રે;
ગૌ દોહીને દૂધની દહોણી, જળ ગોળીમાં રેડે-ઓ ૪

કો વચ્છને સાટે ગૌને છોડે, સાંકડને સેલો વાજે રે;
કો બાળકને સુવાડી હેઠાં, ઉપર ઢાલીઓ ઢાળે-ઓ ૫

કો ઉંધી દોણી માંડે અળખા, ઉતાવળી ગૌ દોહો રે;
કોઈ દોષ દીએ દીપકને, અવળાં દર્પણુ જોએ-ઓ ૬

રસોઈમાંથી વેણુ સંભળી, લોજન કરે છે નાથ રે;
તે અલ પીરસતી ઉઠી ચાલી, આટવો રહ્યો છે હાથ-ઓ ૭

ઉધાટાં કપાટ ઉચાટ નથી, મારું વણસયે ધરસૂત રે;
કોઈક ધાનતો નાંખી ચાલી, પ્રાણુરે' વહાલો પુત્ર-ઓ ૮

કોઈક નહાતાં નાદ સાંભળ્યો, મન યયું હરિમાં મગ્ન રે;
તે જો નિગળતી ઉઠી ચાલી, વચ્ચે વહોણી નગ્ન-ઓ ૯

કોઈક નયણે કાજળ બરતી, આંધ્ર્યું એક લોચન રે;
કરબળી કરમાંડે અમચી, તેમ ચાલી ત્રીજન-ઓ ૧૦

અવળાં આલરણુ ભૂપણુ પહેયાં, મનડું રહ્યું જુગદીશ રે;
 ઓઢણી પેહેરી કટિ સંગાથે, ચરણાં ઓઢયાં રીશ-ઓ ૧૧
 એક બાંહે પેહેરી ચોળીની, માંહે અવળો આણ્યો હાથ રે;
 એક સ્તન ઉઘાડું દીસે, જેમ દેહેસં વિના ઉમયાનાથ-ઓ ૧૨
 કેા કાળજે કરીને સેયો પૂરે,^૧ કેા નયણે આંજો સિન્દૂર રે;
 કેા કોઈને પ્રીછે નહીં બાળા,^૨ પ્રેમ ઉદધીનું પૂર-ઓ ૧૩
 કરસુદ્રિકા યગ અંશુજિયે, વિષ્ણુના કર અંશુળી માંયે રે;
 ચરણનાં આંજર કાને પહેયાં, કર કંકણ પેહેયાં પાંચે-ઓ ૧૪
 કટિમેળણ કઠે પેહેરી, કટિ વિંટયા મોતી હાર રે;
 ગણુળંધ પાવલીયે બાંધ્યો, યગ ધૃધરી કંઠ ધમકાર-ઓ ૧૫
 ગોદણો બાણુળંધને સ્થાનક, પહોંચે બાંધ્યાં શિશૂદૂદ રે;
 આભૂષણુ મારગમાં પડતાં, જેનાં મોંધાં મૂલ-ઓ ૧૬
 સ્થામા મૌરી બીજી મુખા, ચતુર જાતિની નાર રે;
 પદ્મિની ચિત્રણી હસ્તિની હોંડે, મળવા દેવ મોરાર-ઓ ૧૭
 સૌ જણે હું જાઉં પેહેલી, લેઈશ એકલી સ્વાદ રે;
 કાગે બાકુળ કહ્યું ન માને, પૂંઠે કરે સ્વામી સાદ-ઓ ૧૮
 એક સ્ત્રી ભરતારે જઈ બાલી, તે તત્ક્ષણુ પામી મશણુ રે;
 અતુર્લુજ ઘઈ સહુ પેહેલી, પહોંતી હરિને ચરણુ-ઓ ૧૯
 જ્ઞાને અજ્ઞાને કામ કોધે, કેા ભલે નંદ કુમાર રે;
 પ્રેમાનંદ પ્રભુ સીતાપતિ, તારે ભવ સંસાર-ઓ ૨૦

કલત્રું ૮૪ મું : રાગ સામેરી

ગોપ વધૂ સહુ ગાત્રી, ન રહે કંઈ કુટુંબની બાલી;
 નમસ્કાર નાવજીને કીધા, ગોપીએ ગોવિંદ વીંટી લીધા. ૧

૧. કેા જળે કરીને સેયો પૂરે.

૨. કેા કોઈને જોજે નહીં બાળા.

ઢાળ

ગોપવધૂ વીંટી વળી, ચાંદરણી જેમ ચંદ્રને;
 તેમ ગોપીકા ઊભી રહી, વીંટ્યા શ્રીજોષેંદ્રને. ૨
 શ્વાસ ભરાઈ ભાગિની, નાચને નિરખે નેહ ભરી;
 દૃષ્ટે દૃષ્ટ મળી તેવારે, ધર્મ જોડ્યા શ્રીહરિ. ૩
 નિષ્કામકૃપે વહે ચિહ્ન, ગોપવધૂ આ ઘેલાં ઘેરો;
 અખળા માણસ અર્ધ નિશાએ, કહોછ કોણ ત્યાનક જશે. ૪
 કેા પુરુષ સાથે છે નહીં, સમુદાય હીસે સ્ત્રી તણો;
 કેાણ કારણ વન આવ્યા તણું, ભામની સાચું ભણો. ૫
 હસિત વદને કહે અખળા, મન તારે ચરણે વશ્યું;
 અમો લક્ષ્મી કેડું સુખ ઇચ્છું, પ્રભુ જાણીને પૂછવું કશું. ૬
 વિરહે બ્યાકુળ છીએ ઘણાં, સંગ આપો શ્રીભુગદીશ રે;
 પ્રેમાનંદ પ્રભુરામજીએ, મુણી પૂણામ્યું શીવ રે. ૭

કહેવું ૮૫ મું : રાગ પંચમ રામઝી

ધર્મવચન જોડ્યા શ્રીહરિ, શ્વામા સાલજો રે;
 માનેા મારો પ્રતિજોધ, બાળા પાછી વજો રે. ૧
 એ વાતે લાગે માવતાત, લાગે કુળ આપણું રે;
 પૂર્વજ નરકે જાય, જ્યારેય અમો ભણું રે. ૨
 જે સાથે ધરતુત, પરણી માંડીયે રે.
 પતિ જાણો પરમેશ્વર, તેને કેમ છાંડીયે રે. ૩
 'તે જો લેગી રોગી મૂર્ખ, વરવો વઢકણો રે;
 દૃપણ દરિદ્રી જાણ, કપટ કે કોધી ઘણો રે. ૪

કુળડો કાળો ફર, બધિર બોળડો રે; અપંગ અંધ ને મૂક, શઠ સૂમડો રે.	૫
બ્યભિચારી લંપટ વૃદ્ધ, શક્તિ શુદ્ધ ગર્ભ રે; ચેટલાં હોયે લાંછન તોયે, તે તણ્યો નહીં રે.	૬
જો પરહરિયે નિજનાથ, વિષ્ણુ હોયે ચડે રે; ઉભય કુળના લોક, નિશ્ચિ નરકે પડે રે.	૭
બ્યભિચારથી વાધે વંશ, વર્ણસંકર કહીયે રે; તેનું ન લાગે પિંડહાન, પ્રેત રૂપ રહીયે રે.	૮
જો વિષ્ણુ થકી વિમુખ, પાપી હોયો પતિ રે; તોયે સેવીયો નિજ ભરતાર, તેનો દોષ નથી રે.	૯
મુને જાણો છો જુગદીશ, તો તમો પાછી વળો રે; ઘેર બેઠાં ધરજો ધ્યાન, હું નથી વેગળો રે.	૧૦
અમો શું જાણું બ્યભિચાર, અનુભવ છે તહીં રે; બ્રહ્મચર્ય જ કરવા ભંગ, તમો તત્પર થઈ રે.	૧૧
પરધન લોભી કંસ, જાણે વારતા રે; અમારાં તમારાં વૃદ્ધ, રહે ગો ચારતાં રે.	૧૨
પ્રેમાનંદ પ્રભુરામ, જ્ઞાન શિક્ષા કહી રે, સાંભળી નજનાર, તે મૃત્યુ તુલ્ય થઈ રે.	૧૩

કંકણું ૮૬ મું . રાગ મારુની ત્યાલ

ઉત્તર આપ્યો અવિનાશ, ધર્મની વાત કહી; હતો ઉત્સાહ સહુ નાર, રૂપે ઝાંખી થઈ.	૧
કરે માંહોમાંહી અવલોકન, કર્મની વાત કહે; બિંદુ મૂકે નિઃશ્વાસ, લલાટે હાથ દીખે.	૨

- કેા મુખ ઉપર દે હાથ, વઢવા દોડતી; ૩
- કેા નયણું ચઢાવી જોય, નથી દબ્બ ચોરતી.
- કેા કરી હસ્તનાં ચિહ્ન, હરિ કને આવતી; ૪
- કેા અધર ડસીને જોય, હરિને ખીહાવતી,
- કેા કરપર રેઈ કપોળ, બેસે શિયળ થઈ; ૫
- કોઈ એક માગે મળું, વિધિ કને ભમાં રહી.
- કેા નિ'દે કાત્યાયની વ્રત, સુકૃત વૃથા થયું; ૬
- એણે જોયાં નમ શરીર, આજ બ્રહ્મચર્ય ગયું.
- કેા ઝટકે લાંબા કેશ, અઘોઘો ફરી વાળે; ૭
- કેા લે અંગુળી મુખમાંહે, નયણે જળ ઢાળે.
- કેા નમી કરે નમસ્કાર, હરિના મુણ જાણતી; ૮
- કેા અલખેલી કરે આળ, અંગુઠે ધરા ખણતી.
- કેાનાં ક્રમમાં છે વઢન, હીમથી કમળ જથા; ૯
- કામાગ્નિ દહતો દેહ, મગદી વિરહ બધા.
- સંપુટ કરી નિજ હાથ, વામા વચન વહે; ૧૦
- સ્પર્શ કરવા તુજ હાથ, ઇચ્છે અમારા હૃદે.
- અમો મેલી પતિકુળ લાજ, બાળક પરહ્યા; ૧૧
- અમો અમારાં શીપ, તારે ચરણ ધર્માં.
- અમો ન ગણ્યો લોકાચાર, નિર્લજ્જ થઈ જાણું; ૧૨
- તારી દાસીને દેવા દુઃખ, જમનું કોણ ગણું.
- અમો સોંપ્યાં તુજને શરીર, એથી ધર્મ કીયો; ૧૩
- અમો બ્રહ્માને દો દંડ, તો કંસથી કેમ બીયો.
- નાનતાં યાશે અધર્મ, તો યાવા ઘો મુખે; ૧૪
- ધિકું કરશે જમરાય, નાંખશે નરક વિખે.

તારું હૃદય પરમ વિશાળ, જે પર લક્ષ્મી રમે, અમને દે આલિંગન, વિરહની જ્વાળા સમે	૧૫
શે લગાડો છો વાર, અમે અપરાધી છો, આપ અપરાધૃતનું પાન, હું ખની દાધી છો	૧૬
તમારા ચરણની પહાળી નાય, અમ હૃદયે ધરો, છે ઉન્મત્ત કંઈજ કુચ, મહીં શિથિ કરો	૧૭
ઘૂંટે છે અમારા હાથ, તારા ચરણ પામવા, તે લીધો છે, અવતાર, અમને મુખ આપના	૧૮
તને મૂકી કગીજો અન્ય મેવ, તે વ્યવિચાર પારે, યથોદ્દેશ્યે પ્રમંથે બાગ, તે દીનોનાથ વર્યા,	૧૯
તારો વિરહ વધારણ વેણ, ગાને નજાડીગ કાળજે મૂકી ધાય, અમને જગાડીયા,	૨૦
જે આબુ તારે શગળ, તે નિર્મુખ કેમ જાશે, જે અમે વણ નિરાશ, નિગમ ખોટા થાશે	૨૧
જે પડશે અમારા પિંડ, તે નિમુખ નહીં જાણે, વહી લેશુ લક્ષ્મીનું મુખ, નિર્મળ તપ સાજી	૨૨
રીઝયા શ્રીરણ્ણાડ, વિનતી હૃદય કગી, પ્રેમાનંદ પ્રણુ શ્રીરામ ગોપી કમળા ધગી	૨૩

કંઠવું ૮૭ સુ' રાગ રામઝી

વચન સ્નેહના સાક્ષી નિદાન છ, કડુણા દીધી શ્રીભગવાન છ,
પ્રેમદા નિરખી પત્ની સમાન છ, હૃદયને બોલ્યા દીધુ માન છ ૧

ઢાળ

- માન દીધું હાસ્ય દીધું, સીધું રથામાકાજ;
 સાન દીધી સંજે લીધી, ગયા યમુના તટ મહારાજ. ૨
- વહે ખળહળ નીર નિર્મળ, ઝળહળ અંદ્ર આકાશ;
 શીતળ વેળુમાં ગોપી ટોળું, રમે શ્રીઅવિનાશ. ૩
- મરયાદ છાંડી ફીડા માંડી, સ્ત્રીસંગ સુંદર રથામ;
 ચિહ્ન આતુર્ય હાવલાવે, સ્ત્રીને ઉપજાવે કામ. ૪
- આલિંગન સુગંધ કેટિ કૌતુક, કળા આસન અંગ;
 રમણુ ભ્રમણુ નમણુ દીનન્ત્ર, રાગે જાગે સંગ. ૫
- ઉપજાવે મોહ વિનોદ વાતે, ચક્ર વચનની ઘાત;
 ફૂદડી ફરે અંકે ધરે, કરે જ થે નખના પાત. ૬
- આમન સાથે વિરહ વાધે, મર્મ મારે હસ્ત;
 સુરત સંશ્રામે એક રથામે, છૂટી નારી સમસ્ત. ૭
- લે પરસ્પર અધર વિપરીત, શયન સુખાજ ધામ;
 શિવજ શરીર છે વિખેત્રી વેણી, પોખ્યો પૂરણ કામ. ૮
- શમી વિરહજવાળા સુહૃતબાળા, કાર્ય સીધે આળ્યો ગર્વ;
 ધન્ય ગોપીતણે જન્મ, આજ અમથી હેઠું સર્વ. ૯
- સર્વસોહિની મનમોહિની, મોહ પમાડ્યા શ્રીઅવિનાશ;
 કૃષ્ણ કુરંગ આવી પડ્યો, અમ નવણુ પ્રેમને પાશ ૧૦
- આલમાન આળ્યું નારને, સદ્ય જાણ્યું શ્રીભગવાન;
 ગોપી સર્વ વિસ્ત્રમે ઘર્ષ, હરિ હવા અંતર્ધાન. ૧૧

વલણુ

- અંતર્ધાન હવા હરિ, અળખા વ્યાકુળ થાય રે;
 .૮ પ્રેમાનંદ કહે કથા, થયો ઝોગણુત્રીશમો અધ્યાય રે. ૧૨

અધ્યાય ૩૦ મો

કંઠવું ૮૮ સુ' : રાગ મારુ

ગોવિંદ વિના ગોપી થઈ ઘેલી-ટેક.

શેા અપરાધ થયો જી અમારો, ક્યાં ગયા મેહલી-ગો ૧

હસ્તિ વિના હસ્તિની, સજા વિના સાહેલી;

માથે ચઠાવી હુઃખ સાગરમાં, કાં દીધાં ઠેલી-ગો ૨

વેણુનાદ સાંભળી અમો, ચરણે આવી વેહેલી;

તે અમને મૂકનાર હતા, કાં પ્રીત કરી પેહેલી-ગો ૩

શરદ સમે આંચું ચોમાસું, લાગી આંસુની ઝેરી;

પ્રેમાનંદ પ્રભુ અમો તુજ વિના મરશું, એ વિનાંતિ છે છેલી-ગો ૪

કંઠવું ૮૯ સુ' : રાગ વેરાડીની ચોપાઈ

એકેકને પૂછે સુંદરી, બાઈ શા માટે રીસાવ્યા હરી;

કૃષ્ણ કૃષ્ણ કૃષ્ણ કરી ઓચરે, તે શામળીયાને શોધતી દેર. ૧

વીણીલાં વદન નેત્રે વહે નીર, પૂંઠળ ભય તણાતાં ચીર;

નીચી થઈ થઈ નિરખે પંથ, કેઈ વાટે જયા કમળાકંથ. ૨

ન દેજે પગલાં ડુએ સુંદરી, વડ પીપળ પ્રત્યે બાળા ઉચરી;

ઉપકાર કરો જીઓ ખપ કરી, કઈ દિશા પધાર્યા શ્રીહરી. ૩

આસોપાલવને પાલવ પાયરે, બે જીવનને અબળા ઉચરે;

વળી પંખીને પૂછે કામની, બાળ જીઓ સુંદર સ્થામની. ૪

કો પૃથ્વીને પૂછે પ્રેમદા; તુજપર હીંદે સહુ સર્વદા,

તણવાર તુંને કહેલા કરી, એકવાર કંતને અત્રે ધરી. ૫

ખીજવાર ત્રિપદ દીધી મહાચન્ન, ત્રીજવાર દોહી સમૃદ્ધિભાજ;

સદૈવ કૃપા હરિ તુજને કરે, દેખાડ કૃષ્ણ હશે તુજ ઉપરે. ૬

જોતી હીંડે વનમા સજે, પ્રભુવિના પગ બાઈ જાતી રજે,
 શશિ કિરણ સુધા ગીતળ, તે ગોપીને મન વસે અનળ ૭
 વિરહ તપ્ત થયા છે અગ, ગોપી કદળીને દે આલિંગન,
 સુધપ્રુધ વહોણી શ્યામા થઈ, તે દિશા મારગ પ્રીછે નહીં ૮
 વક્ર ભોમ વિષે પરવરે, પગલા કાટા ઉપર ધરે,
 હળી પડે વળી બેઠી થાય, પણ શુભ આમ ગોવિંદના ગાય ૯
 કેા જુએ પર્વત ઉપર ચડી, પરિશોધ કરતા થઈ બે ધડી,
 અમિત થઈ બોલી એક સતી, વિલપે વિકૃત જડવો નથી ૧૦
 એના ચરિત્રના વેશ કહાડી રમો, વિભેગ તળે નિશા નિર્ગમે,
 કેા થઈ યશોદા કેા થઈ નદ, કેા થઈ પૂતના બાળમુકુદ ૧૧
 કેા ગકટ થઈ બાધે ઝોળી, કેા પપાણ લઈ ભાગે ગોળી,
 કેા ઉઠાડે રેણુ થઈ તૃણાવત, કેા બિખળ થઈ બાધે ભગવત ૧૨
 કેા કૃષ્ણ થઈ બધાવે દોરડે, કેા એક વૃક્ષ થઈ ભાગી પડે,
 હોહોનારી કેા સુરભી થાય, એક વચ્છ લેઈ ધાવે ગાય ૧૩
 કેા માટી ખાય વિકાસે વદન, કેા વચ્છસુર થઈ આવે વન,
 કેા બકાસુર અધ રૂપે થાય, કેા કદમ ચડી અપાવા જાય ૧૪
 કેા કાળી થઈ ખુદાવે શરીર, કદબ જઈ બેસે ચોરી ચીર,
 સકળ ચરિત્ર શ્યામના રમે, બિયોગ દાધી નિશા નિર્ગમે ૧૫
 રમત રમી ચાલી વન વિષે, શ્રી કૃષ્ણ ચરિત્ર ગાએ મુખે,
 વિરહિણીને દમે વિયોગ, આતુર વાટે ફરી સયોગ ૧૬

પગલા દીઠા શ્રી મોરારના, નહાના પગલા પાસે નારના,
 ૧૬ પતી ચાલ્યા છે સર્વથી, ઠગારો કાઈ એકલો નથી ૧૭

રિપદ પદ્મ તણુ એધાણુ, આણુ મારગે ગયા પુરુષ પુરાણુ,
 જે સ્ત્રી હીંડે છે દુકડે પાગ, બાઈ તે નારીનું મોઢુ ભાગ્ય ૧૮

લક્ષ્મીપે તે વહાલી ઘણી, તે માટે આપણે અળખામણી;
 શનૈઃ શનૈઃ હીંડ્યા છે હરી, આગળ દીજો કામળ સુંદરી. ૧૯
 ગોપી પગલાંની પૂજા કરે, કુસુમ લેઈ લેઈ ઉપરંધરે;
 કો ચડાવે નિજ કંઠનો હાર, કો સ્તવન કરી કરે નમસ્કાર. ૨૦
 કો પદરેણુ ચડાવે શીશ, પૂજા માની લે જુગદીશ;
 દીઠો દંપતી બેઠાનો કામ, બાઈ આ સ્થાનક પોખ્યો છે કામ. ૨૧
 શ્રી બેસાડી છે પછેડી પાશરી, અળખા પૂઠે બેઠા છે હરી;
 માલતી પુષ્પ પડ્યાં છે ખરી, શ્રીકૃષ્ણે કેશ ગૂઠ્યા પુષ્પે ભરી. ૨૨
 દીમે ઉછંગ પર લીધી નાર, કાંઈ દીનત્વ બાખ્યું દેવ મોશર;
 ભૂમિમાં ખુંતી દશ આંશુળી, ભાગ્યો છે સંગ હરિયે ટળવળી. ૨૩
 વેરાયાં મોતી તૂટો છે હાર, બળાત્કારે કીધો છે વિહાર;
 અહીંથી ગમન આવેરું કર્યું, વળી તે પગલું ગોપીએ ધર્યું. ૨૪
 ધન તે સ્ત્રી હરિને વહાલી, જે સામળીયાની સાથે ચાલી;
 આગળ સ્ત્રીનાં પગલાં દીઠાં નહીં, ગોપવધૂ સર્વ વિસ્મે થઈ. ૨૫
 ઘણું થાકી દીસે સુંદરી, શું સ્કંધ લઈ ચાલ્યા શ્રી હરી;
 તેનું ભાગ્ય વિચારી ગોપી રુએ, વિયોગ દાધી પગલાં જુએ. ૨૬
 પ્રભુએ જાણ્યો તેનો અહંકાર, કપટે બોલ્યા નંદકુમાર;
 હું થાક્યો છો' કહે ગોપાળ, લગારેક વળગો વૃક્ષની ડાળ. ૨૭
 તે સ્ત્રી વળગી ડાળ ભરી બાથ, તળેથી નીસરી નાઠા નાથ;
 અંતર્ધાન થયા શ્રીપતી, ટળવળતી તે મૂકી સતી ૨૮
 નિરાધાર નારી ઘણું રહે, ભાંગે ચરણ જો હેઠી પડે;
 શક્તિ નહીં વૃક્ષ ઉપર ચડે, અંતરિયાળ અળખા તરફડે. ૨૯
 ઘણું શિક્ષા પામી નંદકુમાર, નહીં ગર્વ કરું હું બીજી વાર;
 જો કપટ વાત આવી કીમી, પ્રભુ સાથે મુને શાને લીધી. ૩૦

નહીં ગોપી ને નહીં ગોપાળ, ક્યાં મૂને મૂઢી અંતરિયાળ;
 રૂઢન ઠરે એકલી વનમાંહે, સહુ ગોપી ચોધતી આવી તાંહે. ૩૧
 હરિ વિના કેમ એકલાં થયાં, એ જાડે કેમ જુમતાં રહ્યાં;
 તમે અમ સાથે કપટ કીધું, ફડીપેરે સંનમુખ લીધું. ૩૨
 ટોળે મળી સહુ મજની નારી, તેણીને વૃક્ષથી હેઠે ઉતારી;
 પછે ગોપવધૂ તેને પૂછે, કહો સમાચાર શરયુ શું છે. ૩૩
 તે સ્ત્રી કહે કરમે દેઈ હાથ, અભિમાન કરી મેં દુબ્યા નાથ;
 આળ્યો ગર્વે હું સ્કંધે ચઢી, તણ ગયા નાથ વિપત બહુ પડી. ૩૪
 સત્યે બાઈ કહે સર્વ સુંદરી, દુઃખ પામ્યાં અભિમાને કરી;
 ભાંડીર વન જોયું બંશી ૧૮, ફરી આળ્યાં સહુ યમુના તટ. ૩૫

વલ્લભ

યમુનાં તટ મળીને બેઠી, ગોવિંદના ગુણ ગાય રે;
 જાટ પ્રેમાનંદ કહે કથા, થયો ત્રીશમે અધ્યાય રે. ૩૬

અધ્યાય ૩૧ મેા

કંકલું ૬૦ મું : રાગ સામગ્રી

ગોપી સ્તવે ગોપાળને, દર્શન દોણ દયાળ;	
અમૃત દળે આવી જુઓ, સમે વિરહની જ્વાળ-ગો	૧
વિયોગ પાપી હમે ઘણું, આપોણ સંજોગ;	
છે યોખદ તારી આંખમાં, અમને વાધ્યો રોગ-ગો	૨
પ્રકમળ દેખાડીયે, લેચન રસ બરિયાં;	
મેકવાર જોવાનો કોડ છે, પીછ મેરનાં ધરિયાં-ગો	૩
તાઓ તમે જનમીયા, વરસ્યા દૂધે મેહ;	
દિવસથી તાહારાં ચણુંને, અમે સોંપ્યા દેહ-ગો	૪

- ત્રત દીધું કાત્યાયની, તેં વપુ નમ્ર જોયાં;
નિર્લજ્જ થઈ પણ સંગ નહીં, જેહુ વાનાં જોયાં-ગો ૫
- કામ કાળે નાજે ડંસી, વિરહવિષ ચકિયું;
આવજે ગોવિંદ ગારુડી, ધ્યાન તાહરું ધરિયું-ગો ૬
- નહીં ધરનાં નહીં તમતણાં, અમને અધવચ માયાં;
હાવાનળ ઇંદ્રકોપથી, અમો કાં ઉગાર્યાં-ગો ૭
- ભાંચાં ચઢાવી નાંખીયાં, પાસે તેડી વિછોયાં;
પ્રીત કરીને પરજાયાં, લાજ ટાળી વિગોયાં-ગો ૮
- ગોપીનાથ નામ શાને ધયું, જો કીધાં અનાથ;
જો વેહેતી નદીમાં મૂકીએ, તેહંના નવ ગ્રહીએ હાથ-ગો ૯
- જો મુખે સ્તુતિ જોલીએ, નિંદા કેમ રે કીજે;
પંચામૃતે જમાડીએ, તેને કેમ વિષ ફીજે-ગો ૧૦
- તમો વિશ્વને ઉગારવા, માનુષી કેહુ ધારયો;
સહાય કરો સર્વ હાસને, તો અમોને કાં મારો-ગો ૧૧
- કોમળ હસ્ત તમારડા તે, કમળાદ્ય જાણે;
અમ હજે કર ને ધરો, હૈયું ધીરજ આણે-ગો ૧૨
- રક્ત અધર રસે ભર્યાં, રસ વાંસળી વાયો;
તો અધરે અધરે ધરી, અમને અમૃત પાઓ-ગો ૧૩
- સ્વાદ જુઓ દશન ડંસી, કશી લાજ ન આણો;
અમ સાથે કીડા કરો, વેગળી રખે જાણો-ગો ૧૪
- નવનીત પેં કોમળ ઘણું, છે તમારા ચણું;
ખૂંચશે કઠિણ કાંકરી, કુચાચ તીવ્ર તૃણ-ગો ૧૫
- ગાવળ કંટક ગોખરું, ખૂંચશે પગ તણુએ;
અમો પૂંઠે નથી દોડતાં, હીંકજે હથુએ હથુએ-ગો ૧૬

જે ચરણ વચ્ચે પૂઠે ફર્યા, ખૂંદો કાળી નાગ;
તેમ ખૂંદો અમારાં હૃદે, મૂંડી કોમળ પાગ-ગોઠ

૧૭

વલણુ

કોમળ પાગ પ્રાણનાથના, અમો સેવવા ઇચ્છું રે;
જગપતી જીવપતી તું હરી, બીજું કંઈયે ન પ્રીછું રે. ૧૮

કલ્પુ' ૯૧ સુ' : રાગ બંગ વેરાડી

ગોવિંદના ગુણ ગાય ગોપી, કરે વિવિધ વિલાપ;
પરિતાપ પામી પશુજન, પૃથ્વી પછડે આપ. ૧

કેા કહે નિર્દય નંદનો નંદન, કઠિણ મનનો પુખ્ત;
અપકવ રનેહમાં દેહ સમગ્રયો, આપણુ મોહીટી મુખ. ૨

કેા કહે પડે જમુનામાં, જીવીને શું કરીએ;
એક કહે હત્યા હરિને લાગે, જો જંપાવી મરીએ. ૩

કેા કહે હેા કરુણાસાગર, વેણુ વલકડી વહાયાં;
સાચું જાણી મંદિર મૂકયું, સહુપેં છૌં અમો ડહાં. ૪

એક કહે હરિ નાહાના હુતા, વચ્ચે ચારવા જતા;
એક દહાડે હઠ લેઈને ખેડા, નહીં જાણે હું માતા.

એકટોા હું બય પામું છૌં, રામને મોકલો સાથ;
આજ એકલા રોં નથી બીતા, તમો અર્ધનિશાએ નાથ.

તારી કથા કિલમિયને ટાળે, છે નામ મહિમા પમ;ં
દર્શન ગુણ ગાતાં દુઃખ વામું, ગ્રૌહ અમારાં કર્મ.

કયાં લગી અમો ધીરજ રાખું, જો છેક દીધો છેહ;
આવી શું કરશે સ્વામી, પડશે અમારો દેહ.

કેા કંઠે પાશ કરે કળરીનો, કેા કંઠે અડે અંપાવા;
કેા એક શોધે વિખની મૂળી, પ્રાણ વિના દેહ ચાવા. ૯

વસણુ

પ્રાણ તજવા તત્પર થઈ, તવ આબ્યા વૈકુંઠગચ રે;
ભટ પ્રેમાનંદ કહે કથા, યથો એકત્રીશમે અધ્યાય રે. ૧૦

અધ્યાય ૩૨ મેા

કંઠુ' હર સુ' : રાગ મારુની ચોપાઈ

ગોપિકા ઘણું વ્યાકુળ જાણી, પધાર્યા પ્રભુ સારંગપાણી;
અજ્ર લેલી નીસરે જાણ, તેમ પ્રગટયા શ્રી ભગવાન. ૧

ઝોરપીછ અંદ્રિકા ચળકે, વાંકી અલક અવણુ શુ' લળકે;
ગાલ પર રૂપેત કુંડળ ઢળકે, જોતામાં સતીનાં મન ટળકે. ૨

કોટિ કળા કંઠર્પ લાવણ, કોટિક અંદ્ર કળા ધરી તન;
કોટિક ઇંદ્રકળા વિલાસી, કોટિ મુધા અધર અવિનાશી. ૩

કોટિક તીર્થવાન પાવન, કોટિ ચોગેશ્વરનું સ્તવન;
અંગોઅંગ અનંગ નચાબ્યો, વિલાસ વેશ વપુ શોભાબ્યો. ૪

પામી દયન હરખ ભરાઈ, ગોપી ધરણે ઢળી લેહેર ખાઈ;
તે સુખ શુ' કવિ વીખણે, ગોપીનું સુખ ગોપી જણે. ૫

કેા મળવા સન્મુખ ધાઈ, મૂક્યું મસ્તક હરિપદ સાઢી;
પૂંઠ વીટી વળી મજતારી, સર્વ સાહ્યા દેવ મોસારી. ૬

રખે ફરી જાતા પ્રાણનાથ, અહ્યા ગોપીએ હરિના હાથ;
જમુનાજીની રેતી રીતળ, વહે રીતળ જળ નિર્મળ. ૭

અંદ્રકિરણે તેજ જાહુ રચના, શુ' વર્ણવી શકે ચર્મ રસના;
વેળું એક આસન કરિયું, વર પીતાંબર પાથરિયું. ૮

આપ આપણા વસ્ત્ર પાઘરતી, ચામળાને સુખાસન કરતી;
ઉપર બેઠા દેવ મોરારી, કરે પૂજા પ્રજ્ઞની નારી. ૯

કો પખાળે પ્રભુના પાય, કો લે ચરણામૃત તૃપ્ત ન થાય;
નિજ પટ પાલવ પદ દહોતી, પદ રેખા ફરી ફરી જોતી. ૧૦

નાના કુસુમ હાર આરોપે, નૈવેદ્ય કરે તન સોંપે;
કો હરિના પાગ તળાંસે, કો હસ્ત ફેરવે હરિને વાંસે. ૧૧

કો વસ્ત્ર સાથે વસ્ત્ર સાંધે, કો પાગ સાથે પાગ ણાંધે;
કો કાનમાં કહેવા કાંઈ આવે, કો કુખમાં અંગુળી ઘલાવે. ૧૨

કો કર ગૃહી અંગુળી મરડે, કો સામી રહી દંત કરડે;
કો આવે લલિત ઘર્ષ પાસે, ચુંબન કરી હસતી નહાસે. ૧૩

કો સ્વાદ લે હૃદય લીડી, ખવરાવે કો પાનની ખીડી;
લાવે અંદન કુંકુમ કેસર, રંગરોળ કીધા પરમેશ્વર. ૧૪

કો આરોગે તંબોળ માગી, કોઈને દર્શનની ટક લાગી;
જોઈ રૂપ હૃદયમાં રાખે, કો સ્કંધ ઉપર સ્કંધ નાખે. ૧૫

કો અધર સુધારસ ચાખે, તે સુખ કવિજન શું લાખે;
કો નાથે વાજિત્ર વળાડે, હાવભાવ કટાક્ષ દેખાડે. ૧૬

કંઠર્પકંર્પ મદમાતી, કો વિલાસ રાસ ગીત ગાતી;
વિજેગ સંયોગે બંધ કીધો, હરિ તેં આયુષ આપી જસ લીધો. ૧૭

પ્રાણદાન સમો નહીં ધર્મ, વૈદ્યે પરમ જાણ્યો રોગમર્મ;
ભગવાન શોભે સ્ત્રી લેળા, શું વિખાણે કવિ તે વેળા. ૧૮

નિર્મળ ચંદ્ર ગગને ચોખ્યો, દાક્ષાયણી સાથે ઘણું શોખ્યો;
સીંચ્યું વૃંદાવન શીતળ કિરણે, આકળ અમૃત કરિયું ધરણે. ૧૯

ગોપવધૂ કહે મસ્તક નામી, અમો વિજેગ પીડા બહુ પામી;
અભિમાને સેવાલક્ષિ ચૂકી, ન ઘટે તમને બહું મૂકી. ૨૦

એક પુરુષ ભજતાને ભજે, એક પુરુષ ભજતાને તજે;
 ભજતા અણુભજતાને સમાન, તે પુરુષ જોગી ભગવાન. ૨૧
 ભજતાને ભજે જન જેહ, નહીં પાઠ ઉછીનું તેહ;
 ન સંભારે ભજતાને પુર્ણ, તે કૃતઘ્ની પાપી મૂર્ખ. ૨૨
 ભજતો અણુભજતો અજ્ઞાન, ગેહુ પર રાખે દૃષ્ટિ સમાન;
 તે પુરુષ તે આતમારામ, તમોમાં તે ગુણ પૂરણ કામ. ૨૩
 અદ્યપશુદિ અભક્તિ અમારી, ઘણી ઘણી કરી માનો છો મોરારી;
 મોટા જોગેશ્વર નિજનામી, તે તાહારા પારન પામે સ્વામી. ૨૪
 લક્ષ્મી અહરનિશચરણ ઉપાસે, તેવી ભક્તિ કોણ નારીથી થાશે;
 ન જાણું સેવાજ્ઞાનપટ પેહેરી, ત્રેવડી કમળાપેં અધિકેરી ૨૫
 ધન્ય ગોપવધૂ પ્રેમે પૂરી, વાણી અમૃત પેં મધુરી;
 મોટા જોગેશ્વર આત્માદર્શી, રહ્યા મમ દર્શન તપી. ૨૬
 સર્વોપરિ છે ભક્તિ તમારી, સર્વશ્ર મૂઢી શરણ પધારી;
 મૂઢયાં પુત્ર પતિ કુળલાભ, લોખ્યો કઠિણ કંસ મહારાજ. ૨૭
 મારે અરણે સમરશ્રુ ચિન્તા, હું વલ્લભ માન્યો આર્તવીત;
 તમને સમરખ્યો મમ દેહ, હ્યો માગી જોઈયે જેહ. ૨૮

વલ્લભ

જે જોઈએ તે લીળ્યો, બોલ્યા વૈકુંઠ રાય રે;
 ભટ પ્રેમાનંદ કહે કથા, થયો બત્રીસજો અધ્યાય રે. ૨૮

અધ્યાય ૩૩ મો

કંકણું હૃદયું : રાગ વસંત

શરદનિશા પ્રદ્યનિશા કીધી, રાસ રખ્યો ભગવંત;
 વિવિધ રુપે શૃંગારન કૂલ્યું, ચોખ્યા કામ વસંત-શરદ. ૧

ખટખટ પ્રગટી એકે કાળે,^૧ ખટ માસની કીધી રચણી,
 અનંત સ્વપ્ન ધર્મા પરમેશ્વર, રામ રમે મૃગનયણી-શરદ ૨
 કાછ કછયો મચ્યો રસ ભારી, રચ્યો રાસ અખાડો,
 પ્રેમ મચ્યો લચ્યો લક્ષ્મીવર, ગાએ પસ ગ ઉઘાડે-શરદ ૩
 સત્તાવીસે શોભ્યો ગગને થેભ્યો, તે લોભ્યો ભેવા રાસ,
 સોલસહસ્રવદને મોળે મળા હાર્યો, નભ ઇંદુને ઉજાસ-શરદ ૪
 વિઠ્ઠલજી વચ્ચે વેણુ વળડે, ગોપી ગાએ ગીત,
 કઠિણ કુચ ખૂંચે રસિયાને, કરાણવ નવનીત-શરદ ૫
 બે બે ગોપી વચ્ચે ગોવિંદજી, બેલડીએ ફરતો,
 મરકત મળિું કનક મણકામા, તે તેમ શેભા ધરતો-શરદ ૬
 મોહા ઉઠે વિનોદે વિઠ્ઠલના, ગોપવધૂ સર્વ રીતે,
 ઇચ્છા ઇર્ષ અજ ઇદ્રાદિકને, રાસ દર્શન જઈ કીતે-શરદ ૭
 શકર નારદ પર્વત આઝ્યા ગાધર્વ અમર કિન્નર,
 વેદ વૈખરી વરુણ વાયુ, વહિ વિદ્યાધર-શરદ ૮
 સપ્તર્ષિ મસ સાહેર સરિતા, મોહ્યા પર્વત મોહ્યા નાગ,
 ગોપીશ્વરે પ્રહ્લાદ જ પૂર્ણ, તાનમાન ખનરાગ-શરદ ૯
 થગ મૂઠગ ઉપગ વાસળી, અમૃત કુડગી ઢેળ,
 સસ સ્વર વેણુ વળડે ઉતારે ગીતના બોવ-શરદ ૧૦
 કમિષ્ણળા ધૂધરી ઝાઝર, વીછુવાના ઝમકાર,
 નૃત્ય કરે ને ફરે ફૂદડી, મગીન વિવિધ વિહ્વા-શરદ ૧૧
 ઇદ્રાણી પ્રહ્લા રુદ્રાણી, દિવ્ય ચક્ષુવડે ભોય
 પ્રેમાનંદ પ્રભુ રામની લીલા, પ્રગટ ન દેખે કોય-શરદ ૧૨

કંઠવું ૯૪ સું : દોહરા

- શ્રી ગુરુ ગણપતિ ચારદા, સમરું શ્રી રઘુવીર;
વર્ણવું કીડા રાસની, જે રચ્યો જમુના તીર. ૧
- હરિજન હશે તે બહુશે, પ્રેમભક્તિની પેર;
મૂરખ નિદા બોલશે, બાવા જમને પેર. ૨
- નિઘકર્મ નાસ્તિક દેખશે, બ્રહ્મલીલા દેખશે સંત;
પ્રેમાનંદ પ્રભુ સમજનાં, ચરિત્ર અગમ અનંત. ૩

ભુજંગી છંદની ચાલ

અનંત ચરિત્ર પવિત્ર ભણીએ, બક્ષિત જ્ઞાન વાધે વિવેક હણીએ;
જાજનાર મોરાર રમે રાસ રંગે, હરિ શામજો ગોપિકા ગૌર અંગે ૪

પ્રાણનાથ પિઠારણી રંગ રાચે, પરિગ્રહ થેઈ થેઈ નાથે;
વાયે વાંશળી મોરલી અધર દેઈ, ચાંપે નાર સુકુમારને અંક લેઈ.

ખૂંચે રાખડી ગોફણી બાળા ડીલે, રનેહ રથામસાગરમાં નાર ઝીલે;
થેઈકાર ઝમકાર ધંમકર બોલે, મળે માન સગીતનું વેદ ડોલે. ૬

વાલે કિંકણી ધૂધરી વેણુ વીણા, રાસ જોધ આહિરણી કંઠ ઝીણા;
ગાયે નાર સંગીત શ્રીવંનમાળી, નચાવે નાર પૂઠે દેઈ દેઈતાળી. ૭

શુણવંત ગોપાંગના ઘણું વહાલી, તેને પાસ રાખી ગળે બાંહે ઘાલી;
હરિ હાથીયો ઉન્મત્ત મદ અરતો, શું કમલિનીમાં નથી નાગ ફરતો. ૮

હરે રંજનચુંમન કંઠ મૂમે, નથી તૃપ્તિ કંદપંદપં ધૂમે;
હસી કાગ વિકારના નેત્ર ઘોળે છુટા સાંઠ સાંકળથી ધેનુ ટોળે. ૯

અહી બાંહે ગોપી તણા રકંધ મોડે, થઈ આકળો કરુ દ્રી બંધ છોડે;
નખપાત દીધી શરીર સામે, અધર દેશ દીધા વળી કૃષ્ણ નાથે. ૧૦

ઠહી રંક ઠહી વક ઠહી બાળવેલો, અલબ્ય દુઃસાધ્ય ગોપીને સેહેલો;
સુએ શામજો પત્રની સેજ સાજી, રમે એકલો નાથ છે નાર આજી. ૧૧

હનમાદ સંવાદ બહુ સ્વાદ પોખે, દેખીતો બ્યભિચાર નવ કર્મ દોખે;
 કુચ ફળ લુચ જળ શિથિલ કરતો, સ્ત્રીસંગ અલંગ નથી મદ ઝરતો ૧૨
 ચોરે નેણુ વાયે વેણુ ને દીન લાખે, માગે માન અધરામૃત પ્રેમ ચાખે;
 ગ્રહે નાડાછડી કાંસકી કર માંહે, ગૂથે કેશ ગોપીના ગોવિંદરાખે ૧૩
 લક્ષ્મીધીન થઈ દીન ત્યાં સંગ માગે, કરે માન ગોપી હરિ પાયે લાગે;
 મનાયે મોરારી સુકુમાર નારી, કરે અદ્ભુત રંગ નટ વેશ ધારી. ૧૪
 થઈ બિલો અલબેલડો અંગ મોડે, નહાસે હાથતાળી દોઈ નાર દોડે;
 દુઃખ પુજના કુજમાં ગુપ્ત થાયે, રમે રાસ વિલાસ વૈકુઠ રાયે;
 સાહેલડી બેલડી હીંડે વળગી, જ્યાં કૃષ્ણ ત્યાં નાર ન થાય અગગી ૧૫

વલણુ

અગગી ન થાયે અધ ઘડી, તે પડી પ્રેમને પાશ રે;
 પ્રેમાનંદ પ્રભુ રામજી, રચ્યો મંડળ રાસ રે.

૧૬

કંકણું લપ મું : રાગ આશાવરી છંદ ત્રિતાળો

આનંદકંઠ નંદનંદ છંદ રાગ રાગણી,
 વેણુ વાય ગીત ગાય સરાય સહુ સોહામણી;
 સ્વપ સરસ સોળ વરસ રમે અંક લેઈ લેઈ,
 ગોપાળલાલ શરદ કાળ રમે રાસ ઘેઈ ઘેઈ.

૧

સ્વસ્વપ સ્થાય કોટિ કામ વામ દક્ષિણ સુંદરી,
 ગોપી સાથ મધ્ય નાથ હાથ બે સ્કંધે ધરી;
 કંદર્પકંઈ તર્પ માંહેર જાહે દોઈ દોઈ,
 ગોપાળલાલ શરદકાળ રમે રાસ ઘેઈ ઘેઈ.

૨

૧. શ. કંદર્પકંઈ તર્પ મોદનાયે.

૪ કંદર્પકંઈ સોદે સ્થાય જાહે અંગે

૬ કંદર્પકંઈ તર્પ તર્પ માંહે

જમક તાલ શ્રીજળાળ રસાળ ગીત લાખતી,
જમણુ રમણુ નેહુ નમણુ સ્વપ હૃદે રાખતી,
અધર ઉસે ચીર ખસે, હસે તાળી દેઈ દેઈ,
ગોપાળલાલ શરદ કાળ રમે સસ થેઈ થેઈ.

૩

ચિત્તચોરટી કે ગોરટી, કે શામળી સોહામણી,
કે સોહિની મનમોહિની કટાક્ષ કીકી કામની,
રંજનચુષન, રમણલીલા કવી કહે કેઈ કેઈ,^૪
ગોપાળલાલ શરદ કાળ રમે રામ થેઈ થેઈ

૪

કહણું હૈં મુ' · રાગ કેદારે

હાસે રાસ વિરાળે છે.

હારે રાસ વિરાળે છે, વાળે મોરલી વેણ;

સંગીત નૃત્ય કરે મગનયણી, નચાવે અણુજનેણુ-રાસ ૧

ગોપી સાથે સર્વ રમે ને,^૫ ગાયે મહનગોપાળ;

મોહ્યુ મ્વર્ગને મોહ્યુ મહી સ્થળ, કાઈ મોહ્યા સખપાતાળ-રામ ૨

ઈંદ્ર અંદ્ર અને કંદ્ર પ્રહ્લા, મોહ્યા વરણ કુબેર,

સુરવંદ મંદિર આગર મોહ્યા કાઈ ડાહ્યા પવંત મેર-રાસ ૩

૩. જ આલિંગન રંજનચુષન રમણલીલા

■ આલિંગન ચુષન રમણલીલા

નોંધ : 'આલિંગન' અને 'રંજન' જન્મેના અથ એક જ છે જન્મે રાખે.
સાથે મુકવાથી મંદિતની માત્રાઓ પણ વધી જવ છે વળી 'રંજનચુષન' રાખે.
પ્રેમાનંદે નગાખ્યાનમાં અને દરામરૂપમાં અન્યત્ર પણ ચોખ્યા છે એ નોંધ.
'આલિંગન રંજનચુષન રમણલીલા' એવા લાંબા પાઠને સ્થાને ઉપરનો પાઠ
પસંદ કર્યો છે

૪ કે આલિંગન ચુષન રમણલીલા લાલડી,

કવી કેહે કવી કદુ કૃષ્ણલીલા બાલકી

૫ ગોપી સાથે સ્વર મેળવે

મોહ્યા બ્રહ્મ કિન્નર વિદ્યાધર, મોહ્યા અમર ગાંધર્વ;
 વારાંગના મોહી રંભાદિક, ગયા ગાનરૂપના ગર્વ-રાસ૦ ૪
 અગમ્ય મીન મોહી દ્રુમ વેદી, મોહ્યો મહીધર ધીર;
 સ્થિર સમીર શશિમંડળ,^૧ સ્થિર થયું યમુના નીર-રાસ૦ ૫
 નાના વાદ સંવાદ ગીતના, સોહિ શબ્દ ઓંકાર;
 ઉપનિષદ વાંસળીમાં વાજે, નાચે નંદકુમાર-રાસ૦ ૬
 પ્રહ્લનિશા શ્રીપ્રહ્લે કીધી, પ્રહ્લવિદ્યા પ્રહ્લ ગાય;
 પ્રહ્લાદિક ભૂલા ભૂલવણી, તે ભેવા વ્યાકુળ થાય.-રાસ૦ ૭
 રસ ભમ્યો ખડુ રાસમંડળનો, ગોપી કરે હરિપદસેવ;
 નાદ સાંભળી નાચ્યા નારદ, નાચ્યા શ્રીમહાદેવ-રાસ૦ ૮
 નાચ્યા વેદ વેળરી ગણપતિ, ઠાલે દેવાંગના મન મોહ;
 મુરવગ^૨ શ્રવણે સુખ પામ્યા, ન પામે નેત્રસુખ કોય-રાસ૦ ૯
 સનકાદિક નારદ શ્રીશંકર, એ પરમહંસ હરિદાસ;
 પ્રેમાનંદ પ્રભુએ દેખાણ્યો, પ્રગટ બક્ષને રાસ-રાસ૦ ૧૦

કહેણું ૯૭ મું : રાગ સોરઠ

રમે નારાયણ નટ રૂપે રે, રમે નરાયણ નટ રૂપે રે;
 દાદિ પ્રહ્લાંધ ધરે પરમેશ્વર, એક એક રામકૂપરે-રમે૦ ૧
 ચોસઠ સહસ્ર કરપદ લોચન, શ્રવણ ચોસઠ હનર રે;
 મરતકળત્રીસ સહસ્ર વાસિકા, સોગસહસ્ર નિશા બરયા રે-રમે૦ ૨
 યત્રીમ ગહસ્ર કળશ રસભર્યા, સોળ સહસ્ર અલંકાર રે;
 વિહંગમી સોળ સહસ્ર ગોલે, નિધિ સંજ્યા સ્વર રસાળ રે-રમે૦ ૩
 સોળ સહસ્રમુખી ચર્ધ ગંગા વિપ્લુપાદોદરી ચાચા રે;
 પ્રમાનંદ પ્રભુરામની લીલા; શેષ સંમર્ષ નહીં ગાવા રે-રમે૦ ૪

કડવું દેઠ મું : રાગ કેદારના છંદની ચાલ

પરબ્રહ્મ નિધુમં તે પર્મ કીડા કરે, રાસ વિલાસ વ્યભિચાર ભાસે;
ભક્ત વિશ્વમ શ્રીરામ કરુણા નિધિ, નામ લેતાં કોટિ કર્મ નહાસે.

-૫૨૦ ૨

જગત પ્રતિપાળ કૃપાળ કરુણા નિધિ, અગમ નિગમ નેતિ
નેતિ ગાયે;

ગુણાતીત ગોપી સંગ રંગ કીડા કરે, ભુજ ભાષ લે અંક માંહે;
નાથે નથાવે હસીને હસાવે, બાળીને તાળી દે વંનમાળી;
પાગે લાગી પ્રભુ સંગ માગે પશુ, માન કરી ના કહે ચિત્રશાળી

-૫૨૦ ૩

સાહેલડી બેલડી ઘેલડી જવંસું, હાળે હર્ષ કંઠપંને શ્યામ સાથી;
એકે અનેક નિર્બળ નાર કરી, કમોદની માંહે શું છૂટો હાથી-૫૨ ૪
દત્તપાત નખપાત શોણિત ગંધા જરે, અર્ધચંદ્ર ગાલે એંધાણ કીધું;
મૂખવીધાં માન ભગવાન લોગી ઘણું, અધર પીયૂષ અત્યંત પીધું.

-૫૨૦ ૫

સેહેજમાં સેહેજ વિપરીત કીડા કરે, સંગ અલગ ન સૂર છંડે;
હઠાવી હસ્તિની ચિત્રિણી પશિની, કામી કુમારકા મત ખંડે

-૫૨૦ ૬

સંપૂર્ણ ભોગ રસબોધ સંભોગથી, નીરોગ નારી ચક્રવિદ્ય મળીયો;
જ્યાં નાર મોરાર તો રૂપ નાનાં ઘરે, અવિગતિ નાથ ક્યમ બાથ
કળીયો-૫૨૦ ૭

પોખિયો કામ સંશ્રામ સુરત રમી, નિર્ગમી નિશા ખટ માસ કેરી;
રાસ આયાસમાં શ્વાસ શ્યામા ભરી, ફરે ફૂદડી કેશ લાંબા વિખેરી.

-૫૨૦ ૮

નિશા જે ખટ માસની, તે ગોપીને મન જે ઘડી;
 ઘેર વળાવી ઘણું દોહેલે, તે પરવરી પાગે પડી. ૧૮
 આપ આપણે મંદિર સર્વ આવી, કૃત્રિમ સ્ત્રી તત્કાણે ટળી;
 પ્રેમાનંદ પ્રભુ રાસની લીલા, કંઠથી નવ કળી. ૧૯
 આખ્યાન રાસકીડા તણું, ભણે અથવા સાંભળે;
 કાટિ પાતક પરજળે, આવાગમન ફેરે ટળે. ૨૦

વલણુ

ટળે ફેરે ગર્ભવાસનો, શુક કહે સાંભળ સય રે;
 ભટ પ્રેમાનંદ કહે કથા, થયો તેંત્રીસમો અધ્યાય રે. ૨૧

અધ્યાય ૩૪મો

કંકણું ૧૦૦ સુઃ રાગ દેશાખની ચોપાઈ

રાસ ચરિત્ર પરિપૂરણ થયું, જઘાણુદિ પ્રાકૃતે કહ્યું;
 શુકલ કહે સાંભળ રામન, અદ્ભુત લીલા શ્રીભગવાન. ૧
 ગોપી સહુ કૃતારથ થઈ, તે કથા પંચ અધ્યાયે કહી;
 નંદે વિચાર્યું એક વાર, તેઓ સર્વ ગોપ પરિવાર.
 ગોપ સર્વ તત્પર થઈયે, દેવી અંગાની ભત્રા જઈયે;
 રાયના પ્રતિજ્ઞા સાંભળ્યા, મજવાસી ભત્રાકાજ પડ્યા. ૩
 સકુટુંબ ગોપ તણા પરિવાર, નંદ યશોદા બુભદ્રાધાર;
 સંગાતે ગયાં રાહિણી રામ, પછે રીસેભરાયા સુંદરશ્યામ ૪
 મારાં ચરણ કમળ પરહરે, એ અંગાની કેમ પૂજા કરે;
 દેહ શિક્ષા જેમ આવે જ્ઞાન, એમ વિચારી ચાલ્યા ભગવાન. ૫
 ૮. પ્રેમાનંદ પ્રભુ રામની લીલા

આવ્યું અંગિકા દેવસ્થળ, આનંદ પામ્યા ગોપ સકળ;
 છે સરસ્વતીનું પાવન તીર, ઉતર્યા તટમાં સર્વ આહીર. ૬

પ્રથમ કીધો તીરથ અપવાસ, કહે નંદ હું અંબાનો દાસ;
 વૃદ્ધ શ્રાદ્ધ કીધાં તર્પણ, વિમને દાન કીધાં અર્પણ. ૭

સવત્સી ધેનુ દાન સુવર્ણ, આપે નંદ પખાળી ચર્ણ;
 શ્રીપુત્ર સાથે નંદરાય, પધાર્યા દેવસ્થળમાં. ૮

સ્તોત્ર પાઠ નાના ઉચરી, યોગ્ય પ્રકારે પૂજા કરી;
 ધૂપ દીપ ને ઘંટાનાદ, નૈવેદ્ય ધરી વહેંચ્યા પરમાદ. ૯

શ્રીકૃષ્ણને કહે છે નંદરાય, પુત્ર પઠો દેવીને પાય;
 ને અંબાજી મૂકે શિર પાણી, તો સદા તુજને હોય કદયાણ. ૧૦

તત્પર થયા પ્રભુ પૂજવા, અંબાજી લાગ્યાં ધૂજવા;
 પછે સમસ્યા કરી દેવી નમે, હું દાસીને કેમ પૂજે તમે. ૧૧

પાછા ક્યાં સમજી શ્રીહરિ, તવ રીસ નંદ પિતાએ કરી;
 એ વ્યાપી વિશ્વ વિશે એકલી, ન દીઠી બુદ્ધ પુત્રની ભલી. ૧૨

કહ્યું ન કરે મુત ઉછંકળ, પુત્ર શું જાણે પૂજનું કળ;
 જગદંબા મા પરમેશ્વરી, એની સત્તા સૃષ્ટિ વિધિએ કરી. ૧૩

પિતાને કહે જગજીવંત, ન કરે અન્ય દેવપૂજન;
 ઇંદ્રદેવ છે ગોવરધન જે વહે, સુખીયાં આપણુ ગૌધન. ૧૪

સદેવ પૂજા કીજીએ તે તણી, તમારી ભક્તિ છે બ્યભિચારિણી;
 એવું કહી હસ્યા શ્રીહરિ, વારતા નંદે ચિત્તમાં ધરી. ૧૫

પૂજા કરતાં થયો સાયંકાળ, સરસ્વતી તટ સુતા ગોવાળ;
 સમય અર્ધ નિશાનો હોય, નિદ્રાવશ થયું સર્વ કોય. ૧૬

૧. એની સત્તાએ સૃષ્ટિ વિધિએ કરી.

શુકલ કહે સાંભળીએ ભૂષ, એક અજગર આંચો દારુણરૂપ;
 તે પેઠા ગોપમંડળી માંચ, આંચો જ્યાં સુતા નંદરાય. ૧૭
 નંદનો પાગ મુખ માંહે ગળ્યો, લઈ નંદને અજગર પડ્યો;
 જંઘા લગી ઇસ્યો વામ પાય, આકંઠ કરે રુચે નંદરાય. ૧૮
 હે કૃષ્ણ પુત્ર તાહારો આધાર, તું વિના કોણ કરે મમ વહાર;
 મૂકાંચો વરુણચક્રી એકવાર, વળી આજ વિપત્તિ પડી અપાર. ૧૯
 તને પરમેશ્વર કહે સહુ કોઈ, કૃપા કરી મુજ સામું જોય;
 વિવિધ વિલાપ કરે ઘણું રાય, જાગ્યા ગોપ વર્ગ સહુકોય. ૨૦
 હાહાકાર પડે ભુંગાણ, કોણે રામકૃષ્ણને કીધું જાણ;
 ત્રાહિ ત્રાહિ કરે ગોપી માત્ર, રુચે જશ્યેષ્ઠ પછાડે ગાત્ર. ૨૧
 અજગરે ઘાસ્યા નંદરાય, ઓ લેઈ પ્રાણનાથને જામ;
 કો છે પ્રાણદાતા કહાવે, કાળમુખથી પ્રણને મૂકાવે. ૨૨
 ઉન્મત્ત ગોપ ધાયા દરબડી, પાપાણુ ગેડી ગ્રહી લાકડી;
 પડે અજગર ઉપર પ્રહાર, મુખથી નંદ કરે પોકાર. ૨૩
 નાસે અજગર નિરલે ઘઈ, પડે પ્રહાર પણ મૂકે નહીં,
 ઘોર વનમાં અજગર ગયો, શ્રમિત ગોપ સાથ સહુ થયો. ૨૪
 ગોપાગના રોતી એમ કહે, આપણને તીરથવ્રત ન સહે;
 જો પૂરવે દીધું અલથા વ્રત, વ્રતનું ફળ પામ્યા તત્. ૨૫
 આણીવાર તો આંક જ વળ્યો, ઓ સર્પ સાચજીને લઈ પળ્યો;
 બાઈ ગોવરધનની કીજે સેવ, નંદ ઉપાસે ણીજા દેવ. ૨૬
 ન છવે નંદ આશા ટળી, જેહું ઘર અંગાણ ફળી;
 ધાયા રામ કૃષ્ણ જેહું જાત, જળસદ્રે જહું કીધી ઘાત. ૨૭
 તો એ નંદને મૂક્યા નહીં, પદપ્રહાર કૃષ્ણે કીધો જઈ.
 ચરણસ્પર્શ કીધો જોડે અજગર રૂપ તજ્યું તેટલે. ૨૮

કૃપા કમળાવસ્ત્રી હુવી, દિવ્ય દેહ પામ્યો ગાંધવી;
દિવ્ય પટ ડીધાં પરિધાન, વધુવસ્ત્ર વિદ્યુત સમાન. ૨૯

કુંડળ બાજુબન્ધ કંઠે હાર, ધરી ગદા એક હસ્ત મોળર;
વામ સ્કંધે શુભ વેણુ ધરી, એવી દેહ પ્રગટ જવ કરી. ૩૦
ગોવાળા સહુ વિરયે શાય, ગાંધર્વ નમ્યો નંદજીને પાય;
નિર્વિષ નંદ થયા તતખેવ, છે ઘરમાં વિધિભર દેવ. ૩૧

પ્રભુને ચાર પ્રદક્ષિણા કરી, હું દાસ દાસ વાણી ઓચરી;
હું પતિતને કૃતારથ ડીધો, મૂળ દેહ તમેા મુજને દીધો. ૩૨
સ્પર્શ અરણ્યેલુનો યયો, કર્મભાગ સર્વ માહારા ગયો;
ગાંધર્વે એવી વિનતિ કરી, કૃપા કરી પછે શ્રીહરિ. ૩૩

સંદેહ પામ્યા છે ગોપ સર્વ, તું વૃત્તાંત તારું કહે ગાંધર્વ;
કેણુ કારણુ આસ્થા નંદરાય, કાં સર્પ રૂપ થયો વનમાંય, ૩૪
સ્વામી અંતરભ્રમી હરિ, ઘટ ઘટ બ્રહ્મ રહ્યો વિસ્તરી;
લોક નિમિત્ત પૂછે સર્વથા, શું અબાણી મારી છે કથા. ૩૫

ગોપનો સંદેહ પામે શાંત, વૃત્તાંત પૂછ્યો કમળાકાંત;
વસંતો હું અમરાવતી ગામ, ગાંધર્વ સુદર્શન મહારું નામ. ૩૬
મુર કન્યા પામી મોહ સર્વ, મને રૂપ શુભુનો વાધ્યો ગર્વ;
માહારા રૂપ ઘડી મોહતો ચક્ર, એક બ્રાહ્મણ હુતો અટાવક. ૩૭

અદ્ય કામ વાંકે કૂબડો, તે તાપસ્ય મારી દબે પડ્યો;
સરસ્વતીનાં કરતો નિલ ધ્યાન, હું ગયો ભહાં કરવા સ્નાત. ૩૮
વક્ર લેઈ મુને આબ્યું હાસ્ય, હું ગયો બ્રાહ્મણની પાસ;
વક્રોક્ષિત હું બોલ્યો ગર્હ, રત્નમણી તુજ માતા સહી. ૩૯

તે સ્ત્રીનું પુણ્ય હશે અપાર, જે તમ સરખો પામી ભસ્તાર;
શરીરનું ઋષિ કરજે જાતન, તમે પૃથિવીમાં દીસો છે રતન. ૪૦

યૌવન મદ વાંકા હીઠા છે શુંય, આ લટકે દેખીને મોહ્યો હુય,
 ને દેખશે રૂપ તમારું જતિ, કે સલીના સવ રહેવાનાં નથી. ૪૧
 વક બોલ જવ મેં ઉચ્યાં, તવ ક્રોધ કરી બોલ્યા અંગિરા,
 અપ્રાવકંજ ક્રોધે વહે, પાપી તું જયો રૂપને મદે. ૪૨
 ને વંકાકિતએ બોલ્યો બ્યંગ, તો હામ હામ થાઓ વાંકુ અંગ,
 તું વક વર્ષ ચાલે નિરાધાર, પામજે અજગરનો અવતાર ૪૩
 સ્વામી મેં કીધો અપરાધ, જયિ વચને મેં દુભ્યા સાધ,^૧
 માનુલાવ મુને માયા કરો, શાપ માનુબહુ સ્વામી કરો. ૪૪
 પ્રણિપત કીધી રોયો ધણું, કૃપાળ મન છે જલિજી તણું,
 અભિકા નિકટ વર્ષ રહેજે વ્યાળ, આવશે યાત્રાએ નંદ ગોવાળ ૪
 નંદનો મુખમા ગ્રહજે ચણું, મૂકાવા ધારે અશરણુ શણું,
 શ્રીકૃષ્ણ ચરણ રેણુ અડશે, અજગર દેહુ તારો પડશે ૪૬
 સદ્ય મૂકાશે મારો શાપ, પડે ધણું મેં અહિનુ આપ,
 અયુત વર્ષ ગયા મુને વહી, આજ તમારી કરુણા વર્ષ. ૪૭
 કર્મ કયા કહી નમીયો પાય, શ્રીકૃષ્ણ તેને આપી વિહાય,
 કર્મ પ્રસંગ મહિમા સાલજ્યો, ગોપ સર્વનો સ દેહુ ટળ્યો ૪૮
 પછે નદે બાણું રુડી પેર, છે મકા દેવતા માટે ઘેર,
 પછે ભોજન કીધા પ્રાતઃકાળ, વળ્યા તીરથ કરી ગોપાળ ૪૯
 નદ જશેદા પામ્યા મુખ, શ્રીકૃષ્ણ નામથી જાણે હુ અ,
 ગોકુળ આળ્યો યજ્ઞ પરિવાર, પુરુષોત્તમ બાણ્યો નંદકુમાર. ૫૦
 જે કેા કયા પ્રીતે સાભળે, પ્રહ્લાદાપ પાતિક પરજળે,
 પૂજા દર્શન અળાનુ વળે, ભય અજગર સર્પનો ટળે ૫૧

સાંભળ પરીક્ષિત પુણ્યપવિત્ર, પૂરણ થયું અંબિકાચરિત્ર;
 એકવાર વૃંદાવનમાંય, શ્રીરામ કૃષ્ણ ચરાવે ગાય. ૫૨
 જવ વેળા સાયંકાલની થઈ, ગોપી જળ ભરવા મીઠે ગઈ;
 સહુ ગોપ ગોપી ટોળે થયાં, જળકીડા કરવા રાત્રે રહ્યાં. ૫૩
 ગોપી સરિતા રથામ સમુદ્ર, સોળ કળાએ પ્રગટ્યો ચન્દ્ર;
 તે કિરણે અમૃત ધારા ઝરે, ગોપ ગોપી સહુ કીડા કરે. ૫૪
 કુમુદિની મોઢ ખામી ઘણું, પ્રકાશ્યું તેજ ચન્દ્રે આપણું;
 આવે લહેર ઉછાળે નીર, ત્રિવિધ મંદ વાયે સમીર. ૫૫
 ગોપી ગોવાળા કેવળ રામ, કરે કીડા પોષણ કામ;
 એક જણ આળ્યો તેણે કામ, શંખચૂડ છે તેનું નામ. ૫૬
 કુબેરનો મંત્રી જળવાન, દીઠી ગોપીકા રૂપનિધાન;
 વળી દૃષ્ટે ન ઓળખ્યા હરિ, પેઠા જળમાં ઘેરી સુંદરી. ૫૭
 હોંડળમાં ઘાલો બહુ નાર, જણ ચાલ્યો ગળન સુગર;
 આકુંઠ વિલાપ કરે સુંદરી, તમવિણ કોણ મૂકાવે હરિ. ૫૮
 તે ઘણીવાર દીધી સંભાળ, સમાવી વિષ અગ્નિની જવાળ;
 મેધને નિવાર્યા પર્વત ધરી, જેવાર નહને કરુણા કરી. ૫૯
 દુઃખ દેખી ગોપીજનતણું, રામકૃષ્ણ બે કોપ્યા ઘણું;
 ધાયા ધરણીધર પૂઠળે, એક વૃક્ષ ઉપાડી લીધો બળે. ૬૦
 વૃક્ષનું નામ ઠહીએ દેવદાર, કરમાં લઈ કીધો હોંકાર,
 ઠયાળને દેખી સુંદરી, તવ શાતા અંતરમાં ધરી. ૬૧
 જણે દીઠા દેવ મોરાર, અધવચ મૂકી દીધી નાર;
 હળધર મૂક્યા ગોપી પાસ, જણ પૂઠે ધાયા અવિનાશ. ૬૨
 હરિએ જવ હોંકારો કર્યો, શંખચૂડ તવ પાછો કર્યો;
 એક ગદા વડે માંડ્યો સંભામ, વૃક્ષે વહતા સુંદરશ્યામ. ૬૩

તહાં ઘોર યુદ્ધ થયું અંતરિક્ષ, હરિએ મારી પાડ્યો જલ,
 ઉત્તમ ગતિ થઈ તેહતણી, તેને મસ્તક એક હૂતો મણિ. ૬૪
 છે શંખચૂડ તે માટે નામ, તે મણિ લીધો સુંદર શ્યામ;
 ભજિલદ્રને તે આપ્યો જઈ, ગોપાંગના સર્વ સુખિણી થઈ. ૬૫
 સકળ શાસ્ત્ર નિગમનું તત્ત્વ; મર્વ શિરોમણિ શ્રીભાગવત;
 તેમાં સાર છે દશમસ્કંધ, ભેડું હું પ્રાકૃત પદ્મધ. ૬૬
 આ પાસા વ્યાસ વાયે સંસ્કૃત, આ પાસા મારું પ્રાકૃત;
 કથા પ્રસંગ એકૂ નવ પડે, આલ્યો ભજિં સૂધે સેરડે. ૬૭
 કેા કહેશે કીધો અહંકાર, મારા મનનો બુવો વિચાર;
 નથી વિખાણ્યો મે પોતાને, વિશ્વાસ આવે જેમ શ્રોતાને. ૬૮
 રામચરણ કમળમકરંદ, લેવા ઇચ્છે પ્રેમાનંદ;
 શુક કહે સાંભળીએ ધીશ પૂરણ થયા અધ્યા ચોતરીશ. ૬૯

વલ્લભ

ચોતરીશયો અધ્યા પૂરણ થયો, લીલા સુંદર શ્યામ રે;
 રખે પ્રેમાનંદ વીસરે, અધ દણ સીતા રામ રે. ૭૦

અધ્યાય ૩૫ મેા

કંઠુવું ૧૦૧ મું : રાગ સામેરી

અકળ લીલા નાચની, કવિ કેમ વખાણે;

શુક કહે સુખ ગોપીતણું, ગોપિકા મન બાણે ૧

અજ ઈશ આદિત્ય ઇંદુ, અને વળી ઇંદ્રાદિક,

તે મજ લીલા પ્રીછે નહીં, છે વૈકુઠ્યે અધીક. ૨

એકવાર વૃંદાવન વિષે, વળી વાયો વેણુ રસાળ;

મોહ પામી મજ સુંદરી, વળી મોહ્યાં ગૌગોવાળ. ૩

- જળ ક્ષીડા માંડી શામળે, ગોપ સમ ને ગોવાળી;
ચોળીને નવસવે ધેનુ વચ્છને, વનમાં વનમાળી. ૪
- દૂમ વેડી ફૂલી ઘણું, વાસ વસ્યો વસંત;
છે કમળવરણી કામિની, છે બ્રમર શ્રી ભગવંત. ૫
- ચક્રે ભોર ચાતક જોલે, હરે શબ્દે ચિત્ત;
વિહૃત વનડે વાંસળી, ગોપિકા ગાએ ગીત. ૬
- કદી મેખલા કંકણ ધૂધરી, ઝાંઝર રમમમ યાય;
ગાયે જાળી પાડે તાળી, નાચે નરહરિ રાય. ૭
- ખળિભદ્ર ગાએ પૂઠળે, ઉછળે જોળન બાળ;
મૃદંગ વાજે ચંગ ગાજે,^૧ સંગીત સઘળી તાળ. ૮
- તે સ્વરે આકાશ પૂર્યું, પાતાળ પૂર્યાં સાત;
સહસ્ર ક્ષણાએ શેવ ઠાલ્યો, મોહ્યા કરું જાત. ૯
- નર અમર મુની મોહ્યા, હવી રવિ ને ચન્દ્ર;
અપ્પ શૈલ શિખર ઠાલ્યા, મોહ્યા સમ મમુદ્ર. ૧૦
- કાજ રહ્યું ધર્મરાજનું, વિસ્મય થયા ચિત્રગુપ્ત;
વિમાન બેસી દેવ આબ્યા, આવિયા ઋષિ સમ. ૧૧
- અપ્પ વસુ ને વિશ્વેદેવા, વળી અશ્વિનીકુમાર,
આબ્યા વિદ્યાધર જશ્વકિન્નર, મોહ પામ્યા મેઘ બાર. ૧૨
- ધૃતાચી મેનકા રંભા, તિલોત્તમા ઉર્વશી;
ગાન સાંભળી ગોપીકાનું, જોવા વૃંદાવન ધસી. ૧૨
- નારાયણનું નાટ્ય દેખી, ગગને નાચ્યા દેવ;
સાવિત્રીનું પ્રહ્લા નાચ્યા, પરહરિ અહમેવ. ૧૪

સરસ્વતી ને નિગમ નામ્યાં, કરે સંગીત ગાન;
ઉમથા સંગાથે નૃત્ય માંડયું, સદાશિવ ભગવાન. ૧૫

ડાક ડમરુ ઝાંઝ ઝમરુ, શંખ શિંગી ફૂકે;
સંગાથે શિવશક્તિ નાચે, તાન માન ન ચૂકે. ૧૬

પિશાચ ગ્રેત ને ભૂત ભૈરવ, શાકિણી સહિયારી;
સ્કંધ વેણા વાદે નાચે, શોભે શ્રી ત્રિપુરારી. ૧૭

રસ ઓધ યમુનાતટ વિષે, અભિલાષ સુરને થાય;
અમે ગોપિકા નિરમી નહીં, ભુલો પ્રહ્લા રાય. ૧૮

નારદતુંમર વેણુ વાચે, સુરનર થયા એક સૂત્ર;
તેતરીસ ઠેાઠી દેવ કહે, જય જય જયોદા પુત્ર. ૧૯

ન જન્મ આવ્યો વૃક્ષનો, વા વૃંદાવનનાં તૃણ;
તો અમે પાવન થાત જો, ઉપર ફરત ગોપીનાં ચણું. ૨૦

વલ્લણુ

ચરણુ અડે ગોપીતણું, ધન વૃંદાવનનાં તૃણુ રે;
અખંડ મજ કીડા કરે, નાથ અચરણુ શણું રે. ૨૧

કકતુ' ૧૦૨ સુ': રાગ ગોડી

ગોપીનાથ આવ્યા ઘેર ગી ચારી, વાજે વાંસળી મોરલી નાદ;
દેવઅદમેવ મૂંછી ગયા, ચાખ્યા ગોપી ગાનના સ્વાદ-ગો. ૧

■ ગોપ સખા સહુ પૂઠળે, આગળ દીધી સહુ ગાય;
મધ્ય મોરલીધર પરવરે, સંગે વિરાજે હજધરરાય-ગો. ૨

વનમાળા પહેરી વનમાળીએ, વૈજયંતી પાગ પ્રમાણ;
ગુનહાર ટોડર તુળસીનાં, કેમ કરી શકે તે વખાણ-ગો. ૩

ચળકે મુગટ મોર ચન્દ્રનો, ઢળકે કુંડળ કન;
 વિદ્યુત્પત્ પટકુળ પહેરીયું, વપુ શેલે સ્થામળવાન-ગો. ૪
 લીલાંબર પલવટ વાળી, ધરી અધરે કનકની વેણ;
 જેમ ઉમયાનાથ વિજૂત ધરે, તેમ અડકી છે ગૌ પદરેણુ-ગો. ૫
 નાહાનાં વચ્છ ચાલે મુખઆગળે, હરિ હાંકે વાંસે મૂકી હાથ;
 ચાકાં જાણી વચ્છને લીધે, સ્કંધે વૈકુંઠનાથ-ગો. ૬
 બોલે શબ્દ સહસ્ર વેણુના, ઉઠે રેણુના બોધ આકાશ;
 ઉભી ગોપી ગામને ગોંદરે, નિરખે આવતા શ્રીઅવિનાશ-ગો. ૭
 નિમિષ રહી તે દર્શન કરે, નખશિખ ફરી ફરીને ભેય,
 સ્વરૂપ સ્વાદ લે સુંદરી પણ, નયણાં તૃપ્ત ન હોય-ગો. ૮
 પરિશ્રદ્ધ ઉભા રહીને આપે, સંભાળી ગોપને ગાય;
 કરે માત જ્યોત્સ્ના આરતી, ગોપવધૂ મંગળ ગાય-ગો. ૯
 નિત્ય પ્રત્યે લીલા નવનવી, ધન ગોપી ગોકુળ ગામ;
 અવિગતિ ગોકુળમાં રમે, પ્રેમાનંદ પ્રભુ રામ-ગો. ૧૦

અધ્યાય ૩૬ મો

કંઠસું ૧૦૩ સુ' : રાગ સારંગ

એ નાટારંજ શ્રીહરિનો કહ્યો, પાંતરીશમો અધ્યો પુરણ વધો;
 વિપ્રયાત વાત જાણી હરિ તણી, થઈ કંસરાયને ચિંતા ઘણી. ૧
 એક દૈત્ય તેલ્લો પ્રાકમ પૂર, છે નામ તેનું વૃષભાસૂર;
 નિકટ તેડી કહે છે કંસરાય, તમો પધારો ગોકુળમાંય. ૨
 છે રામકૃષ્ણ બળીયા બે વીર, તે ઉછંકળ થયા છે આહીર;
 મુલત જેટલા મેં મોકલ્યા, તે કુશળે પાછા નવ વળ્યા. ૩

તું સર્વપેં શૂર ધીર છે ઘણું, જઈ પ્રગટ કરો પ્રાક્રમ આપણું;
ગર્વ કરી તે તત્પર થયો, વૃષભાસુર તે ગોકુળ ગયો. ૪

વૃથા પુટ થયો વૃષભરાજ, તે કરવા આવ્યો કંસનું કાજ;
જમુના તટ જમ સરખો ભેધ, કીધો જળઘાટે વિરોધ. ૫

સખળ સાંઠ ધૂમે આરડે, ઉછળે કરે ને આડો પડે;
તે ઓખાંગે ઉન્મત્ત ત્રાડે, શૂંગ વડે ત્રોડી લેખડ પાડે. ૬

વૃક્ષલતા પશુ પંખીને હણે, પાગની ખુરીએ પૃથિવી ખણે;
વજ્રવત છે ચારે ચણું, ક્રોધે લોચન થયાં લોહી વણું. ૭

ઉડાડે રેણુ ભરાવી શૂંગ, શું આવ્યો ઐરાવત માતંગ;
સ્થૂલ સ્કંધ જિભું કીધું, સ્કંધે ગગન વ્યાપી લીધું. ૮

તે મુખે કીણ કીસોટા ઝરે, બળદ જમુના તટમાં ફરે;
ઝાટકે પુચ્છ ઉસાડે વાર, જળ ભરતી નાઠી મજનાર. ૯

નાઠા ગોવાળા નાઠી ગાય, નાસી પેઠું સહુ ગોકુળ માંય;
આવ્યો વૃષભ ગોકુળને ઝાંપે, થર થર મજવાસી કાંપે. ૧૦

પડે ખુંખ વરત્યો ઉત્પાત, તે રામકૃષ્ણ ભણી આવી વાત;
સમાચાર સાંભળી તત્પર થયા, પરમેશ્વર વૃષભ સામા ગયા. ૧૧

હઠી કાછ ગડી કર ધરી, તણ્યો સાંઠ સમરથ શ્રીહરિ;
ગયા કૃષ્ણ વારતા સાંભળી, નંદ જયોદાને મૂર્છા વળી. ૧૨

હાહાકાર કરે સહુ કોય, ભય પામી મજ વનિતા રોય;
અમરગણ જોતા આકાશ, વૃષભને સાદ કરે અવિનાશ. ૧૩

ધસ્યો વૃષભાસુર દીધી હડી, તીવ્ર શૂંગ પ્રભુ સામાં કરી;
પુચ્છ મસ્તક આણી, ધસ્યો સન્મુખ સારંગપાણિ. ૧૪

ડ રેણુ પદપ્રહારે કરી, સુરજ તેજ લીધું આવરી;
મૂંઝે ચરણ ન સૂઝે સૂર, હરિ સાથે વાધ્યો દાનવ કૂર. ૧૫

નીચે નમી કરવા ગયો ઘાત, બેઠું શૃંગ સ્થાયાં યદુનાથ;
 ઊંચે મસ્તક રાખ્યો કર ધરી, તે ન શકે આવો પાછો ફરી. ૧૬
 દૈત્યે બળ કીધું અત્યંત, લીલાએ શૃંગ ગ્રહ્યાં ભગવંત;
 મહાબળ કીધું નંદકુનાર, તે પાછો ઠેલ્યો ધનુષ અહાર. ૧૭
 ધન્ય ધન્ય દેવતા ઓયરે, પ્રભુ પાળે કૌણ પ્રાકમ કરે;
 વૃષભ મરડી પાડ્યો ધણું, તેના સ્કંધ ઉપર દીધો ચણું. ૧૮
 હારણ બળ કીધું મહા બળી, આઠો નાંખીને ફાટ આમળી;
 કહાડી છલ બરાડી પાડી, મુળમાંથી શૃંગ લીધાં કહાડી. ૧૯
 મૃત્યુ પામ્યો વૃષભાસુર તતખેવ, પુષ્પવૃષ્ટિ કીધી મુરદેવ;
 તે ગયો સ્વર્ગ બેસી વિમાન, મળ્યા માતપિતાને શ્રીભગવાન. ૨૦
 મજવાસી સુખ પામ્યા ઘણું, હેળી પ્રાકમ પ્રભુજી તણું;
 આબ્યા ભેલા નારદ ઋષિરાય, દીઠો વૃષભાસુર ભૂમાંય. ૨૧
 પ્રસન્ન પરમહંસ ઋષિ ગયા, તે ભેઈ નારદ મથુરા ગયા;
 હરખ્યો કંસ દીધું બહુ માન, આપી આસન પૂજ્યા ભગવાન. ૨૨
 કૃતાંજલિ કરી પૂછે રાય, કેમ સેવકને કીધી કરણાય;
 એકાદશ વર્ષે આબ્યા ફરી, તમે દીધી શિક્ષા મેં આચરી ૨૩
 નારદ કહે સાંભળ ભૂપતિ, મેં કહ્યું તે તું ચેત્યો નથી;
 આઠાશવાણી વૃથા ન બાય, તુંને ત્રિપદ વેળા આવી રાય. ૨૪
 તેં નંદપુત્રતું દીઠું તેજ, ત્યાં ઉછરે છે તારા ભાણેજ;
 મુખે હાલવાયો સુરનો સાથ, હવે ચોરી શી કરું તુજને તાત. ૨૫
 મિથ્યા નંદનું વચ્ચું ધરસૂત્ર, છે ચમકૃષ્ણ દેવકીના પુત્ર;
 તે શુભ ચઈ ગોકુળ સેવે, ચોરી મૂક્યા છે રાય વસુદેવે. ૨૬
 વચન સાંભળી લાગી જવાળ, કાઢી ખાંડું ઉઠ્યો ભૂપાળ;
 તે રીસે રાતડો ધૂમે ઘણું, મસ્તક છેદવા વસુદેવ તણું. ૨૭

મમ શત્રુ મૂક્યા પરધેર, મારે બહેન બનેવી સાથે વેર;
 નારદ કહે સાંભળ ભૂપાળ, કનિષ્ઠ પુત્ર છે તારો કાળ. ૨૮
 સુગમ હૃદયું એ દંપતીતણું, છે બાળક જીતવા દોહોલે ઘણું;
 દંપતી રાખ્યાં કરી સમાધાન, સકળ વાતે સમરથ ભગવાન. ૨૯
 કંસને નારદ કહે છે વળી, કૃષ્ણ ચરિત્ર તું ન શકે કળી;
 બક બકી અથ વત્સાસુર, ગધંવં પ્રલંબ સરખા ફૂર. ૩૦
 સકળ યોધ શ્રીકૃષ્ણે હણ્યા, તો તમે ગોપપુત્ર કેમ ગણ્યા;
 આંચો કાળ કાંઈ થા સાવધાન, નારદજી થયા અંતર્ધાન. ૩૧
 કંસાસુરને ચડીયો કાળ, વસુદેવે મૂક્યાં કેમ બાળ;
 એ છળ કરી છાના ઉછર્યાં, એ ભાણેજ શત્રુ હોય મહારા. ૩૨
 ઉપની વ્યાધિ પમાડું શાંત, પછે કંસાસુર ગેઠો એકાંત;
 શત્રુ દુશત્ર સુદિક ચાણુર, તેહ્યા કૂટ કેશી બ્યોમાસુર. ૩૩
 કીધો વિચાર એકાંત બેસી, છે વહાલો મિત્ર કંસને કેશી;
 હે સખા આપણે શું કરવું, ગોપ થકી નથી ઉગરવું. ૩૪
 જણાવ્યું નારદે કીધું ભલ, સમકૃષ્ણ મોટા છે મલ;
 તે વસુદેવે મૂક્યા ગોકુળે, તે દુધમલ ગાળે નિજ બળે. ૩૫
 આપણે સુમટ જે જે મોકલ્યા, તે કુશળ પાછા નવ ફર્યા;
 તમ વિના કારજ નહીં થાય, બાંચો બ્યોમ કેશી ગોકુળ મહાંય. ૩૬
 કંસે આજ્ઞા એહેવી કરી બે અસુર જોલ્યા ઉભા ઘર;
 કેશી કહે સાંભળ મહારાજ, કોણ માત્ર એ કરવું કાજ. ૩૭
 જઈ કરું નંદને અપુત્રવાન, ચાલ્યો પાપી કરી અભિમાન;
 પછે પંચમહાને આજ્ઞા થઈ, કરો તત્પર મહાઅખાટો જઈ ૩૮
 આસુર મનમાં કરે વિચાર, અહીં તેડાવું નંદકુમાર;
 બ્યોમ કેશીથી અર્થ નવ સરે, કૃષ્ણ આગળ કેશી નવ ઉગરે. ૩૯

કાંઈ કપટ કરી તેહાવું અહાં, પછે વળતા બાળક જાશે કહાં.
 છે સાધુ અકૂર હરિનો દાસ, સાધુનો ગોપને છે વિશ્વાસ. ૪૦
 એકાંત વિચાર્યું કંસાસુર, પછે તેહાવ્યા વૈષ્ણવ અકૂર^૧;
 દીધું માન ગળે ધાલી હાથ, કહે મનની વાત મથુરાનાથ. ૪૧
 તમે અકૂરજી માનો સર્વથી, મારું તું વિના કોઈએ નથી;
 કેા ઉછંઠળ ખેરહા અજ્ઞાન, મારે કર્મે મળ્યા એવા પરધાન. ૪૨
 શત્રુ સરખો ઉગ્રસેન તાત, કોણ આગળ કહું દુઃખની વાત;
 તમે સમદર્શી છે વૈષ્ણવરાય, માટે કહું છૌં અંતરનો અભિપ્રાય. ૪૩
 તમે નંદપુત્રનું દીહું તેજ, છે જેઉં એ મારા ભાણેજ,
 આકાશવાણી તમને સાંભરે, તે રામકૃષ્ણ શત્રુ છાના ઉછરે. ૪૪
 ઘણા હુલટ કીધા સંધાર, સુને સાલે છે વસુદેવકુમાર,
 શો તમ સાથે રાખું અંતર, કીજે જગ કીધાનું મખાંતર. ૪૫
 કીજે ધનુષ ભગતણું મહાણ, પૂજાનું મારાં ધનુષબાણ,
 પ્રતિપદાએ પ્રારંભ થાય, ચતુર્દશીએ યજ્ઞ સંતોખાય. ૪૬
 તેહાવીએ લોક ગામ ગામના, પ્રજા માને છે મારી આમન્યા;
 તેહાવીએ ગોકુળના ગોવાળ, માંહે વળતા આવે જેહું બાળ ૪૭
 પછે હું મનનું માન્યું કરું, હું તમ આગળ સાચું ઓચરું,
 માટે ભક્તરાજ તમે વેહેલા થાઓ, તેહવા નંદને ગોકુળ ભાઓ. ૪૮
 સહુ ગોપને કાલે અહાં લાવજો, જેહું બાળકને તેડી આવજો,
 મંગાવજો ગોરસ ઘી ઘણાં, છે સેવક આહીર આપણાં. ૪૯
 આપણે રામકૃષ્ણ સાથે કામ, ઉગ્રસેનનો ફેલીશ ઠામ,
 જાદવ માત્રનો કરશું ઘાણ, પછે આપણને કહયાણ. ૫૦

૧. પછે તેહાવ્યા વૈષ્ણવ અકૂર

૨. કીજે જગ કીધાનું મખાંતર.

એકવાર બાળક દોટે પડે, કરું કારજ હું હસ્તી વડે,
 મહા અખાડે રાખું મલ્લપંચ, છે મારા મનમાં એવો પરપંચ. ૫૧
 પછે આપણને ચિંતા નથી, હું રાજા તમો થાજો જુધપતિ,
 સર્વથા કામ થાયે તમ વડે, જાઓ અકર ગોકુળ ગામડે. ૫૨
 અકૂર કહે હસતું મુખ કમી, તીવ્ર બુદ્ધિ રાય તમારી ખરી,
 ઘણું પ્રસન્ન થયું મમ હૃદયે, અદ્ભુત છળ તેં દીધું ઉદયે. ૫૩
 રાય હવે કામ સીધું આપણું, મનોરથ માહાત્મા પોતા ઘણું,
 રૂડું કરશે અશરણાશણું, ઉછંકળ પાપી પામશે મણું. ૫૪
 બાળકને તેહી લાવું કાલ, છે અકૂરને દર્શનનું વહાલ;
 જો મથુરામાં આવે જગદીશ, તો હરિ ભાંજે પાપીનું શીશ. ૫૫
 જાઉં ગોકુળ, કહી બેઠા થયા, અકર પોતાને મંદિર ગયા,
 કંસામુર પ્રમત્ત થયો અત્યંત, અકરને વહાલા શ્રી ભગવંત. ૫૬
 વલણુ

ભગવંત વહાલા ભક્તને, સાંભળ પરીશિત રાય રે;
 ભટ્ટ પ્રેમાનંદ કહે કથા, થયો છત્રીશમે અધ્યાય રે. ૫૭

અધ્યાય ૩૭ મો

કહવું ૧૦૪ સું : રાગ કહાલેરે

દાલિદી તટે કેરી આંચો, કર કપરી કંસનો મિત્ર;
 રૂપ ધર્મ કાળા યોગનૃ, પ્રગટી માયા અમુર અસ્ત્ર-કાં ૧
 મુખ શબ્દ ભવાનક ભામે, મેઘની પેરે દ્વન્દ્વજલો;
 વાગ દક્ષિણ કરતો ચાલે, અવની પાદ વડે ખલ્લુતો-કાં ૨
 ને પુચ્છ દોટે કેશવાળી, મૂકે દોટ જમુનાતીર;
 શીળ શીસોટા મુખથી ઝરે, ધૂલે શીશ કમલે ચરીર-કાં ૩

ઉન્માદ કરે મદદપે લાયકો, ઉડાડે રેણુ પછાડે ચણ્યું;
 સર્પ ફણાવત શ્રવણ ઉભા, લોચન દીસે લોહી, વણ્યું-કાં ૨
 શું ગોકુળ ગગન એકત્ર કરશે, અમર સહુ કાંપે અંતરિક્ષ;
 ગોપવગેને ચિંતા શાની, ભે માથે પરમેશ્વરનું પદ-કાં ૫
 મોટો વર એને અહિધરનો, આયુધ રામાવળીમાં વસે;
 દેવ સર્વ વિચારે અંતરિક્ષ, લાઈઓ ગોકુળમાં શું થાશે-કાં ૬
 છે કૂર કેશી સખા કંસનો, કેશવડે કરશે સંગ્રામ;
 કેશાવળીની વજ્રધારા છે, તે માટે ધર્યું કેશી નામ-કાં ૭
 ઉતરે ભાર ભે મરે કેશી, શું ગળુ છે પછે ઈસજ તણું;
 છે ઉછંદળ અમુર વર્ષમાં, અધર્મી છે કેશી ઘણું-કાં ૮
 શૈનકને કહે સૂત પુરાણિક, પરીક્ષિતને શુક સ્વામી;
 ગોપવધૂ જળ ભરતી નાહી, નાહી સુરભિ લય પામી-કાં ૯
 વેણુ લાકડી મુગટ ધાખળી, પડે ધણું નાસે પિહાર;
 ગોકુળ ગોંદરે ધૂમે ઘોડો, નાસો નાસો પડે પુકાર-કાં ૧૦
 પુષ્પ પ્રહાર દ્રુમ બહુ છેઘાં, રોડી વાટ રહ્યો અંપે,
 વૃષભાન ઉપનંદ જશોદા, લય પામ્યાં ચરચર કાંપે-કાં ૧૧
 પૂઠળ વાટ કરી સહુ નાસો, પછવાડે છીડાં પાડે.
 ન દ કહે ગોપી ગૌધનને, ગોપમાત્ર બાહેર કહાડો-કાં ૧૨
 કહે જશોદા નંદરાયને, આજ આંચો દોહોલો દહાડો;
 સમૃદ્ધિ સરવે લૂટી લેવા ઘો, એક શામળીયાને સંતાડો-કાં ૧૩
 માતપિતાને કહે પરમેશ્વર, તમે ક્ષણું એક ધરભે ધીર;
 સંકપંભુને સાથે તેડી, જુદકાજ આલ્યા સ્થામ શરીર-કાં ૧૪

વલણુ

જુદ કરવા જહુનાદણ, આંચા કેશીની પાસ રે,
 બળભદ્રને પૂઠળ કરી, આગળ થયા અવિનાશ રે. ૨૫

કહવું ૧૦૫ સુ : રાગ મારની ચોપાઈ

હરિએ હોંકાર્યો હય જદા, હણહણી એ આંચો તદા;
આંચો નિકટ વિકટ સુલટ, ફરતો ફરતો ફૂડકપટ. ૧

વળી નીચો જિંચો, લાંબો થાય, મુખ વિકાશી ગસવા ધાય;
આગલો પાગ જિંચો જિલાજે, પાટુ મારવા પાછો વળે. ૨

કૃષ્ણ ઉપર નાજે કેશવાળી, પલ્લુ શામળીઓ લે સંભાળી;
હસ્તમાં ગેડી હોંકારા કરે, કૃષ્ણ કેશી બેહુ ફૂટે ફરે. ૩

સાચવે ધાત શૂરા સંગ્રામ, ઘણું ધૂમે ઘોડો ઘનશ્યામ;
ત્યાં જીવે ગોપ ગોપીનાં વૃંદ, યશોદા નંદ કરે આકંદ. ૪

ક્યાં અશ્વ ક્યાં પુત્ર કોમળ, ક્યાં સમુદ્ર ક્યાં કૃપનું જળ,
ક્યાં નદી ક્યાં ખાળડું, ક્યાં બ્યામ્ર શશક બાપડું. ૫

કેશી કમળાવર વાદે વદે, પદ્મહારે પડછંદા પડે;
ફેરવે નાથ કરમાં ગેડી, કરે પ્રહાર પાસે તેડી. ૬

તે પાડી ચીસ ને પાછો હટે, ફેરવી પુનઃ હેડું આછટે;
ખુર રેણુએ ગગન આવર્ણું, પછે ક્રોધ કરી વપુ વેળર્ણું. ૭

કેશવાળી ધારા વજ્રતણી, છે રામાવળી ભાલા અણી;
ફેરવે પુનઃ ખડ્ગની ધાર, મદ પ્રસ્વેદ છૂટે અપાર. ૮

નારાયણ લઘુલાઘવી કરે ચોહો પાગ વચ્ચે પેશી નીમરે;
પછે ઘોટે ઘેર્યા શ્રીરવજોડ, મળુ પર પાટુ નાખી જોડ. ૯

લક્ષ્મીવરે સાચવ્યો લાગ, ગદ્યા હસ્તમાં બેહુ પાગ;
તે ફેંક્યો બળ કરી અત્યંત,^૧ જઈ પડ્યો રાત ધનુષ પર્વત. ૧૦

આસ્ફોટન રંધ્ર કીધું શ્રીહરિ, તવ દાનવ આંચો પાછો ફરી;
વદન વિકાશી મૂઠી ઢોટ, તે ગ્રેહેવા ઈચ્છે હરિની ઢોટ. ૧૧

૧. તે ફેંક્યા બળ કરી અત્યંત.

પ્રપંચ કીધો ગોકુળનાથ, તેના મુખમાં આપ્યો હાથો હાથ;
 દેવે જાણ્યું સહો જોગ મળ્યો, સ્કંધ લગી હસ્ત હરિનો ગળ્યો. ૧૨
 તે કાળજ કાઢી આપ્યો અયો,^૨ વળી જાડો સ્તંભ પ્રમાણે થયો;
 ક્રોધાગ્નિ પ્રગટ્યો શ્રીકૃષ્ણ, ધમ્યું લોહ તેમ કર કીધો ઉજ્ય. ૧૩
 તપે હસ્ત લોહું ધગધગે, ઉદર મૂકી આળ્યો શુદ્ધ લગે;
 અંતર ત્વચા બળે ચડચડે, ક્રોધાગ્નિ અંતર ધડધડે. ૧૪
 જેમ શર વેધ્યો હોલો ફડફડે, નવે દ્વાર વેધ્યાં કર વડે;
 શ્વાસોચ્છ્વાસ જવ થતો રહ્યો, મર્ણુતુલ્ય તવ કેશી થયો. ૧૫
 કાટાં રહ્યાં નેત્ર નમ્રાળ્યા કાન, ઢળી કોટ ટળી સુધ સાન;
 વહે શીઘ્ર જિહ્વા નીકળી, શ્રીકૃષ્ણે હસ્ત વધાર્યો વળી. ૧૬
 જેમ વહેયું કાઠ થાયે બે પાટ, તેમ કેશી કાટો ચડચડાટ;
 પાડી ચીસ નીસચાં પ્રાણ, તવ દેવતાણું વાગાં નિશાણ. ૧૭
 તે પરમગતિ પામ્યો પાપિષ્ઠ, કરે દેવ કુસુમની વૃષ્ટ;
 ગોપ કરે સહુ જેજેકાર, છે નંદપુત્ર કારણ અવતાર. ૧૮
 ઉતાર્યો ભાર થયું સર્વ સુખી, એવે પધાર્યા નારદ ઋષી;
 નમ્યા ચણું પ્રદક્ષિણા કરી, નાચ્યા નારદ વેણા ધરી. ૧૯
 ઋષિને હરિએ દીધાં માન, તવ ઝાલ્યા નારદ ભગવાન;
 છે પ્રહ્લદ પૂરણ અવતાર, ભક્તો ઉતાર્યો ભૂતળસાર. ૨૦
 ઘણાં કારજ કીધાં ને કર્યો, કાત્રે તમો મથુરા પરવર્યો;
 હણ્યો હસ્તીને પરમ દહાડે, છે મલ્લ મારવા મલ્લ અખાડે. ૨૧
 કંસાચુરને કરો નિપાત, છોડવર્યો જાંઘ્યાં માત ને તાત;
 પછે ઉગ્રસેનને આપી રાજ, ભણી આવ્યો અર્વાત મહારાજ. ૨૨

૨. તે કાળજ કાઢી આપ્યો અયો.

જરાસંધ છતવો છે હરિ, જવન મારવો પ્રપંચે કરી;
શિશુપાળ મુખ યાશે રથામનલ્લુ, રુકિમણિનું પ્રભુ કરશે। હર્ષુ. ૨૩
નિધન નરકાસુરને કરી, વરશે સોળ સહસ્ર સુંદરી;
અસુર માત્ર કરશે સંધાર, ઉતારશે જૂતળનો ભાર. ૨૪

અકૂર તેડવા આવશે આજ, ખોટી મા યાશે મહારાજ;
હુસી શામળીયે દીધી સાન, શ્રીનારદ પામ્યા અંતરધાન. ૨૫

શુકલ કહે સાંભળીએ રાય, તે ગઈ વારતા મથુરામાંય;
કેશીનેા સમાચાર સાંભળી, તવ કંસાસુરને મૂછાં વળી. ૨૬

અંતરગત પામ્યો પરિતાપ, કેશી કેશી કહી દીધા વિલાપ;
શુદ્ધ વિના ભાઈ જેવો ગજ, ઘાય વિના પંખ પક્ષી અકજ. ૨૭

પ્રત્યંચા વિના જેવું ચાપ, મણિ દંત વિના જેવો સાપ;
દ્રવ્યવિના જેવો દાતાર, વ્યર્થ ખટગ જેમ ખાંડી ધાર. ૨૮

હોય મધ્ય પુતળી પાખે નેત્ર, વાડધણી વિના જેવું ક્ષેત્ર;
હોય વિદ્યા જેવી રસના, આજ તેમ થયો હું કેશી વિના. ૨૯

ઉતાવળા મોઠક્યા અકૂર, ત્યાર પહેલાં ગયો છે વ્યોમાસુર;
નિપાતન કેશીને કરી, ધેનુ ચરાવવા ચાલ્યા હરિ. ૩૦

જળકીડા માંડી મહારાજ, સંગ બળિભદ્ર ગોપ ને સાજ;
ભીલૂ પરઠી જળમાં જઈ નહાય, હારે તે જિંચલી લઈ તટ ભય. ૩૧

વ્યોમાસુર આવ્યો ગોપ થઈ, ગોવાળા દો સમજ્યા નહીં;
તે ઘણા ગોપને ચોરી ભય, જઈ સંતાડે તે શુદ્ધ મ્હાંય. ૩૨

જવ અર્ધ ગોવાળા ઝોછા થયા, શ્રીકૃષ્ણ કડે સખા કહાં ગયા;
દીઠો દાનવ ને મૂઠી દોટ, જઈ વ્યોમાસુરની ગાલી કોટ. ૩૩

નરકી આમળી નાંખ્યો ધર્ષુ, પદપ્રહારે પમાલ્યો મર્ણુ;
એમ વધ વ્યોમાસુરનો થયો, તે દેવ થઈને સ્વર્ગે ગયો. ૩૪

માયાર તે કંસે સાંભળ્યો, બ્યોમાસુર કેશી પાસે પળ્યો;
 શ્રીકૃષ્ણ પધાર્યા ગોકુળમાંય, તે દહાડે છેલ્લી ચારી ગાય. ૧૫
 માયા ઉતારી વૈકુંઠરાય, શ્રીવૃંદાવનથી ચયા વિદાય;
 ગૌ ગોપથી ઉતાર્યું મન, અતિ દુઃખ પામ્યા જગજીવન. ૩૬
 ગોવર્ધનને કરી પ્રણામ, ગોકુળ આબ્યા શ્રીભગવાન;
 સંભાળી સહુને આપી ગાય, નરહરિનાં નેત્ર ભરાય. ૩૭

વલણુ

ભયાં નેત્ર નારાયણે, સાંભળ પરીક્ષત રાય રે;
 ભટ પ્રેમાનંદ કહે કથા, થયો સાહત્રીશમો અધ્યાય રે. ૩૮

અધ્યાય ૩૮ મો

કંકણું ૧૦૬ કું : રાગ રામગ્રી

શુકલ ભાષે સાંભળ ભૂપતિ, પરમેશ્વરને માયા મોહ નથી;
 મન ઉતાર્યું ગોકુળમાંથી, જીવશે ગોવાળા હરિનામથી. ૧

દાળ

નામ નારાયણ વડે, જીવશે જગ પરિવાર;
 સુખ દેવા થકુવંશને, શ્રીકૃષ્ણે દીધો વિચાર. ૨
 વધ જાણી બ્યોમાસુરનો, કહાબુનું કંસાસુર;
 ઉતાવળ થણી રામની, તત્પર થયા અહંરુ. ૩
 પ્રાતઃકાળ સંધ્યા કરી, ધરી હરિનું ધ્યાન;
 માળા મુદ્રા તિલક તુળસી, દિવ્યાંગર પરિધાન. ૪
 પુષ્પ ચંદન મુગંધ શ્રીફળ, ભરી પૂજનાં પાત્ર;
 અકૂરે સામગ્રી લીધી, ચર્યાં શ્રીહરિ ગાત્ર. ૫

મથુરાપુરી એક કોશ મૂડી, ઘયો પશ્ચાત્તાપ;	
કંસે કારજ ઘોર સોંપ્યું, કોણ મારું પાપ.	૬
કઠણ મદ્દ છે મદ્દઅખાડે, સુકુમાર કેશવરામ;	
ખાળક પીડા પામશે, ઘશે વદન મારું શ્યામ.	૭
ઘયો ગોઝારો ત્રેલોકમાં, હું કંસાસુરનો દ્વંડ;	
વિશ્વ કહેશે વાહી તેજ્યા, અકૂરે નંદસૂત.	૮
અતિ ઘણું આયુષ ધિક્ છે હું કાં રહ્યો આરોગ્ય;	
પરાધીન કંસને વરતું, એ જીવવું અયોગ્ય.	૯
મથુરા આવશે કૃષ્ણજી, શું થાશે ગોકુળ માંધ;	
કેમ જીવશે જયોદ્ધા, જેમ વચ્છ વોહોણી ગાય.	૧૦
એક કંસ રૂડું માનશે, માહું માનશે સંસાર;	
સુને કાળ સરખો દેખશે, સહુ ગોપનો પરિવાર.	૧૧
હું ગણાયો અસુર મળતો, ભક્ત નહીં કહે કોય;	
અપજશ ઘયો ઉત્તર વયે, સુને મૃત્યુ શે નવ હોય.	૧૨
એક ખુધ વિચારી સાધુએ, ઉભય પદારથ થાય;	
શિખામણ હઉં શ્રીકૃષ્ણને, જે ટળી રહે એ ભાય.	૧૩
નસાડી મૂકું વન વિષે, મને શું કરશે ભૂપાળ;	
કહીશ કહ્યું નવ માનિયું, ખાળક છે રગિયા ગોવાળ.	૧૪
નિજ મને નિરધાર કીધો, આંખો જમુના તટ રથ;	
ગોકુળ દીઠું દરથી, તવ ઉપના મનોરથ.	૧૫

વસણુ

મનોરથ અકૂરને ઘયો, મળવા સુંદર શ્યામ રે;	
છે અકૂરને વહાલ ઘણું, પ્રેમાનંદ પ્રભુ રામ રે.	૧૬

કડવું ૧૦૭ સુ : રાગ પંચમ પરભાતી

- અકૂર બેઠા રથ, મનોરથ બહુ કરે રે;
અંતરમાં અભિલાખ, નાનાવિધ ધરે રે. ૧
- હું ભેઈશ ગોકુળ ગામ, સર્વ સોહામણું રે;
સ્વર્ગલોક કોણ માત્ર, શોભે મજ ઘણું રે. ૨
- યમુનાજીનો ઘાટ, વાટ વન તણી રે;
જળ ભરતી ભેઈશ નાર, ગોપી સોહામણી રે. ૩
- ધાબળીયાળી ધન, ચૂડો ઠહોણી લગે રે;
તે દામોદરની દાસ, હું જઈ પડું પગે રે. ૪
- વૃંદાવનનાં ઝાડ, ફાલ્યાં ફૂલ્યાં ફળ્યાં રે;
તેતું પામીશ હું દરશન, ભારે વ્રાંકાં વળ્યાં રે. ૫
- તુલસીકયારા કોટિ, માંજર ડાલતી રે;
સાંભળીશ શબ્દ રસાળ, મહુઅર બોલતી રે. ૬
- દેખીશ ધાતી ધેન, ધોળી દૂધે ભરી રે;
માકડી હરણી ગોરી, ઠાળી ઠાળરી રે. ૭
- ખાંડી મીડી ગીણી, ડોલ્લી કુંડળી રે;
આજ દેખીશ હું દરશન, ગાયની મંડળી રે ૮
- નાહાનાં ગોહોટાં વચ્છ, સાંઠ મોહામણા રે;
લટકાળા ગોવાળ, મખા કૃષ્ણતણા રે. ૯
- મુને સુકન સારા ચાય, માન દેશે હરિ રે;
મળી સ્નામી નાર, વારિ ઘટે ભરી રે. ૧૦
- ઉતર્યો દક્ષિણ પાસ, કાળો મૃગલો રે;
ચાસ સારસ શુક, શબ્દ કરે ભલો રે. ૧૧

- ચક્રાર મોર ને હંસ, જોલે કોકિલા રે;
ફરકે જમણી આંખ, સુકન થાયે લલા રે. ૧૨
- સુકનનું એ ફળ, શામળીયો મળે રે;
હું ને હરજી ઘડાયે એક, કંસાસુર ગળે રે. ૧૩
- ગત જન્મનું પુણ્ય, પ્રભળ માહાડું હશે રે;
પ્રભુનું પામીશ દરશન, લોચન ધન્ય થશે રે. ૧૪
- આવો અકૂસરથ, કહેશે કૃષ્ણ મુખે રે;
હું તે વેળાનું રૂપ, રાખીશ દહે વિખે રે. ૧૫
- હરિ હોતા હોશે ગાય, હોહોણી કરે ધરી રે;
દેખીશ રેડતા રૂઢ, પાત્ર ભરી ભરી રે. ૧૬
- પ્રહ્લા સરખા નન્દ, સાવિત્રી જ્યોતિ રે;
રખે કરે મારી લાજ, હું છૌં જાલવપતિ રે. ૧૭
- ઘોડાની ધૂધરમાળ, ઘંટા ધમકશે રે;
કહેશે આઠ્યું કોણ, ભત્રીજા અમકશે રે. ૧૮
- ઓળખશે તતકાળ, સામા આવશે રે;
કાકાજી કહીને કૃષ્ણ, મુને જોલાવશે રે. ૧૯
- હું લાગીશ પ્રભુને પાય, હરિ ઉઠાડશે હાથે રે;
ગળામાં ઘાલી જહાંચ, ચાંપશે હૃદયા સાથે રે. ૨૦
- લક્ષ્મીને સ્થાનું સ્થાન, વહાલાજીનું છે હૃદયે રે;
ગોપીનો વિશ્રામ, ચરચું મૃગમદે રે. ૨૧
- કૌસ્તુભમણિ વનમાળ, તુળસી માંજર ગુંજા રે;
તે અડશે મારે અંગ, ભેટશે ભરી ભુજા રે. ૨૨
- મ દક્ષિણ વીર, વળગી બેલડી રે;
રો દીનદયાળ, ગોકુળની શેરડી રે. ૨૩

તેડી જાશે મન્દિરમાય, પ્રીતે આદર કરી રે;
ઝેસાડશે દિવ્યાસંન, પૂછશે વાત હુરિ રે. ૨૪

એવો અંતરનો અભિલાષ, મનોરથ બહુ યયા રે;
ચાતે સાચંકાળ, અકર ગોકુળ ગયા રે. ૨૫

વલણુ

ગયા સંન્યા સમે ગોકુળે, આળ્યા નંદને આંગણે રે;
ઝેળાય કાકા કૃષ્ણનો તે, કયા શ્રીશુકલ ભણે રે. ૨૬

કડવું ૧૦૮ સું : રાગ ધનાશ્રી

રથ જ આળ્યો નન્દજીને જારણે, અકર પધાર્યાં કોઈ એક કારણે;
ભત્રીજાને દેખી કાકાજી હસ્યા, મૂઠી ગૌ દોહાવી મળવા હુરિ ધસ્યા. ૧

ઢાળ

ધસ્યા શ્રીકૃષ્ણ હેત સાથે, ચંકર્યાં પૂઠે ગયા;
અકર પ્રીતે પાય લાગ્યા, નાથજીએ કર શ્રદ્ધા. ૨

પરસ્પરે સ્તવન કીધાં, ભત્રીજા વામ દક્ષિણ રહ્યા;
વળગી હાથે આદર સાથે, મન્દિરમાં તેડી ગયા. ૩

આવી ભેટ્યા નન્દજી, આનન્દી માત જયોમતિ;
અર્થ જાણ્યા વિના પ્રીત કીધી, જમદત્તવૃત્ત જાણતા નથી. ૪

નામે છે જળ જયોમતિ, નન્દ પખાળે પાય;
જાણિભદ્રજીએ ધૂપ કીધો, વિઠ્ઠલ ઢાળે વાય. ૫

ચન્દન કુમકુમ કેસર માળા, આરતિ કરી સ્તવન કર્યું;
અકૂરચરણે નન્દરાયે, પ્રેમસું મસ્તક ધર્યું. ૬

દૂત પકવાન પય ચર્કરા, લોજન નાના પ્રકર;
 મુખવાસ આપી સેજ બેસાડ્યા, દીઠી સ્વાગત બ્રાત કુમાર. ૭
 અકૂરને પૂછે કૃષ્ણજી, કહો સમાચાર મથુરાતણા;
 અમે સાંભળ્યું જે કંસરાયે, જાદવ સહુ પીડ્યા ઘણા. ૮
 ઉચ્ચેનજી શું કરે છે, પદવી પુત્ર તમે ગર્ભ;
 જીવે છે વસુદેવ દેવકી જે, કારાગૃહે નાખ્યાં લઈ. ૯
 અકૂર વળતું બોલીયા, તમે સાંભળો ગોકુળપતિ;
 કંસનું બળ તહાં લગે, મહાપરુષ ત્યાં આબ્યા નથી ૧૦
 વસુદેવ દેવકી છૂટશે, દુષ્ટ જાશે જાદવતણાં;
 માત તાતે સંભાળ લીધી નહીં, તહાં લગે બાળક દયામણાં. ૧૧
 રાજ કંસાસુર તણે, મુખ પ્રજાને ત્યાં કશું;
 પશધીન પ્રજા થઈ જેમ, ખાટકીને ઘેર પશુ. ૧૨
 કાકાનાં વાક્ય સાંભળીને, ક્રોધ્યા કેશવ ચય;
 કંદુપ કીધો કુશળ માટે, અમુત આપશું ગાય. ૧૩

વક્તવ્ય

ગાય આપશું વિપ્રને, જ્યારે મળશે માતપિતાય રે;
 ૧૪ પ્રેમાનન્દ કહે કથા, મયો આકર્ષીશમો અધ્યાય રે. ૧૪

અધ્યાય ૩૯ મો

કંડવું ૧૦૯ સુ : રાગ મેવાડો

હો અકૂરજી કેમ પધાર્યા, અમ સરખું કાંઈ કાજજી;
 મ ગોપને મન્દિર આબ્યા, તમ સરખા મહારાજજી. ૧
 નાં વચન સુણીને, બોલ્યા શ્રીકૂરજી;
 માંહે જાગ કરે છે, કઠિણ કંસાસુરજી. ૨

- તમને હું તેડવા ચોકલ્યો છો', એ આમંત્રણની રીતલ; ૩
 શ્રીકૃષ્ણને મળવાની ઇચ્છા, કંસાસુરને પ્રીતલ.
- સકળ ગોપ રામકૃષ્ણ સંઘાથે, તમને નિમંત્રણલ; ૪
 નોતરું સાંભળી નંદલનું, હરખ્યું અંતસકર્ણલ.
- કપટ ન જાણ્યું કંસાસુરનું, આનંદા નંદરાયલ, ૫
 ગોપ સર્વે તતપર થાએ, સાદ પાડ્યો પૂર મહાંયલ.
- દ્વધ ધૃત હીયો મહી માળણ, ભૂપને લેટ કરવાલ; ૬
 રામકૃષ્ણને જાતા જાણી, ગોપી લાગી દુઃખ ધરવાલ.
- આગળથી યજ્ઞવધૂએ જાણ્યું, છે કાંઈ કપટીની વાતલ; ૭
 ફરી તહીં આવે મથુરાથી, એ જાશે પ્રાણનાથલ.
- એકેકને ઘેર જાએ ગોપી, કરે વાત મૂઢી નિઃશ્વાસલ; ૮
 મધુપુર જાશે મોહનલ તો, મળવાની શી આશલ.
- ચાર યુગ નિશા ઘઈ બારે, ન મળી નેત્ર નિમેષલ; ૯
 ગાણુવિચાર્યું નંદ કરે છે, છે કંસને હરિ પર દ્વેષલ.
- કેા એક સ્ત્રીને નિદ્રા આવી, તેને ઘોર સ્વપ્નલ; ૧૦
 હરિવિજેગનુ આગમ થાએ, ફરકે જમણું લોચનલ.
- નંદરાયને નિદ્રા આવી, પોદિયાં યથોદ્ધા માતલ; ૧૧
 શ્રીકૃષ્ણે એકાંતે પૂછી, અકૂરણને વાતલ.
- ઘણું દુઃખ મુને છે કાકાલ, કંસે હણ્યા ખટ જાતલ; ૧૨
 અઘાપી કારાગૃહ વેઠે છે, અમારાં માતતાતલ.
- કાકાલ તમો ભલે પધાર્યાં, અમને હીધું માનલ; ૧૩
 કાલે કંસાસુરને મારું, એમ જોલ્યા ભગવાનલ.
- વાત કરતાં વહાણું વાણું, રાજ થયા ગોવાળલ; ૧૪
 ગોપવધૂને અર્કર ભાસે, જાણે કૃતાંત કાળલ.

વલણુ

કાળ દેખે કામિની, અકૂર નોહિ પપુ ર ખરો રે,
જે જાવા દેશે કૃષ્ણને તે, મળવાની આશા પરકુરો રે ૧૫

કડવું ૧૧૦ મું રાગવેરાડીની ચોપાઈ

મજાખાણે જાણા વિખતણી, શ્યામરામ જાએ મથુરાભણી,
બહીલા વદન એકત્ર સુંદરી, શિર ડાલે બોલે જાશે હરિ ૧
મથુરાની નારી કામણુ બરી, તે મોહશે જોશે કટાક્ષ જ કરી,
હાવભાવ આદર ચાતુરી, અનેક વચન બોલે માધુરી ૨
નહીં દ્રુપદ ભૂપણુ સોળેસરી, ગજ ગામિની ભામિની સર્વોપરી,
મૃગનયણી સ્થણી રમી જાણે, તે જતિને રતિમા ઘેર આણે ૩
આપણે સ્વામી કામી ન હકુમાર, વહાલાને વહાલો છે વ્યભિચાર,
તજે ગોળ જે શર્કરા વાળે, પામે રત્ન તે કાચને શીઠ રાખે ૪
શીઠ સેવે શુદ્ધ જે પામે દ્રાખ, મથુરા દાસી આપણુ સરખી લાખ,
તે ક્ષત્રાણી રાણી શુણ્ણહાર, આપણુ આહીર દુર્જાળ અવતાર ૫
તે પહેરે પટોળી ચીર નિર્મળા, આપણુ પહેરીએ જાડા કામળા,
તેને મુક્તાક્ષ જાણા મોટી, બાઈ આપણી દોઢે ચણેલી ૬
તેને શિશુકૂલ સેથો રાખડી, આપણુ મહીની ગોળી ચડી,
તે જાણે ઉગટ કરી મુખ માણ, આપણુ જાણીએ લોચન આણ ૭
તેને સખતભૂમિના મહિર ખસા, આપણુને વસવા નીચા છાપરા,
તે પ ચામૃત જમાડે સુંદરી, આપણુ પાઈયે છાસ વાટકો જાગી ૮
ચોર ચોર કરી આપણુ વહડીયા, કયા નમનામિકા કયા ગામડીયા,
કયા કનક ને કયા કથીર, કહા ઉત્તમ ક્ષત્રી કહા આહીર ૯
બાઈ જ્ઞાન ન દરાયનુ ગયું, પાપી અકૂરનુ ચા-યું કહ્યું,
૧ મૂળ જસોદા માવડી, કાળ જ પુત્રને મૂકે કહાડી ૧૦

ગોપી આકુળઆકુળ હોય, તે શરદસુખ સંભારી રોય;
 બાઈ કોણ વાંસળી વળડશે, કોણ રાસકીડા રમાડશે. ૧૧
 દાણ લેવા ઘાટ કોણ રોકશે, બ્યંગ વચન કોણ કહી ટોકશે;
 જેણે ચંદન ચરચી દગાડ્યાં, ઉંચાં ચહડાવી પછાડ્યાં. ૧૨
 બાઈ રંકને કેમ છાજે મણિ, અભાગિયાને અનાથ ધણી;
 માન સુકન બાઈચાય છે ઘણા, હરિ તરછોડે એહમાં નહીં મળા. ૧૩
 પછે પ્રદ્વાને સહુ દે છે ખોડ, કાં સંભેગ મળ્યો રણછોડ;
 સંભેગ કરી કાં કરે વિભેગ, કેમ સહેશું વિભેગ લક્ષણ રાગ. ૧૪
 એ રાગને ઔષધ કાંઈ નહીં મળે, એ ગુપ્તમાર અંતર પરજળે;
 ધનવંતરી ને વાહારે ધાય, પણ દીર્ઘ રાગ હર નવ થાય. ૧૫
 હારી નામે અશ્વિનીકુમાર, ન લેદે ઔષધનો ઉપચાર;
 તો બ્યાધિ અમારો તતક્ષણ ટળે, ને ફરી મોરલીધર મળે. ૧૬
 પ્રદ્વા તુજ કને માથું એહ, તું રખે આપતો માનુષી દેહ;
 ને આપે માનુષાવતાર, તો ન કરીશ કોસું મિત્રાચાર. ૧૭
 ને મળે શુભ મિત્ર સંભેગ, તો નવ પાડીશ વળતો વિભેગ;
 ને વિભેગ હહે અંતાકરણ, તો ઉતાવળું તું આપે મરણ. ૧૮
 ધન્ય મૃત્યુ જીવવું ધિક્કાર, ને મેલી નામે પ્રાણાધાર;
 હે પ્રદ્વા એક તેં ફૂડું કર્યું, જે અકર નામ પાપીનું ધર્યું ૧૯
 ઉદવસ્ત કરે છે ગોકુળ ગામ. એ દુષ્ટનું ઘટે કૂર નામ;
 અમારે લલાટે તેં લખ્યા અક્ષર, સદા ગોપી રમશે કમળાવર. ૨૦
 તે અક્ષર ભૂમે છે અકૂર, ધાઓ વાહારે વહેલા, ધાય અસૂર;
 રાતા ટળી ધાય અક્ષરશ્યામ, તો અચળ વિધિ નહીં તારું નામ. ૨૧
 ડગડપ પ્રદ્વા અમો ઝોળખ્યા, મથુરાની સીને અક્ષર લખ્યા;
 સુકિત અમારો સર્વે ગયાં, અમો જેહેવાં હુતાં તેહેવાં રહ્યાં. ૨૨

ઘણા જાદવ મૂળા મથુરા મહાંય, તો અકૂર પાપી જીવ્યો કાંય;
 શકટ હવડાં જોતસથે, બાઈ રથે જોસી જીવન જાથે. ૨૩
 માંહો માંહે વાત કરે સુંદરી, શ્રીકૃષ્ણ વિના જીવશું કેમ કરી;
 હોય દીપક વહોણું જેહેવું ગેહ, બાઈ પ્રાણ પાળે જેહેવો દેહ ૨૪.
 શાય જળવિના જેહેવી વેલડી, રાણી વિના જેમ સાહેલડી;
 મહિષધર વિના જેહેવી કાંચળી, બાઈયથા નેત્ર ગર્ધ પૂતળી. ૨૫
 વિનય રહિત જેહેવી રસના, તેહેવાં આપણુ વિઠૂલ વિના;
 ચાંદ્રણી ચંદ્ર વિના જમ થાય, ગોવિંદ વિના તેમ થાયે ગાય ૨૬.
 સૂર્ય વિના જેમ હોય ગગન, શ્રીકૃષ્ણ વિના તેમ વૃંદાવન;
 ભરતાર વિના નારીનાં સ્તન, ગોપાળ વિના તેમ ગોવરધન. ૨૭
 મૃગ વિના જેહેવી મૃગલી, બહાલા વિના તેહેવી વાંસળી;
 જેમ છત્ર વિના જેદિકા પડી, હરિ વિના તેહેવી લાકડી. ૨૮
 રાત્ર વિના છત્ર સૂનું જથા, મોરખીજ મુગટ તેહેવો સર્વથા;
 જેમ ધનહીન વેપારી થાય, તેહેવે રૂપે થાયે નંદરાય. ૨૯
 જેમ જળ વિના નીરસ વાવડી, તેહેવી થાયે જસોદા માવડી;
 એહેવા વિચાર કરે કામિની, રાઈ રાઈ જોઈ આખી જામિની. ૩૦
 શુકલ કહે સાંભળ ભૂપાળ, સાવધાન થયા સહુ ગોવાળ;
 દૂધ દધિ ધૂત ને નવનીત, લીધી ભેટ મળવાન! રીત. ૩૧
 ઉન્મત્ત સાંઠ શકટ જોતયાં, ગોપ તતપર ચર્ધ પરવયાં;
 પછે રામ કૃષ્ણ કીધા સાંતરા, નંદરાય અતિ હરખે ભયાં. ૩૨
 શ્રીકૃષ્ણને શિશા દે ૬ નંદ, કેવા કાદ્યા થાઓ છો ગોવિંદ;
 ઘણું દોહેલું છે રાજદાર, તું ધૈર્ય રાખજો પ્રાણ આધાર. ૩૩
 પ્રથમ પ્રણામ જઈ કીજીએ, જીકાર કરી ઉત્તર દીજીએ;
 જીએ વાત બોલતાં નવ ખીજીએ, કાંઈ આપે તે શિરનામી
 લીજીએ. ૩૪

સલામાં અરુંપરું નવ જોઈએ, માહરા દામોદર ડાહ્યા હોઈએ;
 પ્રથમ મુહૂર્ત કરાર્યું આજ, સંતોખવો છે કંસ મહારાજ. ૩૫
 જસોમતી કરાવે શંગાર, માહારો પુત્ર જોઈ આવશે રાજદ્વાર;
 પંચગવ્ય રક્ષા બહુ કરી, સુત સાંજે વહેલા આવજો ફરી. ૩૬
 જે વાસો રહેશે મથુરા માંય, તો તું વિના મારી રાત ન જાય;
 નહીં તો નંદ તમો વાસો રહેજો, પણ કૃષ્ણને ઘેર મોકલી દેજો. ૩૭
 દધિપ્રાશન કીધું લોજન, છેડે ખાવું કાંઈ કીધું ગંધન;
 ખીજ ગોપને કહે જશેદા માવડી, શ્રીકૃષ્ણને સૂનો મા મૂકશે
 અધધડી ૩૮

હજધરને સોંપી આપ્યા હરિ, મરી જાઉં હું મીઠકાં કરી;
 વ્રજવાસીને હરિ મૂકે હીંડે, પરિબ્રહ્મને માયા કેમ પીડે. ૩૯
 પરિત્યાગ ગોકુળનો કરે, ગોપવધૂ સહુ આંસુ ભરે;
 કપાળે કુમકુમ ચાંદલા કરી, શુભ અક્ષત તે ઉપર ધરી. ૪૦
 કુશળ દક્ષિણા આપી ઘણી, મહાવ પધારે મથુરા ભણી;
 જેમ માતૃપિતા બાળકને હણે, તેથી વ્રજમન કીધું ઘણે. ૪૧
 ઉછેર્યા વૃક્ષને છેદે માળી, વિલેગ ખડ્ગે છેદી વ્રજબાળી;
 જેમ જેમ હરિ બહાર પગલાં ભરે, તેમ તેમ ગાય હીંસારા કરે. ૪૨
 જેમ જેમ સૂરજ અસ્તાવળ જાય, તેમ તેમ અધકાર બહુ થા
 જેમ જેમ ચાલે જુગઠાધાર, તેમ તેમ ગોકુળ થાય સુનકારો. ૪૩
 ફેરવ્યો ગાયને વાંસે હાથ, વાછરૂને આંખ્યાં હૃદય સાથ;
 માયા ઉતારી મુરલિ તણી, માત યશેદા દીસે દયામણી. ૪૪
 જનુનીને લેખ્યા ભુજ ભરી, પ્રભુને આંસુ પડ્યાં નીસરી;
 જશેમતીનું હેત સાંભર્યું, બ્યાપી માયા બ્રહ્મપણું વીસર્યું. ૪૫
 શત કદપ સેવા કરવા રહીએ, પણ માને જોશિકળ નવ થઈ
 મેં ઘણે ઠામ લીધો અવતાર, પણ માતનું સુખ લીધું આ વાર. ૪૬

શત સહસ્ર સગપણ છે સર્વથી, પણ જનુનીનું હેત કયાંએ નથી;
હું વિના ગોપી જીવશે કેમ કરી, મુને મળી પતિલજી પરહરી. ૪
વસુદેવ દેવકી કોણ અકૂર, બ્યાપી માયા નયણે વહે જળ પૂર;
ફરી આપ સંભાર્યું હરિ, ક્રીધું હાસ્ય માયા પરહરી. ૪૮

કોની ગાય ગોપી જસોમતી, નિર્લેપ પ્રહારે માયા નથી;
હસતાં અંબાને પાગે પડી, અકૂરને રથ જઈ બેઠા ચહડી. ૪૯
શું જાણે જશોદા ઘેલી ચર્ધ, જુએ જાતો જીવન ઉભી રહી;
એક ઘડી નથી ક્રીધા વેગળા, તમો સહવારા આવજો શામળા. ૫૦
રસોઈ કરી હું બેઠા વાટ, કરશે વિઘ્ન જાશે ઉચ્ચાટ;
પછે હા કહી રથ હાંક્યો હરિ, દીધી આશ માએ બાણી ખરી. ૫૧
ગોપિકાને ક્રીધી ઠરની શાન, ઉતાવળો રથ ખેલ્યો ભગવાન;
ગોપિકાએ કપટ જાણ્યું તત્કાળ, છેડ દીધો છળ ક્રીધું ગોપાળ. ૫૨
બાઈ-પ્રાણ જાય ત્યાં લજ્જા કરી, નિર્લજ્જ ચર્ધ સહુ પૂઠે ધસી;
શુભત સ્નેહને મગટ જ કર્યો, ફરી વળી રથ હાથે ધર્યો. ૫૩

વસણ

ધર્યો રથ જઈ ગોપીએ, સ્વામા સહુ વીંટી વળી રે;^૨
સમશ્યા કરે શામળો પણ, તિલ ન થાય વેગળી રે. ૫૪

કહ્યું ૧૧૧ મું : રાગ મેવાડો

નહીં જાવા દીજે રે, જીવન નહીં જાવા દીજે,
નહીં દીજે જાવા નાથજી રે, તમને નંદરાવની છે આજી,
પાછા વળશે હાર માની રે, તમને ભેડી કહું છીં પાણી-નહીં ૧
કપટ દીસે રે, કહાના કાંઈ કપટ દીસે,
કપટ ભાસે અમને રે, પડી પેટડીયામાં કાળ;

દેહ શામળીયો રે, આત્મા લેઈ ચાલ્યો અકૂર કાળ-નહીં. ૨

૨. સ્વામા સહુ ટાવે મળી રે.

- સુકન માઠા રે, ઘાય અમને સુકન માઠા,
 સુકન માઠેરા ઘાય તે દેખીએ રે, ઝાંખો ગગને સૂર;
 દવ લાગો વૃંદાવને રે, જમુના શોભિત પૂર-નહીં. ૩
- ગોકુળ સૂનું રે, શામળીયા ગોકુળ સૂનું,
 ગોકુળ સૂનું શામળા રે, સૂની તમારી ગાય;
 અમો નિરભાગી આહીરડાં રે, અકૂર લૂંટી બાય-નહીં. ૪
- કો વાહારે ચડતો રે, કો વાહારે ચડતો,
 કો વાહારે ચડતો રાંકની રે, અમો અળખા છો' બળહીન;
 કૃષ્ણ વિના શું છવું રે, અમો દેવે કીધાં દીન-નહીં. ૫
- અમો સાથે આવું રે, પ્રભુ અમો સાથે આવું,
 સાથે આવું શામળા રે, નથી કુટુંબનો અરથ;
 સેરડામાં સુતી સુંદરી રે, હાંકો હૃદયા ઉપર રથ-નહીં. ૬
- સ્નેહ સંભારો રે, શામળીયા સ્નેહ સંભારો,
 સ્નેહ સંભારો શ્યામજી રે, શરદ સમેની રાત;
 પાછા વળો કે પ્રગટ કરું રે, કો વૃદ્ધ સાંભળશે વાત-નહીં. ૭
- બાંધી મૂઠી રે, રાખીએ બાંધી મૂઠી,
 બાંધી મૂઠી રાખીએ રે, ઉઘાડે અનરથ;
 અમો નિર્લજ્જ થઈને જોલશું રે, નથી વારવા કો સમરથ-નહીં ૮
- અમો દાસી તાહારી રે, દામોદર દાસી તાહારી,
 દાસી છો' અમો તાહારી રે, તું સ્વામી દીન દયાળ;
 પ્રાણનાથ પોતાનો ખરહરે રે, કોણ બીજું લે સંભાળ-નહીં ૯
- શો વાંક અમારો રે, વહાલા શો વાંક અમારો,
 શો વાંક અમારો વિકૃલા રે, જે મૂકે છે મહારાજ;
 ને તુચ્છકારી તરછાડ્યો રે, તો છળ્યાનું શું કાજ-નહીં ૧૦

અમો આગમ જાણ્યું રે, વહાલા અમો આગમ જાણ્યું,
 આગમ સૂત્રે શામળા રે, મનને નિશ્ચે યાય;
 હવે મળવું દોહોલું રે, નહીં આવો ગોકુળ મહાંય-નહીં ૧૧
 છૂટા કેશ ઉઘાડાં મસ્તક રે, પટકુળ લોમ ભરાય;^૩
 મુખમાં મૂકે દશ આંગળી રે, અળળા આડી ઘાય-નહીં ૧૨
 આંસુ ભરતી રે, શ્યામા આંસુ ભરતી,
 આંસુ ભરતી ભામિની રે, પટ પાથરી માગે માન;
 રખે ધીરો પાપી કંસને રે, કાંઈ કહ્યું માનો કહાન-નહીં. ૧૩
 લજ્જા મૂકી રે, ગોપીએ લજ્જા મૂકી,
 લજ્જા મૂકી ગોપીએ રે, બાઈ પ્રગટ કહો ભરવાર;
 શ્રી ઘર્ષને પાલવ ઝાલો રે, શું કરશે સંસાર-નહીં. ૧૪
 મનનું કારણ રે, ગોપીનાં મનનું કારણ,
 મનનું કારણ આળખ્યું રે, સાચે વઢયે વ્રજનાથ;
 ભાર પેતાનો વાખવા રે, રચથી ઉતર્યા મોરાર-નહીં. ૧૫
 અળગી તેડી રે, ગોપી સહુ અળગી તેડી,
 અળગી તેડી સુહરી રે, કરની કીધી સાન;
 દશને રસના ડસી રે, શિર ધુણાવે ભગવાન-નહીં. ૧૬
 ઘેર પધારો રે, ગોપી ઘેર પધારો-ટેક
 ઘેલાં ન ઘર્ષયે રે, એમ ઘેલા નવ ઘર્ષયે,
 ન ઘર્ષયે ઘેલાં સુહરી રે, છે કઠિણ લોકાર્યાર;
 બ્રહ્મચારી સુને સહુ જાણે છે રે, કાં જાણે છો તમો ભાર-ઘેર ૧૭
 ઘણી પ્રીત તમારી રે, બાળા ઘણી પ્રીત તમારી,
 તમારી પ્રીતને દોરડે, હુ બાંધ્યો છો નિરધાર;
 આ વચન માહારું માનજે રે, હું ફરી મળીશ એકવાર-૨૨૦ ૧૮

ભરમે ભૂલી રે, ગોપિકા ભરમે ભૂલી,
ભરમે ભૂલી ભામિની રે, ન પ્રીછી જે લ્યાનો અર્થ;
છળ કરી છળીલો ચાલ્યો રે, પછે હાંઠી મૂક્યો રથ-ઘેર૦ ૧૬

કહ્યું ૧૧૨ સુ : રાગ ધનાશ્રી મેવાડો

વાહી મજનારી હો, રથ હાંક્યો હરિ;	૧
છેક છેલ દીપા હો, નવ જોયું ફરી.	૧
મોહન પધાર્યા હો, શ્રી મથુરા ભણી;	
આશાએ બાંધી હો, નારી મજ તણી.	૨
જમુનાના કસાહા હો, ગોપી ફરી જુએ;	
રથ જાય વેગળે હો, તેમ તેમ પણ રૂએ.	૩
ધ્વજ રથની હો, દીસે કટકતી;	
વિભેગે વેધી હો, અળખા લટકતી.	૪
રથ રણ ઉડે હો, નાથ મયા વેગળે;	
નિરખે નાથને હો, નિમેષ ના મળે. ૪	૫
કાજળ ધોવાયાં હો, રાઈ રાતી આખડી;	
છેતરી છળીલો હો, મજવધૂ સંકડી.	૬
કો ધાય પૂઠળ હો, કો દ્રુમ પર ચડે;	
લેતી વારણાં હો, ૫ કાંઈ એક દષ્ટિ પડે.	૭
કો એક બેઠી હો, કર મસ્તકે ધરી;	
કો સુકન લેતી હો, ફરી આવશે હરિ.	૮
હેઠા ઉતરીને હો વાત છાની કરી;	
તે પગલાં પેળે હો, અળખા મોહ ભરી.	૯

૪. નિમેષ નવે ગળે.

૫. લોહોત્તી નથણાં હો.

- તે ચરણની રેણુ હો, ગોપી વંદન કરે; ૧૦
 દષ્ટ મથુરા લાણી હો, પાછી નવ ફરે.
 ઘણું દોહોલે હો, ગોપી ઘેર ગઈ; ૧૧
 મજની વેદના હો, કેમ જાએ કહી.
 સાંભળ રાજા હો, શુકલ ઓચરે; ૧૨
 મારગમાં જાતાં હો, અકૂર ચિંતા કરે.
 ધિક્ક જુદિ મારી હો, કોણુ કર્મ આચરું; ૧૩
 બાળક બેઠું ભોળા હો, કેમ લઈ સાંચરું.
 કપટી રાજા હો, કંસ ફેરે ભયો; ૧૪
 બાળકનું શું ગજું હો, સંદેહ મન ધયો.

વલ્લભ

- સંદેહ અકૂરને ધયો, એ રામ કૃષ્ણનું શું ગજું રે; ૧૫
 પાછા વાળુ બાળને, મર્યાદા કંસની તણું રે.

કંકણું ૧૧૩ સુઃ રાગ ધનાશ્રી

- અકૂરને ચિંતા ઘઈ મનમાં, બાળકથી રી પેરણ, ૧
 કેમ કુશળ હોયે પોપટને, પડ્યા પારધી ઘેરણ.
 સુખામવણું મુખ માહારુ ઘાશે, જો કંસ કરશે ઘાતણ; ૨
 બાળક બેઠુંને વળાવું પાછા, કંદુ કપટની વાતણ.
 વિચારતાં આંખું જમુના તટ, ઉતરવાને ઘાટણ; ૩
 અકૂર ચાલ્યા મજાન કરવા, અંતરમાં ઉચાટણ.
 પ્રાતઃસ્નાન કરો બેઠું બાંધવ, ઉત્તર દે કૃષ્ણ દેવણ; ૪
 આહીરને ઘેર અમો ઉછાર્યા, નથી નહાવાની ટેવણ.
 તમો સ્નાન કરો કાકાણ, નહાયા નહીં જગતીયણ; ૫
 દેવળ બાળક કૃષ્ણણ જાણ્યા, કાકે ધૂજાંબું રીયણ.

અકૂરણ પેઠા જમુનામાં, શ્રીકૃષ્ણે કૌતુક કીધુંલ;
 ઉદકમાંહે કજાળને, હરિએ હરથણ દીધુંલ. ૬
 સમ કૃષ્ણ બે જળમાં દીઠા, અકૂર વિસ્મે વાપલ;
 હવડાં રથ ઉપર હૂતા, કેમ આળ્યા જળ મહાંયલ. ૭
 અકૂરે ભેયું જળ બહાર નીસરી, દીઠા રથ ઉપર બે ભાઈલ;
 બીજી વાર ભેયું જળ મળ્યે, સૂતા છે શેષશાયીલ. ૮

વડાણુ

શેષ રૂપ અનૂ દીકું, અકૂર વિસ્મે વાપ રે;
 ભટ પ્રેમાનંદ કહે કથા, વયો યોગજ્ઞયાળીસમે અધ્યાય. ૨ ૯

અધ્યાય ૪૦ મો

કલ્કુ ૧૧૪ સુ : રાગ દેશાખની ચોપાઈ

શુક કહે સાંભળ પરીક્ષિત બૂપ, અકૂરે દીકું બ્રહ્મસ્વરૂપ;
 જળ મંહે દીઠા જુગતાત, શેષશાયી સુતા સાક્ષાત. ૧
 અઘટ મહા સિદ્ધિ જીભી છે દ્વાર, ચરણ તળાંસે કમળા નાર;
 શેષ રૂપ છે રાહિણી તંત, તેને પૃષ્ઠે કીધું લંબાસન. ૨
 બ્રહ્માજી જિભા છે એક પાસ, એક પાસે બેઠા પતિ કૈલાસ;
 વેદ સ્તવે છે બંદી સમાન, ઋષિ નારદ કરે સંગીત ગાન. ૩
 નવનિધિ દારી સેવા કરે, પ્રભુ કોટિ ઇંદુની આભા ધરે;
 ભક્તિ મુક્તિ બેહુ જિભી દાસ, એવા અકૂરે દીઠા અવિનાશ. ૪
 હરજો આંસુ લોચનથી ખરે, અકૂરસ્તવન કેશવનું કરે;
 નમો જગતપિતા નમો નારાયણ, નમો આદિ રૂપ નમો પરાયણ. ૫
 નમો નરકનિવારણ વિશ્વાધાર, નમો સાકાર નમો શૂન્નાકાર;
 નમો માયાલીલ શુભાલીતરામ, નમો શાતાશાંતિ વિશ્વવિશ્રામ. ૬

નમો પ્રપંચપર પરમાવધિ, સંસાર રોગ નામં ઔવધિ; .
 અવિગતિ મહાગતિ ગેહનગતિ, સર્વેશ્વર પરમેશ્વર પ્રાણપતિ. ૭
 છે આદિ અંત્યે મધ્યે સમાન, નહીં નામ કામ ગામ ભગવાન;
 અકળ મહાબળ નિર્મળ નામ, સર્વ ઘટબ્યાપક પૂરણ કામ. ૮
 નિષ્કર્મ પ્રદા સદોદિત ધામ, છે ભક્તવત્સલ પૂરણ રામ;
 તારી સત્તાએ જિલો સંસાર, મોટા યોગેશ્વર નવ પામે પાર. ૯
 તું વિરાટ વામન રૂપ અરૂપ, તું સમ્યક્દાનંદ ચિરૂપ;
 થાઈ સરસ્વતી થાકા વેદ, હું પામર કેમ કરી પામું લેલ. ૧૦
 શાસ્ત્ર પુરાણે કાંઈ એક કહ્યું, તો માનુભાવથી લોકે લહ્યું;
 તું સહુએ શીર્ષા રૂપ અકળ, વિકાર્યું તારું નાભિકમળ. ૧૧
 તે કમળથી પ્રદા ઉપન્યો, તે પ્રદા અંશે પ્રદા રૂપનો;
 પ્રદાએ તપ કીધું અત્યંત, તમો આજ્ઞા આપી શ્રીભગવંત. ૧૨
 સકળ સૃષ્ટિ પ્રદાએ કરી, માંહે સત્તા તેજ તમારું ધરી;
 ચૌદ લોક ત્રણ પ્રદાંડ, સપ્તદ્વીપ કીધા નવખંડ. ૧૩
 સાગર સરિતા શૈલ ને સર્પ, ચતુર્વર્ણ પ્રજા મંત્રી નર્પ;
 અંબર અવનિ અમર દાનવ, પતંગ પશુપક્ષી માનવ. ૧૪
 ઘણક મશક કીટ જળચર, સઘળે તું બ્યાપ્યો પરમેશ્વર;
 નામ પ્રદાનુ પણ કર્તા તૂંચ, વિરચિ બાપડે સમજે શૂંચ. ૧૫
 પ્રદાંડ ત્રણ કો કહે એકવીશ, કો કોટિ પ્રદાંડ કહે છે ભુગદીશ;
 તારે રોમ અંગે પ્રદાંડ અનંત, એકેક પ્રદાંડે વસે બહુ જંત. ૧૬
 જેમ ઉગરનાં વૃક્ષને ફળ બહુ, તે ફળના જંતુનો પાર ન લહુ;
 એકેક ફળમાં નવ નવ ખંડ, તે ફળને જીવ જાણે પ્રદાંડ. ૧૭

ખંડખંડના જીવ જોળખતા નથી, પ્રભુ તારી મોટી ગહનગતિ;
 ઘુસરના જીવ કરે છે વિચાર, છે આ બ્રહ્માંડએમાં સંસાર. ૧૮
 અંતર મધ્ય ઉપર જો ચઢે, બીજા ખંડમાં જીવ તે ભૂલો પડે;
 તે ક્ષણમાં સ્વર્ગ મૃત્યુ પાતાળ, ઉત્પત્તિ સ્થિતિ લવ તેમાં કાળ. ૧૯
 તે ભૂલા મમે ઘુસરમાં પડ્યા, તે બ્રહ્માને શું જાણે જીવતા;
 ભાગે ઘુસર બાહ્યેર નીસરે, પછે આ બ્રહ્માંડ અવલોકન કરે. ૨૦
 દેખે સુર ચંદ્ર પૃથ્વી આકાશ, ક્ષણ બ્રહ્માંડ જવ પામ્યું નાશ;
 પૃથ્વી ઘુસરનો પ્રાણી હું'ય, અકૂર કહે સ્વામી સમજું શું'ય ૨૧
 અનંત ઘુસર ક્ષણ અનંત, અકેકા ક્ષણમાં કોટી જંત;
 તેમ પૃથ્વીમાં હું પામર પ્રાણી, માયા બંધે હું બાંધ્યો છો' તાણી. ૨૨
 શંખાસુર મહા ઉન્નત થયો, તે વેદ ચારને ચોરી ગયો;
 મૂકાવવા વેદ લીધો અવતાર, તે મચ્છરૂપ તુંને નમસ્કાર. ૨૩
 સમુદ્રતું કરવા મથન, કમઠ રૂપ લીધું ભગવંત;
 ચૌદ રત્ન તે' ઠાઠયાં બહાર, તે કચ્છરૂપ તુંને નમસ્કાર. ૨૪
 હિરણ્યાક્ષે જવ અવની હરી, કીધી વહાર વસહ દેહ ધરી;
 હથેયો અસુર કરી ગદા પ્રહાર, તે શૂકરરૂપ તુંને નમસ્કાર ૨૫
 મહાલાઠ બાંધ્યા સ્તંભતું તાણી, કીધો કાળવાસ કરુણા આણી;
 હિરણ્યકશ્યપ ચીરો જગદાધાર, તે નૃસિંહરૂપ તુંને નમસ્કાર. ૨૬
 અશ્વમેધ કીધા બળિભૂપ, બાપ થયો તું બાળક રૂપ;
 વિશ્વરૂપ ધરી વ્યાપ્યો સંસાર, તે વામનરૂપ તુંને નમસ્કાર. ૨૭
 બ્રહ્માને આપવા ઉપદેશ, ધર્મ પાળવા ટાળવા કલેશ;
 પ્રતિજ્ઞાધ્યા સનકાદિક ચાર, હંસ રૂપ તુંને નમસ્કાર. ૨૮
 વેન વપુ થકી અવતરયા, તમો સુરભિરૂપે દોહી ધરા;
 બાંધી નીતિ શીખવ્યો સંસાર, તે પૃથુરૂપ તુંને નમસ્કાર. ૨૯

અત્રિવંશ ઉદયા અવિનાશ, અષ્ટાંગ યોગ પોષ્યો અવિનાશ
 પૂજાવી પાદુકા ધર્મ વિસ્તાર, તે દત્તાત્રેય તુંને નમસ્કાર. ૩
 કર્મ ગૃહે ઉદયા ભગવાન, માતાને આપ્યું નિજ જ્ઞાન;
 દેવહૂતી કીધી પ્રજ્ઞાકાર, તે કપિલરૂપ તુંને નમસ્કાર. ૪
 અમ્બુર કુળને કરવા કલેશ, નિજ ભક્તને દેવા ઉપદેશ;
 વીણામાં ગાયા વેદ ચાર, તે નારદરૂપ તુંને નમસ્કાર. ૫
 ક્ષમા શાંતિ અહિંસા નેમ, સમદર્શી સહુ પ્રાણી પ્રેમ;
 ખટ ચક્ર બેઠ દીધો વિસ્તાર, તે ઋષભદેવ તુંને નમસ્કાર. ૬
 ગજરાજ જવ આઠે ચક્ષો, માતાંગ મૃત્યુતુલ્ય તવ ઘયો;
 તેની વહારે ધાયા વિશ્વાધાર, તે હયગ્રીવરૂપ તુંને નમસ્કાર. ૭
 શેષ નાગને દેવા જ્ઞાન, પ્રજ્ઞચર્ચ ધર્મ પાળ્યો ભગવાન;
 સાધ્યો યોગ પ્રણવ ઔઞ્ઞાર તે સનકરૂપ તુંને નમસ્કાર. ૮
 યયા ઉન્મલ ક્ષત્રીતંન, તે હર્યો રાગ સહસ્રાશ્રુત;
 નક્ષત્રી કીધી એકવીસ વાર, તે પરશુરામ તુંને નમસ્કાર. ૯
 વૈદ્યેશ્વર દેવતા વહે, ચૌદ રતનમાં રૂપ કીધું ઉદે;
 ઉપકાર કારણ ઔપધ ઉપચાર, તે ધન્વંતરીરૂપ તુંને નમસ્કાર. ૧૦
 તે અમ્બુર સૈન્ય સકળ વાણ્ય, અમૃત દેવને પ્રીતે પાણ્ય,
 તે નારી ચર્ધ મેલ્યો સંસાર, તે મોહિનીરૂપ તુંને નમસ્કાર. ૧૧
 કૌશલ્યા ગર્ભરત્ન રઘુવીર, શલ્યા તારી બાંધ્યું સાયરનીર;
 તાવણ કુળ કીધો સંધાર, તે રામચંદ્ર તુંને નમસ્કાર. ૧૨
 તે ધર્મ નિત્ય કીધું નિર્માણ, કબ્યાં શાસ અદાર પુરાણ;
 પરાશરનંદન પરમ ઉદાર, તે વ્યાસરૂપ તુંને નમસ્કાર. ૧૩
 તાપસરૂપ ધર્યું જુગદીશ, તપ કીધું વર્ષ સહસ્ર છત્રીશ;
 ઉર્વાશીને આપ્યો અવતાર, તે નારાયણ તુંને નમસ્કાર. ૧૪

તું હજીધર તું અર્જુન રૂપ, ગોપવેષ તું પ્રહસ્તરૂપ;
 બુદ્ધ કેલ્લી અગ્રે-અવતાર, શ્રીકૃષ્ણ પ્રહ્લ તું નમસ્કાર. ૪૨
 હું અપરાધી કૃતારથ યેયો, પાપઓઘ તુંજ દર્શને દહ્યો;
 જશે દાનંદન જગદાધાર જય ગોકુળનાથ તું નમસ્કાર. ૪૩
 તું પરમેશ્વર સર્વેશ્વર હરિ, ચરાચર વિન્ધ રહ્યો વિસ્તરી;
 હૃદ હણવા તું લે છે અવતાર, વસુદેવપુત્ર તું નમસ્કાર. ૪૪
 હરખ આંસુ અકરને ઝરે, હું દાસ દાસ વાણી ઓચરે;
 તેં હણવા કંસ ધર્યો અવતાર, જય ગોકુળનાથ તું નમસ્કાર. ૪૫
 એવી સ્તુતિ અકરની સુણી કૃપા કરી કહે ત્રિભુવન ધણી;
 સાધુભક્ત કાંઈ માગ વરદાન, અકર કહે ચરણે રાખો ભગવાન, ૪૬
 સદૈવ સેવા કરું તુજતણી, કરો કલ્યાણ કંસને હણી;
 સદ્ગુણ થશે માગ્યું વરદાન, શેષશાયી રૂપ થયું અતર્ધાન. ૪૭
 તે ઇંદ્રભજની પેરે થયું, સ્વપ્ન સરખું આવી ગયું;
 અકૂર નીસર્યા જળથી ખહાર, રવ પર દીઠા દેવભોરા. ૪૮
 શત જન્મનું પાતિક બળે, અકરસ્તુતિ કરે સાંભળે;
 શુકલ કહે સાંભળિયે શય, પૂર્ણ થયો આગીસભો અધ્યાય. ૪૯
 વક્તા કવિતા શ્રીગોવિંદ, નિમિત્ત માત્ર છે પ્રેમાનંદ;
 છે કાલા વાલા હરિ શુભશામ, શ્રોતાજન કહે સીતારામ. ૫૦

વલણ

સીતાપતિ રામ કહે પાતી જન્મ ગાઈક શાય રે.

અધ્યાય ૪૧ મો

કકતુ' ૧૧૫ મુ' : રાગ રામગ્રી

અકૂરજીને પ્રભુજી પૂછેજી, ઘણીવાર લાગી કાઝ શું છેજી.

ઢાળ

- શું છે કાકા કૃષ્ણ પૂછે, કાં નહાતાં લાગી વાર; ૧
 સૂરજ તો જિંચા રહ્યા, કેને જળમાં દીધો નમસ્કાર.
- નીરમાં નીચા થઈ, ઠાણ સાથે કીધી વાત; ૨
 અહીં બેઠા અમો સર્વ દીકું, કહોજી કારણ તાત.
- શું દર્શન પામ્યા વરુણનું, કે દીકું યમના રૂપ; ૩
 તમો આવડું કેને નમ્યા, કહો આદ્ય ભૂપ.
- અકૂર વળતું બોલીયા, વળ્યો છબીલા છેક; ૪
 રથ ઉપર તે જળ વિષે છે, દર્શન બાન્ને એક.
- ધૈર્ય આપ્યું ભ્રંતિ ભાંગી, નિવરત્યું અસાન; ૫
 મન માહારું નિરલે થયું, એ થકવા કંસ રાજન.
- સંકલ્પ વિકલ્પ પરહરો, નિરલે થાઓ તાત; ૬
 કોણ કહોને મારશે, દેવની વિપરીત વાત
- કાંઈ માતાઃક્રમે દેખશે, થશે જે યાનાર; ૭
 અકૂર રથ બેસાડીયા, ચાલીયા જુગદાધાર.
- જેમ દીપક આવે ઘર વિષે, ગગનમાં શશિભાણ; ૮
 તેમ મથુરામાં આવિયા, ગૌર સામળવાન-
- જગત્તારણ ઉતર્યા, નાવે તે જમુના તીર; ૯
 ઉત્તરેનની વાડી વિષે, ઉતર્યા સહુ આહીર.
- દિવસ ઘટિકા ખટ રહ્યો, અકૂરને કહે નન્દ; ૧૦
 કંસને કાલે મેળવશું, બાળક રામ ગોવિંદ.

- આ વાડી માંહે નિશા રહેશું, અકર કહે ભણું રાય;
કાકા આવ્યા કૃષ્ણ પાસે, છે મનોરથે મન મ્હાંય. ૧૧
- અકરજી વિનતિ કરે, અભિલાષ પહોંચે પૂર્ણ;
હું દાસ ગૃહે કૃપા કરો, પ્રભુ પધારો પ્રહૂણ. ૧૨
- કૃષ્ણ કહે નથી કંસ માર્યો, નથી થયાં માળાપ મુક્ત;
કાર્ય થયા વિના પ્રેહોણાજી, એ દેખીતું છે અધુક્ત. ૧૩
- અમો કંસને ઘેર આવિયા, નથી મળ્યા મધુસૂતાય; }
આસા વિના પ્રેહોણા જમું તો, મામાજી દુભાય. ૧૪
- અકરજીને વચન આપ્યું, નેહે નન્દકુમાર;
કો સમે હું પ્રેહોણો આવીશ, અણુતેજ્યો એકવાર. ૧૫
- સમાચાર જઈ કહો કંસને, આવ્યા નન્દકુમાર;
ભૂપ તમને ભેટવાનો, કીધો કાલ વિચાર. ૧૬
- જાળે કાશગૃહ ભણી, કાંઈ કરજો કરની સાન;
જણાવજો માળાપને જે, આવ્યા રામ ભગવાન. ૧૭
- અર્ધ અવધ વરસ અગિયારની, તે જાણે છે વસુદેવ;
સમસ્યા કરજો તાતને, તે સમજશે તતખેવ. ૧૮
- એમ કહી અકર વળાવ્યા, તે ગયા રાજદ્વાર;
પાસે બેસાડી કંસ પૂછે, કહોજી સમાચાર. ૧૯
- કાંઈ થયું ઈચ્છ્યું આપણું, આવ્યા કેશવ રામ;
અકર કહે હા ભૂપતિ, તે સિદ્ધ પામ્યું કામ. ૨૦
- વાડી માંહે ઉતયો, સર્વ ગોપનો પરિવાર;
ભલી ભાતે મળવા આવશે, કાલે નન્દના કુમાર. ૨૧
- મેં જેમ મન ચિત્યું, તે થયું ને થાયે;
અકરજી કહે કંસને, સહુ કાલે દુઃખ ભાયે. ૨૨

કંસરાય રીઝયા ઘણું, તેં સળળ કીધો સંચ;	૨૩
અકૂરજીને આપીયાં, પહેરવાનાં વસ્ત્ર પંચ.	
ઉત્તરજ અંધ પલાણ સાથે, અર્પણ કીધો રાય;	૨૪
અકૂરને કરેણા કરી, સર્વ લોક વિરમે થાય.	
અકૂર નિજ મંદિર ગયા, આનંદો કંસાસુર;	૨૫
દર્શન કરવા શ્રીકૃષ્ણનું, સહુ પ્રજા ઘર્ષ આતુર.	
ઘેર ઘેર ચાલી વારતા, બાર્ષ જેની કરતાં વાર;	૨૬
જયોદ્ધાજીવન ભક્તમોહન, આવિયા બેહુ બ્રાત.	
લજ્જા મૂકે કુળવધૂ, નિરખવા દેવ મોસર;	૨૭
વૃદ્ધનું વાર્યું નવ કરે, પશ્વરે વાડી મોતાર.	
નિજ પ્રજાની પ્રીત જાણી, કહે નન્દને રણગોડ;	૨૮
આજ્ઞા આપો પિતાજી, છે ચહુંદું જોવાના કોડ.	
છે કેવાં મંદિર નમ્રનાં, છતાં ઝરુખા પોળ;	૨૯
શેરી કુળિયાં નિરખીએ, જે હાટવાટની ઓળ.	
નન્દ કહે ગોવિન્દને, તમે સાંભળો બળદેવ;	૩૦
મોકલતાં મન માને નહીં, જે ઉછંકેજની ટેવ.	
ઉન્માદ ગોકુળમાં ભલો, જે કેા નહી પુછતાર;	૩૧
મથુરાનો મારગ ભિન્ન છે, જ્યાં કંસનો અધિકાર.	
શ્રીકૃષ્ણ કહે પિતાજી સુણો, નગર જોવાનું કામ;	૩૨
પરગામને અમે ઓળખું, નહીં લીજીએ કોનું નામ.	
તવ આજ્ઞા નન્દની હવી, તતપર થયા બે લાય;	૩૩
સાથે અયુત ગોવાળીયા, પ્રભુ ગયા મથુરામાંય;	

વલાણુ

‘થુરા વિષે માધવ ગયા, વાજે વાંસળી બહુ છંદ રે;	૩૪
નંદ પ્રભુ નિરખવા, થયો લોકને આનંદ રે.	

કહણું ૧૧૬ સુ : રાગ વસંત

- હારે મથુરા નગરીનું ચહુટું, જુએ જુગદાધાર;
વેણુ રસાળા ગાય ગોવાળા, મધ્યે નંદકુમાર-મં ૧
- અયુત સખા સંઘાતે ચાલે, કો ગાળ ચૌન કિશોર;
પૂરપોળે પેઠા પિંડારા, વાળે મુરલી ઘનધોર-મં ૨
- ખાલક સહુ લટકતાં ચાલે, ઓઢી લોખરી લટકે;
કાળી કાંબળ ધાળળ ધોળી, ચુદડી રંગ ચટકે-મં ૩
- કેસર રસ ખોળ્યો ખોળીયાં, અશોક આંખાપાન;
શુભ પ્રવાળાં તુળસી ટોડર, હૃદે હીચે પરમ નિધાન-મં ૪
- કાછ કાછ્યા છે ખંચવણી, કહેરે ધૂધરમાળ;
લટકાવે લાકડી કંદુક ગેડી, ચાલે ચમકતા ગોવાળ-મં ૫
- ઉડગણમાં જેમ ઇન્દુ વિરાળે, તેવી મંડળી શોભી;
મથુરાની પોળે પેસતાં, મળ્યો મામાનો ધોળી-મં ૬
- પરિચટ હાંકે પોઠિયો, આંચો પટકુળ પખાળી;
ગોપને સાન દીધી શામળીયે, લાવો વૃષભને વાળી-મં ૭
- ઉન્મત્ત ગોપ ગયા કહેતામાં, ખાળ્યો ધોળી પાડે ચીસ;
નમ્ર વાળીએ રજક પ્રત્યે, ખોલ્યા શ્રીજુગદીશ-મં ૮
- પરિચટ પાસે યાચે પરમેશ્વર, પૂરો ઇચ્છા અમારી;
એ વસ આર ઘડી અમો, પહેરું પાછાં આપશું ઉતારી-મં ૯
- સુખી લોક છે નમ્ર નિવાસી, અમો રંક કહે રણુછોડ;
સાંતરા ઘઈ ચાલું ચહુટાંમાં, તું પૂર મારાં કોડ-મં ૧૦
- અધમ બુદ્ધિ ઉન્મત્ત અજ્ઞાની, ઓળખ્યા નહીં અવિનાશ;
માધવ માગે ધોળી ના કહે, અમર હસે આકાશ-મં ૧૧
- તમો પિંડારા પશુઆં ચારો, શું સમજે રાજધાની;
જેમ રવિરથે બેસવા ઇચ્છે, આગિયો અજ્ઞાની-મં ૧૨

- શ્રવણે સાંભળો કંસરાજ, તેનાં એ પટકૂલ;
 આજ ગોવાળાનો કાળ આંચો, હું ચાઈશ અનુકૂલ-મં ૧૩
 કૃષ્ણનો કર તરછેડી નાંખો, ક્રોધ્યા શ્રીજુગદીશ;
 લામ ભુજે લપડાક મારી, પડ્યું પરિવટનું શીય-મં ૧૫
 ઢળ્યો ધોળી ધણું વિચેરે, ક્રીધી કૃપા શ્રીમગવાન;
 રજક ચત્રભુજ ચઈ ચાલ્યો, જોસી દિવ્ય વિમાન-મં ૧૫
 ભાવે કુભાવે પ્રીતે દ્વેષે, ભક્તિ દરયાન યાય;
 પ્રેમાનંદ પ્રભુ સીતાપતિ, સેળ્યો નિષ્કળ ના ભય-મં ૧૬
 રામ કૃષ્ણે પટકુળ પહેર્યાં, વહેંચી આખ્યાં સર્વ ગોવાળ;
 સોઈ સુલક્ષણને મન્દિર, ગયા દીનદયાળ-મં ૧૭
 સુઈકારને કહે લક્ષ્મીવર, આવ હરિજન ઓરો;
 ભોટી કભાય કરો જોસતી, ઘટે ત્યાં ઘો ઢોરો-મં ૧૮
 થયો સજ ગજ કાતર લઈ, અંગુઠી સોય લીધી;
 ઉભાં ઉભાં રામ કૃષ્ણની, જોસતી કભાય ક્રીધી-મં ૧૯
 પ્રલક્ષણ કરી પાગ પડિયો, સોઈ રોઈ માન માગે;
 આ પદાંબુજ પામ્યાનું કૃળ, ભવજમણ મુને લાગે-મં ૨૦
 સાયુજ્ય મુક્તિ તેહેને આપી, જન્મના ભયથી ટળીયો;
 આગળ જતાં વનમાળીને, માળી એક મળીયો-મં ૨૧
 કુસુમ હાર માળ્યા મહારાજે, લેઈ જાતો કંસને ઘેર;
 માળીએ વિચાર્યું નહીં આપું, તો યાચે ધોળીની ચેર-મં ૨૨
 વનમાળીને માળી હાથે, આરોપે વનમાળ;
 તે માની લે લાખની પૂજા, પ્રીતે મદનગોપાળ-મં ૨૩
 ચંપા ચોસર ને વૈજયંતી, પૂજ્યા ગોપ પુરુષ પુરાણ;
 માળી કહે પુષ્પ પ્રભુને પહોતાં, કંસને પાપાણ-મં ૨૪

સાન્નિધ્ય મુક્તિ આપી માળીને, સુદામો લાગ્યો પાય;
 દયાળ ગોવાળઃ સાથે આભ્યા, એક ચહુટામાં-મં ૨૫
 મથુરા થઈ વકુંઠ સરખી, વકુંઠનાથને આવે;
 અટારીએ થડી નિરખે બાળી, વનમાળીને વધાવે-મં ૨૬
 કનક કુસુમ મુક્તાશ્ન છૂટાં, માણેક ચૂની હીરા;
 વધાવી આશિષ દે અબળા, કુશળ રહો .જેહું વીરા-મં ૨૭
 મૃગમદ ચન્દન મળીયાગર, પૂજે નારી હૃદયા વહાલ;
 સુગન્ધ સોધા કુંકમ કેસર, ઉઠાડે અળીલ શુભાલ-મં ૨૮
 કલ્હરી સ્તંભ આંખાનાં ટોકર તોરણ, પૂરે સાધિયા દ્વાર;
 વિસારી ભય કંસાસુરનો, હરિશુભ ગાય સહુ નાર-મં ૨૯
 વાજિત્ર વાળે શ્રીદ્વજ બાંજે, વૈષ્ણવ વેહેંચે પ્રસાદ;
 ધામ ઠામ મૂકી સહુ ધાએ, સાંભળી વેણુના નાદ-મં ૩૦
 જેને શક્તિ નહીં આલ્મ્યાની, છે દર્શનનો અનુરાગ;
 કૃષ્ણ કૃપાએ અપંગ આલ્યા, પાંગળાને આભ્યા પાંગ-મં ૩૧
 શ્રવણે બધિર થયા સાંભળતા, મૂક થયા વાચાળ;
 જન્મ અંધને હરિ કૃપાએ, લોચન લોલ વિશાળ-મં ૩૨
 બાળકને બળ થયું હીંડ્યાતું, આભ્યાં વૃદ્ધ ને જોખત;
 રોગી પુરુષ નીરોગી થયા, નિર્ધનને આભ્યું ધન-મં ૩૩
 અજ્ઞાનીને જ્ઞાન આભ્યું, પતિત થયા નિષ્પાપ;
 ઠો વંધ્યા સ્ત્રીને ગર્ભ રહ્યો, હરિદર્શનનો પ્રતાપ-મં ૩૪
 રોગ દોષ રોક ભય ચિંતા, અધર્મ આળસ અજ્ઞાન;
 અન્યાય સર્વ મથુરાથી નાઠા, જવ આભ્યા શ્રીભગવાન-મં ૩૫
 વિવેક ધર્મ ને કરુણા ભક્તિ, પ્રીત ને આચાર;
 તપ જપ સત્ય ક્ષમા ઉદય, સાથે લાભ્યા નંદકુમાર-મં ૩૬

વલ્લભ

કુવર શ્રીનંદરાયનો, એ સીતાપતિ સ્થુરાય રે;
ભટ પ્રેમાનંદ કહે કયા, થયો એકતાળીસમો અધ્યાય રે. ૩૭

અધ્યાય ૪૨મો

કહ્યું ૧૧૭ સુ' : રાગ મારુની દેશી

કહે પરીક્ષિતને શુક યોગી રે, મુણ ભૂપતિ હરિસલોગી રે;
કહું લીલા લક્ષ્મીવરની રે, લીધી વાટ કંસના ઘરની રે. ૧

રાજદ્વારનો મારગ લીધો રે, નશ્વ લોક કૃતારથ કીધો રે;
મળુ પામ મળ સહુ લાગે રે, દુઃખ દરિદ્ર દશને ભાગે રે. ૨

કર્તુમ્ અકર્તુમ્ સમર્થ રે, પૂરે લાભ કામ મોક્ષ અર્થ રે;
અઠળક ભોગો અવિનાશી રે, હીઠી કંસતણી એક દાસી રે. ૩

તેની સાથે સાહેલી ચાર રે, હીધાં કામ કરે વહે ભાર રે;
કર્ણુજ વાંકી કામે કામ રે, તેનું કુખ દાસી નામ રે. ૪

છે વક્ર વપુ ઘણું વૃદ્ધા રે, તેને ધર્મ વિપ્લુ પર શ્રદ્ધા રે;
ધન્ય છે ઈશ્વર મળે કાંઈ કરતે રે, પરામીન કંસને વસ્તે રે. ૫

રસાળ ચંદન ધસી જાણે રે, તેની પૂજા અમર વિખાણે રે;
તેનું અર્ચન દેવને હૃલ્લેખ રે, છે કંસને ચંદન વલ્લભ રે. ૬

જાય છે થાળ પૂજનો પૂરી રે, કેસર મળીયાગર કસ્તૂરી રે;
અતર અર્ક અગરજા તેલ રે, સુગંધ સોધાની રગરેલ રે. ૭

નક કંચોળાં પૂજ ભરીયાં રે, પૂજ્યા કંસને તતપર કરીયાં રે;
જેહેવે જાય છે અંતર્યામી રે, મળી કુખ મળુને સામી રે. ૮

ઘણું વૃદ્ધ વપુ થયું છૂર્ણું રે, સમેમાન થયાં વપુ વર્ષ પૂર્ણ રે;
 કરે લાકડી ન શકે હીંડી રે, પળી પાંચેણુ લમર ઘઈ ભીડી રે. ૯
 મસ્તક સ્યામ કેશ નહીં એક રે, બેવડ વળી ચાલે છેક રે;
 માંદા ચરણ છે લૂણા હરત રે, રુધિર માંસ વિના ત્વચામસ્ત રે. ૧૦
 શામળીયે શમસ્યા ક્ષીધી રે, ગોવાળે કુખ્જ વીંટી લીધી રે;
 કરે કૌતુક લાકડી આવે રે, ગોવાળા ખોડા ઘઈ ઘઈ ચાલે રે. ૧૧
 હસે બાળક દેઈ દેઈ તાળી રે, પ્રહ્લાએ નિરમીને લીધી વાળી રે;
 મોટો લાભ દર્શન થયું ઇયાંધું રે, એ રત્ન ગોકુળમાં કયાંધું રે. ૧૨
 આવી કુખ્જ કેશવ પાસે રે, હસી પૂછ્યું શ્રીખવિનાશ રે;
 કહો મુંદરી રૂપ રસાળ રે, શે ભરી છે કનકની ઘાળ રે. ૧૩
 કોણુ નામ કહો કયાં બચો રે, કાંઈ કૃપાળ અમને થાશે રે;
 કહે કુખ્જ મસ્તક નામી રે, હું દાસી તમારી સ્વામી રે. ૧૪
 મહારો જન્મ ગયો સહુ એજેરે, ક્ષીધી દાસી કંસ ભૂપાળે રે;
 ગમે કંસને ચંદન મહારું રે, આજ કહું પૂજન તમારું રે. ૧૫
 હયો પૂજા મોહન હું મારું રે, આજ મારું ચંદન લેખે લાગું રે;
 ચર્ચા કંસને અર્થે ધસિયું રે, ચિત્ત તમારે ચરણે વસિયું રે. ૧૬
 સાંભળી રીઝયા શ્રીવનમાળી રે, ચૌદામાં આસન વાળી રે;
 કડુણા ક્ષીધી વૈકુંઠનાથે રે, ચર્ચે કુખ્જ વાકે હાથે રે. ૧૭
 દેવતા દાંસીભાગ્ય વખાણે રે, પ્રભુને પૂજે અવસર આણે રે;
 પુરની પ્રજા આશ્ચર્ય પામે રે, ક્ષીધી કૃતારથ શ્રીભગવાને રે. ૧૮
 ક્ષીધી અર્ચા અર્ચ્યું ચંદન રે, પાસેથી પૂજ્યા રોહિણી નંદનરે;
 અન્ય ગોપનાં પૂજન કરિયાં રે, હરખ આંસુ દાસીએ ભરિયાં રે. ૧૯
 મુને પરમ કૃતારથ ક્ષીધી રે કમળકાંતે પૂજા લીધી રે;
 દાસીની પ્રીત બહુ બાણીરે, કુખ્જ કને ગયા સારંગપાણિ રે. ૨૦

- શિવ પ્રદક્ષા દ્વિચ્છાણ દશ, વિષ્ણુ વેદ ને સરસ્વતી;
દેવતાનો લોપ કીધો, કંસ કહે દેવત નથી. ૪
- હું પરમેશ્વર પ્રજાપતિ, સહુ પૂજે મારું ચાપ;
મનવાંછિત ફળ પામશે, મમ ધનુષ ધ્યાન પ્રતાપ. ૫
- પરવશ પ્રજા તે ચાપ પૂજે, પરમેશ્વરને પરહરી;
ઉપહાર સમર્પે શરાસનને, ધ્યાન રઘુપતિનું ધરી. ૬
- પ્રગટ સ્તુતિ કરે-કંસની, અભિલાખ ખીજે મન ધરે;
છાનું માગે પૂજા કરી, કંસગય વહેલો મરે. ૭
- અખંડ હીપક છૂતતણા, પ્રહર પ્રહરે થાય આરતી;
નૃત્ય તાંડવ ઘંટા બોલે, દેખી કોખ્યા કમળાપતિ. ૮
- આમ પૂજાએ ચાપ અસુરતણું, ઉઘટેલ ધમ તણો યયો;
હવે મારું દુષ્ટને, એક નિશાનો અંતર રહ્યો. ૯
- અધર્મ ઉઘાપી ધમં થાપું, કીધો શબ્દ ઘનશું ગડગડ્યા;
હીનાનાથે હોટ મૂકી, ધનુષને મેડે ચડ્યા. ૧૦
- કંસના મૂંઝા સહસ્ર સેવક, થયા હુરિને સન્મુખ;
અપવિત્ર ગોપ અળગા રહો, અસહાયશે શુદ્ધ ધનૂખ. ૧૧
- તે અસુરને અળગા કરીને, પેઠા અશરણુશર્ણુ;
ધનુષ લીધું ભિંચલી, કીધું તાણી કટકા તણુ. ૧૨
- પાતાળ સ્વર્ગે શબ્દ પહોંતો, ભડકયો કંસ વિસ્મય વાત;
આનંદ પામી યાદવી, થયા આસુરી ગર્ભપાત. ૧૩
- પછાડ્યા સેવક પાંચસો, અને પાંચસે નહાસી ગયા;
સમાચાર મામાને હવા જે, પ્રગટ ભણેજા થયા. ૧૪
- ૯ ટાળ્યો ધનુષ ભાંજી, નિરખી દેવ ગગને રહ્યા.
પચ કારજ કરી, ફરી વાડીમાં ગયા. ૧૫

રંક રૂપે રહ્યા ઉભા, જાણે જોલતાં આવડે નહીં;
 નંદજી આનંદ પામ્યા, હૃદયે ચાંપ્યા કર ગ્રહી. ૧૬
 કાંઈ કહાકો થયો નગમાં, મેં મનમાં ચિંતા ધરી;
 વારુ કીધું પુત્ર મારા, જે સઘવારા આળ્યા ફરી. ૧૭
 ગોવિંદ કહે છે નંદને, નિર્બળ સાધુ રૂપે થઈ;
 અમે તમારું વચન માન્યું, ઉન્માદ કાંઈ કીધો નહીં. ૧૮
 ધનુષ જાળ્યું ધોળી લૂંટયો, નંદ કાંઈ જાણતા નથી;
 તે નિશા વાડીમાં મુતા, ગોપ સહિત કમળાપતિ. ૧૯
 સોઈ માળી રજક દાસી, ધનુષ તણ કટકા થયું;
 સમાચાર પહોંતો કંસને, તે દુઃખે હૃદય જ દહ્યું. ૨૦
 ચિંતા કરતાં શયન કીધું, સ્વપ્ન પામ્યો ભૂપતિ;
 જાળી ઉઠ્યો અચાનકે, વિચાર્યું કુશળ નથી. ૨૧
 રાય સ્વપ્ન પામ્યો ઘોર રે, ઉઘ્યો અચાનક કરી શ્હોર;
 ઠેઠા કાળપુરુષે મને બાંધ્યોરે, હું પરમેશ્વરનો ચોર-રાય૦ ૨૨
 જમુના દીઠી રુધિર વણીં રે, ઉત્પાત થાશે કાંઈ;
 મસ્તક વોડોણા મેલને રે, ધાઈ કંસે દીધું સાંઈ-રાય૦ ૨૩
 ચંદ્રમા પૃથિવી પડ્યો રે, સૂયં રાહુએ ગસ્યો;
 જ્વળ સાથે છત્ર ભાંગ્યું રે, મુગટ માથાનો ખસ્યો-રાય૦ ૨૪
 હનાન કીધું તેલધારે રે, રક્ત ચંદન અમ્યું જાળ;
 ત્યામપટ પરિધાન કીધા રે, કંઠે કરેણાની માળ-રાય૦ ૨૫
 ભોજન કીધું ખીરતું રે, છે રયામ લોહની માળ;
 નિજ નારી દીઠી રંઠા રૂપે રે, લાગી ચોદિશ અગ્નિજાળ-રાય૦ ૨૬
 ઉબ્ઠ ગર્દભ માંકડા રે, મહિષી બાર બાંધી ઘણી;
 મહિષ ઉપર ચડ્યો રાજા રે, ગયો દસિણુ દિશા અણી-રાય૦ ૨૭

મસ્તક યોહોણી છાયા દીઠી રે, કાયા કાળ સર્પે ઠસી;
 રાણી સાહેલી નમ્ર નાચે રે, કંસ વિખાણે હસી હસી-રાય૦ ૨૮
 ઉલૂક વાયસ ગીધ પંખી રે, સીંચાણા સમડી ઘણી;
 કંસ જાણે ચંચુ પ્રહારે રે, ટુંપે કાયા મુજ' તણી-રાય૦ ૨૯
 સ્વપ્ન વિચારી નિઃશ્વાસ મૂકે રે, થયો દુઃખે પ્રાતઃકાળ;
 પંચ મલ્લ તેડ્યા અખાડે રે, શંભ તોશંભ વિકરાલ^૩-રાય૦ ૩૦
 ચાણૂર મુષ્ટિક કૂટ નામે રે, તત્પર મલ્લ કંસે કયાં;
 વસુદેવ દેવકી તેડાવીયાં' રે, જે જુએ વઢતા દીકરા-રાય૦ ૩૧
 સાંદ્રણ લોહની હાથે પાંગે રે, ડગમગતાં હીંડે ઓ પડ્યાં;
 મુલ્લ જેવા મલ્લઅખાડે રે, આણી બેસાડ્યાં બાપડાં-રાય૦ ૩૨
 છે ઇંપતીને વિપત્ત ઘણી રે, મોટું સાલ ચયુ' હ્રદે;
 મૂછ ઉપર હાથ મૂકી રે, કંસાસુર વાણી વહે-રાય૦ ૩૩
 વસુદેવ તારું કપટ જાણ્યું રે, પુત્ર મૂક્યા ગોકુળ જઈ;
 દેખાડી કન્યા ખરકી રે, મુને નારદે વારતા કહી-રાય૦ ૩૪
 રામ કૃષ્ણ હવડા આવશે રે, કરાવું મલ્લમું સંઘામ;
 જે હણાવું તમ દેખતાં રે, તો કંસાસુર માહારું નામ-રાય૦ ૩૫
 વસુદેવ નીચું જોઈ રહ્યા રે, દેવકી આંસુ ભરે;
 રામ કૃષ્ણને તેડી લાવો રે, સેવકમું રાય ઓચરે-રાય૦ ૩૬
 રખે નહાસી જાતા ગોકુળ રે, ધાઓ જેણિકાદાર;
 માતંગ રાખો મારગમાં રે, શીખળ્યો કુંતાર-રાય૦ ૩૭
 સાંકડી જાટે કુંજર રાખ્યો રે, કૂર કુવલયાપીડ;
 મથુરામાં હાક વાગી રે, થઈ મલ્લઅખાડે લીડ-રાય૦ ૩૮

પ્રભ સહુ જોવા મળી રે, જોઠા કંસ પાપી મેડે;
સમ કૃષ્ણને સેવક કહે રે, ઉઠો સય તમને તેડે—સપઠ ૩૯

વલણુ

તેડે છે સય શીઘ્ર ચાલો, ઘયા તત્પર બન્યો ભાય રે;
સટ પ્રેમાનંદ કહે કયા ઘયો, જેતાળીસમો અધ્યાય રે. ૪૦

અધ્યાય ૪૩મો

કંકણું ૧૧૯ સુ : રાજ સામગ્રી

પ્રભુએ જાણ્યા પિતા નંદજી, દે કર જોડી કહે જોવિંદજી;
આજ્ઞા તમારી હોય તત્પર થઈયેજી, રાજદ્વારે કહોતો જઈયેજી ૧

ઢાળ

રાજદ્વારે જઈયે તાતાજી, આબો છે રાયનો દાસ;
અમો અધટતું નહીં આચરે, તમો રાખજો વિશ્વાસ. ૨

નંદજી કહે કંસ સાથે, વિચારી કરજો વાત;
ચૂડળથી અમો આવું છૌં, વૃદ્ધ જોખનો સાથ. ૩

સમાન વયના ગોપ સાથે, પધાર્યા જેઉં બ્રાત;
જોઈ જોઈ રામકૃષ્ણની, કરે પ્રભ આંસુપાત. ૪

સજ કીધા ગજ મહારાયે, છે કંસ કેવળ કાળ;
મળવું જાણી જાય છે, નથી વિદ્ય લેહતા બાળ. ૫

કો સમજાવી કહે કૃષ્ણને, જે વળે પાછા વીર;
એક કહે કાલે ધનુષ ભાંજ્યું, નહીં હારે હરજી ધીર. ૬

એક કહે નંદપુત્રને, રાખજો શ્રીકૃષ્ણનીય;
જે વિદ્ય હોય શ્રીકૃષ્ણને, તે પડજો અમારે શીય. ૭

- એક કહે કેમ જીવશે, એની જ્યોદ્ધા માત; ૧
 કપટ કંસાસુર તણું, નથી બાણતા એહનો તાત.
- પ્રિય વચન પ્રબલતણાં, તે સાંભળે શ્રીરંગ; ૬
 રાજદ્વારના મારગ મધ્યે, દીઠા એક માતાંગ.
- ભદ્ર ભતિક તણે હસ્તી, શું ચડ્યું ઘન વાહણ; ૧૦
 પર્વત પ્રાયે પિંઠ મોહારો છે, અચુત ગજનું બળ.
- જેમ ધાતુ સખત ગિરિ ઝરે, તેમ ઝરે મહ ધાર; ૧૧
 ઉન્મત્ત ઉત્તવળ દંત દ્વે, શિવશૂળનો આકાર.
- કનક પાટી દશન મઢ્યા, જહ્યા હીરા અમૂલ; ૧૨
 અવણુ ફટકે, શુંક લટકે, ચટકે પાખર ગૂલ.
- મમ માતાંગ મધપાને, ખીજવ્યો ધૂમે ઘેર; ૧૩
 પગ પછાડે ચીસ પાડે, કરે લોક શોહારાશોહાર.
- રક્ત લોચન રુધિર વણાં, ઘણું વક દટે ભેય; ૧૪
 સંકીર્ણ મારગ રહ્યો રાષ્ટ્રી, અર્ધ શકે નહીં કોય.
- ગજ દેખી ગોપ અમક્યા, છે કુંજર શૈલ સમાન; ૧૫
 ન કીધું વાર્યું કોઈનું, આગળ યમા શ્રીભગવાન.
- ત્રાહે ત્રાહે પ્રભ કરે, નંદપુત્ર કેવળ બાળ; ૧૬
 ગગને નિરખે દેવતા, યમા ગજ કને તટલાળ.
- અમળ ખૂટે મજુ અમ, સમગ્ર સુરનર ભેય; ૧૭
 માતાંગ મુખ માધવ મળ્યા, ન બાણીએ શું હોય.
- મોંઘાં પટકુળ માતુલતણાં, પરિધાન કીધાં પર્મ; ૧૮
 ગરુડ સાથે વટે પોષટ, લોક કહે કાણુ ધર્મ.
- અપરાધ કંસાસુર કરે, કેમ છોડે મગરને મચ્છ; ૧૯
 કયાં કુંજર કયાં કૃષ્ણજી, કયાં મહિષ નાનું વચ્છ.

- કયાં સુખતરૂણ કયાં શય્યા, કયાં વજ્ર પંકજતંત; ૨૦
 પ્રજા કહે શ્રીકૃષ્ણને, રાખજો શ્રીભગવંત
- કોમળ વાણી સુખકમળની, વહે વિચાર; ૨૧
 અમે ગોપ બાળક બીહીજીએ, ગજ પદો કર કુંતાર.
- મળવા જહું ભૂપાળને, અતિ કાળ અમને થાય; ૨૨
 બીજી વાટે હાંક હસ્ટી, માગે માન માધવરાય.
- ગવ હસી અધર હંસી, કહે કૃષ્ણને કુંતાર; ૨૩
 એ કુંજર રાજા કંસનો, છે કોણ ફેરવનાર.
- અમે નામ તમારું સાંભળ્યું, દુધમણ હમોદર; ૨૪
 તો સતી માત જસોમતી, જો જીતે મમ કુંજર.
- પર્વત ધરો તેં નાગ નાચ્યો, પાછળે પછાડ્યો પ્રલંબ; ૨૫
 બે વીર રણના ધીર છો, કાં કરો જીતનો વિલંબ.
- બળદેવ કહે શ્રીકૃષ્ણને, જઈ વહું હું ભગવંત; ૨૬
 જઈ મરહું કંઠ કુંતારનો, ગણી કાહું કુંજર હંત.
- લક્ષ્મીનાથ કહે હાથ જોડી, બાઈ તમને પહોંચે શ્રમ; ૨૭
 હું ઉભાં તમો સુદ્ધ કરો તે, કનિષ્ઠનો નહીં ધર્મ.

વલણુ

- ધર્મ એ જો હું વહું, અંબોડો વાળ્યો શીઘ્ર રે; ૨૮
 વાગો મૂકી કાછ કછીયો, ધસ્યા શ્રીજીગદીશ રે.

કંઠવું ૧૨૦ સુ : રાગ સામેરી

અંબોડો વાળી કાછ કછીયો, ગેડી લીધી હાથ;
 નિજ રકંધ આરોહણ કરી, ગાજ્યા ગોકુળનાથ.

- ગોવાળા વન્તડે વાંસળી, જે શામળીયાના સાથી; ૨
 શ્રીહરિ સન્મુખ થયા, કુંતારે હાંક્યો હાથી.
- શુંડદંડ ઊંચો કરીને, ભુજે પાડે રીરે; ૩
 જેમ ધૂમે ચોમામે વાદળું, ભરી સાગર નીર.
- કે અંધારો પર્વત ઉતપત્યો, ગડગડ્યો લંકા કોટ ! ૪
 કે ઘોર મંદળ રાહુનું, વા મૂકી ઐરાવત કોટ !
- ખહુ રેણુ ઉપર ઉતટે, આવર્યું અંધકાર; ૫
 પરમેશ્વરના હેહ ઉપર, નાખ્યો શુંક્રમહાર.
- લક્ષ્મીકાંત લટી ગયા, ચૂક્યો ગજ ધાય; ૬
 કુંજર ધૂમે વૂમરી, વામ દક્ષિણ હરિ જાય.
- વનમાળીને શુંડ વાળી, છટકી નીમરે ખહાર; ૭
 ઉંચલી લે દંત ઉપરે, ખસી જાય ગોરાંર.
- પૂઠળે જઈ પૂજ મરડે, મારે ગેડી ભડાક; ૮
 ખસો થાખડે આગળ જઈ, હસ્તી ચઢાવ્યો ચાક.
- મદ ગરે મોતી ખરે, કરે કુંજર શ્રમ; ૯
 ભડક્યો માત ગ ભૂધરે, ભૂલવણીના શ્રમ.
- ચહુટાંનાં ઘરોનુ ચોડ વાળ્યું, દૈત્યનો વાળ્યો દાટ; ૧૦
 હસ્તીને લેઈ હરિ નાહામે, છે અમુર ઘરની વાટ.
- હલ્યાણુ જાલ લોકને, વળે દાનવનો ઘણ; ૧૧
 મન્દિર મૂઠી દૈત્ય નાહાસે, પડે ખહુ ધુંજાણુ.
- લણુગાધવી આધવ કરે, ફરે ચક્રાકાર; ૧૨
 તારે ગજ પેરિયો, કરી અંકુશ પ્રહાર.

- ગળે લીધા પ્રભુ પગ વચ્ચે, છટકી ગયા ત્યાં નાથ; |
કુંજર પૂઠે કૃષ્ણ આભ્યા, ગ્રહું પૂછું જે હાથ. | ૧૩
- પ્રખળ ખળ કીધું હરિ, અંતરિયુ જુએ મુર સાથ;
પુષ્પ શહીને પાછો તાણ્યો, હસ્યા શ્રીવિશ્વનાથ. | ૧૪
- હવું નથી ને હોતું નથી, બળ કીધું શ્રીભગવંત; |
પચીશ ધનુષ પધંત તાણ્યો, આણવાં ગજનો અંત. | ૧૫
- કુસુમવૃદ્ધિ મુરનર કરે, ધન્ય ધન્ય નન્દકુમાર;
કુંતાર લગત પામિયો, કીધો અંકુશપ્રહાર. | ૧૬
- સુંઝકારી ગજ ફેરવ્યો, તે ધસ્યો પાડી ચીસ;
જેણે નાખી કરચક્રી, નાઠા શ્રીજુગદીશ. | ૧૭
- ચરિત્ર સચ્ચિદાનંદ તણાં, શુકદેવ કહે શું કહીએ;
પશુથી પરમેશ્વર નાહાસે, વિચારી વિસ્મયે થઈએ. | ૧૮
- ત્રાહે ત્રાહે પ્રભ કહે, હજો કૃષ્ણને કલ્યાણ;
ઠોતુક કીધું નાહાસતાં, પડ્યા ઢળી પુરુષ પુરાણ. | ૧૯
- હાહાકાર હવો તઢા, આપદા પામ્યા ગોપ;
પડતામાં માતંગ પેશિયો, કુંતારને થઈ થોપ. | ૨૦
- લટપટી ગોવિંદ લીધા, ખીજ્યો ગાળે ગળેંદ્ર;
ભગવંત ઉપર હંત લીધા, ચાહું શાસે જેમ અંદ્ર. | ૨૧
- સૂક્ષ્મ શરીર શ્રીહરિએ કીધું,^૪ જિઠી નાઠા મોરાર;
માતાળ માંહે દત પેઠા, થયા પૃથ્વી પાર. | ૨૨
- કૃપ થયા જે દંત સ્થાનક, શુંડે વાવ ખણાઈ;
પ્રમિત થયો દંત કાઢતાં, તવ કૃષ્ણ આભ્યા ધાઈ. | ૨૩

૩. ત્રાહે ત્રાહે પ્રભ કરે.

૪. સૂક્ષ્મ શરીર કીધું હરિ

- પદ પ્રહાર કીધો કુલસ્થળમાં, ગળે પાડી ચીસ;
કુંતારને એક ઠોડ મારી, ગયું હતી શીવ. ૨૪
- ઢોટ મૂકી ઢોટ ઝાલી, ગજ બચાવ્યો શ્રીરંગ;
માધવે મહા બળ કરી, મરડી પાડ્યો માતંગ. ૨૫
- વજ્રનો છેલ્લો પડે પર્વત, તેમ પડ્યો બળવંત;
ધૂંટણુ દર્ધ મસ્તકે કાઢ્યા, સમૂળા બેઠે દંત ૨૬
- કુવલયાપીડ મરણ પામ્યો, ઉદ્ધાર આપ્યો ભગવાન;
ચતુર્ભુજ ઘર્ષ સ્વર્ગ ચાલ્યો, એસી દિવ્ય વિમાન. ૨૭
- પ્રજ સહુ આનંદ પામી, આવ્યો દેવને વિશ્વાસ;
પરીક્ષા ઘર્ષ શ્રીકૃષ્ણની, એ કંસનો કરશે નાશ. ૨૮
- લેટ્યા નર્ધ બળભદ્રને, પરવામાં બે બળવંત;
મહલઅખાડે વીર આવ્યા, સ્કંધે ધરી ગજદંત. ૨૯
- રજેણ્યા ધનરથામણ, ઝરે જુદા શ્રમજળ;
કેશવ શમ આગળે, પૂઠે ગોપ સકળ. ૩૦
- વાળે મહુવર વાંસળી, ગાય ગોપ તાળી પાડે;
નિરલે ઘડા દેવદીનંદન, આવ્યા મહલઅખાડે. ૩૧
- મહલજુદા ભેવા કાચ્યે, ઘર્ષ દાનવ માનવ ભીડ;
કંસે સમાચાર સાંભળ્યો, બે પડ્યો કુવલયાપીડ. ૩૨
- અમક પેઠી ચિન્તમાં તે, ચડયું મન ચગડાળ;
રામકૃષ્ણ આવ્યા રીસમાં, છે નયણાં સતાં ચોળ. ૩૩
- માતપિતા ને મદલ મામો જુએ મર્મે માહાવ;
અનંતરૂપે કૃષ્ણ દીઠા, જેઠને જેઠવો લાવ. ૩૪
- નયણવે વ્યાપક રૂપે દીઠા, સંન્યાસીએ ચંકર;
કામિનીએ કંદર્પ રૂપે, દીઠા નાથ નંદકુવર. ૩૫

બાળમુકુંદ દીઠા બાળકે, તેડે પ્રીત આણી પર્મ;

સુભટે દીઠા શૂરપીર, જ્ઞાનીએ પરબ્રહ્મ

૩૬

પંચમહલે મહલ દીઠા, માત તાતે દીઠા બાળ;

ઉત્તરેને વિશ્વંભર દીઠા, કંસે દીઠા કાળ.

૩૭

વલણ

કાળ દીઠા કંસસયે, કાળ પડી મનમાંય રે;

ભટ પ્રેમાનંદ કહે કયા, યયો તેંતાળીસમો અધ્યાય રે. ૩૮

અધ્યાય ૪૪ મો

કલ્પું ૧૨૧ મું - રાગ કહાલેરો

મહલ અળાડે માધવ આવ્યા, મામાણને મળવા રે;

દામોદરની વક દાદિ છે, દૈત્ય કુટુંબને દળવા રે;

ઈશઅજ આદિત્ય ને ઇંદુ, અમર ઉડગણ ગાંધર્વશય રે;

યમ કુબેર વરુણ વાયુ વહ્નિ, કંસમરણ્ય જોવા જાવ રે—મહલ ૧

ઉત્તરેને, ઉદ્ધવ ને અકૂર, વિચારે શું થાયે રે;

શુક કેહે શું સમુદ્ર સૂકશે, દેવકીને નિઃશ્વાસે રે—મહલ ૨

પંચમહલ તેડે ત્રિકમને, ઉતરો મહલઅળાડે રે;

ચાણૂર મુષ્ટિક સ્કંધ થાળડે, દેવકી આંસુ પાડે રે—મહલ ૩

પુરની સ્ત્રી કેહે રાજા ચૂકે, કાં બાળક મહલ વહાવે રે;

એક કેહે કંસ અધર્મીને, ઇશ્વર ક્ષણ દેખાડે રે—મહલ ૪

કયાં મહલને કયાં ગોરલીધર, કયાં બાવળ કયાં અંદન રે;

કયાં મૃગ ને કયાં પંચાનન, કયાં મહલ કયાં જાણોદાનંદન રે—મહલ ૫

આજ સમો પાપીનો હીસે, સૂતો વિષ્ણુ સોઠ તાણી રે;

અકૂરને પૂછશે પરમેશ્વર, બાસક આખ્યા આણી રે—મહલ ૬

ભયયુક્ત પ્રજા મથુરાની, તાતે આંધુજળ પાડયું રે;
 વમુદેવજીને કારાગૃહનું, રૂપ ચતુર્ભુજ દેખાડયું રે-મદલ ૭
 સમજ્યાં માતતાત ઘઈ શાતા, નોહો પુત્ર હારવાવાળા રે,
 સમરયા હળધરને કીધી, કરી નયણાંના ચાળા રે-મદલ ૮
 રાજાની આજ્ઞાથી જોલ્યો, એક કસતણે પરધાન રે,
 હશાંન કરીને ચાઓ કૃતારથ, નિરખો કંસ રાજાન રે-મદલ ૯
 ભૂપતિ મેઠા ઉપર મેઠા, ગોવાળા મસ્તક નામો રે;
 આજા છે વઢો મદલ માથે, જીનો તો કઈ પામો રે-મદલ ૧૦
 નમ્રવચન વહે શ્રીવિકૃત, અમો ગોવાળા ગૌચાર રે,
 મહોન્મત મદલ સાથે વઢવુ, કોણુ ગજું અમારું રે-મદલ ૧૧
 અમો મળવા આવ્યા મહીપતિને, જન માહાલયો જાણી રે,
 કપટ કરી અફૂરે તેણ્યા, હુ ખ ઘો છો અહીં આણી રે-મદલ ૧૨

વલ્લણુ

આણી ઘેર કપટ કરો, અમો શુ જાણું સંગ્રામ રે;
 પંચમદલ કહે શ્રીકૃષ્ણને, હવે નાઠાતુ તહીં કામ રે.

ચોપાઈ

તવ આજ્ઞા કસામુરની ઘઈ, જનો જાળક જાવા પામે તહીં,
 એ રાત્રુ હાથે નવ આવે કરી, જો જો દષ્ટિ નાઠાની કરી. ૧૪
 ચણા મિત્રતણા હું માગું વેર, તો કેમ કુશળે જાવા દેઉં ઘેર,
 ક્રોધ કરી ચાણુર ઉચર્યો, તમો રામ કૃષ્ણ કૂડે ઉતરો. ૧૫
 તમો કહો છો કેમ કીજે સંગ્રામ, અમો તમારાં સાંજણ્યાં છે નામ,
 અકી જક વછ બ્યોમામુર, ચકટને પાદુએ કીધા ચૂર. ૧૬
 આણ્યો પ્રલંબ કેશીનો અંત, હવડાં કાઢ્યા ગજના દત;
 એ દુષ્મદલ ઉન્મત ગોવાળ, ધાઓ વહેલા કહે ભૂપાળ. ૧૭

નોહો ગોકુળ જે ચાલે અન્યાય, કીધું મનમાન્યું વૃંદાવન માંય;
 તમે કંસરાયનો લય નવ ગણ્યો, પોણે પેસતાં પરિચટ હણ્યો. ૧૮
 લૂંટયો માળી લૂટી ફૂળડી, ધનુષ અભડાવ્યું મેઠે ચડી;
 તમે રાજનગરમાં અન્યાય કર્યો, તો કુશળે કેમ પાછા ફરો. ૧૯
 ને નહાસો તો ઉગરવું નથી, શત્રુ માયા પર મયુરાં પિત; ..
 શ્રીકૃષ્ણ કહે તત્પર થાઓ રામ, કરો મન મૂકી વીર સંગ્રામ. ૨૦
 કછયો કાછ રામે તતખેવ, મલ્લકળા પ્રગટી બળદેવ;
 સ્કંધ જંઘા આસ્ફોટન કરી, ઉતર્યા ફૂટે હળધર હરિ. ૨૧
 મસ્તક અંધોડા વાળી વીર, ઉલટ્યા જેમ ઉઠધિતું નીર;
 આસ્ફોટન આસન ચોર્યાંસી, છે પાઠે પંડિત અવિનાશી. ૨૨
 કરે લઘુશાધવી પુરુષ પુરાણ, નોઈ પંચ મલ્લનર્ત ગયાં ચોસાણ;
 અસુર વીર થયા નિર્વીર, અફૂર ઉદ્ધવને આવ્યાં પૈયાં. ૨૩
 શીઘ્ર થાઓ એમ કહે છે રાજ, ઘૂંટણ ભેર કંસાસુર થાય;
 બેઠા અષ્ટ જ ત પોતાના પૂઠે, ધર્યાં છે હાથ ખડ્ગની મૂઠે. ૨૪
 કંસની નાર બળીએ નેય, ગડગડે નિશાણ હોકારા હોય;
 શ્રીમંડળ સરણાર્થ રણતૂર, પટ બાંધી આવ્યા બેહુ રૂર. ૨૫
 બંદીબન બોલે થથ બોલ, છંટાએ નીર ઢળુકે ઢોલ;
 ભુએ દાનવ માનવ સુરવર્ગ, શું એક થયાં અવની ને સ્વર્ગ. ૨૬
 અથડાએ માંહો માંહો વિમાન, સહુ જુવે જુદ કરતા બગવાન;
 ત્યાં પથમલ્લ હોંકારા કરે, સાંભળી દેવકી આંસુ ભરે. ૨૭
 શુકલ કહે સાંભળીએ રાજ, હવે મલ્લજુદ શી પેરે થાય;
 વાધ્યા ચાણુર સુંદર સ્યામ, રાલ તુશલને વળગ્યા રામ. ૨૮
 વળી ફૂટ કૃષ્ણ ઉપર ગયો, મુદ્ધિક હળધર સામે થયો;
 તણે ઉપર ગરબડતા ભય, પડે વીર વળી બેઠા થાય. ૨૯

પદપ્રહાર મુદ્રિક બહુ પડે, સ્કંધે સ્કંધ આવી આવડે;
 દે શુલાંટ વળગે ભુજ ભરી, ઉદરમાં મારે શિર નીસરી. ૩૦
 મુદ્રિકને મારે હુણધર ઢીક, કડકડે પાંસળી આવે હીક;
 પડે પડછંદા ધૂમે ભગવંત, જદાને ઠામ આવ્યા ગજદંત. ૩૧
 ધીર ધબડકે ક્રોધે ધરા, નાથે વક્ર દૈત્ય ક્રીધા પાધરા;
 ફરી ફરી બાહે વાળે મર્મ, દાનવ પીડા પામે પર્મ. ૩૨
 ઊઠે શબ્દ હુંકારા ઘણા, ભૂ ભારે મરડાએ ફણા;
 ઉઠે રેણુ પદપ્રહારે કરી, આદિત્ય કિરણુ લીધા આવરી. ૩૩
 વટે પંથ ગળતું બે કેસરી, ભૂદા દાનવ માયા ધરમેધરી;
 શૂરત્વ વાધે શુભીજન ગાય, સાંસળી મહત્ત માટીડા ઘાય. ૩૪
 વકારે ઠસ હોકારા કરી, આણુરે બાયમાં લીધા હરિ;
 શબ્દ થયો તવ હાહાકાર, કેમ ઉગરશે નન્દકુમાર. ૩૫
 દાનવે કૃષ્ણ નાખ્યા ઊચળી, વિશ્વનાથ તવ વળગ્યા વળી;
 આણુર ઉછાળ્યો જાલી ચર્ણ, વસ્ત્રની પેરે પછાડ્યો ધર્ણ. ૩૬
 જઈ પાડુ મારી પુરુષ પુરુષ, આણુર મહત્તના લીધા પ્રાણ;
 મુદ્રિક માર્યો મુદ્રિકપ્રહાર, શલ તુશલ ક્રીધા સંધાર. ૩૭
 કૂટ પછાડ્યો ફટે ધરી, મેધ ગર્જના રામે કરી;
 પંથ મહત્ત માર્યા તતકાળ, વાંસળી વાથે નાથે ગોવાળ. ૩૮
 રામ કૃષ્ણ બે દેખી નેધ, કંસામુરને ચઢિયો ક્રોધ;
 વકારી સેના સહુ વીર, ન પામે ભવા નન્દ આહીર. ૩૯
 જઈ લૂટી લાવો ગોકુળ ગામ, પિતા ઉચ્ચસેનનો ફેડો ઠામ;
 વસુદેવ દેવકીને જઈ હણ્યા, રણે ન્હાસે શત્રુ કૃષ્ણ આપણા. ૪૦

૨. શલ તુશલ ક્રીધા સંધાર.

એવી આજ્ઞા કંસની થઈ, ધાયા દાનવ આયુધ ગ્રહી;
 નાહાસે લોક પડે જુગાણ, ઘેરા દાનવે પુરુષ પુરાણ. ૪૧
 ટયા દેત્ય કરે મારામાર, અળકે સાંગ ફરસી તલવાર;
 ગદા લોગળ લાર અતૂળ, ખપુવા ખંજર મૂશળ શૂળ. ૪૨
 હુકાર્યા હસ્તી દાનવ ધીશ, પૂરણ ક્રોધ ક્રીધા જગદીશ;
 આરક્ત લોચન પાડી રીર, કાળરૂપ કીધું ચકુવીર. ૪૩
 ગંજ ઉપર ધાયે પંચાનન, તેમ રીસે ધાયા નારાયણ;
 મામાણ ઘાળે સાવધાન, હું બાણેજો છો' શ્રીભગવાન. ૪૪
 એહેવું કહીને મૂકી ઢોટ, જઈ કંસાસુરની ગાલી ઢોટ;
 જેમ ગરૂડ ઝડપી લે સર્પને, તેમ કૃષ્ણે લીધો નર્પને. ૪૫
 ગયું આસાન કંસાસુર તણું, પર્વતપે' હરિ ભારે ઘણું;
 મેડથી મરડી નાખ્યો ઘણું, હૃદે પર બેઠા અશરણ શૂણું. ૪૬
 જેમ મૃગલા ઉપર બેસે વાઘ, તેમ કાળજ ઉપર દીધા પાગ;
 નાહાસી ગઈ સેન્યા ન રહ્યું કોય, શણી સાહેલી ફૂટે રોય. ૪૭
 અરે દૈવ! શું યારો હવે, કો છે ચલણને મૂકાવે;
 અરે કર્મ સંભવતું નથી, નંદને છેયે માર્યો છત્રપતિ. ૪૮
 હિત્યા બ્રાત કંસાસુર તણા, અકેદી લપડાકે રામે હુણ્યા;
 મુવા ખાંધવ શણી રોય, કંસાસુર તે ટગમગ જોય. ૪૯
 તેડાંબા તમે અકર કને, મામાણ આળખો છો મુને;
 ખટ ભાત મારા મા જુણ્યા, તે શલ્યા સાથે ઝીકી હુણ્યા. ૫૦
 તે વૈર હું વાળીશ આજ, કાં સુખે સુતા છો મહારાજ;
 જે વચન કહી ગઈ વીજળી, મામાણ આજ વારતા મળી. ૫૧
 એવું કહી બહુ દીધો ભાર, ન શકે હાલી કંસ લગાર;
 તવ કંસાસુરને આજુ' જ્ઞાન, એ બાણેજ મારો સ્વયં ભગવાન. ૫૨

છીધાં કર્મ લોગવવાં સડી, નયણે આંસુજળ ચાલ્યું વહી;
અંતરિક્ષ દેવ કહે જયકાર, મહાજળ છીધું નન્દકુમાર. ૫૩

મરહયો કંઠ આમળી શીષ, મરતાં મામે પાઠી ચીસ;
અમર નર આનંદા ધણા, ગયા પ્રાણ કંસાસુર તણા. ૫૪

જય જયકાર ત્રૈલોકે થયો, કંસાસુર વિમાન ભેસી ગયો;
વસુદેવ કને આવ્યા ગોપાળ, સાંકળ ભેડી ત્રૂટી તત્કાળ. ૫૫

પ્રદક્ષણા માતપિતાની કરી, પાગે લાગ્યા હલધર હરિ;
માતાને ભેટ્યા યુગ્મ કુમાર, દેવકીને પ્રગટી પ્રેમની ધાર. ૫૬

કેમ આલ્યું રહે જનુનીનું હેત, હરજે દંપતી થયાં અચેત;
દિગ્મૂઢ થઈ દીકરા જીવે, હરિ માતપિતાનાં આંસુ લીવે. ૫૭

જય જય કૃષ્ણ દેવતા કરે, ચાલવ સહુ ભેવા પરહરે;
અસુર લોકને પડીયો ત્રાસ, દશો દિશા કરે નાનાનાસ. ૫૮

મૂક્યાં કલત્ર મૂક્યા ભંડાર, રહ્યાં અસુરનાં ઉઘાડાં દ્વાર;
સૂજ થકી નાહમે અંધકાર, તેમ અધર્મી નાઠા નિરધાર. ૫૯

પાવકથી જેમ નાહાસે શીત, દાનવ સહુ નાઠા તે રીત;
અધમ ઉદ્દેગ ભય ઉઠ્યાટ, અપરાધે લીધી વાટ. ૬૦

ચાલવ કન્યા હરજે આવતી, ત્રેડી હાર મુકેતા વધાવતી;
શુકલ કહે સાંભળીયે રાય, કૃષ્ણ માતપિતાને લાગ્યા પાય. ૬૧

વલણુ

પાય લાગ્યા પરમાત્મા, મૂકાવ્યા ઉગ્રસેન રાય રે;
લટ પ્રેમાનંદ કહે કયા, થયો યુગ્માળીસમો અધ્યાય રે ૬૨

અધ્યાય ૪૫ મો

કલ્પુ' ૧૨૨ સુ' : રાગ ધન્યાશ્રી

- શુકલ કહે કથા રે, સાંભળ પરીક્ષિત ભૂપ;
ભૂદ્યાં માતપિતા રે, પુત્ર બાળ્યા બ્રહ્મસ્વરૂપ. ૧
- મ્રમળ બળ કૃષ્ણનું રે, માર્યો મામો મલ્લમેગળ;
થયું દ્વિ આગળે રે, એ નોહો ભાળકનું' બળ. ૨
- એ કૃષ્ણરૂપ વિધ્યુતલ્લુ રે, અમો કેમ થઈએ મળાપ;
પુત્રભાવને પરહરો રે, કંપતીનાં બળ્યાં આપ. ૩
- શ્રીકૃષ્ણે માયા વિસ્તરી રે, કરી આબ્યું અસાન;
માતાપિતાએ બાલિયું રે, એ બે અમારાં સંતાન. ૪
- પુત્ર પરઘેર ઉછર્યા રે, થયા પરાધીન પીડાર;
દિવસ નાખ્યા દોહલે રે, ગૌચારી વર્ષ અગિયાર. ૫
- અમે દરિદ્રી દુઃખે દહ્યાં રે, નહીંઅંત ભુવન ભંડાર;
આજ અમો પાસે એટલું નથી રે, કીલ્લમે પુત્રને પ્રોહોણાચાર. ૬
- મનોરથ માળાપના રે, બાણી કહે ચડુવીર;
અમો સેવાતરકર તમતણા રે, માળાપ બાણ્યાં આહીર. ૭
- કાશગૃહે પરવશ રહ્યાં રે, દુઃખ વેઠ્યું અગમ અપાર;
સહુવારાં ના છોડળ્યાં રે, છે અમારું બળ ધિક્કાર. ૮
- સંસારમાં સગું કેા નથી રે, પુત્રને માતપિતા સમાન;
અંબા જેવી અંબિકા રે, પિતા તે શ્રી ભગવાન. ૯
- પુત્રને તીરથ જાતરા રે, વસે માતપિતાને પાય;
માતપિતાને પરહરી રે, જે તીરથ નાહાવા બાય. ૧૦

ડાસાં દુઃખ પામે ઘણું રે, પુત્ર કરે સુકૃતસ્નાન;
 તે દાનપુણ્ય એજે ગયું રે, તે થયું ભસ્મ હોમ સમાન.^૧ ૧૧
 શત વરસ સેવે માતને રે, જો કંનકે તોળે કાય;
 તે નિશા એક શીતકાગળી રે, પુત્ર જોસીકળ નવ ઘાય. ૧૨
 જનક જનુની દુહ્ધવિયાં રે, તે દીકરો દેત્ય સમાન;
 તે કૃતઘની કાળે અસ્યો રે, સદા ત્રિચુખ શ્રીમગવાન. ૧૩
 તે હરિદ્ર દુખે ભર્યો રે, જે ભરે પરચેર પેટ;
 જેણે માતપિતા સેવ્યાં નહીં રે, તે કરે નીચની વેઠ. ૧૪
 તિરસ્કાર કરે તાતને રે, તે પામે પશુનો અવતાર;
 છીટ પડે તેના હેઠને રે, કરે વાયસ ચંચુ પ્રહાર. ૧૫
 વૃદ્ધ માતપિતાને પરહરે રે, સીને વશ વરતે અજ્ઞાન;
 લોભી ધન મેળવી મરે રે, તે અવતરે ઘર્ષ ન્યાન. ૧૬
 જે તજે બહેન ભાણેજાં રે, પોખે પોતાની કાય;
 તે આમશૂકર ઘર્ષ અવતરે રે, મળમૂત્ર પરનાં ખાય. ૧૭
 નીચ મિત્રને માને ઘણું રે, ઘણું પોખે સાસર વેડ;
 કૂર વચન કહે અતીતને રે, તેની રાગ ન મૂકે કંઠ. ૧૮
 વિષ્ણુરૂપ શુરો શિષ્યને કનિષ્ઠ ને જ્યેષ્ઠ બ્રાત;
 પૂજનીક સ્વામી દાસને રે, સીને વિષ્ણુ નિજનાથ. ૧૯
 ગૌ પ્રાદાણ્ય વચુવ જાતિ રે, પૂજનીકની કીજે સેવ;
 જેને જે જોત માનવા રે, તેને તે વિષ્ણુ દેવ. ૨૦
 સેવાથી જન જે ગયો રે, તે ખૂડો ભવજળ માંચ,
 તે માતપિતાને સેવ્યાં નહીં રે, કહી રાયા યાદવરાય. ૨૧

- અમો વૃંદાવન રમતા ફર્યા રે, તમારે પગે સાંકળ; ૨૨
 તે અપરાધ ક્ષમા કરો રે, છૌં પુત્ર કડવાં ફળ.
- આગળ સુખ ઘણું પામ્યો રે, ફરી મંડાશે ધરસૂત્ર; ૨૩
 સંસાર વત્રોક સુખ દીજીએ રે, તો રામકૃષ્ણ તમારા પુત્ર.
- ઠાયાં ફળ તે પાકશે રે, અમો મોટા થાશું તન; ૨૪
 રાજ સભામાં ખરવરો રે, એસો પિતા રાજઆસન.
- રાજ સભામાં આવિયાં રે, માતપિતા કેશવ રામ; ૨૫
 માતામહને વિનવે રે, કર જોડી સુંદર રથામ.
- ચયાતિ રાખનો શાપ છે રે, હોય જ્યેષ્ઠ કુમાર; ૨૬
 તે જ્યેષ્ઠ પુત્રને છે નહીં રે, રાજછત્રનો અધિકાર.
- વસુદેવ વડા શૂરસેનને રે, વસુદેવને વડો રામ; ૨૭
 હું કનિકને ઘટે નહીં રે, છત્રપતિનું નામ.
- માતામહ તમને ઘટે રે, છત્ર જોગ છો વૃદ્ધ સાધ; ૨૮
 કંસ આદે પુત્ર મારિયા રે, તે ક્ષમા કરો અપરાધ.
- બલે કંસાસુર મારિયો રે, યાદવકુળ કીધું પવિત્ર; ૨૯
 અધર્મ સધજો ટાળીયો રે, બલે પધાર્યા હોહિત્ર.
- હું પુત્ર કરી નવ માનતો રે, લાગો હતો કર્મ સંજોગ; ૩૦
 શ્રીકૃષ્ણ વૈદ્ય પધારિયા રે, ગયો કંસ લક્ષ્ણ રોગ.
- જે પુત્ર ચાલે ઉન્માર્ગે રે, તે પિતાને તજવા જોગ; ૩૧
 ચલે વહેલું મૃત્યુ માળાપનુ રે, જો પુત્ર રહે આરોગ.
- તે પુત્રથી વાંજિયાં લડાં રે, જે લખવે કુળ નામ; ૩૨
 કંપે પૂર્વજ તેહના રે, આપશે અધમ ઠામ.
- ત્રિકમજી હું તારિયો રે, મારિયો કંસ કષ્ટ; ૩૩
 છો કૃષ્ણ હોહિત્ર દીકરા રે, માડું ફરી વસ્યું ધરસૂત્ર.

- પુત્રપૌત્ર શિશ્ય લાણુજો રે, દોહિત્ર લગિની દાન;
 વૃદ્ધ પુરુષને ઝો કહ્યાં રે, શાસ્ત્રે ખટ સંતાન. ૩૪
- સાતમે પુત્રીપતિ રે, મમાત્ર મૃત નિરધાર;
 ઝો સમ પુત્ર કરી માનવા રે, જેના પિંકનો અધિકાર. ૩૫
- આ રાજ તમારું છે હરિ રે, તવ રીઝવ્ય શ્રીભગવાન;
 ઉઘસેનને ટીકું કરી રે, આપ્યું કૃષ્ણે રાજધાન. ૩૬
- રણકાર ઘંટા ઘૂમરી રે, વાગ્યાં પટહ બહુ નિશાણ;
 આણુ કરી ઉઘસેનની રે, ઘ્યું નંદણને જાણ. ૩૭
- મળવા કારણ કંસને રે, થયો તત્પર ગોપ યરિવાર;
 ખૂમ પડી મથુરા વિષે રે, માર્યો કંસ હાહાકાર. ૩૮
- મેગલ મલ મામો હણ્યો રે, ઉછ કળ શ્રીગોપાળ;
 રાજ આપ્યું ઉઘસેનને રે, ધડી નંદણને ફાળ. ૩૯
- ધાસ ભયાં કહે નંદણ રે, જાઓ તેડી આવો ઠો શ્યામ;
 અમે નહાસી જાઉં ગોકુળ વિષે રે, અહીં રહ્યાનું નહીં કામ. ૪૦
- ગોપ જોડો સહુ ગાડલાં રે, ઉતરો જસુના પાર;
 હવે ગોકુળમાં રહેવું નથી રે, જઈ નસાડો પુત્ર નાર. ૪૧
- જશોદાને કહો વારતા રે, તારે પુત્રે કીધો કેહેર,
 કંસ મરડી મારિયો રે, ધડ્યું જરાસ ધડ્યું વેર. ૪૨
- હું રંકને એક દીકરો રે, તે ઉછંકળ ઉન્મત્ત,
 તે શિખામણ માને નહીં રે, મુને ત્રેવડે તૃણવંત. ૪૩
- ગોવાળા ન દે ગોકલ્યા રે, તેડવા શ્યામજાન,
 તે રાજદારે ઊભા રહી રે, કરે શ્યામરામને સાન. ૪૪

૨ આપ્યું રાજ્ય કૃષ્ણે ભગવાન.

૩ ઉછંકળ શીખળ

- સમજી ગયાં માત દેવકી રે, રખે કૃષ્ણને લેઈ જાય;
હજી ખ્યાલ મુકતા નથી રે, છે ઝોછી ચારવી ગાય. ૪૫
- દેવકી કહે શ્રીકૃષ્ણને રે, શું છે ગોવાળનું કાજ;
વિદાય આપો નંદને રે, છે તે કહેતાં શી લાજ. ૪૬
- ગોપ વેશને પરહરો રે, ધરો રાજપુત્રનો શબ્દમાર;
શું વિચારો છો વિકૃષ્ણ રે, શી ઉત્તર દેતાં વાર. ૪૭
- સારું સગપણ આપણું રે, છે ગોપની મેળી પ્રીત;
જો નંદ યશોદા ખીજશે રે, તો શું યાગે વિપનીત ૪૮
- હોય તે કહેતાં લજ્જા કરી રે, હું મુત્ર તુને પાછું;
બાળ મુખ યશોદાએ લોગમ્યું રે, વળી કાઉંરહું છે ઝોછું ૪૯

વદાણ

- શું ઝોછું છે યશોદાને, મેળાપ તેનો ટાળો રે;
પ્રેમાનંદ પ્રભુરામજી, નંદને પાછા વાળો રે. ૫૦

- કહેવું ૧૨૩ સુ : પદ ૧ હું-રાગ મારો
જશોદા કેમ જીવે, મારું સગપણ જાણી ફેક;
પિતાને પ્રકાશી કહેતાં, નંદજી જાય જમલોક-યશોદા ૧
- પાસામા લઘુશકા કીધી, બાળક વય જ્યારે હતી;
મુને કોરડે પાસામાં લીધો, મા બીનામાં સૂતી-યશોદા ૨
- એક ઘડી નથી અજગો કીધો, કીધા વિના થાય ઘેલી;
હું વિના નંદજીને દેખી, મરશે કહેતાં પહેલી-યશોદા ૩
- જાગૃત સ્વપ્નામાંહે ધ્યાન જ મારું, મુત્ર મુખમાં ખૂડી;
હું વિના વલવલી મરશે, જેમ ટળવળે ટીકૂડી-યશોદા ૪

મયુરા નગરીમાં આણી, વૈકુંઠ જો વાસું;
પ્રેમાનંદ પ્રભુસામ કહે, ક્યાંથી જશોદાનું પાસું-પરોદાન ૫

પદ ૨ શ્રુતું : રાગ આરુ

કેમ ઉત્તર આપું પિતાને, કેમ ઉત્તર આપું;
વચન વચ્ચના પ્રહાર કરી, કેમ કાળજીનું કાપું-કેમ૦
ખોખે બેસાડી શાસ બસબ્યા, શા શુષ્ક ગાંઠિ;
કેમ કહું પિતા નહીં મારો, કૃતમ્ની કહેવાણી-કેમ૦ ૭
કાંઈ એક વિદ્ય જો થતું મુજને, કૌટિક કરતા દાન;
તે નંદને કેમ ઉત્તર આપું, નહીં તારો સંતાન-કેમ૦ ૮
જશોદામૃત નંદનો નંદન, કહી બાલાવે સઘળા લોક;
ખીજાં સંગપણ ફરી ફરી થાયે, માબાપ ન થાયે ફાક-કેમ૦ ૯
તું નહીં પિતા, હું નહીં બાળક, કહેતાં ઘાય મુખ રયામ;
એવું કહીને આસુ ઢાળ્યાં, પ્રેમાનંદપ્રભુ સમ-કેમ૦ ૧૦

પદ ૩ શ્રુતું : રાગ સામેરી

જીઠી પ્રીત સંગપણ સાચું રે, મહિયારાની માયા મૂકો
જીવનજી હું જાયું રે-જુ૦ ૧૧
સંગત કીધી આપત કાળમાં, હવે માયા મૂકો રે;
પરધેર પેટ ભરી ગૌ આરી, લખતાં વિધાતા મૂકો રે-જુ૦ ૧૨
અભાંકને સાવે કોયેલ મૂકે, પુત્ર કાગ ખોળા માંહે રે;
વાયસનો સ્વભાવ ન લાગે, જઈ બેસે દોયેલ ટોળા માંહે રે-જુ૦ ૧૩
સમુદ્રનું જળ સમુદ્રમાં આવે, યદ્યપિ મેઘ લઈ જાયે રે;
હંસ જગલામાં જો બેસે, કુળને લાંછન થાયે રે-જુ૦ ૧૪
દેવકી કહે નંદજીને વાળો, જે આશા મૂકી જાયે રે;
પ્રેમાનંદ પ્રભુ પરમેશ્વર, સંગપણ ફાક ન થાયે રે-જુ૦ ૧૫

પદ ૪ શું : રાગ સામેરી

શું પ્રીત જાણેા મા મારી રે, યગ્રોદ્ધાની, પ્રીત ઉપર ...
 એ સગપણ નાથું વારી રે-શું ૦ ૧૬
 કનેહ વિના સગપણ દેવાસુર, કિવા સહોદર ભાઈ રે;
 એકેકના રુધિરને તરસે, તો ધિક્ક પડો સગાઈ રે-શું ૦ ૧૭
 મુઆં વચ્છનાં ચર્મને ચાટે, ગાય પ્રીતે દૂઝે રે;
 મોટાં વચ્છને શુંગે મારે, સગપણ કાંઈ ન સૂઝે રે-શું ૦ ૧૮
 પ્રીત માટે પતિ સાથે, સ્ત્રી જળે મદીમાં પેશી રે;
 કેળકંદ દીકરો મરી જાયે, સગી મારહે બેશી રે-શું ૦ ૧૯
 ગોકુળનું સુખ નથી વૈકુંઠે, તો ક્યાંથી મથુરામાંયે રે;
 પ્રેમાનંદ પ્રભુ પરમેશ્વર, જયોદ્ધાના શુભ ગાયે રે-શું ૦ ૨૦

પદ ૫ સું : રાગ કેદારી

આપો નંદજીને વિદાય, આપો નંદજીને વિદાય;
 વસુદેવ કહે શ્રીકૃષ્ણને, સહુ ગોપ જોડી સાવ-આપો. ૦ ૨૧
 વિનય કરી વળાવજો, માગી માન નમજો પાય;
 ઉત્તર દેજો બેરી રીતે, જેમ ડોસો તવ દુખાય-આપો. ૦ ૨૨
 ગોકુળ શું છે વેગળું, કો સમે કરજો કૃપાય;
 કહેશેા તો નંદ જયોમતીને, વાસશું મથુરા માંય-આપો. ૦ ૨૩
 આંહાં રહે પ્રીત ટળી નથી રે, આયાં માત પિતાય;
 પુત્રનું સુખ અગેા પામશું, તે નંદપુણ્ય પશાય-આપો. ૦ ૨૪
 વાંક વધી વિકૃત તમારો, ઉત્તર કેમ દેવાય;
 પ્રેમાનંદ પ્રભુ પરમેશ્વર, ગયા વાડી માંય-આપો. ૦ ૨૫

પદ ૬ ઠું : રાગ ગોડી

વિદાય કરવા ગોપને રે, આવ્યા વાડી માંહે ગોવિંદ;
 કાંઈ રીસ કરી શ્રીકૃષ્ણને રે, આસે ભયાં કેહે નંદ-વિદા. ૦ ૨૬

- હું રંકે સહેવાતું નથી રે, પુત્ર તે' માંડ્યો ઉન્માદ;
આપણુ પશુ પાળી જીવીએ રે, શો જાણિયાતું સંવાદ-વિદા૦ ૨૭
- સાંભળ્યું કંસાસુર તે' હણ્યો રે, છે જસસ્તંધનું કામ;
હવે ગોડુજમાં રહેવાતું નથી રે, શોધો વસવાનો કામ-વિદા૦ ૨૮
- તું મન માને તેમ આચરે રે, ન માને મારી શીખ;
તે' હૈત્ય માત્ર શત્રુ કયાં રે, હું રંક મગાબ્યો શીખ-વિદા૦ ૨૯
- એ મહલકપને પરહરો રે, ધરો ગોવાળાનો વેળ;
તમારો વાંક કશો નથી રે, છે મારા કરમની રેખ-વિદા૦ ૩૦
- ગજહંત નાખી દીઝો દીકરા રે, ધરો લેલિકા વેણ;
સામઠુજના દેહની રે, નંદજી ખખેરે રેણુ-વિદા૦ ૩૧
- પ્રીત દેખી પિતાતણી રે, ચાકી હારને આંમુધર;
નંદે જાણ્યું પીકા ચર્ષ રે, 'કાંઈ વડતાં લાગો પ્રહાર-વિદા૦ ૩૨
- હૃદયે લીધા શ્રીહરિ રે, લોચનનું લોહું નીર;
સુઘિ પ્રહાર થયા મહત્તના રે, ઘણું વાળ્યું શ્યામશરીર-વિદા૦ ૩૩
- ઉપાય ઔવધ કીજીએ રે, ચાલો પુત્ર આપણે યેગ;
પપ પીએ જાખડી ગાયનું રે, રૂડો ઘારો દેહ-વિદા૦ ૩૪
- સામ રહેશે કે ત્યાં આવશે રે, મૂકાવા વમુદેવ તાત;
સુખે રહો અર્ધી સમજી રે, મોકલું છો' રોડિણી માત-વિદા૦ ૩૫
- માત પિતાને પ્રતિ પાળજો રે, છે દુઃખીયા વમુદેવ;
રોડિણી સંરખી સમજી રે, દેવકીની કરજો એવ-વિદા૦ ૩૬
- તપામ લેજો શ્રીકૃષ્ણની રે, દુખધર માગું છો' માન;
સખળ સંપ બે મિત્રનો રે, લોકે જાણ્યા બાઈ સમાન-વિદા૦ ૩૭
- જોત મુળી નંદસાવનો રે, જોયું નીચું સાજકુંવર;
કહિયું મન કરી બે લોયા રે, વિગ્ર મધુ પરમેશ્વર-વિદા૦ ૩૮

પદ ૭ સુ : રાગ ગોડી

- અમો ઓર્સીકળ કેમ થઈયે રે, ગોકુળ સ્વાગી;
એલું કહીને આંસુ ભરીયાં, અંતરભાગી-અમો ૩૯
- અમો તમારે મંદિર આવ્યા, લેહેણું કાંઈ લેવા;
નંદ અમો તમને માનું છો', પિતાણ જોવા-અમો ૪૦
- સગા પુત્રને હેત ન રાખે, તેણું હેત દીધું;
કૃતઘ્ની હું આજ થયો જે, તમને દુઃખ દીધું-અમો ૪૧
- ખોળે ચડી મેં મૂછ તાણી, પાદુ બહુ ભારી;
પર પુત્રનું ખુંદું ખમિયા, ધન્ય નર ને નારી-અમો ૪૨
- સાકર દૂધ વાટકીએ પાયું, ખોળે જોસાડી;
નહીં આવે યથોદાને તોલે, દેવકી માડી-અમો ૪૩
- પુત્રની પેરે ત્રેવડજો, રખે ઉતારો માયા;
અમો છો' વસુદેવના નંદન, દેવકીના બાપા-અમો ૪૪
- નાસરડે ગોકુળમાં આઠ્યા, મામાણને માટે;
ઉછેરનારને ઉત્તર દેતાં, કાળજ નવ કાટે-અમો ૪૫
- ત્રેમાનંદ પ્રભુ પરમેશ્વરે, વિદાય આપી;
મૂંઝાં ખાઈ નંદ પડ્યા, શું દુઃખ નાખ્યો કાપી-અમો ૪૬

પદ ૮ સુ : રાગ રામઝી

- એ શું જોલો રામજા, ઘેરો થયો રણછોક;
પાણિપટણ ઠીધું નથી, વહુ જોવાના કોડ-એ ૪૮
- વણ વિચાર્યું નવ જોલીએ, હસે દુરિજન લોક;
નથી દીકું નથી સાંભળ્યું, પુત્રનું સગપણ ફોડ-એ ૪૯
- દીઠાં મંદિર ભાળિયાં, દીઠી ઘોડાની ઘોષ;
દીઠા લોક રાજ્યામણા, થઈ ઘુને રહેવાની હોંશ-એ ૫૦

દુષણુ જિહ્વાને ઉપજે, જ્યે કહિયે જીભાં માગાય;
વસુદેવ તાત છે રામના, જ્યેને કહેતાં નહીં પાપ-એ૦ ૫૦

આપણુ ન્યાત આહીરડાં, સૂત્રી છે વસુદેવ;
રામે તાત કહ્યા હશે, પડી તુને કહેવાની દેવ-એ૦ ૫૧

ગોવિંદ મેસો ગાઠલે, હિમા છે સહુ ગોવાળ;
હવડાં થતુ હો આવશે, કાલા ઠાં કરેા જાત કાળ-એ૦ ૫૨

નીચું ભેઈ કહે નાચણ, નયણે ઢાળી નીર;
અમેા પુત્ર છોં પારકા, તમેા જાઓ મંદિર. આશા મૂકો-
નંદણ૦ ૫૩

અર્ધનિશા હું આવિયો, માત યચોદાને પાસ;
કન્યા તમારી વીજળી તે, હિડી ગર્ભ આકાશ-આ૦ ૫૪

મનસા વાચા માનજે, નથી કૌતક વાત;
સગા પિતા વસુદેવણ, તમેા છો પાળક તાત-આ૦ ૫૫

આપણે સગપણ છે નહીં, કહી ચાલીયા જગદીશ;
ખીણવાર ધરણે દળ્યા, પાટે નંદણ ચીસ-આ૦ ૫૬

નંદ ગોવાળા વલવલે, નિસાસે ફાટે પહાડ;
રોયા ગગને દેવતા, રોયાં વાલીનાં ઝડ-આ૦ ૫૭

વિલાપ નંદના સાંભળી રે, રોયાં નગરનાં લોક;
જાતાં રામ રોયા ઘણું, શ્રીહરિને ઉપચો શોક-આ૦ ૫૮

નંદ કેહે ગોવાળાને, વાગ્યું વચનનું જાણુ;
.. િ લાવેા કો કૃષ્ણને, માહારા બશે પ્રાણ-આ૦ ૫૯

વિપ્ર પ્રભુએ સાંભળ્યું, રોયા પરચેશ્વર;
ાંત્રુ લોહ્યાં નંદનાં, ક્યાં રાજકુવર-આ૦ ૬૦

પદ ૯ મું : રાગ પરજીયે.

સુંદર શામળા રે, મુને હુતી તારી આશ;
 ગોઝુળિયું ઉજડ કરી રે, કાં કીધો મથુરાં વાસ-સુંદર૦ ૬૧
 મેં ઉછેર્યો આદર કરી રે, સાચો જાણી પુત્ર;
 તુજ સાટે ગઈ દીકરી રે, મારું ઉમડયું ઘરસૂત્ર-સુંદર૦ ૬૨
 યશોદા કેમ જીવશે રે, સાંસળી દારુણ વાત;
 રોઈ રોઈ ખોશે આંખડી રે, કોણ અહેશે તેનો હાથ-સુંદર૦ ૬૩
 વિશ્વાસઘાત કીધો મુજને રે, હું દુર્ગળને આધાર;
 લોક કહેશે મુને બાંઝ્યો રે, મારાં ફરી દેવાયાં દાર-સુંદર૦ ૬૪
 એક અવગુણે સર્વ ગુણ ગયા રે, બાંધ્યો ઝીખળ સાથ;
 તે દુઃખ તારે મન વચ્ચું રે, દુહાચો દીનાનાથ-સુંદર૦ ૬૫
 વસુદેવે મુને હુંટિયો રે, નથી પૂછનારું કોઈ;
 હું નિર્ધનને ધન દીકરો રે, સગપણ નાખ્યું ધોઈ-સુંદર૦ ૬૬
 કોણ વલોવવા લાગશે રે, થાકશે યશોદા નાર;
 પ્રેમાનંદ પ્રભુ પરમેશ્વર રે, આવી જાઓ એકવાર-સુંદર૦ ૬૭

પદ ૧૦ મું : રાગ મારો

ચાલ શામળિયા ઘર જઈયે રે, એવા કઠિણ નહોત ન થઈયે !
 કેમ ગૌધન વનમાં ચરશે રે, ગાયો તું વિના હીંસી મરશે રે
 કોણ સીકું લાકડીએ ધરશે રે, કોણ ગોરસ ચોરી કરશે રે
 તારી માતાનું ચિત્ત ચળશે રે, વાંસળીએ જાળાં વળશે રે.

આલ૦ ૬

તારે રમકડે કોણ રમશે રે, તારી ત્રાંસળીએ કોણ જમશે ?
 મોર મુકુટ ક્યાં મૂકશે રે, કોણ કચોળે દૂધ પીશે રે.

આલ૦ ૭

કોણ સેલો વાળી ગૌ દોશે રે, કોણ કેડ ખાંધી વલોવશે
કોણ રૂઢી શિખામણ દેશે રે, હવે પિતા મૂને કોણ કહેશે
ચાલ૦

મુને છે છેલ્લો આશ્રમ રે, હવે હું દહાડા નાખીશ કેમ
હવે વૈકુંઠ ગોકુળ ગામ રે, હવે નેસડો ફરી ઘડું નામ
ચાલ૦

જ્યોદ્ધા કેમ બહાર નીસરશે રે, વંજા કહી લોક પાછાં ફરશે
અમને માણસમાંથી ટાળ્યાં રે, દીકરો ઘર્ષ કાળજ બાળ્યાં
ચાલ૦ ।

અમો બૂલ્યાં આશા આણી રે, પારકી ચાપણ નવ જાણી
વાયસ ઘર્ષ વાતસલ્ય કીધું રે, ફરી કોયેલે બચણું લીધું રે.
ચાલ૦ ।

વિપ્ર પ્રભુ પરમેશ્વર રે, મારું ફરી વસાવે ઘર રે. ચાલ૦

પદ ૧૧ મું : રાગ મેવાડો

ગોકુળ જાઓ રે, નંદણ ગોકુળ જાઓ-ગો૦ ૧

ફરી ગોકુળ જાઓ નંદણ રે, મૂકો મનની આશ;

નાસરડે અમો આવીયા રે, કીધો તમ ઘેર વાસ-ગો૦ ૫

ધીરજ ધરીએ રે, રાયણ ધીરજ ધરીએ,

ધીરજ ધરીએ નંદણ રે, એ જૂઠો છું સંસાર;

પરમેશ્વર વિના કેા નથી રે, ફેકડીઓ પરિવાર-ગો૦ ૫

એક દાઝે રે, અમને ઘણું એક દાઝે રે,

દાઝે છે મુજને રે, પણ દોહલો લોકાચાર;

માત પિતાને પરહુરું રે, અમો દેવકીના કુમાર-ગો૦ ૫

બેહુ દુઃખ પડિયાં બાપજી રે, હું કોને આપું છેહ;
 મન પ્રાણ રહેશે ગોકુળે રે, મારો મથુરા રહેશે દેહ-ગો૦૭૮-
 સુખ શ્રીગોકુળનું રે, જે સુખ શ્રીગોકુળનું,
 ગોકુળ મોહું સુખ ભોગબધું રે, ન મળે વૈકુઠ માંય;
 દક્ષ ચોરાસી દેહ ધરું રે, તોએ ન મળે જશોદા માય-ગો૦૮૦
 સ્કંધે ધરું કાવડ રે, ભિંચલી સ્કંધે ધરું કાવડ,
 ભિંચલી સ્કંધે કાવડ રે, કરાવું તીર્થ સઠળ;
 તોએ એક ઘડી જશોમતીને રે, નવ ચાઉં ચોર્ષીકળ-ગો૦૮૧
 અમો છોં તમારા રે, નંદજી છોં તમારા,
 અમો દાસ તમારા શયજી રે, ફરી ચરણે નામ્નું શીખ;
 વિદાય આજથી આપણે રે, કહી ચાલ્યા શ્રીજીગદીશ-ગો૦૮૨
 ધરણે ઢળીયા રે, નંદજી રે, ધરણે ઢળીયા,
 ધરણે ઢળીયા નંદજી રે, ઘર્ષ પડ્યા અચેત,
 શ્રીકૃષ્ણે માયા વિસ્તરી રે, ઉતર્નું પિતાનું હેત-ગો૦ ૮૩
 કુંવર કોનો રે, કૃષ્ણ એ કુંવર કોનો,
 કુંવર મારો છે નહીં રે, હું ફેકટ ચાઉં વાત;
 એ પુત્ર સત્ય વસુદેવનો રે, મુને ગર્ગે કહી છે વાત.

નંદજી ચાલ્યા રે. ૮૪

નંદજી ચાલ્યા રે, નંદજી રોતા ચાલ્યા,
 નંદ ગયા શ્રીગોકુળ રે, ત્યાં વરત્યો જે ઉત્પાત;
 તે કહી ન શક્યા શુકદેવજી રે, કો વૈષ્ણવ જાણે વાત-

નંદજી. ૮૫

તાંત વળાવી રે, ગોપનો સાથ વળાવી,
 વળ્યા વિહંગ માયાતીત રે, તાતને કરુણાકર;
 સંતોખ્યાં વસુદેવ દેવકી રે, વિપ્ર પ્રભુ પરમેશ્વર-નંદજી. ૮૬

પદ ૧૨ સુ : રાગ સારંગ

નંદ ગોપને કરી વિદાય, તાત કને આબ્યા જડુરાય;
 મામી જોહુની પ્રશંસા કરી, વિનયયુક્ત જોલ્યા શ્રીહરિ. ૮૭
 અમે તમારો હણ્યો ભરથાર, ઘણું સાલે તમારા ગયા શણુગાર;
 દૈવ પ્રત્યે કાંઈ ચાલે નહીં, મારી મામી જે વિધવા થઈ. ૮૮
 મારા છ બાંધવ મામે મારિયા, તે દુઃખે મામા મેં સંધારિયા;
 પશ્ચાત્તાપ થયો પામું છૌં દુઃખ, હવે ક્યાં દેખવું મામાનું
 મુખ. ૮૯

ન ટળે ભાવી પહારથ વાત, કુટુંબકલેશ થયો ઉત્પાત;
 તમે મનમાં દુઃખ પરહરો, આ તમારું ઘર તમે વાપરો. ૯૦
 અમને પોખ વર્ગ જાણ્યો, નિજ સંતાનનું હેત આણ્યો;
 સભામાં આબ્યા એવું કહી, મથુરાં નગરી પાવન થઈ. ૯૧
 ધર્મ પડો વાળે પુરમાંય, ઉગ્રમેનની આણુ દેવાય;
 નાઠા લોક ઠંસનો ભય ધરી, તે જાલવ સહુ કો આબ્યા કરી. ૯૨
 અધર્મ ઉઘાપી ચાપ્યો ધર્મ, ચારે વર્ણ પાળે કુળધર્મ;
 વસુદેવ વસ્યા પોતાને ઘેર, રાજધાન માંડ્યું બહુ પેર. ૯૩
 ગર્ગાચાર્યને કહે વસુદેવ, જાતકર્મ કીધું વાસુદેવ;
 જાણ્યું પુત્ર પ્રસન્ન છે આજ, વૃદ્ધ શ્રાદ્ધ કીધું મહારાજ. ૯૪
 ગણપતિ ગોત્રજ પૂજા કરી, નાન્દીકર્મ કીધું હેત ધરી;
 કંઠળીસ્તંભ તોરણ હાથા, ગાયે સોહામણી ગીત ગાથા. ૯૫
 સંકટપ કીધો કારાગૃહ માય, જે અયુત દ્વિજને આપી ગાય;
 પૂજ્યા પ્રાદણ ગર્ગાચાર્ય, શાંતિક પુષ્ટિ કીધું કાર્ય. ૯૬
 કીધી સદુ દત્રીની રીત, રામકૃષ્ણને દીધાં ઉપવીત;
 કુળથી આબ્યા રોહિણી, પહોંતી હોસ બેઠુ માતાતણી ૯૭

કંસનું દ્રવ્ય લીધું નરહરિ, પિતાના ઘરમાં લક્ષ્મી ભરી;
 હુયહસ્તી રથ મહિષી ગાય, પાત્ર ચામર આસન સેન્યાય. ૯૮
 માણેક મુક્તાકળ રત્ન ઝવેર, તે સર્વે મોકલ્યું વસુદેવને ઘેર;
 જે વિભૂતિ કંસે મેળવી ઘણી, વસુદેવ થયા તે વસ્તુના ધણી. ૯૯
 માખી મધુનો સંચય કરે, પણ આહેડી હુંટી સાંચરે;
 વાંઝિયાનું ધન રાગ વાવરે, કીડી સાંચે ને તીતર ચરે. ૧૦૦
 વૃદ્ધની સ્ત્રીને ભોગવે અન્ય, તેમ કંસાસુરનું લૂટ્યું ધન;
 લક્ષ્મી ગઈ ને ગયો સ્વામી, લાણેજે મંગાળ્યાં લીખ માખી. ૧૦૧
 યછે માત પિતાને લાખ્યા પાય, રામ કૃષ્ણે માગી વિદાય;
 વસુદેવ પ્રત્યે બોલ્યા શ્રીકૃરિ, જરાસંધ સરખા માથે અરિ. ૧૦૨
 મેં કંસાસુરનો ફેડ્યો ઠામ, જરાસંધ સાથે ઘાશે સંધામ;
 ન્ને આજ્ઞા હોયે તમતણી, ધનુર્વિદ્યા અમો આવું લણી. ૧૦૩
 પિતા કહે કાં નહીં પુરુષ પુરાણ, શ્રીરામ કૃષ્ણે કીધું પ્રયાણ;
 સપ્ત પુરીમાં તીર્થ મુખી, આવંતી નગરીમાં એક રુખી. ૧૦૪
 વિદ્યાનિધિ સાંદીપનિ નામ, તેને ઘેર આવ્યા કેશવરામ;
 ત્યાં દીઠો એક મનોહર મઠ, જ્યાં વિદ્યાર્થીની બેઠી ઠઠ. ૧૦૫
 કેા સણે પ્રદક્ષ વિદ્યા નિર્ભળ, ધર્મ શાસ્ત્ર સણે કેા પાતંજળ;
 કેા મીમાંસાશાસ્ત્ર ન્યાય વ્યાકર્ણ, કેા વેદાંતે વિખાણે અશર્ણ-
 શર્ણ. ૧૦૬
 કેા યોગ વિદ્યા સણે નોળી કર્મ, કેા ખટ્યકના શીખે સર્મ;
 કેા અસ્ત્ર શસ્ત્ર મદ્વ વિદ્યા સણે, છે સ્ત્રીડ ઘણેરી ગુરુને
 આંગણે. ૧૦૭
 જ્યોતિષ વૈદક પરીક્ષા મણિતણી, જળસ્તંભ વિદ્યા અતિઘણી;
 મંત્ર જંત્ર વરીકરણ અપાર, શુક કહે શું વર્ણવું વિસ્તાર. ૧૦૮

કેા ભણે આંક માયિક કળા ભણે, સકળ વિદ્યા ગુરુજીમાં મળે;
 છે અધ્યયન શબ્દનો મોટો વોપ, ફરતો સંભળાયે બે કોશ. ૧૦૯
 રામ કૃષ્ણ આબ્યા નિશાળમાંય, જેમ તારામાં સ્વિ ચંદ્રમાં;^૫
 વિરમે વિદ્યાર્થી ભેઈ રહ્યા, સાંદીપનિ ઋષિ બેઠા થયા. ૧૧૦
 પ્રભુની સાન્ના ગયા ઋષિરાય, શ્રીકૃષ્ણ નમ્યા ગુરુજીને પાય;
 આસન આપી પૂજા કરી, ગુરુજીએ વાણી ઓચરી. ૧૧૧
 મને કૃતારથ કીધો આજ, કહો કયાંથી આવ્યા મહારાજ;
 કોણુ નામ ગામ કુળ ન્યાત, શું કારણ છે મુજ સંધાય. ૧૧૨
 એક છે ગામડું જમુનાં તીર, જ્યાં રંકલોઝ વસે આહીર;
 તેની પાસે અમારો વાસ, છૌં સૂત્રી બોલ્યા અવિનાશ. ૧૧૩
 ઋષિ તમારું ભણી નામ, આબ્યા છૌં કંઈ ભણવા કામ;
 આપો વિદ્યા કરણા કરી, ઘણું દુર્બળ છૌં બોલ્યા હરિ. ૧૧૪
 વિનય વાત હૃદયમાં વસી, સાંદીપનિ ઋષિ બોલ્યા હસી;
 છે આત્મા તમે મારા બેય, ભણો બાપ ગમે જે જેહ. ૧૧૫
 છે જગત ગુરુ, થાઓ મારા શિષ્ય, ત્યારે સાન કીધી જુગઢીરા;
 માહોમાંહે સમજ્યા ગુરુ ગોપાળ, શામળિયે શોભાવી
 નિશાળ. ૧૧૬

એક વડો શિષ્ય સુદામો નામ, તેને સોંપીયા કેશવ રામ;
 ભણાવજે તું હેત ખપ કરી, પંહિત થાય શ્રીહજયર હરિ. ૧૧૭
 પછે ઘરમાં રાખ્યા જુગઢાધાર, સાંદીપનિ સેવા કરે અપાર;
 નિજ પત્નીને કહે છે ભરવાર, આ બાળક છે કારણુ અવતાર. ૧૧૮
 શેષરૂપ ખીજે શેષશાયી, આપણે ઘેર આબ્યા બે બાઈ;
 ફરી ફરી નહીં આવે એહ, આપણું પાવન કીધું ગેહ. ૧૧૯

એ પરધર ભિક્ષા માગે નહીં, લોજન કરશે-યથાર્થિ અહીં;
 એવી શિક્ષા અળખાને કહી, ગુરુપત્ની સેવામાં તત્પર થઈ. ૧૨૦
 વાતસલ્ય કરે બેહુ બાંધવતણું, તે નેત્ર પ્રાણે વલ્લભ ઘણું;
 ગુરુ વાક્ય જે શ્રવણે પડે, તે તતક્ષણ હરિને આવડે, ૧૨૧
 ઔદ વિદ્યા ને બોહોતેર કળા, નિગમ શાસ્ત્ર અર્થ નિર્મળા;
 ધનુર્વિદ્યા વિવિધ સંગ્રામ, એક પાઠી પંડિત કેશવ રામ ૧૨૨
 વિદ્યાર્થી સહુ વિસ્મે થાય, નગર લોક દર્શને જાય;
 કણ્ઠુ સીને, કરજે રૂઠી સેવ, આમાંતર ગયા ગુરુ દેવ. ૧૨૩
 ગામ ગયા જાણી ભરધાર, ગોરાણીએ મન કીધો વિચાર;
 સરપણ નથી કટકેઠ ઘરમાંય, તો શીઘ્રે સ્વોર્ધ શી પેરે જાય ૧૨૪
 બેઠા જમે છે કેશવરામ, તો તેહેને સોંપું તે કામ;
 આવી નિશાળે જ્યાં બેઠા હરિ, બેઠ્યાં ગોરાણી મુખ હસતું કરી. ૧૨૫
 કાંઈ કામ કહેતી લાણુ' છું હું, સ્વોર્ધ વિના તમે જમશો શુ';
 આજ આવી અટક્યું છે કામ, ઘરમાં નથી ઈંધણ્યું નામ. ૧૨૬
 તમે ભૂખ્યા મુને કળ કેમ પડે, હું પાકસ્થિતિ કરું શા વડે;
 અમે કાળ નિર્વાહ દોહેલે કીજીએ, ધન વિના સરપણુ શેલીજીએ. ૧૨૭
 અમે અજયકનો પાણું ધર્મ, ઘણું દોહેલે ચાલે જુહસ્થાશ્રમ;
 સરપણુ કારણ માંયું માન, સાંભળી બોલ્યા શ્રીમગવાન. ૧૨૮
 કર જોડી કહે કમળાપતિ, ગુરુપત્નીને કીધી વિનતિ;
 સરપણુ અમે લાવું સરવથી, પણ કુકાડા અમ પાસે નથી. ૧૨૯
 ગોરાણી તવ બોલ્યાં હસી, પ્રભુ કુકાડાની ચિંતા કરી;
 ઘણું ઊંચે માળ ગયાં ગોરાણી, કુકાડા ત્રણ આખ્યા આણી. ૧૩૦
 આપી દોરડી બાંધવા કામ, ઊઠ્યા કૃષ્ણ મુદંગો રામ;
 ભારે સ્કંધ કુકાડા ધર્યા, સરપણુ કાજે શામળિયો સાંચ્યા. ૧૩૧

શ્રીકૃષ્ણ હીંકે પાળે પાગ, છે અવંતીનું મોટું લાભ્ય;
 પ્રભા પુરની વિસ્ત્રે થાય, રાજકુવર જે વનમાં જાય. ૧૩૨
 દૂર વનમાં માધવ ગયા, હીંકતાં બાળક શ્રમિત થયા;
 દીકું કાઠ એક મોટું પડ્યું, પ્રભુ કહે ચીરવા સરખું જડ્યું. ૧૩૩
 સુદામો હજધર ને હરિરાય, કુહાડા લીધા કરમાંય;
 બાંધ્યા પલવટ રાત્રે રથુછોડ, કુહાડે મારી ફાડ્યું ખોડ ૧૩૪
 અમર ગગને કૌતુક જોય, પ્રભુનો પાર ન પામે કોય;
 નેતિ નેતિ કહે ચારે વેદ, પંડિત કોઈ નવ પામે લેદ. ૧૩૫
 શું બલે પુરાણ શાસ્ત્ર બાપડાં, તે લક્ષ્મીવર ચીરે લાકડાં;
 પછે તાણી બાંધ્યા લારા ત્રણ, એક કૌતુક કીધું અસરણશર્ક. ૧૩૬
 થયું વાદળ વીજળી અંધકાર, મેઘ આવ્યો મુશળધાર;
 આંધી પવનતણી હુસવાટ, મૂળ દેહ ચઢી બહુ ટહાડ. ૧૩૭
 ત્યાં ત્રણે બેઠા ટોળે મળી, બીકે સુદામો અબકે વીજળી;
 રાય એ કથા રહી એટલે, ગુરુજી ઘેર આઠ્યા તેટલે. ૧૩૮
 થયા વિસ્ત્રે બાળક દીકા નહીં, ગુરુપત્ની તર આંખી ઘઈ,
 હવે સ્વામી સુજને શાપે ખરા, શું કરું કેમ ન આઠ્યા છોકરા. ૧૩૯
 અબળા આકુળ બ્યાકુળ થાય, રખે ક્રોધ કરે ત્રિરાય;
 માનુભાવ ઘણું દુખિયા થયા, કહીં ન હીમે બાળક ક્યાં ગયા. ૧૪૦
 ને વિશ્વપિના પ્રભુ પ્રાણપતિ, તે શ્યામ ચૂરત ક્યાં દેખાતી નહીં;
 તન મૂરે સુખ સૂકું થાય, બોલી અબળા લાગી પાય. ૧૪૧
 ને ક્ષમા કરો તો કહું વારતા, રખે શાપ ઘઈ સુજને મારત;
 સુદામો કેશવ ને શ્રીરામ, મેં મોકલ્યા સરખણ લેવા કામ. ૧૪૨
 વચન વનિતાનાં સાંભળી, સાંદીપનિને મૂર્છા વળી;
 અરે મૂખ દુષ્ટા સાપિણી, તેં કોણ કર્મ કીતું પાપિણી ૧૪૩

૩ જ્યેષ્ઠ માસનો તાવઠ શ્રેષ્ઠ, સકુમાર મોક્ષ્યા લેવા કાષ્ઠ;
 રામાં આન્વે વરસાત, મહા લોભીણિયે કીધો ઉત્પાત. ૧૪૪
 તાહે ત્રાહે કરે શોકે ભયાં, રોધવા સાંદીપનિ નીસયાં;
 નદી નાળે આન્વ્યાં જળપૂર, સમકૃષ્ણને સાહ કરે શુર. ૧૪૫
 ૥મો સાહ કીધો ગોપાળ, શુરેશ્વરે દીઠા ત્રણે બાળ;
 ૬થે વિશેષ શામળિયાશ કાંખ્યા, સાંદીપનિએ છુદ્યાસું આંખ્યા. ૧૪
 વેકલશ તુને વેળા પડી, વેરી વરસાતે કીધી ઝડી;
 ગપિણીએ દુઃખ દીધું ઘણું, એ કારજ નોહે તમતણું. ૧૪૭
 ૭રુ પ્રત્યે કહે કમળાપતિ, અપરાધ ગોરાણીનો નથી;
 ૮મો ઉન્મત્ત અભિલાષે ભયાં, સરપણ લેવા ત્રણે નીસયાં. ૧૪૮
 ૭રુ પ્રત્યે બોલ્યા પરબ્રહ્મ, અમે આચરું વિદ્યાર્થીનો ધર્મ;
 મેલું કહી વ્યાધ્યા બુમદીશ, સરપણ બારા ત્રણેને શીખ. ૧૪૯
 ૯મને શુરુ સંતુષ્ઠ કીધા, ભાગ કાઠ તણા મસ્તક દીધા;
 ૭રુ કહે નથી સરપણનું કાજ, હું ઓળખું છૌં તમને મહારાજ. ૧૫૦
 તાહે ત્રાહે સાંદીપનિ ભણે, ધિક્કાર મુને અંતરમાં ગણે;
 ઘોડોતાં મંદિર નાખ્યાં સરપણ, જઈ ગોરાણીને લાખ્યા ચરણ. ૧૫૧
 ૧૨ાં વચ્ચ આખ્યાં ઋષિજન, તપાલ્યા પ્રગટી હુંતાશન;
 ૧૩માલ્યા પંચામૃત હેત ધરી, અમુટ કાષ્ઠ જે લાખ્યા હરિ. ૧૫૨
 ૧૪ નથ લોક સહુ કે લેઈ જાય, એક કાઠ ઓણું નવ થાય;
 એ કયા સરપણતણું વૃત્તાંત, રજે શ્રોતાને મન પડતી જ્ઞાંત. ૧૫૩
 ૧૫ ઈ એક પુસ્તકે છે નહીં એક, ભાઈ તે માટે ઉપજે સંદેહ;
 ૧૬ ઈ એક પુસ્તકે છે એ સર્વથા, તે માટે પદ્મજ કીધી કથા. ૧૫૪
 ૧૭ી એક ઠોતુંક કીધું વિશ્વાધાર, ગોરાણી ગૌ દોહે છે એકવાર;
 ૧૮મિ સ્તન બેઠાં કર ધરી, પણ દોહોણી કોઠીમાં વીસરી. ૧૫૫

ગુરુપત્નીએ વિચાર્યું મન માંય, હું જિહ્વં તો સુરભિ મીઠાય;
 સમસ્યા શ્રીકૃષ્ણને કરી, ઘરમાંથી દોહોણી લાવેા શ્રીહરિ. ૧૫૬
 તવ લીલા કીધી લક્ષ્મીનાથ, વધાર્યો આંગણે ભેંસાં હાથ;
 તતક્ષણ દોહોણી આપી આંણી, તે ભેઈવિરમે થઈ ગોરાણી. ૧૫૭
 કેા પૂર્ણ પ્રદા દીસે છે એહ, ભક્ત કારણે લીધા માનવ દેહ;
 જવ ભોજન કરવા આઠ્યા પતિ, તવ અંબળાએ કીધી વિનતિ. ૧૫૮
 સાંદીપનિને કહે છે સતી, એ વિષ્ણુરૂપ છે વિદ્યારથી;
 અભિલાષ થયેા એક યુને, હું ગુરુદક્ષિણામાં માગુ એ કને. ૧૫૯
 જેવી કાઠ આણ્યાની કથા, પ્રસંગ દોહોણીનેા તેવેા સર્વાધા;
 કેા અંધ વિષે કહ્યું છે એહ, રખે શ્રેતામન આણેા સંદેહ ૧૬૦
 બે માસ ઉપર દિન ચાર, ચૌદ વિદ્યા શીખ્યા વિશ્વાધાર;
 થઈ સુદામાસું મૈત્રી ઘણી, જે વિદ્યા એક નિશાળે ભણી ૧૬૧
 તે એક ઘાળે ભોજન કરે, શયન કરે એકે સાથ રે;
 બેલડીએ વળગી હીંડે બેય, શ્રીકૃષ્ણ સુદમાને વાઘ્યે રનેહ. ૧૬૨
 કરે વાત તાળી દેઈ હસી, તે ગુપ્ત વાત ન રાખે કરી;
 નામકૃષ્ણ જ્યારે ભણી ઉતર્યા, જઈ ગુરુ પ્રત્યે વાણી ઓચર્યા. ૧૬૩
 અમને વિદાય પ્રભુ કીજીએ, કાંઈ ગુરુ દક્ષિણા માગી લીજીએ;
 અમો આપું એવું મિથ્યા બકું, એવું માગજે કે હું આપી શકું. ૧૬૪
 હાસ્ય કરી બોલ્યા ઋષિરાજ, છો દુર્ગંજ હું બાહ્ય મહારાજ;
 તું વિશ્વંભર તું વિશ્વાધાર, તું આદિ મધ્ય તું અપરંપાર. ૧૬૫
 ધર્યો દેહ ધર્મકારણે, ભણવા આઠ્યેા મારે ખારણે;
 ન પામે પાર નારદ સરખા જતિ, તુને જ્યોત્તળખે ઉમિયાપતિ. ૧૬૬
 ન પામે પ્રદા ધરતે ધ્યાને, કરે દુર્વાસા ધૂમ્રપાન;
 કેા કાશી જઈ કરવત લિયે, પણ તું કોને દર્શન નવ દિયે. ૧૬૭

હું અપરાધી પામર પ્રાણી, સુંને ઘોટો કીધો. પુરુષ પુરાણી;
 સકળ પદારથ પામ્યો હું, દર્શનથી અદકું મારું શુ. ૧૬૮
 હું મારું સમસ્થ શ્રીહરિ, જનુની જઠર ન દેખું ફરી;
 દીનવાણી મન લક્ષ્મ આણી, ગુરુદક્ષિણા માગે ગોરાણી. ૧૬૯
 કાઠ અણુ'બ્યાં મેં ત્રિકમા, તે અપરાધ કરે હરિ ક્રમા;
 સરથારને મુક્તિ આપજે હરિ, માંહે મળતી હું સવસાગર તરી. ૧૭૦
 એક વાનું હું મારું ગોપાળ, ક્ષિપ્રામાંહે એક પૂજ્યો બાળ;
 પાંચ વરસનો પરમનિધાન, મુને તે આણી આપે ભગવાન. ૧૭૧
 શામ કૃષ્ણ બે તત્પર યયા, ક્ષિપ્રાતીરે ગોવિંદ ગયા;
 સ્ત્રી રૂપે બહાર નીસરી નદી, શ્રીકૃષ્ણે કોધે વાણી વરી. ૧૭૨
 શુર પુત્ર લાવ કહે શ્યામ શરીર, નહીંતર તારુ શોધું છૌં નીર;
 પયોધરી કહે લાગી પાય, તે પુત્ર ગયો છે સાગર માંય. ૧૭૩
 પ્રભુને આપ્યું અર્ણવનુ એંધાણ, પછે ત્યાં પધાર્યા પુરુષપુરાણ;
 દીધી ગર્જના ગોકુળનાથ, સમુદ્ર નીસર્યો નેડી હાથ. ૧૭૪
 કોધ કરી ઝાલ્યા શ્રીગોપાળ લાવ રતનાકર શુરનો બાળ;
 એક પંથજન નામે અસુર, તે પ્રધને દુઃખ દે છે ફૂર. ૧૭૫
 તેને પૂછે જુગજીવન, આસ્યો હોય જો શુરનો તંન;
 અન્યાય મારા જળમાં કરે, તે કોનો ઠાઠ્યો નવ નીસરે. ૧૭૬
 શ્રીકૃષ્ણ કહે એ મોહું કામ, નથી આયુષ શે કીજે સંગ્રામ;
 સમુદ્રે સમય રાખ્યો તદા, કૌમોદકી નામે આપી ગદા. ૧૭૮
 તટમાં મૂક્યા હળધર બ્રાત મહાજળમાં પેઠા ગોકુળ નાથ;
 પાતાળ સહ જોઈયાં બપ કરી, મળ્યો દેવ દેવનો અરિ. ૧૭૯
 દાનવ ધાર્યો ગાજી મુખે, ગદાયુદ્ધ થયું જળ વિખે;
 તે કંઠ ગ્રહી મરડી પાડ્યો, તેનું ઉઠર વિદારી શંખ કહાડ્યો. ૧૮૦

પાંચજન્ય તે શંખનું નામ, તે કર્માં લીધો છે સુંદરશ્યામ;
 કરી નાદ ને તત્પર થયા, ધર્મસાજને મંદિર ગયા. ૧૮૧
 જઈ સંયમનીની પોળે રહ્યા, ભયભીત જમકિંકર થયા;
 સેવક ઠહે સાંભળ ભૂપાળ, પુરપોળે આવ્યો માનવ બાળ. ૧૮૨
 શામળો સુંદર સ્વપ રસાળ, તેને શખ્દે ભય પામે છે કાળ;
 મોટું આશ્ચર્ય અહીં આવ્યાની ગતિ, જોવું સાંભળી બોલ્યા જમપતિ.
 ભાગ્યો તેડી લાવો મુજ પાસ, ન જોળખ્યા ધર્મે અવિનાશ;
 સેવક પ્રભુને શ્રેષ્ઠેવા પળ્યા, દેવલોક સહુ જોવા મળ્યા. ૧૮૪
 શંખનાદ ઈધો ભગવાન, તે શખ્દે ભય પામ્યો બળવાન;
 ચૌદલોક તે શખ્દે ગડગડયા, જમકિંકર નાઠા અડવડયા. ૧૮૫
 અઠાવીસ કુંડ છે નરકતણા, પડ્યા છે પ્રાણી તેમાં ઘણા;
 વિશ્વાસઘાતી બ્રહ્મઘાતકી, પતિવ્રતાપીડણ પાતકી. ૧૮૬
 કેા ગૌ કન્યા વિક્રય કરતા, શિવપૂજા બ્રહ્મત્વ હરતા;
 ગામ વન દાહક પાપિષ્ઠ, અભક્ષી મદ્યપાની મહાદુષ્ટ. ૧૮૭
 પરવૃત્તિછેદક નિંદાપાઠી, રજસ્વળાલોગી સંગત માઠી;
 બ્રાહ્મણમાનખંડન કરનાર, પારકી થાપણના હરનાર. ૧૮૮
 મિથ્યા વાદ પિશુનતા ઘણી, નિંદા કરે તીર્થ દેવ તણી;
 એવાં આચર્યા પાતક ઘોર, તે પ્રાણી હરિસેવાના ચોર. ૧૮૯
 કુલીપાક પચ્યા તે પ્રાણ, ન આવે નીસરવા નિર્વાણ;
 અસિપત્ર લવણકુંડ વિષે રૌરવ નરક પડ્યા અધોમુખે. ૧૯૦
 જમકિંકર બાંધીને ત્રાડે, કોનાં લોચન વાયસ કહાડે;
 કોનાં શરીર શ્વાન જ ફાડે, લોહને સ્થંભ ઉબ્જ કરી ભેટાડે. ૧૯૧
 અઠાવીસ કુંડે પાપી પડ્યા, કોટયાનકોટ બાંધ્યા જીવડા;
 શંખ વજાળ્યો શ્રીભગવાન, તે શખ્દ પડ્યો પ્રાણીને કાન. ૧૯૨

છેદાયાં પાતક શબ્દે કરી, તે જીવડે જાણ્યું આળ્યા હરિ;
 સહુ નરક થકી બહાર નીસવાં, સર્વે દેહ ચતુર્થુજ ધર્મા. ૧૯૩
 જમને મસ્તક મૂકી પાય, તે સકળ જીવ વૈકુંઠે ભય;
 સહુ પ્રાણી વિમાને બેસી ગયા, નરકકુંડ સહુ ઠાઠા થયા. ૧૯૪
 આસન મૂકી ધાયો રાય, ધર્મરાય, પડ્યો હરિને પાય;
 સકળ જીવ કીધા ઉદ્ધાર, હવે જોળખ્યા જીગદાધાર. ૧૯૫
 મલામાં પધરાળ્યા હરિ, રતવન કરીને પૂજા કરી;
 કાંઈ સ્વામી છે હું સરખું કામ વળતું જોડ્યા મુંદરશ્યામ. ૧૯૬
 શાંદીપતિ ત્રિપિનો એક બાળ, તેને લઈ આળ્યો છે કાળ;
 રાય તે બાળકને લાવો કરી, જમે આણી આખ્યા શીઘ્રે કરી ૧૯૭
 કીધી ધર્મરાજે વિનાંતિ, એણે મશે પધાર્યા ગોકુળધર્મિ;
 કાંઈ હું સરખું કાજ ભગવાન, કુને જાણુજો જાવ સમાન ૧૯૮
 શ્રીકૃષ્ણ કહે આજા મુજવણી, ન મર્યો મારા ભક્ત જ ભણી;
 બાળકને લેઈ ચાલ્યા અવિનશ, રામકૃષ્ણ પધાર્યા ગુરુની પાસ ૧૯૯
 આપી બાળક લાળ્યા પાય, ગુરુજી પાસે માગી ત્રિદાય;
 નગરદેક દુખી થયાં ઘણું, પામી હુતી અવંતી વૈકુંઠપણ. ૨૦૦
 હૃદેમાં રૂપ ગુરુ ધરી રહ્યા, સુદામો ઘણું વળાવા ગયા;
 નગરલોક પાછા વળિયા, રૂપાં આંસુ ભરતા નિશાળિયા. ૨૦૧
 સુદામાને કહે અત્રિનાશ, મિત્ર અમારો લેજો તપાસ;
 જેમ તેમ કરી મળજો એકવાર, એમ કહી ચાલ્યા જીગદાધાર. ૨૦૨
 પોતાને ગામ સુદામો ગયા, તે બકતસજ્જ અજગી થયા;
 તેનું દરિદ્ર છેદશે જાદવરાય, કથા કહેવાશે એંશીમે અધ્યાય. ૨૦૩
 રામકૃષ્ણ પધાર્યા મથુરામાંય, વિગ્રસેન આદે સહુ સામા ભય;
 પ્રભુ માતપિતાને નમિયા પાય, જેજેકાર થયો મથુરામાંય. ૨૦૪

માતામહા કરે રાજધાન, છે અગ્રતી શ્રીમગવાન;
 સકળ શાસ્ત્ર નિગમનું તત્ત્વ, સર્વશિરોમણિ શ્રીભાગવત, ૨૦૫
 તે મધ્યે ઉત્તમ દશમસ્કંધ, કરું હું પ્રાકૃત પદબંધ;
 કથા પ્રસંગ એકું નવ પદે, ચાલ્યો જાઉં સીધે શેરડે. ૨૦૬
 આ પાસા બ્યાસ વાંચે સંસ્કૃત, આ પાસા મારું પ્રાકૃત;
 આ પાસા અધ્યાય શ્લોક સંબંધ, આ પાસા કૃત્વાં ચોપાઈ બંધ રા
 બાંધું અન્ય જોડ સમાન, કહેશે લોક કીધું અભિમાન;
 નથી કીધો વાદવિલાસ, કાંઈ શ્રોતાને આરે વિશ્વાસ. ૨૦૮
 બ્યાસ વાણી જાણી ચલા, તેવી પ્રાકૃતે જોડી કથા;
 શ્રીરામ ચરણકમળ મકરંદ, તે લેવા ઇચ્છે પ્રેમાનંદ ૨૦૯
 મૂળ અર્થ છે પ્રાકૃત નામ, શ્રોતાને વચ્ચલ શુભધામ;
 મૂકો હરિમન ધરનાં કામ, ભાજે જેમ તેમ સીતારામ. ૨૧૦

વલણ

રામનામ નિર્મળ ઘણું, લેતાં હુકૃત જાય રે;
 ભટ પ્રેમાનંદ કહે કથા, થયો પિસ્તાળીસમે અધ્યાય રે. ૨૨૧

અધ્યાય ૪૬ મો

કંકણું ૧૨૪ મું—રાગ બગવેરાડી

શ્રીરામકૃષ્ણ આબ્યા મયુરામાં, વર્યો જયજયકાર;
 ચાલવ લોક ઘણું મુખ પામ્યા, મુખ પામી વણું ચાર. ૧
 માતપિતાને પાચે લાગી, પૂછ્યા કહ્યા રામાચાર;
 વિદ્યાથી નો વેધ તણેને, થયા રાજકુમાર. ૨
 આસન સોજન વાહન પટકુળ, આયુધ શુભ શણકાર;
 રે પ્રતિપાદન નગર પ્રજાનું, ઠાળ્યા ચોર ચખાર. ૩

- રાજધાની માંડી મથુરામાં, સમ કૃષ્ણ બેઠું બ્રાત;
અધ્યયન કરી આબ્યા શામળીયા, ગઈ ગોકુળમાં વાત. ૪
- મનમોહનને મળવા કારણ, બાકુળ થઈ સર્વ ગોપી;
મથુરામાં કેમે કરી જઈએ, આસા પ્રભુની લોપી. ૫
- અહિયારી મધુપુરને મારગ, ઉભી પંથ નિહાળે;
કુખ્ત સોકયનું સુખ મંભારી, નયણે આંસુ ઠાળે. ૬
- જમુના સાગરપે થઈ મોટી, તો ઉદ્ધવન કેમ થાયે;
મરજતા લક્ષણ પર્વત મધ્યે, તો ગોપવધૂ કેમ જાયે. ૭
- મહા દુઃખ લણી વ્રજ વનિતાનું, વિચાર્યું કમળાકાંત;
સેવક પોતાનો મનનો માન્યો, ઉદ્ધવ તોડાવ્યો એકાંત ૮
- દીઠાં સજળ લોચન શામળીયાનાં, ઉદ્ધવજી એમ પૂછે;
સહાનંદ સ્મિત્સહાનંદ ગોવિંદ, કયાળ તુંને દુઃખ શું છે ?
- જેના સ્મરમાત્રથી મહાપદ ન્હાસે, હે કર્માતીત પરબ્રહ્મ;
શું નિકટ વર્તી દાસને, દેખાડો દેહ ધર્માનો ધર્મ. ૧૦
- મનનું કારણ કહો કજેસામય, શું દુઃખ હૃદયમાં નિમાર્યું;
ઉદ્ધવજીએ એવું કહી લોહાં, નાયનેત્રનાં આંસુ. ૧૧

રાગ એવાડો

પ્રભુજી બોલ્યા હો નયણે જળભરી;

કહું મારાં અંતરગતનું દુઃખ હો વીરાજી-૧૨

કંઈ ન કરી દેખું હો, આણી આણી આંખડિયે;

સંકડી યશોદાનુ મૂળ હો વીરાજી.-૧૩

મુને મથુરાનું રાજ ગમતું નથી;

વહાલો મુને ગોવાળિયાનો વાસ હો વીરાજી.-૧૪

દેવકીનું ખટરમ અત્ર શાવે નહીં;

વહાલી મુને વ્રજનારીની છાસ હો વીરાજી.-૧૫

ગજરથઅશ્વ હો, મુને અળખામણા;

ગમે મુને ગોવાળિયાની ગાય હો વીરાળ-૧૬

મુને કૃતધ્ની લોક કેહેતા હશે;

ભાઈ મેં હાંકી કાઢ્યા નંદરાય હો વીરાળ.-૧૭

વૃંદાવન ગોવર્ધન ગાવડી;

વાંસળી મોરલી યમુના વાર હો વીરાળ.-૧૮

અહર્નિશ મુને સહુ સાંભરે;

પલક ન વીસરે મજની નાર હો વીરાળ.-૧૯

બ્રાત માત પિતાની ચોરી કીછએ;

પણ મિત્રને કહીએ મનની વાત હો વીરાળ.-૨૦

ગોપીને શુભ સંદેશડા;

ઉદ્ભવ સાથે કહાવે ગોકુળનાથ હો વીરાળ.-૨૧

કહેવું ૧૨૫ સુ : રાગ આમેરી

શુભ વાત ઉદ્ભવસું રે માંડી, પ્રભુ જોડ્યા લજ્જા છાંડી;

ઉદ્ભવજી તમે છો મારા બ્રાત, કર્હું ગોપિકા સંબંધની વાત. ૧

ઢાળ

કર્હું વાત મજસુંદરી તણી, મન મૂકી તુજ આગળે;

સમાધાન થાય ગોપિકાનું, જો લખું સંદેશો કાગળે. ૨

જો અદ્યયુદ્ધિનાં યોધાં માણસ, તેહેને શુભ વાત નવ કહીએ;

તે ગિત્ર રાત્રુ થઈ નીવડે, હજવાં મળે હજવાં થઈએ. ૩

ભારે પુરુષ ભક્તરાજ છો, તો વદી કર્હું લજ્જા તણ;

લક્ષ્મીવત મજસુંદરી, મેં કામકીડએ ભણ.

તે વિલેગિણી વિલપે ઘણું, વિશ્વાસ દેઈ મેં વાહી;

∴ જે જે ઉપહાસ થાયો, તમે જાઓ ત્યાં ભાઈ. ૫

- જઈ કામપ્રીત મૂકાવજો, નવ ઈચ્છે વિધયાશોગ;
અધ્યાત્મ ઉપદેશ આપજો, ગિખવજો જઈ જોગ. ૬
- નંદ જસોમતીને જ્ઞાન કરોજો, જે પુત્રભાવને પરહરે;
સમાધાન મજવાસી તણું, ભાઈ તમ વિના જઈ કોણુ કરે. ૭
- આપજો રથ જેસવાને આપી, વિદાય ઉદ્ધવજી કર્યા;
હરિદાસ શોભે હરિ સરખા, શણગાર કેશવના ધર્યા. ૮
- વિચાર કરતો વેધજીવ આઠ્યો, સધ્યાયે મજપુર વિખે;
જોઈ શોભા શ્રીગોકુળ તણી, શુક કહે શું કરું જોઈ મુખે. ૯
- મલપતી હીમતી ગાય ચાલે, વાછરે ભાં ભાં શબ્દ કરે;
સાંડ ત્રાડે ચીસ પાડે, તે ગોંદરે હોડતા કરે. ૧૦
- ગીતનું ગાલું વેણું વાલું, આવે ગોવાળા ગૌ ચારી;
ઉદ્ધવ જુએ સુરભિ દુહો, કરે કામ મજની નારી. ૧૧
- ધેનુખુરની રેણુ ઊડે, ગગન મધ્યે ઘટા ઘઈ;
નંદ ઘેર ઉદ્ધવ આઠ્યા, કેા મજવાસીએ દીઠા નહીં. ૧૨
- જશોદાની દાસીએ ઉદ્ધવ, જાણિયા ત્રિભુવન ધણી;
હરખે ભરાઈ દાસી ધાઈ, આપું નંદરાય વધામણી. ૧૩
- ઉત્તમ રથ આંગણે છૂટો, ગોકુળ ગામ શોભાઠ્યું;
જશોદાજી જુએ આવી, કેા કૃષ્ણ સરખું આવિયું. ૧૪
- વાત સાંભળી ધાયાં દંપતી, હરિ નામે નાઠાં દૂખડાં;
જેમ વસંત માસે ફરી ફૂલે, દવનાં દાધ્યાં સ્વપડાં. ૧૫
- માત ઊઠી વેણી છૂટી, ઘણું હાંફલી હરખે ભરી;
લાંખા કર ફરી ભેટવા ધાઈ, આવ મળીએ શ્રીહરિ. ૧૬
- નિરાશ ઘઈ ઉદ્ધવને દેખી, એ નોહો મારો રવામ;
ઉદ્ધવ આવી પાય લાગ્યા, કીધો દંડમણામ. ૧૭

હું સેવક છૌ શામળિયાનો, મુને મોકલ્યો યદુનાથે,
 હાથ ઝલી નહણએ, લીધા ઉદ્ધવ હૃદયા સાથે ૧૮
 પુત્રનો મિત્ર તે પ્રાણુવંશ, માતાપિતા હરખ્યા ઘણું,
 આસન આપી આદરે, પૂજન કીધું ઉદ્ધવ તણું ૧૯
 પાય પમાળ્યા પયવટે, ચરણોદક લીધા હપતી,
 પ્રદક્ષણ કરી પાણી ભેળ્યા, નહણ કરે વિનતી ૨૦
 કંકરું ૧૨૬ મું ગગ ગોડી

જાવે પધાર્યા ઉદ્ધવણ તમે, આજ કૃતારથ કીધા અમે,
 માનુભાવની ભેટ અમારે થઈ, આજમુને આગણે મ ગા વહી ૧
 જેમ આગિયાને ઘેર આવે આદિત, જેમ ગોવિંદ આવે
 પાપીને ચિત્ત,
 અમે રકને ઘેર આવ્યા ભક્તમણિ, તમે સભાજી લીધી
 દુર્ભજતણી ૨
 તમે આકાશથી પૃથ્વી પર પડ્યા પુત્ર વિજેગ પારધિકર ચડ્યા,
 ઉદ્ધવને કરાવ્યા પયપાન આરોગ્ય ભક્ત શીઘ્રે ઘૃત પકવાન ૩
 તમે જળરાસ કીધા મુખવાસ, દિવ્ય શર્યા પર ભેમાડ્યા હરિદાસ,
 ઢાળે વાયુ નહણ ઝાલી વીજણે, તે સમ દર્શવારે ભક્ત હરિતણે ૪
 જાણે સર્વસ્વ કોણે લૂટી લીધી, યથોદ્ધણએ એમ વિનતિ કીધી,
 કહો વીરા ઉદ્ધવ ચતુરસુમણ, છે વસુદેવ દેવકીને કરાણ ૫
 રાણે છે માતાપિતાસુ પ્રેમ, છે રામકૃષ્ણ બહુ દુશળ શ્રેમ,
 કહીયે સભારે છે ગોકુળ ગામ, મુને સભારે છે સુદૃશ્યામ ૬
 કહીયે સભારે છે નહણતાત તમ સાથે કીધી કાઈ અમારી વાત,
 જો ભાગ્યવાન માતા દેવકી કીધ, તો હું રાકડીને સભારે શીદ ૭
 પુત્ર વપુ કે થયા દ્વંજના, પ્રાણનાથ થયા મુજમી વેગળા,
 ૧ કરી ઉદ્ધવને પૂછે માય, અહીં આવશે કે કહાવી નાય ૮

ઉદ્ધવ સાંભળ્યું છે કહીં ત્રિભુવનમાંય, પ્રસૂતાને તણ પુત્ર પારકો થાય;
 ઉદ્ધવ પ્રશ્ન કર્યો વિચારી આપ, મેં શાં શાં પૂર્વે કીધાં પાપ. ૯
 મેં મળતાં ભાંજ્યાં હોયે વેવિશાળ, મેં અડઘ્યાં હોયે સાધવીને આળ;
 બાળ વૃક્ષતણી શું ભાંજી કાળ, મેં શું ફેડી હોયે સરોવર પાળ. ૧૦
 મેં પમાડ્યું હોયે વિશ્વાસ દેઈ મૃત, મેં લોપી હોયે પ્રાણભૂની વૃત;
 પર દુઃખ દઈ મેં કીધો ગર્વ, શકે મેં ઉઠાડી હોયે પાણીની પર્વ. ૧૧
 રંક પડોશીને મેં કીધાં સાલ, કે મેં અલકાવી પ્રાણભૂની ઘાલ;
 મેં શું વેઠ્યાં કન્યા પૃથ્વી ગાય, મેં સાધુને માર્યા શખના ઘાય. ૧૨
 મેં શું તીર્થ પોયાં મળમૂત્ર, ઉદ્ધવ કેલુ પાપે ગયો મારો પુત્ર;
 ભાઈ તમે કાઢો તે હું પ્રાયશ્ચિત્ત કરું, પાળે પગે અડસેઠ તીર્થ કરું ૧૩
 કરું અપવાસ તીર્થતપ બહુ પેર, ને શામળીઓ ફરી આવે ઘેર;
 આ ઘરમાં રમતો માહારો બાળ, મુને ખાવા ધાયે ઓરડા પરસાળ ૧૪
 ઉધડ્યુ ફરી દેવાયું બારણું, પુત્રને સૂવાનું સૂતું પારણું;
 જન્મ સમેના હાથ અમથા રહ્યા, ગોવિંદજી ગોકુળ છાંડી ગયાં. ૧૫
 જેણે ભાંજી ગોળી પાપાણ નાખી, તે કટકા હું રહી છો' રાખી;
 નંદજીને હાથે દૂધ પીતો લાડકો, ઉદ્ધવ તે આ રૂપાનો વાડકો. ૧૬
 મોર પોપટ પુતળીયો ગેડી દડી, ઓ પેલી વળકવાની વાંસળી પડી;
 પાધડી ટોપીને આંગણાં ઘણાં, આ જુવો કામળી પીછોડી હરિતણાં. ૧૭
 સૂતો સહવારો જીઠતો મોઢો, મારા પુત્ર વિના સૂનો સોઢો;
 ઉદ્ધવજી કેમ ધીરજ ધરું, એ દુઃખે હું ફાટી નવ મરું. ૧૮
 કાંઈ દેવકીને પૂછશે ધર્મરાય, એણીએ દેખીતો કીધો અન્યાય;
 અમે વિધાતાને એક વિનંતિ કરીએ, હું ને દેવકી સાથે મરીએ ૧૯
 ધર્મરાજ આગળ હું જઈ જઈ, જીણી રાખું હું દેવકીને પાલવ ગ્રહી;
 જગ રાહ ચૂકાવશે ખરી, માહારો પુત્ર અપાવશે પાછો ફરી. ૨૦

હું સેવક છો' શામળિયાનો, મુને મોકલ્યો યદુનાથે;
હાથ ઝાલી નંદલએ, લીધા ઉદ્ધવ હૃદયા સાથે. ૧૮

પુત્રનો મિત્ર તે પ્રાણવદ્વત્ત, માતાપિતા હરખ્યાં ઘણું;
આસન આપી આદરે, પૂજન કીધું ઉદ્ધવ તણું. ૧૯

પાય પખાળ્યા પયવહે, ચરણોદક લીધાં હંપતી;
પ્રદક્ષણ કરી પાણી જોડ્યા, નંદલ કરે વિનંતી. ૨૦

કંકનું ૧૨૬ મું : રાગ ગોડી

સહે પધાર્યા ઉદ્ધવજી તમે, આજ કૃતારથ કીધાં અમે;
માનુભાવની ભેટ અમારે ઘડી, આજમુને આંગણે ગંગા વહી. ૧
જેમ આગિયાને ઘેર આવે આદિત, જેમ ગોવિંદ આવે
પાપીને ચિત્ત;

અમે રંકને ઘેર આવ્યા ભક્તમણિ, તમે સંભાળ લીધી
દુર્જનતણી. ૨

તમે આકાશથી પૃથ્વી પર પડ્યાં, પુત્ર વિભેગ પારધિકર ચલ્યાં;
ઉદ્ધવને કરાવ્યાં પયપાન, આરોગ્યા ભક્ત શીઘ્રે ધૂત પકવાન. ૩

તાંજોળ બરાસ કીધા મુખવાસ, દિવ્ય શર્યા પર બેસાડ્યા હરિદાસ;
ઢાળે વાસુ નંદલ બાલી વીજણે, તે સમ દેખવારે ભક્ત હરિતણે. ૪

જાણે સર્વસ્વ કોણે લૂટી લીધી, યથોદાજીએ એમ વિનતિ કીધી;
કહો વીરા ઉદ્ધવ ચતુરસુભણ, છે વસુદેવ દેવકીને કડવાણ. ૫

રાખે છે માતાપિતાનું પ્રેમ, છે રામકૃષ્ણ બહુ કુશળ ક્ષેમ;
કહીયે સંભારે છે ગોકુળ ગામ, મુને સંભારે છે સુંદરક્યામ. ૬

કહીયે સંભારે છે નંદલતાત. તમ સાથે કીધી કાંઈ અમારી વાત;
જો ભાગ્યવાન માતા દેવકી કીધ, તો હું રાંકડીને સંભારે શીદ. ૭

છે પુત્ર વપુ કે યયા દ્વમળા, પ્રાણનાથ યયા મુજથી વેગળા;
તે ફરી ઉદ્ધવને પૂછે માય, અહીં આવશે કે કહાવી નાય. ૮

ઉદ્ધવ સાંભળ્યું છે કહીં ત્રિભુવનમાંય, પ્રસૂતાને તણ પુત્ર પારકો થાય;
 ઉદ્ધવ પ્રશ્ન કરજે વિચારી આપ, મેં શાં શાં પૂર્વે કીધાં પાપ. ૯
 મેં મળતાં ભાંજ્યાં હોશે વેવિશાળ, મેં ચડાવ્યાં હોશે સાધવીને આળ;
 ખાળ વૃક્ષતણી શું ભાંજી ડાળ, મેં શું ફેડી હોશે સરોવર પાળ. ૧૦
 મેં પમાડ્યું હોશે વિશ્વાસ દેઈ મૃત, મેં લોપી હોશે ગ્રાહણની વૃત્ત;
 પર દુઃખ દઈ મેં કીધો ગર્વ, શકે મેં ઉઠાડી હોશે પાણીની પર્વ. ૧૧
 રંઠ પઠોશીને મેં કીધાં સાલ, કે મેં અલડાવી ગ્રાહણની ધાલ;
 મેં શું વેચ્યાં કન્યા પૃથ્વી ગાય, મેં સાધુને માર્યા શખ્ડના ધાય. ૧૨
 મેં શું તીર્થ ધોયાં મળમૂત્ર, ઉદ્ધવ કોણ પાપે ગયો મારો પુત્ર;
 ભાઈ તમે કોહો તે હું પ્રાર્થાસ્થિત કરું, પાળે પગે અડસેઠ તીર્થ કરું ૧૩
 કરું અપવાસ તીવ્રતપ જહું ઘેર, જો શામળીઓ ફરી આવે ઘેર;
 આ ધરમાં રમતો માહારો ખાળ, મુને ખાવા ધાયે ઓરડા પરસાળ ૧૪
 ઉદ્ધવ્યુ ફરી દેવાયું ખારણું, પુત્રને સૂવાનું સૂનું પારણું;
 જન્મ સમેના હાથ અમથા રહ્યા, ગોવિંદજી ગોકુળ છાંડી ગયાં. ૧૫
 જેણે ભાંજી ગોળી પાપાણ નાખી, તે કટક હું રહી છૌં રાખી;
 નંદજીને હાથે દૂધ પીતો લાડકો, ઉદ્ધવ તે આ રૂપાનો વાડકો. ૧૬
 મોર પોપટ પુતળીયો ગેડી દડી, ઓ પેલી વળડવાની વાંસળી પડી;
 પાથડી ટોપીને આંગલા ઘણાં, આ જુવો કામળી પીછેડી હરિતણાં. ૧૭
 સૂતો સહવારો લીકતો મોઢો, મારા પુત્ર વિના સૂનો મોઢો;
 ઉદ્ધવજી કેમ ધીરજ પડું, જો દુઃખે હું ફાટી નવ મડું. ૧૮
 કાંઈ દેવકીને પૂછશે ધર્મશાય, એણીએ દેખીતો કીધો અન્યાય;
 અમો વિધાતાને એક વિનંતિ કરીએ, હું ને દેવકી સાથે મરીએ ૧૯
 ધર્મરાજ આગળ હું જઈશું જઈ, બિલી ચપ્પું હું દેવકીને પાલવ ગડી;
 જમ રાઠ ચૂકાવશે ખરી, માહારો પુત્ર અપાવશે પાછો ફરી. ૨૦

અવતાર લઈ ગોકુળમાં આવીશ, એનાએ પુત્રને હું લડાવીશ;
 એમ જ્યોત્ષ્ણ રૂએ ટળવળે, ઉદ્ધવને નયણે આંસુ ઢળે. ૨૧
 ઉદ્ધવજીને ઠહે નંદરાય, શ્રીકૃષ્ણે કીધું તે કેણે નવ યાય;
 મેં ઉછેર્યો પુત્ર હું માંહે જમાડ્યો, ભર્યા ગામમાંથી હું હાંકી કાઢ્યો. ૨૨
 સુને કહ્યું આપણું સગપણ ફેક, શ્રીકૃષ્ણે હસાવ્યા દુરિજન લોક;
 એવું દંપતીનું દુઃખ જોઈ સાંભળી, ઉદ્ધવની ઘઈ બ્રહ્મા દેશમાવાળી ૨૩
 વળ્યવ મનમાં ઘણું આવટે, શ્રીકૃષ્ણને આવડું કરકું ન ધટે;
 ઘણું ગોપલોક મનના નિર્મળા, ન આવે વસુદેવ દેવકી સોળમી કળા. ૨૪

વલણુ

કેા કળા ન આવે સોળમી, ધન્ય સ્નેહ વ્રજવાસી તણેા દે;
 પછે ઉદ્ધવજી ઉપદેશ આપે, વિખાણે જ્ઞાન મારગ ઘણેા દે. ૨૫

કંકલું ૧૨૭ સુ : રાગ ધનાશ્રી

બેહુ કર જોડી ઉદ્ધવ ઝોત્યરે, વિવિધ વિલાપ અર્થે કાંઈ નવ સરે;
 લખ્યું વિધાતાનું પાછું નવ ફરે, જે જન જ્ઞા પી તે મન ધીરજ ધરે. ૧

દાળ

ધીરજ ધરે ધીમાન જ્ઞાની, અસાર જાણે સંસારને;
 સર્વભૂત પ્રહા નિશ્ચય કરે, પરહરે વિષય ત્રિકારને. ૨

ગોત્ર કલત્ર ને પુત્ર મિત્ર, બ્રાત ભગિની સેવક પશુ;
 એ ગત જન્મને ઋણ સંજઘે, કુટુંબ ઘરમાં ઘઈ વસ્યું. ૩

ઋણ પૂરું યાય સવારું જાએ, તે ફરી પાછું નવ જુએ;
 કુટુંબી પૂઠે રહ્યાં તે, વૃથા અજ્ઞાને રુએ. ૪

કર્મજનન ટળે જેના નામથી, નિવર્તે જીવને સંસાર;
 ને નિઃકર્મ પ્રહા શ્રીકૃષ્ણને, મા કેમ હોય અવતાર. ૫

૧ ચૌદ લોકમાં, વિશ્વાત્મા વ્યાપી રહ્યો;

એ ચતુર્ભુજ એ સહસ્રશીર્ષા, જેની નાભિથી પ્રહા થયો. ૬

એકલા છે માયાતીત, શુણ્ણતીત શ્રીગોપાળ;
 એ પરત્પર શ્રીકૃષ્ણને, તમે રજે ભણે બાળ. ૭
 પ્રાણેશ્વર પરમેશ્વર શ્રીકુરિ, કેઈ પામે નહીં પ્રભુતાપણ;
 એ જગત પિતાને પુત્ર કહેતાં, બંધન થાય મા આપણ. ૮
 દેવકીએ નથી પ્રસવ કીધો, તમે ઉછેરિયો નથી.
 એવું ભણી બ્રહ્મ ભાવે જુઓ, પુત્ર ભાવ મૂકી સર્વથી, ૯
 કો ગાદિ અંત્ય પ્રીછે નહીં, અનેક રૂપે વિસ્તર્યો,
 પ્રેમાનંદ પ્રભુ બ્રહ્મ ભણી, પુત્રભાવને પરહરો. ૧૦

રાગ પંચમ રામગ્રી

માત જયોદા બોલીયાં, ઉદ્ધવ સાંસજો રે;
 અમો અજાનીને મંન, કાળો કામજો રે, ૧૧
 તેને ન ચડે ફળે રંગ, પહેલાંની સ્થામતા રે;
 શુણ્ણીન ગોવાળા લોક, જ્ઞાન નથી પામતા રે. ૧૨
 તમે કહો છો બ્રહ્મ, બ્રહ્માદિક નવ કળે રે;
 હું કેમ કરી અણ વિશ્વાસ, બાંધ્યો મેં જીખળે રે. ૧૩
 પ્રસવ સમેનો દિન, શ્રીને હોયે દોહિલો રે;
 ઉદરમાં દશ માસ, વહ્યો મેં શામજો રે. ૧૪
 પોલાડયો મેં પાલણે, ગાયાં હાલરું રે;
 તે સુખ સંભારી બેઈ, રાઈ રાઈ મરું રે. ૧૫
 સુખ ઉપર આવતા કેય, આંખડી મીંચતો રે;
 સોને મદયો મિહનો નખ, હુઈ ઠે હીંચતો રે. ૧૬
 ધુંડળનાં પ્રતિબિંબ, સ્થામ ગાલમાં રે;^૧
 ધુંડડે પગે ચાલતો, આ પરસાળમાં રે. ૧૭

જળમાં ભરતો મૂઠ, દેખી ચંદ્ર ચળકતો રે;	
વહતાં એ મંજર, મારી ઠોઠે વળગતો રે.	૧૮
ગોવિંદ બોલે ગૂંગણું, સુખ લયુ" માટિયે રે;	
તે સુખ સંભારી જોઈ, અમો નવ ક્ષાટિયે રે.	૧૯
ધુધરિયાળી ગોફણા, લટકે નાકે મોતી રે.	
ઠમક ઠમકડે ચાલતો, હું પૂઠે જોતી રે	૨૦
રેતો ખૂંચતા ધૂધરા, પગની પાનિયે રે;	
તમો કહો એ પ્રદ્મ, અમો કેમ માનિયે રે.	૨૧
ત્રણ ભુવનનો નાય ચારે, કેમ ગાવડી રે;	
પ્રેમાનંદ પ્રભુની, હું તો માવડી રે.	૨૨

કડવું ૧૨૮ સુ—રાગ રામગ્રાં

ગોષ્ટ કરતાં રજની વિહાણીજી,	
હરિરસ પીતાં તૃપ્ત નહીં પ્રાણીજી;	
ગોપી સહુ જાગી પ્રાત થયો જાણીજી.	
કૃષ્ણ શુભ ગાતી મધુરી વાણીજી.	૧

દાળ

જે વાણી પ્રજવનિતા તણી, છે સુધાપે' માધુર્ય;	
કે વલોવે મુનિ હુહો છે, પ્રગટ થાતે સૂર્ય.	૨
પ્રજળ પ્રેમ પીઠારણીના છે, ઉઘટ ઉદધિ મમાન;	
રસ આધ અમૃત ઊપન્થો, ઉદ્ભવે ધરિયો ધાન.	૩
કર કંકણ કટિ મેખલા, અંજરી ધૂધરી નાદ;	
હરિ શુભ ગાતાં જૂવણ વાજે, ઉપજે અમૃત સ્વાદ.	૪
પમકે ધૂધરી ચમકે ચુંદડી, ધૂમે વલોલુંચેર;	
નેતરું તાણી શુભ વિખાણે, ગાયે નંદ કિરોર.	૫

- મળવંત બાળિ પલવટ વાળી, ચૂડા ચડાવ્યા બાંહે;
ધર માંહે ફરતી કામ કરતી, મનપા માધવમાંહે. ૬
- વેણુ છૂટે હાર તૂટે, બાંધે વાછરુ છોડે ગાય;
બંધે ગોંદરે ગો વાળવા, ઇચ્છે દરશન હરિનું થાય. ૭
- સ્નેહ દેખી મજનારનો, ચાલી ઉદ્ધવ નયણે જળધાર;
જઈ દરશન કરું ગોપી તણું, મારો સફળ થાય અવતાર. ૮
- રસ ઓઘ અબળા ગોપની છે, ગોવિંદ ગુણમાં મગન;
ગોળીડાંના ધૂમવાથી, રહું ગાજી મગન. ૯
- અંતરગત હું થયો પાવન, સાંભળી ગોવિંદ ચરિત્ર;
જઈ લોચને જોઉં મજવધુ, મારો થાય પિંડ પવિત્ર. ૧૦
- જળ લાળવા યમુનાં તીરે, નીસરી મજનાર;
એ પ્રાણુધાતક સરખો દીઠો, રથ નંદને દાર. ૧૧
- જળ પીસરી ગઈ ઠોળે થઈ, સહુ રહી ઘેરી રથ;
સારથિને લીધો મારવા, ક્રોધે ગોપિકા ઉન્મત્ત. ૧૨
- શું પુનરપિ પાપી આવિયો, અકૂર, નંદને ગેહ;
પ્રાણુ પ્રથમ હરી ગયો, હવે લેવો આન્યો દેહ. ૧૩
- પ્રથમ રથતણા કટકા કરો, આદરી ગોપ કુમાર;
સારથિનો ભુંજારવ સાંભળી, ઉદ્ધવ આન્યા બહાર. ૧૪
- દરશણુ દેખી હરિદાસનું, ગોપિકા પામી લાજ;
ઉદ્ધવજી ઓળખ્યા નહીં, બાણ્યું આન્યા શ્રીમહારાજ. ૧૫
- હરખ આંસુ લરી સુંદરી, જેવા પાલવ ગ્રેહેવા બંધ;
તમોને મળવા શ્રીકૃષ્ણે ઓઝડ્યા, કહી ઉદ્ધવ લાગ્યા પાય. ૧૬
- કંઈ કહાન્યો શાંદેશો થાગશે, મુજ સાથે નથી બ્રાંત;
હું નાહી આણું જમુના વિષે, તમો મળતો બાઈ એકાંત. ૧૭

- શુક કહે એવું કહીને, તે ઉદ્ધવનું બાવું;
એટલા અંતરમાં મજવધૂનું ટોળું એક થાવું. ૧૮
- ઉદ્ધવજીએ જઈ મરજન કીધું, ન્યાસ દ્રાણ ગ્રહણ;
તરણીતનયાના તરંગમાં, કીધાં સંધ્યાતર્પણ. ૧૯
- હ્રવાં તુલસી તિલ જવ દર્ભા, નિત્ય કર્મ કીધું નિધાન;
પ્રાચી દિશા રહી ઊર્ધ્વ પાણે, પછી કીધું સૂર્ય ઉપસ્થાન. ૨૦
- વિષ્ણુ સહસ્ર નામનો પાઠ કરી, ધર્માં તિલક તુલસી માળ.
કટ્યાંબર પહેરી પીતાંબર ઝોઢી, ધર્યો મુગટ પરમ શોભાળ. ૨૧
- ગંડી કનક ઝારી કર વિષે, પવિત્રી પહેરી પાણ;
પધાર્યા શ્રીગોકુળ વિષે, જય કૃષ્ણ વદતા વાણ. ૨૨
- ભાગળથી જઈ આગળે, ઊભી રહી સહુ નાર;
ઉદ્ધવને કહે પાગ લાગી, નયણે ભરતી વાર. ૨૩

વલણું

- વાર ભરતી રુઢન કરતી, પૂછે છે કુશળ યદુરાય રે;
ભટ પ્રેમાનંદ કહે કથા, થયો છે તાળીસમો અધ્યાય રે. ૨૪

અધ્યાય ૪૭ મો

કંકવું ૧૨૯ સુ : રાગ પરજિયો

- એકાંત ઉદ્ધવજી બેસાડીયા રે, મજ વધૂએ કરી નમસ્કાર,
પૂજા કરી પૂછે નાર ગોપી, શ્યામ રામનો સમાચાર-૭૦ ૧
- છે કૃષ્ણને કુશળી હોમ ઉદ્ધવ, કાંઈ અમ ઉપર છે પ્રેમ ઉદ્ધવ.
આદાં આબ્યાનો લીધો શું નેમ ઉદ્ધવ.
- ક્યારે સંભારે છે ચામજો, કેમ મૂક્યાં વિચારી;

દાવ પડ્યો દાસી કુખનો, અમો અપરાધેણુ હારી-ઉં

છે કૃષ્ણને કુશળી શ્રેમ ઉદ્ધવ. ૨

એક પૂછે મથુરામાં માધવ, કીડા કરે છે કેમ;

અમો જોવા આવું કૃષ્ણકુખડીને, કેમ માંડ્યો ગૃહસ્થાશ્રમ-ઉં

છે કૃષ્ણને કુશળી શ્રેમ ઉદ્ધવ. ૩

એક કહે કંઈ કહાપણુ શીખ્યા, શામળીઓ બળદેવ;

પરદેર જાતું ને ગોરસ ખાવું, વીસરી ચોરીની ટેવ-ઉં

છે કૃષ્ણને કુશળી શ્રેમ ઉદ્ધવ. ૪

એક પૂછે અવંતીમાં જઈને, ભણી આવ્યા ભગવંત;

ભણીએ છઈએ કંઈ કૃષ્ણજી, શીખ્યા હશે લક્ષણ અનંત-ઉં

છે કૃષ્ણને કુશળી શ્રેમ ઉદ્ધવ. ૫

એક કહે ક્યારે આવશે, કે તજ્યું ગોકુળ છેક;

ચૌકવિધા ભણી આવ્યા વિકૃત, પણ ખોઈ આવ્યા છે વિવેક-ઉં

છે કૃષ્ણને કુશળી શ્રેમ ઉદ્ધવ. ૬

વિવેક વિના કંઈ જ્ઞાન ન આવે, ન સૂઝે સ્નેહ વિચાર;

પ્રેમાનંદ પ્રભુ અમને મળતાં, લાજતા હશે આ વાર-ઉં

છે કૃષ્ણને કુશળી શ્રેમ ઉદ્ધવ. ૭

રાજ સામેરી

પીંડારાણીને પ્રેમ દેખી, ઉદ્ધવ વળતું આવે,

વાંક નહીં જાઈ તમારો, અગાધ મુખ કેમ વીસરે;

વિયોગવહિ ખાળતો હશે, કેઈ પેર મન ધીરજ પડે,

જ્ઞાન લક્ષણ વેધ આવે તો, વિપયવ્યાધિ પીડા હરે;

ખાઈ તમે કીડા ભોગ, જાય વિરહલક્ષણ રોગ,

એક સંદેશો શ્રીકૃષ્ણે કહાવ્યો, સાધો સહુકો ભેગ-ટેક. ૮

અગિયાર વરસ ગોકુળ વિષે, મેં કીધો તમારો સંગ,
અંતર ટાળવા વચ્ચે હરિયાં, મેં નમ્ર નિરખ્યાં અંગ;
તમારે લેખે પ્રીત ભાંગી, તમારે છે સ્નેહ અભંગ,
જે સાત સમુદ્રમાં ચોળી જોઈયે, ન જાયે લાખી રંગ—બાઈ૦ ૯

બહાર પ્રીત ન કીજીએ, છે કઠણ લોકાચાર,
ગુપ્ત સ્નેહ તે સખળ સારો, નિંદે નહીં સંસાર;
યોગાભ્યાસને સાધતાં, તમો યાચો પ્રહાકાર,
અધ્યાત્મસુખ પામ્યા પૂઠે, વીસરશો સંસાર—બાઈ૦ ૧૦

ઉદ્ભવ ઠહે બાઈ છેલ્લો, કહાબ્યો તમારે મિત્ર,
વળી ગુપ્ત વારતા કહાવી છે, શ્રીપંકજ નેત્ર;
સૂર્ય ગ્રહણે આવજો, મળશું આપણ કુરુક્ષેત્ર,
સજની તમે કીડા ભોગને, તમો જોગ લીધો સર્વત્ર—બાઈ૦ ૧૧

જે પ્રીત પુરુષોત્તમની, શું કહાબ્યું તમને ગદ,
ઇદ્રાદિક ઘઈ પ્રીછે નહીં, છે એવાં બારે પદ;
ધન ભક્તિ તમારી માત ભારી, વળી પ્રેમની હદ,
જે ભક્ત યાય તમ સરખું, તેને મળે શામળીયો સદા—બાઈ૦ ૧૨

પ્રભુનો પાર ન પામે પ્રભાપતિ, જે નાલિયકો ઘયો ઉઠે,
ભટકતી ફરે, બારતી, જેને નેતિ નેતિ નિગમ વહે;
સનકાદિક શંકર નારદજી, અહુર્નિશ ધ્યાન રાખે હૃદે,
તે પ્રદક્ષ નચાવ્યો માખણ માટે, તમારો કમંભાનુ ઘયો ઉઠે
—બાઈ૦ ૧૩

જે ભક્તના હિત ઠારણે, ધરે ગદા સારંગ ચક્ર,
હિરણ્યકશ્યપ રાવણાદિક, હુણ્યા દાનવ વક્ર;
જેણે મેઘ નિવાયાં ગિરિ ધરી, તૃણાવંત કીધો ચક્ર,
તે જગજીવન વિધાંબરે, બાઈ પીધી તમારી તક—બાઈ૦ ૧૪

આદિ મધ્ય ને અંત્ય લખતાં, ન આવે જેની અવધ્ય,
ખટ ચક્ર શોધે પાર ન પામે, કપિલ સરખા સિદ્ધ;
એવા પ્રભુ જે ભક્ત વત્સલ, વમને કહાવ્યું ગદ્ય,
તે પ્રેમાનંદ પ્રભુ તમે રાખો જુગ્મ કૂચની મધ્ય-ખાઈ ૧૫

કડવું ૧૩૦ સુઃ રાગ વેરાડી

- સંદેશો સાંભળી વ્રજનારી, વદનકળા થઈ ઝાંખી;
કૂલખાણુ વાળ્યાં કાળજમાં, મહિયારી મારી નાંખી. ૧
- મૌન કરો ઉદ્ધવજી વીણ, ઉત્તમ સંદેશો આવ્યો;
મરતાને શું મારો ભાઈ, સ્નેહ તમારો ભણ્યો. ૨
- અમો પ્રીત પ્રીછી પુરુષોત્તમ, ઘણું જાણી અમારી કાઝ;
જોગી ઘાવા અમને કહાવ્યું, પોતે કરે છે રાજ. ૩
- કુળ મરજદા મૂઢી મળિયાં, તે લોક દે છે મહેણાં,
લજ્જાસુખ અમો ખોઈને બેઠાં, વળી રોઈને ખોયાં નયેણાં. ૪
- સર્વસ્વ જાયે તે સંન્યાસી, હરિધન બેઠાં વળાવી;
અહરે અમો જોગણુ કીધાં, જયો પાપી બસ્મ ચોળાવી. ૫
- હાંમે મૌન લીધું અમો ઉદ્ધવ, ઉત્તર કોઈ ને નવ આપું;
વાટ જોઈ અમો પાણી બરતી, યમુના તીરે તાપું. ૬
- લેહે લાગી છે લટકાણાની, ગયે પ્રીત અદકેરી વાધી;
તેલ ભયાં વિના મસ્તક મહિ, જટા આક્રિયે ખાંધી. ૭
- અમો કંથા કૃષ્ણકથાની પહેરું, જટા શૃંગારતણે પંથ આણું;
કામ મમ અખધૂત થઈને, નિઃચક્ર ગોકુળમાં આણું. ૮
- જે સંદેશો શ્રીકૃષ્ણે કહાવ્યો, તે તમે ફરી લેતા જાઓ;
ગોપવધુ કહે ઉદ્ધવજીને, તમે સંન્યાસી થાઓ. ૯

જંગોટા કછોટા ગોદડી કંચા, પહેરો સોહામણો વાગો;
 તુંખીપાત્રને કરમાં ઝાલી, ઘેર ઘેર બિક્ષા માગો. ૧૦

સ્મશાન ભસ્મ શરીરે ચોળો, મુગુટ પીતાંબર મૂકો;
 ગૃહસ્થ કુખ્તને બારણે બેંસી, ઉર્જવળ શીંગી ફૂંકો. ૧૧

ઉપદેશ દેતો કૃષ્ણ કુખ્તને, સાધે ભોગારૂઠ;
 સદ્ય વૈરાગ્ય તેને ઉપજશે, અમો શું જાણું આદીર મૂઠ. ૧૨

અમૃતનો ઘટ મુખ લગી ભરીઓ, ઉપર ભરીએ તે વહી જાય.
 શ્રીકૃષ્ણ ભયાં છે કંઠ પ્રમાણે, તો કેમ ભોગ સમાય. ૧૩

કૃષ્ણ હૃદયમાં કૃષ્ણ જાહેર, જ્યાં ભેઈયે ત્યાં જહુરાય;
 એવો પ્રેમ દેખી મજવનિતાનો, ઉદ્ધવજી લાખ્યા પાય. ૧૪

ગોષી સાંભળવા ગોપી ઉદ્ધવની, સાંભળ પરીક્ષિત ભૂપ;
 મધુરાથી શ્રીકૃષ્ણ પધાર્યા, ધરી ભમરાનું રૂપ. ૧૫

મધુકર બોલે મધુરી વાણી, તે ગોપીના શુભ ગાય;
 ઉદ્ધવજી કાંઈયે નવ પ્રીછે, ગોપીએ ઓળખ્યા હરિરાય. ૧૬

મજબાજાની કંઠે માળા, મુગંધ મનોહર થાય;
 મકરંદ મસે ઉપર બેસે, લેઈ સ્વાદ ને ઉડી જાય. ૧૭

જઈ છૂટી વેણી માંહે ભરાયે, કરતો નૌતમ નાદ;
 ઉડાડતાં મુખ ઉપર આવે, લેઈ જહાસે અધરનો સ્વાદ. ૧૮

કામિનીએ શ્રીકૃષ્ણ ઓળખ્યા, પ્રેમાનંદ પ્રભુ રામ;
 ભમરાના શુભ ગોપીએ ગાયા, માટે ભમરગીતા ધર્મું નામ. ૧૯

કડવું ૧૩૧ મું । રાગ ગોડી રાગ કાલેરો

ઓધવજી શું કીધું રે, એણે આમળીએ;

નિશુલ્કના શુભ સંભારીને, અંતર ગતમાં જળીએ

એણે આમળીએ-ટેક

- કુટુંબ સઘળું ચેરી કીધું, હરિયું માયા લાગી રે;
લોભી લોહ થઈને બેઠો, પરહસ્યાં અભાગી રે-એ૦ ૨
- લાજ મૂકાવી વચ્ચે હરિને, વપૂ અમારાં નેયાં રે;
મનમાન્યું પોતાનું કીધું, અમે ગોવાળાં વિગેળ્યાં રે-એ૦ ૩
- સાચી પ્રીત પ્રભુની જાણી, શરીર આપણાં સોંપ્યાં રે;
પ્રાણનાથ પરદેશી થયો તે, કર્મ અમારાં કોપ્યાં રે-એ૦ ૪
- શુભ વાત ઉઘાડી કહેતાં, ઉદ્ધવ મરીએ લાલ રે;
શરદ સમેનું મુખ સંભારી, મનમાં રહીએ દાઢી રે-એ૦ ૫
- જેમ કામી પુરુષને શુભિકા તેડે, રૂંદ મોહનો નાખી રે;
દ્રવ્યહીણ થયો જાણીને, રંડા કાઢે હાંધી રે-એ૦ ૬
- જેમ મૃગલો મૂકે દાધાવનને, બીજા વનનો ઘાય વાસી રે;
શૂદ્ધને જેમ છાંડી જાયે, આહાર જડે સંન્યાસી રે-એ૦ ૭
- ઉદ્ધવજી શ્રીકૃષ્ણે કીધું, જેમ લોભી આચાર્ય રે;
મજમાનને ફરીને નવ પૂછે, થયું દક્ષિણાનું કાર્ય રે-એ૦ ૮
- પંખી તજે જેમ સરોવરિયાંને, જળ ગયું જવ સૂકી રે;
તેમ પ્રેમાનંદ પ્રભુ પરમેશ્વર, ગયા અમને મૂકી રે-એ૦ ૯

કંઠેનું ૧૩૨ સુ : રાગ વસંત

- હાં હાં લોગી જમરાને હો ઉદ્ધવજી, ભમતો ભાળો,
રખે જંતુ કરીને જાણો, છે ધૂત કપટી કાળો-લો૦ ૧
- જેટલા કાળા તે સહુ કપટી, વિશ્વાસ કેનો નવ કરીએ;
કાળા ત્રપની સંગત કરતાં, કેએક દહાડો મરીએ-લો૦ ૨
- ઝીંઝીએ ને કાળી જમુનામાં, અધવચ આવી બોલે;
વિશ્વાસ આપીને કાળો કાપે, ને મસ્તક મૂકીએ ખોળે-લો૦ ૩

તેલે કાળા કેશ પોખીએ, અંતે ધોળા થાય;
પંથી દેા કુશળે નવ આવે, જે કાળી રોતે જાય-લો ૪

કાળો મધુકર કરે બહુ ચેબટા, વાંચે બહુ મકરંદ;
કુસુમ ઘટા ગોકુળની દેખી, પામે છે આનંદ-લો ૫

નીરસ પુષ્પ છે વૃંદાવનનાં, મધુકર જા મધુવનમાં;
શિવવલ્લભ કુસુમની વાસના, ખૂંતી છે તુજ તનમાં-લો ૬

તાહારું વહનાથ આરકત થયું છે, અમારી શોકયતું કુંકુમ લાશું;
તે દેખાડવા શું આંવ્યો ધૂરત, જા અહીંથી મન માશું-લો ૭

અમારે પાગે શું ફરી લાગે, અમો ધૂરતને નવ ધીરું;
તુઠું મન સાંધ્યું નવ જાયે, જેમ મોતી વચ્ચેથી ચીર્યું-લો ૮

ગોપવધૂ કહે ઉદ્ધવજીને, મધુકરનાં કૌતુક નિરખો;
પ્રેમાનંદ પ્રભુ પરમેશ્વર છે, લોગી જ્રમરા સરખો-લો ૯

રાગ ગોડીની દેશી

કૃષ્ણા કહે શ્રીકૃષ્ણને, સુણ જમરા રે;
શું લાંવ્યો ખટપટ લેખ, લોગી જમરા રે. ૧૦

શકે દીકું આલિંગન સોકને, સુણ જમરા રે;
સુખે લાગી કુંકુમ રેખ, લોગી જમરા રે. ૧૧

હોયે ચાર પાગ જે જીવને, સુણ જમરા રે;
તેહેનું પશુ નામે કહેનાય, લોગી જમરા રે. ૧૨

તેહેને અરાન હોય અતિઘણું, સુણ જમરા રે;
મુખ ઘાલે ઉચ્છિષ્ટ માંય, લોગી જમરા રે. ૧૩

ખટ ચણું છે તારે વિષે, સુણ જમરા રે;
.ાટે દહોડ પશુ તારું નામ, લોગી જમરા રે. ૧૪

રાધાપંકજ પરહરી, મુણુ ભમરા રે;	
દીધો દાસીધંતુરે વિધામ, ભોગી ભમરા રે.	૧૫
આજ મધુવન પ્રકુલિત વરુ, મુણુ ભમરા રે;	
તું શ્રમ કરી આબ્યો વ્યર્થ, ભોગી ભમરા રે.	૧૬
તું માન પામીશ મધુરાવિષે, મુણુ ભમરા રે;	
ત્યાં સરશે તારો અર્થ, ભોગી ભમરા રે.	૧૭
નીરસ પુષ્પ છે વૃંદાવનતણાં, મુણુ ભમરા રે;	
લે ધંતુરાને વાસ, ભોગી ભમરા રે.	૧૮
છે પ્રવેત માળ તારા કંઠમાં, મુણુ ભમરા રે;	
ક્યાં કરી આબ્યો તું વિલાસ, ભોગી ભમરા રે.	૧૯
તત્ત્વ રસ તું લેઈ ગયો, મુણુ ભમરા રે;	
પોતાતું આપ વિચાર, ભોગી ભમરા રે.	૨૦
પ્રેમાનંદ પ્રભુ પૂઠે પડ્યો, મુણુ ભમરા રે;	
અમો મરતાંને નવ માર, ભોગી ભમરા રે.	૨૧

કંઠસુ' ૧૩૩ સુ' : રાગ ગોડી

વિષયરસ છાડો મજસુંદરી રે, પાર્થ આણો આતમ જ્ઞાન;
 એ મિથ્યા વિરહ ઉઠે થયો રે નથી વેગળા શ્રીભગવાન-વિ૦૧
 ભોગકીડા મન ઇચ્છીએ નહીં રે, કામવાસના વાધે કર્મ;
 રણે કેશવને કામી ગણો રે, છે કૃષ્ણ કેવળ બ્રહ્મ-વિ૦ ૨
 અંતર્યામી અર્જુ અળગો નથી રે, અવલોકો અંતરમાંય;
 ને પ્રગટે દીપક જ્ઞાનનો રે, અરૂપ બ્રહ્મનું દર્શન થાય-વિ૦૩
 જેમ જ્ઞાતિ પડી ભમરુ વિષે રે, પ્રીછો તમો તમારું પ્રશ્ન;
 એ ન્યાયે જુઓ પ્રાણી માત્રમાં રે, રહ્યો વ્યાપી તમારો મુખ્ય
 -વિ૦૪

દાનવ માનવ પિતૃ દેવતા રે, પક્ષી કીટ પતંગ પશુય;
નીચ ઊંચ સ્થૂળ સૂક્ષ્મ વિષે રે, જ્યાં જોઈએ ત્યાં બ્રહ્મસ્વરૂપ-
વિ૦-૫

રજો બ્રહ્મને અળગું જાણતા રે, બ્રહ્મ તે બાઈ નંદકુમાર;
એને માતા પિતા કો છે નહીં રે, એ નિરંજન નિરાકાર-વિ૦૬
એણે ત્રણગુણે જગત બાંધ્યું રે, છે આપોષે અળગો નાથ;
ક્ષણમાં કોટિબ્રહ્માંડમાં ભાંજેઘડે રે, ન પડે અડકાડવો હાથ-
વિ૦૭

તમારા હેઠમાં છે શ્રીકૃષ્ણજી રે, શોધી જોતાં મળશે તૂતં;
આત્માએ પરમાત્મા જાણ્યો રે, જેમ માખણ તાવે ઘૂત-વિ૦૮
જેમ કાળે વિષે વહ્નિ વસ્યો રે, તે પ્રગટ મંચને થાય;
તેમ ક્ષેત્રમાંથી ક્ષેત્રજ્ઞ પામીએ રે, નથી વેગજો વૈકુંઠરાય-વિ૦૯
હોય સુરભિ નાના વર્ણની રે, પણ પય તે એક વણ;
જળ એક લહેરી બહુ જાતની રે, જેમ કુંડળમાંહે મુવણ-
વિ૦ ૧૦

જેમ જળ ઘટમાંહે ચંદ્રમા રે, પ્રતિબિંબ થાયે અનેક;
જેમ અબ્રધટાથી વેગળી રે, વિદૂલતા વિશેષ-વિ૦ ૧૧
કરકંઠણ દર્પણ કથું રે, છે શામળીયો સમ્ભૂષ;
જ્યાં તમે ત્યાં કૃષ્ણજી રે, બાઈ મિશ્ર્યા ધરવું દુઃખ-વિ૦૧૨
છે પટકુળ કોટિ પ્રકારનાં રે, પણ જોતાં જાતિ એક સૂત્ર;
એ દષ્ટાંતે તમે જાણુને રે, સર્વ બ્યાપી જ્યોદ્ધાપુત્ર-વિ૦ ૧૩
ઉપદેશ માનો હું રંકનો રે, તમને મળશે વૈકુંઠરાય;
જાણી વિપ્ર પ્રભુની ક્ષિકરી રે, ઉદ્ધવજી નમિયા પાય-વિ૦ ૧૪

કડવું ૧૩૪ સુ : રાગ વેરાડીની દેશી

જેખવલલભ પ્રીત કરીને, જોગ સંદેશે કહાલ્યો રે; ઓધવજી
જે કળ બદરીનાં બાધાં, તેને દ્રાક્ષ ન ભાવે રે. ઓધવજી ૧

અમો અપરાધી આહીરડાંને, જ્ઞાન કંઈનવ આવે રે; ઓધવછ
તમો અહીં ભલે આળ્યા રે ઉદ્ધવછ, મનમાં રુડા ભાવ્યા રે.
ઓધવછ ૨

અમો યયાં પવિત્ર રે ઉદ્ધવછ, સુણીને હરિનાં ચરિત્ર રે; ઓધવછ
ભૂધરછના ભાઈ રે ઉદ્ધવછ, ગોપીના સુખદાયી રે. ઓધવછ ૩
શ્યેા વાંક અમારો રે ઉદ્ધવછ, મરતાને શું મારો રે; ઓધવછ
જોગજ્ઞાન કુખને આપો, માનું તમારો પાડ રે. ઓધવછ ૪
શ્રદ્ધાવિદ્યા કુખને આપો, શીખી નશો વહેલી રે; ઓધવછ
અમો આહીરડી મહીડાં વેચું, ઓહું ધાળજ મેલી રે.

ઓધવછ ૫

તમો અહીં ભલે આળ્યા રે ઉદ્ધવછ, મનમાં રુડા ભાળ્યા રે;
ઓધવછ

જોગ અભ્યાસની વાત સાંભળી, અમો અળજા બહુ ખીલ્લો રે.
ઓધવછ ૬

જ્ઞાનસુધા તે વિખને તોલે, હરિ અધરામૃત પીલે રે; ઓધવછ
માણનાથને ખાઘ ભરીને, હૃદય ઉપર લીલે રે. ઓધવછ ૭

તમો અહીં ભલે આળ્યા રે ઉદ્ધવછ, સંદેશો મોહનજનો
લાવ્યા રે; ઓધવછ

અમો વપ ત્રિકમછ, જપ છત્રનછ, ઘત ત્રિકૂટજનું દીલે રે.
ઓધવછ ૮

ભૂધરછ ભજન અમારે, રૂપ હૃદયમાં લીલે રે. ઓધવછ
સુખચંદ્ર હરિનું ઝાલી કરમાં, અધર સુધારસ પીલે રે. ઓધવછ ૯
તમો અહીં ભલે આળ્યા રે ઉદ્ધવછ, સંદેશો મોહનજનો
લાવ્યા રે; ઓધવછ

સર્વસ્વ દાન હરિને આપ્યું, બીજું દાન નવ કરીએ રે.

ઓધવણ ૧૦

ગોવિંદ વિના ઘેલાં ઘરને, શ્રીગોકુળમાં ફરીએ રે; ઓધવણ
પ્રેમાનંદ પ્રભુને ભજતાં, ભવસાગરને તરીએ રે. ઓધવણ ૧૧

તમે અહીં ભલે આવ્યા રે ઉદ્ધવણ, સંદેશે મોહનજનો

લાવ્યા રે. ઓધવણ ૧૨

કડવું ૧૩૫ સુ : રાગ દેશાખ ધોળની ચાલ

ઓધવણ પડ્યા ગોપીને પાગળ, આજ પ્રગટ થયું મમ ભાગ્યજી;
ધન્ય શ્રીગોકુલ ધન્ય આહીરજી, ધન્ય ધન્ય ચમુનાતું તીરજી. ૧

ધન્ય શ્રીગોવર્ધન ધન્ય ગાયજી, ધન્ય ગોવાળા નંદરાયજી;
ધન્ય ધન્ય યશોદા માતજી, ધન્ય ધન્ય ગણિભદ્ર બ્રાતજી. ૨

ધન્ય ધન્ય વૃંદાવન દ્રમવેલીજી, ધન્ય ગોપવધૂ અલ્લભેલીજી;
ધન્ય ધન્ય મજા ભૂમિનાં તૃણજી, જે ઉપર ચાલ્યાં હરિનાં ચણજી. ૩

વૈરભાવ બ્રહ્માએ દીધોજી, સુને અહીં અવતાર ન દીધોજી;
ઉદ્ધવજીનો કર અલીજી, ગોપી વૃંદાવનમાં ચાલીજી. ૪

કીડા ભોમી જઈ દેખાડેજી, સ્વજા ભેઈ આંસુ પાડેજી;
આ ગોવિંદ ગોવિંદ રહેતાજી, અમારી મુરલિ સંભાળી લેતાજી. ૫

ગોપસંગ આ મારગમાં જતાજી, લટકતી ચાલે વાંસળી વાતાજી;
આ તે મથુરાંની વાટજી, જુઓ ઉદ્ધવજી દાણનો ઘાટજી. ૬

સખા ગોપને શીખવી લેતાજી, અમ પાસે દાણ પ્રભુ લેતાજી;
આ બિંડા દ્રહ ભણી ભાળેજી, અહીં સર્પ રહેતો એક કાળેજી. ૭

મખાંતર દડો નાંખીજી, આહાંથો, મણિધર કાઢ્યો હાંકીજી;
ચીર અહીં દીનદયાળેજી, ચઢ્યા આ કદમની ડાળેજી. ૮

સૂરજને કરાવ્યા નમસ્કારણ, નગન લેઈ અમો નંદકુમારણ;
 ધર્યો ગિરિ અંગુળી અગ્રેણ, રાખ્યાં છુડતાં ગોપ સમગ્રેણ. ૬
 અહીં ગોપચરિત્ર બહુ કીધાંણ, ઋષિપત્નીનાં અન્ન અહીં લીધાંણ;
 અહીં પ્રસંગ રામે પછાડયોણ, અહીં વહાલાણએ વેણ
 વળડયોણ. ૧૦

લેધાં કામ બાણુ અમો લાગીણ, આવી હરિને પાયે લાગીણ;
 જ્ઞાનઉત્તર અમો કીધાણ, અમને પ્રતિઉત્તર દીધાણ. ૧૧
 આ સ્થાનકે રસ રમાડીણ, ગૂંથી વેણી આછંગ બેસાડીણ,
 અહીં થયા પ્રભુ અંતર્યામીણ, અહીં ફરી મળ્યા
 શ્રીભગવાનણ. ૧૨

ગસમંડળ આ સ્થળ કીધૂણ, અમો લક્ષ્મીતણું સુખ લીધુણ;
 એમ દેખાડ્યાં દ્વાદશ વનણ, ઘણું ગીઝ્યા વૈષ્ણવ જનણ ૧૩
 ગોપી નિત્યે વૃદાવન મ્હાયણ, ઉદ્ભવણને તેડી લયણ,
 એક કહે શું કીધુ શામળિયેણ, અમો ફરી નગશું કે નવ
 મળિયેણ. ૧૪

ઓધવણ માધવને જે મળગેણ, તે જન માણસમાથી ટળગેણ,
 મોહોદા પ્રિયવ્રત સરખા રાયણ, થયા જોગી એને પમાયણ ૧૫
 એણે શું કીધું રામ જવતારણ, આવી વરરા સક્ષ્મી નારણ,
 તેડી ધરમા વિશ્વાસ આપીણ, તે વળાવી નાકે કાન કાપીણ ૧૬
 એણે લાખ લઠાવ્યા લાડણ, મૂક્યા જીવતાં તે એનો પાડણ,
 સીતા સરખી સી પત્નેલીણ, ધોળીને વચને હાકી મહેલીણ ૧૭
 વૃંદા સતીનું સત મેલાવ્યુંણ, એના હાથમાં કહેા શું આંખુણ,
 હુતો શું શામળિયો ઉપવાસીણ, ધાવતા શોષી પૂતના માસીણ ૧૮
 શખ ચક્ર ગદા ધર્યા મહારાજેણ, રક અળખાને હણવા કાજેણ,
 અમો પરહરિયો પરિતાપણ, એણે ખીજાં કીધાં માળાપણ. ૧૯

અમારી મેલી સગાઈશે લેજેછ, જેના ધણી માળાપને ઉવેજેછ;
 ગોપી વ્યંગ વચન બહુ બાજેછ, હૃદયકમળમાં ઉદ્ભવ રાજેછ. ૨૦
 શુકદેવ કહે સુષુ રાયછ, પછે ઉદ્ભવે માગી વિદાયછ;
 પ્રભુને લેટ મોકલે મજનારીછ, કેા કહે આપને ધાબળી
 મારીછ. ૨૧

કેા મોકલે માખણ બાળીછ, કેા મોકલે શુ'બહાર વનમાળીછ;
 પાવડી મોજડી વેણુ લાકડીછ, સુશુટ મોળીયાં ને ગેડીકડીછ. ૨૨
 મોકલે દર્પણ ભૂપણ મુંઢરીછ, ગોરમ તકતણાં બાજન ભરીછ;
 બાનુબંધ કુંડળ સુદ્રિષ ધણીછ, કરે વિનતિ નાર ગોકુળતણીછ. ૨૩
 બોલે વિરહે ગોપી ઘેલીછ, આપને લેટ મારી સહુ પહેલીછ,
 પ્રથમ વિનતિ મારી કહેજેછ, લગારેક નામ મારું જઈલેજેછ. ૨૪
 નેઈ ઉદ્ભવ વિરમે યાયછ, લેટ રથમાં ફેલી પેરે સમાયછ;
 નમ્યા જશોમતીને પાયછ, માગી નંદ કને વિદાયછ. ૨૫

વલણુ

વિદાય માગી પાય લાગી; ઉદ્ભવછ આંસુ ભરેરે;
 કહાવે સદેશેા ઉદ્ભવ સાથે, યશોદાછ ઉચરેરે. ૨૬

કંકણું ૧૩૬ સુ : રાગ ધનાસરી

ઝોધવછ કહેજે બંન્ધેા બ્રાતને, સુખેણી કરજે દેવકી માતને;
 રખે છેહ દેતા વસુદેવ તાતને, એકવાર મળજે અમેા અનાથને. ૧

દાણ

અનાથ અમેા રોઈ રહ્યાં, ગયાં સુખ કેમ આવશે,
 મીઠે બોલે શ્રીકૃષ્ણછ, મુને માત કહી બોલાવશે. ૨
 મુર્જળ બાણી ગોપને, કેા સમે ગોકુળ આવજે;
 ૧ નહીં જો દેવકી તો, સાથે તેડી લાવજે. ૩

જોઈ જાઓ છો તેલું કહેજો, સંચ શ્રી ગોકુળતણા;
 ન ઘટે દીનાનાથને, દુઃખ દીધામાં નહીં મણા. ૪
 એટલું કહેજો દેવદીને, જે પુત્રનું સુખ લીધું અમો;
 પાગે લાગશે કુળવંત કુખજ, વહુનાં સુખ લેજો તમો. ૫
 ઉદ્ધવજી પછે ચાલીયા, નમી યશોદાને પાય;
 ભટ પ્રેમાનંદ કહે ઠવા, થયો સુકતાળીસમો અધ્યાય. ૬

વલણુ

સંવાદ ઉદ્ધવ ગોપિકાનો, કાણે અથવા સાંભળે રે;
 એ ગ્રહાલીલા ભમરગીતા પંચમહાપાતિક પરજળેરે. ૭

અધ્યાય ૪૮ મો

કહેલું ૧૩૭ સુ : રાગ આશાવરી

મજવાસીએ વૈષ્ણવ વળાવ્યા, ઉદ્ધવજી મથુરામાં આવ્યા;
 ઘણું જાળ્યા ભક્તમણિ ભગવંતનેરે. ૧

ઢાળી

ભગવંત ઘણું પ્રસન્ન થયા, દીધું આલિંગન;
 કહો વાંતા મજ લોકની, પૂછે જુગલવંન. ૨

ગદ્ ગદ્ કંઠે થયા ઉદ્ધવ, નયણે જળની ધાર;
 શામળિયાને અથ ધંતિ, કહ્યો સમાચાર. ૩

મહારાજ દુઃખ ગોપીતણું, નથી કહેવા હું સમર્થ;
 મારી જિહ્વાએ કેમ કહું જે, તમો કીધો અનર્થ. ૪

છે ગોકુળમાંહે ચોમાસું, વરસાદ બારે માસ;
 અશ્રુપત વૃજનારીતણા, હું દેખી પામ્યો ત્રાસ. ૫

નંદજીના નિશ્વાસથી, મુંકેશે વૃન્દાવન;
 દુઃખ જોઈ યશોદા માતનું, ચારં કૂટાં નહીં લોચન. ૬

- દયાસિંધુ નામ ધરાવી, નિર્દય મન નવ કીજીએ;
 જેને પંચામૃત જમાડીએ, તેને વિષ કેમ દીજીએ. ૭
- પ્રતાપ સંગ વ્રજલોમિના, કુકર્મ^૧ ઓઘ બળી ગયો;
 દર્શન ગોપી ગોષ્ઠિતણે, પતિત હું પાવન થયો. ૮
- શ્રીકૃષ્ણ કહે તે સત્ય ઉદ્ધવ, વ્રજથી વિરંચી વેગજે;
 ગોપ લોકની પ્રીત વીરા, વૈકુંઠમાંહે નવ મજે. ૯
- ઉદ્ધવ તુને વિશ્વાસ છે, હું ગોપિકાને કેમ દમું;
 તિલભાર હું અળગો નથી,^૧ અખંડ રાસક્રીડા રમું. ૧૦
- મુને વગોળ્યો તમ આગજે, ગોપીનું ટોળું છોડિયું;
 ભાઈ મિત્રયા કુખળ નારતું, કલંક માથે ચોડિયું. ૧૧
- મેં ઔપધ કીધું અનાથ જાણી, લોકે ચડાવ્યું આળ;
 હવે જાઉં ઘેર કુખળતણે, લાગનાર લાગી ગાળ ૧૨
- તે જ રથ ઉદ્ધવતણે, ઘમધમતી ધૂધરમાળ;
 કુખળને મન્દિર ઉદ્ધવ સાથે પધાર્યા શ્રી ગોપાળ. ૧૩
- છે ભવ્ય ભવન કુખળતણું, શોભીતા સખત માળ;
 શું સ્પર્શ કરશે ગગનને, છે કળશ ઝાકઝમાળ. ૧૪
- છળં જરુખા રાવટી, અગાસી અટારી જાળી;
 વિચિત્ર ચંદ્રવા ચોકમાં, ઝુમે ઝુમણાં બહુ ઘાળી. ૧૫
- પરસાળ પટમાં સામસામા, પાટ બેસણુ ઢાળી;
 ગારસાખ સ્તંભ ને કઠેરા, કનકે તોરણ પરવાળી. ૧૬
- છે મીણાકારી કામ ભારે, કનકની એક કોટડી;
 સંબંધ યાશે કુખળ સાથે, ગોવિન્દસું ગોઠડી. ૧૭
- છે શગા સુખડ કાષ્ઠની, ચરચ્યું છે મૃગમદ વાટી;
 હંસ પીછના તળાઈ તકીયા, પંચરંગ હીરની પાટી. ૧૮

દશ સહસ્ર હાસી કરે સેવા, કુખઝરૂપ રસાળ;
હાસી કમળાકૃપ કીધી, રીઝયા દીન દયાળ.

૧૯

વલણ

દીન દયાળ પધારિયા, ઠહ્યા હાસીએ સમાચાર રે;
ખીજા મન્દિર માંહે કુખજ ગર્ભ, કરવા સોળ શણુગાર રે. ૨૦

કંકણું ૧૩૮ સુ' : રાગ આરુણી દેશી

શરયાએ બેઠા અવિનાશી રે, તેહી કુખજની એક હાસી રે;
તેને પૂછે છે ચક્રપાણિ રે, ક્યાં ગ્યાં કુખજ સણી રે. ૧
ગ્રાહ્યે હાસી કરી નમસ્કાર રે, સણી આવે કરી શણુગાર રે;
કરી ઉવટ ઉછોદક સ્નાન રે, ચરન્ધું ચંદન ચાન્ધ્યાં પાન રે. ૨
ચક્ક કદંબ લેષન કરિયો રે, કેશમાં ધૂઝ અગરનો લરિયો રે;
ભર્યું કાજળ બે આંખડિયે રે, સેથા શેશકૂલ સખડિયે રે. ૩
ગણુખંધ ગોફો ત્રોટી રે, માળા મુક્તાફળની મોટી રે;
ચોરસ ણિન્દી નથનાં મોતી રે, કરતી તિલક દર્પણ નેતી રે ૪
દંતપંક્તિ શું હાડેમ કળી રે, કાળે રંગે રંગ્યા છે વળી રે;
છૂટી લટ શું નાગણુ કાળી રે, સજે અધર ગિંજ પરવાળી રે. ૫
લોચન અથ ધ્રુવણે અડિમાં રે, શું ખંજન ગાલે પડિયાં રે;
મણકા માળા ને માર્ગળ્યાં રે, ણાપુખંધ વીંટી આંગળિયાં રે ૬
ચૂની હીસ જલ્યા છે ઘરને રે, ચાલી મોહવા રાધાવરને રે;
કટિમેળલા કંકણુ પાળે રે, જોર વદન સ્યામ તિલક રાળે રે. ૭
જાણે માતંગણી મદ ગણતી રે, હીંડે બાળા બેરડ વળતી રે;
કુંકમવરણાં પગલાં લરિયાં રે, થાયે ઝમક ઝમક આંઝરિયાં રે. ૮
નિહુવા ધૂધસ અણુવટ ધમકેરે, આળખ્યા હુંસ ચોળીએ ઝમકે રે;
પહેરી પંચ રંગની સાડી રે, પુષ્પહાર ફૂલી શું વાડી રે. ૯

દીસે નારી અફલુત રૂપ રે, આગળ દાસી ઉવેજે ધૂપ રે;
 મુખ આગળ દર્પણ ધરતી રે, કેા ચાલે ચામર કરતી રે. ૧૦
 દાસી માતી વાંકે અંબોડે રે, અહી જેષ્ટિકા આગળ દોડે રે;
 આવી કુખજ એવી રીતે રે, દીનાનાથે તેડી પ્રીતે રે. ૧૧
 બોલી કુખજ કરી પ્રભામ રે, વચન પાળ્યું સુંદરશ્યામ રે;
 કીધી કરની સમસ્થાય રે, આપો ઓધવજીને વિદાય રે. ૧૨
 બોલ્યા હાસ્ય કરી ચઢવીર રે, છે ઓધવ મારું શરીર રે;
 એવું કહીને વેકુંઠનાથે રે, તાણી કુખજ અહીને હાથે રે. ૧૩
 જેમ જબકે વીજળી આકાશે રે, આવી અળખા પ્રભુની પાસે રે;
 દાસી મળવા થાયે થોડી થોડી રે, બોલી બાળા બેહુ કર જોડી રે. ૧૪
 હું નીચને આ શું આરિયો રે, મેં વિચિનાય વર વરીયો રે;
 મુને મળીયા પાંડુરંગા રે, વહી આળમુને ઘેર ગંગા રે. ૧૫
 પૂર્વે વચન તમને દીધું રે, તે માટે આવવું કીધું રે;
 લજ્જા મૂકીને રંગ માંડો રે, તમે લજ્જા ઓધવની છાંડો રે. ૧૬
 એણે તૃણમત કીધું જગત રે, સખીરૂપ થયો છે લક્ષ્મ રે;
 પ્રશંભા ઓધવની કીધી રે, પછે અળખા અંકે લીધી રે. ૧૭
 બેઠી કુખજ ડાબે બોબે રે, ઉભા ઓધવ વાયુ ઢાબે રે;
 થયાં મમ અળખા અવિનાશી રે, આવી દ્વારપાળ એક દાસી રે. ૧૮
 કહ્યું બળભદ્ર આભ્યા દારે રે, સાંભળી ઓધવ આભ્યા બહાર રે;
 હસી રામે અહા ભુજદંડ રે, બેઠા બન્યો આગલે ખંડ રે. ૧૯
 સઘ સમજ્યા હજધર જાત રે, ન પૂછી વિઠ્ઠલની વાત રે;
 ભાઈ શ્રીગોકુળ જઈ આભ્યા રે, કહો સમાચાર શો લાભ્યા રે. ૨૦
 કહો ઘટે તેવો સમાચાર રે, ઘણું રીઝ્યા રોહિણીકુમાર રે;
 કીધી કીડા કુખજ સાથે રે, માગી વિદાય વેકુંઠનાથે રે. ૨૧

રામ માયામાં ભમાવ્યા રે, જાણે શ્રીકૃષ્ણ બાહિરથી આવ્યા રે;
રથપર બેઠા ત્રણે વીર રે, ગયા અકૂરને મંદિર રે. ૨૨

વલણ

મંદિરે ગયા અકૂરને, રામકૃષ્ણ ઉદ્ધવ જન રે;
દેખી રામકૃષ્ણની બેઠને, કાકાણ ચયા પ્રસન્ન રે. ૨૩

કહેવું ૧૩૯ સુ : રાગ વેરાડી ચોપાઈ

શુકલ કહે સાંભળ રાજન, અકૂર પૂજ્યા શ્રીભગવાન;
કીધી વિનતિ આસન આપી, હું કૃતાર્ય કીધો પાપી. ૧
સૌમ્ય દષ્ટિ ઘર્ષ મુજ ઉપરે, જે કૃપા કીધી પરમેશ્વરે;
કીધું અર્ધપાઠ પૂજન પ્રદક્ષિણ, ધર્યું મસ્તક ઠેસવને ચરણ. ૨
હાંહાં કહી કહે જુગઢધાર, નથી તગને નમ્યાનો અધિકાર;
વમુદેવને સ્થાનક છે તમે, તમારે પાગે લાગું છૌં અમે. ૩
પૂર્વે વચન આપ્યું ગદ્ગદારાજ, તે માટે પ્રેણા આવ્યા છૌં આજ;
પરમ પ્રસન્ન કાકાણ ચયા અકૂર અંતઃપુરમાં ગયા. ૪
નિજપત્નીને આજ્ઞા કીધી, સ્વાલિષ્ટ રસોઈ તત્ક્ષણ કીધી;
ઉદ્ધવ રામ ને જુગણવન, અકૂરને ઘેર કીધું લોજન. ૫
ચતુર્વિધિનાં જાટરસ ભક્ત, તે વિખાણી જમ્યા મધૂસૂદન;
મૂળવાસ કરી બેઠા શ્રીપતિ, પછે અકૂરને કીધી વિનતિ. ૬
એક મોટું દુઃખ ચયું છે હૃદે, શોકાગ્નિએ દાઝે છે હૃદે;
કેતામૃત હસ્તિનાપુર વિષે, તેને અન્ન વસ્ત્ર મળે છે દુઃખે. ૭
મુયોધન શકુનિ રાધે કુમાર, દુઃશાસન આઢે દુષ્ટ ચાર;
ને પાંડવને પીડે છે ઘણું, જર્ષ સહાય કરે લાણેભાતણું. ૮
શ્રીમુખે કહ્યું શ્રીમહારાજ, હું અવતર્યો છૌં પાંડવને ઝાજ;
પ્રતિપાલણ પાંડવતણી, મુજને ઈચ્છા છે અતિ ઘણી. ૯

આજ કાલ આવશે માગધપતિ, મોટું સુદ્ધ થાશે સર્વથી;
અધક્ષણ મુને નથી; સાવકાશ, તો કેમ લેઈ પાંડવતણા તપાસ. ૧૦
સમજાવવો પાંડવને ઘણું કહી, કુંતાના આંસુ લોહોને જઈ;
જઈ ભીષ્માદિકને લજાવજો, કાંઈ દુર્યોધન ળીહાવજો. ૧૧
તમો વિના કારજ નવ થાય, માટે શીઘ્ર પધારો યાદવરાય;
અકૂરજી તવ તત્પર થયા, એક કોશ કૃષ્ણ વળાવા ગયા. ૧૨

વલણુ

ગયા વળાવા કૃષ્ણજી, માંભળ પરીક્ષિત રાય રે;
ભટ પ્રેમાનંદ કહેડુંકથા, થયો અડતાળીસમો અધ્યાય રે. ૧૩

અધ્યાય ૪૯ મો

કલકુ ૧૪૦ મું : રાગ વેરાડીની ચોપાઈ

વળ્યા વળાવી કેશવરામ, અકૂર ગયા કૌરવને ગામ;
પ્રતિકારે જઈ વારતા કહી, કૌરવસભા સહુ બેઠી ગઈ. ૧
ભીષ્મ કૃપ, દ્રોણ, અશ્વત્થામા, તજી આમન સહુ ગયા સામા;
વિદુરજી છે કર્ણ વિકર્ણ, જઈ લેત્યા કેા તાગ્યા ચર્ણ. ૨
ધૃતરાષ્ટ્રને કહે છે વિદ્વત, મથુરાથી આવ્યો છે અકૂર;
થયો આંખો વાર્તા સાંભળી, હૃદયેકમળ નાંખ્યું આવરી. ૩
મિથ્યાસ્તવન મુખ હસ્ત કરી, આવો બહવ એહેલી વાણી ઓચરી;
અંધ વચન મોહ્યો માધુર્ય, આજ માહારા ઘરમાં પ્રગટ્યો સૂર્ય ૪.
કુટારી આંખ લાંબા કરી હાથ, અકૂર લીધા હૃદય સાથ;
હું નેત્ર વિના જ્ઞાને નીરખું, આ માયું કે રવખ સરખું. ૫
અકૂર બેસાડ્યા દિવ્યાસન, ભીષ્મજીએ કીધું પૂજન;
વિદ્વરે ચરણપ્રક્ષાલણ કીધું, તે પાદોદક પ્રેમે લીધું. ૬

અકૂર પ્રત્યે કીધી વિનતિ, બોલ્યો ધૃતરાષ્ટ્ર દુર્મતિ;
 અકૂરજી ભલે પધાર્યા તમો, ઘણું સુખ પામ્યા છૌં અમો. ૭
 કેમ થયું આવવું અકૂર, પાવન કીધું હસ્તિનાપુર;
 છે જાદવ સહુને કુશળીશેખ, માહિમાહિ સહુ રાખે છે પ્રેમ. ૮
 વારું ॥ ઉગ્રસેન વસુદેવ, રામ કૃષ્ણ કરે છે સેવ;
 ગોકુળમાં બે કેમ ઉછર્યા, કેશી કંસથી કેમ ઉગર્યા. ૯
 સાંભળ્યું રામ કૃષ્ણ જોદ્દા છે ઘણું, સંધાર્યું દળ દાનવતણું,
 તે બાળક સુને વહાલા છે જાણ, કહો રામ કૃષ્ણને કથ્યાણ. ૧૦
 કંઈ અમ સરખું કારજ કહિયે, જાદવના મૂક્યા અહીં રહિયે;
 હું ઘણો દુઃખિયો જાદવરાય, કઠિણ હૃદે ફાટી નવ જાય. ૧૧
 બે પાંડુ સરખો બાંધવ મરે, અપંગ હું સરખો ઉગરે;
 પાંખ વિના પંખી શુંકવિના ગજ, તેમભાઈવિના હું થયો અકમ. ૧૨
 આયુધ વિના જેહેયો ઝુઝાર, ધન વિના જેહેયો ઘાતાર;
 જ્ઞાન વિના જેહેવું અધ્યયન, ભાવ વિના જેહેવું ભોજન. ૧૩
 ભાત વિના હું તેહેયો થયો, સરોવર સુજને મૂકી ગયો;
 પાપ પુણ્ય તમારે નરયાણક, પાંડુને પંચ થયા આળક. ૧૪
 તે કુતાને બોછંગે ઉછરે, ઇશ્વર તેની રક્ષા કરે;
 જુધિષ્ઠિર બીમસેન અર્જુન, એ ત્રણે કુતાના તન. ૧૫
 નકુળ સહદેવ રૂપ રસાળ, એ બંને ભાઈ માત્રીના બાળ;
 સહગમન કરી સ્વર્ગે ગઈ, કુતાપુત્ર પાળવા રહી. ૧૬
 મેં મૂક્યા છે વિદુરને બોળે, એ ભાણેજને તમો મળો ટોળે;
 પાંચે પાંડવ મળવાને આવ્યા, તે વિદુરજીએ જોળખાવ્યા. ૧૭
 અકરે લીધા હૃદય સાથ, પાંચેને મસ્તક મૂક્યો હાથ;
 બરાયું હૃદે નેત્રે જળધાર, કહો બાપ શા સમાચાર. ૧૮

વસો છો કાકાના ઘરમાંય, તો દુળળા દેહ તમારા કાંય;
 મલિન વસ્ત્ર જૂનાં પરિધાન, નયણે જળધારા વર્ષા સમાન. ૧૯
 શીઘ્ર કહો કોણ દે છે દુઃખ, શા માટે વ્યગ્ર કરે છો મૂખ;
 નીચું જોયું જુધિધિર રાય, કેમ કાકાના અવગુણ કહેવાય ૨૦
 ન જોલ્યા અર્જુન માદ્રીકુમાર, નથી જોલ્યાનો તેને અધિકાર;
 તવ જોલ્યા ભીમસેન દુઃખ ધરી, ક્રોધે લોચન રાતાં કરી. ૨૧
 છે ભીમપિતામહ લોળા ઘણું, શું ચાલે વિદુર વેરાગી તથું;
 આશિયાળા બિશુક કૃપ ને દ્રોણ, તો દુષ્ટને વારે ખીજું કોણ. ૨૨
 જે દિવસના અમો આખ્યા ઘેર, તે દહાડેથી કાકે માંડયું વેર;
 છે શકુની સરખો માથે જમ, તો અમો મામા ઉછરિયે કયમ ૨૩
 મીઠા જોલા ધૃતરાષ્ટ્ર નર્પ, પણ મનનો કાકો કાળો સર્પ;
 શત કૌરવ શકુની ને કર્યું, તે અમો પાંચેનું ઇચ્છે મર્ણ. ૨૪
 હું વૃક્ષે ચઢાવી ધધોળ્યો, હું યમુનામાંહે ઝાંઝી જોળ્યો;
 વિખમોદક લોજન કાકાથી કર્યાં, સ્થામ સર્પ સહેજે પાથર્યા. ૨૫
 આખ્યું અન્ન અમો જમિયે, બિશ્વા માગી દહાડા નિર્ગમિયે;
 વિના અગ્નિએ અંતર પરજળ્યું, દુષ્ટિયાને મરણ હોય વેગળું. ૨૬
 આકાશથી પડ્યા ધસ્યો ધર્યો, પરાધીન છવવું દુઃખે ભર્યા;
 પહેરું કૌરવનાં ઉતર્યાં લૂગડાં, વાવરવા ઘરમાં પાવ તૂમડાં. ૨૭
 ધિક નકુળ સહદેવનું મોસાળ, થયો શલ્યા સરખો શલ્ય ભૂપાળ;
 અમારે રંક વસુદેવ માગ્યો, જેનો તપાસ અમો લીજો સામો. ૨૮
 રામ કૃષ્ણ પરધેર પેટ જ ભરે, તે સહાય અમારી શી પેરે કરે;
 ચાકરે સગપણ રાખ્યું જતું, મામા થઈ તમે રાખ્યું છતું. ૨૯
 વચન લીમતણાં સાંભળી, જોલ્યા અકૂર મન પરજળી;
 શુકલ કહે સાંભળ રાજન, કર્હુ અકૂરણનાં ગદ વચન. ૩૦

અકૂર બોલ્યા કોધાયમાન, સાંભળ ધૃતરાષ્ટ્ર રાજન;
 તેં દમ્યાં બાંધવનાં સંતાન, 'તો તું ઉપર કોખ્યા શ્રીભગવાન. ૩૧
 બાણ્યું જે દુઃખ દિયો છે તમે, તે માટે આવ્યા છો' અમે;
 ભત્રીજા શે દમે છે તમે, બાળક સાથે છળ કેમ રમે. ૩૨
 મથુરામાં સાંભળ્યું જેવું, અમે ધૃતરાષ્ટ્ર અહીં દીકું તેવું;
 ન ઘટે તુમને દુખ દેવું, માંહોમાંહે વદીને શું લેવું. ૩૩
 હું સાથે ગોષ્ઠ પ્રીતની કરી, નયણે પાણી ડસકાં ભરી;
 હવે બાણ્યો મેં અંતરને અરિ, તારું શુભ કેમ કરશે હરિ. ૩૪
 મદમાતા તારા પુત્ર સકળ, પાંડવના દેહ દીસે છે દુર્બળ;
 મળ્યા છે શકુની સરળા બળ, તો પડવું છે હજધરનું હળ. ૩૫
 શત પુત્ર સાંતરા સોદામણા, આ પાંડવ દીસે દયામણા;
 તારા શું ક્ષત્રાણી જણ્યા, એ પાંડવ શું છે દાસીતણા. ૩૬
 મળ્યાં કૌરવોને ભૂષણ ઘડવા, આ પાંડવ કાં દીસે અડવા;
 રખે મારા બોલ લાગે કડવા, ઘણું ગર્વે ચલ્યા તે અતે પડવા. ૩૮
 નવાં વસ્ત્ર કૌરવે અંગે ધર્યાં, પાંડવ પહેરે છે જૂનાં ઉતર્યાં;
 દંપતી પુત્ર રમાડો હરખે ભર્યાં, શું નરનારી ભવસાગર તર્યાં. ૩૯
 બે પક્ષ ધર્મ કરી તોળિયે, આત્મજ્ઞાન અંતર જોળિયે;
 પાંડવ ભૂમિ ઉપર સુએ, તારા સુન મુવે ઢાલિયે. ૪૦
 એ માગી અન્ન દહાડા નિર્ગમે, કૌરવ મુખ પૂછીને જમે;
 તું કાકો દેવ્ય ઘઈને દમે, અતિ ઘણું પ્રથરને નહીં ગમે. ૪૧
 કૌરવને બેસવા રથ વાહન, હીંડે પાળે પાળે પાંડુતન;
 કૌરવને વસવા દિવ્ય ભવન, પાંડવને છે છત્રું સઘન. ૪૨
 કપટ હટ ચતુષ્થ તણું, કાં બાળકને પીડે ઘણું;
 બે તું હિત વાંછે આપણું, તો અર્ધ રાજ કર અળખામણું. ૪૩

પાંડવ રક્ષાકાજ હું આયુધ ધરું, અહર્નિશ પાંડવની મૂઠે ફરું;
 વિરોધ વૃક્ષ થડ થકી કાપજો, તમે અકરનું કહું થાપજો. ૬૭
 અર્ધ રાજ પાંડવનું આપજો, નહીં તો વનમાં જઈ તાપજો;
 હું જરાસંધ રાજાને હણી, ખીજી સેના હણવી છે ઘણી. ૬૮
 પછે હું આવીશ હસ્તિનાપુર ભણી, સેવા કરવા કૌરવ તણી;
 અકરનાં કર વાક્ય સાંભળી, રીઝી સાધુતણી મંડળી. ૬૯
 અસાધુના હૃદે ગયાં પરજળી, કાકાને મૂખે કાળપ વળી;
 કપાયમાન થઈ કૌરવપતિ, કીધી અકૂરની વિનતિ. ૭૦
 લોકનું કહું માનો સર્વથી, કંઈ કપટ વાત હું લેહેતો નથી;
 એ રિપુલોક પાઠે છે વેર, કે અગ્નિ મૂકે પોતાને ઘેર ૭૧
 હું જો લાડુમાં જમાડું ઝેર, તો ચળે મેરૂ વસુધા દે વેર;
 તમે કહેશો તે કરશું નિરધાર, મેં નવ દુલવાએ વસુદેવકુમાર. ૭૨
 હસાવ્યો ભત્રીજે સંસાર, હું વૃધ્ધ પુરુષને છે ધિકકાર;
 લેદરહિત યથાર્થ ભાષુ', હરિ ઉપર રાજ ઉતારી નાષુ'. ૭૩
 આપું રાજ પાંડવને આપુ', શ્રીકૃષ્ણની શિક્ષા હૃદે રાષુ'
 અકૂર ઘોર મેં વિદ્યા શીખી, અમે પાંડવ પામે જમશું લીખી. ૭૪
 કૃષ્ણ સુખે કૌરવને મારો કીધી. પણ દુર્યોધન ને ભીમ
 આંખની કીધી;
 કિંવા બે ફૂકી આંખડી, મારે પાંચ આંખ બ્રહ્માએ ધડી. ૭૫
 સુખે જાદવ અહીં આવો ચડી, છે પાંડવ હું અંધની લાકડી;
 નમ્ર શબ્દ કાપટચના કહ્યા, અકરજી અતિ વિરમે થયા ૭૬
 પાંચે પાંડવ હાથે બ્રહ્મા, અકર કુંતા પાસે ગયા;
 બાંધવ દીઠા પાંડવમાટે, બેનડ લીધી હૃદયા સાથે. ૭૭
 તારથ માન્યું ભગિની બ્રાતે, વાંસા લીના આંસુપાતે;
 શિવ દેઈ ઓવારણાં લીધાં, દરશણ અમૃત આંખે પીધાં. ૭૮

સહોદર આવે કારજ સીધાં, અગો નિરધાર સહુ ઉપરાં કીધાં;
દીસે છે દૈવની ગત અનેરી, નાંખી વનમાં પિતા થયા વેરી. ૭૯

કુંતી લોજસયે ઉછેરી, કોણે તપાસ ન લીધો ફેરી;
મારા કુંવર દયામણા હીંડે સેરી, વચ્છ સાથે સુરભિ વાઘે ઘેરી.. ૮૦

હું ફેઈ કહાવું કેશવ ફેરી, આજ થઈ વરતું કૌરવની ઘેરી;
કંઠો વારુ ॥ વસુદેવ ભાઈ, અને રુડી છે બન્યો ભોળાઈ. ૮૧

આવી રામ કૃષ્ણને ઘણી વડાઈ, ફેઈતું સગપણ શુ' ગયું ધોવાઈ;
કંસાસુર નાખ્યો ઉખેડી, માતામહ રાજ બેસાડ્યો તેડી. ૮૨

માતપિતાની ભાંછ બેડી, અમારું સગપણ નાખ્યું ફેડી;
આજ ભત્રીજા થયા બેહુ કરમી. છત્યા ક્ષદ્ધાદિકને ભરમી. ૮૩

હુરિ ઉભાં હમે કૌરવ અધર્મી, હું વિધાતાએ દુર્ભાજ નિર્મી;
ઘણું ચિંતા કરે છે જાદવપતિ, પાંડવને પણ વીસરતા નથી. ૮૪

નહીં છવે કૌરવ દુર્ભાંતિ, એમ કહી દેાતી રાણી સતી;
ચાર માસ રહ્યા અકર રાજન, કીધું કૌરવ સાથે સમાધાન. ૮૫

પાંડવને અપાળ્યું રાજધાન, પરીક્ષિતને કહે શુક લગવાન;
ભગિની ભાણેજને લાગી પાય, અકર ત્યાંથી થયા વિદાય. ૮૬

લીભ દ્રોણને ભેટયા જઈ, કૌંવને તે શિક્ષા કહી;
ફેરી આળ્યા મથુરા માંય, યોગેશ્વરચાસમે થયો અધ્યાય. ૮૭

વલણ

અધ્યાય યોગેશ્વરચાસમે, સાંભળ્યો રાય નિરધાર રે;
અકર મળ્યા શ્રીકૃષ્ણને, કહ્યો પાંડવનો સમાચાર રે. ૮૮

- રુએ દેવકી રોહિણી માતા, ત્યાં વહરો કેમ કરી;
પ્રસૂતાની આશીશ લેઈ, પરવયા હળધર હરી. ૨૨
- સહુ જોધાને કેહે શ્રીકૃષ્ણજી, કાયર જન પાછા ફરો;
મરણીક હોય જે માયાં વોહોણા, તે મારી સાથે સાંચરો. ૨૩
- અન્ધ ગજ રથ ધનુષ ભાયા, કવચ અળગાં પરહરો;
પાળે પાળે જાપ મારા, ખડ્ગ ખેડાં કર ધરો. ૨૪
- રામકૃષ્ણ આગળ થયા, રોયે આંખ છે અતિ સતડી;
મુગટ સજીયા કાછ કછીયા, પીતાંબરની ગાતડી. ૫
- ચૌદ સોળ ને વીશ વર્ષ, ત્રીસમા સર્વ શૂરધી;
દ્વાર ઉઘાડી સૈન્ય ધાયું, પર્વણીયે જેમ ઉઢધી. ૨૬
- જરાસંધથી કેશ આગળ, સૈન્યા દુર્ગ ઘેરી રહી;
શ્રીકૃષ્ણના શખનાદથી, ન્હાસી રાયની પૂઠે ગઈ. ૨૭
- જરાસંધ વિરમે યયો, જવ ગાળ્યા વમુદેવપુત્ર;
નામવા અન્ધજન દાનવનું, ચંચળ વાહન કરે મળમૂત્ર. ૨૮
- પાંચજન્યનો શખ પહોતો, બ્રહ્મલોક પાતાળ રે;
વક્ર મોળીયે વક્ર દંટે, વિરાજે શ્રીગોપાળ રે. ૨૯
- અન્ધ ગજ રથ ઉપરે, ગાજે દાનવ દુર્મતી;
જાદવ વિચારે શ્રીકૃષ્ણને, આજ બેસવા વાહન નથી. ૩૦
- શખ ચક્ર ને ગદા સારંગ, આયુધ રથમાં છે ચાર રે;
ગંગજળ કલ્લોલવત છે, ઉજ્જવળ વેદ તોખાર રે. ૩૧
- ગલાહક પુષ્પદંત સુગ્રીવ, મેઘવર્ણ હય નામ રે;
વેકુંઠથી રથ ઉતર્યો, જ્યાં બિભા સુંદર શ્યામ રે. ૩૨
- મેઘધોપ નામ તે રથતણું, બેસાડ્યો દારુક સારથી;
લઈ વડા વીરની, જઈ રથે ચડ્યા રમાપતી. ૩૩

અયુત લાનુ આલા મુગટની, કુંડળ લાલવે ઈંદુ;
 વિદ્યુતવત પટં પીત રાજે, શોભે મણિ કરુણાસિધુ. ૩૪
 શ્રીરંગને સારંગ શોભે, કૌમોદકી રાજે કર વિખે;
 તંદક ખડ્ગ કટિસું ધર્યો, પાંચજન્ય વિરાજે મુખે. ૩૫
 કર અંશુળીએ વઢે ચક્ર ધરિયું, શું ઉજ્જ્વલાળનો અંક !
 કોષ રૂપ દેખી, શ્રીકૃષ્ણનું, દાનવને ઘેર શંક. ૩૬
 ખેહુ કટકના વિકટ સુભટ, નિકટ આવી આવેલ્યા;
 અશ્વે અશ્વ ગજે ગજ, વધ્યા, પતંગવત પાળા પડ્યા. ૩૭

વલાણુ

પડ્યા વીર પતંગ પેરે, પુરમાં ચોધ ધાયા અતી રે;
 મથુરાં લક્ષ્મી નારી શું, સૈન્યને પ્રસવતી હતી રે. ૩૮

કેકેલું ૧૪૨અ : રાગ સારંગ

જવ રમાપતી યથા રથ આરૂઠ, દેખી દાનવ યથા દિગ્મૂઠ;
 જોલે જરાસંધ અહંકાર, એ રામકૃષ્ણ હીસે સુકુમાર. ૧
 એ બાળક ઉપર આયુધ ધરું શું, એ સાથે વઢતાં લાણું હું;
 તવ હાસ્ય કરી જોદ્યો શિશુપાળ, એ બાળ નહીં, છે કંસનો કાળ. ૨
 સૂચવ્યું વેર રાય રાધે ચલ્યો, હાંક્યો ગજ જેમ ઘન ગડગલ્યો;
 ભદ્ર ભાગધ આવી અડ્યા, એકેકને શું કઠિણ થઈ નહ્યા. ૩
 મુખે વીર કરે મારો માર, ફેરવે ખેડાં હુંકડી તરવાર,
 અગકે કાળ સત્રી સરખી ફરશી, ખેહુ પાશ બાજુ રહ્યાં છે વર્ષી. ૪
 ગદા ગુરજ પઠે બહુ શિલા, મંહોમંહિ વીર વિખાણે ભલા;
 ત્રિશૂળ શસ્ત્ર લોગળ લીંડિમાળ, કાતી ગુપ્તી મહા વિકાળ. ૫
 ઘાય ગિરિ તરુવરની વૃષ્ટિ અપાર, મહાજનુદ્ધ ગજદંત કુડાર;
 શળકે શેષ સુભટને ચણું, ધીર ધનકે મૂજે મણું. ૬

જે અવનિ ઉપર ઉત્તમ આચરે, તે પાચે પડછંદા પાતાળે પડે;
 રવિમંડળ રેણુ આચ્છાદિયું, જેહુ દળનું બળ સળળ વાધિયું, ૭
 બળિભદ્ર માથે વાધ્યો શિશુપાળ, આવ્યા જસસંધને શ્રીગોપાળ;
 કૃતવર્મા ને પુંડરીક રાય, સાલ્યદી શાલ્યનું જુદુ થાય. ૮
 અંદ્રકેત સામો ધમ્મનેત્ર, ભોજ દંતચક્ર પાડે રણક્ષેત્ર;
 સુધન્વા સામો દુરમતી, સફળી જાદવ જે અગપતી. ૯
 કુશનાભ કૈતવ વટે અનીત, વાધ્યા સર્વદમન ને સત્રાજીત;
 પસંન જાદવરાધ પ્રવીર, કલિંગપતી મહાબાહુ ધીર. ૧૦
 દંડકનચી ને કાશી રાજન, વિરૂપાક્ષ વિદભૂત બળવંત;
 શળચૂડ સમો વજ્રનાભ, પડે શબ્દે ગર્ભવંતીના ગાભ. ૧૧
 ગજ માથે ગજ, રથ સાથે રથ, મહાકેમહર થયા લયબથ;
 પાળે પાળા અશ્વ અશ્વ સાથ, વટે વીર વાવરતા હાથ. ૧૨
 પડે હસ્તી ફાટાં કુભસ્થળ, રુધિર ધારા વેહે બળબળ;
 દ્વદ્વ જુદુ થયુ એક જામ, જયા વૃત્રાસુર ઈંદ્રનો સંગ્રામ. ૧૩
 પડે હસ્ત નેત્ર ને કર્ણ, છેદાએ પાણ નાસિકા ચણ્ણ;
 કળંઘ મસ્તક પોહોણાં બહુડે, અગ્નિ વસ્ત્ર પાવક ધડધટે. ૧૪
 શુક કેહે વાત ન જાયે વદી, ભયાનક થઈ રુધિરની નદી;
 ને સરિતાનું હું કરુ વિખાણ, પરીક્ષિતને કેહે શુક ભગવાન. ૧૫
 માંસ અસ્થિનાં ત્રટ જે થયાં, રુધિર રૂપી મહાજળ વહ્યાં;
 ગજ કબધ શું ગ્રાહ વિકાળ; મુલટ કેશ શું નોહે સેવાળ. ૧૬
 નીરનાભિ વહે ભ્રમર વિમળ, નરનેત્ર શું મચ્છ અચળ;
 મુલટમુગટ શું બગલાં જસા, શું નેત્ર મીનને ગ્રેહેલા ધસ્યા. ૧૭
 થોભે સર્પ સરળા નરના ભુજ, રાજપુત્રનાં મુખ શું ફૂલ્યાં અંબુજ;
 ધુટી ભ્રમર શું લે મકરંદ, જંબુક યોગિણી પામ્યા આનંદ. ૧૮

ઊંચાં નીચાં વેહે ક્ષત્રીનાં અંગ, ચાલે તરંગ રૂપિના બહુ તરંગ;
 કે શોભિત સરિતા ન રહે તરી, અવળા રથ શું નૌકા તરી. ૧૯
 એમ દારુણ નદી રુધિરની વહી, સંગમે જમુના રાતી થઈ;
 નવમે નવાણું વેહે વદી, કૃષ્ણે પૂરણ સહસ્ર શું ક્ષીધી નદી. ૨૦
 દેખી ઘોર યુદ્ધ બળવાન, દેવ થયા સહુ કંપાયમાન;
 બળિભદ્રે કીધું બળ ધણું, ભાગ્યું બળ જરાસંધ તણું. ૨૧
 હળે તાણી મારે મુસળે, તે યત્રુ રણી ખાવાથી ટળે;
 સુદર્શન ચક્ર હરિનું ફરે, એવાં અચુત શીવ ઉતરે. ૨૨
 ચક્ર વલ્લિ પ્રગટી જવાળ, કોખ્યા કૃષ્ણ નાઠો શિશુપાળ;
 દંતવક્ર પુંહરીક વાસુદેવ, તે નાઠા સહુ મૂઢી અહમ્મેવ. ૨૩
 માર માર વાણી બકી, ધાયા પૂઠે કૃતવર્મા સાત્યકી;
 સહુ જીવ લઈ નહાસે નરપતી, વસ વાહનની શુદ્ધિ નથી. ૨૪
 ઉઘાડાં મસ્તક પાળા પાલ, પ્રસ્વેદ છૂટે આસ ન માય;
 ને જાએ જરાસંધની ઝોથ, લાખોલાખ પડી રણ લોથ. ૨૫
 દશ મારોં સૈન્યા જાય, લથડે પડે વળી બેડા થાય;
 અંબાડી ભાંજે બહુ ધન, નાઠા ભેધ જેમ બ્યામથી અન્ન. ૨૬
 જરાસંધ ! શરણાગત રાખ, તું દળ દળાતું નયણે દાખ;
 રીશ અક્ષૌહિણીની ટાળી સાખ, ચક્ર સુદર્શન ચડીયું ચાક. ૨૭
 નત્ય પચન દીનતું સાંભળી, ખીજ્યો જરાસંધ અંતર પરજળી;
 યુત મણની ગદા કર ધરી, ધસ્યો રાય પાળો ઉતરી. ૨૮
 મ ધારે ગજ ત્રોડી સાંકળ, તેમ મગધપતિએ કીધું બળ;
 હી અરણ્ય બદલ પાછાડ્યા, બહુ હસ્તી હડસેલીને પાડ્યા. ૨૯
 યથી ગદા રથ વાંકા વાળે, મહારથી થહી ઊંચા ઉછાળે;
 ૧૫ જરાસંધ કોખ્યો અદ્ભુત, બદલ નાહાસે ભેદા વુધ. ૩૦

તે જરાસંધનો જોઈ સંગ્રામ, ગ્રહી હજી મુસળ ધાયા શ્રીરામ;
 જેમ ઘુઘુવે જે વનના વાઘ, જેમ કુંકુવે કાળા જે નાગ. ૩૧
 જેમ દાવાનળ પવને ધડધડે, જેમ બેહુ પાસથી ઘન ગડગડે;
 જેમ પર્વણીયે ગાજે નિધિ જળ, તેમ ગાજે બેહુ દળ સુબળ. ૩૨
 ધાયો જરાસંધ સળળ રાય, નાંખ્યો ગદાતણો જઈ ધાય;
 સાંભળી ધાય રામ ગડગડે, લીધો જરાસંધ તાણી હજીવડે. ૩૩
 માગધ પાડ્યો મહીચ્છળ માંય, લીધું મુસળ કરવા ધાય;
 એહેવે પધાર્યા શ્રીભગવાન, બળીભદ્ર પાસે માગ્યું માન. ૩૪
 રખે રામજી એને હણા, એ સ્વપુર આપણા મામાતણો;
 કુટુબ વિરોધ કરીયે શાને, આપણી મામી બેહુ માહું માને. ૩૫
 જીવશે તો બહુદશે ઘણીવાર, છે ઉતારવો પૃથ્વીનો ભાર;
 એહેલુ કહી મૂકાવ્યો રાય, મૂક્યો બળીભદ્રે નમાવી પાય ૩૬
 નાઠો જગસંધ લાજ્યો અત્યંત, તવ બોલ્યા શાહવરાય બળવંત;
 શું ગોપ થકી નહાસો છે આમ, કરે રાય આપણુ દીગે સંગ્રામ ૩૭
 કેહે જરાસંધ સત્ય કહે છે તમો, વળી જુદા કરવા આવશું કો સમે;
 એવું કહી પતાયન દીધુ, પડ્યું રણ જાદવે લૂંટી લીધુ ૩૮
 જીવતા વાહન શસ્ત્રવસ્ત્ર શણગાર, લૂંટી જાદવનો પરિવાર;
 વળી ત્રેવીશ અશ્વૌહિણી સેના કરી, આંચો જરાસંધ
 સમમે દિન કરી. ૩૯
 મથુગની પોણે આવી ત્રાડ્યો, વળી રામ કૃષ્ણે મારી કહાડ્યો,
 ત્રેવીશ અશ્વૌહિણી મેના કરી કરી, તે મોળવાર આંચો કરી કરી. ૪૦
 સત્તરમી વાર આંચો કરી ટેક, મધ્યે કૌતુક ઉપન્યું એક,
 એક મેલેમ્હ રાજા મહાશિરોમણિ, છે ત્રણ કોટિ જીવનનો ધણી. ૪૧
 તે શસ્ત્ર અગ્ને માયો નવ મરે, તે ઉપાસના શંકરની કરે;
 ન બોળે નીર, પાવકે નવ બળે, વાયુ ન ચોપે, હિમે નવ ગળે ૪૨

વજ્ર ચક્ર કાયા નવ છેદે, શક્તિ બાણ ત્રિશૂળ નવ લેદે;
 ન પામે નાશ ગિરિ વૃક્ષવડે, કાળા સર્પનું વિષ નવ ચડે. ૪૩
 તે જાય જુદ્ધને જ્યાં મન ગમે, કાળજવન નામ જગતને દમે;
 એકવાર ગયા નારદ ઋષિ જન, નારદને પૂછે કાળજવન. ૪૪
 કહો ઋષિશ્રી મેં જીત્યો સંસાર, આજ મળે કો મુજ સાથ વહેનાર;
 ઉતારે મહ ભારા કરતણો, છે ઋષિજી કો નિશ્ચે ભણો. ૪૫
 ઋષિ નારદ કહે, સાંભળિયે રાય, હોય મમત્વ તો જા મથુરા માય;
 રામ કૃષ્ણ બે વસુદેવના બાળ, શ્યામ ગૌરવ છે રૂપ રસાળ. ૪૬
 નીલ પીત પટ કદે પરિધાન, જેનું જોજેશ્વર ધરે છે ધ્યાન;
 ઋષિ નારદ ગયા મમરો મૂકી, ઉઠ્યો કાળજવન વહવા ઢૂંકી. ૪૭
 ત્રણ કોટિ જવન લેઈ સાથ, જઈ મથુરાં ઘેરું અર્ધ રાત્ર;
 તે સમાચાર માગધને થયો, જરાસંધ આવી વાટે રહ્યો. ૪૮
 જવને ઘેર્યાં કેશવરામ, ભલું ઘરું પરભાર્યું કામ;
 નાસતાં જાહવનો વાળું ઢાટ, રહ્યો જરાસંધ બાધી વાટ. ૪૯
 જવને વીટી જાહવપુરી, સૂતું સર્વ જાગે એક શ્રીહરિ;
 વિચાર્યું મનમા શ્રીગોપાળ, નીત નવી ઘાય જંગલ. ૫૦
 મોટા શત્રુ સાથે પડ્યાં વેર, તો કહી પદ્માવતની કીજે પેર;
 એવું વિચાર્યું શ્રીભગવાન, તવ ઘરું વિશ્વકર્માનું ધ્યાન. ૫૧
 તેણ્યાં યોગ માયા નિધિરાય, આવી ત્રણે નમીયાં હરિને પાય;
 સમુદ્રને કહે સુહરશ્યામ, આપ જળમાં જેટ વસવા ગામ. ૫૨
 કહ્યું વિશ્વાકર્માને નિષાવો નથ, શક્તિને કહે લઈ જાઓ સમથ;
 પશ્ચિમનિધિયે જેટ આપ્યો વિશાળ, વિશ્વાકર્માએ નથ કીધું
 તત્કાળ. ૫૩
 બે ઘટિકામાં નીપાવ્યું ગામ, તે માટે ધરું દ્વારિકા નામ;
 છે સસ ધામનાં દુર્ગ વિશાળ, છે કનક કોરીસા આકર્ષમાળ. ૫૪

- ભયાં આસે નાથ નહાસે, ઢળી પડે ભેઠા થાય;
હવડા ગ્રહુ છૌં જવન જાણે, આશા પાશ બાંધ્યો જાય ૧૧
- નદી નાળાં વૃક્ષ જાળાં, પર્વત પંખી વન;
નહાસે ઉવાટે વસ્ત્ર ફાટે, વીંધાય કાંટે તન. ૧૨
- એક શુક્ષ્મ ઘોર ગિરિ તણી, તેમાં પેઠા શ્રીગોવિન્દ;
એક પુરુષ સૂતો શુક્ષ્મ મધ્યે, નામ રાય મુચુકુંદ. ૧૩
- અચુત વર્ષની નિદ્રા કરીને, પોઢિયો પર્વતમાંય;
તેહને પીતાંબર ઓઢાડિયું, કીધો લેહ જાદવરાય. ૧૪
- આધા જઈ કંઠરામાંહે, ઘયા શુભ જુગજીવન;
શામળિયાને શોધતો, ગયો શુદ્ધ માંહે જવન. ૧૫
- મુચુકુંદને જોઈ મોહ પામ્યો, જાણ્યા નંદકિશોર;
જવન કહે, રે ઉઠ જાદવ, શું સંતાઈ સૂતો ચોર. ૧૬
- તેં જાણ્યું મહત્ત કર્મ કીધું, અસુર નહીં આવે અત્ર;
કાલજવનને અજાણ્યું શું, મેં જોઈ મૂક્યા છે સર્વત્ર. ૧૭
- નિર્ભય ઘઈ શયન કીધું, ગાજ્યો જવન મેઘાકાર;
મુકુંદ જાણી મુચુકુંદને, તેણે કીધો પાટુપ્રહાર. ૧૮
- મહાપુરુષને ઘઈ પ્રબળ પીડા, ક્રોધે ઉઘાડ્યાં લોચન;
નિદ્રાલગ્નના નેત્રથી, પ્રગટીયો હુતાશન. ૧૯
- ક્રોધાનળની જ્વાળા પ્રગટી, પ્રલયવત વિકાળ;
કાળજવન જાણી ભરમ કીધો, તવ હસ્યા શ્રીગોપાળ. ૨૦
- મુચુકુંદ મનમાં વિચારે, મેં ક્રોધ કીધો દહન;
પરભાર્યું કારજ કરી, ખખાયાં જગજીવન. ૨૧
- શબ્દ સંભળી ફરી જોયું, દીકા દેવ મુકુંદ;
ક્રોધ છે તું બાળકા, એમ પૂછે રાય મુચુકુંદ. ૨૨

- લઘુરૂપ કો લક્ષણવંતો, છે લોચન લોલ વિશાળ;
અંધારે ગુફામાંહે એકલો, બીહીતો નથી તું બાળ. ૨૩
- આ પીતાંબર મેં કોહોનું આદ્યું, કોણે કીધો પ્રહાર;
જાણતો હોય તો કેહે મુજને, એ કોણ યશું બળીને છાર. ૨૪
- પરીક્ષત પૂછે શ્રીશુકદેવજીને, કહો કૃપાનિધાન;
કથા કહો મુચુકુંદની, જેને મળ્યા શ્રીભગવાન. ૨૫
- ક્રોધાસિએ કેમ દુષ્ટ દહ્યો, અસંગ જેતું અંગ;
મક્ષ સાંભળી કેહે શુકતેગી, પૂર્વ કથા પ્રસંગ. ૨૬
- પ્રશ્નોત્તર શુકદેવ વદે, ધન્ય રાય ધીમાન;
કહું કથા મુચુકુંદની, જે મળ્યા શ્રીભગવાન. ૨૭
- દેવતાને દુઃખ પડીયું, દૈત્યે દમ્યા અપાર;
પ્રાર્થના કરવા મહીપતિની, આવ્યો સુર પરિવાર. ૨૮
- શત્રુજિત રવિવંશદીપન, જાણ્યો માંધાતા મહીપાળ;
ઇંદ્ર કેહે નરેન્દ્રને, હ્યો અમરની સંભાળ. ૨૯
- માંધાતાએ નિજ પુત્ર તેહ્યો, મુચુકુંદ એલું નામ;
જાણ્યો સ્વર્ગની રક્ષા કરો, પિતાએ આપ્યું કામ. ૩૦
- પછે મુચુકુંદ ગયા અમરાવતી, નિર્ભય કીધાં નિજ સર્વ;
અસુર દાટ વાળી ઉઘાટ ટાળ્યા, નાચે અપ્સરા ગાંધર્વ. ૩૧
- હાસ્ય વિનોદમગ્નમન, શૃંગાર વિવિધ વિલાસ;
દાનવ કોટિશ નાશ કીધા, ગયો અમરનો વાસ. ૩૨
- જે અધુત વર્ષ રક્ષા કીધી, તવ રીઝયા સુરરાજન;
ઇન્દ્રપુત્ર જયંત નામે, પામ્યો બળ જોગન. ૩૩
- તેહેને સ્વર્ગ રક્ષાનું કારજ સોંપ્યું, બોલ્યા ઇંદ્ર ભગવાન;
વિદાય આપી મુચુકુંદને, માગ્યો કાંઈ વરદાન. ૩૪

- માત તાત ને શુરુ ગોસાંઈ, નવ સેવ્યા વિપ્ર સાધ;
આયુધ્ય યોર્યું અન્વાય કરતે, ક્ષમા કરો અપરાધ. ૫૯
- માનુષ દેહની ત્રણ અવસ્થા, નહીં ચોથી અવસ્થા કોય;
કીટ પટે કે ભસ્મ થાય, ખાય શ્વાન વિષ્ટા હોય. ૬૦
- માનુષ દેહથી પશુ ભલાં, અજ્ઞાને નહીં કર્મ;
મળભૂત માંસ રુધિર અસ્થિ, કેને અર્થે આવે ચર્મ. ૬૧
- માનુષ દેહ તો ધન્ય કહીએ, ભજે શ્રીગોપાળ;
જેણે રામ નામ ભજ્યું નહીં. તે જનુની જોળન કાળ. ૬૨
- મુને ગર્ગાચાર્યે કહ્યું હતું, તુંને મળશે શ્રીમદ્ધારજ;
તે વિપ્ર વચન સાચું થયું, મેં નીરખ્યા નરહરિ આજ. ૬૩
- ખટ શાસ્ત્ર ને ચાર વેદ, કથા પુરાણ અદાર;
તે પાઠ કરતાં ગોવિંદ શુણે, કેમે ન આવે પાર. ૬૪
- અદ્ય આયુધ્ય સ્વરૂપ પ્રુદ્ધિ, ગુણ હીણ ગર્વી મૂઠ;
હું કીટ વિપયકુંડનો, શું સ્તવું ગરુડારૂઠ. ૬૫
- એવું કહીને પાપ પડીયો, યુગ્મ જોડી પાણ;
માગ વર સર્વિશોદ્ધાવ, એમ વધા પુરુષપુરાણ. ૬૬
- ગદ્ગદ કંઠે જોલિયા, ગોવિંદનું સુચકુંડ;
આવાગમનનાં કર્મ કાપો, આપો ચરણારવિંદ. ૬૭
- શ્રીકૃષ્ણ કહે નિદ્રાવટે, છે અશુદ્ધ તારો દેહ;
અધિકાર નહીં વકુંડનો, સય પિંડ પાડે એહ. ૬૮
- પછે વૈકુંઠ પામશે તમો, કહી ગયા શ્રીભગવાન;
સુચકુંડે બદ્રિકાત્રમ જઈને, ધર્મ હરિનું ધ્યાન. ૬૯
- ગા. દિવસમાં દેહ તજિયો, આબુ દિવ્ય વિમાન;
'ઠ વૈષ્ણવ મામિયો, એમ કહે શુક ભગવાન. ૭૦

વલણ

સગવાન શુક કહે શ્રવણે, કોટિ પાતક જાય રે;
સદ પ્રેમાનંદ કહે કથા, થયો એકાવનમો અધ્યાય રે. ૭૧

અધ્યાય પર મો

કડવું ૧૪૪ સુ : રાગ ગોડી

શ્રીકૃષ્ણ ઠાજ પરભાર્યું કરી, કરી મથુરામાં આવ્યા હરિ;
રામે હળમુસળ કર ધરી, અર્ધ કચરી માયાં અરી. ૧
જવન મારતાં બહુ ઉગર્યા, તે કૃષ્ણે આવી પૂરા કર્યા;
અધર્મી નાઠા તે ઉગર્યા, દારિકાં જે જાંધવ પરવર્યા. ૨
મથુરાની માયા મૂઢી ધણી, સામળા ચાલ્યા સોરઠ લણી;
સેના રાય જરાસંધ તણી, આગળ ઊભી બિહામણી. ૩
જાંધી મારગ માગધ રહ્યો, મુદિત માધવ દેખી થયો;
નથી સમાચાર જવનનો લહ્યો, જે રમેષ્ઠ મુચુકુંદ દંષ્ટિયે દહ્યો. ૪
જવનથી નાઠા જે ભાર્ગ, આવી પડ્યા મારા દળ માંય;
સેનાને કેહે માગધરાય, રામ કૃષ્ણ કુશળે નવ જાય. ૫
દીઠા દાનવે જાંધી વાટ, સંકર્ષણને થયો ઉચાટ;
ભાર્ગ નથી ઉગરવાનો ઘાટ, કરી જુદા હવે વાળો ઘાટ. ૬
શ્રીકૃષ્ણ કહે સત્ય કહો છો તમે, આપણને દાનવ વડતાં દમે;
આજ જુદાં છત ન થાય કેમે, ભાર્ગ પલાયનનો દીસે સમે. ૭
મૂઢી સેના જમણે પાસ, નાઠા હળધર શ્રીઅવિનાશ;
કેહે જરાસંધ ભરિયો શ્વાસ, નેટ નીસરી પીધી ઘાસ. ૮
નોહે જલદવ શત્રી ખરા, નીવડ્યા નંદતણા છેકસ;
હવડાં જઈ ઝીકું અહીંસરા, ધાયો જરાસંધ પ્રભુ ધરા. ૯

- દ્વારામતીમાં પ્રજા ન માર્છ, એક નવું નીપજાવ્યું ગામ;
ક્રીધી દ્વારિકા સામી એક, ઉપદ્વારિકા ધર્યું નામ. ૪
- ઉગ્રસેન શિર છત્ર બિરાજે, ધણી વસુદેવ રાજાન;
સેનાપતિ સાત્યકી જાદવ, અકૂર ક્રીધા પ્રધાન. ૫
- જુદ્ધપતી હજારજી ક્રીધા, સ્વામી શ્રીગોપાળ;
વિનતિ ઉદ્ધવજી પહોંચાડે, ક્રીધો કૃતવર્મા કોટવાળ. ૬
- સુખસાતા ચડિયાતા દહાડા, જ્યાં રાજા જુગદાધાર,
વસુદેવ દેવકી ગોષ્ઠ કરે છે, પામ્યાં છે સુખ અપાર. ૭
- કારાગૃહના કપગ દહાડા, સંભારતાં દુઃખ વ્યાપે;
આજ ઇંદ્ર ઇંદ્રાણીયે અદકાં, સુખી પુત્રતણે પ્રતાપે. ૮
- રાજ્ય ભવન ધન લોજન ભૂવણ, વાહન વસન આસન;
સકળ સુખ આપણે પામ્યાં, પણ એક દુઃખ મોટું મન. ૯
- જરાસંધ સરખો શિર શત્રુ, ક્રીધા ગોકુળમાં અન્યાય;
તે માટે દીકરાને કેા નહીં આપે, કુળવંતી કન્યાય. ૧૦
- શાહિણીપુત્ર રંગે છે ગોરા, તેની વાત કયાંઈ પણ થાયે;
મારો પુત્ર કાળો ઉછંડળ, કુંવારા ભવ જાયે. ૧૧
- નીચ કુળની લક્ષ મળે તોડે, મારુ દુઃખ નવ લાગે;
જ્યાં લગે કેા છત્રપતીની, પુત્રી પાગે નવ લાગે. ૧૨
- વસુદેવ કહે રે ઘેલી ધરણી, એ વિચાર તારો ખોટો;
આપણા પુત્રને પરણાવવાને, પરમેશ્વર છે મોટો. ૧૩
- શ્રીકૃષ્ણે તતક્ષણ જાણ્યું. માત પિતાની દાજ;
એટલી વહુવાર આગળ લાવું, જે માતા આવે વાજ. ૧૪
- એક દહાડે સકળ જાદવની, સલા શ્રીકૃષ્ણે ક્રીધી;
તરિક્ષથી એક રાજા આવ્યો, કેડે કન્યા ક્રીધી. ૧૫

- એકવીસ તાડ પ્રમાણે જીંચો, કન્યા તે પણ એવી;
હિમાચળના ઉછંગ ઉપર, જગતમાતા જેવી. ૧૬
- સુભટ સર્વે વિસ્મે પામ્યા, દેખી તાત કુમારી;
તે રાજાએ આવિને પૂછ્યું, ક્યાં છે મૂસળધારી. ૧૭
- ઉચ્ચેને અતિ આદર કીધો, કહો પધાર્યાં કેણુ કામ;
પ્રણામ કરીને રાજા જોડ્યો, છે રેવત મારું નામ. ૧૮
- રવિવંશ ઈક્ષ્વાકુ કુળ મારું, છત્રપતિ રાજકુમાર;
હું રેવતી પુત્રીને લેઈ ગયો, બ્રહ્મા કને એકવાર. ૧૯
- સુહૃત માત્ર રહ્યો હું જિલો, વહી ગયા જુગ ચાર;
જગતપિતાએ સામું જોયું, હું જોડ્યો કરી નમસ્કાર. ૨૦
- વર વિચારી મેં મૂક્યા હતા, નામ કહ્યાં સભામાંય;
ક્યા વરને કન્યા આપું, જે અખંડ સૌભાગ્ય થાય. ૨૧
- હાસ્ય કરી હિરણ્યગર્ભ કહે, વહી ગયા જુગ ચાર;
તેં ચીંતવ્યા વર તે પૃથિવી માંહે, ફરી અવતર્યાં લક્ષ્મીવાર. ૨૨
- આ જ જૂનો વર છે ધરાધર, રોહિણીનંદન નામ;
તેને જઈ કન્યા આપો, તુજ થોગ્ય જમાઈ રામ. ૨૩
- ને માટે હું આગ્યો સ્વામી, મુને કૃતાસ્થ કીજે;
ઉચ્ચેન કહે હલધરને, કન્યા થોગ્ય છે લીજે. ૨૪
- સરખે સરખા જાદવ હસિયા, નિવાહુ રૂઠો યાશે;
કન્યા નોહે પણ કન્યો દીસે, કીયા ઘરમાં મારો. ૨૫
- પિતાએ પુત્રી હેઠી મૂકી, અવની એકિયા પાય;
જોતાં રૂપ ગમું કૃત યુગનું, થઈ દ્રાપરની કન્યાય. ૨૬
- જેજેકાર થયો ચક્રકુળમાં, શોભિયા સંકર્ષણ;
કન્યાદાન આપ્યું સજાએ, કીધું પાણિબહુળ. ૨૭

વલ્લભ

પાણિપ્રકલ્પ કીધું રેવતી રામે, રેવત તપ કરવા ગયો રે;
કહું સંબંધ શ્રીગોપાળનો, જે રક્ષિણી સાથે થયો રે. ૨૮

કડવું ૧૪૬ સુ : રાગ સામગ્રી

પ્રથમે પ્રભુમું સીતા રામજી, વિઘ્નહર વૈષ્ણવીને કરું પ્રણામજી;
શ્રીભાગવત રસ અમૃત ભાખુંજી, પદબંધ કરવા અભિલાષ
રાખુંજી. ૧

ઢાળ

અભિલાષ રાખું રમ્ય વાણી, આપ શ્રીરણુછોક;
કથા કહું રક્ષિણીહરણની, બાંધું જુગતે જોડ. ૨
વ્યાકરણ વાણી શબ્દ સુંદર, સુરસરિતા શુભ વાણી;
છે અમૃતપે' અધિક માધુર, કો પીયે ચતુરસુન્તણ. ૩
ક્રોમળ શીતળ નિર્મળ કુખકર, દુઃખહર હરિનું નામ;
પ્રેમાનંદે પવિત્ર થાવા, ગાયા રાજવલ્લભેયન રામ. ૪
રસ અનુભવી ચતુર પંડિત, બાંધે બંધ જુગત અપાર;
લલિત પદ ગૌરવ ધણું, વેહે વાણી ગંગાધાર. ૫
એવા કવિને ભક્તિ નહીં, જેમ બીજ વોહોણું ક્ષેત્ર;
પદ બંધ કિંવા પ્રીત વોહોણું, જેમ પુતલી પાખે નેત્ર. ૬
પંડિત થયા નવ હરિ લક્ષ્મી, પ્રજાળી રહ્યા નિજ અહંકાર;
ભક્તિ વિના અધ્યયન જયા, મેહે વૃથા પુસ્તક ભાર. ૭
કો કહેશે તે' ગર્વ કીધો, કવિને તિરસ્કાર;
કહ્યો ઉપદેશ પ્રાણી માત્રને, હરિ ભજન સહુ પે' સાર. ૮
એ મરણ પગલાં હેઠં છે, ફરે સીયાંણી કાળ;
હરતાં ફરતાં કારજ કરતાં, બને શ્રી ગોપાળ. ૯

૪. પ્રેમાનંદ પવિત્ર થાવા ગાતા રાજવલ્લભેયન રામ.

રુદ્ધિભણી હરણની કહું કથા, ભેડી જયા વેદ બ્યાસ;
ભે પ્રીતિપૂર્વક સાંભળે તો, ટળે જન્મ મરણનો ત્રાસ. ૧૦

વલણ

ટળે ત્રાસ જન્મ મરણનો, હરિ જન નવ ચૂકીયે રે;
પ્રેમાનંદ પ્રભુ પરમેશ્વરનું, પણ માત્ર નામ ન મૂકીયે રે. ૧૧

કહેવું ૧૪૭ સુ : રાગ સામેરી

શ્રીશુકલ કહે સાંભળિયે રાય, શ્રીકૃષ્ણ કમળાનો વિહિવાય;
શ્રીહરિયે મથુરામાં અવતાર લીધો, લક્ષ્મીએ મનમાં વિચાર લીધો.

ઢાળ

- વિચાર લીધો વપુ ધરવા, સેવવા પાદ શ્રીહરિ;
વિદલાં દેશ ભીમકને ઘેર, રુદ્ધિભણી યર્ધ અવતરી. ૨
- સ્વરૂપ સુંદર શીલ સાગર, સ્તબ્ધી ન શકે સરસ્વતી;
ભીમકને ભવન પધારિયા, એકવાર ત્યાં નારદ જતી. ૩
- એકાંત અંતઃપુર વિષે, પૂજ્યા ઋષિ આદર કરી;
દંપતી ઋષિને પાય લાગ્યા, વિનય વાણી ઓચરી. ૪
- મહારાજ આજ હું રંકને, કૃતાર્થ ઋષિજી કશે;
હું સરખું કાંઈ કાર્ય સ્વામી, સેવક બાણી ઓચરો. ૫
- ભકતોંદ્ર કહે નરેંદ્રને, ધર્મ સૌજન્ય સુણી ઘણું;
અજલોકથી અમો આજ્યા, અવલોકનવા મન આતુર ઘણું. ૬
- છે સમ સ્વર્ગે વાત તાહારી, વૈદર્ભી વૈષ્ણવ મણી;
જેનો જશ છે જગત માંયે, ધન્ય જનુની તે તણી. ૭
- ભૂપતીના ભલપણાને, વિખાણે છે મહાજતી;
રુદ્ધિભણીને તેડી આવી, માતા જે સુવજાવતી. ૮

પુત્રી જઈને પાળે લાગે, વર માગે ઋષિવર કને;
 મહંત લાખ્ય જે મુનિ મળિયા, સૌભાગ્ય મીઠી હશે તને. ૯
 નારદ ઋષિને પાથ પડિયાં, રુક્મિણી જુગતે કરી;
 તાહારે હાથ પૈકુંઠનાથ ઝેહેઝે, વરદાન વાણી ઓચરી. ૧૦
 આશ્ચર્ય પામી શીષ નામી, વિદલનો સ્વામી વદે;
 તમે વિચારી વરદાન આપો, વિશ્વાસ કેમ આવે હૃદે. ૧૧
 કયાં ખદ્યોત ને કયાં રવી, એ ભોગવાઈ જોતાં નવ મળી;
 કયાં હુપીકેશ કનાં રુક્મિણી, કયાં ગરુડ કયાં ચરકડી. ૧૨
 કયા પુણ્યે એ જમાઈ પામું, જેનો પાર વિધિ પામે નહીં;
 નિ સંદેહ છે નારદ કહે, સગાઈ એ નિમ્ન્યે થઈ. ૧૩
 જેમ જનકસુતા ચામે વરી, તેમ પહોંચશે તમ કૈાડ;
 યાદવપતિ દ્વારામતીમાં, વસુદેવસુત રણછોડ. ૧૪
 અરિ દળવા અવનિ અવતર્યો, એ અષ્ટમો અવતાર;
 કદ નિવારણ સૃષ્ટિનૃ, શ્રીકૃષ્ણ જુગદાધાર ૧૫
 છે અચુત આદિત્ય તણી આલા, સુશુટ ઉગટ સુખ નિર્મળી;
 નીલ પીત પટકુળ રાજે, ઘનવર્ણ તેતું સામળું ૧૬
 નવમણિ મકરાકૃતિ કુંડળ, હાર વૈજયંતી કૌસ્તુભ મણી;
 ણાજુળ ધ પહોંચી મુદ્રિકા, હરે જ્યોતિ સુત અત્રી તણી. ૧૭
 નળ ઈંદુ આલા ઓપતી, જે ઉડમણની શોભા હરે;
 જન મસ્તક કર કમળ ધરે, તેને કૃતારથ સહેજે કરે. ૧૮
 કૂલ્યાં નેત્ર અંજુજ ચતુર્ભુજ, રાજે રમ્ય રોમાવળી;
 નાસિકા શુક્રચંડુ પ્રમાણે, પ્રવેલ દંત દાડમ કળી. ૧૯
 વિશાળ હૃદે કટિ પાતળી, અધર કાતળી અંખાતળી;
 ચરણ કમળનું ધ્યાન ધરતાં, જોવું ન પડે લવલણી. ૨૦

- એ ધ્યાન દેવળ બ્રહ્મનું, હૃદે રાખે તમે મહીપતી;
એલું કહી અદ્ભુત થયા, પધાર્યા નારદજતી. ૨૧
- ઉ પદેશ પામ્યાં પિતા પુત્રી, શ્રીકૃષ્ણ ધ્યાન હૃદે રહ્યું;
પરીક્ષિત પૂછે ઋષિને, પછે સ્વામીજી શું થયું. ૨૨

વલણુ

- શું થયું સ્વામી કહેા સુજને, જે નારદજી આવી ગયા રે;
વૈદર્ભી દેમ પ્રભુને વરી, દયાળે કીધી દયા રે. ૨૩

કંઠકું ૧૪૮ સુ' : રાગ સામશ્રી

દ્વૈપાયનસુત કહે શુક જોગીજી, સાંભળ પરીક્ષિત લાગવત લોગીજી;
વળ્યા વેણુધારી આપી વરદાનજી, પિતા પુત્રીને લાગ્યું ધ્યાનજી. ૧

ઢાળ

- ધ્યાન લાગ્યું દુઃખ ભાંશું, મળ્યા શુરુ ગુણવાન;
રુક્મિણી કન્યા સ્વમમાંહે,, દેખ્યા શ્રીભગવાન. ૨
- એક દિવસ પાંચે પુત્ર મત્યે, ડેહે ભીમક રાજન;
કહી રુક્મિણીને વર નિચારો, દીજે કન્યાદાન. ૩
- તવ કુંવર વળતું મોલિયા, તમે વૃદ્ધ બુદ્ધિ વિશાળ;
જ્યા ઘટે ત્યાં પિતાજી, તમે કરો વેવિશાળ. ૪
- હાસ્ય કરી ભીમક કહે, કહી ગયા છે ઋષિરાય;
વસુદેવસુત શ્રીકૃષ્ણને, આપણ આપીએ કન્યાય. ૫
- તવ જ્યેષ્ઠ પુત્ર અજ્ઞાન અર્ણવ, હરિવિમુખ મતિમૂઠ;
વિખાણ્યો શિશુપાળ તેણે, નિદા ગરકાસ્વઠ. ૬
- ગુણહીન માયાલીન જોલ્યો, તીમર ચડાવી ભાળ;
શું કરું જે પિતાજી છો, નહીંતર આણત કાળ. ૭
- વૃદ્ધ અવસ્થા મનુષ્યને કરે, બ્રહ્મ અંતઃકર્ણ;
વશુ શીથળ વિપરીત બુદ્ધિ, તેયે સ્વર્ગ મર્ણ. ૮

શું કરે પુત્ર પ્રભુને ગમ્યું એમ, હરિની રૂચિ હેય તો એમ થાયે
કેમ;

જે વિશ્વંભર જગતનું પોપણ કરે, તે કન્યાદાનને કેમ કરે. ૮
હેહુ હમે જોગી જેને કારણે, તે કેમ આવે મારે ખારણે;
જે ખટકર્ણન ખોલ્યો નવ દીસે, મારી સ્ત્રી તેને કંસાર કયાંથી પીરસે. ૯
એ દીકરો દૈત્ય ઘઈ નીવડ્યો, હુઃખ દેવા પતિત પેટે પડ્યો;
અણગમતી રાખી વાત સુખત કરી, કેહે વારે કામ દીધી દીકરી. ૧૦
પછે રાજમંડપમાં રાજ ગયો, પિતાપુત્રનો વિરોધ કોણે નવ લલ્યો;
માંડ્યા હોમ અધ્યયન તેણ્યા આચાર્ય, લૌકિક રાખવા ભીમકે
માંડ્યું કાર્ય. ૧૧

ઘેર ઘેર પુરમાં વારતા ઘઈ, શિશુપાળ જસસંધ અવશે સહી;
વરજાન ઉતારવા કામ, રુદ્રમિએ એક શણુગાર્યું ધામ. ૧૨
હય રથ ગજ શાળા વિરાળ, છે તોરણ તોડા ઝાકઝમાળ;
શય્યા તક્રિયા આસન પરિસ્તર્યું, ચંદ્રવા કુમણુ ઝગે સોવણું. ૧૩
મૃતપક્વ શર્કરા બહુ પકવાન, પ્રથમ આવી આરોગે જાન;
ગોરસ ઘત દ્વધ નવનીત, સર્વ કીધાં કામદુધાની રીત. ૧૪
જળ કદમ્બપત્ર ઉભય પાસા, બર્ષા શીતળ જળ એજથી વાસ્યા;
અમશપુર શું અવની ઉતાર્યું, વરને ઉતારવા ઘર શણુગાર્યું. ૧૫
વાહનને સારુ તૃણ ટોળે કીધાં, ગજ અથ પશુનાં કામ સીધાં;
વાજે પટક હુંડબી ઢાલ, બંદી ભાટ બોલે જસબોલ. ૧૬

વલણુ

૫ બોલે બેલ વાજે, નફેરી ચરણાઈ રે;
મિણીએ બાણી વાસ્તા, તવ પડી મૂચ્છાં ખાઈ રે. ૧૭

કંઈવું ૧૫૦ સુઃ : રાગ દેશાખની દેશી
વારતા સાંભળી રે, જે વીરે મેળવ્યું બેનિશાળ;
તેણ્યા શ્રીકૃષ્ણુ રે, પડી પેટડીયામાં ફાળ. ૧

- શુધબુધ શક્તિ ગર્ભ રે, ઘર્ષ શીઘળ છૂટી વેણ;
વપુ વિયોગ દહ્યું રે, મુને નવ મળ્યા અંબુજનેણ. ૨
- થયો જુઠો નારદ જતી રે, નવ મળ્યા શ્રીગોપાળ;
દૈવ રખે આવતો રે, મારા સ્વપ્નમાં ત્રિશુપાળ. ૩
- હભી ઘર્ષ અવની પડે રે, મૂકે અંશુળી મુખમાંય;
ચિત્ત ચગડોળે ચઠ્યું રે, મહિરમાં અરીપરી ધાય. ૪
- પીઠી ચોળના રે, આવી પ્રીતે પંચ લોખર્ષ;
બાભી વિસ્મે ઘર્ષ રે, પૂછે શું થયું કહો જાઈ ૫
- છે દિવસ આનંદનો રે, જશો છત્રપતિને મહિં,
ઢેવો વર ગોધિયો રે, જાઈ ધન્ય તમારા વીર ૬
- જેસાડી આસને રે, કીધો પીઠીનો આન્યાસ;
વહુંવાર સર્વ મળી રે, કહ્યો મામુને નમાચાર ૭
- માતા વળાવતી રે, આબ્યાં રુક્મિણીને લોચન,
કા રુચ્છો છો દીકરી રે, માએ દીધું આલિંગન. ૮
- નિજ પટ પાલવે રે, લોહી લોચન પૂછે માત,
આજ દિવસ મગળ તણો રે, જાઈ નવ કીજો આંસુપાત ૯
- કોણ હુ.જે દીકરી રે, તું રુચ્છે છે મીઠી,
હમી જોડ્યા રુક્મિણી રે, પેઠી લોચનમા પીઠી. ૧૦
- તવ માતા પાછી ફરી રે, ઘણું સાતા મન આણી,
એક સખી પોતાતણી રે, તે પ્રત્યે વદ્યાં કન્યા વાણી. ૧૧
- તું તેડી લાવ વિપ્રને રે, જે દ્વારામતી લગી જાય,
મળ્યો મુનિ હરિદ્રવા રે, ગાહી જેઠિઠા કરમાંય ૧૨
- વપુ જરાયુક્ત છે રે, બેલો રહી રહી લે છે શ્વાસ,
તેડી તે વિપ્રને રે, નઈ દામી કન્યા પામ. ૧૩

પરમારય કરતા તતખેવ, લકાજનજિત અહમેવ;
 ઇન્દ્રુ પ્રભુપદપંક્જ સેવ, જય વસુદેવચુત વાસુદેવ ૬
 સર્વેશ્વર શ્રીઅવિનાશ, જગ્ત ચૈતન તેજ પ્રકાશ;
 ભીમક સુતા વિદલ્ નિવાસી, લખિતંગ રુકિમણી ચરગુદાસી. ૭
 ને દીને સપ્ત સસુદ્રની સાહી, ખેસે સરસ્વતી લખવા ઠહી;
 તું છે અપરમપાર જહુશર્, તે કાણુમાત્ર મારી ચતુશર્. ૮
 ને પૃથ્વી આકાશનું પત્ર યાય, અહારનાર લેખણુ સંખ્યાય;
 કોટિ કદપ લખે શિવરાય, પણ તમારા ગુણુ લખ્યા નવ જાય. ૯
 તું છે અખિલ પ્રહ્લાંડનો ધણી, જાણે દાસી મને પોતાતણી;
 છે વિનતી થોડા માહે ધણી, ન જોશે માહારાં કુકર્મ ભણી. ૧૦
 અપિ નારદે વરણુબ્યા શ્રીગોપાળ, પિતાને વાત ગમી તત્કાળ;
 દુદ્ધ ભાઈએ ભાંજ્યું વેવિશાળ, અણુચાલતે આવે શિશુપાળ. ૧૧
 હું છું છૌં તમારી આશે, નારદશારદને વિશ્વાસે;
 સિદ્ધનો ભાગ જંખુક લઈજાશે, તે ઉપહાસ પ્રભુ તમને ધાશે. ૧૨
 કરવા અંખિકાનું પૂજન, સંધ્યાસમે વર્ષસ રાજન;
 ત્યાં તમે આવજો મધુસૂદન, આપણુ મળગું જગજીવન. ૧૩
 ને વિલંબ કરશે સારંગપાણી, સમે નહીં આવો કરુણા આણી;
 જાંધીશ કંઠપાશ હું તાણી, તમ ઉપર કાલીશ પ્રાણી. ૧૪
 પ્રભુવિના દુઃખમાંથી કાણુ કહાડે, સર્વો ભાઈ ગયો ધણુ હાડે;
 વેહેલા આવજો પરમદહાડે, દેવ શિશુપાળને ફેરો પાડે. ૧૫

વલણુ

ફેરો પડે શિશુપાળને આવજો ત્રિભુવન ધણી રે;
 સંભાળ લેજો માહારી તમે, જેમ પ્રથમ લીધી સીતાતણી રે. ૧૬
 કંકડું ૧૫૩ સુ : રાગ મારુની આંચળી
 માં વાઘે ઘેરી વિદલાં વાઘે ઘેરી ગાય;
 . ૧ જળતી રાખી ગૌ, તેમ કરજો મારી સહાય.-વિં ૧

બ્રાત રુદ્રમી છે રૂપે પારધી, તેણે નાળી મોટી બળ;
 કુટુંબ કુળમાં હું એકલી છું, કહાડો દીનદયાળ-વિં ૨
 આવે છે મુને અસન દરવાં, શિશુપાળરૂપી વ્યાઘ્ર વિકાળ;
 એવું બણી વહારે ચડઝો, ભક્તવત્સલ શ્રીગોપાળ-વિં ૩
 કુંદનપુર રૂપીયું વન દારુણ, યયો લીલ રુદ્રમી મુજબ્રાત;
 શિશુપાળરૂપી અગ્નિ લગાડ્યો, જરાસંધ પવનનું સાય-વિં ૪
 હું બળી મરું છું પોપટી, તાહારા ગુણ ગાતાં જગતાત;^૬
 અનંગ ઓઘ વિષે બળતી રાખો, વરુલજ થાઓ વરસાત.^૭-વિં ૫
 વિદલાં દેશ કો લલણ સાગર, રુદ્રમી રૂપી છે તાલુ;
 ભાગધપતિ સરખા મચ્છ દેખી, કાંપે છે મારા પ્રાણ-વિં ૬
 શિશુપાળરૂપી ગ્રાહ્ય થસે છે, આવે જનરૂપીયું ઉધાન;
 ખૂડું છો' હું અબળા માલુસ, વહાલાજી થાઓ વાહાણ-વિં ૭
 ગોકુળ રાખ્યું ગિરિ ધરીને, દાવાનળ પીધો વન;
 ચંદન માટે ચેરી કીધી, રૂપે રંભા સમાન-વિં ૮
 સુધાપે' મોંઘું ગોપિકાને, આપ્યું અધરમૃતનું પાન;
 એવું બણી હું આશા રાખું, એ ભૂલો ભગવાન-વિં ૯
 વિરહ રોગ કાઈ વેધ ન લાણે, જે ગુપ્ત હૃદયનું દુઃખ;
 પ્રેમાનંદ પ્રભુ પરમેશ્વર વાંચું, ચરણકમળનું સુખ-વિં ૧૦

વક્તવ્ય

જેમ જનકી વર્ધાં મિથિલા ગાંહે, ત્રોડી અંગકથનુષ રે;
 તેમ મુને વરજો વિકુલજી, ત્રોડી શિશુપાળનું સુખ રે. ૧૧

કંકરું ૧૫૪ મું : રાગ દેશાખની ચોપાદ

કુંકુમે પૂજી કંકોતરી, શિરનામે લખ્યા શ્રીહરી;
 હરિશ્રવાના હાથમાં ધરી, વિનયયુક્ત વાણી ઝોચરી. ૧

- છે વિશ્વંભર વિશ્વાત્મા, વસુદેવાત્મજ વાસુદેવ,
એક મુહૂર્તમાં ઊંચલી આણ્યો, દ્વાગ્નિ તતખેવ. ૮
- મંગમ છે ગોમતી સાગરનો, છે ગીતળ દ્રુમની છાંય,
ગાઠડી લાકડી મંગાથે આણી, સુવાણ્યો ઝમિરાય ૯
- એક સ્વપ્ન આંચુ વિપ્રને, મુને મળ્યા અશરણશર્ણ,
કુદનપુર શ્રીકૃષ્ણ આંગા, દીધુ રૂઢ્ધિભીણુનું હરણ ૧૦
- શિશુપાળ જગસંધ જુધ્ધ કરે છે, ગમે ભદ્રવ લૂંટે ગામ
સ્વપ્ન માથુ ભણી ભગી ઊઠ્યો, દ્રોણ માથવવા કામ ૧૧
- જુએ તો દીઠી દારિકા, કનક કોમ્પીસા જગહગાટ,
ચક્ર મુદશન સૂમુને, સાગર ગાગે ધ્રુવવાટ ૧૨
- ભાતગ તુરગ ગ્ધ રાજતા, ગાજતા અધ્યયન ધોષ,
ધામકળશના મણી ગળકે, ફરતી આભા એક કોશ ૧૩
- ધન પતાકા ફરફરે, ચરચરે ભાલા અગ્ર,
મૃગયા રમી યાદવ વળ્યા મહુ, છુટ્યા લોક સમગ્ર ૧૪
- મુરાગનાને લગવતી, ભાવતી મુલગ શરીર,
ધૌવનવતી ગજગતી ચાવે, ઝમકે આઝર ચમકે ચીર ૧૫
- ઢો નીં બરતી મર્દન કરતી, ફરતી ગોમતીને તીર,
વૈકુંઠ મુખ સર્વે આણ્યુ, વસુદેવને મદિર ૧૬
- જોઈ હરિશ્રવા વિગ્રહે થયો, છે સ્વપ્ન કે એ સત્ય,
હું ભણુ છું કે જિણુ છું, પૂઠે લોકને ગર્ભ મત્ય ૧૭
- આ શુ વિદર્ભ વીલ્યો સાગરે, કેમ થયુ આવુ કુદનપૂર,
શકે લકામા હું કહ્યા થકો, કો ઉંચલી લાંબો અસૂર ૧૮
- વૈકુંઠ અથવા ગમચવતી, મુને શુદ્ધિ નથી લગાર,
નામ શુ એ નગરનુ, કોણુ છત્રનો ધરનાર. ૧૯

હાંસી કરી કહે પુરવાસી, કાં વાડવ થયા દિગમૂઠ.
 નગરી નામ દ્વારામતી, સ્વામી શ્રીકૃષ્ણ ગરુડારૂઠ. ૨૦
 સવાસો યોજન જે ઘડીમાં, ચાલ્યાં અંચળ અર્ણુ;
 હીંડનાં હસ્તિ ઘોડા ફાટે, મોટા પંખી પામે મર્ણુ. ૨૧
 સંવત્સર માસ ને દિવસ પૂછી, કીધું તે નિરધાર;
 ધન્ય ધન્ય પગ એ મારા, સુનિને આબ્યો અહંકાર. ૨૨
 નેત્ર અંતયાં સામે નડકે, આવી સુતો આ ઠામ;
 ઝાઝવાં આબ્યાં આંખે જળા ઝરે, માટે નવ દીકું ગામ. ૨૩

વલ્લણ

ગામ નવ દીકું સળળ હીંચ્યો, આનંદો ઋષિરાય રે;
 ગોમતીમાં મરજન કીધુ, પછે દ્વારામતીમાં જાય રે. ૨૪

કંકલું ૧૫૬ સું : રાગ આરંગની ચોપાઇ

ગોમતી મરજન કરી ઋષિરાય, લીધું તુમડું લાકડી કરમાંય;
 માનુભાવ પુરમાહે પડ્યા, ચાલવ લોક સહુ સામા મળ્યા. ૧
 દા. કેહે હરિદ્રી ઘેલા થયા, રમતમાં છોકરાં ખીજવવા ગયાં;
 પૂઠેથી રેણુ કાંકરા કુકાડે, ગાયે બાળક ગહુ તાળી પાડે. ૨
 છે ઉગ્રસેન મહાનુ દાર, ત્યાં જિભાં છે અચુત પ્રતિહાર;
 ડોલે હસ્તી જોલે જગ ભાટ, અકળાયો વિપ્ર નહીં જાવા વાટ. ૩
 વૃદ્ધ વિપ્ર દેખી કંગાજ, એક દયાળુ જોલ્યો દ્વારપાળ;
 કહો ઋષિવર કૃપા કેમ કરી, બ્રાહ્મણ કેહે મળવા ઇચ્છા શ્રીહરી ૪
 સભામાંહે ગયો પ્રતિહાર, જઈ મંત્રીને કહ્યા સમાચાર;
 મંત્રીયે કીધી ઉદ્ધવને વિનતી, ઉદ્ધવે વિનવ્યા જાદવપતી. ૫
 સ્વામી તમને મળવા કારણે, એક વૃદ્ધ વિપ્ર આબ્યો બારણે;
 નેત્ર સમશ્યા કીધી જુગદીશ, લેવા વિપ્રને 'ધાયા' હસવીશ. ૬

થહી હાથ પાગ આકળો કીધો, સેવક હરિશ્રવાને ઉચલી લીધો;
 શ્રીકૃષ્ણ આગળ મૂક્યો આણી, આપી આસન પૂછે ચક્રપાણી.૭
 કહો માનુભાવ કૃપા કેમ કરી, તવ ઋષિયે આપી કંકોતરી;
 શ્રીહરિ પત્ર વાંચવા વ્યાકુળ ઘણા, ઓળખ્યા અક્ષર લક્ષ્મી તણા.૮
 એ કંકોતરી કમળાની ખરી, હૃદયે ચાંપી વાંચે શ્રીહરી;
 ચતુરાનું પત્ર વાંચ્યું ભગવાન, થયા બેઠા રથ કીધો સાવધાન. ૯
 પ્રશંસા કીધી બ્રાહ્મણ તણી, જમાડી દક્ષિણા આપી ઘણી;
 અભુએ ભણી કમળાની આપઠા, ધર્યાં શંખ ચક્ર સારંગ
 ને ગદા. ૧૦

લેઈ રથમાં બેસાડ્યો હરિશ્રવા, ચાલતાં સમાચાર માંડ્યા પૂછવા;
 સાત્યઘીને કીધી કરની સાન, જઈ સકળ સૈન્ય કીધું સાવધાન. ૧૧
 સાત્યઘીએ વિનવ્યા જઈ રામ, શીઘ્રે ચાલે પધાર્યા શ્યામ;
 ઉઠ્યા હજીધર વાત નવ જડી, છાપન કોટિ ઉઠ્યા ભડભડી. ૧૨
 હય ગજ રથ પાળા બહુ ધાય, એ ચતુરંગણી સૈન્ય કહેવાય;
 પટક ઠાલ વાજે બહુ ભેર, વાહન પદ રજની ઘનઘેર. ૧૩
 હલકે ગજ લાંબા પગ કરી, પવર્તને પાંખ શું આવી ફરી;
 પાંખરીયા પરવારિયા તોખાર, વિવિધ વર્ણના ભતિ અપાર. ૧૪
 પિશાચમુખા પાવક વર્ણા, ઉત્ત્વળ આરબી ઓરા હર્ણા;
 ઘુટ કચ્છી તેજ નાચતા, ઉડણ પંખાળા પાણી પંથા. ૧૫
 કામી કુમેદ કાળા કાબરા, ચાલે અંતરિક્ષ નવ અડે ધરા;
 રથપાળા બહુ ભતાં ધાય, કો જળ પીવા જોટી નવ ઘાવ. ૧૬
 દારિકાંની પ્રજા સહુ વિરમે ઘઈ, વસુદેવ આદે કો પ્રીછે નહીં;
 શ્વાસે ભર્યા ચોદા બહુ ધસે, માંહોમાંહે પૂછે કારજ શું હશે. ૧૭
 નવ ઘાકે ધાયે છાપન ક્રોડ, રતોવાઈ ચાલે શ્રીરણકોડ;
 નાહ ઉઘમ પ્રાણી માત્રને, ન પહોંચે શ્રમ કોનાં ગાત્રને. ૧૮

રથ પડે ઊંધા પછુ નવ ભાંગે, દુધા તૃપા કોને નવ લાગે;
ઝોળાંગે નદી પર્વત ને વન, અહોરાત્ર પ્રભુજી કરે ગમન. ૧૯

વલણુ

ગમન કરે ગોવિંદજી, જઈ પહોંતા જદુરાય રે;
ભટ પ્રેમાનંદ કહે કથા, પછે રૂઢિણીને શું થાય રે. ૨૦

અધ્યાય ૫૩ મે

કડવું ૧૫૭ સુ : રાગ ગોડી

સાહેલી હરિ ભટ ગયો હાલ-ધુન

સાહેલીને કહે સુંદરી, આંચો લગ્નનો દહાડો રે;
પ્રાણનાથ આવી નવ પહોંતા, મારો કર્મપર્વત થયો।

આટો રે-સાહેં ૧

રથે શિશુપાળ સવારો આવે, મુને ચડે છે ટાઢ રે;
વિકૂલ વૈદ્ય પધારજે, જાય મારી સત્વર ટાઢ રે-સાહેં ૨

વેવિશાળિયો વૃષ્ઠ મળ્યો, ગતજન્મે શત્રુ હતો રે;
વિશ્વાસ આપી પાપી પ્રાણજી, મારગમાં શું મુતો રે-સાહેં ૩

મધ્યાહ્નમાં મહારાજ ન આંચા, વારી રાખ્યા કોણે રે;
અરુણને અળખા બાથે, રથ હાંકે મોણે મોણે રે-સાહેં ૪

ઉચ્ચૈઃશ્રવસ જો હળવો હીંટ, તો દહાડો મોટો થાય રે;
સામળિયો તો આવી પહોંચે, હું રવિને લાગું પાય રે-સાહેં ૫

છે અવતાર અળખાના દોહેલા, એ દુઃખ કોણ આગળ કહિયે રે;
વિધાતા જો પાંખ આપે તો, સામાં ઉડી જઈયે રે-સાહેં ૬

કાંઈ હરિશ્રવા શું કહેતાં ચૂકો, છે રોઝ વનનું પૂરું રે;¹

કાંઈ કાગળમાં અજુકતા લખાયું, શું તેણે મન નવ

માન્યું રે-સાહેં ૭

શું વીર વેરીયે વાત જાણી, વાડવ પાછો વાળ્યો રે;

શિશુપાળ શું એણે વાટે આપ્યો, તેણે બ્રાહ્મણ ખાળ્યો રે. સાહેં ૮

શું મારગમાંહે બ્યાદ્ર મળ્યો, તેણે વાડવ મન ખીછીનો રે;

કે નદી મોટી ઉતરતાં, શું કાગળ પાણીમાં ભીનો રે-સાહેં ૯

શું એઈ દેશ ગયા પરમેશ્વર, વેરીનો વધ કરવા રે;

શિશુપાળને મારીને પછે, આવશે મુને વરવા રે-સાહેં ૧૦

સંકલ્પ વિઠલ્ય વૈદર્ભીના, કહેતાં પાર ન આવે રે;

પ્રેમાનંદ પ્રભુ પરમેશ્વર, વિરહ વહિ સમાવે રે-સાહેં ૧૧

કહેલું ૧૫૮ સુઃ રાગ પરજયે!

રુક્મિણી જુએ જીવનની વાટ રુક્મિણી;

રવિ જાય થાય ઉઘાટ રુક્મિણી—ધ્રુવ ૧

વિરહે વૈદર્ભી બ્યાકુળી રે; આકુળી મળવા થાય;

કંથ દર્શન કાળે પંથ નિહાળે, જોવા ઝરુએ જાય—રૂં ૨

સુકન જુએ છે સુંદરી, નરહરિ આવે શીઘ્ર;

શીઘળવિયળ વિલપે જાળા, વદન કમળ થયું વીઘ્ર—રૂં ૩

શું સ્વાતી જુદ લોચન ગળે રે, હૃદય કમળ મુજ જોનય;

જળધારા શું માંડી જાળા, ઉર ઈશ્વર પૂજાય—રૂં ૪

છે શીતળ માળા સુકળા ફળની, તે લાગે વહિ સમાન;

આભૂષણ ઉતાડી નાળે, લેઈ જોડ ભણું ભગવાન—રૂં ૫

હે નારદ વેવિશાળિયા રે; નવ આબ્યા શ્રીમહારજ;
 વરદાન વૃથા ગયું વીણાધર, જો ન આવે નરહરી આજ—૩૦ ૬
 ત્રીજો પહોર વાળે છે સજની, ઘડિયાળુ ધણુધણાય;
 શબ્દળાણ મોંસરે નીસરે, દો વિખાણે ચેદિનો સય—૩૦ ૭
 તન તપે થઈ તાલાવેલી, અઠન અરચે દામ;
 -જે કુદનપુર પ્રલે થઈ જાતુ, જાણાને નિંદ્યાસ—૩૦ ૮
 ડોહોજાઈ આખ પોવાયુ કાજળ, દુષ્ટરાહુએ ગ્રાસ્યો ચંદ્રમાય,
 લેહર ખાઈ લક્ષ્મી પડે, સાહેલી ચાપે પાય—૩૦ ૯
 પ્રેમાનંદ પ્રભુ પરમેશ્વર, યો આબ્યા પ્રાણનાથ,
 એમ સખીએ વિન્યાસ દેઈ, ઉઠાડી થહી હાથ—૩૦ ૧૦

કેકલુ ૧૫૯ સુ' રાગ મેવાહાની દેશી

સખી રત્નાવળીનો, ક' મહી બેઠી થઈ હો સુદરી,
 ત્રીજે માળને ઝરૂંજે, જોવા ઝઈ હો મદનપૂતળી.^૧ ૧
 સાહેલી લક્ષ્મીના, આસુ લુએ હો સુદરી,
 વાટે મીટ માડી, જુએ હો મદનપૂતળી ૨
 કાઈ સાચાને સુકન ભવા, મુને થાય છે હો સાહેલડી,
 મારા ધૂધટનો પાલવ, ખસી ખસી જાય છે સુલ્ જેલડી.^૩ ૩
 કાઈ શોક ગયો, મન મારુ હરજે હો સાહેલડી,
 કાઈ ઠાળીરે આખ, થઈ ફન્કે છે સુલ્ જેલડી. ૪
 કાઈ જોડે છે વાયસ, આપણે જારણે હો સાહેલડી,
 હવે આબ્યો છે પ્રાપ્ત, હઈયા ધારણે સુલ્ જેલડી ૫

૧ જોવા ઝઈ હો સુદરી ૩ જોએ હો સુદરી

૩ મહો અને અન્યત્ર મેવાહા'ને રવાને 'સાહેબો' પાઠ પણ છે

ઓ દળપદરેણુએ, વાદળ ભર્યું હો સાહેલડી,
 ને ને પેલુ રવિમંડળ, ગંધુ કર્યું મુણ બેલડી ૬
 ને અબાડીના, કળશની આભા, ચળકતી હો માહેલડી,
 દીસે કોટી એક દબળ, સુર ફટકતી મુણ બેલડી ૭
 ઓ કચકારા ઝાય, બહુ સારથી તણા હો માહેલડી,
 ટોપટાટર બખતર, પાખગિયા છે ઘણા નેધ મુણ બેલડી ૮
 શુ જાલવ દળનો, સાયર ઉલટિયો હો સાહેલડી,
 નહીં મૂકે રે મુને, સામળિયો હઠીયો મુણ બેલડી ૪
 વાત કરતા હરિનો રથ, મીઠે પડિયો હર્ષી મુદરી,^૫
 ખાસે બેસાડ્યો હરિયે, હરિભટ રાકડિયો દાખવ્યો બેલડી ૧૦
 દર્શન દેખીને, અબા ઉભી થઈ હર્ષી મુદરી,^૬
 રૂપરસ પીતા, નિમેષ નયણાની ગઈ હર્ષી મુદરી, ૧૧

વલ્લભુ

નિમેષ નહીં હરિ નિરખતા, દીઠા જેમ નારદે કહ્યા રે,
 હરિશ્રવાને વિદાય આપી, વિકૂલ વાડીમા ગયા રે ૧૨

કંઠલું ૧૬૦ સું રાગ સામગ્રી

રાજાની વાડિયે ઉતર્યા, પુરુષ પુરાણુ,
 માળી આવ્યો પુરવિષે, કીધું રાયને જાણુ ૧

ઢાળ

હરિ આવે હરખ્યો ઘણું ભક્ત લીમક ભૂપ,
 મટીપાળ છુટી આવે ધસ્યો, જોવા પ્રદા મ્હરૂપ-હરિ ૨

૪ સામળિયો કળીયો મુણ બેલડી

૫. મીઠે પડિયો હો મુદરી

૬ ઉભી થઈ હો મુદરી

■ નિમેષ નયણાની ગઈ હો મુદરી

- હાંકલો હરિશ્વરા ગયો, કહ્યો શુભ સમાચાર;
રુદ્રગિણીયે આપી વધામણી, મોઘો મુદ્રતાદળનો હાર-હરિં ૩
- આસન છત્ર પૂજા ઘણી, દર્દી દૂધનાં દોહોણાં;
સામગ્રી કરી આલિયા, સામળિયાને સામોણાં;-હરિં ૪
- તે રુદ્રમિ કંઈ બાણતો નથી, જે આંખા શ્રીરણુછોડ;
ત્રેલોક્યપતિ રાજ શું પામિયો, પોહોંતા નાયના કોહ-હરિં ૫
- ચોહોવણ પ્રજા જે પુરતણી, હરિ દર્શન કાળે ધાઈ;
વૈકુંઠસુખ સેહેને થયું, નિરખતાં બે ભાઈ-હરિં ૬
- વિદર્ભપુર વૈકુંઠ થયું, વિશ્વનાથ પધારે;
કૃતારથ આપણુ કયાં, આજ જુગદાધારે-હરિં ૭
- શ્વશુર દીઠા આવતા, જેની આલ છે છૂટી;
દશ હગલાં શ્રીકૃષ્ણજી, ગયા તે સામા ભીઠી-હરિં ૮
- વૈદર્ભીપિતા પાગે પડ્યો, હૃન્નિયે ગ્રહ્યો હાથ;
હાં હા કરી બેઠો કયો, ચાંચ્યો હૃદયા સાથ-હરિં ૯
- કુશળ ક્ષેમ પૂછી વારતા, આપી દિવ્ય આસન;
રાગએ રામકૃષ્ણજી, કીધું પ્રેમે પૂજન-હરિં ૧૦
- નખ શિખ નિરખે નાથને, નરપતિ અતિ રીજે;
નયણે હૃષી આંસુ ઝરે, આસ્તરણપટ બીજે-હરિં ૧૧
- આભા અશ્રુત રવિ તણી, મણી મુગટના ઝળકે;
ગળ સ્વળમાં પ્રતિબિંબ પડે, કુહળ દિવ્ય લળકે-હરિં ૧૨
- અંબુજ વણી અલ્હિયાળાં, નેત્ર પરમ રસાળ;
ભૂકુટી કોદંડ વાણિયું રે, કપોળ લોલ વિશાળ-હરિં ૧૩
- લળવે શુક ચંચુને, નાસિકાની દાંડી;
ન્યાં જુએ ત્યાં ખૂંચી રહે, જુએ મીટ માંડી-હરિં ૧૪

રક્ત અધર ઠંન દાઠમ કળી, ચંદન ચર્ચિત અંગ;
 આગન બાહુ ચક્રગદા ધર્યાં, શેલે શખ સારંગ-હરિં ૧૫
 વિશાળ હૃદે કૌસ્તુભમણિ, નાભિ સુધાની શું ખાણ;
 ચરણ કમળ લગી નીરખિયા, રાયે સારંગપાણ-હરિં ૧૬
 નીલ ખીતાંબર પેહેરિયાં, શેલે ભૃગુ લાંછન;
 જે એંધાણ આખું ઋષિ નારદે, પામ્યા તે દર્શન-હરિં ૧૭
 વિનયયુક્ત દર્શન કરી, રાયે બોલ્યા શિર નામી;
 ભીમક પૂછે શ્રીકૃષ્ણને, કેમ પધાર્યાં સ્વામી-હરિં ૧૮
 છિયે મોસાળિયા અમો વર તણા, ફેઈ સુત શિશુપાળ;
 મોસાળું કરવા અમો આવિયા, બોલ્યા શ્રીવર ગોપાળ-હરિં ૧૯

વલણુ

ગોપાળ કહે ભૂપાળને, અમો શિશુપાળની છોં બાન દે;
 ભીમકરાય રીઝ્યા ઘણું, જલે પધાર્યાં રથામ દે. ૨૦

કંકણું ૧૬૧ મું : રાગ મારો

આનંદુ અતિ ચિત્ત, મહારાજ તણું;
 ગિરુપાળને ઉતરવા, ધામ, શણગારું છે ઘણું. ૧
 તાંહાં ઉતર્યા અવિનાશ, જાણી જાનૈયા;
 લોજો ભીમકરાય, વેહેવાઈ કરી માનિયા. ૨
 ઘૂત નાના પકવાંન, કરી ભંડાર ભવાં;
 જાંદવ માત્રે કર્યા પ્રસાદ, જોરણ કાલા કર્યા. ૩
 શીતળ જળ મુખ વાસ, આરોગે હેત આણી;
 વાહનને નાખી ચાર, જે ઇંદ્ર દાણેપાણી. ૪

- તે પુરની ચાહારે વણું, દરશન કાળે આવે;
ઘટે કન્યાને આ ભરથાર, પ્રજાને મન ભાવે. ૫
- ધન ધન લીમકનું રાજ, હરિ દરશન કીધું;
અમે રંઠ પ્રજા કમ હીણ, વૈકુંઠનું સુખ લીધું. ૬
- કરે જાદવ માંહોમાંહે વાત, ભવન ભક્તું લીધું;
કોને કાળે કીધું પકવાંન, કોતો કરડી ખાધું. ૭
- ઉતારી જાદવની જાન, લીમકરાય વળ્યો;
વિવાહ મ'ંડપને દ્વાર, રુકમી ત્યાં સામે મળ્યો. ૮
- કહો ક્યાં જઈ આવ્યા તાત, શ્રમિત શ્વાસે ભયાં;
આચાર્ય જુવે છે વાટ, સેવક શોધતા ક્યાં. ૯
- અહુશાંતિક પૂજન હોમ, ખેસો જઈ ભદ્ર પીઠે;
ચક્રશે તમને રીસ, મારું મ્હોં દીઠે. ૧૦
- માથા ઉપર આવી જાન, હુંદુભી વાળે છે;
કરતા હીંડો છે તાત, મન કાંઈ લાળે છે. ૧૧
- હસતું કરી વહન હાંકલો હરખે ભર્યો;
જાણ્યું પુત્ર થાશે પ્રસન્ન, પિતા પછી ચોથયો. ૧૨
- જાણ્યા વિના તું પુત્ર, કરે નિદા મારી;
જાનવાસા માંહે, જાન હું આવ્યો ઉતારી. ૧૩
- લાગી સ્વાગત કરતાં વાર, માટે થયો જોટી;
કોઈને પહોંતું નહીં પકવાંન, જાન ઘણી મોટી. ૧૪
- સુણી આશ્ચર્ય સરખી વાત, પિતા તણા મ્હોંની;
કરી કહો તમો મુને તાત, એ જાન આવી કોની ૧૫
- લઈ જાદવનો પરિવાર, શ્રીકૃષ્ણ પધારિયા;
કરશે મોસાળું શ્રીધાર, મેં ઘરમાં ઉતારિયા. ૧૬

રક્ત અધર દંન દાહમ કળી, ચંદન ચર્ચિત અંગ;
 આજ્ઞન બાહુ ચક્રગદા ધર્યાં, શોભે શંખ સારંગ-હરિં ૧૫
 વિશાળ હૃદે કૌસ્તુભમણિ, નાભિ સુધાની શું ખાણ;
 ચરણ કમળ લગી નીરખિયા, રાયે સારંગપાણ-હરિં ૧૬
 નીલ પીતાંબર પેહેરિયાં, શોભે ભૃશુ લાંછન;
 જે એંધાણુ આપ્યું ઋષિ નારદે, પામ્યા તે દર્શન-હરિં ૧૭
 વિનયયુક્ત દર્શન કરી, રાય બોલ્યા શિર નામી;
 બીમક પૂછે શ્રીકૃષ્ણને, કેમ પધાર્યા સ્વામી-હરિં ૧૮
 છિયે મોસાળિયા અમો વર તણા, ફેઈ સુત શિશુપાળ;
 મોસાળું કરવા અમો આવિયા, બોલ્યા શ્રીવર ગોપાળ-હરિં ૧૯

વલણુ

ગોપાળ કહે ભૂપાળને, અમો શિશુપાળની છૌં જાન રે;
 બીમકરાય રીઝયા ઘણું, બલે પધાર્યા સ્વામ રે. ૨૦

કહેવું ૧૬૧ સું : રાગ મારો

આનંદુ અતિ ચિત્ત, મહારાજ તણું;
 શિશુપાળને ઉતરવા, પામ, શણુગારું છે ઘણું. ૧
 તાંહાં ઉતર્યા અવિનાશ, બાણી જાનેયા;
 લોળો બીમકરાય, વેહેવાઈ કરી માનિયા. ૨
 ઘૂત નાના પકવાન, કરી લંડાર ભવાં;
 જાદવ માત્રે કર્યા પ્રસાદ, ચોરડા ઠાલા કર્યા. ૩
 શીતળ જળ સુખ વાસ, આરોગે હેત આણી;
 નાખી ચાર, જે ઇંદ દાણોપાણી. ૪

છે ભૂખ્યાં બાળક કરે રુદન, બાઈ મધ્યે રાત્રે મળતું છે અન;
 કેા કહે અનતું દુઃખ ધરિયે વળતું, જો જળ પીવાનું નથી મળતું.
 આવ્યા છે રામકૃષ્ણ માતા કહે, તો બીકે બાળક રોતા રહે;
 બીકે છે જન આવી ચાક, પડી રામકૃષ્ણની ગોટી હાક.
 રુકમીયે તેણ્યાં છે શું કરવા, જો નહીં જનને વાસો ઉતરવા;
 કેા કહે શું કરે રુકમી તે બાઈ, ક્રીધું યાદવ સર્વ ગયા બાઈ.
 એમ કરે વાત, ધરે છે શોક, જોવા જન ગયાં પુર લોક;
 શિશુપાળનું દર્શન કરી, પ્રભા નિંદા કરતી પાછી ફરી.
 શું ભીમકને લાગું ઘેલું, નવ જોયું રૂપ વરનું પેહેલું;
 ક્યાં વિષ ને ક્યાં અમૃતકણી, ક્યાં શિશુપાળ ને ક્યાં રુકિમણી.
 ક્યાં મહિષ ને ક્યાં ગાય, ક્યાં બાવળ ને ક્યાં જાય;
 ક્યાં વાયસ ને ક્યાં પોપટી, એ જન આવી સર્વે ફેાકટી.
 શોધ્યા વિના વર ક્યાંથો મળે, માબાપ વિભૂતિ દેખી ઢળે;
 એ જોડી જોઈ કાળજ બળે, બાંધ્યું રત્ન વાયસને ગળે.
 શ્રીકૃષ્ણ યોગ્ય છે એ મુંઢરી, શિશુપાળ નિમુંળ જાળે ફરી;
 એમ કહેતી પ્રભા પુરમાં ગઈ, બેઠો શિશુપાળ સાંતરે ઘઈ.
 ઘણું નાહાયો મિથ્યા નાખ્યું જળ, મિથ્યા કર બાંધ્યું મીંઢળ,
 વરની ફેાઈ આવી વહાલો, કાજળ ટપકુ ક્રીધુ વરને ગાલો;
 સહી કાકી માસી દે શિક્ષા, તમો પાસે રાખજો લોહ રક્ષા.

વલણુ

રક્ષા કાંઈ પાસે રાખજો, સગાં દે શિક્ષાય રે;
 સોળ શૃંગાર સજી રુકિમણી, અંખિકા પૂજવા જાય રે.
 કહ્યું ૧૬૪ મું : રાગ ગોડી દેશી સજની
 વહણી પૂજવા જાય, દેવી અંગાને
 વાજે વાજાં મંગળ ગાય, દેવી અંગાને.

વર વરવા વંકુડરાય, દેવી અંબાને-ટેક. ૧
 મંજન ચંદન ચીર ને ચોસર, પહેરી નવસર મુક્તા માળા; ૨
 કપોળ કેસર કુંકમ મૃગમદ, કાજળ નયણે વિશાળ-દે ૨
 ગળુખંધ ગાળુખંધ ચૂડણે કુંકણ, સાંકળી વીંટી છાપણ; ૩
 હ્રુદ ઘંટાળી નેપુર અણવટ, શણગાર્યું લક્ષ્મીયે આપ-દે ૩
 લીધી સાહેલી મનમાની સાથે, વાગે ભેર મૃદંગ નિશાણ; ૪
 બેહેનડ ચાલી પૂજન કરવા, ચયુ' બ્રાત રુકમીને જાણ-દે ૪
 જરાસંધ શિશુપાળે જાણ્યું, એ કન્યાનો છે નેમણ; ૫
 પાણિગ્રહણ નહીં કરે પૂજ્યા વિના, ઇચ્છે વરને કુશળીશ્વર-દે ૫
 મંત્રીને શિશુપાળ કેહે, મૂકાયો કન્યાની કુટેવણ; ૬
 તમે અમારી ચર્ચ પટરાણી, તો હવે શા પૂજવા દેવ-દે ૬
 પ્રતિઉત્તર પ્રધાન કેહે છે, આખ્યા યાદવ આણે ઠારણ; ૭
 શિશુપાળ ખીહીનો રામકૃષ્ણથી, નીસરી નવ શકી નાર-દે ૭
 અયુત ભોદ્ધાને આજ્ઞા આપી, રાણીનું રક્ષણ ક'જેણ; ૮
 કુળ દેવીની સેવા કરાવી, શીઘ્રે પાછાં વળજે-દે ૮

વલણ

શીઘ્રે કરજો યતન બહુ કરજો, સુલટ સાથ તત્પર થયો રે;
 જાતી વાળવા બેનને, બ્રાત રુકમી રાવે ગયો રે. ૯

કંકણ ૧૬૫ સું : રાગ ગોડી

આ રુકમી કેહે કયાં જાય છે, અલબેલડી વેહેલી રે; ૧૦
 કેાણે શીખવી કુટેવ, બેનલડી વેલી રે; ૧

૧૦. આ કડવાની ટમી કદી સુધી અંકી પંકિતમાં “વેહેલી વેહેલી રે” અને પંકિતમાં “કન્યા વેલી રે” એવા પાઠ મળે છે.

સ્વેચ્છાએ ઊઠી નીસરી, અલખેવડી વેહેવી રે,	
સ્ત્રી માણસને રયા દેવ, બેનલડી ઘેવી રે	૨
માત તાત બ્રાત બાણે નહીં, અલખેવડી વેહેવી રે,	
તુ તેર વરસતુ ખાળ, બેનલડી ઘેવી રે	૩
નિર્લજ્જ સ્વભાવ બે બાણે, અલખેવડી વેહેવી રે,	
તો ફગી બાણે શિશુપાળ, બેનલડી ઘેવી રે	૪
તુ જઠિણ મમો નથી જાણતી, અલખેવડી વેહેલી રે,	
નવ જઠિયે બાહર પાગ, બેનલડી ઘેવી રે	૫
રામ કૃષ્ણ ચાર બે અવિયા, અલખેવડી વેહેલી રે,	
નથી નીસરવાનો લાગ, બેનલડી ઘેવી રે	૬
પ્રથમ વરો શિશુપાળને, અલખેવડી વેહેલી રે,	
તસ્કર છે જાહવ રાય, બેનલડી ઘેવી રે.	૭
પછે સુખે અખાને પૂજાને, અલખેવડી,	
આજ બેમી રહેા ઘર માય, બેનલડી ઘેલી રે	૮
હાસ્ય નરી વઘા રુકિમણી, સુણ વીરા રે,	
તુ જેવા જેના બ્રાત, વિદર્ભ કુળ હીરા રે ૧૧	૯
શિશુપાળ જરાસંધ ગામમા, સુણ વીરા રે,	
મુને ડોણ અડાઢે હાથ, વિદર્ભ કુળ હીરા રે	૧૦
તાહારા આયુધ પરાક્રમ લાજશે, સુણ વીરા રે,	
બે હું નહીં નીસરે બહાર, વિદર્ભ કુળ હીરા રે	૧૧
તુને લૌકિક લાભજન લાગશે, સુણ વીરા રે,	
તુ બાધવ આપ વિચાર, વિદર્ભ કુળ હીરા રે	૧૨

વલણુ

વિખાણુ પોતાનુ સાલણી, ગરે કૂટ્યુ ગાત્ર રે,
જા ભય વિના બાઈ તુ પૂજવા,^{૧૨} છે રામકૃષ્ણ દોણ માત્ર રે ૧૩

ટિપ્પણી અધ્યાય ૧

[દેવકીના આઠમે પુત્ર પોતાનો મહાર કરશે એવી આઠાશવાણી
સાલળી ૬ સે દેવકીના ૭ ચંતાનોનો નાશ કર્યો]

કેડવું ૧

૧ સકલ ગુણુરુપી ગુણુ-ગણુ આદિત્ય, વિશ્વાવસુ, તુષિત, આભારુવર, અનિલ, મહારાજિકા, સાધ્યા અને રુદ્ર એ નવ ગણુના સ્વામી તે ગણુપતિ વિદ્યેનાના નાશ કરનાર ગણુપતિ સિદ્ધિ અને જીવિના પશુ સ્વામી છે એથી પોતાનો ત્રય નિવિદ્યે પૂરે થાય તે માટે જીવિ-ત્રણ, પ્રતિભા સાપડી રહે તે હેતુથી પ્રેમાનંદ સર્વ શુભ કાર્યોમા પ્રથમ પૂજના અધિકારી ગણુપતિનું સ્મરણુ કરે છે

મૂખજગમી મુપક—ઉદર ઉપર સવારી કરનાર ગણુપતિ ૨ શૈલમુતામુત શૈવ (પર્વત) ની મુતા (પુત્રી) નો પુત્ર ગણુપતિ હિમાલયની પુત્રી પાર્વતીના પુત્ર હતા શ્રી ભાગવત દશમની કીલા ભગવાન સખધી ચરિત્ર તે ભાગવત ભાગવતના બાર સ્કધ—વિભાગ છે તેમા દશમા સ્કધમા કૃષ્ણનુ ચરિત્ર નિરૂપિત છે ૩ અષ્ટાદશ પુરાણુ બ્રહ્મ, પદ્મ, વિષ્ણુ, શિવ (વાયુ) ભાગવત, નારદ, માર્કંડેય, અગ્નિ, ભવિષ્યત, બ્રહ્મવૈવર્ત, લિંગ, વરાહ, સ્કન્દ, વામન, રૂર્મ, મત્સ્ય, ગરુડ અને બ્રહ્માડ એમ ૧૮ પુરાણો છે ભાગવત શુદ્ધ ભગવદ્ભક્તિનો શ્રેષ્ઠ ત્રય હોઈ પુરાણોમા તે શ્રેષ્ઠ ગણાય છે કેવળ તત્ત્વનુ તત્ત્વ રામ વજેરે અન્ય અવતારો શાવતાર હતા, જ્યારે કૃષ્ણ પૂર્ણાવતાર હતા, અને કૃષ્ણની તારલીલા રૂપે પરબ્રહ્મનું પ્રવલ્ય સ્વરૂપ—પરમાત્મ તત્ત્વનું સાચુ

આધ્યાત્મિક જ્ઞાન દશમસ્કંધમાં સમ્યક્ રીતે નિરૂપવામાં આવ્યું છે. ૪. જનુનીજોખન : માતાનું યૌવન, જો જન્મીને પ્રભુલક્ષ્મી ન થયો તો તેનો જન્મ વૃથા છે એટલું જ નહિ, તેના જન્મથી તેની માતાએ યૌવન ખોયું છે એ નુકસાન પણ ખરું. “જનુની જથ્થુ તો બંધત જથ્થુ, હાં દાતા હાં થર” એ પંક્તિ યાદ કરો. ૫. અવણ-ભક્તિ : અવણં કીર્તનં વિષ્ણોઃ સ્મરણં પાદસેવનમ્ । અર્ચનં વન્દનં દાસ્યં સરવ્યમાત્મ નિવેદનમ્ ॥ એ નવધાભક્તિમાં પહેલો પ્રકાર. ૬. હાવા : થયા. (મં. મૂ-મવ ઉપરથી) રાજ્યસત્તા, વિદ્યા, દેશવ કે બીજા કરતાં હરિભક્તનું સામર્થ્ય વધુ છે એમ કવિ કહે છે. ૭. પરિક્ષિત : અર્જુનનો પૌત્ર અને અલિમન્થુનો પુત્ર પરિક્ષિત. મહાભારતના યુદ્ધ સમયે અલિમન્થુને યુદ્ધમાં જતો રોકવા ઉત્તરાને ખોલાવવામાં આવી હતી અને તે સગલાં બની હતી. પિતૃહત્યાનુ વેર લેવા અધીર અને વિવેકશૂન્ય અશ્વત્થામાના ઘસાતથી કૃષ્ણે તેનું રક્ષણ કર્યું હતું અને ગર્ભમાં જ આ બાળકને દર્શન આપ્યું હતું. તેથી જન્મ ચર્તાની સાથે જ કૃષ્ણને જોવા ચારે બાજુ નજર કરી હતી તેથી તેનું નામ પરિક્ષિત પડ્યું. તરસથી વ્યાકુળ પરિક્ષિત, વિવેકપૂર્વક પાણી માગવા છતાં સમાધિસ્થ શ્મિકે ઋષિ તરફથી પ્રત્યુત્તર ન મળતાં, તેમના ગળામાં મરેલો સર્પ નાખી ચાલ્યો ગયો. તેથી ઋષિપુત્ર શૃંગીએ સાત દિવસમાં તક્ષક નાગના દંશથી તેનું મૃત્યુ થશે એવો શપ્થ આપ્યો. પશ્ચાત્તાપ અનુભવતા પરિક્ષિતે પુત્ર જન્મેજયને રાજ્ય સોંપી સાત દિવસ સુધી શુક્રદેવજી પાસે શ્રીમદ્ ભાવગતનું શ્રવણ કરી, પરામાત્માના કેવલ સ્વરૂપ સાથે અબોધાનુભવ કરી, નિર્જ્યાવસ્થા પ્રાપ્ત કરી હતી. ભગીરથ : ઈક્ષ્વાકુવંશના રાજા સગરના અશ્વમેધ યજ્ઞના અશ્વ પાછળ ગમેલા તેના સાઠ હજાર પુત્રો કપિલ પ્રત્યે અવિનય દરવાથી નષ્ટ થયા હતા

તેનો ઉદ્ધાર કરવા સમરના પ્રપૌત્ર ભગીરથે હિમ તપ કરી સ્વર્ગમાં
 વહેલી ગંગાનું પૃથ્વી પર અવતરણ શક્ય બનાવ્યું હતું. આ કડીમાં
 કવિ ભગીરથ અને પરીક્ષિતના કાર્યની તુલના કરતા કહે છે કે જમ
 ભગીરથે કાગ, મોક્ષ ને અર્થ આપનારી ગંગા વહાવી તેમ પરીક્ષિતે
 કામ, મોક્ષ અને અર્થ આપનારી ભાગવત કથા રૂપી ગંગા વહેવડાવી
 ૧૦ શુક કૃષ્ણ દ્વિપાયન વ્યાસના પુત્ર. પુરાણ કથા અનુસાર તેઓ
 પૂર્વ જન્મમાં શુક—પોપટ હતા અને શંકર પાર્વતીને ભાગવતની
 કથા કહેતા હતા ત્યારે તે છપી ગીતે સામળતા હતા દશમસ્કંધ
 મુધી કથા આવતા પાર્વતીને નિદ્રા આવી. તેમનો હુંકારો બધ
 પચ્ચો એથી કથામાં વિશેષ પડ્યો એમ ધારી શુકે પે.તે હુંકારો કર્યો.
 શંકર એથી શુરસે થયા અને તેની પાછળ પડ્યા શુકે વ્યાસજીના
 ખોળામાં આશ્રય લીધો. એથી તેઓ વ્યાસના અયોનિજ પુત્ર તરીકે
 જાળખાયા. અન્ન કથા પ્રમાણે વ્યાસની અપુત્ર પત્ની વટિકા શંકરના
 વરદાનથી ગર્ભવતી થઈ, પરંતુ બાર વર્ષ મુધી તેને પ્રસૂતિ જ ન
 થઈ અને ગર્ભમાં જ શુકે યાન મેળવી લીધું. છેવટે જગતની
 માયા તેને સ્પર્શ નહિ કરે એવું વચન શ્રીકૃષ્ણની સાક્ષીએ વ્યાસ-
 જીએ આપ્યા પછી જ શુકનો જન્મ થયો. જન્મતા વેત તેમણે
 ગંસારથી વિમુખ રહેવા ભાગવા માડ્યું હતું. છેવટે નારદની સમજ-
 વદથી પાછા ફર્યા અને પિતાને મુખે વિધિસર ભાગવતનું અધ્યયન
 કર્યું જે પ્રમાણે સોળ વર્ષની વયે પરીક્ષિતને મળનાવ્યું એથી
 ભાગવતને નિગમ દ્વિપતરથી પડેલા અને શુકના મુખથી દ્રવેલા
 અમૃતથી સુદૃઢ રૂઢ તરીકે જાળખાવવામાં આવ્યું છે : નિગમવર-
 તારોર્ગલિતે ફલં શુકમુખાદમૃતસંયુતમ્ । વિશત્ત્વ ભાગવતં રતમા
 દય મુહુરદો રસિકા મુવિ માયુવા ॥ પ્રાકૃતપદ્યબધ .
 પ્રેમાનંદના સમયમાં શર્મા પ્રદેશની ભાષાને ‘શુજરાતી’ નામ મળી

ચૂકયું હતું અને ‘બાંધુ’ નાગદમણ શુન્નરાત્રી લાખા’ (કડવું. ૫૪) એ રીતનો નિર્દેશ પણ તેણે કર્યો છે. પરંતુ ભાગવતની મંસ્કૃત રચના ઉપરથી તેણે આ રચના કરી હોઈ પોતાની લાખાને પ્રાકૃત કહે છે “આ પાસા વ્યાસ વાંચે મંસ્કૃત, આ પાસા માહારુ પ્રાકૃત; આ પાસા અધ્યા સ્લોક સંબંધ, આ પાસા કડવા ચોપાઈ બંધ.” એ રીતે તેણે સ્લોકબદ્ધ અને અધ્યાયમાં વહેંચાયેલા મંસ્કૃત ભાગવત કરતાં પોતાની રચના પ્રાકૃતમાં અને ચોપાઈબંધમાં રચેલી હોઈ ભિન્ન છે એમ વિનમ્રતાપૂર્વક સ્પષ્ટતા કરી છે. ૧૧. શૌનક : ભૃગુવંશના શુનક ઋષિનો પુત્ર. નૈમિષારણ્યના તે કુલપતિ હતા અને પરીક્ષિતના પૌત્ર શતાનીકના તે શુરુ હતા. શૌનકે સૂત પુરાણિક પાસે ભાગવતનું અધ્યયન કર્યું હતું. સૂત પુરાણિક : સૂત, માગધ અને બંદી, આ ત્રણ જાતિઓ પ્રાચીન ધર્મશાસ્ત્ર, ઋષિઓ અને રાજાઓનાં ચરિત્ર કીર્તનો અને વશાવળીઓ સાચવી રાખવા માટે ઉદ્દેશ્ય પામી છે. જૈમિની અથર્વેદ પર્વમાં તેમનું કાર્ય આ રીતે દર્શાવવામાં આવ્યું છે : સૂતા યે પુરાણસ્થાનુચ્ચરન્તિ નૃપાન્ સદા । પ્રેત લોકગતાન્ શૂતાન્ વર્ણયન્તિ ચ માગધાઃ ॥ ઘર્તમાનાન્ નૃપાન્ સમ્યક્ યે તુ સંગ્રામકારિણઃ । વર્ણયન્તિ પ્રવચ્ચર્યે વન્ધિનસ્તૈ પ્રક્ષીર્તિનાઃ ॥ આમ પુરાણકાળના રાજાઓનું ચરિત્ર ગાનારાઓ સૂત કહેવાતા. ૫૬ પુરાણમાં સૂતનું કાર્ય આ રીતે દર્શાવવામાં આવ્યું છેઃ દેવતાનાં ક્રપીણાં ચ રાજાં ચામિતતેજસામ્ । વંશાનાં ચારણં કાર્યં ક્તુતીનાં ચ મહાત્મનામ્ ॥ રોમહર્ષણુ મત પેદઆસના શિષ્ય હતા અને તેમની પાસે સર્વ પુરાણો શીખ્યા હતા. નૈમિષારણ્યમાં ચાલતા દીર્ઘ સત્રોમાં સૂત રોમહર્ષણુ પુરાણકથા કહેતા. ભાગવતમાં ઉદ્દેશ્ય પામતા સૂત તે રોમહર્ષણુના પુત્ર ઉમશ્રવા હતા.

તેઓ જુદા જુદા ઋષિઓ પાસેથી સત્તર પુરાણો અને યુકદેવશ પાસેથી ભાગવત લખ્યા હતા એમ “ભાગવતં શુક્તો વદીન્નતિ
 इति व्यासाक्षन्त उग्रथवा अपि शुक्रमुपात् शुश्राव એમ ભાગવતની
 ભકતરંજનની દીક્ષા ઉપરથી જણાય છે

૧૨. અહીંથી ૧૬મી કડી સુધી દશમસ્કંધમાંના કૃષ્ણવીલાસ
 કથાપ્રમગો વિશે જિજ્ઞાસાના રૂપમાં નિર્દેશ કર્યો છે. ૧૩.
 ખટમુખવાહનપીછ - ખટમુખ-કાર્તિકેયનું વાહન મોર છે કૃષ્ણ
 મોરનાં પીછાને યુકુટ ધારણ કરતા. શુંજા : ચણોડી. ૧૪ કદ્રુમુત :
 કશ્યપ ઋષિની એક પત્નીનું નામ કદ્રુ હતું. તેનાં મંતાને તે નાગ
 લોકો કાલીનાગને એથી કદ્રુમુત કહ્યો છે. ૨૦ નરકાતીત : જે
 નરકથી પર છે તે. ભાંભા કૃષ્ણચરિત્રને—કૃષ્ણ ચરિતમ્ કલિકા
 લ્મવન્નમ્ કલિયુગના પાપનો નાશ કરનાર તરીકે વર્ણવ્યું છે. એર્થ
 એ કથાનું અવલ્લ કરનાર નરકની ચાતનાથી પર થાય છે એ હે
 દર્શાવવા આ વિશેષણનો પ્રયોગ થયો છે. ૨૨. પિતાશુને : વ્યાસ
 આવાગમન : જન્મમૃત્યુ. ૨૩. નવમામાં : નવમ સ્કંધમ
 મૂર્ધવશી અને ચન્દ્રવશી રાજાઓનાં ચરિત્ર આપવામાં આંખ્યાં છે
 ૨૪. પરીક્ષિત જ્યારે ઉત્તરાના ગર્ભમાં હતા ત્યારે અમૃત્ય માના
 બ્રહ્માઅથી કૃષ્ણે તેનું રક્ષણ ક્યું હતું.

કડવું ૨ :

૧ શ્રોતા વક્તા.....પાવન ૪ : સરખાવો : વાતુરેષ-
 કથાપ્રજ્ઞ : પુરુષાર્થાન્પુનાતિ હિ । વક્તારં પૃચ્છકં શ્રોતૃસ્ત-
 ત્પાદસલિલં યથા ॥ (૧૦-૧-૧૬) વાતુરેવના ચરણામૃતની જેમ
 તેની કથા વિશે પ્રશ્ન કરનાર, કહેનાર અને સાલગનાર ત્રણે વ્યક્તિ
 પાવન થાય છે. ૩ વેહેવાર માત્ર હરવો વેપાર : કેવળ માનવ-

જીવનના વ્યવહાર અંગે જ પ્રવૃત્તિ કરવી. કેવળ પ્રાપ્ત કર્મો કરવા, તેના ફલ પ્રત્યે નિરપેક્ષતા ઢેળવી, નૈષ્કર્મ્ય લાવે જીવન જોગવી, કેવળ પ્રબુલજિતિમા જ મન રાખવું નિદ્રા સેન્યા શમ્યા પચારી અહીં શયન. ૪ ડાહ્યો શેષ પુગલપર પરા પ્રમાણે ગ્રેષનાગ પોતાની મહત્ત્વ દેખા ઉપર પૃથ્વીને ધાગ્યુ કૌ છે, પૃથ્વી પર જ્યારે અધર્મ વધે ત્યારે તેનો ભાર ગ્રેષ ઉપાડી રાકતો નથી તેથી તે ડાહી હો છે ૫ ઇન્દ્રસભા મેં જે જા મા પૃથ્વી ઇન્દ્રસભામા આવતી નથી, પરંતુ મીઠી શ્રદ્ધા રાસે જ જા છે આક્રાન્તા સૂરિમારેણ વહ્નાણ શરણ યયૌ ॥ (૧૦-૧-૧૭) ૬ અર્ચ જેનો જન્મ નથી તે શ્રદ્ધા સુષ્ટની આદિમા તેઓ જ હતા અને તેમણે જૂતમાત્રની શિ ઉત્પન્ન કરી દિવ્યદર્શન સમર્થતાપ્રે મૂનસ્ય જાત પતિરવ્ આસીત્ (નગવેદ એમને 'દિવ્યદર્શ' પણ કહેવામા આવે ૬

૮ કીરસમુદ્ર ક્ષાર, ઈંદ્ર, સુરા, ધૃત, ક્ષીર, દધિ અને શુદ્ધ એ નાત સમુદ્રો ભાગમા ગળ્યાના છે ક્ષીર સમુદ્રમા શેષશમ્યા પર વિષ્ણુનું શયન કહેવામા આવ્યું છે ૯ ૧૦, ૧૧ - એક વર્ષ સુધી દેવોએ વિવિધ નકારની તપશ્ચર્યા કરી એ નિષ્પાણ પ્રેમાનંદનું છે ભાગવતમા પુરુષ પુરુષસુક્તન ઉપતસ્યે સમાહિત એમ પુરુષમુક્તયા પગ્મત્માની સ્તુતિ કરવાનો ઉલ્લેખ છે તે જ રીતે પ્રેમાનંદ જે નિષ્કલંચનનો નિર્દોષ કૌ છે તે ભાગવતમા કેવળ શ્રદ્ધા જ સાબળે છે અને તે દેવોને કહે છે - ગિર સમાધૌ ગગને સમીરિતા નિશમ્ય વેષાસ્ત્રિદન્તાનુવાચહ । ૧૪ મોળ કળા પૂરણ અનતાર કૃષ્ણાવતાર પહેલાના અવતારો અશ્વાવતાર કહેવાય છે જ્યારે કૃષ્ણ પૂર્ણાવતાર હતા ધીજીત અવતાર બોલ્યા આવીશ : કુલ મોવીસ અવતારોમાથી પ્રેમાનંદ ૧૫ મી કહીમા દર્શાવ્યા પ્રમાણે કૃષ્ણને તથા

રામને પૂર્ણ બ્રહ્મ ગણે છે એથી બાકીના બાવીસ અવતારો પરમાત્માની લીલાના અંશ માત્ર છે એમ કહે છે.

૧૫. સારંગપાણી : સં : શાર્દૂપાણિ : જેના હાથમાં શાર્દૂળ નામનું ધનુષ છે તે વિષ્ણુ. ૧૭. નિપાત : નાશ. ૧૮. તે ટિપ્પણ અર્થે કહ્યા : શિવ બ્રહ્મા અને અન્ય દેવો, ક્ષત્રિઓએ વિષ્ણુના આદેશો અનુસાર ક્યા ક્યા દેહ ધારણ કરી પૃથ્વી પર જન્મ લીધો એની વીગતવાર યાદી ભાગવતમાં નથી. પ્રેમાનંદ શ્રીધરી સિવાય કોઈક અન્ય ટીકા પણ અનુસરતો હશે. તે સાથે આ ટીકાએ ઉપરથી જણાય છે કે ભા. ઉપરાંત તે અન્ય પુરાણોના પણ અભ્યાસી હોતો. ‘કૃષ્ણોપનિષદ’માં તો આની બહુ જ લાંબી યાદી આપવામાં આવી છે હરિવંશપર્વના ૫૪ મા અધ્યાયમાં પણ અંશાવતરણની વીગતો આપી છે અને પ્રેમાનંદની આ યાદીમાં તેના સંસ્કાર જણાય છે.

૨૨. રાધા ભક્તિ : ભક્તિ રાધા સ્વરૂપે જન્મી. ભાગવતમાં રાધાનો ઉલ્લેખ નથી. દશમસ્કંધના ત્રીશમાં અધ્યાયના (રાસપંચાધ્યાય)ની બીજી અધ્યાય) ૨૮ મા શ્લોકમાં મનચાડ્ડતાધિમો નૂન મગધાન દરિરીશ્ચર । એ પંક્તિમાં રાધાનો નિર્દેશ છે એમ ટેલુકા ટીકાકારો કહે છે. ‘અઠવૈવર્ત’ પુરાણના કૃષ્ણજન્મખંડના પ્રારંભથી જ રાધા કૃષ્ણલીલાનું મહત્ત્વનું અંગ હોય એવું નિરૂપણ થયું છે. નિરૂપણાર્થે રાધાને પ્રકૃતિ ગણી છે. અને જ્યેષ્ઠ નેષા કવિઓએ રાધાને ભક્તિનું સ્વરૂપ ગણી ભારતીય સંસ્કાર જીવનમાં રાધાને અવિરોધ્ય સ્થાન આપી દીધું છે. પ્રેમાનંદ અહીં અને અન્ય જગ્યાએ એકાદ બે સ્થળે રાધાનો નિર્દેશ કરે છે. એટલું જ. પરંતુ ભાગવતને ૧૪ ૧૨ રી રાસપંચાધ્યાયમાં રાધાનું પાત્ર પ્રક્ષિપ્ત હતું નથી, તેવા જગ્યા અધ્યાયના ૧૩૨માં કડવામાં બમરગીતમાં ‘રાધાપંકજ પરદગી’

એ પંક્તિમાં રાધાનો ઉલ્લેખ કરે છે. એથી વિશેષ રાધાનો નિર્દેશ તેણે કર્યો નથી.

૨૪. દેવક : ઉત્તરેનનો ભાઈ દેવક—દેવકીનો પિતા મૃત્યુ પામ્યો હતો એમ પ્રેમાનંદ કહે છે. ભાગવતમાં તે દેવક છંદે ૬ એમ હુદિષ્ઠે દેવકઃ પ્રાયાત્ ચાને હુદિષ્ઠૃવત્સલ.' (૧૦-૧-૩૨) એ પંક્તિ ઉપરથી જણાય છે. દેવકીને માખાપ વિનાની ખતાવી પ્રેમાનંદ કસુણને વધુ ઘેરો બનાવવા આ યોજના કરે છે.

કેકલું ૩ :

૧. ઉદયો : ઉદય પામ્યો, જન્મ્યો. પ્રાણવી પ્રજા : ઉત્પન્ન થયેલી પ્રજા. ૨ ચાક ચડાવી : ચકાવે ચડાવી. અક્ષાંદ ત્રણ : સ્વર્ગ, મૃત્યુ અને પાતાલ, એવો સામાન્ય અર્થ અભિપ્રેત છે. ૪. પ્રજાલક્ષણ મૃગલી : મૃગલી જેવી ભીડુ પ્રજા 'લક્ષણ' શબ્દ અહીં ઔપમ્ય વાચક છે.

૫. જરાસંઘ : મગધનો રાજા. જન્મ થયો ત્યારે તેના બે કુકડા હતા તેથી તેની માતાએ ફેંકી દીધા હતા. જરા રાક્ષસીએ તેને સાંધી દીધો તેથી તે જરાસંઘ કહેવાયો જુગમ જુગમ. બે ૬. નરક : પ્રાગ્જ્યોતિષપુર (આસામ)નો રાજા, જેણે અનેક રાજકન્યાઓને કેદ રાખી હતી. કૃષ્ણે તેનો વધ કરી, આ કન્યાઓ સાથે સગન કર્યું હતું. ૭. પુંડરીક : કાશી દેશનો રાજા જે પોતાને કૃષ્ણનો પ્રતિરૂપી માનતો અને પોતાને પૌંડ્રક વાસુદેવ તરીકે ઓળખાવતો. કૃષ્ણે તેનો પડકાર ઝીલી નાસ કર્યો. કાલજવન : યાદવોના કુલગુરુ ગર્ગ્યાચાર્યનો એક યવનરાજની પત્નીથી ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર. જેનો કૃષ્ણે મુચકુંદ દ્વારા નાશ કરાવ્યો એ કથાપ્રસંગ ખાવનમાં અધ્યાયમાં જેવો. શિશુપાલ : વિદર્ભરાજ દમધોષનો અને કૃષ્ણની ફોર્ષ શ્રુતત્રવાનો પુત્ર, જે કૃષ્ણનો

દેખી હતો. ૮. પેર : માર્ગ-અથવા ઉપાય. દેવકીના લગ્ન વિશે કાર્તિક માર્ગ અથવા ઉપાય યોજવા વિશે ઉગ્રસેન કંસને કહે છે.

૧૦. પૂજનિક : પૂજ્ય.

કંકણું ૪ :

૬. વિધિએ : વિધિપૂર્વક. ૭. ખ્યાત : ખ્યાતિ. ક્ષિતિ : પૃથ્વી. નિર્મુખ : નિરાશ ખાલી હાથ. ૮. બૂરસી : સં. મૂવસી ખાંધી રકમની દક્ષિણા. ૯. તોખાર : ધોડા મં. તુવાર ઉપરથી જ્યાં તુવાર-હીમ બારેમાસ પડે છે એ પ્રદેશ તુવારસ્થાન કહેવાતો ત્યાંના ધોડા 'તુકખાર' કહેવાતા.

કડી ૯-૧૦ ની પહેરામણીની વીગતો સાથે સરખાવો :

ગજાનામ્ ચતુઃશતં પારિવર્દ્ધં ગજાનામ્ દ્વેમમાલિનામ્ ।
અધ્યાનામયુતં સાર્ધં રથાનાં ચ ત્રિપદ્શતમ્ ॥ દાસીનાં સુકુમારી-
નામ્ દ્વે શતે સમલંકૃતે । (૧૦-૧-૩૧, ૩૨)

ભાગવતમાં ધોડાઓ પંદર હજાર છે જ્યારે પ્રિમાનંદ પંદરસો કહે છે. 'પહેરામણી' માટેનો મંરૂકૃત શબ્દ પારિવર્દ્ધમ્ નોંધો. ૧૨. રાસપરાણો : રાસ (સં રક્ષિત) : લગામ. પરાણો : બળદને હાંકવાની આરવાળી લાકડી ૧૭. કનિષ્ઠ : સૌથી નાનો. ૧૯. અત્રિક્ષવાણી : આકાશવાણી ઉત્પત્ત્યો : ચોંટા ઊછ્યો.

કંકણું ૫ :

૧-૧૨ માંનો દેવકીનો વિલાપ પ્રિમાનંદનું ઉમેરણ છે. ભાગવતમાં ૧ કંસ દેવકીને હણવા તેનો ચોટલો પકડી ખડ્ગ ઉગામે છે ત્યાં મુદેવ તેને ઉપદેશ વચનો કહેવા માટે છે.

૭. કરમુઠડી : હાથની વીટી. ૮. સેસ : વર અથવા કન્યાના શાળામાં મૂકવામાં આવતાં નાળિયેર, પાન, સોપારી, રૂપિયો, પૈસા

વગેરે ૧૦ આવલીયે એક જાતનું આછા વણાટનું પાતળું કાપડ-
પાનેતર તબોજ પરણ્યાનો આવલીયે ફેલીક શાંતિઓમા
લગ્ન વખતે વરુદ્ધ-ચાએ એકબીજા પર પાનની પીચકારી મારવાનો
રિવાજ છે તે અર્થમા.

૧૩, ૧૪, ૧૫ : દેવકીના રુદનનું સાધારણીકરણ થતાં તે વધુ
ઉત્કટે અને દ્રાવક બને છે

કંડુ ૬ :

૪ પ્રતીત વિશ્વામ ૬ અન્નઉદક હાથે નથી. અન્ન-
જળનો મંમથ અને જન્મ મૃત્યુ મનુષ્યની સત્તાથી પર છે મૃત્યુ-
ર્જન્મવળા ધીર વૈદેન સહ જાયસે (૧૦-૧-૩૮) થી શરૂ થતાં
વસુદેવના ઉપદેશવચનોને અનુસરવાને બદલે તેનો મર્મ સાચવીને,
શ્રોતાવર્ગ સમગ્ર શકે એની સરળ વાત કરે છે ૭ રેત - મ રેતસુ
વીર્ષ ૮ અજરઅખે અજર-શ્રર્થ, ધરુ ન ચાપ તેવું અને અખે
-અક્ષય, નાશ ન પામે તેવું ૯ હું હું છઉં ગીતાના આ
શ્લોકનો ધ્વનિ ય યન વેસિ હન્તાર યશ્ચૈનં મન્યતે હત । ઉર્ધ્વો
તો ન વિજાનીતો નાય હન્તિ ન હન્યતે (૨, ૧૯)

૧૦ મૃત્યુર્વે પ્રાણિના ધુમ્ એ ભાગવતવચનનું વિશદ
નિરૂપણ ૧૧ અન્નાદિકને છતનાર કસ દેવકી જેવી સ્ત્રીથી લખ
પામે એમ કહી વસુદેવ તેના સત્વને સ્પર્શ કરવાનો પ્રયાસ
કરે છે

૧૩-૧૪ વસુદેવ જાણકો આપવા તૈયાર થાય છે તેમાં આ તક
સાચવી લેવાની અને ‘જીવતો નર ભદ્ર પામશે’ એવો ખ્યાલ હતો એ
ભાગવતમા બહુ સ્પષ્ટતાથી સુતા મેં યદિ જાયેરન્ મૃત્યુર્વા ન
મિયેત સેત્ । (૧૦-૧-૪૯) વિષયર્થો વાંકિ ન સ્વાદ્ ગતિર્ધાતુદુર
ત્વયા (૧૦-૧-૫૦) એ પંક્તિમા દર્શાવ્યું છે ત્રિમાનદનો વસુદેવ

એવી મનચોરી (સદહેતુથી પણ) રાખતો નથી. ૧૬. પ્રાણી : પ્રાણ. પ્રાસ મેળવવા માટે 'પ્રાણી' કયું છે

૨૦. ગાથા : મંગલ વચનો. આશીર્વાદ. તોરણ : પારણ. દરવાજો. હાથા : હસ્ત. હાથના છાપા. લગ્ન પછી જેમ ઘરની ખારસાએ વરક-યાના હાથના છાપા મારવાનો રિવાજ ઇટલીક માતિ-ઓમાં હોય છે. જાએ વારણે : ઓવાળ્યા લે. ૨૩. સંકેત વારતા : કંઈ સાથે થયેલી શરતની વાત.

કંડવું ૭ :

૩, ૪ : દેવકી વાતસલ્યથી પુત્રને આપવાની આનાકાની કરે છે એ માનવસ્વભાવના-માતૃહૃદયના અભ્યાસી પ્રેમાનંદનું ઉમેરણ છે. કૂટડો : માતાને પુત્ર સુન્દર હોય તો તેનું આકર્ષણ વિશેષ હોય. સાંતરો : તૈયાર. નવમાસ ગર્ભમાં ધારણ કરી જન્મ આપ્યો એ અર્થ.

૫. ઋણ સંબંધી : પૂર્વજન્મના ઋણ સંબંધથી. ૬. મુહૂર્ત મંડાણું રોવાતણું : આ તો પહેલું મંતાન આપવાનું છે. ખીજાં સાત હજુ આપવાનાં બાકી છે. એથી પુત્રગોકનો તો આજે આરંભ થયો છે. 'રોવાનું મુહૂર્ત' એ શબ્દપ્રયોગનો વ્યંગ્ય કરુણને વધુ શ્રેય બનાવે છે. ૮. હેજ : સ. હજ-હિજ્જ હેત. ૧૯ તો હું કાં આચરું દારુણ કર્મ : કંઈ જેવા આતતાથી ઉપર પણ સત્ય ધર્મના પાલનની અસર થાય છે. ભાગવતકાર પણ કહે છે કે વસુદેવનાં સમત્વ અને સત્યનિષ્ઠાથી તુષ્ટમન કંઈ બાળક પાછું આપે છે. ૧૩. વસુદેવને નથી વિદ્યામ - કંઈ અસ્થિર મનવાળો અને દુષ્ટસ્વભાવનો હતો તેથી. ભાગવતકાર પણ કહે છે : નામ્યનન્દત તદ્વાચ્યમસત્તોડવિજિ-તાત્મન (૧૦-૧-૬૧) કહેને હું લાગતો : કોઈની ચડવણીથી રખેને પુત્રને પાછો લેવા પાછળ પડે. ૧૪. મૃગ ઉપર પારધીને મયા :

પારધીને મૃગ ઉપર માયાસ્નેહ ન થાય તેમ કસને બાળક વિગે દયા
આવવી એ અશક્ય પણ શક્ય બન્યું । ૨૦ ન કીધો શાત : મારી
ન નાખ્યો ૨૨ વીધ વ્યગ્ર ૨૫ ચક્રાકારે આઠ પુત્ર મેહુલો :
આકાશવાણી પ્રમાણે તો દેવગ્રીના આઠમા પુત્રથી જ કસને ભય હતો.
પરંતુ તે પહેલાનાં મતાનોનો સહાર કરવા કસને પ્રેરવા નારદ આ
યુક્તિ લગાવે છે ભાગવતનો નારદ તો નદ, વાસુદેવ સમેત સર્વ
ગોપ, યાદવો વગેરે દેવો જ છે એ વાત કહી તેના મનમાં મશય
ભીનો કરે છે ચક્રાકારે ગોઠવતા ગમે તે પુત્ર આઠમો બને એ યુક્તિ
પ્રેમાનંદે લગાવી છે જો કે તે માટે તેને શ્રીધરનો ટેકો મળે છે વસુદેવ
આઠમો જ પુત્ર નહિ, પરંતુ બધાં મતાનો આપવા બધાય છે તે
વિગે ટીકા કરતા શ્રીધર લખે છે “અષ્ટમો હૃતેત્યુક્તેઽન્યોન્યાવેક્ષયા
સર્વેઽપ્યષ્ટમા મન્વેયુરિત્યદ્ભૂત તેનાસ્થા પુત્રાન્સમર્પયિષ્યે ।”

૨૮ વૈશ્વાનર અગ્નિ વૈરલાની આગ

૩૧ કેમ ફેરીગો વિચાર શા કારણે ર્યો હશે ?

૩૪ કેમ થયો નારદમા પાપ પ્રવેશ નારદે કસને આવી
અવળી સમજણ કેમ આપી ? એનો ઉત્તર શુક ૩૭મી કડીમાં આપે
છે કે જો કમના દુષ્ટકર્મો વધી પડે તો પરમેશ્વર વહેનો અવતાર
ધારણ કરી શકે ભાગવતમાં આ જાતની શકા પરીક્ષિત ઉપસ્થિત
કરતો નથી પરંતુ ટીકાકાર શ્રીધર આવી મલવિત આશકાતું નિવારણ
કરતા કહે છે “કસસ્ય શાન્તિર્દેવકાર્યાનુગુણા ન ભવતીતિ
નારદસ્ય પ્રત્યવસ્થાન તયાહ । ૩૮ શાપ દોષે અવતરીયા બાળ
દશમસ્કંધના ૮૫માં અધ્યાયમાં આવે છે તે પ્રમાણે દેવકીના આ
બાળકો પૂર્વે સ્વાયંભુવ મન્વતરમાં મરીચિ અને જિહ્વાના મતાનો
હતા બ્રહ્મા પણ બ્રહ્મા પડી પોતાની પુત્રી સરસ્વતી પાછળ દોડતા
હતા ત્યારે આ બાળકોએ તેમની મસ્કરી કરી એથી બ્રહ્માએ તેમને

આસુરી યોનિમાં જન્મવાનો શાપ આપ્યો તેથી તે હિરણ્યકશિપુના પુત્રો તરીકે જન્મ્યા. પછી યોગમાયા તેઓને દેવકીના ગર્ભમાં લઈ ગઈ હતી, એ વાતનો ઉલ્લેખ છે.

અધ્યાય ૨.

[કંસના મંહાર માટે વિષ્ણુ દેવકીના ગર્ભમાં આવ્યા અને બ્રહ્માદિ દેવોએ તેમની સ્તુતિ કરી તેની કથા આ અધ્યાયમાં છે.]

કંડવું ૮ :

૩. દંતવક : વસુદેવની બેન સુતદેવના પુત્ર દંતવક તે પશુ કુળનો દેવી હતો ૪. નિર્જર : જન્મે જરા-વૃદ્ધાવસ્થા નથી તે દેવો. ૭. દેવાનું બળ સત્ય ધર્મના આચરણમાં છે માટે કંસે તેનો નાશ કરવાની અને અધર્માચરણ ફેલાવવાની આગ્રા આપી. ૯. શુભ ધર્મ સાધુજન પાળે : પ્રગટ રીતે ધર્મ આચરતાં કંસનો ત્રાસ અતુલવેલો પડે એથી બહારથી અધર્મી હોવાનો ડોળ કરવો અને આંતરિક રીતે ધાર્મિક જીવન જીવવું, એ રીત ડાહ્યા સાધુજનોએ અપનાવી હતી. ૧૦. ખંડના : ભાંગી નાખ્યા સુકેડ : સુખડ ચંદનકાષ્ઠ. સીપ : ચંદન રાખવા માટેની મોટી પહોળી છીપ.

૧૧. અગ્નિહોત્ર : ઓગ્નિય બ્રાહ્મણો પત્ની જીવંત હોય ત્યાં સુધી વિવાહના અગ્નિને અખંડ પ્રજ્વલિત રાખી તેનું સેવન કરતા. આવસથ : અગ્નિહોત્રના પાંચ કુડોમાં દક્ષિણ, ગાર્હપત્ય, આહવનીય સમ્ય અને આવસથ એ પંચાગ્નિ રાખવામાં આવતા. સમય જતાં ‘આવસથ’ શબ્દ અગ્નિહોત્રનો પર્યાય બની ગયો છે. ૧૨. સમરણી : સમરણી. જપ કરવાની માળા. ૧૪. પાર્થિવ પૂજા : માટીના શિવની પૂજા કરવી. ૧૬. અશ્વત્થ : પીપળો. ૧૭ કંસ પુત્રવે નુપ પોતાનું : વિલિયમ ટેલની વાર્તામાં જન્મ લેટને સલામ કરવાની

વાત આવે છે તેવી રીતે અહીં પ્રેમાનંદે ધનુષ્ય પૂજવાનું ગોઠવ્યું છે. (જુઓ કડવું. ૧૧૮. કડી. ૨, ૩,) ભાગવતમાં આ વાત નથી. કૃષ્ણે મથુરામાં જે ધનુષ્ય ભાંગ્યું હતું તે શંકરને પ્રસન્ન કરવા કંસે આરંભેલા ધનુર્યાગનું હતું. આરમ્ભતાં ધનુર્યાગશ્ચતુર્દશ્યાં યથાવિધિ । વિશસન્તુ પશન્મેઘ્યાન્મૂતરાજાય મીઢુવે ॥ “પેતાનું જ મહત્ત્વ પોષાતું જોઈએ” એ અર્થમાં ‘ધનુષ્ય પુજવવું’ એવો શબ્દપ્રયોગ પ્રચલિત છે તે આના સંદર્ભમાં નોંધપાત્ર છે.

૨૧.-૨૨ : આ તર્ક પ્રેમાનંદનો છે. ઓશિકળ : ઓશિયાળો
૨૩. અહિષે : શેષનાગે. બલરામ શેષનાગનો અશ હતો. ૨૫.
જોગમાયા : વિષ્ણુની શક્તિ.

કડવું ૬ :

૨. નાસરણે : કંસના ભયથી નાસભાગ કરતાં વસુદેવ દેવકીની સાત પુત્રીઓને વધાં હતા તેમાં રોહિણી નંદને ઘેર રહેતી હતી, જ્યારે અન્ય સ્ત્રીઓ અન્ય ગ્રામ સ્થાનોમાં રહેતી હતી. ૩. સાત સાત વર્ષોથી કારાગૃહમાં રહેલા વસુદેવથી વિખૂટી રોહિણી ગર્ભવતી કેમ થઈ એનું ચમત્કારમૂલક કારણ ભાગવતકારે આ રીતે દર્શાવ્યું છે. દેવક્યા જઠરે ગર્ભ કોપારવ્યં ધામ મામકમ્ તત્સંનિરૂપ્ય રોહિણ્યાઢદરે સંનિવેશય ॥ પ્રેમાનંદ પશુ એને અનુસરે છે. રોહિણી નંદને ત્યાં ગર્ભ ત્યારે જ ગર્ભવતી હશે, પરંતુ પરમાત્માના કર્તૃત્વ અકર્તૃત્વ સર્વથાકર્તૃત્વ એવા સામર્થ્યનો મહિમા વધારવા માટે જ આવી ચમત્કારમૂલક કથાઓ યોજવામાં આવે છે.

૬. નિપટ : ગિલકુલ. સંપૂર્ણ. નિદાધારણ : બેઠનું ઘેન હ.
અઘાય : દુઃખ ૧૦. ૧૧. ૧૨. પેતાના ભયથી તેના મૃત્યુ માટે નિર્માણ યથેતો ગર્ભ જળી ગયો એવી બગ્ગશ મારતા કંસને પ્રેમાનંદે હાસ્યારૂપદ બતાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. પાંચમહાભૂત : પૃથ્વી, પાણી

તેજ, વાયુ અને આકાશ એ પચમહાભૂતોથી પ્રાપ્તી માત્રના દેહ ધરાયા હોય છે. ૧૩. હૃત્યાદોષ : જ્યારે પાપી માણસ પણ અનાયાસે કોઈ પાપમાંથી જતી જાય અને પુણ્ય કર્યું એમ કહે ત્યારે હારચારપદ અને ૭ તેવું જ કસનું છે. શ્રીપત : શ્રીપતિ, લક્ષ્મીના પતિ-વિષ્ણુ ૧૫. કર્મો : દહોમિત્રિત ભાત વસંતવિલાસમાં “ભોજનિ કૂર કરાંબુલુ આબુલુ જરિ હ લહેસિ” એવો ઉલ્લેખ આવે છે તે જ ગીતે “કરંબા કસપયા દહો નઈ કૂર” એવો ઉલ્લેખ “ઉવાહરણ મા અને “ઉપરિ કૂર કરંબા દહો વાપરઈ,” એવો નિર્દેશ “પૃથ્વીચક્ર ચરિત્ર” મા આવે છે સ કરમક-કરંચક ઉપરથી વ્યુત્પન્ન થાય છે

૧૬. આત્મીય વદી અષ્ટમી અધગતે : શ્રાવણ વદી અષ્ટમી મધરાતે કૃષ્ણનો જન્મ એથી પ્રેમાનંદે જરાબર દશ માસ પહેલાંનો સમય મૂકયો. સામાન્ય જીવોની જેમ ભગવાન સામાન્ય માનવીય સંબંધથી ગર્ભરૂપ ધારણ કરતા નથી, એ દર્શાવવા ભાગવતકારે દુરસુતેન મનસ્ત સમાહિતમ્-કેવળ મન વડે મુકાયેલા વસુદેવના અશને દેવકીએ ધારણ કર્યો-એવો “વેધદીક્ષા” જેવો પ્રકાર યોજ્યો છે પ્રેમાનંદ તે છોડી દે છે. ૧૮. વસુદેવને તેની ખબર નથી, તેથી આ પ્રમાણે કહે છે ૧૯ નિવર્તે • દૂર થાય

૨૦ ૨૧. કસને સંહારનાર ગર્ભસ્થ બાળકનો મનોભાવ દેવકીમાં આ ગીતે આવિર્ભૂત થાય છે. મુન્ય કર : મૌન રાખ ૨૩. ભાણેજ ભાસ્કર ભાણેજરૂપી સૂર્ય ૨૫ કપાટ : દરવાજા

કંકડું ૧૦ :

૩ ૭ ભાગવતના કસ કરતા પ્રેમાનંદનો કસ વધુ અસ્વસ્થ જણાય છે માસ્તે પ્રતીક્ષન્ તત્ જન્મ હરે ચૈરાનુબન્ધકૃત (૧૦-૨-૨૪) પોતાના ઘાતકના જન્મની રાહ જોતા કંસ સ્વસ્થ છે.

આસીનઃ સંવિશંસ્તિષ્ઠન્ભુજ્જાનઃ પર્યટન્મહીમ્ । ચિન્તયાનો
 દૃષીકેશમપદ્યત્તન્મયં જગત્ ॥ (૧૦-૨-૨૫)-ખેસતાં, સૂતાં, બિડતાં,
 ફરતાં પણ તે પ્રભુનું ચિંતન કરતો પ્રભુમય બની ગયો એ નિરૂપણમાં
 તેની ભવવિહ્વલતાને બદલે મોક્ષની પાત્રતા તેને પ્રાપ્ત થઈ છે એવો
 નિર્દેશ છે. જ્યારે આ શ્લોકમાંથી જ સંકેત મેળવી આગળ
 બકાશ મારનાર (૯-૧૨) કંસને ભવવિહ્વલ દર્શાવવામાં જ પ્રેમાનંદીયતા
 વરતાય છે.

૯. પ્રસૂતિનો સમય નજીક આવ્યો છે એ સ્વામીને કહેતાં દેવકી
 સંકાય બનુભવે છે. મા, બહેન, સાસુ કે નણંદ આગળ તો તે કહી
 શકાય સ્વામીને કેમ કહી શકાય? એ નિરૂપણમાં સ્ત્રીસ્વભાવસહજ
 લજ્જાશુભા છે પરંતુ સાત સાત બાળકના જન્મ પછી એ અરથાને
 નથી શું!

૧૨. બાળકનો જન્મ ખાનગી કેમ રાખી શકાશે એ મૂંઝવણ
 છે દેવકીની આ ત્રીસહજ મનોબધા પ્રેમાનંદીય છે. ૧૬. જ્ઞાનગદઃ
 જ્ઞાનનાં વચનો.

કુકેલુ' ૧૧ :

૧. પ્રેમાનંદનો શ્રોતાવર્ગ સાંખ્યદર્શન ઉપર આધારિત બ્રહ્મ
 અને સૃષ્ટિનો મંત્રેષ દસોવી, પરમાત્મ સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરતી સ્તુતિ
 પચાવી શકે એવો ન હતો. એથી આખ્યાનકાર તો લાઘવપૂર્વક
 પરમાત્માતું સ્તવન કરે છે. આદિ સ્વરૂપ : સૃષ્ટિની આદિમાં જે
 એક માત્ર સત્ સ્વરૂપ હતા તે બ્રહ્મ. ત્રિગુણાતીત : સત્ત્વ, રજસ્
 અને તમસ એ માયાના ત્રણ ગુણથી પર. ૨. ચિદાનંદ : ચિત્ત-
 પરમ ચૈતન્યરૂપ આનંદસ્વરૂપ. ચિદ્રૂપ : પરમ ચૈતન્ય રૂપ.
 પ્રાંજળ : પ્રાંજલિ નમસ્કારપૂર્વક. અવિગત : જે દૂર નથી, અથવા
 જે જરાયે ઘટણું નથી તે શાશ્વત. ૩. પરાતપર : શ્રેષ્ઠતમ.

પ્રયોગન કહે છે. ૧૦, ૧૧ : વસુદેવ દેવકીના પુત્ર રૂપે જન્મવાનું કારણ દર્શાવે છે. ભાગવતમાં દેવકી પણ સ્તુતિ કરે છે, અને એ પછી કૃષ્ણ તેમના ત્રણ પૂર્વ જન્મોની વાત કહે છે. પ્રેમાનંદદેવકીની સ્તુતિ છોડી દીધી છે. અને પૂર્વ જન્મોની વાતનો કેવળ મોઘમ નિર્દેશ કરે છે. ભાગવત પ્રમાણે પૂર્વ જન્મમાં વસુદેવ સુતપા પ્રજ્ઞપતિ અને દેવકી પૃથિ નામે હતાં. તે બન્નેએ તપ કરી પરમાત્મા જેવો પુત્ર મળ્યો તેથી, વિષ્ણુ પ્રથમ જન્મમાં પૃથ્વીગર્ભા, બીજા જન્મમાં વસુદેવ-દેવકી કસ્યપ અને અદિતિ હતાં ત્યારે હિપેન્દ્ર અને આ જન્મમાં કૃષ્ણ રૂપે જન્મ્યા હતા. ૧૨. શિક્ષા : શિષ્યામણ. ૧૨ અછાડતાં : પછાડતાં. ૨૦, ૨૧ : પરમાત્મા વાલસ્વરૂપ ધર્મ ગયા અને દેવકી પણ મોહમાં પોતાનો પુત્ર પરમાત્મા પોતે જ છે એ ભૂલી દુઃખી માતા જ રહે છે. ૨૪. હું પ્રસવું ને પરધેર હાથા : પુત્ર જન્મ મારે ત્યાં અને પુત્ર જન્મની વધામણીના મંગળ સૂચક કંકુમના ઘાપા પાસકીને ત્યાં ? જન્મ હું આપું તે ખોટી અને જશોદા તેની માતા યામ ? એ વચનમાં સીસહજ ઈર્ષ્યા તો ખરી જ, પરંતુ તે કરતાં વાતસલ્ય વિશેષ છે.

કેકલું ૨૪ :

ભાગવતમાં તો દેવકી બાળકને ગોકુળ લઈ જવા દેતાં આના-કાની કરતી નથી. પ્રેમાનંદની દેવકી તો પોતાના હૃતભાગ્ય અને જશોદાના બહુભાગ્યની સરખામણી કરી જે મર્મબેદક રુદન કરે છે. તેમાં પ્રેમાનંદના માનવસ્વભાવના પરિચયનું અને રસનિષ્પત્તિની કલાનું દર્શન યાવ છે. જેમ આગળ “મારું માણેકનું” રિસાવ્યું”માં જશોદાના માતૃહૃદયને વાચા આપવામાં પ્રેમાનંદની કલાનો ઉત્કર્ષ દેખાય તેવો જ , ૧ પણ દેવકીના માતૃહૃદયની વ્યથાને અલિપ્યક્તિ આપવામાં આવ્યો છે.

૧. સાંચુ : મેચિત. પૂર્વ જન્મના પ્રપ્ત કર્મના સંસ્કૃતિથી આવે. બાળક મળ્યો, જે તસીબમાં ભોગવવાનો નહિ. ૫. બારે માસ ચોમાસુ : પુત્રવિચોગે બારે માસ રદન કરવાનું છે. ૭. જશોદાને ત્યાં તેનાં લાઈ-ભોળાઈ બાળકને રમાડવા આવશે અને મારો લાઈ ઠંસ હિચાડી તલવારે આવશે. વિરોધને લીધે કરેણુ વધુ હિંકટ બને છે. ૮. મહેાં બોલી : કહેવાની, નામ માત્રની. ૯. મહિયારી : ગોવાલણુ.

કડવું ૧૫ :

નજાખ્યાનમાં વનમાં જતા પહેલાં દમયંતી બાળકોને મોસાળ મોકલતાં રડતે હોયે કહે છે : “મોસાળ પધારો બાહુઆં, મોસાળ પધારો રે” એ પદની યાદ આપતું આ પદ રસનિષ્પત્તિની દૃષ્ટિએ મહત્વનું છે.

૧. પ્રેમાનંદની દમયંતી બાળકોને રાજકુળનાં મામાચાચીની ગાળ ખાવી પડશે એવા માની લીધેલા દુઃખને રડે, તો તેની જ દેવકી ગોકુળની ઠંકરાત ભોગવતા નંદ ગોપને પશુ સામાન્ય ગોવાળ માની તેને ત્યાં બાળકને પડનારા દુઃખની કલ્પના કરી રડે, અને પોતે જેલમાં બાળકને જાણ પશુ આવી શકવાની નથી એ વાત શૂલી જાય એમાં માતૃહૃદયનું જ ઉપલક્ષણ પ્રગટ થાય છે.

૬. થમણી : થાપણુ. ૭. ૮. રાખી : રાખ, સાફી. વરાઠા : ખાટા ગોલા. ઝઘડાખોર. દેવકી માતા છે. પુત્ર જેવો પુત્ર પારકાને હાય સોંપવાનો છે. પતિ મિત્ર ઉપર રખેને વધુ પડતો વિશ્વાસ રાખે અને પછીથી પુત્ર પાછો ન મળે તો ? પ્રેમાનંદના સમાજમાં ગોવાળોની પ્રતિષ્ઠા જાતી નહિ જ હોય. ભાગવતમાં પણ કૃષ્ણના દેવીઓનાં વચનો પરથી જણાય છે કે એ હલકી વર્ણ

ગંણુ તી હતી. વળી પુત્રના વિયોગે વિહ્વલ દેવકી ઈર્ષ્યાવશ થઈ નદ
ઓપને સામાન્ય ગેવાળ-ભરવાડ સમજે એમા નવાઈ નથી.

કંઠલું ૧૬ :

૩. મેવલો : મેહુલિયો, વરસાદ. ૪ પાવસ : વરસાદ. મ
પ્રાણુ ૬ ભાગ્યમુતા : સૂર્યપુત્રી યમુના. ૧૦. મુતનુ કંઠું : ૧૩મા
કડવાની ૧૩ મી કડીમાં વિંબુએ કંથુ હતું કે માર્ગ આપમેળે થઈ
જગે. ૧૪ દીપક શાખી રાખીયો : દેવકીએ કંથુ હતું તેમ
દીપકને-અગ્નિના અગ્નિને સાક્ષી રાખ્યો. કુવર સાહે : સમાજમા
પુત્રી કરતા પુત્રનુ મહત્વ વધુ ગણાય માટે. ૧૫. શ્રી વત્સ .
વિંબુના વક્ષમ્દેશ પગનું એક વિશિષ્ટ ચિહ્ન, લાણુ. ભૃગુજાંઞન :
ભૃગુઋષિના પગનું ચિહ્ન ઋષિઓના કહેવાથી શ્રદ્ધ દેવ કોણુ તે
નક્કી કરવા ભૃગુઋષિ બ્રહ્માને ત્યા મયા અને વદનાદિ ક્યાં વિના
અંકકે જિભા રહ્યા એથી તેમને ખોટું લાગ્યું. એ પછી ભૃગુ શ કરને
ત્યા જઈ પ્રણામ ક્યાં વિના જિભા રહ્યા તો શંકર ત્રિશૂળ લઈ
માંરવા દોડ્યા હવટે વૈકુંઠમાં જઈ લક્ષ્મીજીના ખોળામા સતેલા
વિંબુની જાતીમા લાત મારી, તો વિંબુએ ગુસ્સે થવાને બદલે
'તમારા કોમળ પગને વાગ્યું તો નથી ને !' એમ કહી તેમના ચરણ
આપવા માઝા ક્ષમાશીલ વિંબુ સર્વગુણે શ્રેષ્ઠ ક્યાં વસુદેવ પુત્રના
ઓળખચિહ્ન તરીકે આ ભૃગુજાંઞન યાદ રાખે છે, નથી લાખ
ખાંજકમાથી ય તેને ઓળખી શકે

|| ૧ ||

અધ્યાય ૪

|| ૧ ||

|| ૧ || યોગમાયાનું વચન સાંભળી લય પામેલા કસે વસુદેવ દેવકીને
બંધનમુક્ત કરી, અન્યત્ર જાછરી રહેલા પોતાના મનુના નાશ માટે

આનુભાનુના પ્રદેશના બાળકોની હત્યા માટે દુષ્ટ મંત્રીઓ સાથે મંત્રણા કરી, પૂતનાને તે માટે આજ્ઞા કરી]

૧ ૨ : પુત્ર જેવો પુત્ર પાછળ ઓની સોડમાં ચૂકતા વસુદેવના હાથ કેમ કંપ્યા નહિ? એથી દેવકીની આ વડોક્તિ. કુશાચ મુદ્દ : દર્શની અણી જેવી તીક્ષ્ણ શુદ્ધિવાળી. રત્ન સાટે લાભ્યા પાષાણ : સમાજમાં પુત્રીનું સ્થાન હલકું ગણાતું તેથી પુત્ર જેવું રત્ન ચૂકી, પથ્થર જેવી કંપ્યા લાભ્યા ! આ બ્યાબેક્તિમાં માતાનું દર્દ જ ખોલી રહ્યું છે. ૫, ૬ : પોતાનો સંહારક જન્મી ચૂક્યો છે એ સાલળા કંસ હાંફીને હાંફીને થઈ જાય છે એનું તાદશ ચિત્ર. આરકત : લાલ, ધૂમ્રવર્ણ : શરીર ક્રોધ અને ઘોષાને લીધે ધૂમાડા જેવું કાળું પડી ગયું. ધાતાં કંસ પડ્યો આખડી : ક્રોધ, ભય અને ભાવ મંહારકને હજીવાની અધીરાઈ ને કારણે પડતો આખડતો કંસ કાગઝહમાં પહોંચે છે ભાગવતકાર પણ કહે છે. “કાલોડયમિતિ વિદ્વલઃ.... પ્રસ્થવન્ . ॥ (૧૦-૪-૩). ૧૦. પુત્રી થઈ જન્મળા : કંસ જેવા ત્રિલોકવિજેતાને એક કંપ્યા શુ કરવાની હતી? એથી પુત્રીને જન્મ થતા વધી જન્મળા, ઉપાધિદ્વર થઈ ૧૩. કુળ દીકરી દીવો : સાત સાત બાળકો ગુમાવ્યા પછી દેવકી દીકરીને પણ કુલના દીપક તરીકે બાળખાવે એ સ્વાભાવિક છે. ૧૪. છેલ્લે આશ્રમે : જીવનના ઉત્તરાર્ધમાં, જૂઠાવરયામાં દેવકીનું વય આ સમયે ત્રીશ-પાંત્રીશ વર્ષથી વિશેષ ન હોય. પરંતુ ખીજી છ પત્નીઓ ધરાવનાર વસુદેવની વય હીકડીક વધારે હશે. વળી આઠ સંતાનોની માતાને પ્રિમાનંદનો સમાજ ૪૬ નહિ તો પણ પ્રોઢ માનવા અવશ્ય તૈયાર થાય. ૧૬. મશક : પાણી ભરવાની ગામડાની કાચળી. મશક વડે કંઈ સમુદ્ર ખાલી થઈ શકે? મહારુદ્ર : શંકર. ભાણ : ભાતું. સર્વ. ૧૮ : ભાગવતમાં કંસના મંતાનો વિશે આડકતરો ઉલ્લેખ છે.

આ કન્યાને જીવતદાન આપવા કંસને કરગરતી દેવકી કહે છે :
 “સ્તુવેયં તવ કલ્યાણં હિયં મા દન્તુમર્હસિ । (૧૦-૪-૪) આ
 તારી સ્તુતિ-પુત્રવધૂ થશે, એ પ્રલોભનનો મુદ્દો છોડી ‘જેવાં તને
 તારાં બાળકો વહાલાં તેવાં મને મારાં’ એમ કહી પ્રેમાનંદ તેના
 વાત્સલ્ય ભાવને બચત કરવા પ્રયાસ કરે છે.

૨૦. રોહિણી : ખેતરનો રબેલાળ. ભિંડીમાળ : ગોફળ.

૨૩. મેં મરતું સાત્થ : મારું મૃત્યુ હવે નકી છે.

૨૮, ૨૯, ૩૦ : દુષ્ટને પણ પોતાનો હેતુ સફળ ન થતાં
 પરતાવો થાય છે. ૩૨. ગયું જોળન આવી જરા : આગળ નોંધ્યું
 છે તેમ વસુદેવ સંભવતઃ મોટી ઉંમરના હશે. તેમને માટે આ વાત-
 પ્રશ્નની વય તો હશે જ, ૩૩. કંસને ભ્રમમાં નાખવા માટે જ આ
 વચનો. ઉત્તરાવસ્થામાં હવે પુત્ર થાય, તે મોટા થાય અને પાળે તો
 આશા જ ક્યાં, માટે તમે હવે અમારું પાલન કરજો. અમે તો હવે
 મૃત્યુના કોળિયા ચપા જેવા છીએ. બેઠો રમત માંડી : , આ તો
 પરમાત્માની લીલા છે, કોઈ કોઈને મારતું નથી અને કોઈ કોઈને
 મિત્ર નથી, ત્યાં નથી આનંદ, નથી શોક, દેવળ મન, અંતઃકરણ માની
 લીધેલા દુઃખને કારણે ઉદ્દેગ પામે છે.

કંકલું ૧૮ :

૧. કંસે ન બાય જવાળા સહી શકી : કંસથી જવાળા
 સહન થઈ શકી નહિ. ત્રીજીના ‘થી’ પ્રત્યયને સ્થાને ‘એ’ પ્રત્યય-
 ય. અતઃપર : તે ઉપરાંત, દારુણ રુદન. કલ્પને અંતે પ્રલય આવતાં
 જે હાહાકાર થાય તેવું રુદન. અહીં તેવું રુદન ઉપજાવે એવી વાત.
 ૬. ધીરી નહિ : વિશ્વાસ ન કર્યો. ચિંતા અમથી ન રહી :
 બહેનને આટલારહું દુઃખ આપવા છતાં ચિંતા, દુર ન થઈ. ૮.

ઉન્માર્ગ ધર્મ : અવળો ધર્મ. અનીતિ, અધર્મ, ૧૬. કંસને ચંકરતું વરદાન હતું કે તે દેવોથી હારશે નહિ, ભાગવતમાં “મૂલં હિ વિષ્ણુર્દેવાનાં યત્ર ધર્મ સનાતનઃ તસ્ય ચ બ્રહ્મગો વિપ્રાઃ તપઃ યજ્ઞાઃ સદક્ષિણા ॥ (૧૦-૪-૨૬) એવું વચન છે. એ સ્મરે શિવનાં વરદાનનો ઉલ્લેખ નથી, પરંતુ શિવનું વરદાન છે પછી વિષ્ણુનો ભય શો એમ કહી પોતાના સમયમાં ચાલતા શિવ-વૈષ્ણવ સંઘર્ષનો તો નિર્દેશ નથી કરતો? જો કે તે તો અન્યત્ર ‘હરિહર એક સ્વરૂપ’ એમ કહે જ છે.

અધ્યાય ૫ :

[નંદને ત્યાં પુત્રજન્મનો મહોત્સવ ચાલે છે. કંસનું તેકું આવતાં તે મથુરા જાય છે અને પતના ગોકુળ પહોંચે છે]

કેકેલું ૧૯ :

૩-૬ : કૃષ્ણજન્મ સમયે મથુરામાં જ્યાં શુભ શકુનો થયા હતા તેવા ગોકુળમાં પણ થયા. ૮. જર્ઘ જગાડ્યા નંદ : નવ પ્રસૂતા યશોદા પાસે મર્ઘ પરિચારિકા નહિ હોય? તે જાતે નંદને વધામણી આપવા જાય છે એ અનુભવું છે ભાગવતના કથાવસ્તુનો વિચાર કરતાં પ્રેમાનંદ ક્યારેક આવી શરતચૂક કરી એસે છે. ૧૧. અખ્યાણા : સ અહર્યાત્રમ્ : શુભ કાર્ય નિમિત્તે પુરાહિત, માલથુ વગેરેને છોડવાનો ભાત, અથવા ઘઉં આપવામાં આવે ॥ તે. ૧૨. પય દધિનો દર્દમ : દૂધ દહીંનો કાદવ ભાગવતકાર કહે છે. “ગોપાઃ પરસ્પર દુષ્ટાઃ દધિદ્ધીરિષ્ટામ્બુમિઃ । આસિઞ્ચન્તો વિલિમ્પન્તો નવનીતૈઃ ચિશ્નિપુઃ ॥ ગોવાળો હર્ષ પામતાં એકબીજા ઉપર દૂધ, દહીં માખણ, ઘી વગેરે ઝાંટતા હતા તેનો કાદવ નંદના

આંગણામાં થયો હતો. ૧૪. દ્રોણી : દરોઈનાં, દર્વાનાં. મોવણ : સુવર્ણ ૧૫. લોખરી : ખારીક બનની કામળી-ઓળી. આ તે વધી ગોપક-ચાઓ ભરવાડો છે માટે પ્રેમાનંદ તેમને મોંઘા મૂલની પથ્થ લોખરી પહેરાવે છે. ૧૭. વૃદ્ધમાદૃ : જર્દિયાદ પુત્રજન્મ પ્રમંગે કરવામાં આવતું સાંગલિક શ્રાદ્ધપૂજન, ૧૮ મવત્સી : વાહરડા સાથે. ૧૯. પામરી ઉપરણું. ૨૦-૨૧ : કૃષ્ણજન્મ થતાં આ ચમત્કાર થયા પૂરે પ્રવાહ વહ્યા રે : ગોકુળમાં દૂધનો વરસાદ થયો અને તેનાં વહેણ પૂરમાં વહેવા લાગ્યાં.

કંકનું ૨૦ :

૨, ૩, ૪ : કવિ કહે છે ભગવાનની અકળ લીલા તો જુઓ : જે પોતે સમગ્ર જગતનો અનદાતા પ્રે, જીવમાત્રના જીવનરૂપ છે તે પોતે જશોદાને ધાવે છે, જે પોતે જગતને સર્વ, રજસ, અને તમસના બંધનમાં બાંધે છે જતાં પોતે નિર્જામ રહે છે તે જશોદા દ્વારા ઉખળ સાથે બધાય છે? જેના મુખમાં ચૌદ લોક છે તે પોતે મૃતિકા ખાય છે! ૫. નિકંદ : નિકંદન નાશ. ૧૦. અર્ધક : બાળક. ૧૧. જ્યાં, મુધી નંદ અને અન્ય ગોપજનો ગોકુળમાં છે ત્યાં મુધી પૂતના નંદના બાળજનો નાશ કરવામાં શેવે એમ નથી. માટે તેણે કંસને કહી નંદને મધુરા તેડાવ્યા અને એના કારણરૂપે આવણ માસના કરનો મુદ્દો પ્રેમાનંદ નવો ઉમેરે છે ભાગવતમાં તે નંદ આપમેળે વાર્ષિક દર આપવા જાય છે અને ત્યારે ગોપ લોકોને ગોકુલની રક્ષાનો ભાર સોંપીને જાય છે. મોવાળોકુલ રક્ષાયાં નિરૂપ્ય મધુરાં ગત । નન્દઃ કંસસ્ય વાર્ષિક્યં કરં દાતું કુરુદ્ય ॥ (૧-૫-૧૯) પૂતનાનો માર્ગ નિષ્કંટક બનાવવા પ્રેમાનો એક પણ ગોપને ગોકુળમાં રહેવા દેતો નથી. કંસને વધુ દુષ્ટ અને કાવ

પ્રેમાનંદના ઉમેરણને લીધે જરૂરી બન્યાં અને તે કંસની દાંભક દુષ્ટતા પ્રગટ કરે છે.

કેકયું ૨૨ :

૧ સીધું છે : સિદ્ધ થયું છે. ૨. જૂનાં : જૂજનાં, જૂદા જુદા પ્રકારનાં ૫. વાંસે વહી જળધાર : વસુદેવની કારાગૃહમાંથી મુક્તિ પછી આ બંને મિત્રો પહેલી વાર મળ્યા ત્યારે એકબીજાને ભેટી પડ્યા અને તેમની આંખમાંથી વહેતાં આસુ એકબીજાના વાંસે ઉપર વહેવા લાગ્યાં. લા.માં વસુદેવ પોતે નદને બિતારે મળવા જાય છે જ્યારે અહીં વસુદેવ નંદની રાહ ભેઠ રહ્યા છે (મારગ નિરૂપે છે) અને નદ તેમને મળવા જાય છે : ૭ કથાલક : સાળો. વસુદેવનો સાળો કંસ. ૮. કર્મની ગતિ ગહન છે એ અર્થ. ૧૪. બાપયું અમે...વિધાતા છે : વસુદેવનું આ વચન કટાક્ષ નથી, દાંડમાંથી બોલાયેલું નથી, તમારો પુત્ર તે જાણે અમારો જ. ત્યારાઃ હૃદયના લાવનો સાક્ષી એક માત્ર વિધાતા પોતે જ છે એમ કહેતાં મિત્રનેહ વ્યક્ત થાય છે, તે સાથે તે પુત્ર પોતાનો જ છે એ હકીકત જૂહી શકાતી નથી. માટે તેને ઔપચારિકતાનો વાગો પ હેરાળ્યો છે. અને એ રીતે શ્રોતાવર્ગ માટે તે મર્માળા હાસ્યની ગરજ સારે ૧૬, ૧૭, ૧૮ : પૂતના ગોકુળ ગર્ભ છે એ વાત વસુદેવ જાણે છે, તેથી સત્વરે ગોકુળ જવા માટે આ અપશુકનોની વાત કહે છે ૧૯. પરમારથ : હવે પછીની કડીઓમાં દેવકી વશોદા માટે જે શીખ કહે છે તે તો પોતાના પુત્રના અવસ્થા અને રક્ષણ માટે-સ્વાર્થવચાન જ છે. છતાં પોતે તો સ્વજનસાથે જ કહે છે માટે વસુદેવની જેમ જ તે નિરપેક્ષતાનો વાગો સજ્જવે છે. ૨૪. જમણો મા ખાટી વસ્તુ : ખાટી વસ્તુ પુત્રને ભારે પડશે માટે તે ખાશે નહિ. માતૃહૃદયની અધીરાઈ આ પ્રમાણે કહેવડાવે છે.

અધ્યાય ૬ :

[૧૭૭] પૂતનાનો પ્રાણ ચૂસી લીધો એ કથાપ્રસંગ આ અધ્યાયમાં છે]

૩. સીઝે : સિદ્ધ યાચ. ૪. પોણુ : મં. પ્રણ પ્રતિઘા. હરિ
રાખે...લાજ : હરિને મારવાના કાર્યમાં હરિની જ સદાય માગતી
પૂતના આત્મવંચના કરતી લાગતી નથી? અને એથી હાસ્યારૂપક
બને છે. પ્રેમાનંદની હાસ્ય નિષ્પન્ન કરવાની શક્તિ આવાં વચનોમાં
અન્ય આખ્યાનોની અપેક્ષાએ વધુ સુક્ષ્મ બની જણાય છે પ થી ૧૬
મુધીનું સર્વાંગસુંદરી પૂતનાનું વર્ણન લાગવતથી જુદું પડી, પર-
પરાગત વર્ણનને અનુસરે છે અણુવટ : પગનાં આંગળાંનાં આંદોનાં
ધરેણાં. ખઘોત : આગિયો. વિધુત્રા : પગના અંગૂઠાનું ધરેણું.
ફુંદ : ફસાવવા માટેના ચેનચાળા. રૂપનિધિમાં...નાવ : તેના રૂપના
સાગરમાં બ્રહ્મા પણુ રૂપી જાય. એમાંથી જીગરવા માટે ઠાઈ નીકા,
ઠાઈ ઉપાય નથી કદિએખણા : કંદોરો. ચીર : આછું રેશમી વસ્ત્ર.
ચરણા : ચણિયો. ચોળી લખિયા મરાળ : ચોળી ઉપર હંસની
આકૃતિનું ભરતકામ હતું ગોફણાનું ગાન : મં ગુમ્ફ + ફળા :
અંબોડામાં નાંખવાનું સાપની ફેણના આકારનું, ઘૂંધરીવાળું એક
આભૂષણ ઘૂંધરીના અવાજને કારણે 'ગાન' કહ્યું છે. કદળીપત્ર :
કેળનું પાન. પોચજુપાન : કમળનું પાન. ભર્યો પરિમળ : તેની
નાભિમાં 'મુગંધી પદાર્થ' ભર્યો હતો. પંકજ તંન : કમળના પૂંકસરના
તંતુ જેવી ઝીણી. દુગદુગી : કાનનું આભૂષણ. કંબુ : શંખ, શીંગા.
ડાઠાં વેસરનાળી : નય. છે ગૌર ગાલે...વિધિરાય : ગૌર ગાલ ઉપર
ભ્રમરનું ચિત્ર હતું જે વિધિએ જ રચ્યું હોય તેવું શોભતું હતું. ત્રાટી :
'ડું આભૂષણ અંજન અથવા મીન : એક પક્ષી, જેની આંખને
ડાળો ફરક્યા કરે છે એથી આ સુંદરીની આંખને તેની સાથે

સરખાવી છે. ચાંદલે ચોખા લીન : ચાંદલો કરી તે ઉપર ચોખા
 ચોખા છે ગલુઅંધ : ગળામાં અંધમેસતો આવી જાય એવો અછોડો.
 જૂમણું : ડોકનું આશૂષણ શીશકૂલ : અબોડમા નાખવાનો ચાક.
 બોરકૂલ : બોરમાળા ૧૮. શકે લક્ષ્મી ..વેકુંઠનાથ : ભાગવતકાર
 પથ કહે છે. “અમંસત અમ્મોજકરેણ રુપિણી ગોપ્યઃ શ્રિયં
 વ્રુષ્ટુમિવાનત્તાં વતિમ ॥ (૧૦-૬-૬) હાયમાં તેણે કમળ રાખ્યું હોવાથી
 ગોપીઓએ તે વતિનું દર્શન કરવા આવેલી લક્ષ્મી હોય એમ માન્યુ
 ૨૦ માશી જાણ્યા માશીનુ આ સગપથ પ્રેમાનંદ બોડી કાઢ્યું છે.
 કદાચ ત્યારથી જ ‘પૂતનામાશી’ જન્મપ્રયોગ પ્રચલિત બન્યો ૨૦.
 વિદ્યુદય તાં બાલકમારિકાગ્રહં ચરાચરાત્મા સ નિમીલિતેક્ષણઃ
 ૧૦-૬-૮) ૨૧ જેમ જુમ ખડ્ગ કોશમધ્યે : ભાગવતકારે પૂતના
 માટે વાપરેલી ‘કોશપરિચ્છદાસિયત્’ (૧૦-૬-૯) ઉપમા પ્રેમાનંદ
 કૃષ્ણ માટે ચોળે છે
 કંકણું ૨૩ :

પ નહજીએ હું મોકલી : પતનાના સ્તનમા અમૃત હતું
 તેથી નહજીએ બાળકને ધવરાવવા ગોકુલ મોકલી છે એમ પતના કહે
 છે મા? જસોદા તેને રોકતી નથી ભાગવતમા આ કારણ આપ્યું
 નથી ભાગવતકારે તો ‘વરસ્થિયં તત્પ્રમયા ચ ચર્પિતેનિરીક્ષમાણે
 જનની હ્યતિષ્ઠનામ્’ (૧૦-૬-૯) જસોદા તો તે ઉત્તમ સ્ત્રીને જોઈ
 તેની કાંતિથી જ એવા અબાઈ ગયા હતા કે તેને જોતા જ સ્તબ્ધ
 બિભા રહ્યા પૂતનાના વર્તનને સ્વાભાવિક બનાવવા પ્રેમાનંદ આ
 રીતનો ફેરફાર કરે છે. ૭ જેમ રજ્જુ વિશંસે સાપ જેમ
 દોરડાની કાંતિથી સાપને બેચેણી લે તેમ સરખાવો : અન્તરમારોપય
 હ્રમન્તકં ચયોરગં સુત્રમબુધિરજ્જુઘી. ॥ (૧૦-૬-૮) ૧૫
 જસોદાને વહારે ધાવાની પૂતનાની આર્તવાણી અને પાપનો એકરાર

પ્રેમાનંદનુ ઉમેરણ છે ૨૦. મૂલ્યું : મૂળ ગણું હીકા : હેડી.
૨૩, ૨૪, ૨૫. સરખાવે. દ્વિયામાગ્રોધદંડાસ્યગિરિકન્દરનાસિકમ્।
ગણદ્દૌલદશનં સૌંદ્રં પ્રક્ષિર્ણારૂણમૂર્ધજદ્। અન્ધકૃપામીરાણ
પુલિનારોદ્ધમોષજમ ધધ્વસેતુમુજોર્વેદ્ધિશૂન્યનોયદ્દોદરમ્।
કેટલાંક ઉપમનોમાં પ્રેમાનંદ યોગ દેરદાર કરે છે.

કડવું ૨૪ :

૩ કંછી - કસીને ૪ પડછંદ : પડછંદા, પડધા. ૬. અંગન્યાસ ।
શરીરનાં જુદા જુદા અંગોની રક્ષા માટે અનુરૂપ મંત્રથી ત્યાં દેવતાઓનું
આહવાન કરવામાં આવે છે ભાગવત અનુસાર ગોપીઓએ આચમન
કરી પહેલા પોતાના અંગોમાં તથા હાથમાં ખીજન્યાસ કરી,
કૃષ્ણનાં અંગોમાં તથા હાથમાં ખીજન્યાસ કર્યો હતો. શ્લોક
૨૨ થી ૨૬ આ ન્યાસનું અને રક્ષાસ્તોત્રનું નિરૂપણ છે. ૮ બાળકની
નજર ઉતારી. ૧૩ માણસમાં નહીં નારી : નારી નિર્બળ હોવાથી
પુરુષ વિના તેનું કશું કામ નથી. પ્રેમાનંદના સમાજમાં નારીની
પ્રતિષ્ઠા ન હતી, તેથી આવી ઉક્તિઓ સ્વાભાવિક છે મસ્તક સૂંધું
સ્પાશીર્વાદ આપતા વડીલ બાળકનું મસ્તક સૂંધે ૨૧. બાળકના
જેવું પાતક કરનારી પૂતનાનો મોક્ષ કેમ થયો? એ સંદેહના
સમાધાનમાં ભાગવતકર કહે છે કે ભક્તોના હૃદયમાં રહેલા અને
ભોક્ષામાં પૂજ્ય પુરુષો પણ જેને વંદન કરે છે. તે ચરણો વડે તેના
શરીરને દમાવી ભગવાને તેનું સ્તનપાન કર્યું હતું તેથી, મારી નાખવાની
ઇચ્છાથી સ્તનપાન કરાવનારી પૂતના માતા સ્વર્ગ પામી. પ્રેમાનંદ
પણ કહે છે કે તે 'વિષ્ણુચરણ મહિમાય' અને સાચે ઉમેરે છે કે
'તસમયે જે પ્રભુનું નામ લે, ભાવે કલાવે પ્રભુને સ્મરે તેને મોક્ષ
મળે છે. એમ કહી તે નામસ્મરણનો મહિમા વધારે છે.'

અધ્યાય ૭.

[કૃષ્ણે શકટાસુર તથા તૃણવર્તનો સંહાર કર્યો અને માતાને પોતાના મુખમાં ઘસાડ જતા યુ.]

કેકયું ૨૫ :

૬. નદને ખર પડે તો ગોપજન સાથે ગોકુળ છોડી જાય અને ઠંસને કરની મોટી જોટ આવે આ તર્ક પ્રેમાનંદનો છે. ૭. શકટાસુર . ભા. માં શકટની ઘટના છે પણ તે અસુર તરીકે નથી. હરિવંશના વિષ્ણુપર્વમાં કે અક્ષવૈવર્તના કૃષ્ણજન્મખંડમાં પણ શકટને અસુર તરીકે ઓળખાવ્યું નથી. પરંતુ 'વૈષ્ણવતોષણી' ટીકા અનુસાર અહ્યાં પુરાણમાં 'શકટાસુરજનન'નું વસ્તુ છે. ૧૧. માસિક કર્મ : પ્રેમાનંદ ઓળખાણી કરવાના રિવાજનો નિર્દેશ કરે છે. ભા. માં ઔત્પાનિક કર્મનો નિર્દેશ છે, જેને શ્રીધર ઉત્પાનં ક્રિશ્નોઃ બ્રહ્મપરિવર્તનમ્ એ રીતે સમજાવે છે, જે બાળકનું પડખું ફેરવવાનો કાર્ષક રિવાજ હશે. પ્રેમાનંદ પોતાના સમયનો ઓળખા પહેલીવાર પહેરાડવાનો કાર્ષક રિવાજ ગોઠવી દે છે. ૧૨-૧૭. આજ ઓળખા...તંન : બાળકને પહેલીવાર ઓળખા સુવાડવાનો વિધિ કરવાની ઇચ્છા. ચાર સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓ ઓળખાના ચાર છેડા પકડી બેલી રહે અને તેમાં બાળકને સુવાડવામાં આવે છે. પીયમાઃ પીયળ કાઢી. શ્રીદ લોક ...હૃરરાય : જેના મુખમાં સમસ્ત અહ્યાં છે તે પરમાત્મા પોતે બાલસ્વરૂપે ઓળખામાં સૂતા છે ૨૦. કર્મ અધારાઃ કર્મના અધાર, અગ્નિ, બધન ૨૨. દોષી : દોષિત અહીં દોષ કરનારા, કુટ. ૨૬. નહીં કે ગોખી તેલે જે : પરમાત્માને પારણે ગોખીઓ સિવાય (એક અનુસૂચાને બાદ કરતાં) કોને સ્થાન મળ્યું છે? ૨૭, ૨૮. ૨૯. પરમાત્માએ સંસારરૂપી હિંડોળો બાધ્યો છે, જેમાં અસંખ્ય છુલો પોતપોતનાં કર્મ અનુસાર હીંચી રહ્યા છે એ સંસાર

હિંડોને શકર અને બ્રહ્મા જેવા યોગીઓ પણ બ્રમણમાં પડી હિંચોળે છે તો માયમા પડેલા જીવોનું તો એનું રહસ્ય પ્રીતવાનું ગજુ જ શું? આત્માગમન : હિંડોનો એક દિશામાથી બીજી દિશામાં આવળ કરે છે તેમ આ સંસાર પણ જન્મ-મરણ રૂપે હિંડોનો જ છે ૩૦, ૩૧ જે પોતે કર્મના પરિપાક અનુસાર જન્મમરણના હિંચોળે જીવોને ખુદાવે છે તે બ્રહ્માને ગોપીઓ ગામડી રીતે હિંચોળે છે ૩૨. માહ સંસારથી સંસારના મધનથી શન્દોનો આવો ન્યુત્તમ પ્રેમાનંદ અને સ્થળે ક્યો છ

કંકણું ૨૬

૧ સચરાચરુ સચર-સ્થાવર અને અચર-જગમ સર્વ સ્થળે ન્યાપક, પરમાત્મા ૫ ઘેર આબ્યાને દીછયે કટાક્ષ વચન. ૧૨ ઊધે ગાડાને ઘોરિયે ૧૮ મુગદળ મગદળ સ. મુદ્ગર ૧૮ ૧૮. વજ્રકુંજ વજ્ર જેવો હાથી ૨૨. ગાકુ કૃષ્ણની સાતથી લાગ્યું ત્યારે મહિનાના બાળકની શક્તિથી અગ્નિ જસોદા અન્ય બાળકોનો વાક જુએ ૨૩ અન્યા અન્યાય અહીં વાક ૨૪ કાળકાંડે લાગડાનો આધાર ૨૬ પથગવ્ય ગાયનાં દૂધ દહીં, વી મૂત્ર અને છાણુ એ પવિત્ર ગણાય ૨૭

કંકણું ૨૭

૩ તૃણાવત તૃણાવર્ત ૬ ન કહેવાય ભારે પોતાનો પુત્ર આટલો વજનદાર છે એમ એક માતાથી કેમ કહેવાય? લોકા ચારથી તે વિપરિત છે જ હરબડાવી લય અને વિરમયની મિત્ર નાગણીનો અનુભવ કરા થો અરુ પરુ બેઈ કોઈ જોતુ તો નથી એની ખાતરી કરી મૂમૌ નિઘાય તમ્ ગોપી વિસ્મિતા

૬ : (૧૦-૧૬) સા મસોદા બાળકને જન્મી ન પર મૂકી દે છે પ્રેમ ની જસોદા તો ભાર મહન ન થવાથી બોળામાથી

ગળાડાવી જ દે છે. ૧૦. આંધી ધુળકોટ : પ્રગંઢ આંધી, વાવાઝોડા (ભાગવતમાં આ વાવાઝોડાને ચક્રવાત ને નામે ઓળખાવ્યું છે) ને કારણે જડેલી ધૂળનો જાણે કોટ રચાઈ ગયો. ૧૧. કોરણ : ધૂળની ડમરી, આંધી ૧૭. આખે આણી : કુશળક્ષેમ.

કેડવું ૨૮ .

૨. જાણે આજ પુત્રનો જન્મ થયો : તૃણાવર્ત દ્વીપી મૃત્યુના મુખપાયા જાગ્યો હોઈ. ૬ કાં પૂઠ લે : રાક્ષસોએ અમારો—ગરીબડા આહીરોનો પીઠા શા માટે લીધો હતો ? ૯. અંખાને આવે ત્રિશાસ પોતાનું સાચું સ્વરૂપ જોઈ પુત્રના યોગક્ષેમ માટે માતાને વિશ્વાસ આવે તે હેતુથી કૃષ્ણ પોતાના મોમાં સમસ્ત ધત્તાકંતુ દર્શન કરાવે છે ભાંગ્યા આ કારણ આપ્યું નથી. પોતે ક્યા પુરયો ક્યા હશે જેથી મહા અનિષ્ટમાથી બાળક ક્ષેમકુશળ જાગરી ગયું એવો પ્રશ્ન તો નદ વગેરે ઓપજનોને થાય છે

૧૦, ૧૭ ભાગવતમાં આ વિરાટદર્શન એક જ વ્યોમમાં આપી દીધું છે : ઈંદ્રોદસી જ્યોતિરનીકમાશાઃ સૂર્યેન્દુર્વાદ્વચ્ચ-સનામ્બુર્ધીશ્ચ । દ્વીપાન્ન ગાસ્તદુહિતૃઃપ્રમાણિ ભૂતાનિ યાનિ સ્થિરજન્મમાણિ ॥ (૧૦-૭-૩૬) આકાશ, પૃથ્વી, નક્ષત્રો, દિશાઓ, સૂર્ય, ચન્દ્ર, અગ્નિ, વાયુ, સમુદ્ર, દીપો, પર્વતો, નદીઓ, વનો અને સ્થાવર જંગમ પ્રાણીમાન જીવા. પ્રેમાનંદ તો આ દર્શનની વિરાટતાનો ખ્યાલ આપવા, ભાગવતકારે ગણાવેલી વસ્તુઓની મજબા દર્શાવે છે અને બીજી અનેક વસ્તુઓ તેની સાથે ઉમેરે છે. એ લાંબી યાદી સાક્ષી થોતાવર્ગ ભક્તિભાવના પ્રભાવ નીચે આવી જાય એટલે તે “લીલા શીશી વખાણ” કહી પરમાત્માની લીલા અનંત અને અવર્ણનીય છે એમ કહી, મરોહાને અદાનિવત થતી દર્શાવે છે. ૧૮. પુત્રના સત્ય સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થતાં જગતના

મનધોનું મિથ્યાત્વ તે સમજે છે. ૨૦. ખોઈ : ઝોળી. વારું કીધું :
 ઠીક જ કર્યું. આવાં સામર્થ્યશીલ પુત્રને જો બોળામાંથી ગળડાવી ન
 મળ્યો હોત, અને નામી ગર્ભ ન હોત તો હું એ મૃત્યુ પામત. ૨૨.
 માતાને એક વાર (જન્મસંસાર કરી કૃષ્ણ કરી તેના પર માયાનો
 પ્રભાવ ફેલાવે છે, જેથી કરી તે કૃષ્ણને વતસલભાવે જુએ છે.

અધ્યાય ૮.

[ભગવાનનું નામકરણ કરવામાં આત્મ. ગોપીઓએ કૃષ્ણનાં
 તોફાનોની ફરિયાદ કરી અને યજ્ઞોદ્ધાને ઝંરી પુત્રના મુખમાં વિશ્વંપત
 દર્શન થયું]

કેકયું ૨૯ :

૧. ગુરુદેવ : માદવોના પુરોહિત ગર્ગ્યાચાર્યે વસુદેવ બાળકની
 અદભુતબદ્ધી ક્યાંની વાત કહે છે. વાક્યો વંશ જન્મમાન : ગર્ગ-
 ચાર્ય આખરે તો પ્રેમાનંદ સર્જીલો ગોર છે ને ! ૭, ૮ વસુદેવ
 ગર્ગ્યાચાર્યને ગોકુળ જઈ બને બાળકોનાં નામકરણ કરવા અને
 જન્મપત્રિકા બનાવવા કહે છે. ભાગવતમાં પણ વસુદેવમ્પ્રસાદિતઃ
 વસુદેવની પ્રેરણાથી જ ગર્ગ્યાચાર્ય ગોકુળ ગયા હતા એ પ્રેરણા શી
 હતી એનો વિસ્તાર પ્રેમાનંદીય છે. ૯, ૧૦ : 'નથી લોજન કરવા
 અર્થ' એવા શબ્દોથી પરમાત્માનું પિતૃપદ ધરાવનાર વસુદેવની પણ
 આ અવસ્થા એમ કહી પ્રેમાનંદ તેના પ્રત્યે અનુકંપા ઉપજાવવા
 સાથે વિધિની અઠલ લીલાનો ખ્યાલ આપે છે.

૧૩ પિતૃપદ પ્રકારે : આહવાન, આસન, પાપ, અર્ચ, આચમન,

વસ્ત્ર, યજોપવિત, ગંધ, પુષ્પ, દૂધ, દીપ, નૈવેદ્ય, દક્ષિણા,

દક્ષિણા અને આરતીમંત્રપુષ્પાંજલિ એ પૂજના સોળ ઉપચારો

૧૪. ગર્ગીયાર્થ નંદને કહે છે કે તે રોહિણીના પુત્રનું નામકરણ કરવા આવ્યા છે. ભા માં તેમને કશું જ કહેવું પડતું નથી. નદ પોતે જ બંને બાળકોનાં નામ પાડવા વિનંતી કરે છે.

૧૭. ઋષિનો ભાંગ્યો સદેહ : રોહિણીના પુત્રને બેઈ ખાતરી થઈ કે એ શેષનો અંશ છે. ૨૦. રોહિણીનો પુત્ર પોતાના રૂપથી મોડુબને આતદ પમાડતો હતો માટે 'રામ' નામ પાડ્યું. ભાગવતકાર રમયન્ સુહૃદઃ મુર્ખઃ એ રીતે મોહક શબ્દને મહત્વ આપે છે. ૨૧. ભદ્ર : ભાગવતમાં આ નામનો ઉલ્લેખ નથી. ૨૨. સંઠર્પણુ યશોદાના ગર્ભમાંથી યોગમાયાએ આઠર્પણુ કરી રોહિણીના ગર્ભમાં મૂક્યો હતો માટે સંઠર્પણુ ભાગવતકાર યદૂનામ્ મૃગયક્ષ્માયાત્ ડશન્તિ-વિવાદથી વિખરા વાદવોને એકપક્ષાવધી ભેગા રાખનાર થશે તેથી સંઠર્પણુ. એવી સમજૂતી આપે છે. ભાગવતમાં કેવળ ત્રણ જ નામો પાડવામાં આવ્યાં છે.

કંકલું ૩૦ :

૧-૪. બાળકને જોતાં જ ઋષિને તેના જ્ઞાનસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થયો એથી તેની પ્રદક્ષિણા કરી, સ્તુતિ કરી પ એ તો વસુદેવજીના પુણ્યે તમારા જેવા ઋષિ રંકને ત્યાં નામ પાડવા આવ્યા. બાણેક વસુદેવનો છે એ બાળુનાર તેનો એવો અર્થ પણ ઘટાવે કે આ પુત્ર વસુદેવના પુણ્યનો છે. અને તે અમારે ત્યાં હોઈ આપનું આગમન થયું. ૬, ૭ : કહેવું પુત્ર પ્રાપ્તે લેહેણુ : પિતા પુત્ર સાથે લેહેણું છે કે નહિ તે પૂછે છે અને જસોદા તેના આશુખ્ય વિગે પૂછે છે. પ્રેમાનંદ માતાપિતાના માનકનો અભ્યાસી જાણીય છે. એ ઘેર આવશે ગૌ ચારી : ગોપાલન જે નદનો ધારનો વ્યવસાય છે તે આ પુત્ર જરાબર કરશે કે નહિ એ પ્રશ્ન થયાર્થાને છે. ૮, ૯ : એકાંતનુ છે કાજ રે : ગર્ગીયાર્થ એકાંતમાં નામકરણ કરવાનો

આગ્રહ રાખે છે કારણુ આ પુત્ર નંદનો નહિ પરંતુ વસુદેવનો છે .
વાતનો ઘટસ્ફોટ કરવા માગે છે. જસોદા એ વાત સહન કરી
શકે, એથી તેને પશુ તે ટાળવા માગે છે. ભાગવતકાર બીજું કાર
આપે છે અને તે વધારે વજ્રદ ધરાવે છે. જ્યારે નંદ બુદ્ધિ બાળકો
નામકરણ કરવા કહે છે ત્યારે ગર્ગાચાર્ય કહે છે : “યદુનામહમાત્રાય
રથાતથ્ય મુચિ સર્વદા । સુતં મયા સંસ્કૃતં તે મન્યતે દેવર્ક
સુતમ્” (૧૦-૮-૭) હું યદુવોનો આચાર્ય તારા પુત્રનું ના
પાડ્યુ તો તેને પશુ કંઈ દેવપ્રીતો પુત્ર સમજશે કંઈ વસુદેવ અ
નંદની મૈત્રી જાણે છે અને આકાશવાણી પ્રમાણે આક્રમો ગર્ભ કન્
મંભવે જ નહિ માટે જો તે શંકાશીલ થઈ તમારા પુત્રનો નાશ કર
તો તે આપણને દોષ થાય. નંદને આ મુદ્દો ચિન્ત્ય જણાય છે તે
મામકે અપિ અલક્ષિત. મારા પોતાના લોકો પશુ ન જાણે
એકાંતમાં બુદ્ધિ બાળકોના શોહિણીના પુત્રનું પશુ નામકરણ કર
કહે છે. સૂક્ષ્મ : સીધી વાત, સાચી વાત

૧૦-૧૪ : એ વસુદેવતણે પુત્ર માનો કે : ગર્ગાચાર્ય :
સ્પષ્ટતાપૂર્વક કહી દે છે કે આ બાળક તમારું નહિ, વસુદેવનો
ભાગવતમાં આટલી સ્પષ્ટતાથી કહેતા નથી, પરંતુ મોઘમ કહે છે
“પ્રાગર્થ વસુદેવસ્ય વ્યવચિન્જાતસ્તથાત્મજઃ—પહેલાં મોઘક સમ
વારો પુત્ર વસુદેવનો પુત્ર હતો, તેથી તે ‘વાસુદેવ’ કહેવાશે. એ
નરો વા કંજરો વા જેવી સંદિગ્ધતા છે. રાખો બાંધી મૂઠી કે
આ વાત ખાનગી રાખવામાં જ હિત છે. પાંચરાત્રિ : પાંચ રાત્ર
અહીં ‘ગણતરીના જ દિવસો’ એવો અર્થ અભિપ્રેત છે. ‘આ
દિવસની સાદની’ જેવો શબ્દપ્રયોગ વાપરી પાંચરાત્રિનો પુત્ર
મેં મધ ■ એમ કહે છે. કૃષ્ણ અગિયાર વર્ષ નંદને ત્યાં રહે છે. ૩
પણ દૂધ સમય જ કહેવાય. ૧૬. વસુદેવ લગ્ન : જન્મ સમ

... કતાં તે નાકી કયું. ૧૭ : શૂન્ય બ્રહ્મ કહાવે :
 મહા-પૂર્ણ છે. અને પૂર્ણનું વિષય પણ શૂન્ય છે. એની જન્મપત્રિકામાં
 ૧૦નાશ : વગેરેના આંકડા કેમ મૂકી શકાય ? નિર્વિકલ્પ બ્રહ્મની જન્મ-
 પત્રિકા બની ન શકે. ૧૮ : સૂર્ય, ચંદ્ર આકાશમાં હોંડે રે :
 જેની આગાને સૂર્ય અને ચંદ્ર પણ અધીન રહેતા હોય તેને નવ
 મહો પીડા કેમ કરી શકે ? ૨૨. ન હે જમાડયું ગોકુળ ગામ :
 જે હેતુથી ભાગવતકારે એકાંતમાં નામકરણ કયું તે પ્રેમાનંદે
 સ્વીકાર્યો નથી, એથી પુત્રના નામકરણની ખુશાલીમાં નહ ગામને
 જમાડે એમાં વિરોધ નથી. મોટી હમરે પુત્ર જન્મ્યો છે એને
 આનંદ એ રીતે નંદ વ્યક્ત કરે છે.

૬૬૩ું ૩૧ :

આ હડવામાં કૃષ્ણની લાડધેલી બાળલીલાનું આલેખન છે
 બાળક જે અનેક પ્રકારનાં તોફાનો કરતું હોય તે કૃષ્ણ કરે છે, તેનું
 નિરૂપણ છે. કૃષ્ણનાં તોફાનો ગમે તેવાં અસહ્ય હોય છે તો પણ માતા
 યશોદા તેમ જ અન્ય ગોપીઓને તો આનંદ જ આવે છે. અને તે
 ધરના કામ મૂકી તેની પાછળ પાછળ ફરે છે. ૨૦. મોડે મોડે :
 આજા કરતાં કરતાં, અથવા વરણાગ્રીમાં વાંસવાંસા. ધરને આંગણે
 કૃષ્ણ ધૂંટણિમાં તાણે અને બીજા ફળિયામાં જમ ત્યા દોડાદોડ કરી
 મૂકે. ૨૨. દહાડી...લાજ : બલરામ અને કૃષ્ણે નાનપણમાં ચોર
 તરીકેની આબરુ સ્થાપી હતી. ૨૩-૨૪ : એ ચોરીની પ્રવૃત્તિ કેવા
 પ્રકારની હતી તેનું વર્ણન મોઠી : ઉગણી.

૬૬૩ું ૩૨ :

કૃષ્ણનું તોફાન હદ ઉપરાંતનું થતાં ગોપીઓ ફરિયાદ કરવા
 આવે છે. ૨ ચાક ચડાવ્યું : તોફાનોથી આખું ગોકુળ ચકાવે

ચકાવ્યું' .૪. ગોપીઓને એકલો કૃષ્ણ આવીને તોફાન કરે તે ગમે છે. પરંતુ અન્ય ગોપબાળકો અને વાનરોનું યોગ્ય લર્ષ જર્ષ તે નુકસાન કરે છે તે પરવડતું નથી. ૬. પુત્રે ગુનો કર્યો છે એથી નુકસાન ભરી આપવા અથવા જે સોટી મારી શિક્ષા કરવા તો જશોદા તૈયાર થાય છે. આમ છતાં ગોપીઓ તેને ધમકાવે તે તેને માન્ય નથી. રખેને બાળક છળી જાય તો ! ૯-૧૪ : કૃષ્ણ કેવાં કેવાં તોફાન અને નુકસાન કરે છે એ ગોપીઓ કહી બતાવે છે. એમાં પ્રેમાનંદ મહદ્ અશે ભાગવતને જ અનુસરે છે. સરખાવો :
 वतस्तान्मुञ्चन्कुब्जिदसमये क्रोशस्वजातदासः. स्तेयं स्याद्वस्यथ
 वधिपयः कल्पितैः स्तेययोगैः । मर्कान्मोक्ष्यन्विभजति स
 चेन्नाति भाण्डं भिनत्ति, द्रव्यालामे स गृहकुपितो यात्युप-
 क्रोदय लोकान ॥ हस्ताग्राह्यं रचयति विधिं पीठकोलूखलाद्यै-
 र्द्विच्छद्रं ह्यन्तर्निहितययुनः शिष्यभाण्डेषु तद्वित् । स्वान्तागारे
 धृतमणिगणं स्याद्गमथं प्रदीपं । काले गोप्यो यर्हि गृहकृत्येषु
 सुव्यग्रचित्तः ॥ एवं धार्ढ्याग्न्युजातिं कुरुते मेहनादीनि वास्तौ
 स्तेयोपावेष्टिरचितकृतिः सुप्रतीको यथास्ते । (૧૦-૮-૨૬, ૩૦
 ૩૧) [કેઈ વાર વાહરડાને તે છોડી મૂકતાં વઢીએ તો તે હસે,
 કેઈ વાર ચોરીની મુકિતથી ચોરેલાં સ્વાદિષ્ટ દહીં દૂધ પોતે ન
 ખાઈ શકે તો વાનરોને હુટાવી દે છે. જો કેઈ વસ્તુ ન મળે તો
 અમારા ઘર ઉપર ગુસ્સે થઈ વાસણો ફેડી નાખી, અમારાં બાળકોને
 રડાવી જતો રહે છે. જો દહીં વગેરે તેના હાથ ન પહોંચે એટલે
 હાથે મૂક્યા હોય તો ખાટલા ને ખાંડણિયા એક ઉપર એક ગોઠવી,
 ત્યાં પહોંચે છે, શીકા ઉપરનાં વાસણોમા નીચેથી કાઢી પાડે છે.
 અને અધઠારમા પશુ ધારણ કરેલા અગ્નિઓના તેજથી તેને અજવાળ
 થાય છે આ રીતે ગોપીઓ ગૃહાધાર્યમાં રાક્ષસેલી હોય ત્યારે તે

નુકસાન કરે છે. આ પ્રમાણે દાંડાર્પનાં કામો કરતા તે ઘરના આગણાંમાં પ્રખમૂત્ર કરી, ચોરી કરનાર જેમ સજ્જન હોવાનો ડાળ કરે તેમ દેખાવ કરે છે] કહી ૧૨, ૧૩, ૧૪ માર્તું તોફાન પ્રેમાનંદે ઉમેયું છે એ સ્પષ્ટ છે.

૧૫. લા. ની ચરોદા જ્યારજ્યાતાર્યા પ્રહસિતમુદી ન હિ
 રૂપાલભુમ્ પચ્છત્—હકીકતયા વાકેઃ યથા છતાં પુત્રને ઠપકા
 આપવા પચ્છતી નથી. પ્રેમાનંદની જસોદા તો ગોપીઓની વાત માનવા
 તૈયાર જ નથી. માતાને પોતાના દીકરાનો વાંક ક્યારે ય વસ્યો છે ?
 ૧૬. એથી ગોપીઓ કૃષ્ણને શુનો કરતો પકડી જસોદાને ખાતરી
 કરાવવા તૈયાર થાય છે. કંસનો મંહાર કરવા જ-મેલા કૃષ્ણને કસનો
 મય ખતાવવો એ હાસ્યની સ્થિતિ જ-માવે છે.

કંકણું ૩૩ :

જસોદા ગોપીઓની વાત માનવા તૈયાર નથી એ ફેરફાર કરતાં
 એના અનુગંધાનમાં પ્રેમાનંદ આ કંકણું વસ્ત્ર ઉમેરે છે. જે વૈકુંઠનો
 નાથ છે તે ગોપીઓને કરગરે, બાળના સોગંદ આપે ફરી ચોરી ન
 કરવાની બાંહેધરી આપે, બહાર હાકરાઓ તમાશો બોલો કરે,
 પુત્રને શિક્ષા કરવા જસોદા હાથમાં સોટી લઈને આવે, અને
 ચોરડો ખેલતાં ત્યાં કૃષ્ણ મળે જ નહિ, અને ગોપીઓ ચાટ પડી
 જાય, જસોદા બિલટી તેમના પર શ્રુસે થાય, એ સર્વ પરિસ્થિતિ
 રસરવામી પ્રેમાનંદના હાસ્યનિબંધિતના કસબનો પરિચય આપે છે.

કંકણું ૩૪ :

ખીજ વારનું વિચરણ દર્શન પણ પુત્રના આરોગ્ય વિશે માતાની
 ચિંતા નિવારવા માટેનું જણાય છે. ૧૦. પાંડુરોગ એહિને શુ
 થાય : માટી ખાવાથી પુત્રને પાંડુરોગ થશે એવી ચિંતા જસોદાને

યર્ષા' પરંતુ 'જેના' મુખમાં આખી જુલો છે તેને 'માટીનાં' બે દેહાં
 'આવાયી' શું ચુકસાન ચર્વાનું છે 'જેલોગવતેમા' આ મુદ્દો આટલો
 ૨૫૪ નથી. વિચરેષ દર્શનની વીગતો પણ પ્રેમાનદે એ બે પંક્તિમાં જ
 સમાવી સર્વ લાવવયુક્ત કલાનો પરિચય આપ્યો. ૧૮ ગુંજ
 પ્રશ્ન : ગુણ-રહસ્યમય પ્રશ્ન. ગુણુઆમ : ગુણનો સમૂહ.

અધ્યાય ૯

[ગિલરાઈ જતું દૂધ બચાવવા, જસોદા કૃષ્ણને ધાવતો મૂઠી
 દોઢાં, એથી ચીડાયેલા કૃષ્ણે ગોરસની ગોળા ફેંદી; ગુસ્સે થયેલા
 પશોદાએ કૃષ્ણને દોરડાથી બિખળ સાથે બાધ્યા.]

કડબું રૂપ :

૩. અખંધ બંધે બધાણે રે • પરમાત્મા કર્મનાં બધનોથી
 બંધાતા નથી, છતાં ભકતોના રનેહબધને બંધાય છે. એથી તેની
 ભક્તવત્સલતા ગીતમાં ગવાય છે. ૭ એટલી : જૂંટવી. ૧૦. દે હરમાં
 કાન રે : રખેને કૃષ્ણ બિંદે ને રડે તો માટે જસોદા વારંવાર
 વલોણું અટકાવી, ધરમાં કાન માટે છે. ૧૧ વેણી : લટ. ૧૩. જાન :
 ટુકસાન. ૧૫. એક ગોરસનું પંથ રાખુ રે : માતાએ મને ધાવતો
 છોડી એક ગોરસનું દૂધ બચાવ્યું પણ તેણે મારા કરતા દૂધને વધુ
 વહાણું ગણ્યું માટે હું બધું વલોણું વેડફી નાખું. રાખુ : રાખું
 વણસાડું : વેડફી નાખું. બાયાં : પુત્ર. ૧૬. ધુધરાતો : ધૂધવાતો,
 રોષલયો. ૧૭. લડાક : લડાયક સ્વભાવનો. પાણુકે : પથ્થરથી.
 ૨૦. રોદા કહાડે : દોડાદોડ કરી મૂકે કક્ષાપટ : બગલમાં દોધેવી
 દળાવી અવાજ કરે, કાખલી વગાડે

કડકું ૩૬ :

૨ ઊડ્યુંવદન : મોટું તુકસાન જોઈ મોં લેવાઈ ગયું, નિસ્તેજ થઈ ગયું.

રીઠી : વપરાશથી મજબૂત. ૭, ૮ : હાસ્ય નિષ્પન્ન કરવા પ્રેમાનંદ અત્યુક્તિનો આશ્રય લે છે ૧૨. તરડિયું : તરડાયેલું વાંકું. ૧૩ ખીટળિયાળા : વાંકડિયા. ૧૫. સિંહનો અથવા વાઘનો નખ સોને મઠી માર્દળિયા તરીકે પહેરાયો હતો. ૧૭. આમ તો કૃષ્ણ હાથમાં જ ન આવે પરંતુ માતાને યાકેલી જાણી તે જાતે જ પડી જાય છે, એ પ્રેમાનંદનો તર્ક.

કડકું ૩૭ :

૨. ત્રિપુરારિ : શંકર. સહસ્રશીર્ષા : વિરાટ પુરુષ. બ્રહ્મ : બ્રાહ્મણ. ૪. સર્વ જીવોને કર્મના બંધનથી, અને માયાના દંડમાં તેમ જ આશાના પાશમાં પરમાત્મા બાંધે છે. જે પોતે જ જગતને એકસૂત્રે બાંધે છે તે બંધનમાં કેમ આવે ? અચ્યુતાનંદ : અચ્યુત + આનંદ. જેના આનંદસ્વરૂપમાં બેશ માત્ર પણ વ્યુત્તિ થતી નથી, જે અખંડ આનંદસ્વરૂપ છે તે અબ્યક્તા પરમાત્મ તત્ત્વ. નવ ભારતી...લલિત્યેઃ વેદવાણીથી પણ જેનો પાર પામી શકાતો નથી તે. ૧૬. માતાને અમિત જાણી ભક્તવત્સલ પ્રભુ જાતે બંધાઈ જાય છે ૧૯. જે ગોપીઓ દરિયાદ કરતી આવી હતી, તે જ હવે કૃષ્ણની વહારે ધાય છે. ૨૨. અમૃત ઘડો : ગોરસ દોળાયું એમા શું એવું અમૃત ટળી ગયું, જેથી તેને આટલી આકરી શિક્ષા કરો છો ? ૨૧. ન બળી સાન : માયાના વાળ ઘોળા થયા તોયે સાન, સમજ ન આવી. ૫૮યુ : પળિયાં આવ્યાં શું એટલે જાને : એટલા તુકસાનથી કંઈ ખાવાનું ટળી ગયું છે ? જુએ મરવું પડે એવી રિયતિ આવી

છે ? ૨૨. મીરાંત : મૂઢી, સંપત્તિ. ૨૫. એક જ... પહોતાં લાઠ : એકના એક દીકરાને બિખળે બાંધવાના આ લાઠ પહોંચ્યા, બહુ થયું હવે ! ઘણા હેતુથી : આટલું બધું હેતુ બતાવવાથી બાળક બીએ છે ! કટાક્ષમાં બોલાયેલાં વચનો. ૨૮. એ કહ્યાપણુ : તમારી સોબતથી જ આવો બગજો છે એમ કટાક્ષમાં કહે છે. ૩૩. ઝંપાવા : ઝંપલાવવા. કૃષ્ણ રીસનો માર્યો યમુનામાં ઝંપલાવવા જાય છે એ તુલ્કો પ્રેમાનંદનો છે. ૩૪. સરોડાં : જુવાર, બાજરીના સાંઠા, ગાયના ખાણ તરીકે ઉપયોગમાં આવતા હોવાથી આંગણામાં વેરાયેલા પણ હશે. ૩૬. પ્રણિપત : પ્રણિપાત. પગે લાગતી આજીજી કરે. ૩૭. ગોંદરે : ગામને પાદરે. ભાગવતમાં યમલાજુનવૃક્ષો નંદના આંગણામાં બતાવ્યાં છે. અહીં કૃષ્ણ રિસાઈને યમુનામાં પડવા જાય છે એમ બતાવતાં યમલાજુન ગોકુળના પાદરમાં દર્શાવ્યાં છે. જમલાજુન : બે અર્જુનવૃક્ષો. અર્જુન આંજલિયાનું વૃક્ષ. (યમલ=બે) જક્ષનંદન : યક્ષના પુત્રો. ૩૮-૪૮ : આ કડીઓને આધારે પ્રેમાનંદના ગુરુ અને પ્રેમાનંદ-પુરાણી ઝઘડાના મુદ્દાઓ બિલા થયા હતા તે અંગેની ચર્ચા પ્રસ્તાવનામાં જુઓ.

અધ્યાય ૧૦

[કૃષ્ણે શાપિત યક્ષોનો મોક્ષ કર્યો.]

કંકણુ ૩૮ :

૨. માન : માપ ૮, ૯. પાર્થિવ : પાર્થિવ; સેવકો. પિતા યક્ષો રાજ, શંકરનો રનેહ અને યૌવનનું અભિમાન એ ત્રણ કારણો ઉપરાંત .. : કયું પછી ઉચ્છ્રંખલતાનું પૂછવું જ શુ. ? ૧૫ ધર્મ અને કર્મ ।વશેના નીતિનિયમો બૂલી. ૧૭ હાસ્ય : અહીં મજાકમસ્કરીનો અર્થ

૨૩. વિષ્ણુનેત્ર : ચંદ્ર અને સૂર્ય વિષ્ણુનાં નેત્ર કહેવાય છે. ઝોળે
 નિર્ગમો : નિર્ઘર્ષ પસાર કરો છો. પંચવદન : જેમને પાંચ મુખ
 છે તે શંકર આ નિર્ભર્ત્સનાનાં વચનો પ્રેમાનંદનાં જ છે. ભાગવતમાં
 તો નારદ ૧૫ શ્લોકમાં તિરસ્કારવચનો કહે છે જેમાં શરીરની
 ક્ષણભંગ્યતા અને લક્ષ્મીમદની નિર્ઘર્ષતા દર્શાવે છે. ૨૭. કમળભૂતાંત :
 કમળ વિશે જેનો જન્મ થયો છે તે કમળભૂ-જાલા, તેના પુત્ર નારદ.
 શાપના પરિહાર અંગે યક્ષોની પ્રાર્થના પ્રેમાનંદે ઉમેરી છે. કર્મલોભ :
 સારાંનરસાં કર્મોના પરિપાક અનુસાર તેનાં ફળ ભોગવવાં પડે છે.
 ૨૮. દુમ : વૃક્ષ. ૩૮. પંકજચક્ષુ : કમળ જેવી જેની આંખો છે.
 તે. ઊંધણું ચક્ષુ : બિછાળા મારવા લાગ્યા. ૩૯. બંને વૃક્ષો
 તૂટવાથી એટલો લથંકર અવાજ થયો કે જાણે મેરુ અને વિંધ્યાવન
 બે પર્વતો ટકરાયા અથવા દિગ્ગજો અને ઐરાવત એકબીજા સાથે
 લડ્યા. ૪૦. દુમલતા તળે : ઝાડની ડાળીઓ નીચે. ૫૧. હું શિવ
 માંહે અંતર નથી : પોતાનો જ છાંટદેવ શ્રેષ્ઠ એમ માનતા અને
 અપદતા વૈષ્ણવો અને સૈવો માટે આમજી રૂપ આ વચનો પ્રેમાનંદ
 સહેવુક ઉમેરે છે.

અધ્યાય ૧૧

[અર્જુન વૃક્ષો પડવાથી નંદની વિહ્વલતા, અનિષ્ટોધી બચવા
 ગોપલોકોનું જન્દાવનમાં સ્થળાંતર અને વત્સાસુર તથા બકાસુરનો વધ.]
 કંકણ ૩૯ :

૪. અરિષ્ટ : અનિષ્ટ, આપત્તિ. ૫. લેખુ : હિસાબ, કલ્પના
 પણ ન યર્ષ શકે એટલું દુઃખ એવો અર્થ. ૧૧. બાળકો પર દોષા-
 રોપણ. ૧૨. બાળકો પણ પોતાની નિર્દોષતા પુરવાર કરવા, સાચી

વાત કહી દે છે ૧૪-૧૬ : પુત્રને બાંધવર્ષ માટે નંદનો યશોદા ઉપરનો ગુરસો અને તેનો ઉપાસ'લ પ્રેમાનંદની કલ્પનાનું નિરૂપણ છે. ભાગવતમાં તો પ્રારભમાં ચિંતિત નંદ ગુસ્સે ચવાને બદલે બાળચેષ્ટાથી આનંદ અનુભવતા જણાય છે. ઉલ્લંઘનવિકર્પવન્તં દામ્નના વધ્ધ સ્વતાત્મજ । ચિલોચ્ચ નન્દઃ પ્રહસદ્વચ્ચનો વિમુમોચ દ ॥ પ્રેમાનંદનું નિરૂપણ વધુ સ્વાભાવિક છે શકે તે નથી પ્રસન્ન્યો ત'ન : નંદનું આ પ્રાક્ષ વચન દમીક્રતમાં કેટલું સાચું છે હાહ : હલ્ય.' આજથી નારીનો ... થાલે. પ્રેમાનંદનો સમાજ સ્ત્રીચરિત્ર વિશે ભારે શંકાશીલ જણાય છે. ૨૧ દોરડે મુને રક્ષા બાધી : પુત્ર માતાની વહારે ધાવ છે અને કહે છે કે મને દોડે બાંધ્યો એ તો રક્ષા રૂપ હતું, જેના ચમત્કારે જ હું બચી ગયો.

કકલું ૪૦ :

૩. શકે પુત્ર પ્રસવ થયો આજ : મૃત્યુના મુખમાંથી બચ્યો માટે નવો જન્મ થયો ગન્યાર્તિ : શાંતિ ધ. કાંગડું : રાધિકા છતાં જે કાવ્યો જ રહે તેવો ધાન્યનો દાણો. બે વૃક્ષો વચ્ચેનું અતર એટલું એણે હતું કે તેની વચ્ચે કોઈપણ વ્યક્તિ જોઈસાઈ જ જાય પરંતુ જેમ કાંગડું મગ ન ચડે તેમ કૃષ્ણ બચી ગયા. ૬. જહાં ગૌ તહાં ગોકૃષ્ણ ગામ : ગોપ લોકો અત્યાધી જાતિ છે, જિંદગીએ જેવા છે. ન્યા ગાયો માટે આરો વિપુલતાથી મળે ત્યાં તેમનો નિવાસ થાય એથી એમના નિવાસસ્થાન પણ કાર્યા હોય છે. ૧૪-૧૬. પ્રેમાનંદના સમયના ગોપલોકોની ઘરચમ્પરી નોંધો, અશ્વિધારા અને બારણાં પણ સાચે સર્વ જાય છે. શ્રુત : ગ્રામી એક પ્રકારનું શસ્ત્ર મંચક : ખાટ થાઓ વાસતાં ..ખણ : પ્રેમાનંદના સમાજની સાસુને વફુઆરૂ પર સ ન હતો. ઉદવસ્ત્ર : ઉજ્જવલ ૧૬. માતા ગાળકનાં રમકમાં રાખી લઈ ને છે. ૨૮. ધીસલાં : નવો જન્મ પસોટવા મારેનું

પૈડા વગરનું ગાડું. ૨૨. ચંદ્રમાનુ...ઘર સાધી : ચંદ્ર અનુકૂળ રાશિમાં હોય તેથી મુહર્ત બેઠ. ૨૬-૨૮. બાળવેષ્ટાઓનું તાદશ નિરૂપણ બે કૃષ્ણ સુથાવે...રોટલી બાળકનું માથું ગૂંથતા કઈ માતાને આવી સાક્ષ્ય આપવી પડતી નથી ? ૩૨ ખટદર્શન : પડદર્શનો સાખ્ય, મેગ, ન્યાય, વૈશેષિક, પૂર્વ મીમાંસા અને ઉત્તર મીમાંસા એ ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનના છ દર્શનો ૩૩-૪૨ કૃષ્ણે ગોપીઓની શરૂ કરેલી હેરાનગતિ આ સ્થળે ભા મા નથી તે પ્રેમાનંદે ઉમેરી છે સવારો : સવેળા, વહેળો. ૪૪ કૃષ્ણ વાછરડા ચારવા જવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરે છે ભા મા સ્વકાલેન વત્સપાલો યમુવત્તુ એટલું જ કહ્યું છે. પ્રેમાનંદને અહીં વસ્તુને વિસ્તારવાનું સહજ ખીજ મળી ગય છે માતાપિતાની અધીરાઈ, બાળ ગોવાળનું વેશપરિધાન, સામગ્રી વગેરેનું નિરૂપણ પ્રેમાનંદની વર્ણનકલાનું એક ઉત્તમ ઉદાહરણ છે. ૫૨-૫૬ : કૃષ્ણને ગાય ચારવા જવાની તૈયારી બાળકને પહેલી વર નિશાળે મૂકવાની તૈયારી જેની જ પ્રેમાનંદે નિરૂપા છે.

કહેલું ૪૮ :

ભાગવતકાર વત્સાસુર વધની ઘટના ગૃહીત્રયાડવત્પાદક્યાં સહ લાઙ્ગૂચમચ્ચુતઃ ત્રામયિત્રા કપિત્યાહો પ્રાણિણોચ્ચત્ત જીવિતમ્ ॥ એમ એક બે શ્લોકમાં જ પતાવી દે છે પ્રેમાનંદ આ વસ્તુનો વિસ્તાર કરે છે ૧ પૃષ્ઠી : નક્કી કરી સન્યાસે • સધ્યા સમયે ૧૦ પવેડા ૧૮૬ ૨૩ વ્યાખા : સર્પ, અજગર. ૨૬- લટકા માંહે : રમત રમતમાં ૨૭ ભા. પ્રમાણે કૃષ્ણે વત્સાસુરને કાઠીન ગાડ સાથે પટકી મારી નાખ્યો હતો. પ્રેમાનંદ એમાં પણ પ્રયોજન આપે છે કે ગોવાળિયાઓને કોઈ ખાવા હતા માટે તેમની ઇચ્છા આ રીતે પૂરી કરી. જુઓ કહી ૮-૧૧. ૩૦. જાસક • પુષ્કળ.

છે. ૯. પરિસ્તરણુ : પાથરણુ. ૧૨. છરાં લવણુ. જુગતે તક :
છડુંભીડું નાખેલી જામ

કંકણું ૪૭ :

અમ્મો જન્મ જનિસ્તંદન્તરગતો માયામંકસ્યેશિતુર્દ્રષ્ટં
મદ્જુમહિવ્યમન્યદપિ તદ્વત્સાનિતો વત્સ્પાન્ (૧૦-૧૩-૧૫) કેવળ
ખીન્ને અમત્કાર જોવા માટે જ જાલાએ વાછરડાં અને ગોવાળિયાઓનું
હરણ કર્યું હતું. ત્રેમાનંદને એટલું કારણ પૂરતું લાગતું નથી. એથી
તે નિરપે છે કે અધામુરના લોહી નીતરતા ચામડા ઉપર બેસી
ગોપજનોનું ઉચ્છિષ્ટ ખાનાર પરમ-આત્માનો અંશ કેમ લોઈ શકે એ રીતે
સાચું જ જાણી કૃષ્ણનું દેવત્વ જાણવા આ કાર્ય કરે છે.

કંકણું ૪૮

૧-૪. આગળના કંકણી ૧૦મી કડીમાં જાલાએ જ ચોરી કરી છે
એ નિમિષ થયો. પછી આ કડીઓ દ્વિરુક્તિ જણાવે છે ૭. મમ
નાલિકમળનું જ તુ : વિષ્ણુનો નાલિયાથી જોડેલા કમળમાંથી જાલાનો
જન્મ થયો. એથી વિષ્ણુને મન તો તે એક મુદ્દ જ હતું જ ગણાય ૭
આવરે : મૂળાય. ૮. રાજસ : સત્ત્વ, રજસ અને તમસ એ ૧૫
ગુણમાંથી ખીન્ને. નર્જનકાર્ય રજોપ્રધાન છે, રાજસ ગુણમાં તૃષ્ણા
સોમ, આત્માવ સાથે પ્રધાનોના ગુણ પળ છે. જાલા પોતે સૃષ્ટિના
સર્જક છે તૃષ્ણ તેમનું સર્જન ન દોવાથી તેની પરીક્ષા કરવા પ્રેરાય
૧૦ એમાં રાજસ ગુણકામ કરનારનો ૯-૧૫ તેવાં વસ્ત્ર અને ગોવાળો
૧૧ તેવાં જ નવાં સળ્પાં. સર્વ પિતામહ વાચુદિવ : સૃષ્ટિના સર્જક
દત્તા તો ૧૫ પિતાદત્તા માટે પિતામહ કવાળામાંતો ઉમાવિતમ્

આત્માનં વ્યક્રે વિશ્વકૃદ્દે દૈશ્વરઃ વિશ્વકર્તા ઈશ્વરે પોતે બન્નેનાં
વાહરડાં. એને ગોવાળિયાઓ) સ્વરૂપ ધારણ કર્યાં એમ કહ્યું છે
પ્રેમાનંદે એ પ્રુદો સ્પષ્ટ ક્યો નથી. ૧૬. દૈત્યપતનને પૂઠે થયા.
અધાસુરનો નાશ થયા પછી નવાં વાહરડાં અને ગોપ-બાળકો જન્મ્યાં
હતાં.

૨૧-૨૨. દ્વિગુણુઃ વાહરડાં ઉપર ગાયો અને ગોપબાળકો ઉપર
તેમની માતાઓ પહેલાં કરતાં બમણું હેત હાખવતી વાહરડાં અને
ગોવાળિયાઓ અસહ્ય ન હોવા છતાં હાઈ બીણુપ ન વરતાઈ, બીસદું
વધુ સ્નેહ દ્રવ્યો, એમાં બ્રહ્મા ઉપર કૃષ્ણની સરસાઈ બતાવી છે

૨૬ ભોધ'ગમઃ મં. મુજંગમ્ બજરામ. ૨૭. યદ્યપિ પ્રતિષ્ઠી.
પ્રત્યેક ઇષ્ટિમાં (યદ્ય. અગ્નિહોત્રના પૃથ્વીમા અને અમાવાસ્યાના વિશેષ
હોમને ઇષ્ટ કહેવાય છે) શેષ (બક્ષરામ શેષના અંશ હતા) વિષ્ણુનું
પૂજન કરતા હોવા છતાં તેની લીલાનો ભેદ સમજી શક્યા નહિ

૩૧, ૩૨ઃ બ્રહ્મા ગણુ મંદિરમાં પડી ગયા કે મે' હરેલા વાહરડાં
અને ગોવાળો અહીં ક્યાંથી? બ્રહ્મલોકમાં જઈ ખાતરી કરી તો
પરમાત્માની શક્તિની તેમને પ્રતીતિ થઈ.

૩૩, ૩૬ઃ વળી ગાયો અને નવાં વાહરડાં, ગોપ અને નવાં
ગોપબાળકો વચ્ચે અવિચિત્ત સ્નેહ જોઈ તેમને સંદેહ ન રહ્યો. ૩૬ઃ
તેમને પ્રત્યેક ગોપ ચતુર્શૃંગ સ્વરૂપે દેખાય છે. તે પ્રત્યેકની પાછળ
(પ્રત્યેક ગોપ કૃષ્ણ પોતે હોઈ) એક એક બ્રહ્માંડ અને એક એક
બ્રહ્મા દેખાય છે અને આ બ્રહ્માન પોતાની પામરતાનો ખ્યાલ આવી
જાય છે

૪૩ઃ બ્રહ્માને પોતાની કુશ્મ જેટલાના પરિણામ રૂપે બ્રહ્માને
પદવી ખોવાનો ભય જન્માય છે. ૪૪. ૪૫ઃ બ્રહ્માને પોતાની લઘુતાનું
ભાન થતાં પ્રજાની શરણાગતિ સ્વીકારવા તત્પર થાય છે કે તરત જ

છે ૯ પરિસ્તરણ : પાથરણું ૨૨ છુરા લવણ દુગતે તક :
જી મીકુ નાખેલી ઊમ

કડકું ૪૭ :

અમ્મો જન્મ જનિસ્તદન્તરગતો માયાર્મકસ્યેશિતુર્દ્રષ્ટું
મન્નુમહિત્તમન્યદપિ તદ્વત્સાનિતો વત્સ્વાન્ (૧૦-૧૩-૧૫) કેવળ
ખીને ચમકાવે એવા માટે જ જાણાએ વાળગા અને ગોવાળિયાઓનું
દરણું હતું હતું પ્રેમાનંદને એટલું દારણ પૂરતું લાગતું નથી એથી
તે નિરૂપે છે કે અધામુરના દોહી નીતરતા ચામડા ઉપર બેસી
ગોપજનોનું ઉચ્છિદ્ર ખાના પરમત્માનો અસ કેમ દોહી શકે એમ તે
સાચક જાણા કૃષ્ણનું દેવત્વ જાણવા આ કાર્ય કરે છે

કડકું ૪૮

૧-૪ આગળના કડવાની ૧૦મી કડીમાં જાણાએ જ મોરી કરી છે
એ નિમિષ થયા પછી આ કડીઓ દિગ્મિત જણાય છે કે મમ
નાલિકમળાનું જ તુ વિષ્ણુના નાનિમામી ગિના કમગમામી જાણાનો
જન્મ થયો એથી વિષ્ણુને મન તે તે એક મુદ્દ જ તુ જ નજીક કે
આશરે નજીક ૮ ગાજન ૨ સત્ત્વ, ૨૦૦ અને તમમ્ એ ૧૦
ગુણમાયા ખીને નજીકનાર્મ અને પ્રધન છે રાજસ ગુણમા ૧૦મી
સોત. અદભાવ ન થ ન્યાધાનો ગુણ પળ છે જાણા પોતે સૃષ્ટિના
સર્જક છે, પણ તેમનું સર્જન ન દોવ થો તેની ખરીદા કરવા પ્રેરાવ
એમા ગજમ ગુજકામ કરને દને ૯-૧૫ એવા વચ્ચ અને ગોવાળો

તેવા જ નવા સત્ત્વ. ગર્વ પિતામહ વામુદિવ : સૃષ્ટિના સર્જક
ના દના તે. પણ પિતાદના મટે પિતામહ દવા જા. માતે ઉમાલિતમ્

બ્રહ્મ સિવાયની બીજી ભક્તિ કૃષ્ણાં પ્રાપ્તવા જેવી નિષ્ફળ નીવડે છે.

કંડવું ૫૦ :

૧. અવિદ્યા : માયા. જેને દારણે મિથ્યા જગત સત્ય ભાસે છે ૨. તું છે સત્ય : બ્રહ્મ સત્ય જગન્મિથ્યા જીવો બ્રહ્મીય નાપર : ૩. ત્રિગુણ : સત્ત્વ, રજસ અને તમસ એ માયાના ત્રણ ગુણો જગત બધાયેશું છે. અક્ષર : અવિનાશી. ૫. સંધારે ॥ મહારે ૭ કુજર : હાથી. પ્રયાગવટપત્રે : પ્રયાગ આગળના ત્રિવેળીમંડપ પરના અક્ષયવટના પાદડા પર. માર્કંડેય. નરનારાયણના વરદાનથી માર્કંડેય ઋષિને પરમાત્માની માયાનું દર્શન થયું હતું તેમને પ્રલપ્તો આભાસ થયો અને તેમા તેઓ એક માત્ર બધ્યા. પ્રલપ્તના આગરમા એક વડના પાદના પર બાલશુક્રદ રમી રમ્યા હતા એ બાળકના હિદરમા તેમણે પોતાના આશ્રય સુધાં સર્વ જગતનું દર્શન કર્યું અને એ દૃશ્ય અદૃશ્ય થયું આમ માર્કંડેય અક્ષય આયુષ્ય ધરાવે છે તે પશુ પ્રજાની માયામા જૂલા પડ્યા હતા. ૧૦ નેતિ પરમાત્મા આવા છે, આવા છે એવા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ન હતિ, ન હતિ કહી તે અવર્ણનીય છે એમ કહેવામા આવે છે ૧૩-૨૨. અન-યભક્તિનો મહિમા ગાયો છે અ-યદેવને પૂજવા તે પશુ વિષ્ણુરૂપ જાણી. બેહુ પદારથ આ લોક અને પરલોક મૂકી સાખને કૃષ્ણાં પ્રાપ્તે. આગળના કડવામા આ વાત આવી ગર્ભ છે (કડી. ૭) ક્ષીણપુણ્ય પટે મૃત્યુલોક અ-ય દેવને આરાધનારો સ્વર્ગ મેળવે છે, પરંતુ તેનું પુણ્ય ક્ષીણ થતા ફરી મૃત્યુલોકમા આવવું પડે છે ક્ષીણે પુણ્યે મર્ત્યલોકે વિશન્તિ ॥ ૨૪ ગલોહાં પ્રાય આજોટ ૨૬ ગિવસનકાલિકને. શિવ અને સનકસનદન વગેરે ઋષિઓને સનક, સનદન, સનાતન અને સનતકુમાર એ ચાર બ્રહ્માના પુત્રો હતા

કૃષ્ણ પોતાની માયા સંકેલી લે છે. ૪૭ નિમેષ : આંખનો એક પલકારો. આ પલકારો પરમાત્માનો સમજવો. જ્ઞાનું નિર્માણ કરવું એ વિષ્ણુને માટે એક પલકારાનું કામ છે. પરમાત્માની એક નિમેષનો ત્રીસમો ભાગ તે માનવનું એક વર્ષ. એટલે અધાસુરના વધ પછી આ જે ઘટના ઘટી તેને માનવની ગણતરીએ એક વર્ષ વીત્યું પરંતુ કૃષ્ણની દૃષ્ટિએ તો તેમના એક પલકારાના ત્રીશમા ભાગ જેટલો જ સમય વીત્યો હતો.

પર. કવિતા : કવિ. મં. કવચિત્તું સવિતૃના અનુકરણમાં થયેલું સવિતા જેવું રૂપ કવિતા. ‘જ્ઞાનીને ન કવિતા ગણેશ’ એ અખાનો પ્રયોગ પણ નોંધો.

અધ્યાય ૧૪

[જ્ઞાની સ્તુતિ]

કંકણું ૪૯ :

ભાગવતમા આપેલી સ્તુતિનો મર્મ સાચવી, પોતાના શ્રોતાવર્ગ માટે દુર્ગોધ નીવડે એટલો ભાગ છોડી પ્રેમાનંદ આ સ્તુતિ પોતાની રીતે ચોળે છે દા. ત. ‘નારાયણ’ શબ્દ સંબોધનમા તે ચોળે છે, પરંતુ ભાગવતમા પરમાત્માનું ‘નારાયણત્વ’ સમજાવવામા આવ્યું છે તે ભાગ તેણે છોડી દીધો છે. ૨. સ્થાણુ : સ્થિર ૩. તાદૃશં નાભિકરણથી । ભાગવતકાર કહે છે : જગત્ પ્રયાન્તોદધિસંત્તઘોરે નારાયણસ્યોદરનામિનાઢ્યાત્ ત્રણે જગતને અંતે એકલા થયેલા માગરના જલમા નારાયણના ઉદરની નાભિની નાળમાંથી ઉત્પન્ન થયો. ઉદ્ભિજ્જ : વિષ્ણુની નાભિમાંથી ઊભેલા કમળમાં જન્મ લેવાથી, ખીજમાંથી ઊગતી વનસ્પતિના પ્રકારનો. ૭. અન્યભક્તિ

બ્રહ્મ સિવાયની બીજી ભક્તિ કૃષ્ણા ખાંડવા જેવી નિષ્ફળ નીવડે છે.

કડવું ૫૦ :

૧. અવિદ્યા : માયા. જેને કારણે મિથ્યા જગત સત્ય ભાસે છે. ૨. હું છે સત્ય : બ્રહ્મ સત્ય જગન્મિથ્યા જીવો દ્રષ્ટૈવ નાપર : ૩. ત્રિગુણ : સત્ત્વ, રજસ અને તમસ એ માયાના ત્રણ ગુણે જગત બંધાયેલું છે. અક્ષર : અવિનાશી. ૫. સંધારે : મંદારે ૭ કુંજર : હાથી. પ્રયાગવટપત્રે : પ્રયાગ આગળના ત્રિવેણીમંડપરના અક્ષયવટના પાંદડા પર. માર્કંડેય : નરનારાયણના વરદાનથી માર્કંડેય ઋષિને પરમાત્માની આયાનું દર્શન થયું હતું. તેમને પ્રસયનો આભાસ થયો અને તેમાં તેઓ એક માત્ર બ્રહ્મા. પ્રસયના સાગરમાં એક વડના પાંદડા પર બાલમુકુંદ રમી રહ્યા હતા એ બાળકના હિરમાં તેમણે પોતાના આશ્રય સુધાં સર્વ જગતનું દર્શન કર્યું અને એ દશ્ય અદશ્ય થયું આમ માર્કંડેય અક્ષય્ય આયુષ્ય ધરાવે છે તે પણ પ્રજુની માયામાં બૂલા પડ્યા હતા. ૧૦ નેતિ : પરમાત્મા આવા છે, આવા છે એવા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ન હતિ, ન હતિ કહી તે અવર્ણનીય છે એમ કહેવામાં આવે છે. ૧૩-૨૨ : અનન્યભક્તિનો મહિમા ગાયો છે અન્યદેવને પૂજવા તે પણ વિષ્ણુરૂપ બણી. બેહુ પદારથ : આ લોક અને પરલોક. મૂકી સાખને કૃષ્ણાં ખાંડે : આગળના કડવામાં આવાત આવી ગર્ભ છે (કડી. ૭) ક્ષીણપુણ્ય પટે મૃત્યુલોક : અન્ય દેવને આરાધનારો સ્વર્ગ મેળવે છે, પરંતુ તેનું પુણ્ય ક્ષીણ થતાં ફરી મૃત્યુલોકમાં આવવું પડે છે ક્ષીણે પુણ્યે મર્ત્યલોકે વિશન્તિ । ૨૪. ગલોટાં ખાય : આજોરે. ૨૬. શિવસનકાઢિકને : શિવ અને સનકસનંદન વગેરે ઋગિઓને. સનક, સનંદન, સનાતન અને સનતકુમાર એ ચાર બ્રહ્માના પુત્રો હતા.

તેઓ મોક્ષ ઇચ્છનારા હોઈ, જાહાની આગ્રાનુસાર પ્રજોત્પત્તિના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત ન થયા. ૨૯ વાણી : ઉતર્યો. ૩૪. જાહાએ ગોપ-હરણ કયું ત્યારે જે અવસ્થિતિ Poso હતી તે જ. તે નદી કાંઠાં : ૩૬મી કડીમાં 'હું અંન વાસી ટહાટું ઢાલું' કયું છે તે દેખાતો વિગેધાભાસ છે. ભગવાનની અદ્ભુત માયા અને ભક્તવત્સલતા જતાવવા જુદાં જુદાં વિધાનો કર્યાં છે. ૩૬-૪૦ : જાહા પુત્રનો પ્રસાદ મેળવવા મધે છે પરંતુ તેને ગોપ લોભે જેટલોય અધિકારી ગણવામાં આવતો નથી. પ્રેમાનંદનો તુલ્કો છે. હાસ્ય નિષ્પન્ન કરવા સાથે ગોપજનોની અનન્યભક્તિનો મહિમા દર્શાવ્યો છે. વિરંચી : જાહા. મધ્યલુ : જાહા પછી મોં સાફ કરવું, ઢાગળા કરવા.

અધ્યાય ૧૫

[૬૭જે ગર્ધવાસુરનો મંહાર કર્યો અને કાલિયનાગના ડેરથી ગોપજનોનું રક્ષણ કર્યું.]

કડકુ' ૫૧ :

૮-૧૮ : પરપરાગત વનવર્ણન. વનરૂપિ અષ્ટાદશ ભાર : વનરૂપિતાના ૭ વર્ગો : (૧) તુલ્ય જાતિ, (૨) ક્ષુપ જાતિ, જમીન પર પથરાય, (૩) હોડ જાતિ, (૪) વેલ જાતિ, (૫) શુદ્ધ જાતિ, જે વૃક્ષ પશુ નહિ તેમ વેલ પશુ નહિ. (૬) વૃક્ષ જાતિ. એ દરેક પ્રકારના કેવળ ફૂલ આવે, કેવળ પાન આવે અને ફૂલ અને ફળ બન્ને આવે એમ ત્રણ ત્રણ પ્રકાર, એમ કુલ અઢાર પ્રકાર. શ્રીફળી : નાળિયેરી. ફેફળી : સોપારીનું ઝાડ. સરશુ : સરગવો. વટહટ્ટે : વડવાઈએ. પાડલ : પાટલ નામનું વૃક્ષ. કેમુ : કેસડો. વૈજયંતી : કાળી તુલસી મરાળ : હંસ. ભાવન : મનને લાવે તેવું મનોહર.

કેકેતુ' પર :

૩. રામાવતારનું સ્નાત્તુ' : રામાવતારમાં શેષના અવતાર લક્ષ્મણે રામની સેવા કરી હતી તેના બદલે આ અવતારમાં શેષના અશ્વ બલરામના પગ તળાંસી વાળી રહ્યા છે. ત્યાં કડવાની રરમી કરી પાદ ઠરો. અહીં પગ તળાંસવાની વાત ભાગવતમાં પણ છે. ક્ષણિત્ ક્રીડાપરિધાન્તં ગોપોત્સંક્લોપવર્હણમ્ । સ્વયં વિશ્રમય-
ત્યાયં પાદસંવાહનાદિમિઃ । (૧૦-૧૫-૧૪) પરંતુ તે રામાવતારનું સ્નાત્તુ વાળવા માટે તે તુલ્કો પ્રેમાનંદનો છે. ૮ ગર્ધવાસુરઃ ભાગવ-
તમાં ઘેનુકાસુર નામ છે. તે સ્વરૂપષ્ટુ છે એ તો કહ્યું જ છે. તેથી પ્રેમાનંદ ગર્ધવાસુર નામ આપે છે. ઊકુરારે : ગર્વથી ૧૬. પ્રદક્ષિણા વળે : કપટથી પણ કૃષ્ણને દાવમાં લેવા તેની આજુબાજુ કરતાં ગર્ધવાસુર પ્રદક્ષિણા કરે છે, એનું કળ અવસ્થ મળે. ૧૯ : ભાગવ-
તમાં કૃષ્ણ ગર્ધવાસુરનો વધ કરતા નથી. બલરામ કરે છે. સ તં શૃદ્ધીભ્યા પ્રપદોઃ... (૧૦-૧૫-૩૨)માં સઃ નો અર્થ તેણે કૃષ્ણ કર્યો છે. પરંતુ આગળના શ્લોકોનો મંદર્ક જોતાં વિશેષ કરી, સમૈત્ય સરસા પ્રત્યગ્ દ્વામ્બ્યાં પદમ્બ્યાં ઘલં ઘલી । (૧૦-૧૫-૩૦) ત્યાં પાછલા એ પગ વડે ગર્ધવાસુરે લાત મારી તે બલરામને એમ ઘલં શબ્દથી સ્પષ્ટ છે. આમ મંદર્ક ચૂકવાથી મુખ્ય પાત્ર બદલાઈ ગયું છે.

અધ્યાય ૧૬

[કૃષ્ણે કાલિયનાગનો નિમજ્જ કર્યો અને નાગપત્નીઓએ સ્તુતિ કરતાં તેમના પર અનુગ્રહ કર્યો.]

કેકલું ૫૩ :

૨. તે દહાડે....કામ રે: બલરામ ગેય નાગનો અંથ હતા અને કૃષ્ણને કાલિય નાગનું દમન કરવાનું હોઈ તેઓ ઘેર રહ્યા તેનું કારણ શું ? પ્રેમાનંદે તુકો લડાઓ પણ સ્પષ્ટતા ન કરી. ભાગવતમાં કૃષ્ણ બલરામ વિના ગયા હતા એટલો જ ઉલ્લેખ છે. ૪-૧૨ : ગોવાળોને જમુનાનું વિષમુક્ત પાણી પીવા કહી, તેમને ફરી સજીવન કર્યા એ કાલિયનાગથી વિષાકત બનેલું સમગ્ર વાતાવરણ અને તે શુદ્ધ કરવા પ્રભુનો નિશ્ચય દર્શાવવા પ્રેમાનંદે નિરપણું કર્યું છે. ૧૩-૨૩ : ભાગવતમાં તો કૃષ્ણ અન્ય કોઈ નિમિત્ત બિનું કર્યા વિના, કાલિયનાગનું દમન કરવાના દેખીતા ઉદ્દેશથી જમુનામાં ઝંપલાવે છે. અહીં ગોવાળોને ભુલાવામાં નાખવા ગેડીદડાનું નિમિત્ત બિનું કરવામાં આવ્યું છે.

કેકલું ૫૪ :

૨. કાલીદમન તે નાગદમણ કહાંચું : નાગદમનનું વસ્તુ સ્વતંત્ર કાવ્ય વિષય તરીકે પણ સ્વીકાર પામ્યું છે. અહીં નરસિંહનું નાગદમનનું પદ—“જલકમળદળ છાંડી બને બાળા” યાદ કરવું ઘટે. પ્રેમાનંદના આ પદ કરતાં તે અનેકગણું ચડિયાતું છે. ભાગવતમાં કાલિયનાગને નાથ્યા પહેલાં નાગપત્નીઓ સાથે કૃષ્ણનો કોઈ સંવાદ થતો નથી. પરંતુ કદાચ શ્રુજરાતી ભાષામાં સૌ પહેલાં નરસિંહે ‘નાગદમન’માં એવા સંવાદની દ્રવ્યના કરી અને પ્રેમાનંદ પણ એને અનુસરે છે. ભાલજે પણ ગેડીદડાની રમત અથવા કૃષ્ણ-નાગજોના મત્તાદની વાત કરી નથી.

૧૧. જોતી : જ્યોતિ. ૧૫. શે' ન લીના : કૃષ્ણનું સરીર જરાયે લીંઝયું નથી એથી આશ્ચર્ય. ૧૬ : નાગપત્નીઓ કૃષ્ણ પર

મુગ્ધ થઈ ગઈ છે. એથી કાઈક એને ત્યાં રાખી લેવા માગે છે ૨૧ : દો પોતે જ જળમાં નાખ્યો હતો, અને ચોરીનું આજ નાગ પર ચડાવ્યું. ઝઘડવાનું કાઈક બહાનું તો જોઈએ ને । ૨૨. ખગ : પક્ષી. મૃગ : પશુ. ૨૩. કેડનો લાંક : કેડનો મરોડ. તારી કામળ કેડનો મરોડ જ બતાવે છે કે તું કાલિયનાગને જીતીય. વ્યાજ્ઞેકિત. ૨૪-રૂપ નથી લોહ રક્ષા : લોખંડનું બખ્તર. કાઈ બાંધવ મિત્રના સાથ વિના, કાઈપણ પ્રકારના રક્ષણ વિના, માત્ર ગેડી લઈ કાલિયનાગને જીતવા આવ્યો છે ? પણ કાલિયનાગના સામર્થ્યનો તને ખ્યાલ છે કે તેની એક કૂંઠથી આકાશ પણ ફાટે છે ?

કંઠવું ૫૫ :

૧. બાર:બારણું. ૨, ૩ મૂળ પોતાનું વિચારીશી : ને કંસનું વૈતરું કરતાં તારા બાપ નદને માથે ટાલ પડી, એ કંસ પણ કાળનાગથી કાપે તો તારી તે શી વિસાત ? મારે પોતાનું ગર્હું જોઈ સાહસ કરવું જોઈએ. ૪. મામ : મમત. ૫. આકુષ્ઠિયે : પોતે જ. ૭ : આટઆટલું સમજાવવા છતાં કૃષ્ણ માનતો નથી, તેથી નાગ-પત્નીઓ તેને જડસુ માને છે ગોવાળિયાઓની સોળતનું પરિણામ છે એમ કહે છે. ૧૦ વરત્યુ : વાપ્યું ૧૫. ઉપકંઠ : કિનારા ઉપર

કંઠવું ૫૬ :

વાતસલ્યમલક કરુણનું એક ઉત્કૃષ્ટ દાવ્ય છે. જ્યાં જ્યાં આવું રસબિંદુ મળે ત્યાં પ્રેમાનંદ જીર્મિ કવિ તરીકે ઝળકા જોડે છે. ૩. નીપનો : નીપજોડો. ૬ ૭ : કૃષ્ણની બાળચેષ્ટાઓની યાદ તેને વધુ રંગે છે. ૯ : ગોકુળથી જન્મદાવનમાં રથગાંતર કરું ત્યારે ૫ રમકડાં સાથે લેવાનું ન બૂલનાર માતા તે સૂનાં પડેલાં રમકડાંને યાદ

કરી દાનુષ્ય કલ્પાત કર છે. ૧૦: પુત્રને અનિકટ માલગી સાચી માતાનું હૈયું ફાટી જવું જોઈએ. પોતે હજી ગ્રાણ્ય ધરી રહી છે માટે જસોદા જાત ઉપર ફિટકાર વરસાવે છે ૧૨: પોતે પુત્રને જાખવે બાંધ્યો એનો કષ્ઠ મનમા રાખી, આત્મહત્યા તો નથી કરી ને! મધ્યાંતર બહાનું સ મિવાન્તરમ્

કેડલું ૫૭.

૨ પિંડાર. આહીરો, ગોવાળો, સ્વજનોની ચિંતા દૂર કરવા કૃષ્ણ યમુનાને તળિયેથી મહુવર વગાડે છે ૧૧. ખડણા પામ્યો ખડિત થયો ૧૬ કૂડે ચડ્યા દાવપેચ અજમાવવા સામ્યા. ૧૭ નયણ તારા આખની કીટી. ૧૮. ચ ચ મો રપ. હેવાનન સીમાઅ ડ. વેગળા રહી...આવે. કૃષ્ણનો એટલો ખંધો હતો ભાગતો હતો ૩૪: છેવટે બાળકો માટે પણ સ્વામીને છોડો એવી નાગવત્નીઓની આજીજી. ભાગવતકાર પણ પુરસ્કૃતાર્માં-બાળકોને સન્મુખ મૂકી નાગણોએ સ્તુતિ કરી એમ કહ્યું છે ૩૫ સાધ - સન્મન સાધુ ૪૧ રમણકૃપી રમણકૃપી, નાગોનું નિવાસસ્થાન. ૪૩, ૪૫ કાલિયનાગના ઝેરની જવાબાથી તે ધરાના તટ પરના સર્વ જ્યોત્ષ્ણો બગી ગયા હતા તો કદ બ વૃક્ષ કેમ લીલું રહ્યું? આ શ કા અને તેનું સમાધાન ભાગવતમા નથી

અધ્યાય ૧૭

[કાલિય નાગ યમુનાના ધરામા રહેવા આવ્યો તેનું કારણ અને કૃષ્ણે અગ્નિનું પાન કરી ગોપજનોને બચાવ્યા તે પ્રસંગ.]

૩ દાસત્વનું દુઃખ. દશયપ ઋષિની પત્નીઓ વિનતા અને ૪ વચ્ચે સૂર્યના અશ્વના પૂછડનો રંગ કેવો છે એ વિશે શરત

લાગી હતી. ઠૂંએ ક્યું કે તેનો રંગ સ્વામ છે, વિનતાએ ક્યું કે તે
 મ્વેત છે. જે હારે તેણે અન્યનું દાસત્વ સ્વીકારવું. ઠૂંએ પોતાનાં
 મંતાનો, જે નાગ લોકો હતા તેને સૂર્યના અધના પુત્ર ઉપર
 વળગવાનું ક્યું અને એ રીતે એ શરત છૂટી. વિનતા તેની દાસી
 થઈ. માતાને દાસત્વથી મુક્ત કરવા માટે ઠૂંની શરત મુજબ ગરુડ
 સ્વર્ગમાંથી અમૃત કુંભ લઈ આવ્યો, પરંતુ નાગો સ્નાન કરી તેનું
 પ્રાશન કરે તે પહેલાં ઇન્દ્ર અમૃત કુંભ ફરી ચોરી ગયો. વિનતા
 દાસત્વમાંથી મુક્ત થઈ, છતાં ગરુડ દાસત્વનું દુઃખ ભૂલ્યો ન હતો.
 અને નાગલોકો સાથે તેણે વેર ખાંધું હતું.

૫. નિત્યે સર્પ આપવો એક : લા. પ્રમાણે પ્રત્યેક અમાસે
 (પર્વેણિ પર્વેણિ) નક્કી કર્યા પ્રમાણે ગરુડને સર્પનો ભક્ષ્ય મળતો.
 બાલપ્રભોદિની દીકા પ્રમાણે ગરુડ સર્પેનો મોટી સંખ્યામાં મંહાર
 કરતો હોઈ, વામુકિ વગેરેની વિનંતીથી બ્રહ્માએ દરમ્યાન યર્ધનક્કી
 કરાવ્યું હતું કે દર અમાસે એક વ્રહ્ નીચે સર્પેએ ગરુડનું બલિદાન
 મૂકવું અને ગરુડે બીજા સર્પેને હેરાન ન કરવા.

૬. કહુંબ લઈ કાળી પરંપરો : લા. પ્રમાણે કાલિય નાગ
 પોતાના વારાનું બલિદાન તો આપતો જ ન હતો બલકે, ગરુડનું
 અપમાન કરી, બીજાએ આપેલું બલિદાન પણ પોતે ખાઈ જતો.
 ૧૭. દુર્ભર : ભરવું મુશ્કેલ છે તેવું પેટ. ૩૫. ગોવાળિયાઓને
 આંખ મીચવાનું કહ્યું કારણ પોતે અગ્નિ પીએ ત્યારે રખેને તેઓ
 છળી જાય ! પરંતુ ગોવાળિયાઓ પણ એ આંગળી વચ્ચેથી જુએ છે
 આંખ મીચાવવાનો તુકકો પ્રેમાનંદનો. હેરી : જાનુમાનું જોવું.

અધ્યાય ૧૮

[કૃષ્ણે બલદેવ પાસે પ્રલંબાસુરનો વધ કરાવ્યો.]

૫ પલાશ : ખાખરો. ભાગવતમાં આ અધ્યાય પ્રારંભે શ્રીષ્ઠે વસન્તગુણલક્ષિતે (ગ્રીષ્મ) ખીલેલી વનશ્રીનું અને કૃષ્ણની કીડાનું વર્ણન છે. પ્રેમાનંદે તે છાંડી દીધું છે. ૬. ભાંડીરવન : વનમાં ભાંડીરક નામનું વડનું ઝાડ હતું. ૭ પર્ધ્યાં : રમતના. ક્ષેત્રની મર્યાદા. ૧૨. અગ્રજને : મોટાભાઈ બલરામને. ૧૬. એક લીધો લઈ બીજાને : એક બલરામને તો જાગ્રી લીધો છે, કૃષ્ણને પણ લઈ લઈ. ૨૦. નિજ સ્વરૂપ સમર્થ : પોતાનું અસદૃશ સ્વરૂપ, શેષનું. ૨૧. ગડદે : મુકકાએ.

અધ્યાય ૧૯

[કૃષ્ણે ગાય અને ગોવાળિયાઓનું અગ્નિથી રક્ષણ કર્યું.]

કંઠવું ૬૦ :

૨. સરોડાતણું : એક જાતનું ઘાસ, ભાગવતમાં આ જંગલ મુંજ ઘાસનું દર્શાવ્યું છે. ૫. કોઠ : ડોહી. ૮. મશક : મજ્જર. ૧૮. ફેડી : દર દરી ૨૨. ૫૮માં કડવામાં કૃષ્ણે અગ્નિપાન કર્યું ત્યારે પણ ગોવાળિયાઓને આંખ બંધ કરવાનું હતું અને તેઓએ આગળાઓ વચ્ચેથી છપી રીતે જોયું હતું. ભા. માં તે સ્થળે આવી કાર્મ વાત નથી પરંતુ આ સ્થળે તો કૃષ્ણ તેમની આંખ બંધ કરાવે છે. પરંતુ ભા. ના ગોવાળિયા પ્રેમાનંદના ગોવાળિયાની જેમ છપી રીતે જોતા નથી તેઓ તો ગાયો સાથે નજીકે જાયો અને ભાંડીરવનમાં આવેલા જાણી વિસ્મિત થાય છે : પ્રેમાનંદના ગોવાળો પણ એવું આશ્ચર્ય વ્યક્ત કરે છે. પરંતુ

ચોરી દૂપાથી જોતું અને આશ્ચર્ય વ્યક્ત કરતું એ વિરોધાલાસી છે. ભા૦ ના ગોવાળા તો એટલું જ જાણતા નથી કે કૃષ્ણે અગ્નિ પ્રાશન કર્યું. પ્રેમાનંદના ગોવાળા તે જાણે છે. તેમને આશ્ચર્ય કેવળ કૃષ્ણના ચમત્કારનું જ છે. ૨૪. જેમ અગસ્ત્ય પીધો સાગર : ઇન્દ્ર સાગરમાં મંતાયેલા કાલકેય અમુરોનો નાશ કરી ચક્રે એટલા માટે અગસ્ત્ય ઋષિ સમુદ્રનું આચમન કરી ગયા હતા ૩૦. ચોહો : ચાર જુગ : યુગ.

અધ્યાય ૨૦

[વર્ષા અને શરદ ઋતુનું વર્ણન.]

કેટલું ૬૧ :

ભા૦ માં વર્ષા અને શરદનું વર્ણન હિમા પ્રકારનું કાવ્યત્વ ધરાવે છે પ્રેમાનંદ અન્ય વર્ણનોની જેમ એ વર્ણન બાજુએ મૂકી પોતાની જ પ્રતિભાને વિલસવા દે છે ધ. આદિત : આદિત્ય, સૂર્ય ઉડગણ : ઉડમણ, તારાઓ. ૬. કીટ : કીડાઓ. મંડુક : દેડકા શોહોર : અવાજ. સોરબકોર. ૧૪. તારા તરેયા. મંમારતારણ. પાયણ : જે સસારને તારનાર છે તે કૃષ્ણ નદીના પાણીથી બીજે છે. ૧૭. માર્તંડ : સૂર્ય. ૧૮. સ્વાતિખિંદુ । સ્વાતિ નક્ષત્રમાં, વગ્માદના ખિંદુ જે સમુદ્રમાં છીપમાં પડે તો તેમાંથી મોતી થાય એવો કવિસમય છે. ૧૯. ભા૦ ના શરદવર્ણનમાંથી પ્રેમાનંદ આ એક જ વિચાર લે છે : ગાવો મૃગા. ચળા નાર્ય. પુષ્પિણ્ય શરદામવન । અન્વીયમાનાઃ સ્વવૃષૈ. ફલૈરીશક્રિયા દય ॥ (૧૦-૨૦-૪૬).

અધ્યાય ૨૧

[કૃષ્ણનો વેણુનાદ સાલળી ગોપીઓ વ્યાકુળ બની અને તેમણે કૃષ્ણને પામવા કાત્યાયની પ્રત આરંભ્યું.]

૧-૨ : વેણુનો નાદ સાલળી ગોપીઓ વિહ્વળ બની જાય છે પરંતુ વહુવારુ એમ મર્યાદા છોડી મનના માનેલાને મળવા દોડી જઈ શકે નહિ, લોકાચાર આડે આવે પ. જન્દાવનમાં જવાનું કોઈ બહાનું તો જોઈએ ને ! એથી પાશ્વિયારામાં ભરેલું પાણી ઢોળી દઈ, પાણી ભરવાનું નિમિત્ત કાઢી યમુના કિનારે જાય છે. ૬. બીજા નિમિત્ત પણ શોધી કાઢે છે જ કૃષ્ણ સાથે ગોવાળિયાઓ છે, તેમાં કોઈક ગોપીઓના ભાઈ હશે, કોઈ પુત્ર પણ હશે તેથી તેને મળાગે કેમ ! ૮ હરિદર્શનની આડે આવતા એ સગાઓ હવે કડવા લાગે છે. ૯ તેથી કેટલીક ગોપીઓ પુરપનો વેશ લઈને જાય છે

કંકણ ૬

પ્રેમભક્તિની આરતને ઉત્કટપણે અંકત કરતું આ કડવું નરસિંહ, મીરા અથવા દયારામના આજીજ વિપવના પદોની સમકક્ષ જેમ્ને એવું છે. ભાગવતમાં પણ ગોપીઓનો તતસાદ અત્યંત ઉત્કટપણે નિરૂપાયેલો છે પરંતુ પ્રેમાનંદ અહીં પણ પોતાની કલ્પનાને મર્યાદા વિરહવા દે જ ગોપીઓને જન્દાવનની ધરણી, એનું ઘાસ, એના પક્ષીઓ, વૃક્ષો અને પેલી વાસવડી એ મોની ઈર્ષ્યા થાય છે એ નિરૂપણ ભાગવતથી સ્વતંત્ર છે. ભાગવતમાં ગોપીઓને થાય છે ખરું કે, ગોપ્યઃ ક્રિમાચરદયં જ્ઞાતલં સ્મ વેણુર્દામોદરાધરસુધામવિ ગોપિકાનામ્ ॥ (૧૦-૨૧-૯) એ ઉપરથી “અમે થાત વિદ્યલની વાસણી રે, તો અધરતજો રસ લેત” એ પ કિત આવી છે પરંતુ ત્યાં ખ્વનિ બદલાઈ ગયો છે તે જ રીતે

ભાગવતમાં ગોપીકાઓ ‘મૃદ મતિવાળા છતાં કૃષ્ણની વેણુ સાંભળીને મૃગો સાથે તેનો સત્કાર કરી શકનારી મૃગલીઓને પણ ધન્ય ગણે છે. અહીં કેવળ ‘મૃગલી’ ને કવિએ ઉપાડી લીધી, જ્યાં ની કલ્પના ખંખેરી કાઢી, પોતાની કલ્પનાનો ઓપ ચડાવી, ધન મૃગ વૃંદાવન તણાવે...’ એ કડી આપી. અને પછીની કડીઓમાં તો તેનો સ્વપ્નાય કવિહિન્મેષ વરતાય છે.

૧૩, ૧૪ : ભાગવતમાં ગોપિકાઓ સ્વયંસ્કુરણાથી મનવાંછિતને મેળવવા કાત્યાયની વ્રત કરે છે. કૃષ્ણ તેમને તે વ્રત કરવાનું કહે છે એ તર્ક પ્રેમાનંદનો છે.

અધ્યાય ૨૨

[વસ્ત્રહરણુલીલા.]

કેકલું ૧૪ :

૨. અલવણુ : મીઠા વગરનું. ૩. અખોડા : ઘોયા પછી એકે વાર સ્પર્શ ન થાયું હોય તેવું વસ્ત્ર. વરજ : વર્ત્ત. ત્યાગ્ય. ૧૦. જુએ વાટ ચિકુંલની નારી : કૃષ્ણ આ રથને આવશે એવી ખાતરી ગોપીઓને હશે જ અને છતાં નિર્વસન સ્નાન કર્યું ! ૧૧-૧૨ : નિર્લજ : શરમ દૂર થઈ છે એવી. અહીં ‘એશરમ’ એવો અર્થ નથી. એહિંદું હું : હું અંતરે ટાળું : વસ્ત્રહરણુલીલાનો મર્મ અહીં છે. વસ્ત્ર એટલે સંસારવ્યવહારનું અને કર્મજન્યનો આવરણ. તે દૂર થતાં બ્રહ્મ સાથે અભેદાનુભવ થાય. હું-તુંનું અંતર એ અર્થમાં ટાળવાનો નિર્દેશ છે ત્યાં લગી મુજ સરખી ન થાય : બ્રહ્મ-સ્વરૂપ ન થાય એવો અર્થ.

કેકલું ૬૫ :

૩ વેળ : લહેર પ. નાગાછટી : રંગીન દોરી. ૮. કાત્યાયની

પ્રત કૃષ્ણ : કટાક્ષમા. કાત્યાયની પ્રત નિમિત્તે સ્નાન કરવા આવ્યા,
 તો કૃષ્ણ તો ન મળ્યા ઊલટું લાજ ખોઈ. ૧૦. કોપીન : લંગોટી
 ૧૧. અમેય : અવયવ, અગો. નારી નરકનો કુંડ : આ સમયની
 માન્યતા શામળે પણ 'નારી નરકની ખાણ' કહ્યું છે ને ! ૧૩ કૃષ્ણ :
 રતન. ૨૦. જોખનદર્પ યૌવનનું અભિમાન ૨૧. બાળા : મોળ
 વર્ષ નીચેની સ્ત્રી મુગ્ધા : તરતનું યૌવન પ્રાપ્ત થયું હોય તેવી સ્ત્રી.
 શ્યામા : સુંદર સ્ત્રીના અર્થમાં વપરાયો છે. ગૌરી : મદ્યવર્ણ
 મહેલ્ ગૌરી એ સ્મૃતિ વચન છે પરંતુ અહીં સુંદર ગૌર વર્ણની
 સ્ત્રી એવો અર્થ અભિપ્રેત છે આગળના 'શ્યામા' સાથે 'ગૌરી'
 શબ્દ લેતા શ્યામવર્ણની અને ગૌરવર્ણની બાળાઓ, મુગ્ધાઓ એવો
 અર્થ થઈ શકે ૨૩ પ્રતિબાધ - વાધો, હરકત
 કંકણ. ૬૬ :

૨ અન્યાય અહીં 'અપરાધ,' 'ભૂલ' એવો અર્થ ૫ હાલ
 ન જાણું : છેત્રી હદે ન જણુ, અચુક મર્યાદા, વિવેક રાખવો
 કંકણ ૬૭

૩ માહારી લાજ મરજાદા લોપ વસ્ત્રવિહીન અવસ્થામાં
 સ્નાન કરી તમે કુળની મર્યાદા તો તોડી છે તો હવે ચારી શરમ
 રાખવાનો જો અર્થ ? ધાર્ધ આવશ્યે સઘળા જોપ લાગવતમાં
 તો કૃષ્ણ વચ્ચે આવૃત જોપગિત્રો સાથે જ આવ્યો છે ૫ તમે
 સતી છો તે જાણું છો - તમે પરીશ્રિત છતાં મારું ધ્યાન ધરો
 છો એથી કેવાક સતિ છો તે જાણું છું એમ કૃષ્ણ કટાક્ષ કરે તેમાં
 અનીચિત્ય ખડુ ? ૧૩ મસે - મિષે, નિમિત્તે ૧૭ કમરિહિત
 . . . થઈ આગળ નોધ્યું છે તેમ વસ્ત્રહરણ તે કર્મના આવરણો
 કર્યાની પ્રતીકકથા છે ૧૯-૨૦ - જોખીઓ કૃષ્ણના વસ્ત્ર ઉતારવા
 તર થાય છે, એ પ્રેમાનંદના પુસ્તાન ઓચિત્ય વિચારો

અધ્યાય ૨૩

[૩૭] ઋષિપત્નીઓ પર અતુગ્રહ કર્યો અને વેદાભ્યાસજડ ઋષિઓને પશ્ચાત્તાપ કરાવ્યો.]

૧૨. વેદિયા : વેદ જાણનાર એ ઋષિઓ એમ કહેતા હતા કે અમે મોટા વેદજ્ઞ છીએ પરંતુ પ્રેમાનંદ કહે છે કે પરમાત્મા વિશેનું સાચું જ્ઞાન કોઈમા આપ્યું નથી

૧૨ ક્રોધાગ્નિએ : ક્રોધ રૂપી અગ્નિથી માનરૂપ અભિમાન રૂપ, જેને બ્રહ્મજ્ઞાન થયું હોય તે ક્રોધ અને અભિમાન વિનાનો હોય જ્યારે આ ઋષિઓ તો ક્રોધથી સળગતા હતા અને અભિમાનની મૂર્તિ હતા. સોમવદ્દી શ્રોત્રિય યજ્ઞોમા મોચવત્થીને રસ-સોમરસ પીવામા આવતો હતો જાજુલ્લમાન જાજલ્સ્યમાન પ્રતાપી

૧૩ સૂત્ર : ધર્મશાસ્ત્રોના અર્થગર્ભ પશુ ટૂંકા વાક્યો સૂત્રો અર્થગર્ભ પરંતુ જેમ બને તેમ વધુ ટૂંકા બનાવવાના પ્રયત્નો થતા એથી કહેવાય છે અર્થમાત્રા લઘુવેન પુત્રોત્સવ મન્યતે ધૈર્ય-કરણા । કમ જઠા વેદમનો લાજવાની ચાર ગીત છે પદપાઠ કમપાઠ, જટાપાઠ અને ઘનપાઠ ૧૪ બાંધી પત્ન પ્રાણ્યાયામ કરી કો ઊર્વિખાલુ કરે ધૂમ્રપાન : હાથ લેખા રાખી ચારે દિશામા અગ્નિ સળગાવી, ઉપર સૂર્ય એમ ૫ અગ્નિ સેવવાની તપશ્વર્થના નિર્દેશ, કો વક્તા સ્વર્ગ, શાસ્ત્રાર્થ કરે ૧૫ ખટ્વચક્ર • યોગદર્શન પ્રમાણે મનુષ્ય શરીરના છ ચક્રો આધાર, લિંગ, નાભિ, અનાહત, કંઠ, મૂર્ધ, પાતજળી પાતજલ યોગસૂત્ર ૧૬ બ્રહ્મવિદ્યા અખાત્મવિદ્યા અષ્ટાંગ યોગ યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણ્યાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ એ આઠ યોગના અંગ છે ૧૮, ૧૯ જે બ્રાહ્મણ બે અક્ષર ભણે પ્રેમાનંદ પોતાના સમયના

અર્ધદંથ બ્રાહ્મણો પ્રત્યે કટાક્ષ તો નથી કરતો ? જો કે તેને પુરાણીઓ સાથેના કહેવાતા ઝઘડા સાથે કોઈ મંત્રધ નથી. આસ્થિક : આસ્તિક ૨૦. ફરી નહાયા : જોવાળોની જાયા પડી એથી અપવિત્ર થયા, તેથી હોમ કરવા ફરી સ્નાન કર્યું ૨૩ ખણું : સં રણુ ખરુ, સાયુ. કમંશુચિ : બાહ્ય આચારમાં શુદ્ધ. ૨૮ પરમેશ્વર તે ઠાર ચારતા હશે ? અમે શુ અમારું લખ્યુ પરમાત્માનું ગાન બૂલ્યા છીએ ? તમારી વાત સાચી માનીએ ! એમ ઋષિઓ કહે છે

કંડલું ૬૯ :

૨ ધરકૃત્ય : ધરકામ ૩ ખટ્વસ : મધુરામ્લલ્લવણ કહું. કપાય વિક્રમેદાત્ રસ પદ્ધિધ । શોકો, ખાટો, ખારો, તીખો, તૂરો અને કડવો એમ ૭ પ્રકારના રસ છે ભાગ્ય : વાસણ ૪. નિધિભણી : સમુદ્ર તરફ, સરખાવો : મમિસસ્તુ મિયં સર્વાં સમુદ્રમિત્ર નિમ્નગાઃ (૧૦-૨૩-૧૯) ૬. ખેચરી : જેને આકાશમાં જડવાની વિદ્યા પ્રાપ્ત થઈ હોય તેવી જોગણી હોફરી : જામી ૮. અતરી અતરાય ઉપજવનાર. ૧૦. અજુગત : અચોગ્ય ૧૨. ભરવાડા પ્રત્યે સ્નેહ રાખનારી સ્ત્રીની હત્યા કરવામાં પાપ નથી એમ આ જોવો કહે છે ભાગવતમાં કેવળ નિપિદ્યમાતા. અટકાવી એટલું જ કહ્યું છે પ્રેમાનંદ આ ઋષિઓને પોતાના જમાનાના 'શુદ્ધ નાર પાસરી'ના સિદ્ધાંતમાં માનનારા બ્રાહ્મણોની ટ્રાટિએ ઉતારી મૂકે છે ૧૪. ભાગવતમાં તત્રૈકા વિષ્ટતા મર્તા એકને તેના પતિએ પકડી રાખી છે એમ કહ્યું છે અહીં તેને તેનો પતિ, ભાઈ અને (પોતાની) ઓને ત અટકાવી શકનાર) સર્વ બ્રાહ્મણો ચોટલેથી પકડી મારવા ૧ છે !

કડવું ૭૦ :

૧. ચતુર વિધિનાં : ચાર પ્રકારનાં અન્ન. ભક્ષ્ય, ભોજ્ય, લેહ્ય અને યોગ્ય કહેવાય. ચણા, ચવાણું એ ભક્ષ્ય, લાત વગેરે ભોજ્ય, દહીં વગેરે લેહ્ય અને, ગેરડી વગેરે યોગ્ય કહેવાય. ભાગવતમા પણ ચતુર્વિધં વહ્નુગુણમન્નમાદ્યાય ક્યુ છે. અન્ન રાન્દ યોગ્યો છે માટે 'પેય'નો, પીણ્યનો સમાવેશ નથી કર્યો, તો ચે ચોપીઓ જામ લઈ જાય છે. એમ પ્રેમાનંદ દર્શાવે છે. તેણે આપેલી યાદીમા યોગ્ય વર્ગની થૂસવાની ઠાઈ ખાદ્ય સામગ્રી નથી. સ્નેહપકવ : લી, તેલમા રાધેલી વાનગી. પાયસાન્ન : દૂધમા રાધેલું પાન્ય. ખીર, દૂધપાક વગેરે પકવાન્ન : મિષ્ટાન્ન. ૨. મોદિક : લાકડા, મોદક. ધોળી : રોટલી તો પછીથી આવે છે માટે પૂરણપોળી હશે. મહી શર્કરા ધોળી : સાકરવાણું દહીં. ૩. રૂપાંકચોળા : રૂપાના વાટકા, ચણાણાં. ગમ્ધકાલીન ગુજરાતી સમાજની ખાદ્ય વાનગીઓ નોધો. ૮. કોની જાલે : જાલ-કાનનું એક ઘરેલું. કોઈ સ્ત્રીએ એવું કામતી કાનનું ઘરેલું પહેર્યું હતું કે તેના તેજ આગળ સૂર્યનું તેજ પણ ઝોણુ લાગે. કાને કુંદાવટી : કોઈક એટલી બધી દ્રવિદ્ હતી કે કાને પહેરવાનું કોઈ આભૂષણ ન હોઈ, કે કાવટીમાથી કંક લઈ ઘરેણાનો દેખાવ જ માત્ર કર્યો હતો એવો અર્થ. ૧૦. આજ્ઞાશ્ચ સ્ત્રીઓ વચ્ચેની આર્થિક અસમાનતા તેમના પૂર્વ જન્મના કર્મોને આભારી હતી. કર્મ બધનની અલોખ્યતા દર્શાવવા કવિ આ દૃષ્ટાંત આપે છે. ૧૧. અદકી : વધારે. ૧૩. આસ : કાળિયો. ૧૪. કર્જો ..કર્જુ : નાજ પાંચમ, શીળી સાતમની વાર્તામા અચૂક આવતું વાક્ય શ્રોતાવર્ગની અદાને પુટ કરતું હશે.

કડવું ૭૧ :

૧ કૃષ્ણે ઋષિપત્નીઓને પોતપોતાને ઘેર પાછા ફરવા કહ્યું. તેઓ તો કૃષ્ણચરણની સેવા જ વાછે છે. તેઓ કહે છે કે વેદ-ઉપનિષદના વચન પ્રમાણે જોને પ્રભુનું ચરણ મળ્યું છે તેને મસારમાં પાછા ફરવાનું રહેતું નથી. જો અમને પાછા મોકલ્યો તો વેદવચનનો મહિમા શું રહેશે ? ૩ પરનારના • મુક્ત થવા, છૂટવા, મસારના બધનોથી છૂટવા. ૭ વૃષભની...વિદ્યા : ભક્તિ વિનાનું જ્ઞાન ધરાવનાર વિદ્યાના પુસ્તકો વહન કરી જનાર આખના જેવો જ જડ છે.

અધ્યાય ૨૪

[કૃષ્ણે ઇન્દ્રનું પૂજન બધ કરાવી, ગોવર્ધન પર્વતનું પૂજન કરાવડાવ્યું]

કડવું ૭૨

૫ મઘવા ઇન્દ્ર ૭ પાકશાસન • પાક નામના અસુરને-મારનાર ઇન્દ્ર. ૮ ઉગ્રણી : હા મા તો ઇન્દ્રના ચઠની વાત છે પ્રેમાનંદ તેને સામાન્ય આચ્છવ-ઉગ્રણીની કક્ષાએ લાવીને મૂકી દે છે. હા મા કૃષ્ણ નંદને પૂછે છે કે તમે જે ક્રિયા કરવા તત્પર થયા છો તે શાસ્ત્ર અનુસાર છે કે લોકિક આચાર અનુસાર ? ૯-૧૩ નંદ કહે છે કે તે આચારપ્રાપ્ત છે અને તે આચાર જોને આધારે આવ્યો તે વર્ણવે છે પ્રેમાનંદ હા ને અનુસરી ઇન્દ્રમહિમા વર્ણવે ૭ ૧૪-૧૮ આ નિરૂપણ હા. થી જુદું પડે છે હા મા કર્મસિદ્ધાંત ઉપર ભાર નામા આવ્યો છે. કર્મણા જાયતે જન્તુ કર્મણેવ વિલીયતે ।
~ દુષ્ટ મયં ક્ષેમં કર્મણેવામિપચતે ॥ અસ્તિ ચેદીશ્વર

કશ્ચિત્ફલરૂપ્યન્યકર્મણામ । કર્તારિં મજ્જતે સોઽપિ ન હ્યકર્તુઃ
 પ્રમુદ્ધિ સઃ ॥ કિમેન્દ્રેણેહ મૂતાનાં સ્વસ્વકર્માનુવર્તિનામ । અનીશે
 મન્યથા કર્તુ સ્વભાવચિદ્ધિતં નૃણામ્ ॥ પ્રાણી માત્ર કર્મ વડે ઉત્પન્ન
 થાય છે, નાશ પામે છે અને સુખ, દુઃખ, લય તથા દલ્યાણ અનુભવે
 છે. પ્રાણી હોય તો તે પણ કર્મના કર્તાને જ લગે છે અને કર્મ ન
 કરનારને કૃણ આપી શકતો નથી આમ પોતપોતાનાં કર્મોને અનુસરી
 રહેલાં પ્રાણીઓને મન્દ્રની શી જરૂર ? અને આ રીતે કૃષ્ણ ઇન્દ્રપૂજાને
 નિર્મલક પુરવાર કરે છે, અને તેને સ્થાને જો કામની પૂજા કરવી જ
 હોય તો ગાયો, ઘાસછો અને આદિરોના યોગક્ષેમના કારણે રૂપ વન
 પર્વતની-ગોવર્ધનની પૂજા કરવા કહે છે. ગ્રેમાનદ લા. માંતી
 કૃષ્ણની એ તર્કબદ્ધ વિચારસરણીને બાજુએ મૂકી દઈ પોતાના શ્રોતાઓ
 સમજી શકે એવી દલીલો કરે છે. ૧૭. વરસાદ તો કેવળ કુદરતી છે.
 ૧૯, ૨૦. સરખાવો અઙ્ગસા યેન વર્તેત સદેવાસ્ય હિ દેવતમ્ ॥
 આર્જીયૈકતરં માયં ચસ્ત્વન્યમુપજીવત્તિ । ન તસ્માદ્વિન્દતે ક્ષેમં
 જારં નાર્યસતી યથા (૧૦-૨૪ ૧૮, ૧૯) જેના વડે મનુષ્ય પોતાની
 આજીવિકા ચલાવી શકે, તે જ તેનો દેવ છે. જેમ બલિચારિણી સ્ત્રી
 પોતાના પતિને તજી જ્વરની સેવા કરે તો તે સુખ પામતી નથી તેમ
 મનુષ્ય એક પદાર્થ પર આજીવિકા માટે આશ્રય કરી પછી અન્ય
 પદાર્થનો આજીવિકા માટે આશ્રય કરે તો તે પણ સુખ પામતો નથી.

કેકેવુ ૭૩ :

૧૦. ભાગવતમા પણ કૃષ્ણ બીજું રૂપ લઈ પર્વતમાં પેસી
 બલિદાન આરોગે છે એવું નિરૂપણ છે. ૨૦. એક રૂપે...જમાડે :
 એક સ્વરૂપે પોતે ગોવર્ધનમાં અદશ્ય રહી બલિદાન સ્વીકારતા હતા
 અને બીજે સ્વરૂપે ગોપજનો સાથે નૈવેદ્ય ધરાવતા પણ હતા. ભાગવતમાં

પોતે જ પોતાને પ્રણામ કરે છે એવું નિરપણ તસ્મૈ નમો વ્રજચંદ્રે
સ ચક્રે આત્મનાડત્મને । (૧૦-૨૪-૩૬)

અધ્યાય ૨૫.

[પોતાની અવસ્થાથી ગુસ્સે થયેલા ઇન્દ્રે મજનો નાશ કરવા
વૃદ્ધિ કરી અને કૃષ્ણે ગોવર્ધન ધારણ કરી ગાયો અને ગોપજનોની
રક્ષા કરી]

કંકલુ ૭૪

૬ ઇન્દ્રની અવગણના કરી ગોવર્ધનની પૂજા કરી એ વાતની ખબર
નારદે આપી એણે કોઈ ઉત્સેખ ભાગવતમાં નથી ૧૦ ભૂગોળના
અનુચર પૃથ્વી ઉપર ફરનાર ગુપ્ત સેવકો ઇન્દ્રે ગુપ્તચર વિભાગ
રાખ્યો જણાવે છે ભાગવતમાં આવા ‘અનુચર’ નો પણ ઉલ્લેખ નથી
૧૩ વરણોત વર્ષાસન સાંભળાણુ

કંકલુ ૭૫

૩-૫ કૃષ્ણ માટેની આવી અશ્રદ્ધા લા મા નથી ૭-૯ નં
જસોદા પણ છટી જવા અને કૃષ્ણને પણ જવાબદારીમાં બટકાવવા
પ્રયાસ કરે છે એ પણ પ્રેમાનંદનો જ તુકદો ૧૧-૧૨ લા મા
કૃષ્ણદહાક્રમિત ઘાલક બાળક જેમ બિલાડીના ટોપને ઉપાડે
તેટલી જ સરળતાથી કૃષ્ણે ગોવર્ધનને ઉપાડ્યો એ કહ્યું છે ૧૩ ધર્મે
કનિષ્ઠ અગુણિ અગ્ર રે લા મા ટચવી આગળાએ પર્વત
ઉપાડવાની વાત નથી ‘હરિવંશ’ મા ડાળા હાથે ઉપાડવાનો ઉલ્લેખ
ત્યા જેમ એ તો ડાળા હાથનું કામ છે’ એ વ્યજના છે કૃષ્ણ
આ પર્વત ઉપાડવો કેવું રમતનું અને આપાસ વિનાનું કામ
અ બતાવવા જ ટચલી આગળાએ ઉપાડ્યો એમ કહ્યું છે

કંઠકુ' ૭૬ :

૧-૨. ભગવાનની આ મંસ્થિતિ-post પ્રેમાનંદની દ્રષ્ટના છે. ૪. ગજશુભાકારે : વરસાદની ધારા હાથીની મુંદ નેટલી નાડી વરસતી હતી. ભાગવતમાં સ્થૂળાસ્થૂળા વર્ષાધારા-યામલા નેવડી નાડી ધારા કહી છે. મુસળ નેવડી ધારા વરસતી હોય તે જેમ 'મુશળધાર' કહેવાય તેવો પ્રયોગ અહીં છે. ઘનમાર : ખારે મેઘ વરસ્યા, ૫. આઠમો દિવિ : સાગરો સાત કહેવાય છે. પરંતુ ગોકુળ એવું જળબળાકાર થઈ ગયું હતું કે તે નાણે આઠમો સાગર ન હોય સાતે સાગર અહીં દેલવાશે એમ ભાગવતું હતું. ૮. વાદળને કારણે દિવસ રાત્રિ વચ્ચે ભેદ ન રહ્યો ત્યારે પ્રભુએ પાતાના તેજથી અબવાણું કર્યું. ૯-૧૨. રબેને મારો દીકરો યાદે ધારી જસોદા રવેયાનો ટેકો આપે છે. ૧૫-૫ ગોવાળિયાઓ પણુ ટેકો કરે છે અને તેમના મનમાં અભિમાન આવે છે. ત્યારે તેમના ઉપર પર્વત સહેજ નમાવી કૃષ્ણ ગર્વ હરે છે આ તુકડો પ્રેમાનંદનો છે. ૧૭. પર્વત નમ્ર ઠેકાણો : આ રેલમાં પર્વતો અને નગરો પણુ તણાઈ જશે. ૨૨. હાતે તૃણ મહીને ગયા : હાર સ્વીકારી લીધી.

અધ્યાય ૨૬

[કૃષ્ણનાં અદ્ભુત કર્મથી વિસ્મય પામેલા નદરાયે ગર્ગાચાર્યનાં વચન મંભારી, તેના એશ્વર્યનું વર્ણન કર્યું.]

કંઠકુ' ૭૭ :

૧. વામ્યુ' : દર કર્યું. ૫, ૬ ભારતી : સરસ્વતી. અહીં શાન. સ્મિરને કર્મનાં બંધન હોવાનાં મર્મ. ૪૫૨ને કેવળ ભાગવતમાં જ ઉર્જો

એકાદશીનું પારણું બારશે જ કરવું જોઈએ. પરંતુ આ એકાદ
પંચી બીજે દિવસે બારસ અર્ધ કલા જેટલી જ પહોંચતી હ
તેથી બારસને દિવસે પારણું કરવાનો સમય ન હતો. આ સંજોગે
શ્રીધર એક શાસ્ત્રવચન ટાંકે છે તે પ્રમાણે, જો સૂર્યોદય પછી ૨
અર્ધા કલા બારસ પહોંચતી હોય તો મધ્યાહ્ન મુધીનાં કર્મો એ
શીની મધ્યરાત્રિ પછી કરવાં એમ સંકર લગવાને કહ્યું છે. કલા
દ્વાદશો દ્વિત્વા નિશાયાદુર્ધ્વમેવ હિ। આમધ્યાત્નો ક્રિયાઃ સ
કર્તવ્યાઃ શંભુશાસનાત્ ॥ ૧૭, ૨૧ : ભાગવતમાં એટલું જ
છે કે અવિજ્ઞાય આસુરીં ઘેલાં પ્રવિષ્ટમ્ ઉદકં નિશિ-ર્ના
આસુરી વેળા ન જાણતાં નદે પાણીમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યાં વડુ
સેવકે તેને ડેદ કર્યા આ ઉપર દીક્ષા કરતાં શ્રીધર ઉમેરે છે કે શં
પેલું શાસ્ત્રવચન વરુણનો દૂત જાણતો ન હતો તેથી વરુણના
આ પગલું લીધું. વરુણ જાતે અનુચરોને ગોકલે છે. એ પ્રેમ
ઉમેર્યું છે. ૨૭, ૨૮ : ભાગવતમાં નંદ કૃષ્ણના પિતા છે એ વ
જાણ્યું તો કૃષ્ણ ત્યાં પહોંચે છે ત્યારે વરુણને ધાપ છે. પ્રે
વરુણ આદિ દેવોને કૃષ્ણના નામ માત્રથી ચરચરતા હોય તેમજ
આ ફેરફાર કર્યો છે.

૩૪ : ભાગવતમાં કૃષ્ણ પોતે વરુણ લોકમાં જાય છે
પિતાને મુક્ત કરાવે છે. પ્રેમાનંદનો વરુણ નંદને પાલખીમાં બે
વાજતેમાજતે કૃષ્ણ આગળ આવે છે. કૃષ્ણનો મદિમા વધારવ
ફેરફાર કર્યો છે.

કુડુષ્ ૮૦ :

૩ : નંદપત્રોદા અને ગોપજનોને તો કૃષ્ણે પોતાના
મનુષ્યજન જનાળ્યા પરંતુ ગોઠુજની માવ, પક્ષીઓ, ૭કો, ૯

ચતુર્થી થયાં, એમ કહેવામાં પ્રેમાનંદનો આશય એટલું જ કહેવાનો છે કે કે સૃષ્ટિનાં સર્વ સત્ત્વો વિષ્ણુસ્વરૂપ દેખાયાં.

અધ્યાય ૨૯

[રાસ પંચાધ્યાયીના (અધ્યાય ૨૯-૩૩) આ પહેલા અધ્યાયમાં કૃષ્ણની વેણુ સાંભળ્યા ગોપીઓ ઘેલી બની. કૃષ્ણ પાસે તેમણે પ્રેમ-લંકિતનું લક્ષ્મી સરખું સુખ માગ્યું, એ વિશે કૃષ્ણ ગોપીના પ્રશ્નોત્તરો, તેમને પ્રલયવિલાસ અને ગોપીઓને ગર્વ થતાં કૃષ્ણ અદશ્ય થયાં. કૃષ્ણગોપીના પ્રણય વિલાસનો આધ્યાત્મિક અર્થ લેવો યત્ન.]

કેકેલું ૮૧ :

૪. સ્ત્રીતણું સુખ આપવાને : કાત્યાયની વ્રતના વરદાન રૂપે કૃષ્ણે ગોપીઓને લક્ષ્મીનું-સાયુજ્યભાવનું સુખ આપવાનું વિચાર્યું.

કેકેલું ૮૨ :

૧. રથણી : રજનિ, રાત્રિ. સ્થિર રહે...નાથે કીધી : ગોપીઓને સાયુજ્ય સુખ સુદીર્ઘ સમય સુધી આપવા, પ્રજા સાથેની લીલામાં હમાસનો સમય પણ એક રાત્રિની જેમ વ્યતીત થાય એમ સૂચવવા કવિએ આ તુકો લગાવ્યો જણાય છે. ૨-૪. કૃષ્ણની સુન્દર હાલિ કવિએ આલેખી છે.

શરદોત્પલ્લમલ્લિકા—શરદની મલ્લિકાઓ ખીલી છે એવી રાત્રિઓ જોઈ કૃષ્ણે યોગમાયાશ્રિતઃ યોગમાયાનો આશ્રય લઈ ગોપીઓ સાથે રાસ રમવાનો વિચાર કર્યો એમ ભાગવતકાર કહે છે. અહીં ધીધર કહે છે તેમ પારણી સ્ત્રીઓ સાથે વિનોદ કરવા હતાં કૃષ્ણ કામવિન્નતા કેમ ગણાય એ શંકા દૂર કરવા ભાગવતકારે યોગમાયાશ્રિતઃ કહ્યું છે. અને એ શબ્દપ્રયોગથી આધ્યાત્મિક

અર્થનું ખીજ બંધાય છે. પ્રેમાનંદ શબ્દપ્રયોગનો મર્મ સાચવતો નથી. શ્રોતાવર્ગની મર્યાદા તેને પણ નહીં હશે.

કેકલું ૮૩ :

૧-૯. કૃષ્ણની વેણુ સાંભળતાં જ-બ્રહ્મનો સાદ સાંભળતાં જ આ ગોપીઓ વિહ્વળ બની જાય છે. પ્રભુલક્ષિતની ઉત્કટતા સધાતાં સંસારનાં કર્મોમાં મન લાગતું નથી, ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણેની નિવૃત્તિ થાય. (એવો જ અર્થ ધરાવવો. પ્રેમાનંદે લાગે એ અનુસરવા છતાં આ કર્મચિરંતિના નિરૂપણમાં વિસ્તાર સાધ્યો છે. ૯-૧૬. વ્યત્પસ્તવસ્ત્રામરણાઃ એટલા ઉપરથી ગોપીઓની વિહ્વળ મનોદશાનું ઘોતક નિરૂપણ કવિ વિસ્તારથી કરે છે. એમ કરવા છતાં કહી. ૧૨ માંતું સુરુચિને કંઈક કહે એવું વર્ણન પણ પ્રવેશી જાય છે. ૧૮. કૃષ્ણને બ્રહ્મભાવે નહિ, ત્રિયતમભાવે (કૃષ્ણં વિદુઃ પરં કાન્તમ) જોવા છતાં ગોપીનો ગોક્ષ કેમ થયો ? સાગવતકાર કહે છે : કામં ક્રોધં મયં સ્નેહમૈકયં સૌહૃદ્યમૈવ ચ । નિત્યં હરૌ વિદ્યતો યાન્તિ તન્મયતાં હિ તે ॥ લાગે તે આ પ્રધાન ધ્વનિ છે.

કેકલું ૮૪ :

૬. અમો...ધમ્ધુઃ : કાત્યાયની મતનો હેતુ જ એ હતો. લક્ષ્મીના જેવું સુખ—પ્રભુ સાથે સાયુજ્યભાવ.

કેકલું ૮૫ :

૫. સુમતિઃ : બાથો જડ ૧૧-૧૨. ૧૦ કહી મુધીને ઉપદેશ તો લાગે પ્રમાણે છે. પરંતુ ગોપીઓ પોતાનું બ્રહ્મચર્ય તોડવા તૈયાર થઈ છે એનું કૃષ્ણનું દોષારોપણ જનરંજન માટેનું પ્રેમાનંદી તત્ત્વ છે.

કેકલું ૮૬ :

૩-૮. કિન્ચિત્સર્વસ્મગદ્ગદગિરઃ એવી ગોપીઓના ગુસ્સાને અને નિષ્ફળતાની લાગણીને ભિન્ન ભિન્ન એન્યાયાથી વ્યક્ત

કરવામાં ૩-૪ દડીમાં તે વરવી લાગે છે, પરંતુ ૭-૮ દડીમાંનું તેમનું વર્તન સ્વાભાવિક અને મુન્દરતાને વધુ ઉપસાવી આપનારું છે. ૧૦. સંપુટ : જે હાથ જોડી. ૧૫. સરખાવો : દક્ષામયં ચ મુજદળદ્યુતં વિલોમ્ય વક્ષઃ ક્ષિયૈકરમણં 'ચ મધામ દાસ્યઃ । (૧૦-૨૬-૩૬) ૧૭. સરખાવો : તન્નો નિષે હિ કરપદ્મજમાર્ત-વધો તત્તસ્તનેષુ ચ શિરસ્સુ ચ ફિહ્નતીનામ્ । (૧૦-૨૬-૪૧) કરપ'કળેને બદલે પ્રેમાનંદે 'ચરણની પાની' મૂકી જે વિશિષ્ટ ધ્વનિ સાધ્યો છે તે નોંધો.

કેકેલુ' ૮૭ :

૪-૭. રાસકીડાનું વર્ણન લાગુ ને જ અનુસરે છે. પરંતુ એના આરંભમાં ભાગવતકાર પ્રહસ્ય સ્વરૂપ ગોપીઃ આત્મારામઃ અપિ ભરીરમસ્ । (૧૦-૨૬-૪૨) પોતે આત્મારામ પોતાનામાં જ રમમાણુ છતાં, કૃષ્ણે હસીને દયાથી ગોપીઓને રમાડી એમ કહી, આ રતિકીડા છતાં કૃષ્ણની 'પ્રભુતા'-અમુકજી બહાભાવ અને ભક્ત-વત્સલતા પ્રગટ કર્યાં છે. પ્રેમાનંદે આવા વ્યંજનાપૂર્ણ સ્લોકોનો મર્મ સમજી શક્યો નથી.

અધ્યાય ૩૦

[કૃષ્ણની પ્રિયતમા બનવાનો જર્વ અનુભવતી ગોપીઓનો મદ ઉતારવા કૃષ્ણ અદશ્ય થયા અને ગોપીઓ વિરહવ્યાકુળ બની શોધવા લાગી.]

કેકેલુ' ૮૮ :

૪. શરદ...ચોમાસુ' : વિરહવ્યાકુળ ગોપીઓની આંખમાંથી આંસુનો પ્રાવણુ લાદરવો વહેતો હતો તેથી.

કેડલું ૮૯ :

૩. ખપ કરી : ઝટ ત્વરાથી. ૫-૬. કૃષ્ણે વરાહ અવતારમાં પૃથ્વીને ઉગારી હતી, વામન અવતારમાં ત્રણ પગલાંમાં પૃથ્વીનું અતિક્રમણ કર્યું હતું. એ બંને આખ્યાયિકાઓ ઘણી ભણીતી છે. ભાગવતકારે આ સ્થળે તે બંનેનો નિર્દેશ કર્યો છે, પરંતુ પૃથ્વીના મંદર્ભમાં 'ત્રીજી વાર દોહી સમૃદ્ધિ કાજ' એ ત્રીજા અવતાર-કાર્યનો નિર્દેશ ગ્રેમાનંદ ઉમેરે છે પોતાને ધૃત્વર તરીકે બહેર કરનારા જુલમી વેનરાજને ઋષિઓએ હણી નાખી તેની સાથળનું મંથન કરી વેનના પાપકર્મોના સ્વરૂપે નિષાદ ઉત્પન્ન કર્યો અને બાહ્યુગલનું મંથન કરી, વિષ્ણુના અંશરૂપ પૃથુ અને અર્ચિષ્ અને યુગલ ઉત્પન્ન કર્યું. ઋષિઓએ પૃથુનો રાજ્યાલિપેક કર્યો. વેનના પાપ કર્મોથી પૃથ્વીની અંપતિ નાશ પામી હતી. તેથી તે પૃથ્વી પર ગુરુસે યથો ત્યારે પૃથ્વીએ ગાયનું રૂપ ધારણ કરી પોતાને દોહવાનું કહ્યું. એથી પૃથુએ અને પ્રજાના અન્ય વર્ગોએ પૃથ્વી રૂપી ગાયને દોહી યથેષ્ટ સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરી. ૯. ગુણુમામ : શુભોનો સમૂહ. ૧૧-૧૬. ગોપીઓ કૃષ્ણની બાળલીલાના પ્રમંગોનું અનુવર્તન કરે છે એ પદ્ય ભક્તિનો એક પ્રકાર છે.

૧૮. દુરિષદ ..એધાણુ : કમળ આકારનાં પગલાં કૃષ્ણનાં અને તે સાથેનાં નાનકડાં પગલાં કોઈક ગોપીનાં છે એમ પગેડું શોધતાં જણાય છે. ૨૨. પોખ્યો : પોખ્યો, મંતોખ્યો. ૨૩-૨૪. કૃષ્ણને વારંવાર પગે ભાગવાથી જમીનમાં ખાડો પડી યથો હતો. જત્યો છે...ટળવણી : ભાગ નો મર્મ ગ્રેમાનંદ નથી સમજી શક્યો.

એક વધુ ઉદાહરણ. રેમે તયા સાત્મરત આત્મારામોઽપ્યરય-
.. । કામિનાં દર્શયન્વન્મં સ્ત્રીણાં વિષ હુરાત્મતામ્ ॥
નંદ બીજા શ્લોકાર્પના પ્રથમ ચમ્પુમાંના 'દામી પુરુષોની સ્ત્રી

આગળ દીનતા'નો સ્વીકાર કર્યો છે પરંતુ પહેલા સ્લોકાર્ધનો સંદર્ભ છોડી દેતાં, કૃષ્ણ કેવળ લંપટ તરીકે જ બિપત્તી આવે છે. અને ભાગવતમાં જેનો ક્યાંય નિર્દેશ નથી તે 'અજાતકારે દીધો વિહાર' પેસાડી દેતાં, ભા. ના કૃષ્ણને 'પ્રભુતા' ના પર્વત પરથી દુષ્ટતાની ખીણમાં ગળડાવી દીધા જણાય છે. ૨૬-૨૭. ભા. ના કૃષ્ણ બીજું પ્રહારું બતાવે છે. પોતાને એકલીને જ પોતાની સાથે કૃષ્ણે લીધી હોવાથી તે ગોપીને અભિમાન આવ્યું, તેથી તેણે કૃષ્ણને કહ્યું કે "હું ચાલી શકતી નથી, તમારે મને જ્યાં લઈ જવી હોય ત્યાં લઈ જાવ—ન પારયેડહં ચલિતું નય માં યત્ર તેમનઃ ।" (૧૦-૩૦-૩૭) ત્યારે કૃષ્ણે તેને કહ્યું : "મારી કાંધ ઉપર બેસી જા" અને પેલી ગોપી બેસવા જાય છે. ત્યાં તે અદશ્ય થઈ ગયા. ખોટો થાક બતાવતી ગોપી, સ્ત્રીઓ ગરજવાન કામી પ્રિયજન પ્રત્યે કેવી દુષ્ટ થાય છે તે બતાવી, કામી જનો તેને ખબે બેસાડવા જેવા દીન બની જાય છે તે દર્શાવી; ઉલ્ટે કૃષ્ણ તેને ખબે બેસાડવાને બદલે અદશ્ય થઈ જાય છે, કારણ તે આત્મરત—આત્મારામ અહા હતા એ બતાવવાનો ભાગવતકારનો હેતુ છે.

૩૬. આવ્યો ગર્વ...ચઢી : પ્રભુને ખબે બેસવાથી મને ગર્વ થયો.

અધ્યાય ૩૧

[નિરાશ ગોપીઓ મનુષ્યતટે કૃષ્ણનું કીર્તન કરતી તેના આગમનની પ્રતીક્ષા કરવા લાગી.]

૮. વિગોચાં : વગોવાયાં. ૧૧, ૧૨. ભાગવતની ગોપીઓ ચાર પ્રાર્થનાઓ કરે છે. (૧)આપનાં હસ્તકમળ અમારાં મસ્તક પર મૂકો. (૨) આપનાં મુખકમળનાં અમને દર્શન આપો. (૩) આપનાં ચરણકમળ

અમારા વક્ષપ્રદેશ પર મૂકો (૪) આપના અધરામૃતથી અમને જિવાડો ત્રીજી કડીમાં ખીજી અને આ કડીઓમાં છેલ્લી એ અભ્યર્થના છે. તેમાં ત્રીજીમાં ફેરફાર કર્યો છે ૧૪-૧૭. લા. ના નિરૂપણમાંથી જ સૂચન લઈને પ્રેમાનંદ મૌલિકતા દાખવી જાય છે તેનું અહીં ઉદાહરણ છે. યત્તે સુજાતચરણામ્યુરુહં સ્તનેષુ । મીતાઃ શનૈઃ પ્રિય દધીમહિ કર્કશોષુ । તેનાટવીમટસિ તદ્વ્યથતે ન કિંચિત્કૂર્મા-
દમ્ભિઃ . ॥ (૧૦-૩૧-૧૯) તમારા ચરણકમળને અમારા કર્કશ વક્ષપ્રદેશ પર ખીતાં ખીતાં મૂકીએ છીએ અને તમે તો જંગલમાં કાંટા કાંકરામાં રખડો છો ?...લા. અને પ્રેમાનંદના નિરૂપણ વચ્ચેનાં સામ્ય અને ભિન્નતા નોંધી પ્રેમાનંદની ગોપીઓ જેમ કાળીનાગને ખૂંદો તેમ પોતાનો વક્ષપ્રદેશ ખૂંદવાનું આહ્વાન આપે છે એમાં કામને શ્રૂદવાની વ્યંજના છે.

કંકલુ' ૯૧ :

૩. હરિને હત્યા લાગે એ લયથી આત્મહત્યાથી દૂર રહેનારી ગોપીનો પ્રેમ અનન્ય કહેવાય ૭. કિલમિષ : પાપ ૯. કબરીનો : અબોડાનો, ચોટલાનો. આ કડવાનું વસ્તુ પ્રેમાનંદની કલ્પનાનું છે.

અધ્યાય ૩૨

[ગોપીકાઓની વિરહાર્ત વાણીથી કૃષ્ણનું હૃદય આર્દ્ર બન્યું અને પ્રગટ ચર્ધ ગોપીઓની સાંતવના કરી.]

૬-૧૭. લા. ના વર્ણનને ક્ષેત્રે વિસ્તારે છે. ચર્મ રમના : ઝામડાની જાલ. ૧૯. દાક્ષાયણી : દક્ષની કન્યા, ચંદ્રની પત્ની. ૨૦ લા. અનુસાર પોતાની ભક્તિ છતાં કૃષ્ણ ગોપીઓને હોડી ગયા નતા તેથી ગોપીઓ ચતુરાઈથી તેની કૃતમતા સૂચવવા આ પદ્ય કરે છે.

મપતોડનુ મજન્ટ્યેક પક પતદ્વિપર્યયમ્ । નોમયાશ્ચ મજન્ટ્યેક
 પતન્નો વ્રહ્મ...॥ (૧૦-૩૨-૧૬) પ્રેમાનંદે આ શ્લોકનો જ અનુવાદ
 કર્યો છે. ‘પરંતુ તે પુરુષ યોગી ભજવાન’ કહી કટાક્ષને વધુ પ્રગટ બતાવ્યો
 છે. ૨૨, ૨૩. ભા. માં તો કૃષ્ણ ગોપીના કટાક્ષયુક્ત પ્રશ્નનો ઉત્તર
 આપે છે અને ભજનારાઓને ભજનારને સ્વાર્થપ્રેરિત, નહિ
 ભજનારાઓને પણ ભજનારને દયાળુ અથવા સ્નેહી તેમ જ ભજનારને
 પણ નહિ ભજનારના ચાર પ્રકાર પાડે છે. આત્મારામા દ્વિ
 ભાવતકામા અકૃતજ્ઞા ગુરુદ્વુદ્ધઃ (૧૦-૩૨-૧૬) અને પોતે આ
 ચારેમાંથી એકે પ્રકારમાં આવતા નથી એમ કહી, ભજનારાઓની
 નિરંતર ધ્યાનપ્રવૃત્તિ પ્રભુમાં જ રહે માટે હું-પ્રભુ તેમને ભજતો નથી,
 એમ ભજનારને પણ ન ભજવાનું કારણ આપે છે. પ્રેમાનંદ
 કૃષ્ણનાં આ વચનોને ઉઝાડી દઈ, તેનો અંશતઃ મર્મ
 ગોપીઓની આ કટાક્ષ ઉક્તિઓમાં મૂકી દે છે અને એમ કરતાં, ચાર
 પ્રકારોની વાત ઉઝાડી દેતાં, કૃષ્ણને પહેલા પ્રકારમાં (આતમરામ)માં
 ગણાવે છે. ૨૫. જ્ઞાનપટઃ જ્ઞાનરૂપી વસ્ત્ર ૨૬-૨૮ ગોપીઓ તેમની
 અનન્ય ભક્તિથી મોટા તપસ્વીઓ યોગીશ્વરો પણ ન પામી શકે એવા
 પ્રભુદર્શનની અધિકારિણી થઈ છે.

અધ્યાય ૩૩

[કૃષ્ણે ગોપીઓને સસકીડા રમાડી]

કંકણં દંત :

૪. સત્તાવીશેઃ સત્તાવીશ નક્ષત્રો સહિત સોળ સહસ્ર વદનેઃ
 ગોપીઓ સોળ હજાર હતી માટે. ૬ મરુકતમણિ કનક મણુકામાં
 જેમ હારના એ સુવર્ણ મણુકા વચ્ચે મરુકત મણિ શોભે તેમ બન્ને

ગોપીઓની વચ્ચે કૃષ્ણ શોભતા હતા. ગોપીઓ સુવર્ણ વર્ણની ગૌર હતી અને કૃષ્ણ શ્યામ વર્ણના હતા, તેથી આ કલ્પનાની ચમત્કૃતિ સવિશેષ. સરખાવો : મધ્યે મળીનાં હૈમાનાં મહામરકતો યથા । (૧૦-૩૩-૭) ૮. વૈખરી : વાણી, સરખતી. ૯ સપ્ત સાહેર : માત સાગરો.

કંકણું ૯૪ :

૧-૩ નિઘકર્મ . સંત : રામકીડામાં પ્રેમભક્તિ સિવાયનો બલિયારનો અર્થ જોવા સામે ચેતવણી.

૪-૧૪ . ભાગવતની ગાસકીડાને પ્રેમાન દે કેટલાક ઉમેરણો સાથે વિસ્તારી છે ૧૨ દેખીતો બલિયાર નવ કર્મદાય : દુનિયાદષ્ટિએ બલિયાર પર તુ તે ભક્તિસ્વરૂપ હોઈ કર્મનો દોષ લાગતો નથી.

કંકણું ૯૫ :

૩. ભ્રમણ રમણ : રાસકીડાનો અર્થ. નમણ : નમણું, મુન્દર.

કંકણું ૯૬ :

ભાગવતમાં કહ્યું છે કે રાસકીડા જોઈ દેવોની સ્ત્રીઓ પણ મોહ પામી, અન્દ્ર પણ નક્ષત્રો સાથે ગતિ બૂલી ગયો. એ ઉપરથી પ્રેમાન દે સમસ્ત બ્રહ્માંડ મોહ્યુ એવી ઉદાત્ત કલ્પના કરી, તેનું પ્રાસાદિક નિરૂપણ કર્યું છે. આ અધ્યાયનાં ૯૩-૯૭ કડવાંઓ ભાવ-નિરૂપણ, વર્ણનજટા અને પ્રામાદિક્ષાને લીધે નરસિંહનાં પદોની સમક્ષ ગણાય એવાં છે ૨. માટી સ્થળ : પૃથ્વી જ. પક્ષ, કિનર, ગાંધર્વ, વિઘાધર અને આપ્સરાઓનો મંગીતવિદ્યા વિગેનો ગર્વ ઓનગી મયો.

કંકણું ૯૭ :

૧ એક એક રોમ કૃષ્ણે રે પરમાત્મા તો રોમ રોમના મૂળમા વ્યાપેલો છે ૨ રાસલીલાનું રહસ્ય અહીં પ્રેમાન દે આગળ રીતે દર્શાવેલું છે એક એક ગોપી સાથે એક એક કૃષ્ણ એને। મર્મ એ કે પ્રત્યેક જીવ સાથે પરમાત્મ તત્ત્વ રહ્યું છે એાસઠ સહસ્ત્ર ૧૬૦૦૦ ગોપીઓ સાથે કૃષ્ણ પશુ ૧૬૦૦ રૂપ ધારણ કરે એથી પ્રત્યેક સુગલના બળમે કર, પદ, લોચન અને કાનજની સખ્યા આટલી થાય બત્રીસ હજાર * પ્રત્યેક સુગલના મસ્તક, નાસિકા બધુ મળી આટલી સખ્યા

૩ બત્રીસ સહસ્ત્ર કળશ રસભર્તા ૧૬૦૦ ગોપીઓના સ્તનપુગ્મનો નિર્દેશ વિહંગમી પખિણીઓ ૪ ગંગા પુ ૧૬૦૦ પ્રવાહમા વહી, કૃષ્ણના ચરણ પખાગવા લાગી

કંકણું ૯૮

૩ બાલીને . ગોપિકાને ૪ કમોદની કમુદિની ૫ શોણિત શોણિત, લોહી અર્ધચન્દ્ર ગાલે અર્ધચન્દ્રાકારમા દાત પાખા ૬ હરિતની, ત્રિવિણી, પદ્મિની અગ હપાગો પ્રમાણે શુદ્ધ શુદ્ધ વર્ગની સ્ત્રીઓ કુમાન્કો મત ખડે-કૌમાર્થનો ભગ કરે

ભાગવતકાર રાસક્રીડા પછી જલક્રીડા અને વનક્રીડા પશુ વર્ણવે છે પ્રેમાન દે એ ભાગ છોડી દીધો છે રાસક્રીડાનું શુગારપૂર્ણ વર્ણન કરતા કૃષ્ણ આત્મારામ હતા એ મુદાનો ઉદ્દેશ કરતા એક મહત્ત્વના મુદો ચૂકી જાય છે રમે રમેશા વ્રજસુન્દરીમિથ્યાડર્મક સ્વપ્રતિ વિમ્બલિપ્તમ ॥ (૧૦-૨૩-૧૭) જેવી રીતે બાળ પોતાના પ્રતિબિંબ સાથે રમે તે રીતે કૃષ્ણ ગોપીએ માથે રમ્યા, ગોપીઓ (અને સર્વ જગત) પરમાત્માની છાયા માત્ર છે એવો ધ્વનિ ચૂકી જતા પ્રેમાન દની

રાસપંચાધ્યાયીની આધ્યાત્મિક અભિવ્યજના એટલી ઘટી જાય છે
કેકલુ' ૯૯ •

૬. એ કામે . આત્માગમ કૃષ્ણ આત્મારામ પોતાનામા
રમમાણુ હતા એનો ઉત્તેજ લાગવતકારે રાસપંચાધ્યાયીમા અનેકવાર
કર્યો છે, ત્યારે પ્રેમાનંદ અહીં એક જ વાર કૃતે છે આ બધી
શૃંગારક્રીડાઓ છતાં કૃષ્ણ આત્મગ્યચરુદ્ધસૌરત વીર્યનો પોતાનામા
જ નિરોધ કરી રહેલા હતા તેમ લાગવતકારે કત્યુ છે તેથી શ્રીધર તે
વણુનને કામગયોક્તિ તરીકે ઉદ્દેશ્ય છે. તેનો આધાર હર્ષપ્રેમાનંદ
યોગ્ય રીતે કહે છે તે જગતને નચાવનાર કામને કૃષ્ણે વાદરાની જેમ
નચાવ્યો. ૮ પ્રભુને જે ભાવથી ભજવામા આવે તે ભાવથી તે મળે
છે. ગોપીઓએ ત્રિયતમ ભાવે ભજ્યા તો તેને તે સ્વરૂપે મળ્યા છતાં
કૃષ્ણ અસંગ અને અવિકારી છે ૯. સરખાવેઃ સેજીયસાં ન
દોષાય યક્ષે સર્વમુજો યથા ॥ (૧૦-૩૨-૩૦) ૧૦ સરખાવેઃ
વિનયસ્યાચરન્મૌઢ્યાપથા રુદ્રોઽઘ્નિજ વિપમ્ ॥ (૧૦-૩૩-૩૧)
૧૮ કૃત્રિમ સ્ત્રી • ગોપિકાઓ ઘનદાવનમા આવી ત્યારે તેમની
ગેરહાજરી ન જણાય માટે કૃષ્ણે તેમને ત્યાં મયાથી બનાવટી ગોપીઓ
મળી હતી, જેનો ઉદ્દેશ્ય ૧૭મી કડીમા છે

અધ્યાય ૩૪

[કૃષ્ણે નંદરાવને અજગતા પાશમાથી છોડાવ્યા અને સુદર્શન
વિદ્યાધરને મુક્તિ આપી, રાખચૂડને માર્યો]

કેકલુ' ૧૦૦ •

૪-૧૫ અભિમવનમા નંદ વગેરેએ અભિકાનું પૂજન કરાવેલું
ઉદ્દેશ્ય લાગવતમા છે. પરંતુ પોતાની પૂજન અવગણી અન્ય દેવની

પૂજા કરવાથી કૃષ્ણ ગુરુસે થયા અને અંબાજીને પગે લાગવાની અનિચ્છા, અંબાજી પણ કૃષ્ણનાં વચ્ચે પ્રેમાનંદના તુલકાને આભારી છે. ગોવર્ધન પૂજના અધ્યાયમાં પણ પ્રેમાનંદે આવો તુલકો લડાવ્યો છે. એકવાક્યતા માટે અહીં પણ તેમ કરવું પડ્યું છે. ૨૩. દરબડી : દોડી જઈને. ૨૬. નંદ ઉપાસે બીજા દેવ : બીજા દેવની ઉપાસના કરવાનું પાપ કર્યું. તેથી આ સ્થિતિ થઈ એમ આગળના ઉમેરણ માથે એકવાક્યતા સાધવા કહેવા પડ્યું. ૨૯. વપુવર્ણ : શરીરનો વર્ણ. ૩૭ અષ્ટાવકઃ : આઠ અંગોએ વાંકા ૩૯. વક્રોક્તિત : કટાક્ષ વચનો. ૪૦. રત્નગણા : જેના ગર્ભથી રત્ન જેવા બાળકો જન્મે છે. તેથી. ૪૨. અંગિરા : આંગિરસ ગોત્રમાં જન્મ થયો હોઈ અંગિરા. ૪૭ અહિનુ : સર્પનું. આપ : આત્મા ૫૮. ઊંઠળમાં : બાથમાં. ૬૪-૬૫. તે યક્ષ 'સંખયુત' કેમ કહેવાયો તેનું કારણ આપ્યું છે.

અધ્યાય ૩૫

લાગવતમાં આ અધ્યાય યુગલગીતનો છે. કૃષ્ણ ગાયો ચારવા વનમાં જતા ત્યારે તેટલો સમય ગોપીઓ કૃષ્ણની સાથે ગાતી સમય વ્યતીત, ગોપીઓની વિરહવ્યથા બળે શ્લોકનાં શ્લોકાંશ-યુગ્મ-શ્લોકાનુગીતેન (શ્રીધર) વ્યક્ત થઈ છે, તેથી તે યુગલગીત કહેવાય છે એમાં એક શ્લોકમાં કૃષ્ણની અમુક કીડાનું વર્ણન હોય છે અને બીજા શ્લોકમાં તેનો પ્રભાવ વિશ્વના કોઈ એક સર્વ પર દેવી રીતે પણો તે દર્શાવવામાં આવ્યું છે દા ત. ગોપી વર્ણવે છે કે જ્યારે નચાવતા કૃષ્ણ ડાબા ખસા પર ડાબો ગાલ મૂકી, માતસુરનાં છિદ્રો પર કોળમ આંગળી મૂકી અધર પર ટેકવેલી વેણુ વગાડે છે (શ્લોક, ૨) ત્યારે આકાશમારી સિંહોની સ્ત્રીઓ વિરમય પામી, લલગ્નપૂર્વક એવી મુગ્ધ થઈ જાય છે કે તેમને (જૂટી ગયેલાં) નિવિગ્નધનું પણ લાન

રહેતું નથી. (શ્લોક : ૩.) વ્યંજના એ છે કે જો સિદ્ધોની સ્ત્રીઓની આ સ્થિતિ તો અમારું શું ? એમ ગોપીઓ કહે છે. પ્રેમાનંદના યુગલગીતમાં સ્ત્રીપુરુષનાં યુગલ નથી, શ્લોકની જોડીઓ છે. વાત સમજ્યો હોય કે નહીં, પરંતુ તેણે તેને યુગલ નૃત્યમાં ફેરવી દીધું છે. ગોપિકાઓના વિરહને-વિપ્રલંભ શૃંગારને સંભોગશૃંગારમાં પલટાવી નાખ્યો છે. ભાગવતના યુગલગીતની સરસતા અહીં નથી, છતાં ભક્તિપોષક વાતાવરણ જમાવવામાં કવિને સફળતા મળી છે.

કંઠલું ૧૦૧ :

૫. ગોપિકાઓ કમળના વર્ણની છે તો કૃષ્ણ શ્યામવર્ણનો બ્રમર છે. આ એક યુગલ તરીકે જતાવે છે. ૯-૧૩ : સમગ્ર બ્રહ્માંડ આ કૃષ્ણ ગોપીના રાસનૃત્યથી મોહ પામી નૃત્ય કરવા માંડ્યું. ૧૪-૧૬ : બ્રહ્મા ને સાવિત્રી, સરસ્વતી ને વેદ, શંકર અને પાર્વતી અને સમસ્ત વિશ્વનાં યુગલોએ નૃત્ય માંડ્યું.

કંઠલું ૧૦૨ :

કૃષ્ણ ગાયો ચારી પાછા ફરતા હોય ત્યારની શ્રાભાનું વર્ણન.

અધ્યાય ૩૬

[કૃષ્ણે વૃષભાસુર (અરિષ્ટાસુર)ને માર્યો. નારદના વચનથી કંઈ કૃષ્ણને મધુરા તેડી લાવવા અકૂરને આજ્ઞા કરી.]

કંઠલું ૧૦૩ :

૨. વૃષભાસુર : ભાગવતમાં અરિષ્ટાસુર નામ છે. ૬. ઓખાંગે : આખતો જરાડે તેને ઓખાંગિયું કહે છે. ૧૭ ધનુષ : એક ધનુષ ખેડતો ચાર હાથનું અંતર. ૨૭. ખાંડ : ખડ્ગ ૨૬. કંઈ વસ્તુને વળીને હજીવા તૈયાર થાય છે, તેને નારદ અટકાવી કહે છે કે તેમને

મારવા સહેલ છે, પરંતુ કૃષ્ણ જીવે છે એ જ અનિષ્ટ છે. ૩૩. દુઃશસ્રઃ
ભાગવતમાં તો જલ છે.

૪૩. સમદર્શી : સ્થિતપ્રજ્ઞ. ૪૫. મખાંતર : મિયાન્ટરમ્
ખોદું બહાનું ૪૬. પૂજ્યું મારું ધનુષમાણુ : જુઓ આઠમા કડવાની
કડી ૧૭નું દિપ્પણ. સતોખાચ : સમાપ્ત થાય. ૫૧. યુદ્ધપતિ :
સેનાપતિ. પદનું પ્રલોભન ભાગવતમાં નથી. ૫૪. અકૂરનાં આ વચનો
દ્વિઅર્થી છે. કંસને લાગે છે કે તે વચનો કૃષ્ણ માટેનાં છે પરંતુ તે
કંસ માટે ખોલાયેલાં છે.

અધ્યાય ૩૭

[કૃષ્ણે કેશી દૈત્યનો વધ કર્યો. નારદે ભવિષ્યમાં કૃષ્ણે કરવાનાં
દર્મો સ્તુતિ રૂપે કલાં અને બ્યોમાસુરનો વધ થયો.]

કેડેણું ૧૦૪ :

૬. અહિંધરનો : સર્પને ધારણ કરનાર શંકરનો. તેની કેશ-
વાળામા શબ રહેશે એવું શંકરનું વરદાન હતું.

કેડેણું ૧૦૫ :

૪-૫ : કૃષ્ણનાં આગળનાં પરાક્રમે છતાં નંદ્યશોદા આ પ્રમાણે
વિવાપ કરે છે તેનું કારણ વાતસહ્યભાવ છે. ૨૧-૨૪ : ભાગવતમાં
ભવિષ્યમા કૃષ્ણે કરવાનાં કાર્યોની વીગતવાર યાદી છે. પ્રેમાનંદ અહીં
મંથેપમાં પતાવે છે.

અધ્યાય ૩૮

~ [ગોકુળ જતાં માર્ગમાં અકૂરે જેવો વિચાર કર્યો હતો, તેવો જ
સંકાર કૃષ્ણે કર્યો]

કેડવું ૧૦૬ :

૪. દિવ્યાંબર : દિવ્ય વસ્ત્ર. પરિધાન : ગહેરું. ૫. ચર્ચવા : અર્ચન કરવા. પૂજા કરવા. થાશે...શ્યામ : જો કૃષ્ણ અને બલરામ પેલા મલ્લોને જીતી ન શકે તો કાળી ટીલી લાગશે. ૧૩. ટળી રહે : નાસી જાય. ૧૪. રંગિલા : અહીં 'મનસ્વી' અર્થ. આ કડવામનિ. મનોદોષ ભાગવતમાં નથી.

કેડવું ૧૦૭ :

૪. ધન : ધન્યા. કૃષ્ણના સહચાર પામી ધન્ય બનેલી ગોપીઓ. હું જઈ પગે પડું રે : પ્રભુનું સાન્નિધ્ય પામેલ ભક્તજનો. પણ પૂજ્ય ગણાય માટે. ૧૨. ફરકે જમણી આંખ : પુરુષની જમણી આંખ ફરકે એ શુકન ગણાય. ૧૫-૨૪ : ગોકુળમાં કેવો ઉમાભર્યો આવકાર મળશે તેની કલ્પના. ૧૮. ભત્રિજા : અકૂર યદુવંશી અને વસુદેવના કુટુંબી હતા, તેમંત્રધે કૃષ્ણ તેમને કાકા કહેશે. ૨૧. મૃગમદે કસ્તુરી ૨૩. શેરડી : શેરી, પોળ.

કેડવું ૧૦૮ :

૪. યમદૂતવૃત : અકૂર કંસરૂપી યમનો દૂત છે એ વૃતાંત. અકૂર કંસનો કાળરૂપી સંદેશો લઈને આવ્યા છે એ વાતથી અનુપયાં નંદપરોદાએ તેમનો સત્કાર કર્યો.

૧૧. માતાતાતે ..દયામણાં : દ્વિઅર્થી વચન છે. વસુદેવ દેવકી કૃષ્ણની સંલાળ ન લે ત્યાં સુધી તો તે દયામણાં કહેવાય. પરંતુ અકૂર અહીં સૂચવે છે કે માતાપિતા જેવું વાતસલ્ય ધરાવનાર પરમાત્મા કૃષ્ણ જ્યાં સુધી સંલાળ લે નહિ ત્યાં સુધી બાળક જેવી પ્રજા દયામણી અવસ્થા ભોગવે. ૧૨. પરાધીન ...ઘેર પશુ : સરખાવો : પ્રપચ્છ સત્કૃતં નન્દઃ કયંસ્ય નિરજુમ્હે । કંસ જીવતિ દાશાર્દ

સૌતપાલા દયાવચઃ ॥ (૧૦-૩૮-૪૧) લાગવતમાં નંદ અફૂરતે પૂછે છે કે કંસ જીવે છે ત્યાં સુધી કસાર્થના હાથ તો રહેલાં ઘેટાંઓની જમ તમે કેવી રીતે જીવો છો ? પ્રેમાનંદ અફૂરના યુષ્માં જ એ વચન મૂકે છે.

અધ્યાય ૩૯

[કૃષ્ણે મથુરા પ્રસ્થાન કરતાં ગોપીઓનો વિરહ વિલાપ. અને અફૂરને યમુનામાં વિષ્ણુલોકનું દર્શન થયું.]

કેકેલું ૧૦૯ :

૫. વસુદેવે ચેતવણી આપી હોવા છતાં, અને આગળના અમુરોના ઉત્પાતો કંસના પ્રેરેલા છે એ જાણવા છતાં નંદ આ આમંત્રણમાંનું કપટ જાણી શકતા નથી એનું કારણ એ કે આદિર મોમના હોઈ સ્વભાવે બોળા હતા તેથી માની લીધું કે હવે કંસની કૃપા થઈ છે માટે તક સાધી લેવી.

કેકેલું ૧૧૦ :

૨-૯ : ગોપિકાઓ કૃષ્ણ મથુરા જશે એ સમાચાર સાંભળ્યા તેથી ચિતિત થઈ છે. તેમને લાય છે કે કૃષ્ણ મથુરા જશે અને ત્યાંની નગરનાયિકા ત્રયે મોહ પામી ત્યાં જ રહી જશે. અહીં નગરની સ્ત્રીઓ કેવી કામણુગારી, અને પોતે કેવી ગામડિયણુ હોઈ બિતરતી છે એની સરખામણી ઈર્ષ્યા લાવે કરે છે. ૩. નહીં દૂધણુ બૂધણુ સોળેભરી : જે સો-દર્શના એકે દાપ વગરની અને સોળે શણુગારથી શોભે છે. જે જતિને રતિમાં આણું : નગરની સ્ત્રીઓ તો યોગીને પણ ઝગાવી રતિકીડમાં ખેંચી આણું એવી હોય છે. ૪. જો યોગી પણ બ્રહ્મ થાય તો વિશ્વાસી કૃષ્ણનું તો પૂછવું જ શું ? ૫. શિઠ...દ્રાખ : જેને દ્રાક્ષ મળે છે વનના શુંદરની પરવા શાને કરે ? ૧૨. જેણે

ચંદન...પછાડ્યા : પ્રેમની શીતળતાનો અનુભવ કરાવ્યા પછી
 વિરહના અગ્નિનો અનુભવ કરાવવો એ ચંદનનો લેખ કરી દઝાડવા
 બરાબર છે. કૃષ્ણે પ્રેમની ઉચ્ચ ક્રાંતિએ પહોંચાડ્યા પછી વિરહની
 ખીણમાં પોતાને પહોંચી હોવાની હતાશા ગોપીઓ અનુભવે છે.
 ૧૬. વિરહનો રોગ એવો અસાધ્ય છે કે દેવાના વૈદ્ય
 ધન્વંતરી આવે તો પણ દૂર ન થાય. ૧૬. અશ્વિનીકુમાર :
 વેદમાં આ દેવયુગ્મને વૈદ્ય તરીકે ઓળખવામાં આવ્યું છે.
 ૧૯, ૨૦, ૨૧ : સરખાવો : મૈત્રિઘસ્યા કરુણસ્ય નામ
 મૃદકૂર દત્યેતદ્વતીય દારુણઃ । યોડસાવનાશ્વાસ્ય સુદુઃખિતં જનં
 પ્રિયાત્મિવ નેષ્યતિ પારમખ્યનઃ ॥ (૧૦-૩૯-૨૬)-આવા નિર્દયનું
 નામ અકૂર ન હોવું ઘટે. તે અત્યંત દારુણ સ્વભાવનો હોઈ આપણને
 આશ્વાસન આપ્યા વિના જ આપણી પ્રિયથી પણ પ્રિય વસ્તુને
 માર્ગને પેલે પાર સઈ મથ છે. ઉદ્વેગસ્ત : ઉત્તજડ. રાત ટળી
 થાય અક્ષર રથામ : ગોપીઓ કહે છે કે અમારા લલાટમાં
 (લાગ્યમાં) કૃષ્ણ સાથે રમવાના લેખ લખ્યા હતા. તે લેખના લાલ
 શાહીથી લખેલા અક્ષરો આજે અકૂર સમામ બનાવી રહ્યો છે. તે
 અચળ વિધિ નહિ તારું નામ : અમારા લાગ્યને પણ અકૂર
 પલટાવી રહ્યા છે. એથી એ 'વિધિ અચળ છે' એ ઉક્તિ ખોટી પડે
 છે. મથુરાની સ્ત્રીને અક્ષર લખ્યા : મથુરાની સ્ત્રીના લાગ્ય લેખમાં
 કૃષ્ણના પ્રેમસુખના અક્ષર લખાયા. ૨૫. કાંચળી : નાગે ઉતારેલી
 કાંચળીની કશી કિંમત નથી તેમ, કૃષ્ણ વિનાની ગોપીની શી ગથના ?
 ૩૩, ૩૪, ૩૫ : રાજદરબારમાં કેમ વર્તવું તેની શિખામણ. ૪૧.
 મહાવ : માધવ.

૪૫ પરમાત્માએ પણ માનવ અવતાર લીધો હતો તેથી તે
 પ્રકારનું બાલ વર્તન હોવું જોઈએ. માતાને છોડતાં કૃષ્ણ વિષાદ
 વ્યક્ત કરે છે.

૪૬. પણ માતનું...આ વાર : સમાવતારની કોશલ્યાને કેમ જુદી જવાતી હશે ? આપ સંભારુ : ઘડી ભર મંસારની માયાને વશ થયા પછી પોતાનું પરમાત્માપણું સાંભરું

કેકલુ' ૧૧૧ :

૩. સૂર : સ્વ. ૬. ઐરકામાં : માર્ગમાં ૧૬. દશને : દતિ રસના : જ્ઞા. ૧૭. સર્વજનોના દેખતાં આ રીતે પ્રણયભાવ ધાપવો લોકાચાર વિરુદ્ધ છે એમ કહી ગોપીઓને ચરમમાં નાખી છટકી જવાની પેરવા.

કેકલુ' ૧૧૨ :

૩ કરાડા - કિનારો. ૫ નિમેષ ના મળે : પલકારો આપાં વિના કૃષ્ણ ગયા હતા તે દિશામાં જોવા કરે છે.

કેકલુ' ૧૧૩ :

૧. બાળકની રી ઝેરછ : કંસને હાથે બાળક કૃષ્ણની રી વધે થશે એ ચિંતા અકૂરને થાય છે. ભાગવતમાં આવી ચિંતા થતી નથી. ૪. આહિરને...રેવછ : ભાગવતમાં અકૂર કૃષ્ણને રનાન કરવાનું કહેતા નથી પ્રેમાનંદના કૃષ્ણે જો બહાનું જતાંયુ તે તત્કાલીન આહિર સમાજનું પ્રતિબિંબ છે કૃષ્ણ અકૂરની ચિંતા અસ્થાને છે તે જણાવવા તેને વસુનામાં પોતાના મૂળ સ્વરૂપનું દર્શન કરાવવા માગે છે માટે જ્ઞાન કરવા જતા નથી.

અધ્યાય ૪૦

[અકૂરે કૃષ્ણની સગુણનિર્ગુણ બેદથી ભક્તિપૂર્વક સ્તુતિ કરી.]

૨. અષ્ટ મહાસિદ્ધિ : અષ્ટિમા, લઘિમા, પ્રાપ્તિ, પ્રાકાશ્ય, મહિમા, ધૃષ્ટિ, વશિત્વ, કામાવસાધિતા એ આઠ મહાસિદ્ધિ કહેવાય

છે. વિષ્ણુના ગ્રેષ્ઠાચી સ્વરૂપનું દર્શન પ્રેમાનંદ આપે છે. ૪. નવનિધિ : મહાપદ્મ, પદ્મ, શંખ, મકર, કચ્છપ, મુકુન્દ, કુન્દ, નીલ અને ખર્વ એ નવ કુબેરના ભંડારો. ભાગવતમાં અકૂરની સ્તુતિ પ્રારંભમાં નિર્ગુણ પ્રકારની છે અને તે મહદ્દશરો સાંખ્ય દર્શનને અનુસરે છે. પ્રેમાનંદ પરમાત્માના સચરાચર, વિરાટ, અને અનંત સ્વરૂપને પોતાની રીતે જ વર્ણવે છે. ૭. પ્રપંચપર : મંસાર વ્યવહારથી નિર્લેપ. ૮. સર્વવ્યાપકતા અને અનંત અનાદિ સ્વરૂપ દર્શાવે છે. ૯. મહોદ્ધિત : સદા ઉદય પામેલું ૧૦. ચિદ્રૂપ : ચૈતન્ય સ્વરૂપ. ૧૪. નર્પ : ૧૫. રાગ. ૧૫. વિરચી : બ્રહ્મા બ્રહ્મા જગતનો સૃષ્ટા કહેવાય છે. પરંતુ તે પણ પરમાત્માની આગાને અધીન રહે છે.

૧૬. તારે...બ્રહ્માંડ : પરમાત્માનું વિરાટત્વ દર્શાવવા કહે છે કે તારા એક રોમના અમલાગ જેટલું જ બ્રહ્માંડ છે. ૧૭. ઉંબર : ઓઢુંબર વૃક્ષ. ઉમરડો. ઉમરડાના ફળમાં નવ ભાગ હોય છે. અગે તેમાં જંતુઓ પણ ઘણા હોય છે જેમ તે જંતુઓ નવ ખંડવાળા ફળને જ પોતાનું વિશ્વ માને તેમ આ મનુષ્ય જીવો પણ નવખંડની પૃથ્વીને પોતાનું બ્રહ્માંડ માને છે. ધુસર : ઉમરડો. ૧૮ એક ખંડના જીવ ખીંગા ખંડના જીવને ઓળખતા નથી. ૨૦ ઉંબરડાના ફળના જંતુની જેમ જ આ જગતના જીવોનું સ્વર્ગ, મૃત્યુ પાતાળ ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને લય એ નાનકડા વિશ્વમાં જ સમાઈ જાય છે. એની પારના અસ્તિત્વને ઓળખી શકતા નથી ત્યારે ઉમરડાના ફળ જેવું સંકુચિત વિશ્વ ભાગે ત્યારે જ પારના તત્ત્વની ખગર પડે છે. ૨૨. અકૂરને લાગે છે કે તે પણ ઉમરડાના ફળમાં રહેલા જંતુ જેવો અગાની અને ક્ષુદ્ર છે. ૨૩ થી સચ્ચુભક્તિના પ્રકારની સ્તુતિ શરૂ થાય છે અને ભગવાનના વિવિધ અવતારકાર્યને સ્પર્શી આર પ્રજાને છે. ભાગવતમાં કૃર્મ, વરાહ, વૃસિદ, વામન, પરશુરામ, રામ એટલા

જ પૂર્વ અવતારોનો ઉદ્દેશ આવે છે. ગ્રેમાનંદ તે હિસારત અન્ય નાના અવતારોનો પણ નિર્દેશ કરે છે. એક એક કહીમાં પ્રત્યેક અવતારના કર્મનો પરિચય વિશદ રીતે આપી દીધો છે. ૨૩. મત્સ્યાવતાર. ૨૪. કુમ્ભ : કાચગો. કૃમાવતાર. ૨૫. શુકર : વરાહ. વરાહઅવતાર. ૨૬. હંસાવતાર. ભાગવતમાં ૨ જા અને ૧૧ મા સ્કંધમાં આ અવતારનો ઉદ્દેશ છે. બીજા સ્કંધના ઉદ્દેશ પ્રમાણે નારદના ભક્તિભાવથી પ્રસન્ન થઈ, ભગવાને હંસનું સ્વરૂપ ધારી તેમને ભક્તિયોગ તથા આત્મત્વનો પ્રકાશ કરનાર જ્ઞાનસાધન ભાગવત ધર્મનો બોધ આપ્યો હતો. એકાદશ સ્કંધમાં ઉદ્ભવને ઉપદેશ આપતાં કૃષ્ણ આ અવતારકાર્યનો ઉદ્દેશ કરે છે. સનકાદિ મુનિઓએ પોતાના માનસપિતા બ્રહ્માને યોગની ઉત્કૃષ્ટ સુક્ષ્મ સ્થિતિ વિશે પ્રશ્ન પૂછ્યો. બ્રહ્મા તે પ્રશ્નનો ઉત્તર આપી શક્યા નહિ તેથી, પરમાત્માનું સ્મરણ કર્યું. પરમાત્માએ હંસનું રૂપ ધારણ કરી, (વિષયો તથા મનને ક્ષીરનીર બાવે અલગ કરવાની શક્તિ યોગમાં કેળવવાની હોઈ હંસનું પ્રતીક) તેમની સંકળ સમાધાન કર્યું હતું. ૨૭. વૃષ્ણઅવતાર બેનો ઉદ્દેશ ૮૬ માં કહવાની કહી ૬ માં આવી ગયો છે. ૩૦. દત્તાત્રેય અવતાર. ૩૧. કપિલ અવતાર. ૩૨મ ઋષિના પુત્ર કપિલે વિષ્ણુભિલાષોથી નિર્વેદ પામેલી માતા દેવહૂતિને સાંખ્ય દર્શનનો બોધ કર્યો હતો. ૩૨. ભાગવતના છઠ્ઠા સ્કંધમાં નારદને પણ અવતાર ગણાવ્યા છે. ૩૩ જૈનોના આદિ તીર્થંકર ઋષભદેવજીને પણ ભાગવતમાં પરમાત્માના અસાવતાર ગણવામાં આવ્યા છે. ખટ ચક્ર : મૂળાધાર, લિંગ, નાભિ, દૂત, કંઠ, અને મૂર્ધ એ છ ચક્રો શરીરમાં મહદ્વારથી બહારનાં સુધીમાં આવ્યાં છે એમ યોગદર્શનમાં કહ્યું છે, ઋષભદેવજીએ આ સર્વ ચક્રો બેદી પરમ યોગીનું પદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. અને યોગસિદ્ધિઓ પોતે જ તેમની સેવા કરવા તત્પર થઈ હતી છતાં તેમણે તેનો અનાદર

કર્મે હોતો. ૩૪. જળેન્દ્રમોક્ષ સાથે પ્રેમાનંદ હયગ્રીવે અવતારની વાત જોડી દે છે તે ખરાખર નથી. ભાગવતમાં હયગ્રીવ વિશે એક અવતાર સિવાય વિશેષ કથાપ્રસંગનો ઉલ્લેખ નથી, પરંતુ મહાભારતના શાંતિ-પર્વમાં જણાવ્યું છે કે બ્રહ્મા જેમાંથી ઉત્પન્ન થયા હતા તે કમળના પત્રમાં પડેલાં બિંદુઓમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા મધુ અને કૈટભ નામના દૈત્યો બ્રહ્માએ સરજેલા વેદોનું ઠરણું કરી ગયા હતા ત્યારે ભગવાને હયગ્રીવ રૂપ ધારણ કરી મધુકૈટભનો વધ કરી વેદો પાછા આપ્યા હતા. ૩૫. સનક, સનત્, સનંદ અને સનાતન એ ચાર બ્રહ્માના માનસપુત્રો, અંશાવતાર કહેવાય છે અને પૃથુરાજ (જેનો ઉલ્લેખ આગળ આવી ગયો છે)ને વત્સભર્ગને અતિમહત્ત્વ આપતો રોકવા, અને આત્મદર્શનથી પરમાત્મપ્રાપ્તિ થઈ શકે છે તેનો બોધ આપવા સનકાદિને કહ્યું હતું. પ્રેમાનંદ રોપતો ઉલ્લેખ કરે છે તે ખાટે આધાર નથી. ૩૬. પરશુરામ અવતાર. ૩૭. ધન્વંતરી અવતાર. સમુદ્રમંથનને અંતે વિષ્ણુના અંશથી ઉત્પન્ન થયેલો ‘ધન્વંતરિ’ નામનો પુરુષ પ્રગલ્બો હતો, જેના હાથમાં અમૃતકુંભ હતો. આયુર્વેદના આદિપુરુષ-ઋષી તરીકે તેને ઓળખવામાં આવે છે.

૩૮. સમુદ્રમંથન પછી અમૃતકુંભ નીકળતાં, એકલા જ તેનો ઉપભોગ કરી અમર થવાની ઇચ્છાથી દાનવો કુંભ ભાંગી ભાંગ્યા ત્યારે વિષ્ણુએ મોહિની સ્વરૂપ ધારણ કરી તેમની પાસેથી કુંભ પાછો મેળવી દેવાને આપ્યો હતો. ૩૯. રામાવતાર. ૪૦. વ્યાસ પશુ વિષ્ણુના જ અંશ કહેવાય છે. ૪૧. નરનારાયણ ઋષિઓની તપશ્ચર્યાનો ભાગ કરવા ઇન્દ્રે અપ્સરાઓ મોકલી ત્યારે તેમણે યોગબળથી તે અપ્સરાઓ કરતાં અધિક સુંદર સ્ત્રીઓ ઉત્પન્ન કરી, તેમનો મદ તોળ્યો હતો. દેવો તેમાંથી સૌથી સુંદર ઉર્વશીને સ્વર્ગમાં લઈ ગયા હતા. ૪૨. અગ્નિઅવતાર : પછી થનારા અવતારો શુદ્ધ અને કાળી.

લાગવતમાં પ્રવૃત્તિ અને અનિરુદ્ધને પણ અવતાર ગણી ગતિ કરવામાં આવી છે. કૃષ્ણ હજી તો દિગોર અવસ્થામાં છે તેથી તેમના પુત્ર પોત્રનો નિર્દેશ પ્રેમાનંદ અસ્થાને મળ્યો છે, તે યોગ્ય છે

અધ્યાય ૪૧

[મથુરામાં કૃષ્ણે ઘોષીને માર્યો અને દરજી તથા મુદામા માળી ૫૨ પ્રસન્ન થઈ પરદાન આપ્યા]

કેકલું ૧૧૫ :

૨-૩ : પોતે અકૂરને જળમાં દર્શન આપ્યું છતાં અગત્યના થઈને ગૂંછે છે કે ત્યાં તમે કોને પ્રણામ કર્યા પ. ચક્રવા : ચક્રી નાખવા સમર્થ છે અથવા ચક્રવને ૬. કોણ કોને મારશે : કં ઘાતયતિ હન્તિ કમ્ । એ ગીતા વચન પ્રમાણે આત્મા અવિનાશી છે અને કાઈ કાઈને હણતુ નથી. ૧૭-૧૮ • વશુદેવને પોતાના આગમનની સૂચના આપવા કૃષ્ણ અકૂરને કહે છે તે પ્રેમાનંદને તુલ્યો છે. ૨૨ મે જેમ ..જાશે : દ્વિઅર્થા ઉક્તિ. કસ પોતાનો મનગમતો અર્થ લે છે, જ્યારે અકૂર મનમાં ચિંતવે છે કે કૃષ્ણ કંસને મારશે અને તેના જીલ્લો દૂર થશે ૨૩ સંચ : સુક્તિ ૩૦-૩૨. નંદની શિષ્યામણ્ય અને કૃષ્ણનો નિર્દોષતાનો દેખાવ પ્રેમાનંદનું ઉમેરણ

કેકલું ૧૧૬ :

૨ ભા. મા મથુરા નગરની ગોલાનું અને કૃષ્ણ-અવસરમને લેવા બધું કામકાજ પડતું મૂકી બારીબટારીએ બેગી મળેલી નાગરિકાઓનું વર્ણન કર્યું છે પ્રેમાનંદ તે છોડી દે છે. ૪. મોળીયા : માવે બાધવાના પટકા. ટોડર : ડમરો. પરિવટ : ઘોષી પાઠિયો. બળદ. પહેના ઘોષીઓ કપડાનો ઢગ ઉપાડવા

માટે બળદ રાખતા. ૮. રજક : ધોળી ૧૦. આંતરા : સીધા, સરળ. ૧૩. હું થાઈશ અનુકૂળ : આજે ગોવાળિયાઓનું મૃત્યુ નિર્માણ થયું છે, તેમાં હું મૃત્યુને ઉપકારક યર્જશ. ૧૪. ભાં માં કરાગ્રેણ—નખ વડે તેનું શિર છેલ્લે એમ કહ્યું છે. ૧૭. સોઈ મુલક્ષણ : સોઈ—દરજ. ‘મુલક્ષણ’ નામ ભાં માં નથી. ૧૮. કભાય : જમો, અગરખો. ૨૧. સાયુજ્ય : ઈશ્વર સાથે તાદાત્મ્ય અનુભવવું. મુક્તિના ચાર પ્રકારમાં એક સાયુજ્ય છે. ભાં માં મગધાન્ પ્રયાત્ સાવ્યમ્ આત્મનઃ એ રીતે સાર્થમુક્તિ કહી છે. ૨૪. ચોસર : ચાર સેરનું. વૈજયંતી : વૈજયંત—તુલસીની માળા. ૨૫. સાન્નિધ્ય : સામીપ્ય—મુક્તિનો એક પ્રકાર. ૨૬. નાથને આવે : નાથના આઆધી. ૩૧-૩૪ આ ચમત્કારોનો ઉલ્લેખ ભાં માં નથી.

અધ્યાય ૪૨

[કૃષ્ણે કુબ્જને સર્વાંગમુન્દર બનાવી; ધનુષ્યનો લંગ કર્યો. ઠંસને અપશુકન દેખાયા]

કંકણું ૧૧૭:

૪. કર્ણુજ : કૃષ્ણી. ૬. વસ્ત્રશ્ચ : પ્રિય. ૮. પ્રેમાનંદ કુબ્જને રક્ષા વર્ણવે છે. ભાં માં કુઝાં યુવતીં વરાનનાં યુવતી, કૃષ્ણી છતાં મુન્દર મુખવાળી તરીકે વર્ણવી છે. ૧૨. ગોકૃગમાં ॥ ચરતચૂક જણાય છે. ‘મયુરામા’ ભેદજે. ૨૧. દુદ્ધજ્યી : દુધપત્ની. દાદી. ૨૭-૩૧. કુબ્જ ક્યા ક્યા અંગે મુન્દર યર્જ તે કવિ વર્ણવે છે.

૩૬. કમગાનું મુખ : લક્ષ્મીનું-પત્નીનું મુખ, જેવું ગ્રાપીઓએ ૭૭ હવું અને મેળવ્યુ હવું. ૩૭-૩૮. મૂંપડાને રથાને સાત માળનો મહેલ બનાવ્યો એ પ્રેમાનંદની કાવ્યતા છે.

કેકલુ' ૧૧૮ :

૩. પાણુ : પણુ, પ્રતિજ્ઞા. પ. ચાપ : ધનુષ્ય ૬. શરાસન : ધનુષ્ય. ઉપહાર : ભેટ. ૯ એક નિશાનો...રહ્યો : કંસના મૃત્યુને એક રાત્રી બાકી રહી છે. ૧૫ પાંચ કારજ : ધોખીનો વધ. દરજી અને માળાને વરદાન, કુબ્જાની કુરૂપતા દૂર કરી અને ધનુષ્યભંગ એ પાંચ કાર્ય ૧૬-૧૮ : કૃષ્ણનું અગ્નિપ્રસ્થ હોવાનું નાટક હાસ્ય નિબંધન કરે છે ૨૨-૨૯. કંસને આવેલા અનિષ્ટકારક સ્વપ્નનું વર્ણન. ૩૩-૩૪-૩૫. વસુદેવ દેવકીને તેમના પુત્રનું મૃત્યુ જોવા કંસે બોલાવી મંગાવ્યા એ નિરપણ પ્રેમાનંદનું છે

૩૭. લેષ્ટિકાદાર : લાકડીવાળા. કુંતાર : મહાવત. કુવલયાપીડ : એ નામનો હાથી.

અખાડામાં ઉત્સવ જેવું વાતાવરણ જન્મે છે એવું વર્ણન ભા. ૨ માં છે. પ્રેમાનંદનું વર્ણન દેવકી વસુદેવની હાજરી અને તેમના પ્રત્યેનાં કંસનાં વચનોથી ત્રાસજનક વાતાવરણ જન્મ્યાં છે

અધ્યાય ૪૩

કુવલયાપીડ હાથીનો નાશ કરી કૃષ્ણજલસરામે અખાડામાં પ્રવેશ કર્યો.

કેકલુ' ૧૧૯ :

૧-૨-૩. નિર્દોષતાનો આ દેખ વ કેવળ શ્રોતાઓના મનરંજન માટે જ પ્રેમાનંદ ચોજે છે. ૪ લહેલો : જાણુતા. ૪ ૮. મથુરાની પ્રજા કૃષ્ણ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ દાખવે છે. એની શક્તિમાં શ્રદ્ધા-અશ્રદ્ધા બંધકા કરે છે. ૧૦. ભદ્રિક : ભાગ્યી જાતનો પિંડ : શરીર. ૧૧. શિવશૂળ : ત્રિશૂળ. ૧૨. કનકપાટી : સોનાનું પતરું. ચક્રકે : શાભે.

કરવાથી જ રૂબે છે. હસ્તમાં-રાખોડીમાં હોમ કરવાથી તે વધા જ
 નવ. ૧૨. પુત્ર માતાની સો વર્ષ સુધી સેવા કરે, તેને સોનાથી
 તોળે તો પશુ તે શિવાળીની એક રાત્રિની સેવાથી વિશેષ ન ગણાય, એવી
 સેવા કરનાર પુત્ર જ માતૃન્નયુગ્માંથી મુક્ત થાય છે એાસીકળ :
 આશિગણ્ય, આભારવશ. ૧૪-૨૨. ભાગમાં ચારેક શ્લોકમાં
 માતાપિતાની સેવાનો મહિમા વર્ણવ્યો છે તેનો પ્રેમાનંદ વિસ્તાર
 કરે છે અને માતાપિતાની સેવા ન કરનારને કેવી માતના સહન
 કરવી પડે છે તે દર્શાવે છે. આખ્યાનકાર પ્રેમાનંદે આવા ઉપદેશો
 દ્વારા લોક સંબાહકનું કાર્ય કર્યું છે, તે આ કડીઓ ઉપરથી સમજશે.
 માતૃદેવો મલ અને પિતૃદેવો મલ ના ઉપદેશ પોતાના પ્રાકૃત
 શ્રોતાઓને પાપભય બતાવી સરળ રીતે સમજાવી દેવાની હતા તેને
 સાધ્ય છે. માતાપિતાની સેવા સાથે સર્વ પૂજ્ય જનોના મોગ્ય સમાદર
 ઉપર પણ તે ભાર મૂકે છે. ૧૬-૧૭-૧૮. પ્રેમાનંદના સમકાલીન
 સમાજનું પ્રતિબિંબ વડયું છે તે નોંધો. ૨૨. તમારે યોગે સાંકળ :
 તમે બંધન અવસ્થામાં હતા. ૨૩ વત્રોક : મં. વ્યત્તિરેક ઉપરથી.
 'વિના' અથવા 'ત્રેષ્ઠ' ને અર્થમાંથી 'ત્રેષ્ઠ' અર્થ અહીં અભિપ્રેત
 છે. ૨૬. યયાતિ...શાપ દે : અમુરરાજ વૃષપર્વાની પુત્રીએ શુભ-
 ચાર્પની પુત્રી દેવયાનીનું અપમાન કર્યું હતું તેથી, દેવયાની યતાતિ
 રાજાને પરણી ત્યારે દાસી વરીકે શર્મિષ્ઠાને તેની સાથે જવું પડ્યું
 હતું. તે સમયે તુકાચાર્યે યયાતિ સાથે શરત કરી હતી કે તેને
 શર્મિષ્ઠા સાથે મંસારમુખ્ય ભોગવનું નહિ. પરંતુ યયાતિએ તે શરત
 પાળી ન હતી દેવયાનીને યદુ અને તુવર્ણ નામના બે અને શર્મિષ્ઠાને
 દુર્યુ અને અને ધૃત એ ત્રણ પુત્રો થયા. શરતનો ભંગ થવાથી
 ાચાર્યે યયાતિને જદાવસ્થાનો શાપ આપ્યો હતો. તેના પુત્રોમાંથી
 માર્ક તેની જદાવસ્થા સર્પ લે તો તે યુવાનીનું મુખ ભોગવી શો

એવો પરિહાર પણ આપ્યો હતો. પાંચ પુત્રોમાંથી સૌથી નાનો પૂરુ પોતાની યુવાની આપી પિતાની વૃદ્ધાવસ્થા લેવા તૈયાર થયો હતો, તેથી તેને રાજ્યાધિકાર આપ્યો હતો. રાજ્યાસનનો અધિકારી મોટો પુત્ર ગળાય પરંતુ તે પિતા માટે ત્યાગ કરવા તૈયાર ન થયો તેથી યજ્ઞાતિએ મદુઓમાં મોટો પુત્ર રાજ્યાધિકારી ન થઈ શકે એવો શાપ આપ્યો હતો. ૨૬. દ્વાલિંગ : પુત્રીનો પુત્ર. ૩૦. ઉચ્ચેસન કહે છે કે કંસને હું પુત્ર ગણતો ન હતો એ મંથન તો પૂર્વ જન્મના કર્મના મંથોગથી પ્રાપ્ત થયો હતો. ૩૮-૪૩. કૃષ્ણનાં આટઆટલાં પરાક્રમો છતાં પિતાને તો પુત્રના યોગક્ષેમની ચિંતાને કારણે અધીરાઈ હોય જ. ઇસ વારે મોટા સાથે ઝઘડો વહોરતો ઉચ્છ્રમલ પુત્ર હોય તો પિતાને કેટલી ચિંતા અને વ્યથા થાય ! ત્રેવડે : ગણે. ૪૪. હજુ...નથી રે : “હજુ એનો જાલ (ખાલ) છોડતા નથી” એ પ્રચલિત વાક્યપ્રયોગ. રમેને નંદ ફરીથી પોતાનો પુત્રને લઈ જાય એ વિચારે દેવકી ચીડમાંને ચીડમાં આમ બોલે છે. ૪૮. જો નંદ... વિપરીત : નંદજ્યોદા ગુરુસે થઈને પણ શુ તુકસાન કરવાનાં હતા એવો ભાવ. ૪૯. યજ્ઞોદય એ પુત્રને ઉછેરી, કંસના મંકટમાંથી બચાવી લીધો એ ઉપકાર દેવકી બૂલી જાય છે એમાં માતૃહૃદયની અધીરાઈ છે, કૃતઘનના નથી.

કેકેલુ' ૧૨૩ :

પદ ૧ કૃષ્ણ યજ્ઞોદયના વાતસલ્યને અવિરમરણીય તરીકે વર્ણવે છે. કોરડે : કારી જગ્યામાં. પાગુ' : મેળવીશુ. પદ ૨. તે જ રીતે નંદનું પિતૃવાતસલ્ય પણ કૃષ્ણ કેમ બૂલી શકે ? પદ ૩. મહિયારાની : ગોવાળિયાઓની. અર્થક : સંતાન વાયસ : ઠાગડો. દેવકી નંદજ્યોદાના વાતસલ્યભાવને કામલનાં ઈડાં સેવનાર ઠાગડીના કાર્થ સાથે સરખાવે છે. પદ ૪. યજ્ઞોદયની ગ્રીત પર તો

કૃષ્ણ સો સો સગપણુ ઝોવારી નાખવા તત્પર છે. લોહીનું સગપણુ એ માત્ર સાસુ સગપણુ છે એવા દેવકીના મંતવ્યનો પ્રતિવાદ દાખલા સાથે કૃષ્ણ કરે છે. અને દર્શાવે છે કે કેટલીકવાર અન્ય મંત્રો વધુ ગાદ હોય છે. દેવામુર : દેવો અને અમુરો (દિત્યો) દમ્યપ ઋષિનાં અનુક્રમે અદિતિ અને દિતિ નામની સ્ત્રીઓથી થયેલાં મંતાનો હતાં. ભાઈઓની લોહીની સગાઈ છતાં એકબીજાંના લોહી માટે તરસે છે! મઢીમાં : ઝૂંપડીમાં : ઝૂંપડીને આગ લાગી હોય અને તેમાં જો પતિ રહી ગયા હોય તો તેની પત્ની સાથે બળી મરવા અંદર દોડશે, માતા નહિ દોડે પદ ૫ : દેવકી કરતાં વસુદેવ વધુ સમજદારી બતાવે છે. નંદને વૃદ્ધાવસ્થામાં આઘાત ન થાય એ રીતે તેને સમજાવવા તે કહે છે એટલું જ નહિ નંદ યશોદાને મથુરામાં વસાવવાનું સૂચન પણ કરે છે. વાસશુ : વસાવીશું. પદ ૬. દીકરો સ્વરછંદી અને ઉચ્છંખલ બની ગયો હોય અને જાસ વારે બળિયા સાથે ઝપડો વહોરી આવતો હોય તેનો બાપ જો દેવાવરાળ કાઢે તેમ નંદ પણ કૃષ્ણનાં દરતો સંભળી કહે છે. નંદરાયને વિદાય આપવા આવેલા કૃષ્ણ પિતાનું વાતમ્ભ જોઈ ગળગળા થઈ જાય છે, તો નંદ સમજે છે કે મલ્લપુદમાં કાંઈક વાગ્યું હશે માટે તેની આધાસના કરે છે. મદ્યુષ્ઠ : મલ્લનો દેખાવ.

પદ ૭. બાળ માં તો નંદવિદાયનો પ્રમંથ બહુ જ મંદોષમાં પતાવી દેવામાં આવ્યો છે. પ્રેમાનંદ તો માનવહૃદયનાં સવેદનોનો અંહો જણાવે હતો, તેથી તે ઘટનાને બહેલાવે છે. પર પુત્રનું ખુંખું ખમ્યા : પારકાના પુત્રનાં તોફાનો સહન કર્યાં. પાણિમહાજી ...કોહ : માતાપિતાને એક કોહ અવશ્ય હોય છે કે તે પુત્રવધૂત મુખ જુએ, પુત્રનો મંસાર સારી રીતે મંડાય તે જોઈ આંખ ટાડી કરે. દીસાં મદિર...હોંશ : નગરની સમૃદ્ધિ જોઈ કૃષ્ણ મોહ

પામ્યો હશે એવી આશા આપણે સગપણ જગદીશ • આ
પતિ ઉચ્ચારતા કૃષ્ણ આગળના ગવેદનની ભૂમિકામાં તે વિશેષ
દોર બનતા જણાય છે પદ ૯. નદની કિરિયાદ સાચી છે તેને
તે પુત્રી પણ ગુમાવી અને આજે પુત્ર ખોવા મેઠા છે અને વાઝિયા
મહેશ્વરી વધારે મોટું દુખ બીડે ક્યુ હોય !

પદ ૧૦ મીઠું ભરવાડો લાથુ મજા માટે કાયાની દોરીયા
ગૂંથેયુ સીકુ રાખે છે સ્નેહો વાળી મોટો વાળો કોણુ રૂડી
ગિખામણુ દેશે રે ગોવર્ધનપૂજા માટે કૃષ્ણે આપેની શિખામણુ
યાદ કરો પદ ૧૧. દુખમાંથી મુક્ત થવાનો એક માર્ગ મંસારની
અસારતા અને ત્રિથ્યાત્વ સમજી નિર્વેદ અનુભવવાનો મૂળ્યુ દર્શાવે
છે બેહુ દુખ જન્મથી જન્મદાતા માતાપિતા અને હવે પાનક
માતાપિતા ખોવના મે દુખ ઊંચલી ઝોરી કળા કાવડમાં
મેસાડી તીર્થયાના કરાવવા છતાં યશોદાના સહ્યમાંથી મુક્ત થવાશે
નહિ હવે રૂણ માયાનો વિસ્તાર કરી નદને સાચુ જ્ઞાન કરાવે છે
અને નદ ત્યાંથી પ્રસ્થાન કરી જાય છે

પદ ૧૨ ૧-૪ કૃષ્ણ મામીઓનું કસની બન્ને પત્નીઓનું
આશ્વાસન કરી, પોતાના પર મતાનનું હેત આણવા કહે છે ૭-૮
પુત્રનો જન્મ આજે જ થયો માની વસુદેવે આનુષંગિક સર્વ ધર્મ-
કાર્યા કર્યા નાન્દી કર્મ મગલકાર્ય ઉપવિત જનોર્મ ક્ષત્રિયો
પથ જનોર્મના અધિકારી ગણાય છે ૧૦-૧૪-૧૫ કમે સચય કરેલી
મપતિ વસુદેવના ઘરમાં આવી મચય કરેલું દ્રવ્ય કેવુ નિરર્થક નીવડે
છે તે સમજાવવ આપેલા દષ્ટાંતો તોષો આલેડી ભાવડી
સ આસ્તેદક—આદેહ ઉપરથી ૨૦ બ્રહ્મરિધા તત્ત્વજ્ઞાન
પાતજલ પત જલિએ લખેનુ યોગ વિશેનુ જ્ઞાન ૨૧ નોળી

ક્રમ : પેટના નળ (આંતરડા) હલાવવાની એક યોગિક ક્રિયા ૨૨.
 પરીક્ષા મણિતણી : ચોકસીની વિદ્યા. જળસ્તંભ વિદ્યા :
 પાણીને થંભાવી દેવાની મંત્રવિદ્યા. (કે ઈજનેરી વિદ્યા) ૨૩.
 આંક : મણિતસાન્ન. માયિક કળા : જાદુઈ વિદ્યા. ૨૭-૨૮. પેતે
 વસુદેવના પુત્ર છે એ વાત કૃષ્ણ છુપાવે છે. અને વિનયપૂર્વક ગરીબ
 હોવાનો દેખાવ કરે છે. પરંતુ શુરુ તો સમજી જાય છે, કે તે તો
 શુરુના શુરુ છે. ૩૬. ચૌદ વિદ્યા ને બોહોતેર કળા : સર્વ વિદ્યાઓ
 અને કળાઓ માટે આ શબ્દપ્રયોગ થાય છે. લાંબામાં કહ્યું છે કે
 કૃષ્ણ એમક દિવસમાં એમક કળાઓ શીખ્યા. પ્રેમાનંદ બોતેર કહે છે.
 ૩૭. દશમસ્કંધના ૮૦ મા અધ્યાયના ૩૫-૪૦ શ્લોકમાં આપેલી
 ઘટનાને પ્રેમાનંદ વિસ્તાર કરી અહીં મૂકે છે. આ સાથે પ્રેમાનંદના
 'સુદામાચરિત'ના 'પછી સામળિયાજી ગોલિયા તને સાંભરે રે' એ
 કડવું સરખાવી જોવું. આમાંતર : બીજો ગામ. ૩૮. સરપણ :
 બગીચા. ૪૧ પાક રિથતિ : રસોઈ. ૪૧. અમ્મનચક્ર : કોઈની પાસે
 શિક્ષા ન લેવાનો નિયમ. ૫૮. તાવડ : તાપ. એક : ધણે, તીવ્ર,
 એ અર્થ લેવો. ૬૨. કૃષ્ણ શુરુ પત્નીનો વાંક ન આપે માટે
 પોતાની જ જવાબદારી ગમ્માવે છે. યશોદાએ જીખતે જાંખ્યા ત્યારે
 પણ, માતાએ રક્ષા કરી કહી, બક્ત પ્રત્યેની પ્રભુની ઉદારતાનો પરિચય
 કરાવ્યો. ૮૧, તે સાથે આ પણ મેંધો. ૬૮. લાંબાના ૮૦ મા
 અધ્યાયમાં પાંચેક શ્લોકમાં આ કથા સંક્ષેપમાં આપી છે
 આદત્તા વિસ્તારથી કોઈ એક પુસ્તકમાં નથી. કોઈ એક
 પુસ્તકે છે એ સૂચના : પ્રેમાનંદ પોતાના જ 'સુદામા ચરિત'ના
 નિર્દેશ કરતો દર્શાવે છે. ૭૦ ગીજુાય : વારી જવ. દોડોવા ન કે
 ૮૧. કરે મૂંઝપાન : પંચાગ્નિ કરના મૂંઝાડો. જાસમાં જવ તેનો
 ઉત્તેજ. ૮૫. દિમામાંદે : અવંતી-ઉજ્જયિની પાસે વહેતી નિઝા

નદીમાં. ૮૭. પયોધરી : પય-પાણીને ધારણ કરનાર-નદી. ૮૮. અર્ણવનું : સમુદ્રનું. ૮૯. સમય રાખ્યો : વખત સાચવી લીધો. કૃષ્ણ પાસે પચળન રાક્ષસ સાથે લડવા ઠાઈ શસ્ત્ર ન હતું તેથી સમુદ્રે તેમને કૌમોદની ગદા આપી 'સમો માચવી લીધો.' ૯૪. પાચળન્ય - કૃષ્ણના શંખનું નામ પચળન રાક્ષસ પાસેથી મળ્યો માટે પાંચળન્ય અંબમની : યમગજની નગરીનું નામ. પોણે : પાદરે. ૧૦૨. પિશુનતા : ઘાતકીપણું ૧૦૩. કુલિપાક : એક નરકનું નામ. અસિપત્ર લપણકુડ વિષે પાપી જીવેને મીઠાના કુંડમાં નાખવામાં આવ્યા હતા તેમાં તલવારો પણ હતી, તેથી ઘા ઉપર મીઠું લાગતા વધુ ઘાતના થતી રોરવ : એક નરકનું નામ. ૧૦૫. કોટ્યાન કોટ અર્મખ્ય. કરોડો નરકમાંથી જીવેને છોડાવવાની વાત લાગવતમાં નથી. ૧૧૨: પોતાના લક્ષ્મીને યમસોદ નહિ, વૈકુંઠવાસ જ મળે માટે આમ કહે છે.

અધ્યાય ૪૬

કૃષ્ણે ઉદવજીને ગોત્રી મોકલી, નંદવગોદાનો શોક દૂર કર્યો અને ગોપીઓને પણ સંદેગો મોકલ્યો.]

કંઠલું ૧૨૪ :

૬ મધુપુર : મધુરા મર્ધાદિ લક્ષણ પર્વત : મર્ધાદિ રૂપા પર્વત. ૧૦. કર્માતીત : કર્મથી અતિપત. ૧૨-૨૧ : લાગવત તો કૃષ્ણ નંદવગોદા અને ગોપીના શોકનો જ ઉદ્વેગ કરે છે. પોતે પણ વિરહ અનુભવે છે એવું નિરૂપણ નથી. લાગવતના કૃષ્ણ તો પૂર્ણ પુરુષોત્તમ છે. પ્રેમાનંદ તેમને અતિમાનવની ક્ષતિએ લઈ જવાને બદલે માનવ જ રહેવા દે છે આ સંવેદન તેનું દ્યોતક છે

કેકલું ૧૨૫ :

૩. જે અલપ થઈએ સાસાગિક હાપણુનું સુર પ. વાહી
છેતરી ■ પરહરે છેડે ૧૦ હીસતી લાભસ્તી ૧૨ ખુરની
ખરીની ૧૫ રૂખડા રક્ષ સહા વહેા ૧૦

કેકલું ૧૨૬

૨ આદિત સ્વર્, આદિત્ય ૪ બરાસ એક સુગધી
પદાર્થ. ૮ મેસુલા જન્મદાતા માતા, જયોદા તેા હજુ પશુ ચોતે
જ કુબ્જની જન્મદાત્રી માતા છે એમ માને છે ચોતે શા પાપ કર્યા
હને જેથી પુત્ર તને છોડી ગયો ? એ વિશે અનેક અપ્રવિશ્ય કંઈ
છે મળતા વેવિગાળા કે પણ સગપણ ગોઠવાતુ હોય ત્યાં દાચર
મારી હશે ? મે વડાબ્યા આગી . સતી રી પર અસતીત્વનો
આથેપ મૂકયો હશે ૧૧ આઠાણુની વૃત્ત આઠાણુની રેણ, ૫ ધો
૫૧ પરખ ૧૨ સાલ નડતર રૂપ થતુ દાવ ન્યાત ૧૬
કુણે ભાગેવી ગાળીના દીકરા અને દૂધ ખીવાની રૂપાની વાટકી નેમ
નેર્તને ધરોદાનો પુત્રવિમોચ વધુ વેધક બને છે ૧૭ આગવા
જલસા ૧૮ સપારો વહેનો ૧૮ સોડો સોડ, ૫૩ખ
૧૯, ૨૦ ધરોદાને નહા છે કે યમરાજ તેનો ન્યાય ચૂકવમે કારણ
સત્ય તેને પહે છે ૨૧ લાડાવીશ લાડ કરાવીશ બીજા અવતારમાં
પણ તે ગોડુળમાં જન્મી કુબ્જને વહાલ મરવાની જ ખના સેવે છે
૨૨-૨૩ મે ઉછેર્યો મદ્યો નદરામની ફરિયાદ છે કે કુણે
તેમના તરફ ભારે નિર્દય વર્તવ દાખ્યે છે ચોતે જેને બેછેર્યો તે
તેમને મથુરામાંથી હાળી કાઢ્યા ! કેકલું ૧૨૦ ના ૫૬ ટમાની આપલે
સગપણુ કે નહોતું એ કુણુની ઉક્તિ સલાસે ૨૪ સોળમી યજ્ઞ
ગેળમે ભાગ ઉઠવને પણ ખાવરી યાચ છે કે નદપરોદાના
૧ સરખામણીમાં વસુદેવ દેવગીનું વાતસલ્ય એક આની પણ નથી

કંકણું ૧૨૭ :

૨ ગત જન્મને ઋણુમંજી ધે આ નંસારનાં સગામનધીએ
ગયા જન્મના ઋણુનુનધથી પ્રાપ્ત થયાં છે તે પૂર્વજન્મના કર્મને
આભારી છે. ૩ તે ઋણુ પૂરું થતા સગપણ પૂરું થાય છે માટે
સ બધને સાચા માની હર્ષશોક અનુભવેલા ન થટે. ૪. મા : 'હે
માતા' એ મમોધન. કર્મબિધન. અવતાર જેના નામથી કર્મના
બધનો દળે, જીવ મમારને પણ તગી જાય તે બહનો જન્મ કેમ
હોય ? ૬, ૭ આવા પરચલને, સર્વ જગતના પરમપિતાને પુત્ર
ગણતા આધણે કર્મના બધનમા પડીએ છીએ ૮ ઉદ્ધવ મશોદાને
કહે છે કે નથી દેવકીએ તેને જન્મ આપ્યો, નથી તમે તેને ઉછેર્યો,
એમ જાણી તેને કેવળ બહભાવે જ જોવો જોઈએ. ૧૨ ઉદ્ધવ
કૃષ્ણ પ્રત્યેનો પુનભાવ છોડી બહભાવ સેવવા કહે છે, પરંતુ પોતે
તેને પુનભાવે ઉછેર્યો છે એ હકીકત જસોદા કર્મ રીતે બૂલી શકે ?
૧૩ ઉદ્ધરમાં...ગામજો રે યોગમાયાને મર્મમા દશ માસ ધારણ
કરી હતી, તેને તે કૃષ્ણ માનતો જણાય છે ૪૭ જળમાં ચળકતો
રે પાણીમા ચન્દ્રનુ પ્રતિબિંબ જોઈ તેને સાચો માની લેવા મગતો
બાળક બહા કેમ કહેવાય ? વદતાં.. વળગતો રે બિલાડીથી જે
બીએ તે પરમાત્મા કેમ હોઈ શકે ?

કંકણું ૧૨૮

૨-૭ ગોપીઓની ચર્ચાનું તાદશ વર્ણન. ૧૧ પ્રાણુઘાતક :
પોતાના પ્રાણુ જેવા કૃષ્ણને લઈ જનાર અકૂર પ્રાણુઘાતક જ લાગે.
૧૨ અરૂં ફરી બીજું કોઈ અનિષ્ટ કરવા આવ્યો છે જાણી ક્રોધથી
ઉન્મત્ત બની છે માટે આ વર્તાવ

અધ્યાય ૪૭

[ઉદ્ધવે ગોપીઓને પરમતત્ત્વનો ઉપદેશ કરી, તેમના મનનું સમાધાન કર્યું]

કંઠસ્થું ૧૨૯

૨ આહી આધ્યાનો ઉદ્ધવ કૃષ્ણે અહી આવતું નહિ એવો નિયમ લીધો છે ? હું કુળ્ય પ્રત્યેની ગોપીઓની ઈર્ષ્યા વ્યક્ત થાય છે ૬ ચૌદ વિદ્યા વિવેક વિદ્યાથી તો વિવેક આવે પણ જોને પ્રેમ કર્યો હતો તે ગોપીઓને એકવાર પણ ચાદ કરવા જોવો વિવેક કૃષ્ણે દાખવ્યો નથી, માટે વિદ્યાથી તેમનામાં અવિવેક આ થો એમ માને છે ૮ જ્ઞાન લક્ષણુ વૈદ્ય જ્ઞાન રૂપી વૈદ્ય વિરહ લક્ષણુ રોગ વિરહરૂપી રોગ વિરહના રોગનો ઉપાય તો જ્ઞાન રૂપી વૈદ્ય જ કરી શકે છે જો સાત રગ કૃષ્ણ કહેવડાવે છે કે તમારી પ્રેમભક્તિનો રગ અવિલોખ્ય છે લાખી રગ લાખનો રગ ૧૦ પરત્વ સાથે સલાહ આપે છે પ્રગટ રીતે પ્રીત કરવી યોગ્ય ન હોઈ, પરમાત્મા સાથે મન જોડવાનો યોગ સાધતા તમે અધ્યાત્મસુખ મેળવશો ૧૨, ૧૩, ૧૪ લખલખા દેવો, નરપિઓને પણ જે બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર મળે નથી તેણે ગોપીઓની જાણ ખીધી ત જોઈ શકિતના અધિકાર અને ભાગ્યને કારણે છે એમ ઉદ્ધવ સમજાવે છે ગદ્ય . વચન, ભટ્ટાત્મી દ્વરે ભારતી સરસ્વતીને પણ તેનું વર્ણન કરતા કહ્યા પડે છે નિગમ વેદ તે બ્રહ્મ ન્યાયો માખણુ માટે ગોપીઓએ માખણુ માટે કૃષ્ણના રૂપે રહેલા બદને ન્યાયો, લાડ લડાયા એ ઓણુ અહોભાગ્ય છે ? કર્મભાતુ કર્મનો મૂર્ખ. પૃષ્ઠાત્ત તલખલાની તોલે કર્યા ગોવર્ધનધારણુકથામાં ઇન્દ્રને તોણો એ પ્રત્યે નિર્દેશ યુગ્મ કૃષ્ણની મધ્ય જન્મે રતનની

૧૩૦ : ૧૩૦ :

૩. જોગી થાવા...રાજ : કૃષ્ણના ઉપદેશ અને આચારમાં પ્રેમવાદ હિ એમ ગોપીઓ કહેવા માગે છે. ૪, ૫ : ગોપીઓ કહે છે કે તેઓ તો જોગી જ બની ગઈ છે. કારણ કૃષ્ણના પ્રેમમાં રાગાનુ સુખ ખોયું. વિરહમાં રહીને આંખ ખોઈ અને હવે હરિ પી ધનથી અમને અકૂરે વચિત કરી દીધાં એ રીતે સર્વસ્વ ખોઈ બમે તો સંભાસી જ છીએ. ૮ : ગોપીઓએ જે જોગ સ્વીકાર્યો છે તેમાં કૃષ્ણની કથાની કંથા, સુંગારનો માર્ગ અને કામમાં મગ્નતા રૂપી અવધૂત અવસ્થા ધારણ કરી છે. ૯, ૧૦, ૧૧ : જોગ સેવવાનો કૃષ્ણનો સંદેશો લાવનાર ઉદ્ધવજી પોતે જ કેમ જોગી થતા નથી ? ૧૨ : જોગી થવાનો ઉપદેશ કુળજને કેમ નથી આપતા ? ૧૩, ૧૪ : કૃષ્ણ પ્રેમની ગોપીઓની પૂર્ણતા આ પંકિતઓમાં વ્યક્ત થઈ છે. જ્યાં આકંઠ કૃષ્ણનો જ રસ ભર્યો છે ત્યાં યોગનો રસ ક્યાંથી સમાય ? અંદર અને બહાર સર્વત્ર તેઓ તો કૃષ્ણ જ કૃષ્ણ જુએ છે. અનુભવે છે. એમને યોગનો ઉપદેશ કટલો નિરર્થક છે તે ઉદ્ધવ સમજી ગય છે, અને મનોમન વંદના કરે છે.

યોગના ઉપદેશની ગોપીઓએ કરેલી વિરંધના લાગવતમાં નથી. પ્રેમાનંદે મૌલિક કલ્પના કરી એકી સાથે મુગાર અને કારણ કેવી સંયોદતાથી નિષ્પન્ન કર્યા છે તેનું આ ઉદાહરણ છે.

૧૫. ધરી ભમરાનું રૂપ : ઉદ્ધવ અને ગોપીની વાતચીત સાંભળવા કૃષ્ણ ભમરાનું રૂપ ધરી આવ્યા હતા એ કલ્પના પ્રેમાનંદની છે. લાગ માં ભરનો ઉદ્ધેષ આ પ્રમાણે છે. કાન્ધિન્મધુરૂરં દ્વષ્ટ્વા ધ્યાયન્તી કૃષ્ણસંગમમ્ । પ્રિયમસ્થાપિતં દૂતં કલ્પયિત્વેદમબ્રવીત્ ॥ (૧૦-૪૭-૧૧) કોઈ એક ભમરો જોઈ ગોપીઓ માને છે કે તે કૃષ્ણ મોઢેલો દૂત છે.

વડુ અચાની છે માટે કુમ્મળ જેવી ઉચ્છિષ્ટ રીતોમાં રસ દાખવે છે ૯. ૬૩ી ૮ની પુનરુક્તિ.

કડકું ૧૩૩ :

૧-૩. કામભાવના છોડી, જ્ઞાનદષ્ટિ ઠેળવી કૃષ્ણને આતરમા જ નોવાધી અભેદાનુભવ થશે એવો ઉપદેશ. ૪ જેમ પ્રાંતિ ...મત્ત : જમર નોર્મ તે કૃષ્ણ છે એવો મંદાય થયો તે જ રીતે કૃષ્ણ વિશે શરીર જુદી—દેહાધ્યાસ પણ જામ છે ૭ ત્રણ ગુણ : સર્વ, રજસ અને તમસ ૮ આત્માએ ..મૃત જેમ માખણ તાવવાથી થી થાય છે, (ધી માખણમાં પહેલેથી હતું) તેમ આત્માને જ્ઞાનભક્તિથી તાવવાથી તેનું જ પરમાત્મામાં રૂપાંતર થાય છે

૯ તેમ ક્ષેત્રમાંથી ..વૈકુંઠરાય ક્ષેત્ર = શરીર ક્ષેત્ર = પરમાત્મા ગીતાના તેગમાં અધ્યાયના પહેલા બીજા શ્લોકમાં જ કૃષ્ણ કહે છે “इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ।.. क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ॥ આ ક્ષેત્રક્ષેત્રજનું—વિકાસ-સહિત પ્રકૃતિ અને પુરુષનું જે જ્ઞાન છે તે જ સાચું જ્ઞાન છે એમ ગીતા કહે છે ઉદ્ધવ પણ ગોપીઓને એ જ્ઞાન મેળવવા કહે છે. ૧૦-૧૧ બ્રહ્મ એ જ એક સત્ય છે, જગત ત્રિધ્યા છે બ્રહ્મનો જ વિકાર માત્ર છે એ સમજાવવા માટે ઉપનિષદોમાં જુદા જુદા દૃષ્ટાંતો આપી મૂળ વસ્તુ એક છે, સિન્નતા કેવળ વાચ્યારમ્ભણવિકાર છે એમ કહે છે નરસિંહ પણ ‘અતે તો હેમનું હેમ હોય’ કહી એ જ વાત સમજાવે છે પ્રેમાનંદ પણ એ દૃષ્ટાંતો આપી એ જ જ્ઞાન આપે છે ૧૨. જેમ કર કંકણને નોવા દર્પણની જરૂર નથી, તેમ તમે પોતે જ બ્રહ્મ છો તો તમારે બહાર શોધવાની શી જરૂર ?

કડકું. ૧૩૪ .

૧. જેણે કૃષ્ણ...ભાવે રે : ગોપીઓ કહે છે કે કૃષ્ણે નોગ

સેવવાનો મહેંગો કહાવ્યો પરંતુ જોમ એક વાર ઘોર ખાધો હોય તેને દ્રાક્ષ ગમે તેટલી મિષ્ટ હોય તો પણ લાવતી નથી, તેમ કૃષ્ણનું સાનિધ્ય એક વાર સેવ્યા પછી, જોમનો માર્ગ રુચતો નથી ૪-૫ શ્લોકોમાં અધ્યાત્મજ્ઞાન કુળજાને આપ્યો. અમે ભોળા ભરવાડ એવા હોવા જ્ઞાનમાં ન સમજીએ છ જેણે હરિનું અધરામૃત પીધું હોય તેને જ્ઞાનનું અમૃત વિષ જેવું લાગે છે ૬-૧૧ ગોપીઓ પ્રમત્તકિત-માર્ગથી ચળવાનો પ્રકાર કરે છે

કંકણ ૧૩૫

૪ ઉદ્ધવને જન્દાવનની ભૂમિ, સાતી હવા અને બધું જ કૃષ્ણરીલાને કારણે ધન્ય લાગે ■ એથી પોતાને ત્યા જન્મ ન આપીને બ્રહ્માએ તેના મૃત્યે દૈરભાવ બતાવ્યો છે એમ તે માનવા લાગે છે ગોપીઓ તેને સર્વન કેરવી કૃષ્ણે ક્યા ક્યા કર્મ કર્મ કીડાઓ કરી હતી તે બતાવે છે

૧૫ તે જન માણસમારી ટળચેણી જોને કૃષ્ણનો મંગલ થશે તે માણસમાં નહિ રહે ગોપીઓ આ પ્રમાણે બ્યગ્રમાં કરી ઉદાહરણો આપે છે પ્રિયન્ત સ્વામીનુવ મનુના પુત્ર પ્રિયન્તને નરદજીના મત્સ્યગથી આત્મતત્ત્વ વિશે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હતું તેથી તેમણે પૃથ્વીનું રક્ષણ કરવાની જવાબદારી લેવાની પિતાની આજ્ઞાને અસ્વીકાર કર્યો હતો એ વાતનો ઉત્તેજ પ્રેમાનંદ કરે છે પરંતુ તે પછી બ્રહ્માની સમજાવટથી પ્રિયન્ત સમત થયા હતા એ વાત પ્રમાનંદના ખ્યાલ બહાર ગર્મ જણાય છે ૧૬ સ્પર્ધુષ્માના નાક હાનિ સામે નાહિ, લક્ષ્મણે કાપ્યા હતા

કંકણ ૧૩૬

૮ પુનઃ મુખ અમે લીધું, પુનઃપુનઃ મુખ તમે લેજો એમ

જસોદા દેવકીને કહેવડાવે છે, એમાં વ્યંગની માત્રા નથી છે, પરંતુ દુઃખની માત્રા એટલી જ રહી જણાય છે.

અધ્યાય ૪૮

[કૃષ્ણે કુબ્જ સાથે વિહાર કર્યો અને અકૂરને હસ્તિનાપુર ચર્ષ ખાંડેના પર્તમાન જાણી લવવા આદા કરી.]

કેકયુ' ૧૩૭ :

૫. છે ગોકુળમાં રે....ખારે માસ : ગોપીઓનાં વિરહાત્ન સતત વધ્યા કરે છે માટે. ૬ નંદજીના નિઃશ્વાસથી....વૃન્દાવન : નંદના નિઃશ્વાસથી, હિષ્યુતાથી વૃન્દાવનની વનશ્રી પ્રજળી જશે. ૧૨ લાગનાર લાગી ગાળ . કુબ્જ સાથે કૃષ્ણે હજુ વિલાસ કર્યો ન હતો છતાં ગોપીઓએ તેના પર આળ ચડાવ્યું, એ ગાળ બે લાગી જ છે તો હવે સ કાચ શાને? આ 'નંદતામ્ર'નું આરોપણ પ્રેમાનંદે કર્યું છે. ભા૦ તો તેની સેવા સ્વીકારતા આપેલા વરદાનનો જ ઉદ્દેશ્ય છે ૧૮. ૫ચરંગ હીરની : ૫ચરંગી રેશમની.

કેકયુ' ૧૩૮ :

૨. ઉપર : ઉદવર્તન ઉપરથી. શરીરે તેલ અને શુગધી પદાર્થો ઓળી સ્નાન કરવું તે ૩ યક્ષકર્દ્મિઃ ચંદનમા કેસર, કસ્તૂરી, કપૂર મેળવી બનાવેલો અંગલેપ કેશમાં...ભરિયો : કેશને સુગંધિ-યુક્ત બનાવવા અગરુનો ધૂમાડો આપવાનો રિવાજ હતો. ૫ કાળે રંગે....વળી રે : દાંતને મજાના ઘેરા રંગથી રંગવાનો રિવાજ છેક વીશમી સદીના પહેલા ચરણ સુધી પ્રચલિત હતો. 'કાળો રંગ' એટલો 'અત્યંત ઘેરો લાલ રંગ' સમજવાનો છે ૭. ચર : ચક્રિતર ચૂડીઓ. ૧૬, ૧૮ : લાગવતમાં પશુ ઉદ્ભવ કૃષ્ણ સાથે કુબ્જને ત્યાં

ભય છે પરંતુ પછી તેના ઉત્તેજ મળતો નથી, તેથી મમજી લેવાનું છે કે ઉદ્ધવે તે જન્મને એકાદ આખું હશે પરંતુ પ્રેમાનંદ સંપીરે તથેતા ભક્તથી પ્રભુ કશું ગુપ્ત રાખતા નથી, એમ દર્શાવી પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનો મહિમા વધાવવાની તક લઈ લે છે, અને તે પત્રી બળમદ નિમિત્તે ઉદ્ધવને યુક્તિપૂર્વક જહાર મોકલી દે છે

ભાગવતમા કામવૃત્તિની માગણી કરનાર કુન્નને તેનામા ગોપીઓના જેવી પ્રભુ વિશેની નિષ્ઠા ન હોઈ ‘દુર્લાભી’ કહી છે (દુર્ભગેદમયાવત ૧૦-૪૮ ૮) અને તે પછી ૧૧મા સ્તોકમા કહે છે કે દુરાસાધ્ય વિષ્ણુનું સમારાધન કરી વિષયસુખ માગનાર કુમતીયી-વિકૃત ભુદ્ધિવાળો છે આમ કુન્નની વિષયાસક્તિ ઉપર ગોપીઓની પ્રેમવક્ષણા ભક્તિની ઉત્કૃષ્ટતા દર્શાવી છે દશમ સ્કંધના આ મર્મરૂપ વચનને પ્રેમાનંદ ચૂકી ગયો છે

કેકલુ ૧૩૯

૨ પ્રેમાનંદ અકૂરની કૃષ્ણસ્તુતિ સમગ્રપણે છાટી દે છે ૮ સુયોધન દુયોધન રાધે કુમાર રાધાને પુન કુતાએ કૌમાર્ય અવસ્થામા સૂર્ય મત્રથી પુત્રને જન્મ આપી નદીમા વહેતો મુખી દીધા હતો, જે રાધા નામની દાસીએ બિછેર્યો હતો ૧૦. માગધપતિ મગધનો ૨૯ જયસંધ, હસનો સસરો

અધ્યાય ૪૯

[હસ્તીનાપુર જઈ અકૂર દૌરવાનો પાડવો સામેનો અન્યાય જોયા અને તેનો હેવાલ કૃષ્ણને આપ્યો]

કેકલુ ૧૪૦

૩ યથો જાણે આવગી અકૂર પાડવોના મે સાળપદનો

હતો તેથી પાંડવો પ્રત્યે અન્યાય કરનાર ધૃતરાષ્ટ્રના મોં પર કાળાશ કરી વળે છે. ૬. પાદોદક : પગ ધોમેલું પાણી. ૧૧. યાદવના અહીં રહિયે : યાદવની કૃપાથી જ અમે રાજ્ય ભોગવીએ છીએ એ અર્થ. ૧૨. અકજ્ઞ : અકાર્ય, કાઈપણ કાર્ય કરવા અસમર્થ. ૧૩. કુઝાર : ચોદો. મં. સુદ્ધકાર ઉપરથી. ૧૭. ભાણેજ : વસુદેવની બહેન પૃથાને તેના પિતાએ કુંતિભોજ રાજાને દત્તક આપી હતી, તેથી તે કુંતા કહેવાઈ હતી. અકૂર એ રીતે કુંતાનો પિયરનો હોઈ, પાંડવો તેના ભાણેજ ગણાવ. ૨૩. રાકુની : દુર્યોધનનો મામે ૨૫. પાંડવોને મારવા કૌરવોએ જે તરફીઓ કરી હતી તેનો ઉલ્લેખ. ૨૬. પહોરુ કૌરવનાં...તૂમડાં : રાજકુટુંબમાં પણ આવો આતરે થતો હશે !

૩૨ : ભાગવતમાં અકૂર સગા મંત્રંધીઓ તરફ સમભાવ રાખવાનું ધૃતરાષ્ટ્રને કહે છે. પ્રેમાર્નદ એ વસ્તુને વિસ્તારી, સાથે ધમકી પણ ઉમેરે છે. ૪૨ અતુષ્ઠ્ય : દુર્યોધન, દુશાસન, શકુનિ અને કૃષ્ણ. કેર રાજ્ય અર્ધ અજાણ્યામાયુ : અર્ધ રાજ્ય અજાણ્યામાં હતી પાંડવોને આપ. ૪૩. સોઝ્યા : ચકાઈ કરી. ૪૪. કર્મ રેખા પત્ર : નસીબ આડેનું પાંદડું કૃષ્ણ, નસીબ જીઘઞ્સું. પ્રેમાર્નદ અહીં ક્યા સુદનો નિર્દેશ કરે છે તે સ્પષ્ટ નથી. ૪૬. ગંગાતન : ભીષ્મ. ૫૦ : ભીષ્મદ્રોણ આદિનો પણ ટેકો છે બાણી અકૂર નિઃસંકાય આકર્ષ વેણ ઉચ્ચારે છે. ૫૨-૫૬ : આવા પરાક્રમી મૃષ્યુનો રાવ ન વહોરવાની તાકીદ આપે છે ગાંગેય : ગંગાનો પુત્ર, ભીષ્મ. ૬૩ છાછા : નિર્જળ, નિરાધાર. ૮૧. ચેરી : દાસી

અધ્યાય ૫૦

[જરાસંધ ભય પામ્યા હોય તેવો દેખાવ કરી, મૃષ્ય સમુદ્રમાં દારિકા રચાવી સ્વજનોને તેમાં વસાવ્યા.]

કડલુ' ૧૪૧ :

૧૦. વહુની લાગો : અત્યંત ગુસ્સે થયો. ૧૧. જો મૃગ વાસું
મથુરા વિશે : મથુરાને હિન્નક કરું જેથી તેમાં પશુઓ જ વસે.
નિર્બોધવી : યાદવ વિનાની રહી. મરણીક : મરણિયા. જે માથું
મૂકીને લડનારા મરણિયા હોય તે યુદ્ધમાં આવે. ૨૬. પર્વણીયે :
પૂર્ણિમાએ. ૩૧. સારંગ : સારંગ. વિષ્ણુનું ધનુષ્ય ગંગાજળાદિલોલિત :
ગંગાના જળના કિલ્લોલ જેવા ચંચળ. વેદ : ચાર ૩૨ : ભાગવતમાં
ધોડાઓનાં નામ આ પ્રમાણે છે : શૈવ્ય, સુમીવ, મેઘપુષ્પ અને
બલાહક. ૩૭. કટકના : સૈન્યના.

કડલુ' ૧૪૨ :

૧, ૨ : ભાગવતમાં કૃષ્ણને બાળક અને બાળેકુ ગણાવી
જરાસંધ તેને યુદ્ધભૂમિમાંથી માલ્વા જવા કહે છે, જ્યારે બલરામ
સાથે તો યુદ્ધ માટે તત્પર છે. વળી ભાગવતમાં તો કૃષ્ણ જ તેને
યુદ્ધનું આહવાન આપે છે. ૧૪. કમંધ : ધડ . ૧૬-૧૮. શાહ :
મગરમંચ . સ્વમુખિમાં વહેતી રુધિરની નદીમાં હાથીનાં ધડાં જાણે
મગરમંચ, ધોડાઓના વાળ જાણે રોવાળ, તેમની નાસિ જાણે વમળો
અને આખ જાણે માછલીઓ છે; તેમના હાથ જાણે સર્પ, તેમનાં
મુખ જાણે કમળો અને બૂકડી જાણે જમરો છે એવી ઉત્પ્રેક્ષા.
૪૧-૪૮ : કાળવવનના જન્મ અને વરદાનની કથા આ પ્રમાણે છે.
ગાર્ગ્યમુનિનું તેના કાર્ક વક્રવંશી સાળાએ નપુંસક કવી અપમાન કર્યું
હતું. તે પછી તેમણે કાર્કે અપુત્ર વવનરાજાની પત્નીમાં, તેની
મંમતિથી જે પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યો તે કાળવવન. કાળવવનને પાદવેદી
અવધ્ય દોવાનું વરદાન હતું. પર. નિહિરાય : સમુદ્ર ધડ. નિષાંસો :
ઉત્પન્ન કરો. ૫૪-૬૦ : મધ્યકાલીન નગર અને ભવનના સ્થાપત્યનો
આદર્શ નોધો.

અધ્યાય ૫૧

[કૃષ્ણે મુચકુન્દની દષ્ટિથી કાળવવનનો નારા કરાવ્યો.]

કેકલુ' ૧૪૩ :

૧. પૂરી : નગરી. ૧૨. ઉવાટે : આડે અવલે રસ્તે. ૧૮. પાદ પ્રહાર : લાતનો પ્રહાર. ૧૯. હુનારાન : અગ્નિ. ૩૩-૩૪. ભા. માં જયંતનો નહિ કાર્તિક સ્વામીનો ઉલ્લેખ છે. ૫૫. મન્દિર : મંદિર. ૬૦. ધીર....હોય : શરીરનું મમત્વ મિથ્યા છે. તેનો છેવટનો અંતિમ એટલો જ છે કે તેમાં ડાડા પડે છે (જમીનમાં ઘાટતાં); હસ્ત થાય છે. અથવા ફૂતરાં ચૂંચે છે. શરીરની ચોથી અવસ્થા નથી. ૬૧. મનુષ્ય કરતા અગાની પશુઓ સારા કે તેમનાં શરીર કોઈને કોઈ ઉપયોગમાં આવે છે.

અધ્યાય ૫૨

[જરાસંધથી ભાગવાનો દેખાવ કરી, કૃષ્ણજલરામ જીડીને દારિકા પહોંચ્યા. રેવતી સાથે જલરામનું લગ્ન થયું અને કૃષ્ણને રુદ્રમણીનો સંદેશો મળ્યો.]

કેકલુ' ૧૪૪ :

૪. સુદિત : આનંદિત. ૮. નેત્ર નીસરી પીધી છાસ : કૃષ્ણ-જલરામ નાસવા લાગ્યા એટલે જરાસંધે તેમનો ઉપાસંભ કરતાં કહ્યું કે તમે પીધેલી છાસ નીકળી ગઈ, ભાગવાનું પણ ભારે પડી ગયું. ૯. અહીંસરા : પળવારમાં. ૧૦. તેવળ્યા : ગવ્યા. જાવ્યા. ૧૬. ગોમતાચળ : ભા. માં 'પ્રવર્ષણ' નામ આવ્યું છે. ૨૩. પદ્મીની ગતિ : ઠી ૨૨ માં દર્શાવ્યા પ્રમાણે પીતાંબરને કેડ સાથે એવી રીતે બાંધ્યું હતું કે તે પાંખનું કામ આપે એ રીતે જીડીને કૃષ્ણ-

બવરામ દારિકા પહોચ્યા. આ કલ્પના પ્રેમાનંદની છે. ભા.૦ તો તત ઉત્પત્ય તરસા દહ્યમાન તટાદુર્ભો। યશૈકયોજનોત્તંગાન્તિ-
પેતનુરધો મુચિ॥ (૧૦-૫૭-૧૧) એ પ્રમાણે જન્ને જણા અગિયાર
ચોજન જિયા પર્વત પરથી કૂદી, જરામધના પડાવને ઝાળંગી જમીન
પર પથા હતા. અને સાથી દારિકા પહોચ્યા હતા. ૨૭ કુંગ-
સ્થળી દારિકા.

કડવું ૧૪૫ :

૧ વેદર્ભી : વિદલના રાજની પુત્રી—રુકિમણી ૪. ઉપ-
દારિકા : હાલ જે બેટ દારિકા છે તે. ૧૦-૧૧. જેને માથે મોત
ભમતુ હોય તેને કાણુ દીકરી આપે ? વળી કૃષ્ણ તો કાળો અને
ઉચ્છ્વજન છે માટે તેનું લગ્ન થવાની શક્યતા દેવકીને જણાતી નથી.
પ્રેમાનંદના સમાજનું પ્રતિજ્ઞિત. ૧૪. આવે વાજ : કટાણી જાય,
ત્રાસી નય ૧૬ જગતમાતા પારંતી. જનરામના રેવતી સાથેના
લગ્નની ઘટના ભા.૦માં નથી, અક્ષવૈવર્ત પુરાણના કૃષ્ણખંડમાં તેને।
ઉલ્લેખ છે તે પ્રમાણે રેવતીનો પિતા કુકુમ્ભી અક્ષલોકમાથી પૃથ્વી
પરજી આવ્યો હતો તે સમયે રેવતીનું વય સત્તાવીસ યુગનું હતું.
આટલી વાતમાં પ્રેમાનંદને હાસ્યરસનું આલંબન મળી ગયું અને તેણે
શ્રોતાઓનું રંજન કરવા વાતને મલાવીને અહીં રજૂ કરી દીધી.

કડવું ૧૪૬ :

૩. ગજન્ન લોચન : કમળ જેવા નેત્રવાળા ૫-૬-૭. પ્રેમાનંદ
જીવનના ઉત્તરાર્ધમાં લક્ષિત પ્રત્યે વધુ અભિમુખ થયો હતો લક્ષ્મિ
વિનાની દવિતા અને પાડિલ નિરર્થક છે એવા અભિપ્રાય ધરાવતો
થયો હતો.

કડવું ૧૪૭ :

૬. અજ્ઞલોકથી : અજ્ઞલોકથી ૧૨. ખલોત : આગિયો ૧૭

મુત અત્રીતણી : અત્રીના પુત્ર ચન્દ્રની. ૧૮-૧૯-૨૦. દેહસૌખ્યવતું
પરપરાગત વર્ણન.

કેકલું ૧૪૮ :

૩. પાંચે પુત્ર : રુદ્રમિ, રુદ્રમરથ, રુદ્રમળાહ, રુદ્રમકેશ અને
રુદ્રમમાલી એ પાંચ. ૧૨. રુદ્રમિ કૃષ્ણનો દેષી છે તેથી બહેનને
શિશુપાલ સાથે પરણાવવા માગે છે. લીમક પણ્ય પુત્રથી ડરે છે તેથી
પુત્રના પ્રસ્તાવ માટે પોતાની મંમતિ દર્શાવે છે એમાં કંઈક કટાક્ષની
જાયા પણ વરતાશે. લાંબાં પિતાપુત્ર વચ્ચેના આ મતભેદનો આટલો
રુપૃષ્ટ અને વીગતે ઉલ્લેખ નથી રુદ્રિમણીના સંબંધીઓ કૃષ્ણ સાથે
જ લગ્ન કરવાના મતના હતા, ત્યારે રુદ્રમિ વિરોધ કરતો હતો
એટલા જ નિર્દેશ ઉપરથી આ વસ્તુ પ્રેમાનંદ વિક્રસાવે છે. ૧૭.
મધ્યકાલીન પત્રલેખનની શૈલી નોંધો.

કેકલું ૧૪૯ :

૩-૪ શાંતિમહ : મહાશાંતિ લગ્નના વિધિ અને રિવાજોનો
ઉલ્લેખ પ્રેમાનંદના સમય અનુસાર જ મળે છે ૬. શોણિત પૂર :
લોહીની રેલ, કૃષ્ણને ગંગાના પ્રવાહ સાથે અને શિશુપાલને રુધિરના
પ્રવાહ સાથે સરખાવે છે. ૯. જે ખટ દર્શન... પીરશે : ૫૬
દર્શનથી પણ જેનો પાર ન પામી સઠાય તેનો જમાઈ તરીકે સત્કાર
કરવાનું ભાગ્ય મારી સ્ત્રીને ક્યાંથી મળે ? કંસાર : જમાઈ પહેલી
વાર સાસરે આવે ત્યારે તેને કંસાર જમાડવાના રિવાજનો ઉલ્લેખ.

કેકલું ૧૫૦ :

૫ પીઠી શોળાવા રે : પ્રેમાનંદ પોતાનાં આખ્યાનોમાં લગ્ન
આદિ પ્રસંગોએ પોતાના જ સમાજના આચારનું નિરૂપણ કરતો

હડી, ૧) આ હડવામાં કૃષ્ણ પ્રસ્થાન કરતા પહેલાં સાત્યકીને ઇશારો કરતા જાય છે અને સાત્યકી જલરામને હડી સૈન્ય સજ્જ કરાવી પાછળ જાય છે. ભાગવતમાં તો કૃષ્ણ એકલા જ જાય છે અને જલરામ પોતે લડાઈની આશંકા કરી સૈન્ય લઈ તેમની પાછળ જાય છે. ભાગવતમાં કૃષ્ણ અને તેમની પાછળ સૈન્યનું પ્રસ્થાન પડમા અધ્યાયમાં છે, ત્રેમાનંદ બાવનમાં મૂકે છે.

અધ્યાય ૫૩

[કૃષ્ણ કુંદનપુર પહોંચ્યા અને ભીમકરાજએ તેમને જાનીવાસમાં મુકામ આપ્યો. રુક્મિ તેમના પર ગુસ્સે થયો. મંકેત પ્રમાણે રુક્મિભણી અંબાનું પૂજન કરવા નીકળી.]

કંકણું ૧૫૭ :

૪. અરુણને... પોણે પોણે રે : સાંજે તો લગ્ન હતાં છતાં કૃષ્ણ આવ્યા નહિ, તેથી રુક્મિભણીને ઊંચાટ થાય છે. તે મૂર્ખના સારથી અરુણને પ્રાર્થે છે કે તે રથને અત્યંત ધીમે હાકે તેથી, લગ્નનો સમય એટલો મોડો આવે. ૧૦. શુ. ચેદી ગયા... રુક્મિભણી અનેક મંદહૃદયવિદ્વેષ કરે છે. શુ કૃષ્ણ શિશુપાલને હાજીવા ચેદિદેશ ગયા હશે ?

કંકણું ૧૫૮ :

૩. શિથળવિથળ : શિથિલ અને વ્યથિત. ૧૫૭ અને ૧૫૮ ને જન્ને હડવામાં વિરલની ઉત્કટતા સાધવામાં ત્રેમાનંદ માનસિક રીતે ના અને મંદહૃદય વિદ્વેષોનો ઉપયોગ કરે છે.

કંકણું ૧૫૯ :

૩. પ્રિયપ્રાપ્તિ મારેના શુભ સક્રનો થાય છે. ૫. વાયસ :

હાગડો. હાગડો બોલે એ મહેમાનના આગમનનું સૂચન કરે છે. ૬
દળપદ્મચુએ : સૈન્યથી ભડતી ધૂળ વડે. ૧૦. મીટ પડિયો :
નજરે પડ્યો

કંકણું ૧૬૦ :

૪. સમોણાં : સમોવણુ નાહવા માટેના ગરમ પાણીમાં હિમેરવા
માટેનું પાણી. ૧૧. આસ્તરણપટ : પાથરણું. ૧૩. કોદંડ : ધનુષ્ય.
૧૫. આજ્ઞન બાહુ : ઘૂંટણ સુધી પહોંચે એટલા લાંબા હાથ.

કંકણું ૧૬૧ :

શિશુપાલને માટે નિયત થયેલા હિતારામાં ભીમકે કૃષ્ણને ઉતાવાં,
તેમને માટેની ખાલસામયી માદવો આરોગી ગયા એ નિરૂપણ કરી
પ્રેમાનંદ હાસ્ય નિષ્પન્ન કરે છે. ૭ લીધું : મળ્યું. ૯. આચાર્ય :
પુરોહિત. ૧૬ કરશે મોસાણું શ્રીકાર : શિશુપાળનું મોસાળ
માદવવંશમાં હતું માટે કૃષ્ણ મોસાણું કરવા આવ્યો છે એમ ભીમક
કહે છે, શ્રીકાર : વિપ્રલ પ્રભાણમા.

કંકણું ૧૬૨ :

૩. નિમત્રણ પામે : આમત્રણ વિના ૭ મંત્રી સમજ
છે, તેથી કૃષ્ણનું અપમાન કરી, જાનીવાસ ખાલી કરવાનું કહેતાં
રુક્મિણે વારે છે

કંકણું ૧૬૩ :

૨ અક્ષોહિણી : ૨૧૮૭૦ હાથી, ૨૧૮૭૦ રથ, ૬૫૬૧૦
ધોડા, ૧૦૯૪૫૦ ના પાવદળને એક અક્ષોહિણી સેના કહે છે. ૩.
ધોડે ચડેલા શિશુપાલને અપશુકન યાચ છે. ૯. ઉદ્ધૃષ્ટ : ડાલાહલ,
ધોધાટ. ૧૫-૧૬-૧૭. પ્રેમાનંદના સમયમાં લગ્નવિધિ પૂરો થવા

પછી જ ન્યાત જમતી હશે. અને તેને લગલગ અડધી રાત થતી હશે એમ જણાય છે

કંકલુ' ૧૬૪ .

અબ્બાનુ પૂજન કરવાનું તેા નિશ્ચિત જ છે. રુકિમણીએ પત્રમા જ સ કેત કર્યો કે હું અબ્બાનુ પૂજન કરવા જઈશ ત્યા આવન્ને (કંકલુ. ૧૫૭, કડી. ૧૩) ફ. શિશુપાલ કૃષ્ણદેષી હતો. અને પોતાને જ ધંધર મનાવતો હતો તેથી અને કૃષ્ણની હાજરીથી તે લગ્ન ઉતાવળે પતાવી દેવા અધીર બન્યો હતો. માટે ઠોઠ પણ રીતે રુકિમણીને નગર બહાર જતી રોકવા મુન્છે છે

કંકલુ' ૧૬૫ :

૯. રુકિમણીએ રુક્મિ, શિશુપાલ અને જરાસંધનાં કરેલા વખાણ તેમને હાસ્ત્યારૂપે જ બનાવે છે. ૧૨. લાંછન : કલક

